

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 9 * 1956

BESTUUR: Th. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; Mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; Mr. G. J. Kalf, *Penningmeester*; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager, Ir. G. M. Leeuwenberg, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. Dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad*: *Afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: Dr. P. Glazema; *Afd. II, Monumentenzorg*: P. J. van de Velde; *Afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”*: Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

AGT, J. J. F. W. VAN Het pleisterwerk in middeleeuwse kerk- gebouwen	53	HEKKER, R. C. Saneringsplannen en stadsherstel	113
BERG, HERMA M. VAN DEN Het raadhuis van Vlissingen in de stede- bouwkundige ontwikkeling van de stad	157	LUNSINGH SCHEURLEER, TH. H. Het koninklijk kabinet van zeldzaamhe- den en zijn betekenis voor het Rijksmu- seum	269
BERGHOEF, PROF. IR. J. F. Stedebouwkundige en architectonische as- pecten van Middelburgs wederopbouw	135	MEISCHKE, IR. R. Woonhuisrestauraties en stadsherstel	67
BYVANCK, PROF. DR. A. W. Noord-Nederlandse Miniaturen V. Nieu- we onderzoekingen en ontdekkingen	1	RENAUD, J. G. N. Onderzoekingen in de Sint Bavo te Aar- denburg	189
CANNEMAN, E. A. en J. STAPPER Sint Anna ter Muiden	179	SCHUKKING, W. H. Retranchement, het voormalige Cassan- dria	173
DEVLIEGHER, DR. LUC. De Sint Bavokerk te Aardenburg	197	SIEDERS, IR. R., PROF. DR. IR. J. W. H. UYTENBOGAART en DR. J. E. LEENE Het restaureren en conserveren van oude weefsels en weefselfragmenten	249
FILZ, J. Historisch museum der stad Rotterdam	107	TEMMINCK, GROLL, IR. C. L. De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom	23
HALBERTSMA, H. Het ontstaan der Friese terpen	45		
Oudheidkundig bodemonderzoek in de Sint Maartenskerk te Bolsward	217		
Zwanenjachten en Zwanentekens in Fries- land	91		

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

ANTIQUARISKA STUDIER IV	266	FRILANDSMUSEET (Freilichtsmuseum). Füh- rer in deutscher Sprache	109
	J. G. N. RENAUD		R. C. HEKKER
BOGAERS, J. E. A. TH. De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe	263	HONDIUS-CRONE, A. The temple of Nehalennia at Domburg. PROF. DR. A. W. BYVANCK	261
	PROF. DR. C. VAN HOORN	SVERIGES KYRKOR	J. G. N. RENAUD 264

INHOUD

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND	PETREJUS, E. W.
Bondsnieuws . *1, *15, *31, *41, *119, *145	De bomschuit, een verdwenen scheeps- type
Mededelingen *15, *31, *107, *189, *203, *251, *275	G. A. COX *101
Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 25 februari 1956 te Utrecht . *41	De Nederlandse Musea
Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 6 juli 1956 te Vlissingen . *145	N. E. H. J. J. ZON *271
TEMMINCK GROLL, IR. C. L.	Mededelingen *75, *189
De restauratie van de kapel van het voor- malig klooster Mariaweide te Venlo . *87	Museumnieuws *5, *27, *59, *129, *177, *267
	Tentoonstellingsagenda *13, *29, *47, *71, *105, *117, *133, *165, *187, *201, *249, *273
	Vacatures . *51, *75, *135, *191, *204, *275
	Muntvondsten 1955 *197
WAAL, PROF. DR. H. VAN DE	DE MUSEUMDAG
De herkenning van het niet-eer geziene *91	Mededelingen eerste Museumdag 1956 *51
WEBER, DR. R. E. J.	27 en 28 juni te Amsterdam, tevens 62d annual conference of the Museums Asso- ciation Programma *103
Een verlichting voor legvitрины . . . *129	Verslag *155
	Verslag Groep Overheidsambtenaren . *161
VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD	6 oktober te Leiden . . . Programma *191
<i>Oudheidkundig Bodemonderzoek (Afd. I)</i>	Verslag *215
Archeologisch Nieuws *17, *39, *55, *81, *109, *121, *137, *169, *193, *205, *253	In Memoriam
<i>Monumentenzorg (Afd. II)</i>	Buiskool, H. T. *255
Restauratienieuws *3, *25, *39, *57, *85, *113, *127, *139, *175, *199, *211, *263	Engelen, Clara *33
<i>Musea (Afd. III)</i>	Gils, Mgr. Dr. P. J. M. van *253
BOEKBESPREKINGEN	Jansen, Gerhard B. F. *35
Kastelen in nood	Kerkmeijer, J. C. *77
N. E. H. J. J. ZON *11	Sambeek, M. J. van *53
	Museumpublicaties *247
	Rubriek: Vraag en antwoord *65

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Noord-Nederlandse miniaturen	1
<i>Prof. Dr. A. W. Byvanck</i>	
De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom . . .	23
<i>Ir. C. L. Temminck Groll</i>	
Het ontstaan der Friese Terpen	45
<i>H. Halbertsma</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 9, AFL. 1 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 2) DEN HAAG, 15 FEBR. 1956

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofredacteur: J. J. F. W. van Agt,
Bureau Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg, Zeestraat 71B, den Haag,
Tel. 0 1700-180957 & 8.

Redactie-secretaris: N. E. H. J. J. Zon,
Rijswijkseweg 141, Den Haag, Tel.
0 1700-725995.

*Alle stukken zende men uitsluitend aan
de betreffende redactie:*

*Voor de Kon. Nederl. Oudheidkun-
dige Bond:* Rijswijkseweg 141, Den
Haag; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voor-
zitter; N. E. H. J. J. Zon, secretaris;
A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R.
v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.

*Voor de Voorlopige Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek:* „Ma-
rienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort,
Tel. 0 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den
Haag, Tel. 0 1700-115646 & 7, P. J.
van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag,
Tel. 0 1700-110722, D. F. Lunsingh
Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg
2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641, Dr.
H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Kon. Ned. Oud-
heidkundige Bond aan Mr. P. J. van
der Mark, p. a. Rijksdienst v. d.
Monumentenzorg, Smidswater 7,
Den Haag, Tel. 0 1700-115646,
voor leden van „De Museumdag”
aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg
2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned.
Oudheidkundige Bond verschijnt
vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin
maandelijks, beiden worden gratis
toegezonden aan leden van de Bond,
alsmede aan de leden van „De
Museumdag”. *Bijdragen worden ge-
honoreerd met f2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Noord-Nederlandse miniaturen	1
<i>Prof. Dr. A. W. Byvanck</i>	
De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom	23
<i>Ir. C. L. Temminck Groll</i>	
Het ontstaan der Friese Terpen	45
<i>H. Halbertsma</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Archeologisch-nieuws	*17
Restauratie-nieuws.	*25
Museum-nieuws	*27
Tentoonstellings-agenda	*29
Mededelingen	*31

NOORD-NEDERLANDSE MINIATUREN

DOOR

PROF. DR. A. W. BYVANCK

V. NIEUWE ONDERZOEKINGEN EN ONTDEKKINGEN *

Panofsky's Early Netherlandish Painting, 1953.

In zijn grote werk over de vroege Nederlandse schilderkunst heeft Panofsky¹ veel aandacht besteed aan de Noordnederlandse miniaturen en daarbij ook, zoals bij een geleerde van zijn betekenis van zelf spreekt, allerlei nieuwe denkbeelden naar voren gebracht. Als een bewijs van waardering voor dit magistrale boek mogen er hier enige passages uit ter sprake komen en er ook enkele bijzonderheden aan worden toegevoegd. Een volledig referaat is overbodig, daar ieder die in de vroege Nederlandse kunst belangstelt dit boek dient te bestuderen.

De betekenis van de illustratie in het geschrift van den Dominicaner monnik Dirc van Delft, getiteld *Die Tafel van den Kersten Ghelove*, voor de geschiedenis van de miniaturenkunst uit het begin van de vijftiende eeuw, is aan Panofsky niet ontgaan². Hoe groot die betekenis is, hebben wij eerst langzamerhand begrepen, naarmate de verschillende geïllustreerde handschriften van dit werk bekend werden³ en de geschriften van Pater Daniëls over Dirc van Delft⁴ het licht zagen.

Het oudste van deze manuscripten is het exemplaar in de Walters Art Gallery te Baltimore⁵. Het bevat het wapen van Hertog Al-

brecht, den beschermer van Dirc van Delft, die op kosten van den Hertog had gestudeerd en in 1399 als hofprediker naar Den Haag was geroepen. Zijn *Tafel* heeft Dirc van Delft opgedragen aan den Hertog, die op 16 december 1404 is overleden. Het exemplaar, waarvan het Winterstuk te Baltimore wordt bewaard, is zeker kort vóór dezen datum gereed gekomen. Het is het enige manuscript, dat met het hof van Hertog Albrecht in verband kan worden gebracht.

Het zou zeker de moeite lonen de ontwikkeling der illustratie van de *Tafel* in de verschillende bewaarde exemplaren na te speuren. Daarbij dient men ook andere manuscripten te raadplegen, met name den Latijnsen Bijbel te Cambridge.

Over het getijdenboek, dat de Pierpont Morgan Library onlangs heeft aangekocht uit de verzameling van den Hertog van Arenberg, weet Panofsky nog allerlei mede te delen⁶. Hij dateert het omstreeks 1415, maar zeker niet vroeger, en schrijft de decoratie toe aan den meester, die omstreeks 1405-1410 een getijdenboek te Luik⁷ heeft geïllustreerd en tussen 1415 en 1420 heeft medegewerkt aan het kleine getijdenboekje van Sir Sidney Cockerell te Cambridge⁸. In dit

ters Catalogue (1949), 45 nr. 119, pl. L; *Oudb. Jaarb.* 1940, 35 afb. 8 en 9; A. W. Byvanck, *De Middeleeuwsche Boekillustratie*, Utrecht 1943, 17, afb. 5 en 6; M. Rickert, *Journal Walters Art Gallery*, XII (1949), 79 en volg.

⁶ New York, Pierpont Morgan Library, ms. 866. — Panofsky, 104 met noot 6, en *Konsthist. Tidskrift*, 1953, 98 n. 13; verg. *Bull. Oudb. Bond*, 1953, 43-45, afb. 6-8; Meta Harrsen, *Ned. Kunsthist. Jaarb.* 1954, 305-307.

⁷ Luik, Univ. Bibl., ms. 35. — *Noord-Ned. Min.* 7, nr. 17, pl. 203 en fig. 13; *Oudb. Jaarb.* 1930, 122, afb. 24. — Panofsky, 104 en noot 7, afb. 131-132. — Verg. H. Jerchel, *Wallraf-Richartz Jahrb.* X (1936), 65 en volg.

⁸ Dit handschrift is het eerst besproken in *Oudb. Jaarb.* 1930, 119-122; verg. Panofsky, 104 en noot 3.

¹ E. Panofsky, *Early Netherlandish painting, its origin and character*, Cambridge Mass, 1953.

² Panofsky, 98, met de belangrijke noot 5, afb. 115-117.

³ Londen, British Museum, ms. add. 22.288: *Noord-Nederl. Min.* 5, nr. 10, pl. 81 en 82; *La min. dans les P. B. sept.* 146, afb. 143-148.

New York, Pierpont Morgan Library, ms. 691: *La min. dans les P. B. sept.* 150-151, afb. 16 en 17; *De kunst der Nederlanden*, I, 226 afb. 2. — Verg. Hoogewerff, *N. Nederl. schilderkunst*, I, 106-112, afb. 38-39 en 41-42.

⁴ L. M. Daniëls, *Meester Dirc van Delft, zijn persoon en zijn werk*, Nijmegen 1932; uitgaaf van de *Tafel van den Kersten Ghelove*, Antwerpen 1937-1939.

⁵ Baltimore, Walters Art Gallery, ms. 171; *Wal-*

* Voor „Noord-Nederlandse Miniaturen” I t/m IV zie: *Bull. K.N.O.B.* 5de S. 1 (1947) 115-7; 6de S. 1 (1948) 64-5; 6de S. 6 (1953) 38-50.

laatste handschrift is het belangrijkste deel van de illustratie, te weten de miniaturen met de taferelen uit de Passie en met de heiligen, vervaardigd door den meester, die de illustraties van de Passie heeft geschilderd in het getijdenboek van Maria van Gelder te Berlijn. Dit laatste manuscript, dat 1415 is gedateerd, komt zo aanstonds ter sprake.

Blijkbaar was de marginale decoratie van het handschrift-Cockerell reeds voltooid, toen de meester van het getijdenboek te Luik er de grisailles met de taferelen uit de Jeugd van Christus in aanbracht. Deze meester behoort tot de Gelderse school, maar de genoemde getijden waren, blijkens de kalenders, bestemd om te worden gebruikt in het Bisdom Utrecht. Op deze wijze begrijpen wij, hoe de Gelderse kunst invloed kan hebben gehad op de Utrechtse. Wij spreken daar later nog over.

De meester van het getijdenboek te Luik heeft bovendien een aandeel gehad in de verluchting van den Latijnsen Bijbel te Cambridge, die omstreeks 1425 is ontstaan. Als een vertegenwoordiger van de kunst, waartoe deze meester behoort, mag men een brevier beschouwen, dat in Teyler's Stichting te Haarlem wordt bewaard⁹. De tekst van dit handschrift is 1433 gedateerd. Ook naar de mening van Panofsky, moeten de miniaturen, die als gewoonlijk op losse bladen zijn geschilderd, omstreeks 1420, of wellicht slechts weinig later, worden gedateerd.

Er bestaat ook een betrekking met het Getijdenboek van Jan zonder Vrees te Parijs¹⁰, dat in elk geval vóór den moord op den Hertog (in 1419) is ontstaan. Het kan worden gerekend tot de miniaturenkunst van Gent, evenals twee getijdenboeken die te Baltimore worden bewaard¹¹. Zeker zou het de moeite lonen, de betrekkingen tussen deze manuscripten en de Noordnederlandse miniaturen nader te onderzoeken.

De bekende pentekening met de Aanbidding

⁹ Haarlem, Teyler's Kunstverzameling, nr. 76. — Panofsky, 105 noot 1. — *Noord-Ned. Min.* 8, nr. 20, pl. 204 en fig. 14; *Oudb. Jaarb.* 1931, 10-11, afb. 17; *Bull. Soc. fr. repr. mss à peint.* XV (1931), 23-25, pl. V. — H. Jerchel, *Wallraf-Richartz Jahrb.* X (1938), 80 en volg.

¹⁰ Parijs, Bibl. Nat. ms. n. acq. lat. 3055. — V. Leroquais, *Un livre d'heures de Jean Sans Peur*, Paris 1939; Panofsky, 118, afb. 182-185.

¹¹ Baltimore, Walters Art Gallery, ms. 166 en 170: *Walters Catalogue* (1949), 47, nr. 125 en 126; Panofsky, 119 n. 2 en 3, afb. 186-190. — Verg. *Oudb. Jaarb.* 1940, 32, afb. 1 en 2 (waar ms. 170 wordt genoemd in plaats van ms. 166).

van de Drie Koningen in het Prentenkabinet te Berlijn¹² wordt door Panofsky vermeld als een kopie naar een werk van Van Eyck. Men moet deze tekening niet beschouwen als een voorstudie voor een schilderij, maar liever als een notitie naar een compositie, vervaardigd door een leerling in het atelier van den Meester. Het denkbeeld, dat deze tekening het middelste deel zou weergeven van de Triptiek, waarvan de twee panelen te New York (vroeger te Leningrad) als zijluiken hebben gediend, wordt door Panofsky opgegeven¹³. Volgens een niet meer te controleren mededeling van den vroegeren eigenaar, is alleen bekend, dat zich eens tussen deze panelen een Aanbidding van de Drie Koningen heeft bevonden, een paneel dat is gestolen.

Voor de Noordnederlandse kunst heeft deze tekening belang, daar de compositie op enkele miniaturen is nagevolgd. Panofsky vermeldt er vier. De oudste, vervaardigd door den Meester van Zweder van Culemborg, komt voor in een getijdenboek, dat eertijds in het bezit was van een verzamelaar te Kotthus¹⁴; de tweede, van de hand van den Meester van Katharina van Kleef, bevindt zich in het getijdenboekje van het Museum Meermanno-Westreenianum, dat 1438 is gedateerd¹⁵; de derde is een miniatuur, die men, volgens Panofsky, liever als Vlaams moet beschouwen dan als Noordnederlands of Frans¹⁶; de vierde staat in den Bijbel te Wenen, die omstreeks 1465 is ontstaan¹⁷.

Deze miniaturen en enkele andere bewijzen, hoe groot in de Noordelijke Nederlanden de invloed van de Zuidnederlandse kunst is geweest¹⁸. Onder de werken van den Meester van

¹² Panofsky, 237 noot 5, afb. 302. — *Oudb. Jaarb.* 1930, 133, afb. 38; Hoogewerff, *N. Ned. schilderkunst*, I, 461-464, afb. 245.

¹³ Panofsky, 237 noot 9, afb. 301-303; verg. de reconstructie in *Kritische Berichie*, 1 (1927-'28), 74-83, afb. 6.

¹⁴ Panofsky, 103 noot 3 en 237 noot 6, afb. 127. — *Oudb. Jaarb.* 1930, 133, afb. 37.

¹⁵ Den Haag, Mus. Meerm. Westr. ms. 10 E 1 (12° 12). — Panofsky, 104 noot 1, afb. 128. — *Noord-Ned. Min.* 20, nr. 41, pl. 25-27.

¹⁶ Bella Martens, *Meister Francke*, Hamburg 1929, afb. 55, verg. 56 en 57.

¹⁷ Wenen, Nat. Bibl. ms. 2772. — Panofsky, 237 noot 6. — *Noord-Ned. Min.* 42, nr. 102, pl. 92-93, 115-117, 231. — F. Winkler, *Festschr. Friedländer* (1927), 91, afb. 6 en 7.

¹⁸ Verg. de zo juist geciteerde verhandeling van F. Winkler en zijn voordracht tijdens het Kunsthistorische Congres van 1952 te Amsterdam: *Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art*, La Haye 1955,

huisti. **P.** Ad nonā. **Ord.**
Omnia scriptura dicit
 quia primum ignoramus
 demenciaam: ut in dicitur: hic barba
 re uirgatus ac nūc neme
 ritus: a pōtō: pondere et
 hostiū inuidijs absoluta:
 manū alacres et imā aila
 re adhaerēt nōi iugiter ua
 leamus. **P.** Cetera oia sicut
 de una lignem in cōi.

De sctō nicholao epō & trib.
 Ad vs laud. vi. et ad vs. i. id.

Eius qui beatum
 nicholai ponti
 ficem tui inu
 meris deorasti miraculis
 tribue nobis q̄s: ut eius
 meritis et p̄sibus: a gēse
 ne in cendys. & a p̄mabus
 tribulationib; libemur.

P. Ad vi. et ad vs. i. et ad vs. i. et ad vs. i.

sicut dicitur de cōi. **S**imo bā du
 quibus ep̄i. Tertio. **i.**
 Dominus in ih̄s x̄p̄s.
 et uenit ad homines
 et abscellit ab hominib;: et uen
 itus est ad hoīes. Et tamen
 hic erat q̄nto uenit: nec re
 cessit q̄nto abscellit: et ad
 eos uenit ut quib; dicit
 eor ego uobiscū sū usq; ad
 consumationē sc̄i. Sed
 ego forma seruū quā susce
 pit pro nobis: quōtā ip̄e
 natus est et om̄is est: et r̄
 surrexit: et iam nō mouit:
 nec in p̄s et uicē h̄nabitur.

Secundū iō. i. Tu autē
 diuinitatē autē qua
 sequatus est patri: i
 hoc mūdo erat. et mūdos p̄
 ip̄m factus est: et mūdos cum
 non cognouit. De hoc audis
 nis modo euangelii q̄d mo
 nuent nos: cautos nos fa
 ciens et uolens esse expedi
 tos: et patris ad expectanda
 nouissima: que sunt in hoc
 sēlo metuentia. Succedat r̄q̄s
 es que non h̄t finē: h̄n qui
 p̄p̄tes s̄t fuerit. Er̄t autē
 n̄r seruū: qui modo non s̄t
 seruū. Et itē. Sic n̄mēbūt
 qui modo timere nolūt. Ep̄.

Ad hanc ep̄m. Iō. in
 ratione et p̄pter h̄c
 sp̄m: p̄p̄iam facti

pendi fructus eius. **E**rat
 uba tua sicut boni uiner:
 et odor eius tu sicut malo
 ui. **E**rat tu sicut unū
 op̄mū: dignū dilectio me
 o ad potandū: labijs q̄ et
 tenat; illius ruminandū.
Ego dilectio mea: **E** uin
 ce ad n̄r consilio
 eius. **V**eni dicit
 mi. egrediamur in agri:
E conseruimur in uillis. **E**ja
 ne surgamus ad uirtutes:
 uirtutibus si flouerunt
 a: si flores fructus p̄p̄
 unt: si flouerunt mala
 punica: ubi ubi tabo ubi
 ra mea. **E**ius michi ter
 re s̄m meū fugerit uba
 m̄s mee: ut inueniā te
 fous et deosculer: et iam
 nō me respiciat. **E**u a.
 Cetera omnia sicut in die nar.
 Codan dicit. **A**ucomēdis m̄s.
Eredo **E**memoria:
 dicit p̄p̄t mo: ut
 bā n̄p̄comēdis
 uis tu merita p̄lara sus
 cipiens: ad impetranda
 misericordiam tuā semp̄ r̄us
 patronus adiuuauerit.
P x̄p̄m. **S**i cr̄m̄
 se auas in d̄nica r̄uenire
 fieri supra politi est: d̄m̄
 moans te d̄m̄ca. **E** De exal
 tate s̄t auis. Ad vs anti.

Eos autē glorian op̄er
 in am̄e d̄m̄ n̄r ih̄s x̄p̄i. **P**s̄
 nales sunt. **E**am̄
 facti moys̄ les exal
 tauer̄ sep̄m̄ in
 deserto: uia exalta
 ti op̄er̄ s̄m̄i hoīs: ut
 om̄is qui credidit ip̄m
 non p̄ar: sed h̄ar: uicā
 n̄r̄m̄. **D**eo ḡs. **E** an̄
 aut̄ ymn̄. **E**ur̄ factis. **V**
 Er̄t leuo ad gentes manū
 meā. **E**t ad p̄p̄os exaltabo
 signū meū. **A**d n̄r̄ aut̄
 gum exaltauit s̄m̄i

Afb. 1. New York, Pierpont Morgan Library, ms. 87, fol. 326: Hertog Reinald IV van Gelder aan de voeten van St. Nicolaas.

Afb. 2. New York, Pierpont Morgan Library, ms. 87, fol. 387vo: Mozes en de koperen slang.

Oratio. i. Ops temp dñs q̄ eccl̄.
 Oratio. ii. familia tuā dñe.
 Oratio. iii. Exaudi. Oratio. iiii.
 Prege. Has duas ultimas fe
 in cōi apłoz. De oct̄ s̄i ioh̄is
 & sup̄ statim p̄ festū ipsius.

Aff. 3. New York, Pierpont Morgan Library,
 ms. 87, fol. 365: de Visitatione.

Aff. 4. New York, Pierpont Morgan Library,
 ms. 87, fol. 404vo: de Kroning van Maria.

facite ea: qui ascendit super
 occasū. Sup̄ occasū namq̄
 dñs ascendit: quia vnde i
 passione occubuit: inde ma
 iorem suā gl̄iam relurgēdo
 manifestavit. Sup̄ occasū
 uidelicet ascendit: quia mor
 te quā p̄tulit resurgēdo
 calcavit. Cū autē. It. xij.
Magis autē p̄dicato
 ribus. quod dicat
 audiamus. Mellis
 quidē multa: opari autē
 pauca. Rogate ergo dñm
 mellis: ut mittat oparios
 in messem suā. Ad messem
 multā. opari pauca sunt:
 qd̄ sine graui merore loq̄
 nō possumus: quia et si
 sūt qui bona audiant: desūt
 qui dicant. Ecce mundus
 sacerdotib; plenus est: sed
 tamen in messe dei rarus
 ualde inuenitur opator.
 Quia officii quidē sacer
 dotale suscipimus: sed op̄
 officij non implemus. Cū.
 Exim. Designauit dñs. Regē
 suū. rui. m. m. y. Oratio.
Eus qui nos p̄ b̄ros
 apłos tuos s̄mouē

Diagnoset eam ad l. iij. et
 ad vs. Ad. vi. or. Exaudi.
 Ad. ix. or. Propter. Carra
 gna in cōi. te apłis.

Zweder van Culemborg kan men nog een Gevangenneming noemen in een getijdenboek, van de Walters Art Gallery¹⁹ en in het getijdenboek, dat zich eertijds in Kotthus bevond²⁰, voorts de miniatuur uit het jaar 1434, die is toegevoegd aan de Commentaar op de Psalmen, van 1416, te Parijs²¹. Bijzonder duidelijk is die invloed verder bij den Meester van Katharina van Kleef²² en bij de latere schilders, als den Meester van Evert van Soudenbalch en den Meester van Gijsbrecht van Brederode, voornamelijk in het fraaie getijdenboek te Brussel, dat als de Getijden van Mary van Vronesteyn bekend is²³.

Over de laatst genoemde miniaturisten is bij Panofsky niet veel te vinden. Het met hun kunst samenhangende schilderij in het Centraal Museum te Utrecht wordt afgedaan als een vertegenwoordiger van achtergebleven provincialisme²⁴. Toch verdient dit schilderij zeker enige aandacht, omdat er een nauwkeurige afbeelding op voorkomt van de Utrechtse domkerk gedurende een nauwkeurig dateerbare periode van haar herbouw, toen een deel van de Romaanse kerk nog niet was afgebroken²⁵.

Ook andere schilders, die men met de Noordnederlandse schilderkunst in verband heeft gebracht, als de Inzameling van manna, in het museum te Douai, en de Genezing van den blinde te Jericho, in het bezit van Professor

237-246, waar ook nog wordt gewezen op een miniatuur in het manuscript van het Koninklijk Huisarchief, Afb. 1. — Zie A. W. Byvanck, *Mélanges Hulin de Loo*, Brussel 1931, 74-80. — Over de betrekkingen van de Noordnederlandse miniaturen met Zuid-Nederland, Noord-Frankrijk en het land aan den Neder-Rijn, verg. *Oudb. Jaarb.* 1930, 93-127.

¹⁹ Baltimore, Walters Art Gallery, ms. 168; *Walters Catalogue* (1949). — Panofsky, 103 noot 4. — *Oudb. Jaarb.* 1940, 36, afb. 12-14; *De Middeleeuwse Boek-illustratie*, 29, afb. 21.

²⁰ *Oudb. Jaarb.* 1930, 132, afb. 37; *De kunst der Nederlanden*, I, 229, afb. 5.

²¹ Parijs, Bibl. Nat. ms. lat. 432. — Panofsky, 103 noot 5. — *La min. dans les Pays-Bas sept.*, pl. XXXVII.

²² In het Getijdenboek van Katharina van Kleef, dat beneden ter sprake komt.

²³ Brussel, Kon. Bibl. ms. II 7619. — Panofsky, 242 noot 1. — L. M. J. Delaissé, *Scriptorium*, III (1949), 230-245, afb. 21-32; verg. *Bull. Oudb. Bond*, 1953, 37-43, afb. 1 en volg. — Over den Bijbel te Wenen is onlangs een belangrijke verhandeling gepubliceerd door Dr. P. J. H. Vermeeren, *Het Boek*, 32 (1955), 101-139.

²⁴ Panofsky, 323 noot 2, afb. 437. — Verg. *Oudb. Jaarb.* 1930, 135, afb. 40 en 41.

²⁵ Verg. de uiteenzetting van Dr. G. C. Labouchère in *Oudb. Jaarb.* 1930, 138-139.

Kleiweg de Zwaan te Blaricum, worden in een noot op een zijspoor gezet²⁶.

De belangrijkste vermeerdering van onze kennis, die wij aan Panofsky danken, betreft twee manuscripten, vervaardigd voor Hertog Reinald IV van Gelder (1402-1423) en voor zijn gemalin Maria²⁷.

Het getijdenboek van Maria van Gelder kwam reeds boven een ogenblik ter sprake. Het is vervaardigd in het klooster Mariënborn van de Windesheimer congregatie bij Arnhem en is gedateerd op 1415. Het behoort aan de bibliotheek te Berlijn²⁸. Twee miniaturisten hebben aan de decoratie gewerkt. Degene, die boven werd vermeld, is de aantrekkelijkste meester wgens zijn fraaie coloriet. Zelf heeft hij de acht tafereelen uit de Passie geschilderd (op fol. 20-43vo). De op deze reeks volgende miniaturen, meestal met figuren van heiligen, zijn gedeeltelijk door helpers van dezen meester vervaardigd. Zijn kunst draagt een oostelijk karakter²⁹.

Voor ons is de andere meester belangrijker. Hij heeft de kleine miniaturen in den kalender aangebracht en zes schilderijen, die een gehele bladzijde vullen: de Engel met den zweetdoek (fol. 15 v.), de Oordeelsdag (fol. 18 v.), het portret van de hertogin (fol. 19 v.) tegenover het begin der getijden van Maria, benevens drie miniaturen aan het slot van het deel. Sluit de eerste meester aan bij de oostelijke kunst, die tweede vertoont een zuidelijk karakter, daar hij kennelijk onder den invloed staat van Franse en Frans-Vlaamse werken. Dat is niet verwonderlijk, daar Maria van Gelder uit Frankrijk stamde en, gelijk ons wordt medegedeeld, geschenken heeft gewisseld met den Hertog van Berry, den

²⁶ Panofsky, 323 noot 3. — Verg. K. G. Boon, *Oud-Holland*, 1950, 207-215.

²⁷ Panofsky, 100-103; *Konsthistorisk Tidskrift*, 1953, 90-102.

²⁸ Berlijn, Staatsbibliotheek, ms. germ. quart. 42. — Panofsky, 100 noot 1, afb. 120. — *Noord-Ned. Min.* 6, nr. 14, pl. 202; *Oudb. Jaarb.* 1930, 115-118. — Verg. H. Wegener, *Beschr. Verz. der Miniaturen-handschr. der Pr. Staatsbibl. zu Berlin*, V, Leipzig 1928, 136-140, pl. IV, afb. 123-125; H. Jerchel, *Wallraf-Richartz Jahrb.* 1938, 65 en volg.; Hoogewerff, *N. Nederl. schilderkunst*, I, 162-172, afb. 67-71; *Kunst der Ned.* I, 227, afb. 3.

²⁹ Een getijdenboek in Nederrijns taaleigen, met randwerk en miniaturen van dezen meester, bevindt zich te Wenen, Nat. Bibl. ms. 1908. — Foto's naar dit handschrift, uit het apparaat van De Vreese, bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. — Mededeling van Dr. Lieftinck.

vermaarden verzamelaar van prachthandschriften. Een bijzonder hoofs en elegant karakter bezit het portret van de Hertogin, dat den invloed van de zuidelijke kunst zeer duidelijk vertoont. Merkwaardigerwijze is zij voorgesteld als een verpersoonlijking van de Maagd Maria, op wie de Heilige Geest nederdaalt, uitgaande van God in den Hemel.

De laatst genoemde miniaturist is bekend als de Meester van Otto van Moerdrecht, naar een door hem verlucht manuscript, thans in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, dat op kosten van Otto van Moerdrecht in de jaren 1423 of 1424 is geschreven³⁰. Verder heeft hij medegewerkt aan de illustratie van een aantal andere manuscripten, den groten Bijbel te 's-Gravenhage en, volgens Panofsky, ook aan het zusterhandschrift, van 1431, te Brussel³¹. Het interessantste van deze handschriften is het brevier in de Pierpont Morgan Library³², dat bekend is als het Brevier van George van Egmond, den bisschop van Utrecht (1535-1559), die het in zijn bezit heeft gehad³³. Door een fraaie vondst van Miss Meta Harrsen is gebleken, dat het is vervaardigd voor Hertog Reinald IV van Gelder, wiens wapen en portret in het deel voorkomen (op fol. 427 en op fol. 326. — Afb. 1).

Het is een brevier naar de wijze der Karthuizers, geschreven vóór 1417, daar de hymne „Gloria tibi Domine”, die door de Karthuizers in dat jaar is aanvaard als een deel van de officie voor het feest Corpus Domini, niet in den tekst is opgenomen. Vermoedelijk is het ontstaan in het Karthuizerklooster Monnikenhuizen bij Arnhem, dat door Hertog Reinald is begunstigd. Mogelijk is ook in dat klooster met de verluchting een aanvang gemaakt, hetgeen niet verwonderlijk is, daar ook de Utrechtse Karthuizers voor

de miniatuurkunst belangstelling hebben gehad. Naar men moet aannemen, was het in 1423, bij den dood van Hertog Reinald, nog niet gereed. Het is eerst later voltooid, waarschijnlijk te Utrecht, door Utrechtse meesters, die er tot 1440-1445 aan hebben gewerkt. Onze kennis van dit handschrift is door Panofsky in hoge mate verrijkt. De volgende bijzonderheden stammen grotendeels uit zijn geschriften³⁴.

Naast de miniaturen van den Meester van Otto van Moerdrecht³⁵ bevinden zich in het deel illustraties van den schilder, die bekend is als de Meester van Zweder van Culemborg. Deze laatste dankt zijn naam aan het door hem gedecoreerde missaal, thans in het priesterseminarie te Bressanone, dat voor Bisschop Zweder is vervaardigd, waarschijnlijk toen hij bisschop van Utrecht is geworden, in 1425, en zonder twijfel te Utrecht³⁶.

Het oudste werk, dat wij tot dusverre van den Meester van Zweder van Culemborg kenden, is de illustratie in het missaal te Zwolle, vervaardigd voor de Commanderie van de Duitse Orde te Utrecht, toen Johannes van de Zande daar aan het hoofd stond³⁷. Blijkens de inscriptie aan het slot (op fol. 322) is het geschreven door Johannes van Malborch en voltooid op 9 Oct. 1415³⁸. Waar het deel is versierd, blijkt niet met zekerheid. Panofsky heeft evenwel opgemerkt, dat het randwerk in het missaal hier en daar motieven vertoont, die terugkeren in het randwerk van de Getijden van Maria van Gelder, in het kleine getijdenboek van den Heer Cockrell en in het Getijdenboek te Luik, handschriften, die boven werden vermeld. Daar de Mees-

³⁴ Panofsky, 100 noot 2, afb. 121-126; *Konsth. Tidsskrift*, 1953, 95-102, afb. 5-8.

³⁵ Afbeeldingen van miniaturen van de hand van den Meester van Otto van Moerdrecht in dit brevier, *La min. dans les P. B. sept.* pl. XX fig. 40: absolutie van een stervende (fol. 3); Panofsky, afb. 122 en *Konsth. Tidsskrift*, 1953, afb. 7: David en Goliath (fol. 260vo).

³⁶ Bressanone, Priesterseminarie, ms. C 20. — Panofsky, 102 noot 4. — *La min. dans les P. B. sept.* 122, afb. 99-103; Hoogewerff, *N. Ned. schilderkunst*, I, 430-438, afb. 220-225. — Verg. over dezen meester K. Holter, *Oudb. Jaarb.* 1938, 55-59.

³⁷ *Oudb. Jaarb.* 1925, 208-215, en 1926, 24; *La min. dans les P. B. sept.* 161, afb. 104-106; *De middeleeuwsche boekill.* 27, afb. 17 en 18; Hoogewerff, *N. Nederlandsche schilderkunst*, I, 127-131, afb. 51-53.

³⁸ Panofsky, *Konsth. Tidsskrift*, 1953, 95, geeft een vertaling van deze inscriptie. — Met Malborch is zeker niet Mahlberg bij Keulen bedoeld, maar, volgens een mededeling van Mr. S. J. Fockema Andreae, het thans verdwenen dorp Malborg bij Arnhem.

³⁰ Utrecht, Universiteitsbibl. ms. 252. — Panofsky, 102 noot 1. — *Oudb. Jaarb.* 1921, 225-228; *Noord-Ned. Min.* 10, nr. 24, pl. 5 en 124, afb. 19; *La min. dans les P. B. sept.* 156-157, afb. 38; Hoogewerff, *N. Ned. schilderkunst*, I, 385-387, afb. 186.

³¹ Brussel, Kon. Bibl. ms. 9018-9023. — Panofsky, 102 noot 2. — A. Goldschmidt, *Oudb. Jaarb.* 1923, 22-27; *Noord-Ned. Min.* 16, nr. 29 pl. 165-167, 223 en 224, afb. 27-31; *La min. dans les P. B. sept.* 123-124, afb. 54-66.

³² New York, Pierpont Morgan Library, ms. 87. — *Oudb. Jaarb.* 1935, 18, afb. 16-18; *La min. dans les Pays-Bas sept.*, 149-150, afb. 40-41 en 132-137; *De middeleeuwsche boekill.* 22-23, afb. 10-12; Hoogewerff, *N. Nederl. schilderkunst*, I, 450-451, afb. 230-231.

³³ Het wapen van George van Egmond is in het handschrift aanwezig; verg. *Oudb. Jaarb.* 1935, 18, pl. X afb. 18.

ter van Zweder van Culemborg voor Hertog Reinald IV heeft gewerkt, is het zeer goed mogelijk, dat deze schilder het missaal van de Duitse orde in de buurt van Arnhem heeft verlicht.

Uit den tijd, toen de Meester van Culemborg voor Hertog Reinald werkte, moet, zoals de Heer Panofsky heeft opgemerkt, de miniatuur met St. Catharina en een donatrix dateren in het niet lang geleden voor de bibliotheek te Stockholm aangekochte getijdenboekje³⁹. Merkwaardigerwijze is deze miniatuur geschilderd, voordat de omlijsting en het randwerk zijn aangebracht.

In het brevier van Hertog Reinald is de decoratie door den Meester van Zweder van Culemborg ontworpen. Deze decoratie dateert uit de vroege periode van zijn werkzaamheid. Deels heeft hij het randwerk zelf uitgevoerd, deels is het van de hand van den Meester van Otto van Moerdrecht. De randdecoratie, die door den laatsten is vervaardigd (Afb. 2), is slapper getekend en vertoont de kenmerken van een tamelijk onhandige navolging⁴⁰.

Voor de samenwerking van deze meesters, die in sommige opzichten herinnert aan de Bijbels te 's-Gravenhage en te Brussel, is de miniatuur op fol. 387vo karakteristiek (Afb. 2). Oorspronkelijk was deze miniatuur een voorstelling van Christus aan het Kruis, geschilderd door den Meester van Otto van Moerdrecht. Deze compositie is door den Meester van Zweder van Culemborg veranderd in een voorstelling van den Koperen slang, doordat hij de figuren van Maria en Johannes heeft vervangen door een groep van Mozes en de Israëlieten, terwijl hij de dwarsbalk van het Kruis in de lucht heeft weggewerkt⁴¹.

De stijl van het randwerk en van de miniaturen bewijst, dat de Meester van Zweder van Culemborg op de hoogte was van de kunst van zijn tijd, terwijl de Meester van Otto van Moerdrecht de kunst van een wat oudere periode vertegenwoordigt. De laatste gebruikt felle kleuren op een enigszins plompe manier. Vergeleken met

hem munt de Meester van Zweder van Culemborg uit door heldere tinten. Bijzonder fraai is het landschap op de miniatuur met de Prediking van Johannes den Doper⁴². Het herinnert aan dergelijke schilderijen in den Latijnsen Bijbel te Cambridge⁴³. Zulk een landschap vindt men ook op de miniatuur met de Visitatie (fol. 365 — Afb. 3). Opmerkelijk is het perspectief op de voorstelling van Salomo's oordeel (fol. 265). Wij vermeldden reeds het portret van Hertog Reinald aan de voeten van St. Nicolaas (fol. 326. — Afb. 1) en de eerste bladzijde van de Getijden van de H. Maagd (fol. 427) met het wapen van den Hertog⁴⁴.

Het Brevier van Hertog Reinald is voltooid door den leerling van den Meester van Zweder van Culemborg, die ook de decoratie heeft aangevuld in het Karthuizer missaal van de Walters Art Gallery, nadat de oudere meester het werk niet tot een einde had gebracht⁴⁵. Deze jongere schilder is bekend als de Meester van Katharina van Kleef⁴⁶ naar het door hem gedecoreerde getijdenboek, dat voor Hertogin Katharina is samengesteld. Dit handschrift, dat zich nog altijd in het bezit van den Hertog van Arenberg bevindt, is alleen bekend door de foto's, die door Bruckmann zijn vervaardigd tijdens de tentoonstelling te Dusseldorf van 1904⁴⁷.

³⁹ Hoogewerff, *N. Ned. schilderkunst*, afb. 230.

⁴⁰ *N.-Ned. Min.* 10, nr. 25, pl. 106-108, 125, 126, 142 en 143; *La min. dans les P. B. sept.* afb. 79 en 84; *De middeleeuwsche boekill.* afb. 14.

⁴¹ Men vindt afbeeldingen van miniaturen van den Meester van Zweder van Culemborg in het Brevier van Hertog Reinald in: *Oudh. Jaarb.* 1935, afb. 16: Maria Boodschap (fol. 345vo) en 17: Judith in de tent van Holofernes (fol. 279); *La min. dans les P. B. sept.* fig. 132: Judith (fol. 279), 133: St. Andries (fol. 321vo), 134: St. Pieter (fol. 343vo), 135: Maria Boodschap (fol. 345vo), 136: Visitatie (fol. 363); Panofsky, afb. 124: Johannes den Doper (fol. 265); *Konsthist. Tidskrift*, 1953, afb. 5: S. Nicolaas en Hertog Reinald (fol. 324).

⁴² Baltimore, *Walters Art Gallery*, ms. 174; *Walters Catalogue* (1949), nr. 128, pl. XLIX. — Panofsky, 102 noot 4; *Oudh. Jaarb.* 36, afb. 18 en 19; *De middeleeuwsche boekill.* 28, afb. 19 en 20; Hoogewerff, *N. Ned. schilderkunst*, I, 447-456, afb. 232-237.

⁴³ Katharina was sedert 1427 hertogin van Gelder; verg. D. P. M. Graswinckel, *Gelre*, 1933, 67-69, met haar portret naar een miniatuur uit haar getijdenboek.

⁴⁴ Panofsky, 103 noot, 7, afb. 129 en 130. — *N. Ned. Min.* 22, nr. 43, pl. 205, afb. 40-43; *La min. dans les P. B. sept.* 117-118, afb. 130 en 131; *De middeleeuwsche boekill.* 33-34, afb. 25. — Verg. St. Beissel, *Rev. de l'art chrétien*, 1904, 437-447 (met een

³⁹ K. Boström, *Nordisk Tidskrift for Bok och Biblioteksväsen: Libri aurei*, Uppsala 1952, 12-18; verg. *Bull. Oudh. Bond.*, 1953, 47, afb. 11 en 12; Panofsky, *Konsthist. Tidskrift*, 1953, 100-102.

⁴⁰ Verg. Panofsky, afb. 121 (fol. 428), van den Meester van Culemborg, en afb. 122 (fol. 260vo), van den Meester van Moerdrecht; verg. *Konsth. Tidskrift*, 1953, 98 en 99, afb. 6 en 7.

⁴¹ Panofsky, afb. 123 en *Konsthist. Tidskrift*, 1953, 100, afb. 8; *La min. dans les P. B. sept.* fig. 41; *De middeleeuwsche Boekill.* afb. 12.

De Meester van Katharina van Kleef heeft in het Brevier van Hertog Reinald onder andere de miniatuur geschilderd met de Kroning van Maria (fol. 404vo. Afb. 4). Hij stond onder den invloed van de grote Vlaamse schilderschool. Zoals reeds dikwijls is opgemerkt, heeft hij voor zijn miniaturen gebruik gemaakt van composities, die hij aan de meesters van deze school ontleende. Om een enkel voorbeeld te noemen is de zittende Jonas op een van zijn miniaturen in het Brevier van Hertog Reinald (op fol. 291vo) een gevarieerde navolging van den Johannes op het Gentse altaarstuk, die in een fraai landschap is geplaatst 48.

Uit het voorafgaande moge blijken, hoe uiterst belangrijk het brevier van Hertog Reinald IV is voor de geschiedenis van de Noordnederlandse miniaturen. Het is zeer te betreuren, dat een kunsthistorische beschrijving van dit manuscript nog nooit is gepubliceerd. Een volledige reproductie van de illustratie zou zeer welkom wezen.

Het werk van Panofsky heeft ons evenwel niet alleen over dit brevier veel nieuws geleerd. Door zijn studie komt de gehele eerste helft van de 15de eeuw in een helderder licht. Er blijkt een veel nauwere samenhang te hebben bestaan tussen de verschillende miniaturisten, dan wij tot nu toe beseften. Van de Tafel van den Kersten Ghelove af, die voor Hertog Albrecht is verlicht, kan men een reeks opstellen, doorlopend over het getijdenboek uit de collectie Arnenberg te New York en de manuscripten, die zijn vervaardigd voor Reinald IV en Maria van Gelder, naar den Latijnsen Bijbel te Cambridge en de grote Bijbels te 's-Gravenhage en te Brussel, zich voortzettend in het latere werk van den Meester van Zweder van Culemborg en in de miniaturen van den Meester van Katharina van Kleef.

De miniaturisten, die in deze handschriften hebben gewerkt, waren zeer verschillend van aard en van begaafdheid. Zij maakten gebruik van allerlei gegevens, die zij voor hun vorming hebben overgenomen uit de kunst van zuidelijker en oostelijker streken. Blijkbaar hebben zij geprofiteerd van de geest, die heerste aan het hof van Reinald IV en zijn Franse gemalin, Marie

belangrijke beschrijving); K. de Wit, *Jabrb. Pr. Kunsts.* 1937, 114-123.

48 Afbeeldingen van miniaturen van den Meester van Katharina van Kleef in het Brevier van Hertog Reinald vindt men in *La min. dans les P. B. sept.* afb. 137: Kroning van Maria (fol. 404vo); Panofsky, afb. 125: Jonas (fol. 291vo) en 126: Kroning van Maria.

de Harcourt et d'Aumale. De Meester van Zweder van Culemborg, de begaafde kunstenaar uit de eerste helft dezer periode, heeft zich daar op gunstige wijze kunnen ontwikkelen. Spoedig vond de miniaturenkunst een vruchtbaar terrein voor haar werkzaamheid te Utrecht.

Het is uiterst opmerkelijk, dat deze meesters reeds een eigen karakter vertonen. Men kan spreken van een specifiek Nederlandsen aard, door hun bijzonder gevoel voor kleuren en hun voorliefde voor elementen van het landschap met zijn lichteffecten. Dat dit bijzondere gevoel bij den Meester van Katharina van Kleef niet heeft ontbroken, wordt bewezen door zijn fantastische scheppingen in het kleine getijdenboekje van 1438 in het Museum Meermanno-Westreenianum, te weten zijn miniaturen met den Oordeelsdag en met den Sint Michiel.

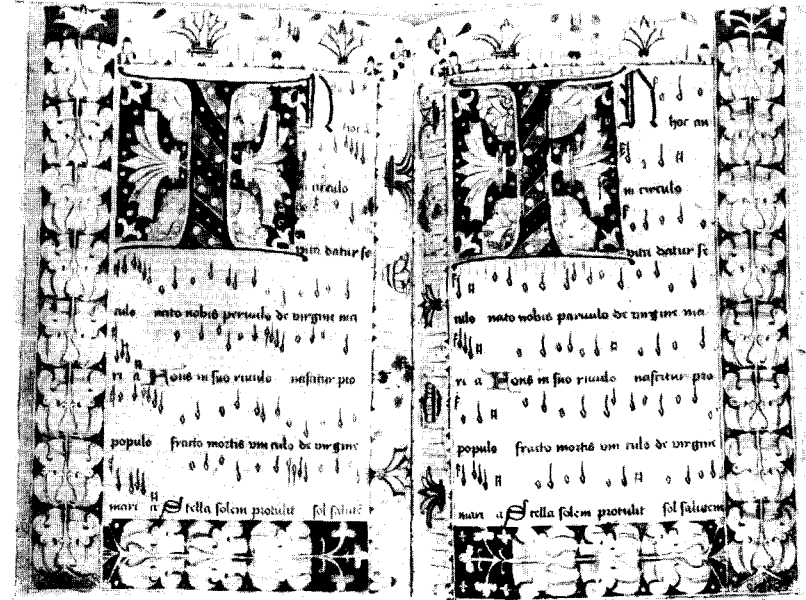
Toen deze meester miniaturen van grootser allure moest tot stand brengen, heeft hij zich laten inspireren door de grote schilderkunst van het Zuiden. Daarbij heeft hij zeker fraaie resultaten bereikt. De eigen aard komt evenwel beter uit door zijn werk van kleinere afmetingen, als door de tekeningen in den Bijbel uit de collectie-Huth te Londen 49, met de opmerkelijke landschappen, interieurs en naar de werkelijkheid geobserveerde bijzonderheden.

Tentoonstelling Willet Holthuysen, winter 1954-1955.

De tentoonstelling van verlichte handschriften uit de Nederlanden tot 1550, in het Museum Willet Holthuysen te Amsterdam (20 XII '54—27 II '55), heeft weer eens duidelijk gemaakt, hoe betrekkelijk beperkt onze kennis van de Noordnederlandse miniaturen nog altijd is. Wèl beginnen wij langzamerhand de ontwikkeling van deze tak der kunst te overzien, van het begin der 15de tot een eind in de 16de eeuw, maar wij wensen meer. Wij moeten trachten de productie van het verlichte manuscript even volledig te leren kennen als wij de productie van het geïllustreerde boek uit de 15de eeuw overzien, dank zij het werk verricht voor de Nederlandse incunabels, die op zo uitnemende wijze zijn onderzocht en beschreven.

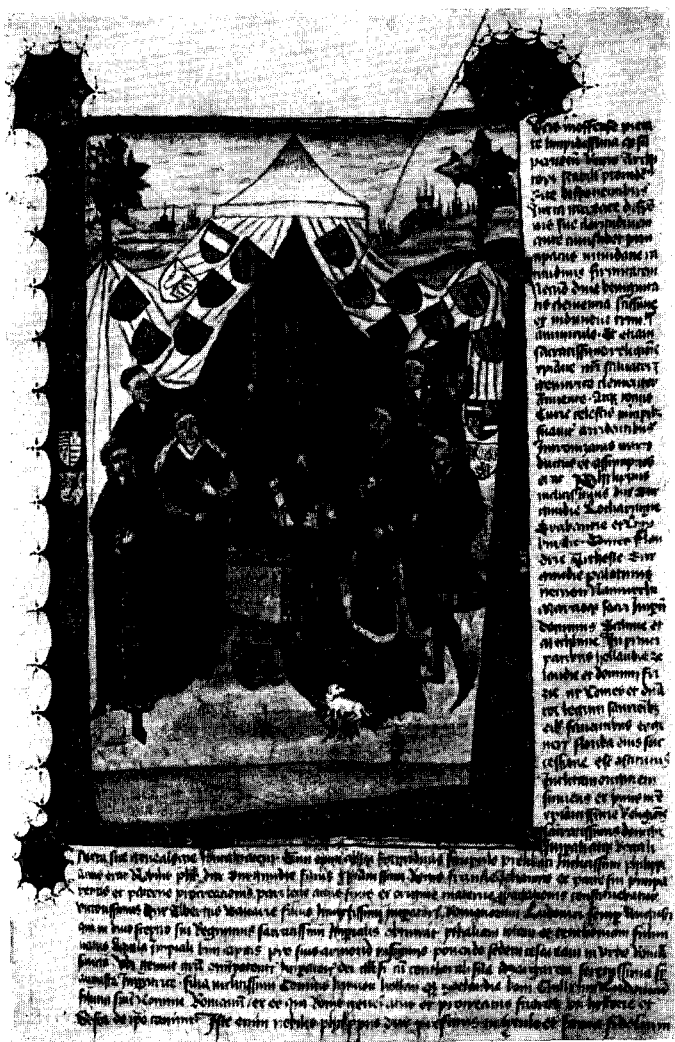
Grote verrassingen heeft de tentoonstelling niet gebracht. Wèl was het nuttig een aantal niet zo gemakkelijk toegankelijke handschriften bijeen te zien. Er waren, bij voorbeeld, niet minder dan

49 Londen, British Museum, add. ms. 38.122: *N. Ned. miniatures*, 12 nr. 26, pl. 63-64; *La min. dans les P. B. sept.* 146, fig. 143-148.

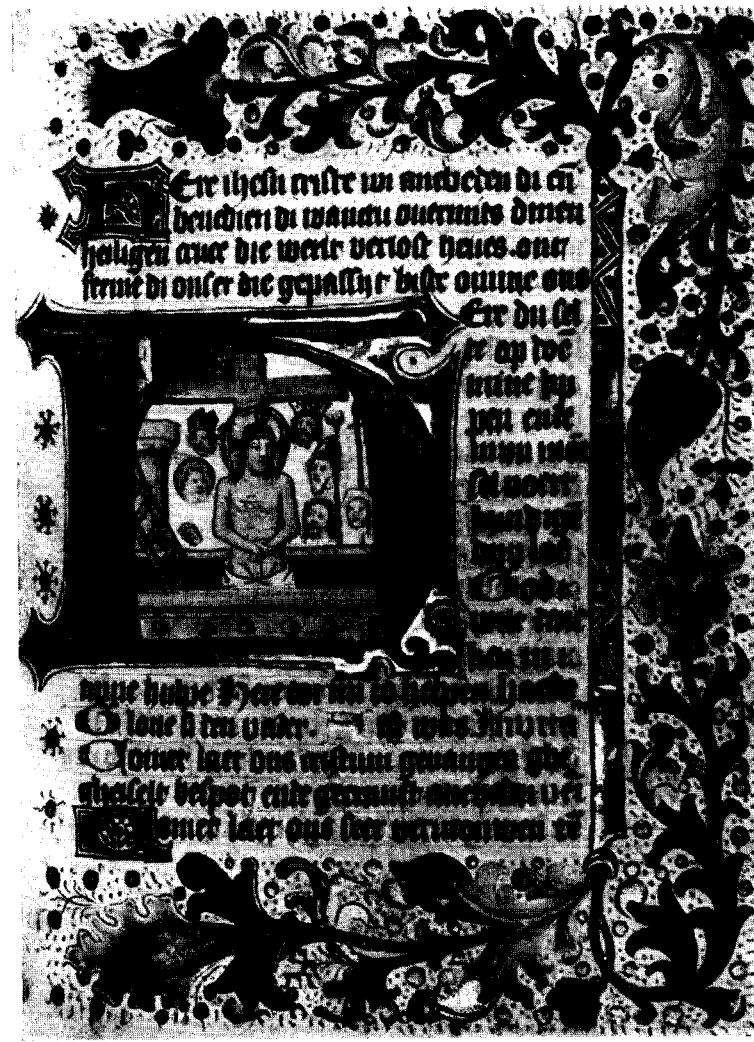

Afb. 6. Haarlem, Bisschoppelijk Museum, ms. 27: Antiphonarium Ordinis Cisterciensis.

Afb. 5. Missale Traiectense in het Centraal Museum te Utrecht.

Afb. 7. Den Haag, Algemeen Rijksarchief: Remissorium Philippii.

Afb. 8. Warmond, Groot-Seminarie: Getijdenboek.

twalf missalia uit zeer verschillende verzamelingen. Oude bekenden zijn de beide misboeken in de Groot-Seminaries te Warmond en te Haaren (N. Br.), afkomstig uit Almkerk in de Hollandse Waard (Nr. 15 en 17 van den Catalogus), die uit den tijd vóór de Sint Elisabethsvloed van 1421 moeten dateren⁵⁰. Het missaal te Haaren bevat een verluchting, die ondanks de beschadiging zeer de aandacht verdient; vermoedelijk is zij, gelijk reeds werd opgemerkt, vervaardigd in het bekende Utrechtse werkhuis⁵¹.

Eerder vermeld zijn eveneens het Missaal van de Duitse Orde te Zwolle (Nr. 16), dat boven ter sprake is gekomen, het missaal uit het klooster Hulsbergen bij Hattem, gedateerd 1457⁵², vroeger in het bezit van Mensing en thans in het Rijksmuseum Twenthe te Enschede (Nr. 33), en het missaal van het Bakkersgilde te Nijmegen van 1482 (Nr. 84), met zijn drukke decoratie, dat ook te Nijmegen wordt bewaard⁵³.

Twee misboeken, thans in het Klein-Seminarie te Apeldoorn, zijn beschreven, toen zij zich nog in de Oudheidkamer te Culemborg bevonden⁵⁴. Het eerste (Nr. 19), afkomstig uit de Grote Kerk van Doesburg, ontstaan omstreeks 1425 of liever wat later, is een niet zeer verzorgd exemplaar. Ook de geschilderde decoratie, de voorstelling van Christus aan het Kruis tussen de Heilige Maagd en Johannes, een halve kolom vullend tegenover het begin van den Canon, en de priester voor het altaar als versiering van de beginletter van den Canon, vertoont een provinciaal karakter, maar is belangrijk als een voorbeeld van Oostnederlandse kunst uit het midden van de eerste helft der 15de eeuw.

Het tweede (Nr. 53), dat vermoedelijk te Amersfoort is ontstaan omstreeks 1465, bevat een fraai versierde bladzijde aan het begin van den Canon. In de initiaal is daar de Consecratie onder de H. Mis afgebeeld. Verder is de bladzijde versierd met een rechthoekig gehouden omlijsting, dicht gevuld met penwerk, waarin enkele geschilderde bladeren zijn opgenomen. Onder den invloed van het licht is het perkament van deze bladzijde zeer verdonkerd. De Canonplaat, die op de tegenoverstaande bladzijde stond, had

⁵⁰ *Oudb. Jaarb.* 1922, 183-192; *Noord-Ned. min. afb.* 11 en 12.

⁵¹ Hoogewerff, *N. Ned. schilderkunst*, I, 131-134, afb. 54.

⁵² Hoogewerff, *i.a.p.* II, 305-307, afb. 148.

⁵³ Vermeld door W. Vogelsang, *Holländische Miniaturen* (Strassburg 1899), 94-96; Hoogewerff, *i.a.p.*, 311-312, afb. 149.

⁵⁴ *Oudb. Jaarb.* 1931, 2-4.

blijkbaar nog meer geleden en is uit het deel verwijderd.

Tot nu toe nagenoeg onbekend waren de volgende misboeken. Twee exemplaren worden bewaard in het Gemeente-archief te Zutfen. Het eerste, een deel van betrekkelijk klein formaat, afkomstig van de Vicarie van St. Antonius in het Oude Gasthuis te Zutfen (Nr. 10), met een Canonplaat die een halve kolom vult, betekent als kunstwerk niet veel; in den *Catalogus* wordt dit missaal, waarschijnlijk veel te vroeg, omstreeks 1400 gedateerd.

Het tweede, uit de St. Walburgskerk te Zutfen, dat in de jaren omstreeks 1435 tot 1440 moet zijn gedecoreerd (Nr. 21), bevat een fraaie initiaal aan het begin van den Canon en een Canonplaat van het traditionele type, die door overschildering heeft geleden. Vervolgens verdienen onze aandacht een Missaal in de Oudheidkamer te Bolsward, dat uit het derde kwart van de 15de eeuw kan stammen, versierd met fraaie beginletters en enig penwerk (Nr. 57), en een Missaal in de Librye te Zutfen (Nr. 89), uit het einde van de 15de eeuw, met vrij grof randwerk, waarin enige gekleurde bloemen zijn opgenomen.

Tenslotte vermelden wij een te Parijs in 1497 gedrukt Missale Traiectense, dat als een geschenk van Mr. Jan Willems, vicaris van de St. Mariakerk, afkomstig is van het altaar der St. Ewoutsbroederschap in de St. Nicolaaskerk, thans in het Centraal Museum te Utrecht (Nr. 98). Het bevat een geschreven Canon en enkele delen van de mis op perkament, waarop een geschilderde decoratie is aangebracht, en een enigszins houderig geschilderde Canonplaat, benevens randwerk van natuurlijk geschilderde bloemen, een pauw en een vlinder tegen een met kleuren ingevulden achtergrond (Afb. 5).

Naast de missalia vragen de boeken voor het koor, de Gradualia en Antiphonaria, de aandacht. Het fraaist zijn de bekende delen uit het klooster der Kruisheren St. Agatha bij Cuyk (Nr. 35, 103 en 109), waarvan het eerste merkwaardigerwijze omstreeks 1450 wordt gedateerd, hoewel de fraaie initialen toch worden toegeschreven aan den Kruisheer Johannes van Deventer, die de andere delen heeft verlucht⁵⁵. Het is verheugend, dat op de tentoonstelling ook aanwezig was het Evangelistarium in het Koninklijk Huisarchief (Nr. 26), een handschrift dat indertijd aan Koning Willem II is vereerd bij een bezoek aan het Kruisherenklooster te Cuyck.

⁵⁵ Verg. T. Brandsma, *Het Boek*, 1912, 1-18. — *Noord-Ned. min.* 64-65, nr. 169-171, pl. 237-240.

Van de andere koorboeken vermelden wij een *Graduale Romanum*, van omstreeks 1460, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem (Nr. 49); de bladzijde aan het begin is versierd met rijk, met kleuren enigszins verlevendigd penwerk, waarin spreuken en enkele geschilderde bloemen zijn opgenomen. Verder verdienen de aandacht een *Graduale* uit het Clarissenklooster te Amsterdam van 1497 (Nr. 97), in het bezit van Dr. J. H. van Heek te 's-Heerenberg, dat uitmunt door fraai geschilderde letters en omlijst randwerk, benevens een *Antiphonarium Ordinis Cisterciensium*, geschreven in de jaren 1517-'19 in het klooster Galilea bij Monnikendam, thans in het bezit van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem (Nr. 110), versierd met curieus penwerk, dat gedeeltelijk met kleuren is aangevuld (Afb. 6).

Bijbels zijn niet talrijk. Twee delen van een Latijnsen Bijbel uit den tijd omstreeks 1435, in het Groot Seminarie te Warmond (Nr. 24 en 25), zijn met fraaie beginletters versierd. Van den bekenden monumentalen Latijnsen Bijbel in zeven delen, in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, van omstreeks 1465, waren op de tentoonstelling twee delen aanwezig (Nr. 61). Een Latijns Nieuwe Testament, gereedgekomen in 1452, in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden (ms. 40), vertoont fraaie gekleurde beginletters en randversiering van penwerk.

Van de Noordnederlandse bijbelillustratie kreeg men op de tentoonstelling geen indruk. Het is begrijpelijk, dat onze grote bibliotheken hun kostbare bezittingen alleen bij uitzondering aan een tentoonstelling willen afstaan. Bijzonder gaarne hadden wij daar evenwel de twee delen van een Bijbel gezien, die behoren aan het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en aan het Zeeuws Genootschap te Middelburg. Zij zouden een welkome aanvulling van het tentoongestelde zijn geweest.

Van de Utrechtse school, waartoe de Bijbels behoren, kon men althans een indruk krijgen door het boven vermelde *Missale* uit Haaren (Nr. 17) en door het *Evangelistarium* van het Huisarchief (Nr. 26), benevens door enkele getijdenboeken, die tot de voortbrengselen van de Utrechtse miniaturenkunst behoren. Het merkwaardigst is een zeer aantrekkelijk getijdenboekje uit het museum te Gouda (Nr. 29), dat tot nu toe nergens werd vermeld. Het bevat enige goed geschilderde miniaturen met figuren, die tegen een gouden grond zijn geplaatst. Zij kunnen uit de omgeving stammen van den Meester van Zweder van Culemborg, de minia-

turist die boven ter sprake is gekomen. Naar de ornamentiek te oordelen, stamt het boekje uit den tijd omstreeks 1435.

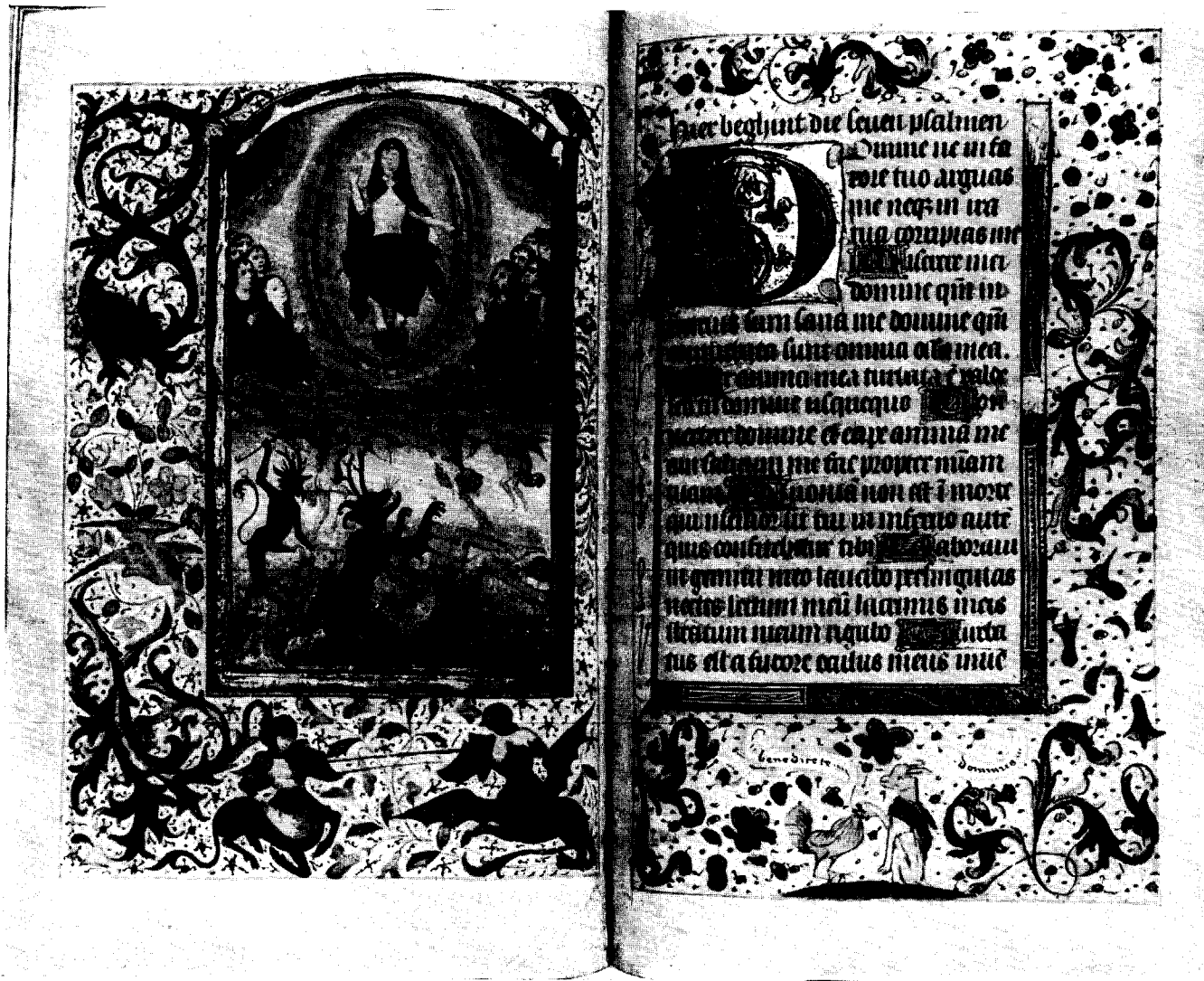
Verder waren twee getijdenboeken aanwezig van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht (Nr. 69 en 72), geïllumineerd door den „Meester van het Passionale te Londen”, die onder andere in den Bijbel te Wenen en in den papieren Bijbel van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (Nr. 78 D 39) een aantal miniaturen heeft geschilderd. Van deze beide getijdenboeken is het eerste met opvallend zwakke en het tweede met zeer krachtige kleuren bewerkt.

Het *Evangelarium* van Sint Marie te Utrecht, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem (Nr. 1), het *Evangelistarium* van Susteren (Nr. 2), het *Plenarium* van het klooster Bethlehem bij Doetichem, met zijn fraaie band (Nr. 3), in het Rijksarchief te Arnhem⁵⁶, zijn een sieraad voor de tentoonstelling, maar kunnen niet tot de Noordnederlandse miniaturen worden gerekend, evenmin als de drie versierde manuscripten van Maerlant (Nr. 4, 7 en 9), waarvan er één (Nr. 7) door een voortreffelijke afbeelding in den *Catalogus* is vertegenwoordigd. Dat geldt ook voor het *Remissorium Philippi*, in het Algemeen Rijksarchief, dat in de jaren tussen 1433 en 1450 is samengesteld voor Philips van Bourgondië, nadat hij Graaf van Holland was geworden (Nr. 30). De vijf miniaturen, die op perkamenten bladen zijn geschilderd, waarvan er één in den *Catalogus* is afgebeeld, zijn anders merkwaardig genoeg (Afb. 7).

De overige van de 114 nummers, die de *Catalogus* van de Tentoonstelling telt, zijn vrijwel uitsluitend getijdenboeken, waarvan de meeste het karakter van de Noordnederlandse miniaturenkunst vertonen. Wij vermeldden reeds de drie manuscripten uit de Utrechtse school (Nr. 29, 69 en 72). Uit Delft stammen niet minder dan vijf getijdenboeken. Het gewone type, met het fijne penwerk in twee kleuren, wordt door vier deeltjes vertegenwoordigd (Nr. 39, 60, 65 en 86). Aan het laatste van deze vier zijn miniaturen uit veel later tijd en van groter formaat toegevoegd, met een omlijsting van natuurlijke bloemen op een gekleurde grond. In het vijfde (Nr. 80) vindt men, naast het karakteristieke kleurige penwerk, een aantal bladzijden, die zijn versierd met miniaturen, randwerk en initialen in zeer krachtige bonte kleuren.

Drie getijdenboekjes behoren tot de groep, die door den heer A. L. de Vreese is toegeschreven

⁵⁶ *Oudb. Jaarb.* 1927, 135-139.

Afb. 9. Haarlem, Bisschoppelijk Museum, ms. 66: Getijdenboek.

Afb. 10. Warmond, Groot Seminarie: Getijdenboek.

Afb. 11. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 133 M 133: Getijdenboek.

aan het klooster Sint-Agnietenberg te Zwolle ⁵⁷. In deze handschriften vindt men de kleine acht-puntige sterren, aangebracht op de smalle marge aan de binnenzijde, die voor de producten van dit werkhuis karakteristiek zijn. Een deeltje uit de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden (Nr. 27) is versierd met een merkwaardig vol randwerk in een rechthoekig formaat, bestaande uit spiraalranken met enkele gekleurde rosetten; het kan op zijn vroegst uit het midden van de 15de eeuw dateren. Een tweede getijdenboek, in het Groot-Seminarie te Warmond (Nr. 73), vertoont een zwaarder decoratie met grote geschilderde bladeren (Afb. 8). Het kan omstreeks 1470 zijn ontstaan, evenals het derde (Nr. 74), dat in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht wordt bewaard ⁵⁸.

Van de andere getijdenboeken, voorzover zij niet reeds zijn besproken, moge hier de aandacht worden gevestigd op de volgende. — Nr. 23, een Latijns horarium, dat vroeger aan den heer W. A. van Leer behoorde, blijkt thans in het bezit te zijn van Mevrouw N. Boon-Van Leer te Amsterdam ⁵⁹. — Nr. 31, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, uit het laatst van de eerste helft der vijftiende eeuw, munt uit door een decoratie van uiterst verfijnd penwerk.

De drie volgende getijdenboeken kan men beschouwen als behorend tot een bepaalde groep, die tot nu toe de aandacht nog niet heeft getrokken. Zij moeten door den zelfden miniaturist zijn geïllustreerd. Van hem is althans het fraaie randwerk van penranken, met enigszins spichtige groene blaadjes en gouden lovertjes. — Nr. 41, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, uit den tijd omstreeks 1450, bevat miniaturen met figuren in krachtige kleuren tegen een gouden achtergrond. Deze miniaturen, die enigszins achterlijk van stijl zijn voor het midden der 15de eeuw, worden omlijst door randwerk, bestaande uit twijgen met groene bladeren en lovertjes, maar in stijl overeenkomend met het randwerk, dat den tekst omsluit. — Nr. 45, in het bezit van Dr. J. H. van Heek te 's-Heerenberg, bevat enige grote beginletters, benevens drie miniaturen met figuren tegen een gouden grond. Wat het randwerk om den tekst en om

⁵⁷ A. L. de Vreese, *Oudheidkundig Jaarboek*, 1943, 83-85. — Van de drie hier genoemde handschriften wordt alleen het deeltje te Leeuwarden door den heer De Vreese vermeld.

⁵⁸ Verg. *Noord-Ned. min.* 33, nr. 76, pl. 227, waar het manuscript ten onrechte als een product van de Utrechtse school wordt vermeld.

⁵⁹ *Noord-Ned. Min.* 8, nr. 18, pl. 3.

de miniaturen betreft, komt dit handschrift met het vorige overeen ⁶⁰. — Nr. 51, in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, behoort, blijkens de decoratie, tot de zelfde groep ⁶¹.

Verder verdienen nog enige getijdenboeken uit later tijd onze belangstelling. — Nr. 75, in het Groot-Seminarie te Warmond, van omstreeks 1470, trekt de aandacht wegens de rijke en kleurige randdecoratie (Afb. 10). — Nr. 87, een getijdenboek te Amsterdam, is belangrijk om de nauwkeurige datering in het jaar 1488 ⁶². — Nr. 93, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, uit het laatst van de 15de eeuw, bevat een opmerkelijke voorstelling van den Oordeelsdag, krachtig van kleur en met een naar de horizon oplichtende hemel onder de figuur van Christus; in het randwerk trekken twee tournooiende ridders de aandacht, benevens een vos die de Passie preekt (Afb. 9). — Nr. 107, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, is een opmerkelijk voortbrengsel van de verluchtungskunst uit de vroege 16de eeuw; het handschrift bevat zes miniaturen met uitvoerige landschappen, omlijst door randwerk met natuurlijke bloemen tegen een gekleurden achtergrond.

Pentekeningen in 15de eeuwse handschriften.

Mejuffrouw Meta Harrsen heeft onlangs onze aandacht gevraagd voor een weinig bestudeerd terrein van de Noordnederlandse miniaturen. Naar aanleiding van een *Spiegel der minschliken Zaligheid* uit Kopenhagen, die aanwezig was op de bekende tentoonstelling van „Gulden Boeken” te Stockholm ⁶³, heeft zij een verhandeling gepubliceerd over met pen en inkt getekende miniaturen in manuscripten van de 15de eeuw ⁶⁴.

Naast het manuscript te Kopenhagen ⁶⁵, dat

⁶⁰ Eén van deze miniaturen, den Oordeelsdag voorstellend, tegenover het begin van de Boetpsalmen, is onbehoorlijk vergroot en in spiegelbeeld op den omslag van den *Catalogus* gereproduceerd.

⁶¹ Verg. *Noord-Ned. Min.* 29, nr. 63, pl. 185, afb. 60 en 61. — Wellicht ten onrechte is het handschrift daar toegeschreven aan de Utrechtse school.

⁶² Door de vergrote reproductie van een bladzijde uit dit handschrift, op de achterzijde van den omslag van den *Catalogus*, krijgt men een verkeerden indruk van de decoratie.

⁶³ Kopenhagen, Kon. Bibl., Gl. kgl. Saml. 79 fol. — *Nationalmusei Utställningskatalog*, 193: Gyllene Böcker, Stockholm 1952, 62 nr. 115.

⁶⁴ M. Harrsen, *Konsthistorisk Tidskrift*, 1953, 85-89.

⁶⁵ Foto's naar voorstellingen uit dit handschrift zijn in de verhandeling van Mej. Harrsen gereproduceerd, afb. 1 en 6.

op fol. 8vo in 1430 wordt gedateerd, vermeldt Mej. Harrsen nog drie delen, die op een dergelijke manier zijn geïllustreerd: een Apocalypse in het Latijn, bewaard in het Museum Plantijn-Moretus te Antwerpen ⁶⁶, en twee handschriften in de Pierpont Morgan Library te New York: Hs. 385, een *Speculum Humanae Salvationis*, gevolgd door een gebed in het Nederlands ⁶⁷, en Hs. 649, *Geschiedenissen uit het Oude en Nieuwe Testament* ⁶⁸.

Zowel door hun teksten, die eerder een onderhoudend dan een stichtelijk karakter hebben, als door de eenvoud van hun illustratie, bestaande uit tekeningen die soms met enkele kleuren en een weinig goud zijn verlevendigd, vormen deze manuscripten een aparte, nog zeer weinig bestudeerde klasse van de Nederlandse miniaturenkunst. Wellicht mag men het 1430 gedateerde manuscript te Kopenhagen als het oudste beschouwen. Hoeveel later de andere moeten worden geplaatst, is niet duidelijk. Mej. Harrsen denkt aan den tijd tussen 1430 en 1470 en spreekt het vermoeden uit, dat de manuscripten te Zwolle zijn ontstaan, maar dit alles is nog geheel onzeker. Mogelijk zou een onderzoek van de taal een oplossing kunnen brengen om althans de herkomst nader vast te stellen. Wat de miniaturen betreft, denkt Mej. Harrsen aan invloed van Franse grisailles. Met haar acht ik het aannemelijk, dat deze tekeningen in Noord-Nederland zijn ontstaan. Daar zijn immers ook kostbaarder manuscripten op een dergelijke manier versierd.

Een Utrechts getijdenboekje, aanwinst K.B. 1953 (133 M 131).

De Koninklijke Bibliotheek is onlangs in het bezit gekomen van een klein getijdenboekje, gedeeltelijk in het Latijn en gedeeltelijk in het Nederlands ⁶⁹. Het boekje, dat zich in een perfecten staat van conservatie bevindt, is voorzien van een Nederlandsen kalender van het Bisdom Utrecht en vertoont, wat zijn decoratie aangaat,

⁶⁶ Antwerpen, Mus. P. M., ms. lat. 179. — J. Denucé, *Museum Plantijn-Moretus, Catalogue des manuscrits* (Antwerpen 1927), 138. — Afb. 3 bij Mej. Harrsen.

⁶⁷ Afb. 2 en 5, bij Mej. Harrsen.

⁶⁸ Volledig gereproduceerd door C. Serrure, *Tafelen uit het leven van Jezus*, Gent 1863; verg. Byvanck, *Oudheidkundig Jaarboek*, 1942, 74-75, afb. 1 en 2, reproducties naar blz. 1 en 14.

⁶⁹ Verg. Koninklijke Bibliotheek, *Ver slag*, 1953, 11 en 23, afb. 1.

alle kenmerken van de Utrechtse verluchting-kunst. De decoratie omvat tien miniaturen, een groot aantal gehistorieerde beginletters en zeer fraai randwerk (Afb. 11). Het zou zeker de moeite lonen een uitvoerige studie aan dit manuscript te wijden. Op grond van een onderzoek naar de geschiedenis van het randwerk, moet het mogelijk zijn de datering zeer nauwkeurig te bepalen. Dit zou niet alleen voor de geschiedenis van de miniaturen belangrijk wezen, maar ook voor de geschiedenis van het schrift.

Internationale nomenclatuur van schrifttypen.

De vraagstukken, die de wetenschappelijke bestudering van het schrift stelt, vragen om een internationale samenwerking. In 1953 heeft het „Centre national de la recherche scientifique”, dat men de Franse Organisatie voor Z.W.O. kan noemen, een internationaal colloquium georganiseerd te Parijs. Daar is, onder andere, de mogelijkheid besproken om te komen tot een algemeen aanvaarde benaming van de verschillende soorten van schrift in middeleeuwse Latijnse handschriften. Een groot aantal geleerden uit tien landen van Europa heeft aan dit colloquium deelgenomen.

Het door het Centre national uitgegeven verslag over dit Colloquium bevat voornamelijk drie uitvoerige, in het Frans geredigeerde rapporten, het eerste van B. Bisschoff uit München, over de benaming van de verschillende soorten van schrift uit de 9de tot de 13de eeuw, het tweede van Dr. G. I. Lieftinck uit Leiden, over het schrift van de „Gotische” periode, en het derde van G. Batelli uit Vaticaanstad, over het schrift van de humanisten. Natuurlijk interesseert het rapport van Dr. Lieftinck ons in bijzondere mate. Het is het omvangrijkste, het best gedocumenteerde en het uitvoerigst geïllustreerde van de drie rapporten ⁷⁰.

De door Dr. Lieftinck bestudeerde periode, die zich uitstrekt over de veertiende en de vijftiende eeuw, is zonder twijfel de moeilijkste, wanneer men een benaming wil voorstellen voor het grote aantal der schriftsoorten, die toen in

⁷⁰ G. I. Lieftinck, „Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique”, essai s'appliquant spécialement aux manuscrits originaires des Pays-Bas médiévaux, in: *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle*, Parijs 1954, 15-34, afb. 15-34. — Terecht is een verkleinde reproductie van een afbeelding juist uit deze verhandeling op den omslag der publicatie als vignet afgedrukt.

gebruik waren. Wijselijk heeft de samensteller zich voornamelijk bezig gehouden met de soorten van schrift, die in de middeleeuwse Nederlanden gebruikt werden. Ook bij die beperking was de samenstelling van het rapport alleen mogelijk voor iemand, die het materiaal volkomen beheerst en kan voortbouwen op een studie van jaren. Verder dient de bewerker over een zeer uitgebreid fotomateriaal te beschikken.

Men denke niet gering over de moeite, die nodig is, om zulk een materiaal bijeen te brengen, en over de inspanning, die het kost het materiaal zó te beheersen dat het voor opbouwende arbeid op dit gebied kan worden gebruikt. In zijn *Catalogus van de Nederlandse handschriften der Universiteitsbibliotheek te Leiden*, had Dr. Lief tinck reeds een nieuwe benaming van de verschillende soorten van schrift toegepast. Hij was er evenwel nooit toe gekomen in een afzonderlijk geschrift rekenschap af te leggen van zijn systeem. Maar al te goed kende hij de moeilijkheden, die zich in de praktijk hadden voorgedaan. Wij moeten zeer dankbaar zijn, dat wij ons daarvan thans ook een denkbeeld kunnen vormen.

Bij zijn beschouwingen kon Dr. Lief tinck uitgaan van de bekende publicatie van Pater Kruit-

wagen over de fragmenten van de reclameplaat voor het werkhuis van den schrijfmeester Hermannus Strepel te Munster, gedateerd 1447⁷¹. Op die fragmenten vindt men voorbeelden van de schriftsoorten, die daar worden aangeduid als *fracta* en *rotunda* en vermoedelijk ook als *littera bastarda*, benevens van enkele andere schriftsoorten.

Het is niet mogelijk, hier een overzicht te geven van de voorstellen, die Dr. Lief tinck heeft gedaan. Evenmin kan worden uitgeweid over de moeilijkheden, die zich voordoen wanneer men tot een internationale aanvaarding van de verschillende benamingen wil komen. Dat is ook niet nodig. Wie in onze Middeleeuwse handschriften belang stelt, zal immers het geschrift van Dr. Lief tinck met aandacht moeten bestuderen. Ook een kunsthistoricus zal daarmee zijn voordeel kunnen doen. Zonder twijfel zal een ieder onder den indruk komen van de belangrijke vermeerdering onzer kennis, die wij aan den samensteller van dit uitnemende rapport danken.

⁷¹ B. Kruitwagen, *Het Boek*, 22 (1933-'34), 209-230, en 23 (1935-'36), 1-54 en 129-164; opnieuw afgedrukt, met aanvullende opmerkingen, in idem, *Laat-Middeleeuwse paleografica*, Den Haag 1942, 1-116.

SUMMARY

NORTHERN NETHERLANDISH MINIATURES, RECENT RESEARCHES AND DISCOVERIES

BY PROF. DR. A. W. BYVANCK

This article deals with the discoveries made in recent years with regard to northern Netherlandish miniatures.

The first item to be discussed is E. Panofsky's great work *Early Netherlandish Painting*, in which some manuscripts of the beginning of the 15th century as well as the drawing representing the Adoration of the Magi in the Printroom at Berlin attract the attention. Of great importance is the discovery that the Breviary in the Pierpont Morgan Library (MS 87) was executed for Reinold, Duke of Gelder, who died in 1423. This manuscript may be associated with the breviary that was completed in 1415 for Maria, the French wife of Duke Reinold. Three important northern Netherlandish masters of the first half of the 15th century worked on the illustration of these manuscripts. The connection between these masters and the court of Gelder throws a new light on the origin of the northern Netherlandish art of illuminating of the 15th century. The next paragraphs treat of a number of manuscripts that were on display at the exhibition of illuminated manuscripts in the Willet Holthuizen museum at Amsterdam. Owing to this exhibition a considerable number of manuscripts with miniatures from the northern Netherlands have become known which so far had attracted insufficient attention or none at all.

Then a paper by Miss Meta Harsen on miniatures drawn in pen-and-ink in 15th century manuscripts is discussed. A Utrecht breviary, recently acquired by the Royal Library at the Hague, is mentioned (MS 133, M 31). Finally the report of the Colloquy, organised by the Centre national de la recherche scientifique at Paris on the nomenclature of various types of script is discussed. The paper by Dr. G. I. Lief tinck at Leiden on Netherlandish handwriting in the 14th and 15th century deserves special attention.

DE SINT GEERTRUIDSKERK TE BERGEN OP ZOOM

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

In de tegenwoordige, op het eerste gezicht zeer merkwaardige, vorm van de St. Geertruidskerk te Bergen op Zoom weerspiegelt zich de veelbewogen bouwgeschiedenis van deze kerk.

De mogelijk omstreeks 650¹ gestichte, in ieder geval in de 14de eeuw op de tegenwoordige plaats aanwezige en toen reeds ruime kerk werd tot aan het einde van de 15de eeuw toe verfraaid en uitgebreid, o.a. onder leiding van Everard Spoorwater uit Antwerpen. Het resultaat was een hoge, basilicale kerk met $\frac{3}{8}$ gesloten koor, kooromgang en kapellen langs de brede zijbeuken en rondom het gehele koor. Een indruk van deze kerk (fig. 5) verkrijgt men door op fig. 9 de oostelijke aanbouwen weg te denken, ook de hier afgebeelde torenbekroning is van later datum dan de 15de eeuw. Op de ontwikkelingsgeschiedenis van deze kerk wordt straks nader ingegaan.

Vrijwel direct na de voltooiing vat men het plan op, een veel grotere kerk te bouwen, waarvan koor en dwarsschip zouden komen ten oosten van de toen juist gereedgekomen kerk, die afgebroken zou moeten worden om plaats te maken voor het bijbehorende schip. Omstreeks 1500 begint men met de uitvoering hiervan.

Het werk stond geruime tijd onder leiding van Anthonis Keldermans, die in 1489 het ontwerp bracht en na 1512 opgevolgd werd door zijn zoon Rombout Keldermans. Koor en dwarsschip waren voor een groot deel voltooid, in ieder geval al onder de kap, gedeeltelijk overwelfd en beglaasd, toen de kerk in 1581 overging in Hervormde handen (fig. 6). Van een voltooiing van dit te groots opgezette plan was verder geen sprake meer. In de loop van de 17de eeuw werden vrijwel alle delen van het „Nieuwe Werk”, dat steeds bouwvalliger werd, gesloopt.

De eerste vogelvlucht geeft een beeld van de

¹ Van alle in deze beschouwing genoemde jaartallen wordt bij de hieronder geplaatste *verantwoording* de bron vermeld.

toestand van de kerk, toen de muren van het Nieuwe Werk nog overeind stonden, maar de kap reeds afgenomen was en de gewelven uitgebroken — voorzover deze ooit voltooid zijn geweest. Van de kooromgang is de vorm niet bekend (het „achterrontwerck” is reeds in 1587 afgebroken), deze is daarom schetsmatig aangegeven. De oude kerk heeft hier nog de basilicale vorm, zoals die in de 15de eeuw tot stand was gekomen, de toren heeft de hier afgebeelde bekroning waarschijnlijk gekregen na de beschieting van 1622. Voor deze reconstructie werd gebruik gemaakt van de tekeningen van Barnardus Klotz uit 1671, waarvan er hier één wordt afgebeeld (afb. 2), voor de torenbekroning mede van die van J. de Grave uit hetzelfde jaar. Het interieur van de kerk is ons bewaard gebleven dank zij een tweetal schilderijen (afb. 1 en 14).

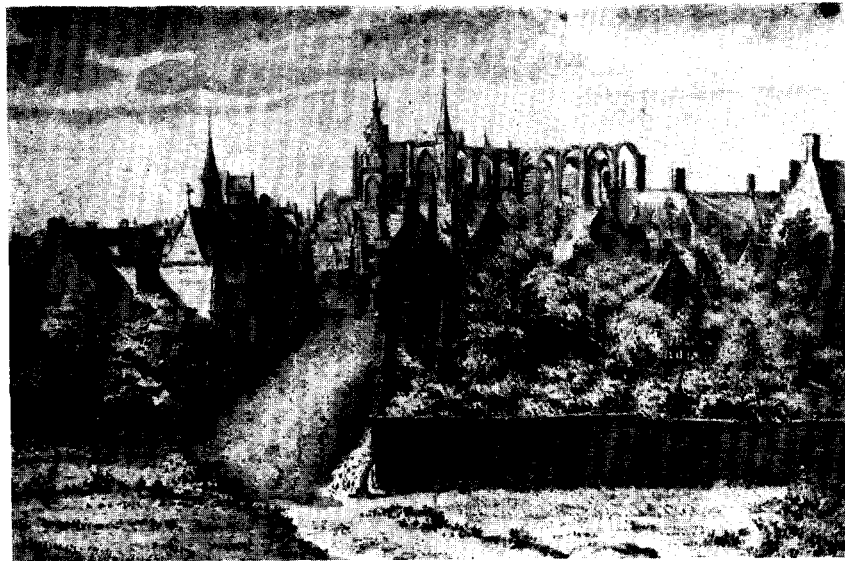
Na de laatste afbraak in de jaren 1699-1700 (het afkomende materiaal werd gebruikt voor de verdedigingswerken van de stad) rest ons tot heden van het „Nieuwe Werk” nog slechts de westerzijbeuk van het grote transept, die door de kooromgang van de oudere kerk heen snijdt (afb. 9, fig. 7). Al het overige werd tot de fundamenten toe weggebroken en in 1704 werd het terrein met bomen beplant.

In 1747 werd de kerk, vooral het middenschip, ernstig beschadigd door de beschieting van de Fransen, waarbij een hevige brand uitbrak. De tweede vogelvlucht geeft de toestand weer ná deze beschieting. Deze reconstructie is gemaakt met behulp van de prenten van C. Pronk en de tekeningen, die daaraan ten grondslag liggen, waarvan er twee worden afgebeeld (afb. 3 en 4). Er blijkt tevens uit, welke gewelven gespaard zijn gebleven (fig. 10).

Aan het standhouden van de gewelven ten noorden van de toren is het te danken, dat het muurwerk daaronder onbeschadigd bleef en enige schilderijen op de n.o. steunbeer van de toren onder de pleisterlaag gespaard bleven. Deze

Afb. 1. Het interieur van de kerk in de 17de eeuw, gezien vanuit de breede Noorderzijbeuk. Dit schilderij van de Middelburgse schilder Daniël de Blicke bevond zich in 1931 in de coll. G. R. Webb, London.

Afb. 2. Tekening van Barnardus Klotz uit 1671, met gezicht op de kerk vanuit het zuidoosten (part. verz.)

DE SINT GEERTRUIDSKERK TE BERGEN OP ZOOM

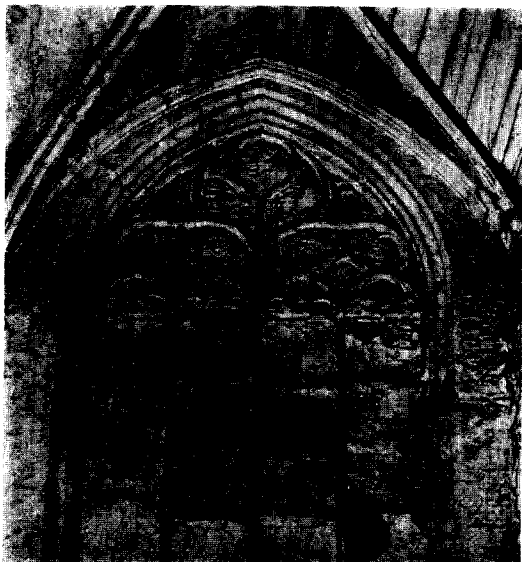

Afb. 3. Tekening uit 1747: „Desolate toestand der geruïneerde kerk, ziende uit het choor naer den toren”.

Afb. 4. Tekening uit 1747: „Vertooning der geruïneerde kerk en puynhopen, ziende van den toren na 't choor”.

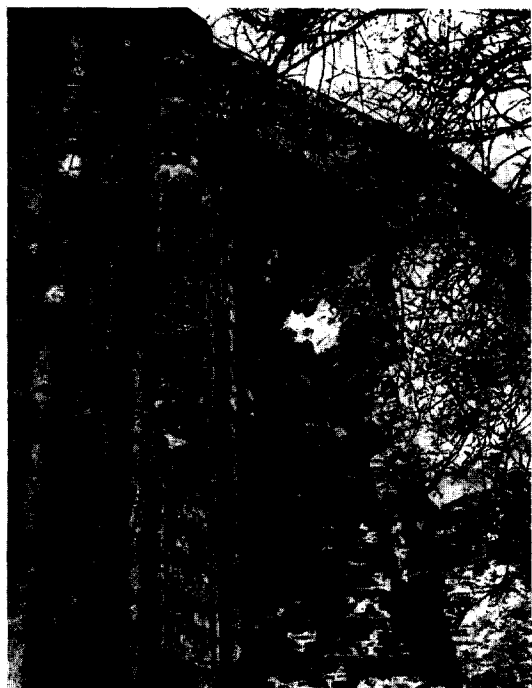
(3 en 4 uit de verz. v. h. Prov. Genootschap v. N. Brabant).

Afb. 5. Nog aanwezige 15de eeuwse venstertracering aan de zuidzijde van de Z.W.kapel.

Afb. 6. Restanten van het grote venster in de Noordertranseptgevel van het „Nieuwe Werk” en de daarbij behorende binnendecoratie. Links de dichtgemetselde opening naar de nog bestaande zijbeuk van dit transept.

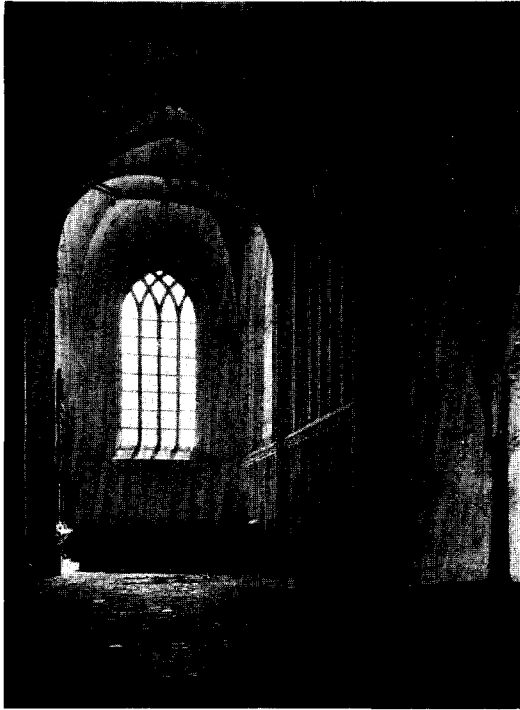

Afb. 7. Restanten van de overwelfing van de verdwenen 15de eeuwse Z.O. koorkapel. Links de Z.W. vieringpijler van het „Nieuwe Werk”.

Afb. 8. Console onder de overwelfing van de verdwenen 15de eeuwse N.O. koorkapel.

DE SINT GEERTRUIDSKERK TE BERGEN OP ZOOM

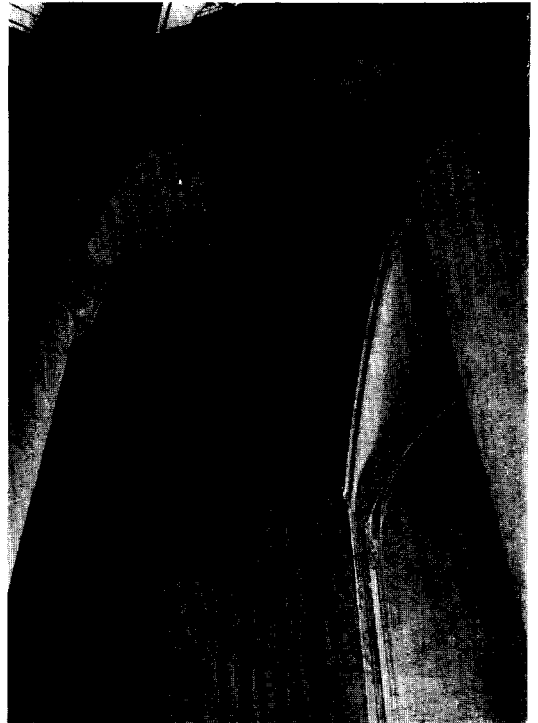
Afb. 9

Afb. 10

Afb. 11

Afb. 12

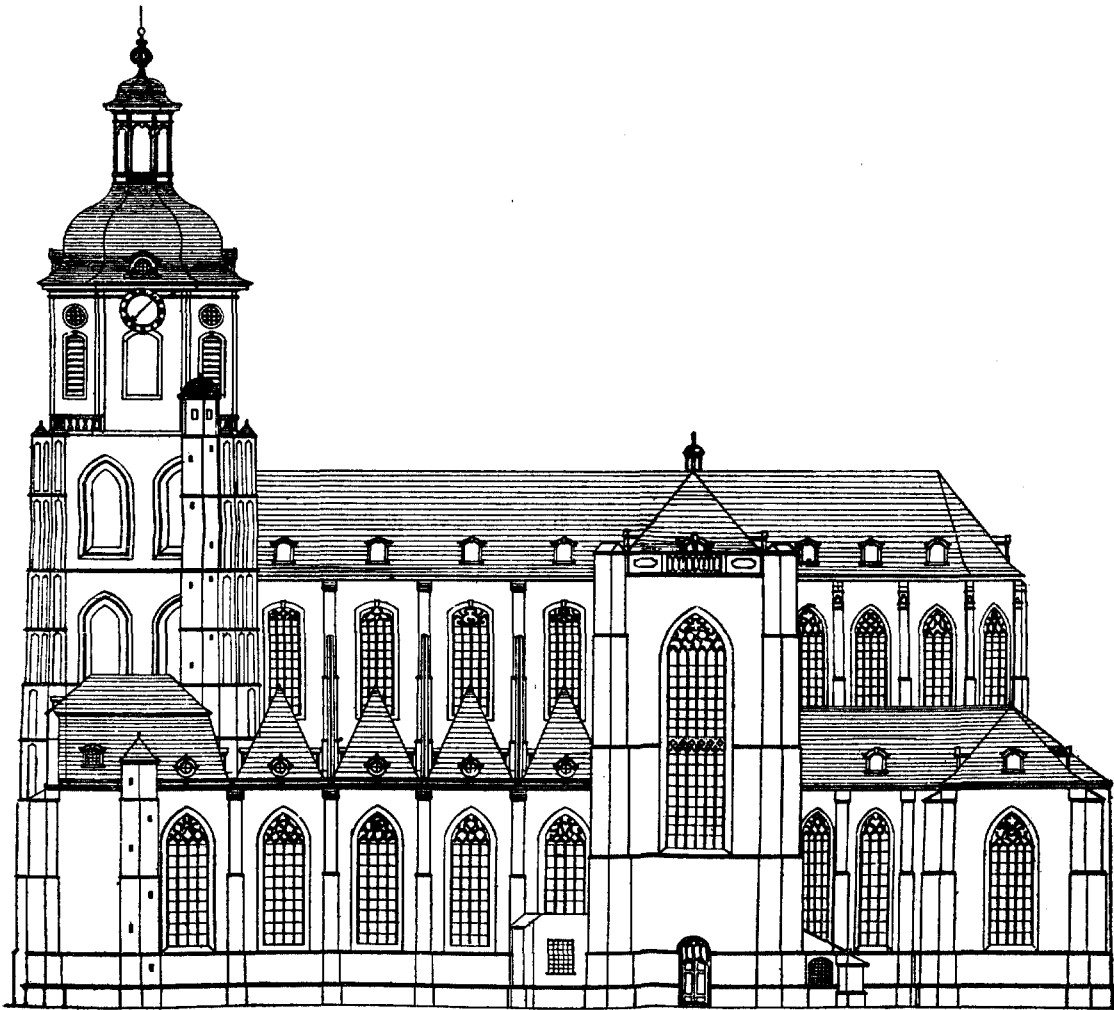

Fig. A. Onuitgevoerd ontwerp voor herbouw van de kerk, door David van Stolk. Zijbeuk, koor en dwarschip blijven hierbij in hoofdzaak zo als ze vóór 1747 waren; schip, torenbekroning en kappen worden hier in de 18de eeuwse vormen hersteld. (tekening in Fam. archief Van Stolk).

Afb. 9. Overzicht van de nog bestaande vroeg-16de eeuwse zuiderzijbeuk van het overigens verdwenen dwarschip van het „Nieuwe Werk”. Rechts onder: restant van de overwelling van de kleine zuidoostelijke koorkapel (fig. 4), daarboven de overwelling van de latere, rondom doorgaande, krans van koorkapellen (fig. 5).

Afb. 10. Gezicht vanuit het koor naar de 15de eeuwse kooromgang van Everard Spoorwater en de daarachter gelegen; later tot een tweede kooromgang verenigde koorkapellen. Links de zijbeuk van het dwarschip van het „Nieuwe Werk”, vgl. ook bijschrift *afb. 9* en fig. 4 t/m 7.

Afb. 11. Gezicht naar het westen in de noordzijde van de bij *afb. 10* genoemde kooromgang. Rechts de eerst afzonderlijke, later door het doorslaan v. d. zijmuur deel van een tweede omgang uitmakende kapel (vgl. fig. 4 t/m 6).

Afb. 12. In het midden de zuidwestelijke vieringpijler van het „Nieuwe Werk”, links het gedeeltelijk verbroken gewelf van het zuidoostelijke veld van de 15de eeuwse kooromgang. Rechts is de gave boog zichtbaar boven de dichtgemetselde opening tussen nog bestaande zijbeuk en verdwenen hoofdbeuk van het dwarschip van het „Nieuwe Werk”. Daarboven is het noodgewelf zichtbaar, dat had moeten verdwijnen wanneer „Nieuwe Werk” verder voltooid was.

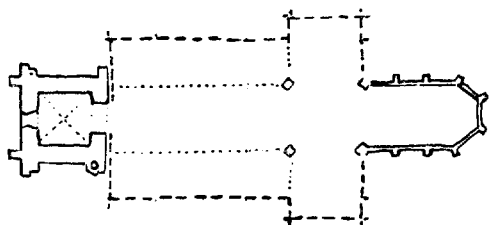

Fig. 1. Vermoedelijke toestand van de kerk in de 14de eeuw.

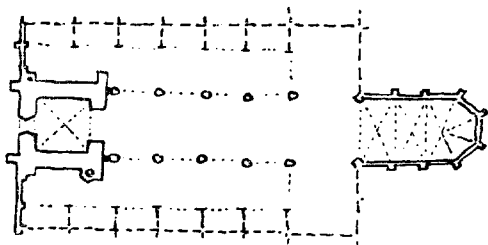

Fig. 2. Bouw van de zijbeuken, die aan de tegenwoordige voorafgaan, waarschijnlijk kort na 1400.

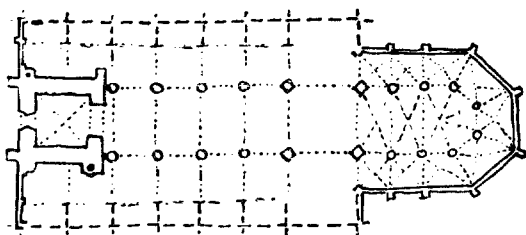

Fig. 3. Het bouwen van de kooromgang in de jaren 1442 e.v. door Everard Spoorwater.

schilderingen, waaronder een vermoedelijk 15de eeuws stadsbeeld met poort en kerk, kwamen tijdens de restauratie van dit gedeelte te voorschijn in januari 1954. Ze zijn kortgeleden verder blootgelegd, helaas leverde deze ontpleistering geen gaaf geheel op, daar fragmenten uit verschillende perioden naast en door elkaar zichtbaar zijn.

Voor de herbouw van de kerk werden drie plannen gemaakt, door David van Stolk uit Rotterdam. Het meest ingrijpende had tot doel een soort koepelkerk te formeren, waarvoor ook een groot deel van datgene wat nog van de kerk was blijven staan, gesloopt moest worden. Bij een tweede plan zouden de nog resterende delen van

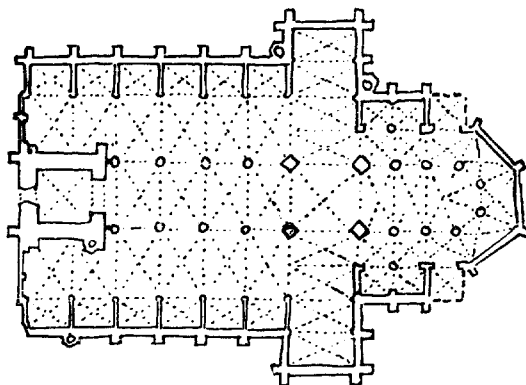

Fig. 4. Verbreding van het schip en het bouwen van kapellen aan weerszijden van het koor door Everard Spoorwater in de tijd tussen de stadsbrand van 1444 en plm. 1472.

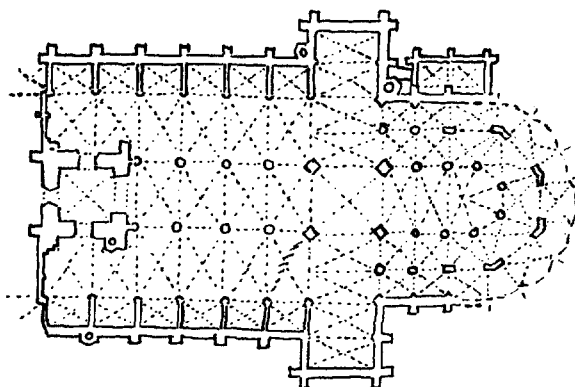

Fig. 5. Plan om het schip nog verder naar het Westen te verlengen. Bouw van een doorlopende, omgaande kapellenkrans rond het koor, door Andries en/of Anthonis Keldermans, omstreeks 1475.

de kerk gehandhaafd blijven (waaronder het koor en de transeptgevels tot op hun volle hoogte) en zou het schip in 18de eeuwse vormen weer tot de oude hoogte worden opgetrokken (fig. A). Een en ander was echter te duur, zodat besloten werd tot uitvoering, onder leiding van Dirk Dijkerhof, van een veel eenvoudiger plan, waarbij de hoogte van de zijbeuken werd aangehouden.

Koor en dwarsschip werden dus verlaagd, en het geheel werd gedekt met houten tongewelven overdwars, die één tongewelf in langsrichting boven de middenbeuk doorsnijden (een late navolging van het o.a. in de Jacobskerk te Den Haag gevolgd systeem). Doordat de schippijlers

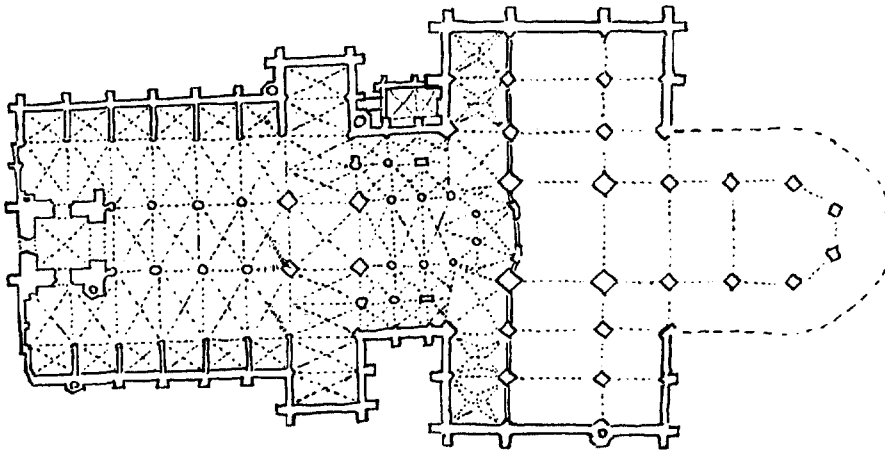

Fig. 6. Bouw van het „Nieuwe Werk" naar ontwerp van Anthonis Keldermans uit 1489. Na 1512: onder leiding van Rombout Keldermans. In 1563 wordt het werk aan deze vergroting gestaakt.

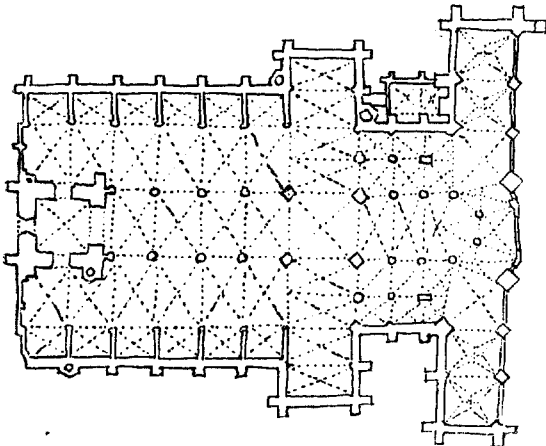

Fig. 7. Het gedeelte van de kerk, dat na de sloping van het „Nieuwe Werk" — die in 1587 begint en in 1700 is voltooid — overblijft. Tot 1747 houdt de kerk deze vorm.

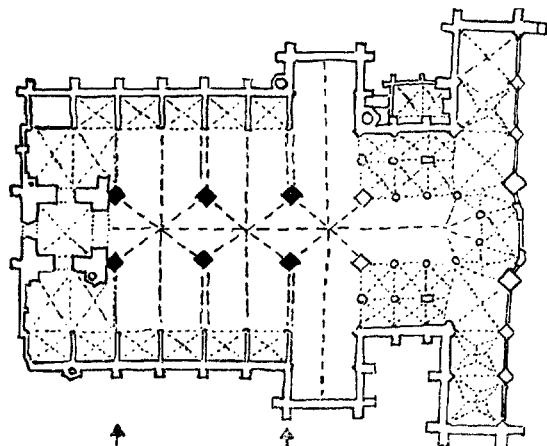

Fig. 8. Herbouw 1750-'52 na de verwoesting in 1747. De vernieuwde pijlers zijn in zwart aangegeven, de houten gewelven als volgt: ---- De kerk verkeert tot heden in deze toestand, en is nu onderverdeeld door schotten in de door de pijltjes aangegeven vlakken.

slechts om de andere werden herbouwd heeft het schip nu twee traveeën tegen vroeger vier, dit had een belangrijke schaalvergroting ten gevolge (fig. 8). Aan de uiteinden der dwarse houten tongewelven werden topgevels gebouwd met 18de eeuwse spitsboogvensters en bekroond door kleine frontons. Uit in het Rijksarchief aanwezige tekeningen van 1751 blijkt, dat de houten schotten die nu het schip afscheiden van de ruimten naast de toren enerzijds en van het koor anderzijds, toen nog niet in het herbouwplan waren opgenomen. Wel bestond toen reeds het

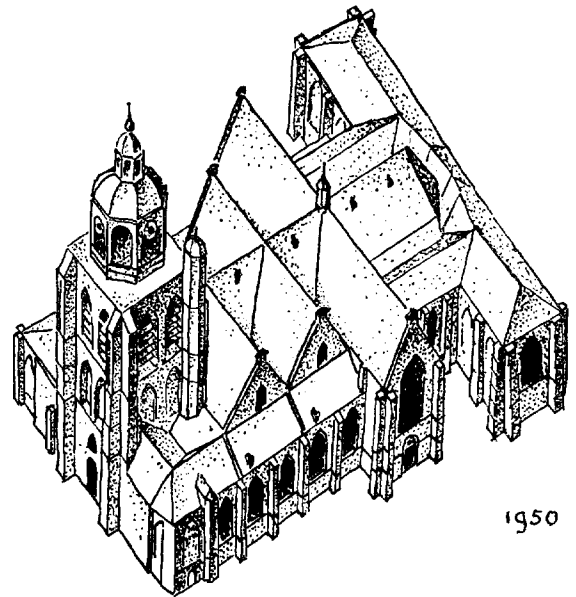
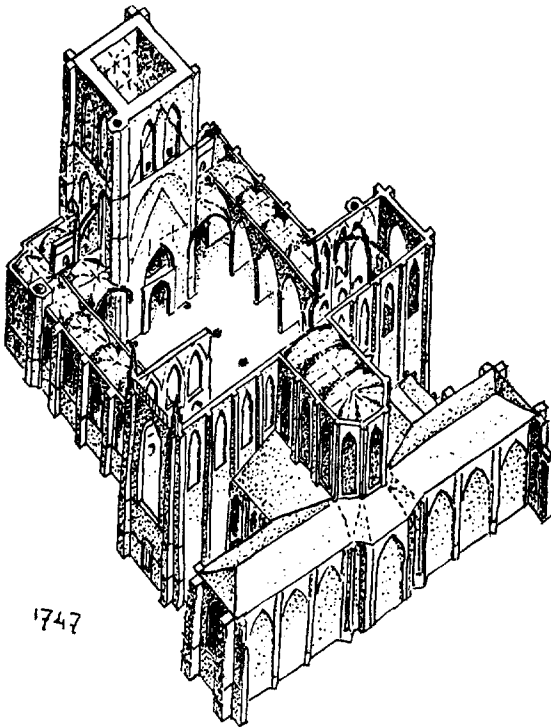
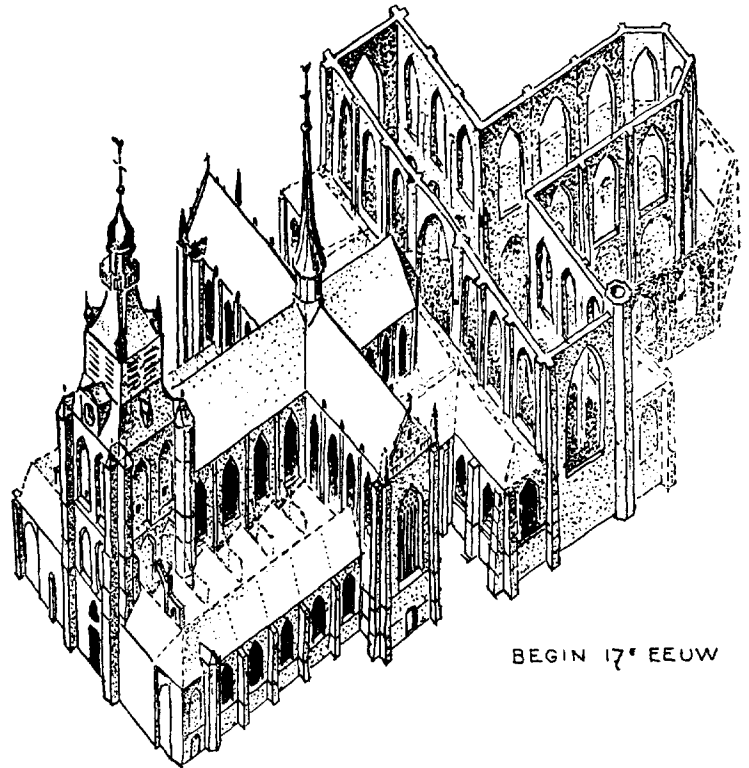
hek tussen dwarsschip en koor. Uit een andere tekening blijkt, dat men wel reeds het plan had, de toren een achthoekige houten bekroning te geven. In 1752 werd de kerk weer in gebruik genomen; nadien werd nog het orgel van Louis del Haye uit Antwerpen met de galerij aangebracht, in late rococovormen (1770-71).

Uit een plattegrond van 1796 blijkt, dat het schot tussen schip en dwarsschip ondertussen was opgetrokken. Deze verdeling in twee afzonderlijke ruimten geeft aanleiding tot het verzoek van de Katholieken, in 1815, om de „Koor-

Fig. 9. Toestand omstreeks het midden van de 17de eeuw.

Fig. 10. Toestand na de beschieting in 1747.

Fig. 11. Toestand na het herstel in 1752 tot de verhoging van de torenbekroning in 1952.

(tekeningen van de auteur)

wandelkerk" tot kerk in te mogen richten². Nadien werd er weinig aan de kerk veranderd; in 1952 werd de torenbekroning verhoogd. De derde vogelvlucht geeft de toestand van het exterieur weer vóór deze verhoging.

De huidige gedaante van de interieurs van schip en koor vertonen de afbeeldingen 13 en 15.

Het is nog niet mogelijk de bouwactiviteit in de 15de eeuw met volledige zekerheid te volgen. Vondsten tijdens de in voorbereiding zijnde restauratie zullen het beeld nog aanmerkelijk kunnen verduidelijken.

De toren, hoogstwaarschijnlijk van de eerste helft van de 14de eeuw, is aangebouwd tegen de westzijde van een oudere, vrij lage kerk. Dit laatste blijkt uit de afwezigheid van steunberen aan de oostzijde. De dakmoet van deze lage kerk is zichtbaar op afb. 3, ook in fig. 10 (zie verder fig. 1).

In 1442 wordt gesproken over het ontwerp voor de kooromgang van Everard Spoorwater. Een jaar later wordt met de bouw begonnen. Het koor zal dus tot dien toe nog géén omgang gehad hebben, en zal in plattegrond zeker niet groter zijn geweest dan de tegenwoordige hoofd-beuk van het koor, waarvan de breedte overeenkomt met die van het schip, de traveemaat is echter kleiner (fig. 1 en 2).

Dit laatste heeft waarschijnlijk dan al een verbouwing achter de rug; tussen de toestand die bestond van het einde van de 15de tot het midden van de 18de eeuw en die uit de tijd van de torenbouw moet er nog (minstens) één zijn geweest. De tegenwoordige, zeer brede, zijbeuken zullen in die tussentoestand smallere, meer bij de schipbreedte passende voorgangers gehad hebben, die reeds langs de toren waren doorgezet, en mogelijk reeds van kapellen waren voorzien (fig. 2); (de latere zijbeuken kregen de breedte van deze oudere plus die van de kapellen, vgl. Delft, Nieuwe Kerk). De opbouw van de luchtboogstoelen (zichtbaar op de afb. 3 en op de prenten van C. Pronk) en de indeling van de vulwanden aan de westzijde duiden hierop. Funderingsonderzoek ter plaatse kan verder uitsluitend brengen. De vermelding van de werkzaamheden aan de kerk in 1422 zou betrekking kunnen hebben op de bouw van deze tussentoestand; de stadsbrand van 1397 zou mede aanleiding geweest kunnen zijn.

² Dit verzoek werd afgewezen, er werd later een nieuwe R.K. Kerk gebouwd.

Nauwelijks of nog niet³ is het nieuwe koor met omgang voltooid (fig. 3) of er komt, in 1444, wederom een stadsbrand. Kort daarna worden aan de koorzijde huizen opgekocht en afgebroken om daar meer ruimte te verkrijgen, het koor kon dus weer uitgebreid worden. Het kreeg eerst aan weerszijden zijkapellen van twee traveeën, en lage afzonderlijke kapellen ten oosten daarvan, althans aan de zuidzijde (afb. 7), waar we nog sporen van de overvelving van zo'n kapel vinden (fig. 4). De zijwanden van de eerstgenoemde kapellen waren oorspronkelijk gesloten, het is duidelijk zichtbaar dat de tegenwoordige openingen aan oost- en westzijde in de muur zijn doorgeslagen, nogal tamelijk ruw en onverzorgd.

Na de herstelling en vergroting van het koor zal men begonnen zijn met de verbreding van de zijbeuken van het schip, uit de gegevens blijkt, dat hieraan in 1472 werd gewerkt. Ook dit geschiedde onder leiding van Everard Spoorwater. Langs deze zijbeuken komen de ook heden nog bestaande reeksen zijkapellen. Tussen het torenportaal en de langs de toren doorlopende zijbeuken worden doorgangen gemaakt, bovendien bestond het plan deze zijbeuken nog verder naar het westen voort te zetten, verschillende boogaanzetten in de tegenwoordige westgevel duiden hierop.

Rond 1475 is men weer met de koorkapellen bezig, nu onder leiding van Andries en Anthonis Keldermans, die in 1473 een oxaal leverden. Blijkens restanten van ribben (afb. 8) zijn er kapellen geweest rondom de kooromgang, alle van ongeveer gelijke hoogte. De reeds genoemde lage kapellen werden verhoogd en in open verbinding gebracht met de reeds bestaande zijkapellen, die ook aan de westzijde geopend werden, mogelijk heeft men de behoefte gevoeld, na de verbreding van de zijbeuken ook in het koor deze grote breedte te verkrijgen, zonder dwarsmuren.

In hoeverre de straalkapellen in open verbinding met deze kapellen en elkaar stonden, — ze zouden zo met elkaar een tweede omgang gevormd kunnen hebben — is op het ogenblik niet na te gaan (fig. 5).

Na 1489 worden alle krachten geconcentreerd op het „Nieuwe Werk", aan de oude kerk zijn sindsdien slechts ondergeschikte veranderingen

³ C. Sloomans brengt in *Bergen op Zoom, de stad der Markiezen*, A'dam 1949, op pag. 100 het bezoek van de bisschop van Luik in 1444 in verband met de voltooiing van de omgang, het lijkt echter onwaarschijnlijk, dat men na één jaar hiermee al klaar zou zijn.

en herstellingen aangebracht. Alleen de toren heeft in 1562 een nieuwe bekroning gekregen, die in 1622 beschadigd werd en in al of niet dezelfde vorm hersteld. Deze bekroning bleef tot 1747 bestaan en is zichtbaar op de eerste vogelvlucht.

De tegenwoordige kerk is dus slechts een flauwe afschaduw van de monumentale basiliek die eens bestond, en van de nog veel grotere kerk die deze had moeten vervangen rest ons slechts een fragment in de vorm van één zijbeuk van het dwarsschip, die echter nog een indruk geeft van de rijke detaillering, terwijl de oude kerk mede door zijn uitzonderlijk ruime zijbeuken ook nu nog wel een indrukwekkende ruimwerking heeft.

LITERATUURLIJST

1. F. Halma, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden en onderhorige landschappen*. Leeuwarden 1725, blz. 128.
2. C. G. A. Juten, „De St. Geertruikerk te Bergen op Zoom”, I, *Taxandria*, Tijdschr. v. N. Brab. Gesch. en Volkskunde, 30 (1923) blz. 297 e.v.
3. idem II, *Taxandria*, 31 (1924) blz. 25 e.v.
4. idem III, *Taxandria*, 31 (1924) blz. 43 e.v.
5. idem IV, *Taxandria*, 31 (1924) blz. 73 e.v.
6. idem V, *Taxandria*, 31 (1924) blz. 85 e.v.
7. C. G. A. Juten, „Antoon Keldermans te Bergen op Zoom”, *Taxandria*, 43 (1936) blz. 152 e.v.
8. E. H. ter Kuile, „Afbeeldingen van het inwendige der St. Geertruidskerk te Bergen op Zoom”, *Taxandria* 44 (1937) blz. 104.
9. M. D. Ozinga en R. Meischke, *De Gothische Kerkelijke Bouwkunst* (serie: de Schoonheid van ons land), A'dam 1953, blz. 67 e.v., blz. 77.
10. C. J. F. Sloomans, *Jan metten Lippen, zijn familie en zijn stad, een Geschiedenis der Bergen-op-Zoomse heeren van Glymes*, R'dam-Antwerpen 1945, blz. 15, 20, 205 e.v.
11. C. J. F. Sloomans, *Bergen op Zoom, de stad der Markiezen* (Heemschut serie), A'dam 1949, blz. 98 e.v.
12. *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, Tweede deel, Amsterdam 1751, blz. 199; 1740, blz. 162.
13. J. Blaeu, *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen*, Amsterdam 1649.
14. J. Veth und S. Muller Fz., *Albrecht Dürers Niederländische Reise I*, Haarlem 1918, afb. 5b; F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst*, 2e deel, Den Haag 1931, blz. 29.
15. Rijksmuseum Amsterdam, *Stad en Hof in de Ned. Prentkunst*, A'dam 1955, fig. 1.
16. R. van Hasselt, „In een montgolfière boven Bergen op Zoom”, in *Jaarboek nr. 15 van de Oudheidkundige kring „De Ghulden Roos”*, Roosendaal, blz. 109 (Roosendaal 1955), met 2 afb.

VERANTWOORDING

Uittreksel van gepubliceerde en in archieven aanwezige gegevens betreffende de bouwgeschiedenis van de St. Geertruidskerk te Bergen op Zoom. (De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de bovenstaande literatuurlijst.)

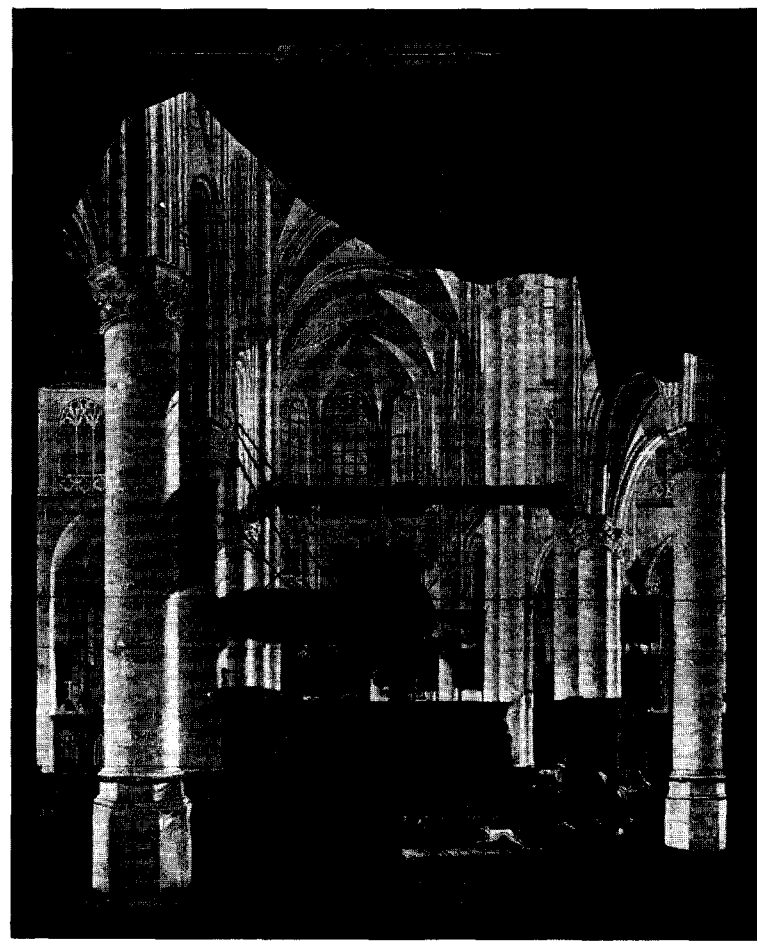
- ±650 Stichting van de kerk door Ste Gertrudis (11).
- 1267 Bergen op Zoom bestaat als parochie (2).
- 1309 De kerk is reeds vrij groot (2).
- XIV A Vermoedelijke bouwtijd van de toren (11).
- 1397 Ernstige stadsbrand (1, 11).
- 1422 Bouwactiviteit aan de kerk (2, 11).
- 1428 Oprichting Kapittel, dank zij Jan van Glimes I (2, 11).
- 1442 Paus Eugenius IV keurt verheffing tot collegiale kerk goed (2, 11, 12).
- „Mr. Everaert, der stadmeester van Antwerpen” maakt „den beworpe van den ommeganghe van den core” (2, 9).
- 1443 „As men screef 1443 wert den eersten steen geleyt aen den choor van de grote kercke tot Bergen op Zoom” (2, 9, 10, 11).
- 1444 De wijbisschop uit Luik komt, om het St. Antonis altaar en het kerkhof te wijden (9, 11). Augustus: Ernstige stadsbrand (2, 10). De stad krijgt veel medewerking voor de herbouw (2, 10).
- 1445 Afbraak van bouwwerken achter het koor van de kerk (2, 10, 11).
- 1447 In de toren worden klokken aangebracht, gegoten door Pieter van Doirnen (3). „Meester Jacop den Stattimmerman” breekt het „beelfroit” op het kerkhof af, en stelt dit op de toren (—waarschijnlijk een klokkestoel) (3, 11).
- 1469 Bouw van zijbeuken en kapellen (11).
- 1470 De stad draagt bij in de bouwkosten (2).
- 1472 „Mr. Everairde”, die nog steeds „der kercken wercmeester” is, komt verschillende malen, o.a. in verband met de gewelven onder de toren. Ook wordt gesproken van „der fauten in de kercken nyeuw te maken”, allerlei materiaal wordt hier toe aangevoerd, o.m. 18000 bakstenen. De voornaamste metselaar is „Janne Zaechtlevan, die tvoirs. werck gewrocht heeft zoe in houwen an den thorre boven an de faute, zoe in metse”. „Andries den beeldeverwere” wordt betaald „om der roosen onder de voors. faute te stofferen, meester Arende van derselver roosen te snijden” (3, 9, 11). Orgel geleverd door „Daneel den orghelmakere”. Daar van de kast het „eerste houtwerck te nyete is gegaen” wordt een nieuwe aanbesteed, veel „costelicker” dan tevoren (Daniele van der Disle uit Mechelen). Aannemer: „Cornelis Ghysbrechts zone, de scrijnwker”. Ook mr Joose van

- Breda heeft ingeschreven. Ontwerp v. d. kast: mr Everard (3, 11).
- 1473 „De twee doeren an de groote orghelen werden door Kerstoffel den beeldeverwer" gestoffeerd en geschilderd. Het hoogaltaar wordt naar achteren verzet (meester Joose van Breda). Nieuw oxaal geplaatst door Andries Keldermans en zijn zoon Anthonis. Verschillende posten i.v.m. dit oxaal komen voor (3, 7, 11).
Hendrik v. Glimes, zoon v. Jan metten Lippe, krijgt v. d. kardinalen toestemming 100 dagen aflat te verlenen voor bijdragen v. herstel of verbetering v. d. kapel v. Joh. de Doper en de H. Margaretha in de St. Gertrudis (Charter Stadsarchief).
- 1474 Everard Spoorwater overleden (11).
Uitbetaling aan Janne Zachtleven i.v.m. oxaal (o.a. voor de fundering), dat verder verrekend wordt met Anthonis Keldermans, waarsch. is zijn vader dan al overleden (3).
- 1475 Meester Joose van Breda wordt betaald i.v.m. levering van nieuw gestoelte, voor 200 Rijnse guldens (11).
- 1476 19 Aug. aanstelling v. „Mr. Anthonise Kelreman v. Mechelen als opperwerckmeester" (7, 11).
- 1477 Een drinkgeld aan „den ghesellen, die t gestoelte te Bergen in den choer setten" (3).
De Suffragane van Luik komt om de altaren in de kerk te wijden (11).
- 1483 Een smid in Brussel maakt „de doeren van den koir" (3).
- 1484 Het oxaal wordt gedeeltelijk uitgebroken om een altaartafel op 't altaar van Joh. de Doper aan te brengen (3).
- 1489 9 Apr. „Eenen man v. Mechelen (Anthonis Keldermans) die t-patroon van der nyeuwen Kercken brocht". Dit wordt tentoongesteld (4, 10, 11).
- 1499 e.v. Aan de vergroting v. d. kerk wordt gewerkt; van verschillende medewerkers uit deze bouwtijd zijn de namen bekend, ze kunnen echter niet in verband met bepaalde delen van de kerk worden gebracht (4, 9, 10, 11).
- 1512 Anthonis Keldermans wordt opgevolgd door zijn zoon Rombout (9, 10, 11).
- 1518 Klachten over de slechte toestand van de kerk. Met loterijen tracht men geld bijeen te brengen (4, 9, 10, 11).
- 1521 Op een tekening van Albrecht Dürer, gemaakt tijdens zijn reis door Nederland, staat een kerk afgebeeld die vermoedelijk de St. Geertruidskerk van Bergen op Zoom voorstelt, althans de toren (met nog niet voltooide bekroning) is ongetwijfeld op die van Bergen op Zoom geïnspireerd. Het stadsbeeld is echter anders (14).
Later heeft hij dezelfde kerk nog eens afgebeeld (ca. 1523), als achtergrond voor een kruisiging (15).
- 1526 Klachten over de slechte toestand van de kerk. Met loterijen tracht men geld bijeen te brengen (4, 9, 10, 11).
- 1530 De toren krijgt een klokkenspel van 18 klokken (11).
- 1539-1560 Werk aan de „Sacraments kapel" (het tweede koor??) (5, 11).
- 1562 Nieuwe torenbekroning (3, 11).
- 1563 3 grafkelders in de Sacramentskapel (5).
30 October: de kerkmeesters wordt verboden „eenige nyeuwe wercken in oft aen de Kercke te maecken" zonder uitdrukkelijke toestemming van de magistraat (5).
- 1565 Jan metten Lippe en zijn vrouw worden in de kapel bijgezet (zie ook: 1702) (5).
- 1580 Op 15 Aug. en 8 Nov. plunderingen door „soldaten ende gereformeerden" (6, 11).
- 1581 Kerk gaat over in Hervormde handen, wordt echter eerst als kazerne gebruikt (2).
- 1582 „Aen de stadsmetsen van Armuyen verkocht eenen boog van arduyn, wyt 9 vt, hooge 24 vt, met een harnas ende drie pylaeren daerinne, liggende in de groote nyeuwe kercke" (6, 11).
- 1586 Herstelling van de kerk is dringend nodig, daar gevaar bestaat voor vervallen „tot eenen gruyschoop" (6).
11 October: „de gelasen staende in den nyeuwen choir worden gebruikt om daarmede te repareren de oude hoofdkercke" (6).
- 1587 30 Mrt. de kerk heeft „zeer vele gebreken" ende is tot verscheyden plaetsen zoo on dicht, dat men die qualicken can gebruycken". Hij wordt echter schoongemaakt en weer in gebruik genomen (6).
16 Mei: „het ijswerck boven in den nyeuwen choir wordt dagelijks uitgebroken ende wechgenomen". Het stadsbestuur bestemt het materiaal voor de Waterpoort (6).
Juni: „het achtterrontwerck v. d. nyeuwer kercke wordt gevisiteert, het is gansch verrot, tzelve rontwerck wordt afgebroken, de schalijen geemploeyd ter reparatie v. d. ouder kerken (6).
najaar: wederom worden vensters in de kerk aangebracht, maar „Ongeregelde ende ongemanierde jongens ende kinderen" gooien weer veel stuk (6).
- 1588 28 Apr. Prins Maurits schenkt het grote glas aan de Zuid-Oostzijde boven de deur, versierd met zijn wapen en zinspreuk (6, 11).
13 Juni: de orgelmaker komt om 't orgel te repareren (11).
B.o.Z. wordt door de Spanjaarden belegerd (Prins v. Parma); zonder resultaat.
- 1589 Voorjaar: „die groote kercke ende thoren, nu vooren tamelijck gerepareert wesende, achter geheel is openliggende ende berooft bij den soldaten van alle het hout ende loot, waerdoor het overwelfsel tot verscheyden plaetsen is ingevallen ende geschapen is teenemaele te vergaen" (6).
- 1590 Het bord met de 10 geboden wordt opgesteld (6).
- 1591 „de reparatie van der kercken is seer gevoordert ende onder t dack int drooge gebracht" (6, 11).
- 1607 15 Aug.: „de choir van de kercke boven in 't dack grootelijck beschadigt door den lesten

- storm, sijnde een deel van de groote nyeuwe kercke, daerachter aen gelegen, daarop gevallen". Oct.: Toestand nog zeer gevaarlijk voor de oude kerk (6, 11).
Aan de prins was verzocht om „dack ende cappe" af te mogen nemen daar „de geheele nyeuwe kercke geheelyck ter ruyne comende bij het nedervallen merckelyck schade sal doen op de oude kercke", daarom moet men niet alleen „den eenen gevel naest de oude kercke affbreken", maar ook het dak (6).
- 3 Nov.: na een visitatie wordt gerapporteerd dat nodig is „de cappe van deselve kercke af te nemen met eenige slapers ende murage, alsoo deselve nyet houwbaer is", verder wordt afgebroken: „de oude gaelderije op den thoren met de steene dair tvoors. werck op staet" (6).
- 1622 Beleg van de stad door Spinola. Het dagboek der 3 predikanten vermeldt o.m.: „de vijand doet spelen zijn canon, schietende niet alleen op de kercke, maer oock op den toren, dewelcke hij treft ende doorboort" (3, 11).
Misschien is toen de bekroning van 1562 beschadigd en door een andere vervangen (3).
Nov.: kerk weer in gebruik genomen (3, 11).
- 1623 2 Juni: enige „pilaren ende bogen" van 't nieuwe werk zijn omgevallen. Men zou „dadelyck de resterende pilaren ende boghen v. d. voirs. nieuwe kercke int circuyt aldair staende afnemen ende breken (6, 11).
- ±1650 Op de kaart van Blaauw staat de kerk met dubbel transept afgebeeld. Hij wordt St. Lambertuskerk genoemd (13).
- 1655 Het interieur v. d. kerk is afgebeeld door Gerard Houckgeest; schilderij is in Kunstmuseum Kopenhagen (zie afb. 14) (4).
- 1671 Uit dit jaar bestaan tekeningen van de kerk van Jozuë de Grave (verz. Prov. Gen. v. N. Brabant) en van Barnardus Klotz (part. verz., zie afb. 2).
- 1699 Begin van de algemene opruiming van het „Nieuwe Werk" (6, 11).
Het materiaal wordt voor 600 Karelsguldens aan de stad verkocht, i.v.m. de fortificatie door Menno v. Coehoorn (6).
Alle „poorten, boogen ende pilaren", achter de Grote Kerk op het kerkhof, worden afgebroken, de zerken overgeleverd aan de Kerkmeesters (6).
- 1700 Zomer: de verdere sloping wordt toevertrouwd aan „Waelen", daarbij wordt melding gemaakt van „de twee pilaren van den laetst afgebroocken grootsten boogh, welke uyt haer loot zijn geraeckt" — en gevaar opleveren voor de kerk (6).
Oct.: tweede verkoop. Opbrengst 2.000 gulden, voor: „de fundamenten tot den grondt toe, ende pilaren ende plinten staende boven de rolage van de afgeteekende boogen ofte nissen in het oosten v. d. resterende kercke" (6, 9).
- 1702 Grafkelder van Jan mette Lippe blootgelegd bij 't opruimen der puinen (5).
- 1704 Op 't terrein van 't Nieuwe Werk worden bomen geplant (6, 11).
- 1740 Beschrijving in de Tegenwoordige Staat „... Het is een schoon en zeer zonderling Gebouw. Men hadt 'er eertyds verscheiden' aanzienlyke Grafsteden, van welken 'er egter eenigen geduurende den Spaanschen Oorlog, geschonden en verwoest zijn. De buik der Kerke is zeer hoog, en steunt op tien groote Pilaaren van gehouwen Steen, vyf aan ieder zyde. Rondom den buik, heeft men eene verwelfde Galery, die breed is, en verscheiden' Kapellen heeft. Het Koor der Kerke is dubbel, en heeft de gedaante van een dubbel Kruis. Het is overwelfd, en steunt op eenige Pilaaren. Het gantsche Gebouw is van gehouwen Steen gemaakt. In 't jaar 1442, werdt deeze Kerk tot eene Kollegiaale Kerk verheeven. Agt Kanonniken, en één Deken werden 'er in aangesteld..." — Hierbij een afb. van A. de Haan/J. C. Philips — 1739, waarop de spits staat als op 17e eeuwse afbeeldingen (12).
- 1747 Beleg en innamen van B.o.Z. door de Fransen. Spits wordt afgeschoten, alleen de romp v. d. toren blijft staan, het schip van de kerk stort in (3, 11).
„20 Juli om 8 uur raekte onse grote kerck, het pronkstuk onser stadt en twelck in Hollant weinig zijns gelijks vindt, in brant, en niet-tegenstaende allen aangewenden ijver, verbrandde deselve zoodanig, dat om 12 uur het verwulfsel alsmede de toren instortte" (6).
Ds. Jansen schrijft: „bij het vertrek uit de stad waren de gewelven nog grotendeels aanwezig, ze zijn later ingestort of vernield, de pilaren omgevallen en met de gewelven geheel verbrijzeld" (6).
Van Cornelis Pronk bestaan verschillende tekeningen en prenten van de kerk, vóór en nade verwoesting, in- en exterieur van verschillende zijden gezien (afb. 3 en 4) (11).
- 1749 Sedert 1749 werden collectes gehouden door het gehele land, de bisschop van Antwerpen hield een collecte, die f 50.000,— opbracht (6, 11).
- 1750 Drie herbouwapplannen door David van Stolk, houtkoper en architect te Rotterdam. Eén plan omvat verbouwing tot koepelkerk, het tweede plan bouwen van een nieuw middenschip tot de oude hoogte, koor en dwarsschip worden hersteld. Zie ook fig. A (tek. in familie archief Van Stolk). Uitgevoerd wordt het veel eenvoudiger plan met dwarse houten tongewelven. Herbouw wordt geleid door Dirk Dykerhof, mr timmerman en architect. Tot dit eenvoudige plan wordt besloten omdat: „de kosten, die tot herstel van eene soo considerable kerk als die geweest is, souden worden vereist, te verre soude gaen, en dat de Ingeseetenen evenveel nut zouden hebben van een geheel nieuwe en solide

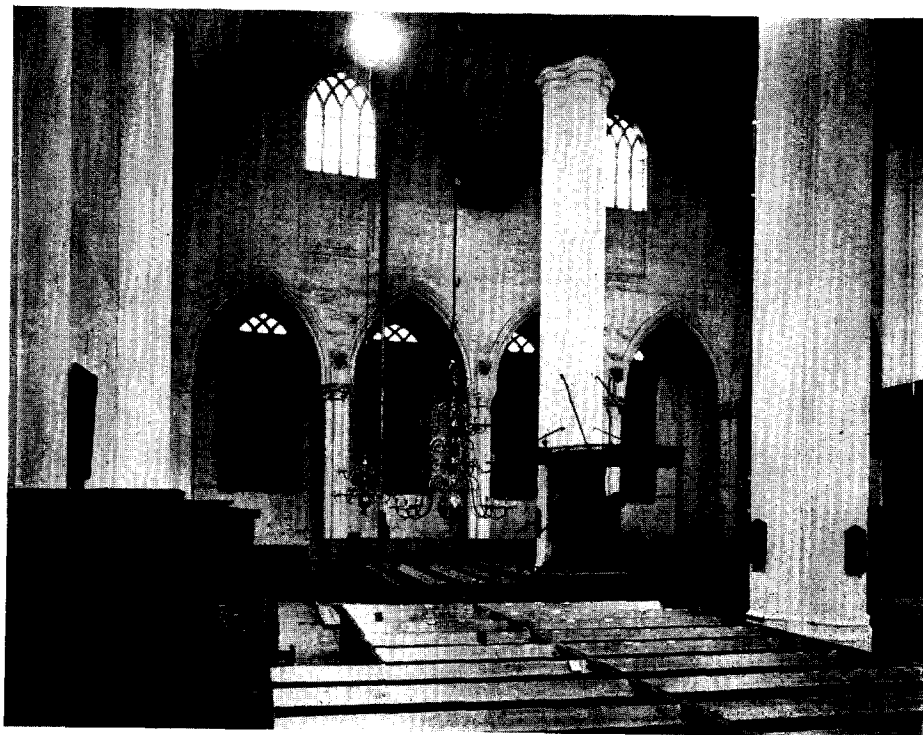

Afb. 13. Interieur van het koor, tegenwoordige toestand.

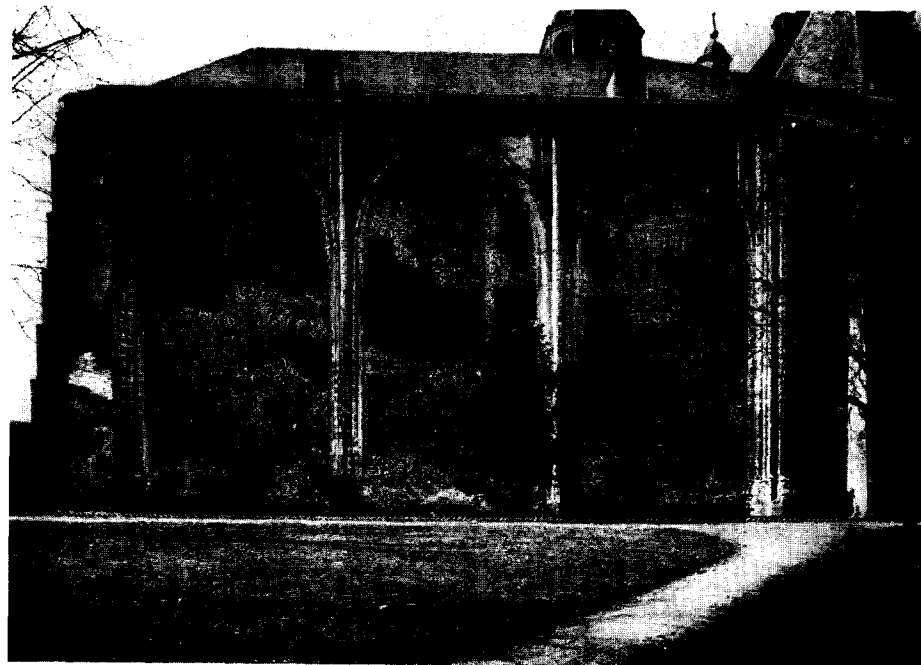

Afb. 14. Interieur, gezien naar het koor, in 1655. Schilderij van Gerard Houckgeest, (Kunstmuseum Kopenhagen).

DE SINT GEERTRUIDSKERK TE BERGEN OP ZOOM

Afb. 15. Interieur van het schip van de kerk, tegenwoordige toestand.

Afb. 16. Zuidzijde v. d. oostelijke wand, gezicht op de zijbeuk van het dwarsschip van het Nieuwe Werk, bijna rechts: de zuidwestelijke vieringpijler daarvan, geheel rechts: restanten van de kooromgang van de 15de eeuwse kerk.

- doch kleinder kerk sonder opschik en van soodanige grootte als voor de Geref. nodig was (6).
- 1751 Maquette van Bergen op Zoom, gemaakt naar opmetingen van Nézet (vermoedelijk werden deze opmetingen gemaakt tijdens het beleg in 1747). Deze maquette is aanwezig in het Hôtel des Invalides de Parijs, Musée des Plans Reliefs. De stad is weergegeven in de toestand vóór de beschieting van 1747. Ook de kerk is hierop nauwkeurig gereproduceerd. Tekeningen in Rijksarchief van kapplan Oostelijk gedeelte, achtkant toren, preekstoel, banken (uit het bankenplan blijkt, dat de kerk niet door schotten onderverdeeld was. Er is ook een ontwerp voor een „houten heck” i.p.v. het ijzeren hek tussen dwarsschip en koor).
- 1752 15 Oct.: Kerk weer in gebruik genomen door de predikanten Joh. Jansen en Corn. Leidekker (6).
- 1770-71 Orgel en galerij aangebracht, door Louis del Haye, orgelmaker te Antwerpen (11).
- 1796 Op een plattegrond van de grafzerken (reprod. in archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) staat het houten schot tussen schip en dwarsschip reeds aangegeven, nog niet die aan weersz. v. d. toren.
- 1800 Weigering teruggave aan de R.K., daar de kerk uit in 1749 gecollecteerde penningen herbouwd en vernieuwd het wettig en bijzonder eigendom is v. h. gereformeerde Kerkgenootschap (6).
- 1805 Klankbord op de preekstoel aangebracht (6).
- 1815 Onder Koning Willem I vragen de Katholieken om of Markiezenhof, of Gouvernementshuis of „wandelkerk met koor” tot kerk in te mogen richten (6).
- 1952 Restauratie en verhoging van de toren.

SUMMARY

ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF ST. GERTRUDE'S CHURCH, BERGEN OP ZOOM BY C. L. TEMMINCK GROLL

St. Gertrude's church at Bergen op Zoom in its present condition is a rather complex building, which shows traces of several periods of architecture.

Fig. 1

In the beginning of the 14th century the tower was built on to an existing older church of no extraordinary height. The choir, which had no ambulatory, was certainly not wider than the present nave.

Fig. 2

Building activities were mentioned in the beginning of the 15th century. It is not impossible that after the fire of 1397 nave and aisles were extended on either side of the tower and that small chapels were added between the buttresses.

Fig. 3

In 1442 a plan was made by Everard Spoorwater for an ambulatory, the foundation stone for which was laid in 1443. The next year a considerable part of the church was destroyed by a fire that raged in the town.

Fig. 4

After the fire the church was restored and rebuilt by Everard Spoorwater. Various houses close to the choir were pulled down, so that a few side-chapels could be added. Later the nave was rebuilt and the aisles were made considerably wider than they had been before. Chapels were again built between the buttresses.

Fig. 5

A projected extension of the aisles westwards has probably never been executed. A series of radiating chapels was built round the ambulatory, possibly by Spoorwater or perhaps by his successors Andries and Antonis Keldermans.

Fig. 6

Soon after the completion of the church Anthonis Keldermans projected a plan for a much larger building. Some years later the construction of the choir and transept of this church was undertaken east of the existing church, which was to be demolished in order to make room for the new nave. After the reformed church had taken over (1580), a new building was no longer needed, so that nothing was completed beyond the choir and transept.

Fig. 7

What had been completed of the aforesaid new church was pulled down again in the 17th century. The material that became available was used for the restoration of the old church, later

(1699-1700) also for fortifications. Only the western arm of the large transept remained, intersecting the ambulatory of the 15th century church.

Fig. 9

In the beginning of the 17th century some important remains of the new church were still to be found close to the 15th century church. The tower was given the crowning that is represented here, after the former spire had been damaged by a bombardment.

Fig. 10

A heavy fire that broke out after the bombardment of 1747 destroyed the crowning of the tower, the nave and part of the transept of the 15th century church.

Fig. 8 and 11

Various plans for the rebuilding were made by David van Stolk. The simplest project was carried out and supervised by Dirk Dykerhof. The church now became considerably lower than it had been before the fire. The original number of pillars in the nave was halved. Wooden barrel vaults now came to replace the stone vaulting.

HET ONTSTAAN DER FRIESE TERPEN

DOOR

H. HALBERTSMA

Moge het artikel van de heer T. Huitema, in de vorige aflevering van het Bulletin verschenen, naar onze overtuiging aanvechtbaar zijn, het heeft de verdienste ons rekenschap te vragen van iets, dat thans toch wel als vanzelfsprekend wordt beschouwd.

De heer Huitema beweert immers, dat de Friese terpen niet zijn „opgeworpen”, opzettelijk tot stand gebracht om huis en hof veilig te stellen tegen overstromingen, doch „gegroeid”, onwillekeurig ontstaan door het zich ophopen van mest en afval¹.

Nu is het niet mogelijk, binnen het bestek van een kort verweer, al de ervaring van drie generaties terpenarcheologen in het geding te brengen, teneinde de argumenten van de heer Huitema te ontzenuwen². Wij zullen ons daarom beperken tot een tweetal voorbeelden, waaruit duidelijk blijkt dat de Friese kustbevolking wel degelijk in staat was, binnen korte tijd en volgens een weloverwogen plan terpen op te werpen, van aanzienlijke hoogte en oppervlak.

Alvorens deze voorbeelden te gaan behandelen schijnt het ons wenselijk, enige onjuistheden in het betoog van de heer Huitema aan te wijzen.

A) De schrijver doet het voorkomen, alsof terpen met een hoogte van 9 meter geenszins zeldzaam zijn. De dorpsterp van Holwerd zou zelfs tot 10 m + N.A.P. reiken! In werkelijkheid reikt de hoogste terp in de Friese kuststreken tussen Flie en Elbe tot 8.5 m + N.A.P., te weten die van Hogebeintum bij Ferwerd, waarbij nog bedacht moet worden, dat deze uitzonderlijke hoogte gedeeltelijk te danken is aan de omstandigheid, dat men het dorps-kerkhofje, als een afzonderlijke verhoging, nog weer boven op de reeds bestaande, oudere terp heeft aangelegd.

De Holwerder dorpsterp is zo hoog niet als de heer Huitema ons wil doen geloven: amper

¹ T. Huitema, „Niet opgeloste vragen omtrent terpen”, *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6de Serie, Jrg. 8 (1955) kol. 151 e.v.

² Een overzicht der literatuur, gewijd aan de terpenarcheologie gaven wij in *It Beaken*, 13 (1951) blz. 42 e.v.

6 m + N.A.P. De gemiddelde hoogte van de Friese dorpsterp is nog lager, en bedraagt ten naaste bij 5 m + N.A.P. Aldus verandert het beeld nogal.

Niettemin willen wij toegeven, dat ook een terphoogte van 5 m + N.A.P. meer is, dan uit waterstaatkundige overwegingen strikt noodzakelijk zou zijn geweest. Men dient de huidige terphoogten namelijk steeds te vermeerderen met een verder moeilijk nauwkeurig te bepalen bedrag, ten gevolge van inklinking der humeuze, organische bestanddelen, als mest en rietstroo, waaruit terpen deels plegen te bestaan.

Nu is de hoogste waterstand, ooit op de peilschaal te Harlingen afgelezen, 3.95 m + N.A.P. geweest. Houdt men er verder rekening mee, dat zeedijken een stuwende werking vertonen, zo is het aanstonds duidelijk, dat stormvloeden vóór de bedijking nimmer tot het verhogen van terpen tot 5 of 6 meter boven volzee kunnen hebben genoopt.

Maar nu reiken lang niet alle terpen tot 5 m + N.A.P. of meer! Dit zijn alleen de dorps- of stadsterpen. De meerderheid der terpen draagt op haar best slechts één enkele hoeve of gehucht, of ligt sinds mensenheugenis verlaten in de velden. Hun hoogte varieert van enkele voeten tot 3 à 4 m. Elders hebben wij reeds aannemelijk trachten te maken, dat terpen, lager dan ongeveer 3 m + N.A.P., reeds in de 4de eeuw na Chr. geen voldoende veiligheid meer boden aan de bewoners en dientengevolge prijsgegeven werden, dan wel verder opgehoogd³. Derhalve blijft er slechts een verschil van 1 à 2 meter over tussen de gemiddelde hoogten der dorps-

³ 35-37 *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (1953) blz. 239 e.v., in het bijzonder blz. 254-256.

Emo, abt van de Praemonstratenser abdij Bloemhof te Wittewierum, schrijft in zijn kroniek, dat tijdens de beruchte St. Marcellusvloed van het jaar 1219 alleen de bewoners van de dorpsterpen buiten levensgevaar verkeerden en hun bezittingen behielden (*Kronyken van Emo en Menke*, ed. H.O. Feith en G. Acker Stratingh, Utrecht 1866, blz. 64: „Erant quidam blasfemi, qui in labore hominum non fuerunt in cacumibus villarum constitutis ...”).

of stadsterpen enerzijds, de eveneens doorlopend bewoond gebleven, doch niet tot een buurt uitgegroeide, grotendeels onbebouwde terpen anderzijds. Dit verschil willen wij echter gaarne, met de heer Huitema, op rekening stellen van de onopzettelijke ophoging, die op een dicht bevolkte terp uiteraard van meer betekenis zal zijn geweest dan bij een terpeghucht van uitsluitend landelijk karakter.

B) Het begin der terpentijd stelt de heer Huitema op de 8ste eeuw vóór Chr. In werkelijkheid kan continuïteit in de bewoning der Friese kweldergebieden, en dan nog lang niet alle, eerst sinds de tweede eeuw vóór het begin onzer jaartelling worden aangetoond⁴.

C) Het opzettelijk storten van aarde is, zo meent de heer Huitema, nog nimmer uit een terpprofiel gebleken. Niets is echter minder waar! Gestapelde zoden zijn herhaalde malen waargenomen. Bovendien is niet zelden de plaats teruggevonden, waar terpebewoners in vroeger eeuwen hun zoden of kleispitten gestoken hebben! Het betreft hier steeds opzettelijk ondiep gelaten putten, in de onmiddellijke omgeving en aan de lijzijde van de terp gelegen, die in betrekkelijk korte tijd weer konden dichtslibben, zonder gevaar voor afslag te veroorzaken. Door de aard van de klei, waarmede deze putten naderhand weer gevuld raakten, herkent men deze. De vulklei is namelijk veel vetter dan de kwelderklei, waar zij in werden uitgegraven.

Heden ten dage gaat men nog net zo te werk bij het onderhouden of de verhoging van de terpen op de Noordfriese Hallingen voor de kust van Sleeswijk-Holstein. Onze afbeelding geeft hiervan een duidelijke indruk (afb. 1).

Nu dan de beide in het vooruitzicht gestelde voorbeelden:

I. Willibald, een jongere tijdgenoot van de martelaar-bisschop Bonifatius, die in 754 te Dokkum om het leven kwam, vertelt ons van Bonifatius' opvolger op de bisschopsstoel van Mainz, Lullus, een merkwaardig verhaal vernomen te

⁴ Vgl. hetgeen wij hierover opmerkten in onze studie, die aangehaald in de vorige noot. Weliswaar zijn er aanwijzingen, dat de zeekleigebieden langs de zuidelijke Noordzeekust ook eerder, gedurende het overgangstijdperk tussen het late neolithicum en de vroege bronstijd, en opnieuw gedurende de vroege ijzertijd bewoners hebben aangetrokken, doch deze vermochten er zich niet te handhaven.

hebben, dat Lullus op zijn beurt weer van ooggetuigen had gehoord⁵:

„Quod et a glorioso rege Pippino, sicut, ipsis sibi referentibus, qui huic a praesentes erant miraculo, conpertum est, ad nos usque per venerabilem virum Lul episcopum delatum est atque ita, ipso nuntiante, intimatum: quod in loco, ubi quondam ...”

Men was namelijk van zins op de plaats, waar Bonifatius gevallen was, een gedachteniskerk te bouwen. Om deze kerk, alsmede het bijbehorende priesterhuis veilig te stellen voor overstromingen, wierp men eerst een terp op, die als voetstuk moest dienen. Toen de werkzaamheden reeds gevorderd waren, en de militaire bevelhebber van Dokkum en het omliggende gebied met zijn gevolg eens om de nieuwe terp heen reed, geschiedde er een wonder.

Wij laten hier Willibald's relaas verder in vertaling volgen:

„Ter plaatse, waar eens het kostbare bloed van de martelaar was vergoten, zou volgens besluit van de stam en een zeer groot deel van het gehele volk der Friezen, een zeer grote heuvel worden opgericht, ter wering tegen de aandrang van ebbe en vloed, die in voortdurende afwisseling het stijgen van de zee en het terug wijken van de oceaan, het vallen en rijzen van de wateren bewerken. Op die heuvel wilde men dan een kerk bouwen, zoals naderhand geschiedde, en op dezelfde plaats een woonhuis oprichten voor de dienaren Gods. Toen men nu de bouw van de heuvel bijna voltooid had en ook de gemaakte woningen hun voltooiing naderden, hadden de bewoners en ingezetenen van deze plaats, bijeen gekomen, een bespreking over het gebrek aan zoet water, aangezien dit in geheel Friesland zowel aan de mensen als aan het vee grote moeilijkheden veroorzaakte. Tenslotte besteeg, daar God zich erbarmde, iemand, die volgens beschikking van de roemvolle koning Pepijn het bestuur over die gouw en die plaats uitoefende en het oppertoezicht op dit werk had, Abba geheten, met zijn opgeroepen gezellen zijn paard, en, nadat men de hoogte was omgereden en de heuvel had bezichtigd, geraakte plotseling het paard van een jongen, hoewel het slechts licht met de hoeven op de grond stampte, in gevaar geheel en al om te vallen en verweerde het zich, terwijl het met zijn voorste poten in de bodem vastzat, zo lang, totdat de anderen, die vlugger en handiger waren, snel van hun paarden afstegen, om het door de bodem vastgehouden paard eruit te trekken.

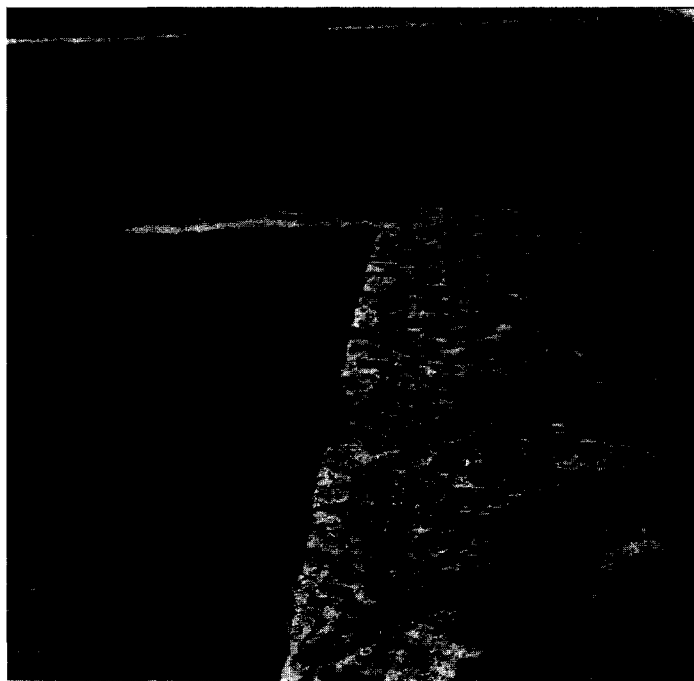
Alsdan werd de aanwezigen plotseling een verbazingwekkend en gedenkwaardig wonder kond gedaan. Een bron van buitengewoon klaar, heerlijk smakend, zoet water welde, geheel tegen de natuur van dit land, op en vloeide, langs onbekende wegen voortdringend, verder voort, zodat het weldra een ganse beek scheen.

⁵ *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*, ed. W. Levison, Hannover 1905, blz. 56-57.

HET ONTSTAAN DER FRIESE TERPEN

Afb. 1. Noordfriese Hallingen.

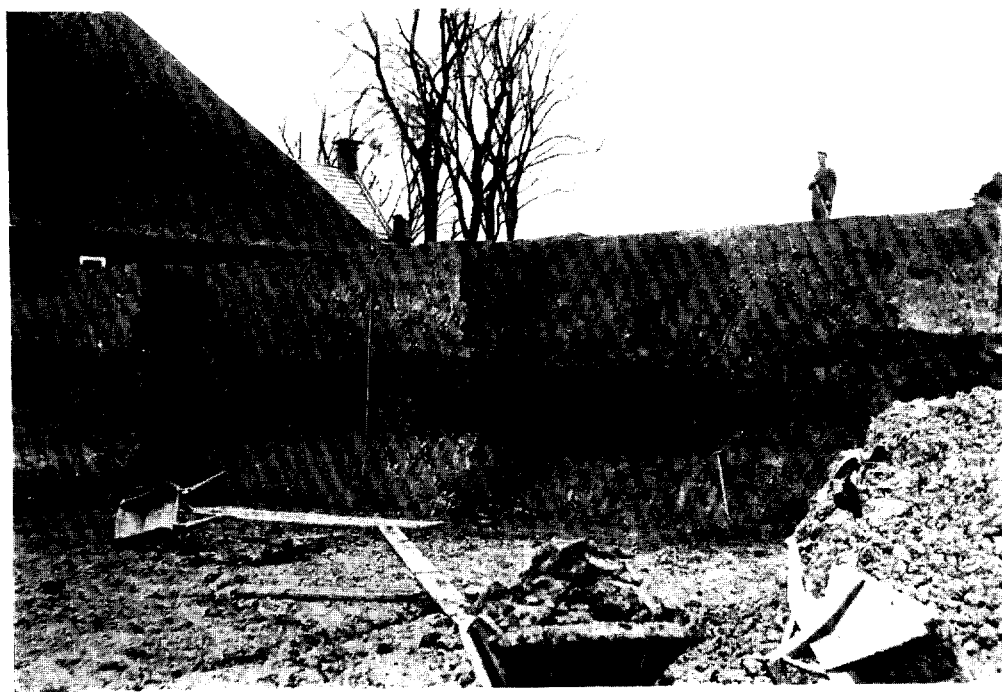

Afb. 2. Opgraving Marktplein te Dokkum. 1954.

Afb. 3. Afgraving dorpswierde van Eenum bij Appingedam. 1903.

(Foto W. Pastoor)

Afb. 4. Afgraving kloosterterp „Sionsberg” bij Dokkum. 1910.

(Foto A. E. van Giffen)

En vol verbazing over dit wonder keerden zij vrolijk en welgemoed huiswaarts en verbreedden het bericht omtrent het geziene onder het volk."

In het voorjaar van 1954 werd, onder ons toezicht, door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek op het marktplein te Dokkum een opgraving verricht. Eén en ander geschiedde binnen het kader der Bonifatius-herdenking en had tot doel, zekerheid te verkrijgen omtrent de overlevering, dat de Praemonstratenser abdij, die tot 1580 het huidige plein innam, juist boven de plek gebouwd zou zijn, waar Bonifatius werd vermoord.

Het onderzoek leerde onder meer, dat de abdij rustte op een kunstmatige heuvel, tot een hoogte van 4 meter geheel uit kwelderzoden opgetast. De „tumulus" derhalve, door praefect Abba en de zijnen opgetast, om tot voetstuk van Bonifatius' gedachteniskerk te dienen (afb. 2). Volledigheidshalve zij echter opgemerkt, dat Abba's „tumulus" geen afzonderlijke hoogte vormde, doch, blijkens het onderzoek, een noordelijke uitbreiding van de thans tot 6.80 m + N.A.P. reikende, reeds in 754 bestaande, Dokkumer stadsterp. Deze terp, met zijn dicht net van nauwe straatjes en stegen, bood in 754 al geen plaats meer voor een kerk met priesterhuis en kerkhof. Een aanleiding temeer, tot uitbreiding over te gaan.

In het licht van deze bevindingen is het ook mogelijk een eenvoudiger verklaring te geven voor de tweelingterp Holwerd, dan door de heer Huitema voorgesteld. Immers, ook Holwerd bezit een eng-bebouwde dorpsterp met smalle straatjes, zonder een open gelaten, in het oog springend middelpunt. Toen Holwerd eveneens een parochiekerk wenste te stichten, zal men er de voorkeur aan gegeven hebben, de kerkstede buiten de kom van het dorp te projecteren. Omdat de zeedijken nog geen beschutting gaven, moest voor kerk en kerkhof een nieuwe terp worden opgeworpen, die als een afzonderlijke hoogte, ten noorden van de reeds bestaande dorpsterp tot stand kwam. Dit zal in de 9de eeuw zijn beslag hebben gekregen, althans vóór de aanleg van de Oostergose zeedijk, die tegen het einde der 10de eeuw moet zijn voltooid en de dorpsterp als steunpunt benutte ⁶.

⁶ K. A. Rienks en G. L. Walther, *Binnendijken en Slipepdijken yn Fryslân*, Bolsward 1954; I, tekst, blz. 36 e.v., in het bijzonder blz. 110-113; II, atlas, blz. 37 en 42. De kerkterp kwam eerst na de indijking der Holwerder Wester- en Oosterpolders in het jaar 1580 binnendijks te liggen.

Wat de hulpmiddelen betreft, waarmede de terpenbouwers uit het Karolingische tijdvak zich behielden, deze zullen nog wel dezelfde zijn geweest als die, welke de eerste dijkbouwers ten dienste stonden. Wij worden daarover ingelicht door enkele bepalingen uit het zgn. Eerste Riustringer Rechtshandschrift. Deze hebben betrekking op de „seburch", die door de dijkplichtige Friezen met spade, draagberrie en vork in stand wordt gehouden ⁷:

„Uta skilu wi Frisa use lond halda mith thrium tauwon, mith tha spada and mith there bera and mith there forke."

Bovendien gebruikt men met paarden bespannen wagens, waarmede de dijkplichtigen moeten verschijnen:

„Ther thi salta se betha thes dis antes nachtes to swilith, ther skil thi utrosta anti inrosta thes wiges plichtich wesa, tha strete thes wintres and thes sumures mith weghe and mith weine to faranda, thet thi wein tha oron meta mugi."

Al of niet met ijzer beslagen houten spaden, houten raderen en andere onderdelen van wagens zijn in de Friese terpen veelvuldig teruggevonden ⁸.

II. De binnenstad van Emden werd in de laatste wereldoorlog vrijwel geheel door bombardementen verwoest. Dientengevolge werd de mogelijkheid geopend, op het vrijgekomen terrein een grootscheeps oudheidkundig onderzoek in te stellen, hetwelk in de jaren 1951-1953 werd verricht door Dr. W. Haarnagel, directeur van de Niedersächsische Landesstelle für Marschen- und Wurtenforschung te Wilhelmshaven. Het opgravingsverslag is zojuist verschenen ⁹.

Uit het onderzoek is o.m. gebleken, dat de hoogte, waarop Emdens binnenstad verrees, thans reikende tot ruim 6 m + N.A.P., door mensenhand tot stand kwam en wel in verschillende fasen.

De zgn. kernterp werd omstreeks het einde der 8ste eeuw aangelegd aan de rechteroever van

⁷ Afgedrukt door P. Sipma, *Fon alra Fresena friedome*, Snits 1947, blz. 153-154.

⁸ P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 2de druk, 's-Gravenhage 1951, blz. 193, blz. 195-196, fig. 41.

A. E. van Giffen, „Iets over terpen"; 3-4 *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (1920) plaat IX.

⁹ W. Haarnagel, „Die frühgeschichtliche Handels-Siedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter", *Emder Jahrbuch XXXV* (1955) blz. 9 e.v.

de Eems. Deze bezat reeds dadelijk een langgestrekte vorm, met een lengte van ongeveer 250 m, een breedte van 70 m. Over de lengte van de terp liep, in de richting oost-west, één straat, op het westelijk uiteinde waarvan een houten kerk was gebouwd. Het betrof hier dus een terp van bijzonder type, reeds van de aanvang af bestemd een vestiging van kooplieden en handwerkslieden veiligheids voor overstromingen te bieden.

In het begin der 10de eeuw werd de terp verhoogd en uitgelegd, waardoor er ten noorden van de hoofdstraat een parallelstraat tot stand kwam.

Dit proces van uitbreiding, en tezelfder tijd van ophoging, vond ook in de daarop volgende eeuwen voortgang, waarbij het opmerkelijke is, dat de na elke ophoging vernieuwde straten en straatjes juist boven de oude kwamen te liggen, zodat het tot 1945 gehandhaafde stratenplan der binnenstad in wezen reeds in de Karolingische tijd werd bepaald.

De heer Huitema heeft, zo komt het ons voor, de capaciteit der terpenbouwers ernstig onderschat.

SUMMARY

THE ORIGIN AND HISTORY OF THE FRISIAN „TERPEN”

BY H. HALBERTSMA

The article "Some unsolved Problems concerning Terpen" (Bulletin K.N.O.B. 6th S., 8 (1955), Col. 151 seq.) by T. Huitema has elicited a response from H. Halbertsma. Mr. Halbertsma disagrees with the former author and maintains that it is possible to prove that the mounds were erected. He describes the terpen of Dokkum and Emden, which he uses as examples. Shortly after the death of Boniface (754) a memorial church was built in his honour at Dokkum on a mound that had been erected for the purpose of protecting the church from floods, as appears from a description given by Boniface's contemporary Willibald. This statement was confirmed by excavations carried out in 1954. The investigation, made in the town centre of Emden from 1951-53, proved that the core of the old town was constructed on a terp, which had been erected in the 8th century.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter

Mr. P. J. van der Mark, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. H. Gerson

Dr. P. Glazema

R. C. Hekker

Mej. Dr. M. E. Houtzager

Ir. G. M. Leeuwenberg

Ir. R. Meischke

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Mr. A. P. van Schilfgaarde

Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Oudheidkundig bodemonderzoek in de Sint-Maartenkerk te Bolsward

H. Halbertsma

Zwanenjachten en Zwanentekens in Friesland

H. Halbertsma

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum.

Th. H. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

- Het pleisterwerk in middeleeuwse kerkgebouwen 53
J. J. F. W. van Agt
- Woonhuisrestauraties en stadsherstel 67
Ir. R. Meischke
- Zwanenjachten en zwanentekens in Friesland . 107
H. Halbertsma

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 9, AFL. 2 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 4) DEN HAAG, 15 APRIL 1956

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofredacteur: J. J. F. W. van Agt,
Bureau Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg, Zeestraat 71B, den Haag,
Tel. 0 1700-180957 & 8.

Redactie-secretaris: N. E. H. J. J. Zon,
Rijswijkseweg 141, Den Haag, Tel.
0 1700-725995.

*Alle stukken zende men uitsluitend aan
de betreffende redactie:*

*Voor de Kon. Nederl. Oudheidkun-
dige Bond:* Rijswijkseweg 141, Den
Haag; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voor-
zitter; N. E. H. J. J. Zon, secretaris;
A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R.
v. Luttermant, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.

*Voor de Voorlopige Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek:* „Ma-
rienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort,
Tel. 0 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den
Haag, Tel. 0 1700-115646 & 7, P. J.
van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag,
Tel. 0 1700-110722, D. F. Lunsingh
Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg
2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641, Dr.
H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Kon. Ned. Oud-
heidkundige Bond aan Mr. P. J. van
der Mark, p. a. Rijksdienst v. d.
Monumentenzorg, Smidswater 7,
Den Haag, Tel. 0 1700-115646,
voor leden van „De Museumdag”
aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg
2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned.
Oudheidkundige Bond verschijnt
vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin
maandelijks, beiden worden gratis
toegezonden aan leden van de Bond,
alsmede aan de leden van „De
Museumdag”. *Bijdragen worden ge-
honoreerd met f2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Het pleisterwerk in middeleeuwse kerkgebouwen	53
<i>J. J. F. W. van Agt</i>	
Woonhuisrestauraties en stadsherstel	67
<i>Ir. R. Meischke</i>	
Zwanenjachten en zwanentekens in Friesland	91
<i>H. Halbertsma</i>	
Historisch Museum der stad Rotterdam. Openstel- ling van een deel der benedenverdieping	107
<i>J. Filz</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Frilandsmuseet (Freilichtmuseum). Führer in Deutscher Sprache	109

NIEUWS-BULLETIN

In Memoriam M. J. van Sambeek	*53
Archeologisch nieuws maart-april 1956	*55
Restauratie-nieuws maart 1956	*57
Museum-nieuws	*59
Tentoonstelling „Kleur en functie bij dieren”	*61
Vraag en antwoord	*65
Symposion over het Saksen-vraagstuk	*69
Tentoonstellings-agenda	*71
Mededelingen	*75

HET PLEISTERWERK IN MIDDELEEUWSE KERKGEBOUWEN

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

Historisch onderzoek heeft uitgewezen, dat middeleeuwse bouwmeesters getrouw de traditie van de oudheid volgden om het inwendige van hun bouwwerken te pleisteren, en de pleisterlagen of te witten of, wanneer een rijker effect werd gewenst, geheel of gedeeltelijk op kleurige wijze te versieren; bij een kunsthistorisch en esthetisch verantwoord herstel van deze gebouwen zal men uiteraard zoveel mogelijk rekening moeten houden met de oude tradities, waaruit volgt dat de binnenwanden nooit ontleisterd mogen blijven. Helaas is het in de laatste decennia meermalen voorgekomen, dat men op grond van een hedendaagse bewondering voor structuur en kleur van het onbekte materiaal, en van de onjuiste mening, dat die hedendaagse begrippen ook in het verleden zouden hebben gegolden, de baksteen inwendig heeft zichtbaar gemaakt. In de aldus gerestaureerde gebouwen wordt de ruimtewerking niet meer bepaald door het architectonische spel van lijnen en vlakken — wat toch ongetwijfeld door de bouwers beoogd was — maar door romantische kleureffecten, terwijl het doorgaans vrij onregelmatige metselwerk de wanden vlekkerig maakt, waardoor de indruk van onvoltooidheid nog versterkt wordt (afb. 3 en 4).

Hoezeer het zogenaamde „schoonwerk” nog steeds de voorkeur geniet bij niet-ingewijden, die de restauratieproblemen van een al te subjectief standpunt benaderen, bleek ook in de naoorlogse praktijk. De grootste concessie, waartoe sommige opdrachtgevers — of hun architecten — bereid bleken, was dat de ontleisterde binnenwanden met een dunne witsellaag bestreken mochten worden, zodat het voegwerk duidelijk zichtbaar bleef, ofwel men gaf de binnenbepreistering een ruw oppervlak; het een zowel als het ander uit kunsthistorisch oogpunt even verwerpelij als „schoonwerk”.

De taaheid en de aard van het misverstand kwamen onlangs wel zeer scherp tot uiting toen enige kamerleden protesteerden tegen het feit, dat Monumentenzorg tegenwoordig de kerken van binnen wel bepleisterd wil hebben.

„Hiertegen hebben sommigen uit het oogpunt van hun smaak overwegende bezwaren” aldus de afgevaardigde in de Tweede Kamer, „Hun smaak verzet zich daartegen, maar 's Ministers Departement schijnt dat te eisen. Dit is vroeger geen eis geweest, maar hier is sprake van een opvatting van de laatste tijd. Ik weet niet, of de Minister de laatste jaren wel eens in de Nieuwe Kerk in Delft is geweest. Ik heb het voorrecht gehad korte tijd geleden in die kerk te mogen spreken. Daar zijn de muren niet wit gepleisterd. Ik vind dit een pracht van een gebouw, dat zeer weldadig aandoet. Ik kan mij haast niet voorstellen, dat er mensen zijn, die er anders over denken, maar men zegt, dat, wanneer vandaag dit gebouw moest worden gerestaureerd, de eis zou worden gesteld, dat het van binnen geheel wit werd gepleisterd.”¹ De afgevaardigde in de Eerste Kamer sprak zijn bewondering uit voor de restauratie van de Grote Kerk te Alkmaar: „het was gruwelijk en het is prachtig geworden, mede doordat men de bepleistering heeft weggenomen. Alle hulde voor Monumentenzorg van die dagen! Als thans de zon speelt op de baksteen, is dat verrukkelijk van schoonheid.”²

De Minister wees in zijn antwoord terecht op het subjectieve van dergelijke protesten, die niet voortkomen „uit een kunsthistorisch goed gefundeerde mening, maar uit een eigen waardering voor wat schoon en mooi is”³. Inderdaad, want het zal moeilijk zijn historische argumenten te vinden om schoonwerk in oude gebouwen te verdedigen. In het algemeen blijkt dit reeds uit tal van „primitieve” miniaturen en schilderijen (afb. 1). Bovendien kan met behulp van oude rekeningen voor zeer veel kerken het onomstotelijke bewijs geleverd worden, dat zij van de aanvang af inwendig wel degelijk gepleisterd waren; ten overvloede dikwijls daar zulks veelal reeds blijkt uit de stijl van de op de pleister aangebrachte muur- en gewelfschilderingen. Ook van de juist genoemde kerken te Alkmaar zijn dergelijke rekeningen bewaard, zodat wij — bij alle waardering voor het gepresterde — moeten constateren, dat de restauraties van deze en vele an-

¹ 23 februari 1955.

² 7 juni 1955.

³ 21 juni 1955.

dere oude kerken nog steeds niet voltooid mogen heten.

Reeds in 1934 heeft Dr. E. H. ter Kuile geschreven over „Afwerking van gebouwen in vroeger tijd”⁴. Hierin werd ook het pleisterprobleem behandeld. Daar zijn zeer lezenswaardige bijdrage blijkbaar niet de aandacht heeft gekregen, die zij verdiende willen wij dit speciale facet opnieuw en met nog meer nadruk naar voren halen.

Op de regel, dat men in de oudheid, de middeleeuwen en ook daarna tot omstreeks 1900 interieurs placht te pleisteren bestaan haast geen uitzonderingen of alleen maar schijnbare uitzonderingen. Men heeft namelijk meer dan eens terwille van een rijk decoratief effect zowel in de oudheid als in de middeleeuwen op een pleisterlaag een systeem van blokken en voegen en ook wel baksteenmetselwerk geschilderd. Bekend zijn in dit opzicht de wanddecoraties van de „Eerste Stijl” in Pompei en verder de geschilderde blokken met voegen, waarmee de middeleeuwse bouwmeesters de pijlers, kolonnetten, bogen en gewelfribben door kleurcontrast nadruk verleenden. Waardering voor het bouw materiaal zelf in die mate dat men het inwendige zichtbaar zou maken was én in de oudheid én in de middeleeuwen ondenkbaar tenzij het ging om marmers, gepolijste kalksteen, of andere steen, die veroorloofde pittige kleurcontrasten te bereiken of een somptueuze indruk te maken. Het ging er in de „oude tijd” voor de bouwmeester allereerst om de vormen, vlakken, profielen en lijnen van hun bouwkundige concepties zuiver te laten spreken. Hoe die gematerialiseerd waren interesseerde hun artistiek gesproken niet in het minst. In zoverre waren zij oneindig abstrakter dan de abstrakte moderne kunstenaars. Het materiaal was voor hen artistiek alleen van betekenis, wanneer het veroorloofde door bijzondere adel van kwaliteit, door fraaie kleur of door zeldzame glans de expressie van de architectuur op treffende wijze tot haar recht te doen komen.

Het middeleeuwse kerkinterieur in zijn oorspronkelijke staat was ongetwijfeld indien het zeer eenvoudig was, in elk geval gepleisterd en indien het rijk geornamenteerd was, daarbij uitgesproken kleurig. Vooral de vroegmiddeleeuwse en de romaanse architectuur heeft een voorkeur gehad voor kleurrijke beschilderingen. In de Gotiek is de binnenarchitectuur steeds blanker geworden; de architektonische krachtlijnen nog door kleuren versterkt (afb. 1), doch de witte muur-

vlakken en gewelfschelpen doorgaans slechts levendig met verspreide figurale en ornamentale motieven (afb. 7). De kleurrijke uitmontering — retabels, beelden, gebrandschilderde glazen e.d. — kontrasteerde daarbij zozeer met de rustige lichte wanden, dat er een zekere spanning ontstond tussen architectuur en aankleding, die ongemeen boeiend moet zijn geweest; een goeddeels onbedoeld raffinement waarschijnlijk, hoewel het duidelijk moet zijn, dat deze levendige zaken alle werking zouden hebben verloren in een kleurrijke omgeving, terwijl zij zelfs gevloekt zouden hebben tegen naakte baksteenrode wanden (vgl. afb. 3 en 4).

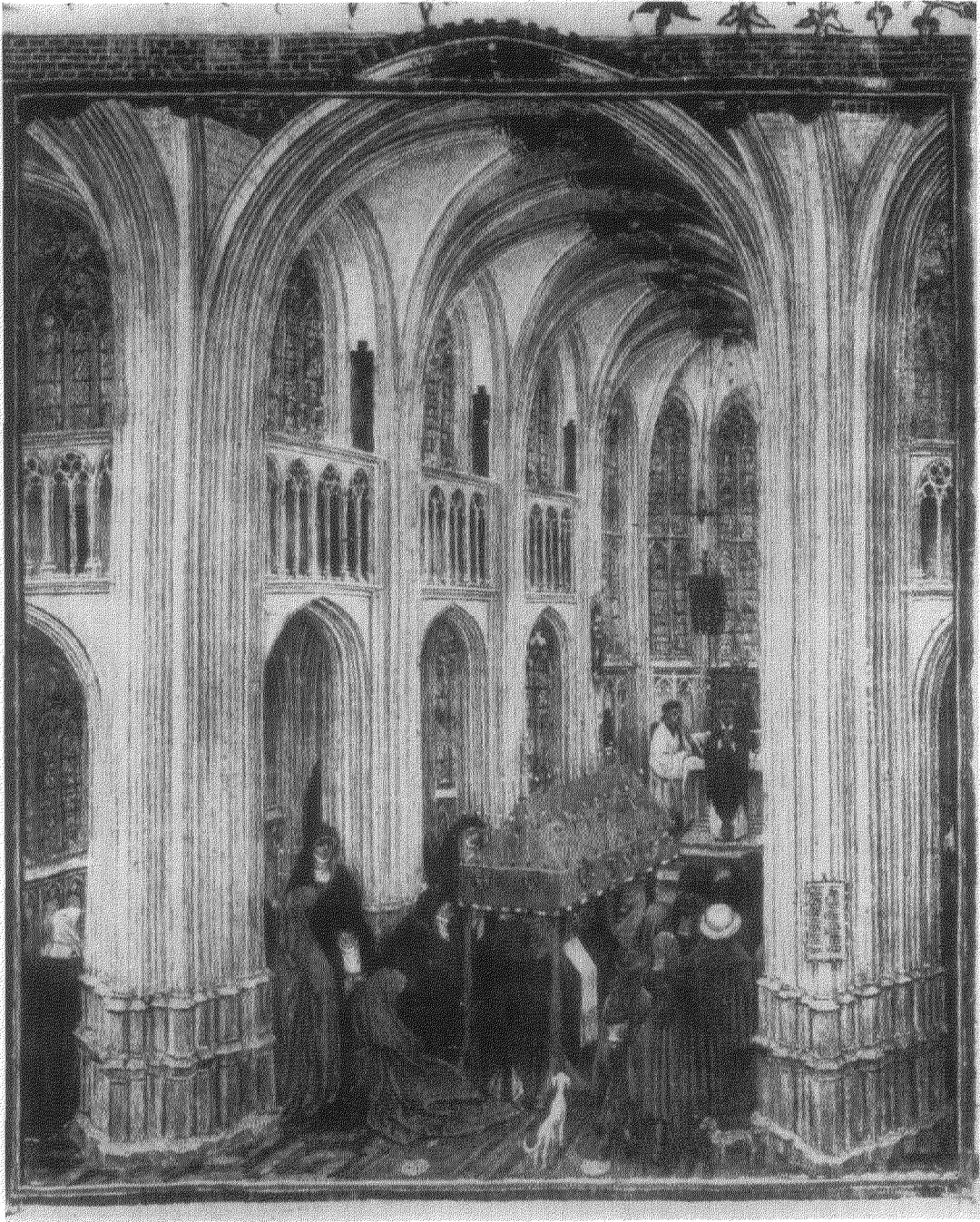
Hier te lande schiep de Reformatie in de oude kerken een geheel nieuwe sfeer; de reeds blanke wanden verloren in het algemeen door overwitten der meeste geschilderde versieringen hun tot dan toe toch wel speelse karakter terwijl de specifiek Katholieke inrichting verdween. De tegenstelling tussen donkergetint of geelbruin geverfd meubilair en streng witte wanden ging voortaan de sfeer bepalen in de nu veel stemmiger geworden interieurs (afb. 2), terwijl de koperen kronen, de wapenborden en de hoofdzakelijk decoratieve beglazing zorgden voor de kleurige aksenten⁵. Men verdroeg overigens de aanblik van oude figurale schilderijen nog vrij lang; zoals o.a. duidelijk blijkt uit tekeningen en schilderijen, die Pieter Saenredam in de jaren 1636/38 vervaardigde van de Mariakerk en de St. Pieterskerk te Utrecht⁶. Decoratieve schilderijen werden soms nog veel langer toelaatbaar geacht; zo werden de gewelfschilderingen in de St. Maartenskerk te Zaltbommel zelfs tot in de 19de eeuw ontzien, waarna zij, overigens onoordeelkundig, hersteld werden⁷. Hoe weinig bekrompen men aanvankelijk dikwijls dacht over het al dan niet toelaatbare van „beeldende” voorstellingen bleek o.a. ook uit het feit, dat de grote figuren van de H.H. Petrus, Bernulfus en Andreas, die in 1490 door Dirk Scay in de Utrechtse St. Pieterskerk op hout (?) waren geschilderd boven de triomfboog

⁵ K. L. Sijmons Dzn., „Het Protestantse monument en de restauratie van de oude kerkgebouwen”, *Kerk en Eredienst* d.d. 4 dec. 1954, overgenomen in *Maandbl. v. d. Ver. v. Kerkevoogdijen in de Ned. Herv. Kerk*, juni 1955, blz. 1997 e.v.

⁶ P. T. A. Swillens, *Pieter Janszoon Saenredam schilder van Haarlem 1597-1665*, Amsterdam 1935, nrs. 99, 100, 105, 144, 146; afb. 134, 136, 138, 139, 140.

⁷ G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936-1947, I, blz. 246.

⁴ *Oudheidk. Jaarb.* 3 (1934), blz. 51 e.v.

Afb. 1. Laatmiddeleeuws kerkinterieur naar een miniatuur, toegeschreven aan Hubert van Eyck. Blanke binnenarchitectuur met imitatievoegen en een sobere funktionele beschildering bij de kruispunten der ribben. Slechts bij de doorsnede der gewelven heeft de miniaturist de aard van het bouw materiaal aangeduid.

(Heures de Turin)

Afb. 2. De St. Laurenskerk te Rotterdam omstreeks 1665 naar een schilderij van Antonis de Lorme. Fraaie contrastwerking tussen architectuur en meubilair.

(Rotterdam, Museum Boymans)

naar de kruising, in 1603 werden opgehaald, waarna zij tot 1674 gespaard bleven⁸. Een ander frappant voorbeeld van deze verdraagzaamheid vormt het thans nog aanwezige gebrandschilderde glas met St. Jozef als centrale figuur, dat in 1625 aan de Grote Kerk te Edam werd geschenken door de scheepsbouwers dier stad⁹.

Eerst laat, voornamelijk in de 19de eeuw, verloren veel karakteristieke protestantse kerkinterieurs hun charme door verwaarlozing der inrichting en — zoals K. L. Sijmons het uitdrukt — het met de ogen dicht hanteren van de witkwast, terwijl in kerken, die weer in Katholieke handen gesteld waren, een doorgaans smakeloze beschikdering de binnenruimten grondig bedierf. Zo werden in de Grote Kerk te Zutphen de interessante oude muurschilderingen, die in de 16de, 17de en 18de eeuw steeds ontzien waren, in 1820 overgewit; toen na verloop van tijd de oude kleur weer zichtbaar begon te worden, wist de kerkvoogdij niet beter te doen dan de kwast er stevig over te laten halen en, schrijft Alberdingk Thijm in 1854 „comme si elle était fière de cet acte héroïque, elle a écrit dans le croisillon septentrional en grandes majuscules noires: blanchi 1840”¹⁰.

De onbehagelijke sfeer dezer verminkte interieurs bracht allengs een afkeer teweeg tegen het pleisteren in het algemeen. Men wilde „eerlijk” zijn en projekteerde deze hedendaagse neiging, ontstaan onder invloed van Viollet-le-Duc, Cuypers en Berlage, ten onrechte op de Middeleeuwen. Zo worden tot op de huidige dag historische kerkinterieurs bedreigd door velen, voor wie „schoonwerk” inwendig inherent blijft aan sakrale sfeer.

De binnenwanden der middeleeuwse kerken werden dus vrijwel steeds met een pleisterlaag afgewerkt. Deze vormde overigens de noodzakelijke ondergrond voor de schilderingen. Zeker wanneer niet „al secco” werd gewerkt maar met verfstoffen, die met kalkwater aangemengd een verbinding moesten aangaan met de tijdens het schilderen vochtig gehouden pleister. Dit betekent overigens niet, dat er dan dus „al fresco”, op de

verse kalk, geschilderd werd; in de *Schedula Diversarum Artium* — omstreeks 1100 geschreven door Theophilus (of Rugerus) Presbyter, misschien te vereenzelvigen met de monnik Rogerus uit het Westfaalse Klooster Helmershausen — is immers uitdrukkelijk sprake van droge muren, die opnieuw nat gemaakt moeten worden om de kleurstoffen te laten hechten.

„Cum imagines vel aliarum rerum effigies pertrahuntur in muro sicco, statim aspergatur aqua, tam diu donec omnino madidus sit. Et in eodem humore liniantur omnes colores, qui supponendi sunt, qui omnes calce misceantur, et cum ipso muro siccantur ut haereant.”¹¹

De stijl der schilderingen of een jaartal — zoals MXV in de westelijke crypte van de St. Michaelskerk te Hildesheim¹²) — kunnen reeds duidelijke bewijzen zijn voor de ouderdom van de pleister. In talloze andere gevallen kwamen door latere verbouwingen aan het oog onttrokken authentieke resten bij restauraties te voorschijn, onder andere op de zuidwand van de kerk te Oosterbeek, in de binnendagkanten van de 10de eeuwse cryptvensters te Elst¹³ en boven de galerijgewelven van de veelhoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen. De oudste kerk te Termunten, waarvan de funderingen — deels binnen het huidige 13de eeuwse gebouw gelegen — na de oorlog door Prof. Dr. A. E. van Giffen zijn blootgelegd, was eveneens gepleisterd. Voorts moge gewezen worden op enige romaanse schilderingen op het pleisterwerk in de oudste gedeelten van de Bergkerk te Deventer (afb. 6) en de laatromaanse schilderingen in de kerk te Anloo¹⁴. De apsischildering te Bozum toont aan, dat binnenbepleistering ook in het begin van de 14de eeuw gebruikelijk was¹⁵. Zo kan men voortgaan; laatgotische schilderingen, op de pleister aange-

¹¹ Theophilus presbyter, *Schedula Diversarum Artium*, ed. A. Ilg (= Quellenschriften für Kunstgeschichte 7), Wenen 1874, cap 15.

¹² H. Beseler en H. Roggenkamp, *Die Michaeliskirche zu Hildesheim*, Berlijn 1954, blz. 33-34; afb. 88-89.

¹³ P. Glazema, „Oudheidkundige onderzoekingen in de Provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950”, *Bijdr. Gelre*, 51 (1951), blz. 70 met afb. E. H. ter Kuile, „De bouwgeschiedenis van de Hervormde kerk te Elst in de Overbetuwe”, *Nederl. Kunsthist. Jaarb.* 4 (1952-1953), blz. 58 en afb. 13.

¹⁴ M. D. Ozinga, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst*, Amsterdam 1949, blz. 93, 105; afb. 36; 56. — G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 39 e.v.

¹⁵ D. P. R. A. Bouvy, „De Ned. Herv. kerk te Bozum”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955), kol. 105-108; afb. 7-8

⁸ Hs. Calkoen in *Gem. Arch. Utr.*; vgl. tekening van P. Saenredam, 1636 (P. T. A. Swillens, *o.c.*, nr. 117, afb. 151) en tekening van H. Saftleven, 1674 (Top. Atl. Utr., Cat. Suppl. 993 **).

⁹ J. J. F. W. van Agt, *De Mon. v. Gesch. en Kunst in Waterland en Omgeving*, 's-Gravenhage 1953, blz. 38, pl. LXXXV, 205.

¹⁰ J. A. Alberdingk Thym, *l'Art et l'Archéologie en Hollande*, Parijs 1854, blz. 8.

bracht, zijn er binnen en buiten onze huidige landsgrenzen zovele bewaard, dat hier volstaan moge worden met vermelding van de ornamentale en figurale ensembles in Zaltbommel, Doetinchem, Hal (afb. 7), Herpen, Ophemert, Aalten, Breda, Sprang, Nisse, Franekerkerk, Bolsward, Loppersum en in de Groningse Martinikerkerk; de gewelfschilderingen en fragmenten van muurschilderingen in de Grote Kerk te Dordrecht; pijlerschilderingen in de Leidse St. Pieterskerk en in de St. Bavo te Haarlem en de schilderingen, die in de Grote Kerk te Goes zichtbaar zijn geweest tijdens de restauratie van 1924¹⁶; in Appingedam zou men zelfs een bouwgeschiedenis samen kunnen stellen louter aan de hand der schilderingen¹⁷.

Ook met behulp van oude teksten kan worden bewezen, dat een middeleeuwse kerk zonder binnenbepleistering niet voltooid mocht heten.

Zo werd de Dom van Bremen eerst in 1068 voltooid, nadat ongeveer een kwart eeuw tevoren met de bouw een aanvang was gemaakt. „Emergentibus itaque multis archiepiscopo angustiis, mansit opus imperfectum ad annum pontificii 24, cum et ego indignissimus ecclesiae Dei matricularius Bremam veni: et tunc demum templi parietes dealbantur...”, aldus Adam van Bremen¹⁸.

In 1360 krijgt magister pictor Johannes de Ysem de opdracht de wanden te witten van het kapittelhuis der St. Victorskerk te Xanten¹⁹; in de rekeningen van 1463 dezer kerk lezen wij vervolgens: „... Item Theodoricus Daems habuit VI dies et Jo Viehoff tres, dealbantes testudinem...” en verder: „Item quidam [d.i. magister Bartoldus pictor] de Vesalia dealbans parietes...”²⁰; omstreeks deze tijd werd het koor gewit doch niet gepolychromeerd²¹; de rekeningen van 1506, toen er aan de zuidbeuk werd gewerkt bevatten nog een post „... voir enen quasq (=kwast) ad dealbandum parietes...”²². Niet alleen kerkelijke doch ook profane binnenruimten werden gepleisterd. Zo werd de Grote Zaal

¹⁶ Zie voor de meeste dezer schilderingen: C. J. Hoo-gewerff, *o.c.* I, hoofdst. 5-8; II, hoofdst. 2 en 9.

¹⁷ Vgl. D. F. Lunsingh Scheurleer, „Restauratie muurschilderingen in de N.H. kerk te Appingedam”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955), Nieuwsbull. kol. *5.*8.

¹⁸ Mag. Adami, *Gesta Hammenburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. Joan Lappenberg, *Mon. Germ. hist. Script.*, tom. VII, blz. 337. Mejuffrouw M. Kossmann was zo vriendelijk mij hierop en op meerdere andere bronnen attent te maken.

¹⁹ S. Beissel, *Die Bauführung des Mittelalters; Studie über die Kirche des hl. Victor zu Xanten*, Freiburg i. B. 1889, III, blz. 99.

²⁰ S. Beissel, *o.c.*, III, blz. 101, 102.

²¹ S. Beissel, *o.c.*, I, blz. 164

²² S. Beissel, *o.c.*, I, blz. 202.

van het Grafelijk Paleis te 's Gravenhage blijkens rekeningen uit 1370/72 en 1388/89 „gepleyst ende witge-maect”²³. In 1381 werd het koor van de St. Jan te 's Hertogenbosch gewit en geschilderd getuige de volgende passages in het rekeningenboek van dat jaar: „... Verdroncken doen men dat coer soude witten...”. „Jan van Loven van te witten ende die steyger te maken...” en „Jan van Vlijmen van te malen dat coer”²⁴. In de rekeningen van 1399 van de Leidse St. Pieterskerk komt een post voor „... van der sacristie te wolven ende te pleysteren”²⁵, later in 1428 werd er voor deze kerk kalk geleverd om „mede te witten”²⁶. Voor de afwerking van de St. Bavokerk te Haarlem vinden wij een rekening uit 1426 „... van dat portael en den toern van die kerk van bynnen te witten”²⁷, uit 1438 „... van die hele kerc te witten daer voor gewrocht XI dagen”²⁸ en uit 1536 „... Piet Jansz die stofferer int witten an die pylaren geholpen heeft”²⁹.

In 1432 werd voor de Jacobikerk te Utrecht een uitgave gedaan om „... onse oude afterkerke boven ende beneden te witten”³⁰ en in 1498 werd het juist gereed gekomen O.L. Vrouwenkoor inwendig gepleisterd. In de rekeningen van 1444 van de St. Nikolaaskerk te Utrecht bevinden zich posten voor „... 2 scepell scolcalcs dat koer mede te witten” en „... Jan Soet den schilder van dat wulft te stofferen ende dat koer all omme te witten”³¹; in die van 1499/50 lezen wij vervolgens: „... It gegeven Lambert Passert 4 gl. van oude plaester van een pyleerne off te houden (=houwen), daer Sunte Christoffer aen staet, ende weder te verpleasteren van boven tot beneden met sement”³²; de rekeningen van 1563/64 bevatten een post „Voor de arbeyts loone van een pyleerne by den gronde aff te schellen ende d'selfde wederomme in den haeck te

²³ *Meded. v. d. Ver. t. beoefening d. Gesch. van 's-Gr.*, Nwe Uitg., I (1880), blz. 268. — C. H. Peters, *De Groote Zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1905, blz. 129. — Vgl. E. H. ter Kuile, o.a., *Oudheidk. Jaarb.* 3 (1934), blz. 55.

²⁴ J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1931, blz. 188.

²⁵ J. C. Overvoorde, „Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden”, *Bijdr. tot de geschiedenis van het bisd. Haarlem*, 30 (1906), blz. 96.

²⁶ J. C. Overvoorde, *o.c.*, blz. 133.

²⁷ F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, Haarlem 1874-88, III, blz. 96.

²⁸ F. Allan, *o.c.*, III, blz. 122.

²⁹ F. Allan, *o.c.*, III, blz. 133.

³⁰ Th. H. F. van Riemsdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden 1888, blz. 63.

³¹ Vriendelijke mededeling van Dr. E. J. Haslinghuis.

³² J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inz. v. Utr.*, Utrecht 1838-'53, VI, blz. 327. Daarna schildert „meister Ewout” opnieuw de St. Christoffel.

wercken ende te beplaesteren ende te witten, ende insgelycx die muraigie bynnen onder die thoornen te schellen ende wederomme te vereffenen ende te witten³³. Uit rekeningen van 1456/57 van de Utrechtse Buurkerk blijkt, dat toen een som gelds is betaald aan „meister Jacob van die pylres binnen in die kerc te witten“³⁴. In 1474 verbond de dombouwmeester Jacob van der Borch zich voor de Begijnen van St. Nikolaas te Utrecht „... hoer kerck off Cappel reed op (te) leveren op sinen cost ende arbeyt, dat is te verstaen te metselen, te plaesteren, te witten, te wulven“³⁵. In 1454 werd de St. Annakapel van de Grote Kerk te Dordrecht inwendig gewit³⁶. In 1506 is te Goes betaald voor „... bogen ende pilaren witten binnen den cruyswercke“³⁷. In 1520 is de Grote Kerk te Veere inwendig „gewit en de pylaren geschuurd“³⁸. Het kerkarchief van Zevenbergen bezit een rekening uit 1543/44 voor pleisteren en witten als laatste afwerking van het koor³⁹. Omtrent dezelfde tijd, in de jaren 1543/45, werd de veelhoekige St. Nikolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen van binnen opnieuw gepleisterd en gewit. Dan toch worden uitgaven gedaan: „... als van die selve capelle te doen beworpen, den bovensten ganck myt nijhen eisterick te leggen, den ondersten ganck eensdeels toe verleggen ende die gantze capelle te witten“⁴⁰. In 1545 werd ook de St. Laurenskerk te Alkmaar van binnen geheel gewit⁴¹. In de rekeningen van 1549 van de Grote Kerk te Breda vinden wij tenslotte „Item ghē An° XLI die luden die aenghenomē hebben die ghehel kerck te waghē en scoen te calcken mettē omganck en met den hoeghen coer al tsamen ter haren erbeyt gheven sesticht Rgl.“⁴².

³³ J. J. Dodt van Flensburg, *o.c.*, blz. 327.

³⁴ F. A. L. van Rappard, „De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15e eeuw”, *Bijdr. en Meded. v. h. Hist. genootsch. gevestigd te Utrecht*, 3 (1879), blz. 132.

³⁵ S. Muller Fz., „Een bouwwerk van den dombouwmeester Jacob van der Borch”, *Bull. N.O.B.*, 2de S. 4 (1911), blz. 315.

³⁶ J. L. van Dalen, *De Grootte Kerk te Dordrecht*, Dordrecht 1927, blz. 266.

³⁷ W. S. Unger, „Nieuwe gegevens betreffende de Maria Magdalenakerk te Goes”, *Oudheidk. Jaarb.*, 13 (1944), blz. 2.

³⁸ F. Vermeulen, „Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Grootte of Onze Lieve Vrouwenkerk te Veere”, *Oudheidk. Jaarb.*, 5 (1936), blz. 49.

³⁹ *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 5 (1952), kol. 87 n. 4.

⁴⁰ Hans van Agt, „Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen”, in *Karolingische und Ottomische Kunst* (= *Akten zum IV. Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung*), ter perse.

⁴¹ C. W. Bruinvis, „De bouw en versiering der St. Laurens of Grootte Kerk te Alkmaar”, *Bijdr. tot de geschiedenis van het bisd. Haarl.*, 28 (1904), blz. 228-229.

⁴² J. R. van Koppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Grootte of Lieve Vrouwenkerk te Breda uit oude rekeningen medegedeeld*, Breda 1904, blz. 27.

Uit deze lijst van citaten, die zeker nog aangevuld zal kunnen worden, blijkt dus hoezeer men de historie geweld heeft aangedaan door kerkrumten bij restauraties ontleisterd te laten; dit geldt met name voor het „schoonwerk”, dat thans te zien is in de Grote Kerken van Alkmaar, Dordrecht en Goes en in de Leidse St. Pieterskerk, gebouwen, die zoals boven is aangetoond in de middeleeuwen inwendig wel degelijk gepleisterd waren. Ook natuursteen van pijlers, bogen, anker- en hoekblokken werd dus veelal met pleister bedekt.

Er zijn echter gevallen bekend, waarbij de geschilderde versiering onmiddellijk op de natuursteen werd aangebracht; wij vermelden hier de decoratieve beschilderingen der tufstenen zuiltjes van het 13de eeuwse fragmentarisch bewaarde schijntriforium in de Nijmeegse St. Stevenskerk⁴³, de tapijtschilderingen op de pijlers in de Dom van Utrecht, de Boom van Jesse op een pijlers in de St. Jan te 's-Hertogenbosch⁴⁴ en de onlangs in de Westerkerk te Enkhuizen bij ontleistering der pijlers ontdekte, thans verwijderde heiligenfiguren⁴⁵. Dat wij hier evenwel slechts met uitzonderingen te doen hebben moge ook blijken uit de volgende bevindingen van de bekende Franse kunsthistorikus, Marcel Aubert, die schrijft: „l'étude de plus en plus précise des monuments du moyen âge nous permet aujourd'hui d'affirmer que, même dans les monuments construits en pierre de taille et appareillés avec le plus grand soin, comme la cathédrale de Reims, les murs et les voûtes étaient, dès l'origine, couverts d'un enduit sur lequel étaient peints de faux joints, ce que les textes affirment d'ailleurs à maintes reprises”⁴⁶.

Dikwijls wordt de zorgvuldige afwerking van het binnenmetselwerk aangevoerd om „schoonwerk” in oude gebouwen te verdedigen. Bijna steeds echter was in zulke gevallen een ondergrond bedoeld voor een vliedunne pleisterlaag; de voegen werden dan zeer zorgvuldig platvol gestreken (en in enkele uitzonderingsgevallen vervolgens met een groefje aangegeven, dat onder

⁴³ J. J. F. W. van Agt, „De Sint Stevenskerk te Nijmegen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S., 7 (1954), kol. 102, afb. 4.

⁴⁴ Gerhard Jansen, „De Boom van Jesse in de St. Janskerk”, *Het Gildeboek*, 10 (1927), blz. 43.

⁴⁵ Herma M. van den Berg, *De Mon. v. Gesch. en Kunst van Westfriesland, Tessel en Wieringen*, 's-Gravenhage 1955, blz. 53.

⁴⁶ *Bull. Monumental*, 93 (1934), blz. 218, n. 1.

de uiterst dunne pleisterlaag zichtbaar bleef, onder andere in de romaanse kerken van Wade-nooyen en Bommel) 47. Zelfs het siermetselwerk der 13de eeuwse kerken van het Groningerland was bestemd om te verdwijnen onder een weliswaar dunne bepleistering, waarop dan in afwisselende kleuren imitatiemetselverbanden geschilderd werden, zoals nog te zien is in de kerken van Bierum (afb. 5), Holwierde en Westeremden; ook te Eenrum zijn onlangs dergelijke versieringen weer zichtbaar geworden.

In het algemeen blijken de middeleeuwse pleisterlagen echter dikker te zijn 48. De samenstelling kan ruw of grof zijn doch de oppervlakte is meestal tamelijk fijn en dicht door het ontbreken van grotere of onzuivere bestanddelen en ook doordat men na het opbrengen meerdere malen zal hebben nagestreken met de troffel. In sporadische gevallen heeft men zelfs getracht de gladheid van het oppervlak te verhogen door nastrijken met een doek of door afkwesten. Ruwe oppervlakken, zoals in de Akense Paltskapel 49 — waar de oudste pleister moest dienen als ondergrond voor de karolingische mozaïeken — of in de St. Vincent te Zinnik (B) 50, behoren tot de uitzonderingen.

De kleur werd niet verkregen door het toevoegen van kleurstoffen aan de specie doch door het gebruikte zand. In het algemeen is oude pleister dan ook uitgesproken blank; in de romaanse Abdijkerk van Aulne (B) en in de krypte van de St. Ursmaruskerk te Lobbes (B) werd echter een aan de oppervlakte zeer gladde pleister aangebracht, die door toevoeging van (natuur)steenruis bruin-violet gekleurd was 51.

De oudere muurschilderingen van het Rijnland — zo deelt Paul Clemen mee — zijn aangebracht

47 Een uitzondering vormde het binnenmetselwerk van de tufstenen kerk te Ellecom, waar het zorgvuldig afgewerkte uitspringende voegwerk vermoedelijk als „schoonwerk” bedoeld was; vgl. P. Glazema, *o.c.*, blz. 19 en afb. 13.

48 Te Hildesheim 10-20 mm.; vgl. H. Beseler en H. Roggenkamp, *o.c.*, blz. 84.

49 Paul Clemen, *Die Romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden*, Düsseldorf 1916, blz. 33, 34.

50 Simon Brigode, „l'Architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique”, *Bull. v. d. Kon. Comm. v. Monumenten en Landschappen* I (1949), blz. 228.

51 Simon Brigode, *o.c.*, blz. 228. Vgl. de zeer harde door baksteenruis rood gekleurde pleisterlaag, waarmee de veelhoekige St. Nikolaaskapel op het Valkhof vermoedelijk in de 14de eeuw in- en uitwendig werd afgewerkt.

op een opvallend gladde en fijne pleister, die aan de oppervlakte een matte glans bezit 52.

Te Burgfelden (Stuttgart) werd reeds in 1894 „festgestellt, dass der Putz, „in einer Hitze” d.h. ohne Unterbrechung 6 mm stark aus beinahe reinem, ganz wenig kohlehaltigem kohlensaurem Kalk in Verbindung mit feinstem Tuffsand ohne Gipszusatz hergestellt und zwar nicht mit Hilfe von Lehrpunkten, Lehrstreifen und Richtscheit, sondern freihändig mit der Kelle abgezogen, so dass er eine ziemlich unebene, aber wie durch eine Art von Schliff fein geglättete und leicht glänzende Oberfläche erhielt”.

Te Schwarzhofendorf bestaat de onderlaag uit grove kalkmortel, samengesteld uit gestampte tuf, vermengd met dikke kiezelstenen. Op deze onderlaag „ist dann die Feinschicht fest aufgeworfen, geschlagen und mit der Kelle unter möglichst starkem Druck geglättet. Diese Feinschicht enthält einen ganz feinen Sand mit Körnern von Quarz und etwas Grauwacke und lediglich Kalk, nicht etwa Gips, wie ausdrücklich festgestellt ist. Von der Existenz bestimmter organischer Stoffe, die ein längeres Feuchtbleiben dieser Feinschicht ermöglicht und die Sinterbildung wesentlich unterstützt hätten, ist nichts festzustellen gewesen. Während der Unterputz sehr hart, rank und mit dicken Stücken durchsetzt ist, wodurch eine Zirkulation der Luft ermöglicht und eine grosse Produktion von Kalksinter gefördert wird, ist der Feinputz sehr weich, so dass er sich dem Wechsel der Temperatur anpassen kann. Durch seine Beschaffenheit gibt er zu gleicher Zeit eine ausserordentliche Leuchtkraft. Der alte Putz zeigt selbst auf der Oberfläche eine Marmorartige Glätte; wo dieser äusserste Sinterüberzug fehlt und an Stellen, wo die alte Feinschicht bestoszen war, liess sich feststellen, dass sie noch ziemlich rasch Feuchtigkeit aufnahm.” 53

De geheel gladde oppervlakken der oude doorgaans uitgesproken witte bepleisteringen hebben in de loop der tijden dikwijls een buitengewoon aantrekkelijke ivoren of rossige tint aangenomen. Dergelijke witte pleister is onder andere nog volkomen ongerept bewaard in de vroeg-15de eeuwse kooromgang van de Nijmeegse St. Stevenskerk boven de gewelven, die daar eerst in 1456 werden aangebracht 54.

Uit dit alles blijkt dus niet alleen de onaanvaardbaarheid van „schoonwerk” inwendig doch ook het verkeerde van vele, bij recente restauraties gekozen compromisplossingen. Het is bijvoorbeeld ten enen male onjuist wel genoeg te nemen met gepleisterde wanden en gewelfvlakken doch bogen, ribben, muurschalken en venster-

52 Paul Clemen, *o.c.*, blz. 644.

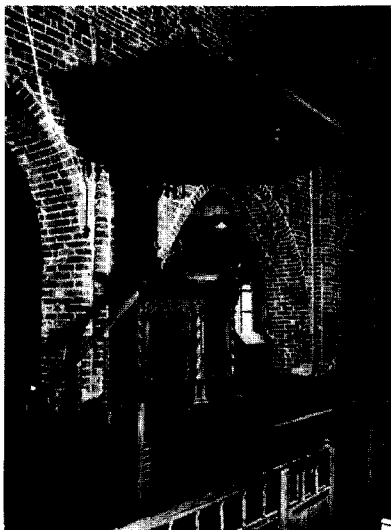
53 Paul Clemen, *o.c.*, blz. 644, 645. Vgl. de analyses van pleister uit dit gebouw, uit de St. Cecilia te Keulen en uit de abdijkerken van Brauweiler en Gerresheim op blz. 646, n. 9.

54 *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 7 (1954), kol. 113.

Afb. 3. Renen, St. Cunerakerk na de sinds 1934 ondernomen restauraties. Het z.g. „schoonwerk” bederft de ruimtewerking en verdoezelt het architectonische spel van lijnen en vlakken.

(ANP foto)

Afb. 4. Roden (Dr.), Herv.kerk na de restauratie van 1931—32. Preckstoel en banken vlocken tegen de rode baksteenwanden, die blijkens de ruwe afwerking zeker gepleisterd behoorden te zijn.

(Foto Kramer, Groningen)

←

Afb. 5. Bierum (Gr.), Herv.kerk. Na de oorlog is een laatmiddeleeuwse bepleistering met figurale schilderingen plaatselijk verwijderd om de oorspronkelijke pleisterlaag met imitatievoegen in het zicht te brengen.

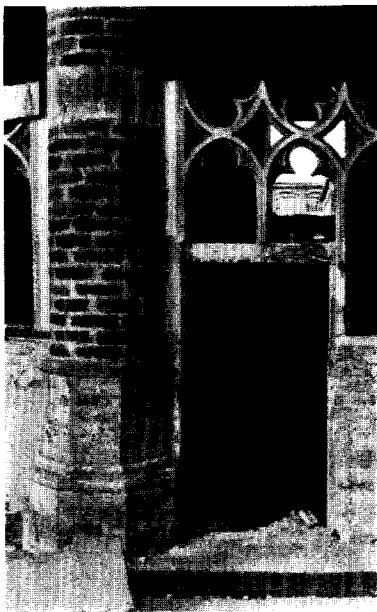
→

Afb. 6. Deventer, Bergkerk.
Fragment romaanse schildering

Afb. 7. Hal. (Gld.), Herv.kerk. Laatgotische
beschildering.

Afb. 8 en 9. Franeker, Martinikerk.

Tijdens de restauratie bleken de koorpijlers opgemetseld te zijn met horizontale banden van natuursteen; uit de aanwezigheid van een aantal schilderingen uit de bouwtijd volgt echter, dat de banden geen decoratief doel hadden doch bestemd waren om door pleister aan het oog onttrokken te worden.

(Foto's resp. Hommena, Franeker en Gerhard Jansen, Den Haag)

dagkanten en -montants — delen die men in de middeleeuwen zo gaarne extra aangaf door een kleurige beschildering, soms met natuursteenimitaties — op te leveren in „schoonwerk”; al te veel interieurs zijn helaas op deze wijze bedorven; onder andere te Stedum en Garmerwolde. De natuurstenen banden, waarmee de pijlers van vele laatgotische kerken zijn opgemetseld, zijn evenmin ooit bestemd geweest om zichtbaar te blijven (afb. 8 en 9). Ook is het onjuist gepleisterde wanden door schuren of door een andere methode ruw te maken. Nog minder aanvaardbaar is de thans veel gevolgde werkwijze, waarbij men het ruwe metselwerk met tamelijk diepe voegen dun saust, zodat deze voegen meer of minder duidelijk blijven spreken. Het mengen van kleurstoffen door de pleisterspecie tenslotte moet worden verworpen omdat men zeker bij Gotische kerken moet blijven streven naar een blanke binnenarchitectuur. Al deze verkeerde methoden zijn

uitvloeisels van een Romantisme, dat de werkelijkheid der historie miskent. De enige weg naar een oplossing ligt in een systematisch onderzoek naar de samenstelling van oude pleisterresten.

Men zal de huiver voor gladde en geprononceerd witte wandvlakken van zich af moeten zetten. Deze toch vormen, zowel in Katholieke als in Protestantse kerken de ideale achtergrond voor de oude kleurige of donkergetinte inrichting. Al te harde effecten kunnen door een bescheiden decoratieve en aan de architectuur aangepaste beschildering worden verzacht⁵⁵, terwijl men er op zal mogen rekenen, dat een goed samengestelde pleister onder inwerking van het licht binnen betrekkelijk korte tijd een aangename toon zal verkrijgen.

⁵⁵ Pfitzner, „Zur farbigen Fassung mittelalterlicher Innenräume (im Anschluss an die Instandsetzung des Quirinusklosters in Neusz)”, *Jahrb. d. Rhein. Denkmalpflege*, 17-18 (1941), blz. 328 e.v.

SUMMARY

PLASTER IN MEDIEVAL CHURCHES

BY J. J. F. W. VAN AGT

Owing to a prevalent taste for the structure and colour of the uncovered material as well as to the mistaken idea that these current conceptions also obtained in the past, it has happened more than once in the last few decades that brick in old churches has been uncovered and left visible.

The spatial impression created in the buildings that have been restored thus, is seriously impaired since it is no longer determined by purely architectural qualities, but by romantic effects of colour. That this procedure is objectionable from an art-historical point of view becomes apparent at once from the numerous medieval miniatures and paintings that represent interiors of churches. The fact that interiors of churches were plastered from the beginning may be proved by means of old bills, of which several are quoted here. It appears, moreover, from the paintings applied to the plaster. Even the decorative masonry of the 13th century country churches of Groningen was destined to be covered up by a thin layer of plaster on which sham brickwork was painted in alternating colours.

Present-day restorations show many faulty methods in this respect: not only is internal bare masonry unacceptable, but compromises such as are made when only walls are plastered whereas arches, ribs etc. are kept bare, are equally objectionable and so is the roughening of plastered walls or the application of exceedingly thin layers of whitewash, through which the joints of the masonry remain visible.

As a rule medieval plaster was applied in such a way as to leave a surface that was very smooth and slightly glossy, yet not lacking in liveliness. In order to achieve the same effect now, it will be necessary to study the remains of old plaster systematically. Generally speaking, the aversion to bare and uncompromisingly white walls will have to be overcome, for they constitute an ideal background to the old, brightly coloured or dark church furnishings. Too harsh effects may be softened by restrained decorative paintings, applied in harmony with the architecture. It may be assumed that under the influence of the light a correctly mixed plaster will fairly soon acquire a pleasant tone.

WOONHUISRESTAURATIES EN STADSHERSTEL

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Inleiding. Ieder voorwerp, ieder levenloos ding, heeft zijn eigen geschiedenis, die geheel afhankelijk schijnt te zijn van uitwendige omstandigheden. Naast het uiterlijke lot zijn er echter interne factoren, die de bestemming bepalen. Bij levende wezens is dit duidelijk; al zijn de omstandigheden zeer gunstig, eens komt er een einde aan de natuurlijke levenskracht; de innerlijke levensgeschiedenis is een proces van groei en afsterven, dat bepaald wordt door de in het individu aanwezige vitaliteit.

Ook bij de levenloze voorwerpen zien wij dat hun lot, naast de uitwendige omstandigheden, bepaald wordt door de inwendige structuur. Het duidelijkst treedt dit naar voren bij samengestelde constructies. Het evenwicht van krachten, dat hier theoretisch aanwezig is, blijkt in werkelijkheid niet voor te komen. Steeds is er een oneindig klein overwicht naar de ene of naar de andere zijde. Een constructie is niet statisch, doch steeds in beweging en in werking, hetgeen evenwel slechts is waar te nemen in zeer grote tijdseenheden. Eerst na enkele eeuwen tonen de kerken, door de druk van de gewelven, afwijkingen en krijgen de torens scheuren door de ongelijke zettingen der hoeken. Verticale muren gaan op den duur steeds naar de een of andere zijde overhellen. Alle solide en stabiel uitziende constructies zijn aan een voortdurende zeer trage vervorming onderhevig.

Dit interne krachtenspel is een van de factoren, die de levensduur van een constructie bepalen; belangrijk is ook de aard van de materie, waaruit het geheel is opgebouwd, en de invloed van de atmosfeer daarop. Ieder materiaal toch heeft een bepaalde atmosfeer nodig; zonder toevoer van lucht gaat op den langen duur vrijwel iedere stof verstikken. De omringende atmosfeer moet een bepaalde samenstelling hebben, waarbij vooral het vochtgehalte van groot belang is. Naast het krachtenspel zijn de atmosferische invloeden op het materiaal dus van zeer grote betekenis.

Bouwwijze en levensduur. Iedere wijze van bouwen heeft een eigen levensduur. Het lot mag vaak het bestaan van een bouwwerk door uit-

wendige gebeurtenissen verkorten, zelfs onder de gunstigste omstandigheden is er een grens gesteld. De torens, kerken, verdedigingsgebouwen, stadhuizen, kortom de eigenlijke monumenten, zijn, hoe verschillend hun bouwwijze ook wezen mag, bedoeld om lange tijd weerstand te bieden aan de werking van allerlei slopende krachten. Daartegenover staan de lichte constructies, vaak tijdelijk bedoeld, zoals versieringen, erepoorten en tentoonstellingsarchitectuur. Tussen deze beide categorieën in, bevinden zich de gebouwen voor het dagelijkse leven, zoals molens, boerderijen en ook de woonhuizen.

Het Nederlandse woonhuis is zeer licht geconstrueerd, echter met goed materiaal en door uitstekende vaklieden. Uit constructief oogpunt bezien, heeft het een wonderlijk ondegelijke structuur, het is een licht samenstel van hout en steen, verbonden door een ijzeren verankering. De houten en stenen delen zijn als gelijkwaardig tot één geheel verenigd. De stenen muren zijn te dun voor hun hoogte en te veel onderbroken door vensters om zelfstandig te kunnen blijven staan. Als alle houtwerk uit een huis is gesloopt, kan het metselwerk geen stand meer houden. Een dergelijke constructie is uitermate vervormbaar. Door de zachte specie zijn de stenen muren buigzaam en plastisch, terwijl de aansluitingen met de houten onderdelen veel zettingen en verschuivingen toelaten.

Het huis van de 16de tot de 18de eeuw houdt het midden tussen de houtbouw en de constructie met stenen muren en balklagen. De volledige houtconstructie kan een lange levensduur hebben, zoals wij zien aan de houten kerken van Noorwegen en de Duitse vakwerkbouw. Stenen huizen, die reeds in de vroege middeleeuwen in grote steden voorkwamen, golden steeds voor zeer solide, evenals de stenen kastelen en raadhuizen. Wij kunnen de duurzaamheid van oude steenconstructies nagaan aan onze torens.

Bij het woonhuis zijn de stenen muren gegroeid als bekleding van het houtskelet. In het begin rustten de stenen muren op dit skelet; later namen zij de dragende taak gedeeltelijk over. De houten

onderdelen van het huis zijn, vaak zonder dat het op het eerste gezicht duidelijk is, onderling tot één geheel verbonden. Zo vormen de balklagen en de kap door muur- en gevelstijlen één geheel, waaraan de kozijnen en trappen zijn bevestigd. In de houten onderpui treedt de houtconstructie nog het duidelijkst naar buiten. De puibalk draagt de stenen gevel terwijl de tussenmuren en de schoorstenen op de balklagen staan.

In tegenstelling tot kerken en kastelen, waar de geschiedenis in de stenen muren te lezen is, wordt de geschiedenis van het huis door de houten onderdelen verteld. Hout laat zich minder makkelijk wijzigen en aanvullen dan steen en wanneer men de omtimmeringen en de belegstukken verwijderd, dan vindt men veel terug van de vroegere toestand. Zo verraden ravelingen in de balklaag de plaats van voormalige trappen en schoorstenen, waarmee de oorspronkelijke plattegrond van het huis is te bepalen; de stijlen van de vensters en de pui laten door hun littekens de sporen van de oude indeling van de gevel zien.

De wonderlijk samengestelde constructievorm der Nederlandse huizen heeft vaak funeste gevolgen gehad. De grensvlakken tussen het hout en steen zijn het zwakke punt; de dunne stenen muren zijn vochtig, hetgeen een ongunstige invloed heeft op de houten balklagen, muurplaten en kozijnen. Waar de stenen muren op het hout rusten, blijken zij vaak te zwaar te zijn, hetgeen zich het duidelijkst openbaart in het breken van de funderingsplaten.

Bovendien is er geen hechte verbinding tussen hout en steen. Om dit te verhelpen heeft men veelal een ijzeren verankering aangebracht, welke echter door roestwerking grote vernielingen te weeg brengt.

Aan dit twijfelachtige verband tussen hout en steen is een groot gevaar verbonden; het is namelijk mogelijk, dat beide delen van de constructie van elkaar losraken en een zelfstandig bestaan gaan leiden. De muur is dan niet meer verbonden met kozijnen en strijk balken en kan grote afwijkingen gaan vertonen; de constructieve eenheid is verloren. Ook kan de werking van de houtconstructie een belangrijke vervorming uitoefenen op de stenen muren. Zo rusten de hoge topgevels alleen tegen de houten kap. Indien de jukken, waaruit deze kap is opgebouwd, enigszins gaan knikken, heeft het tot gevolg, dat de topgevels voor- of achterover gaan hellen. Het kantelen van de puibalk kan grote afwijkingen veroorzaken in het bovenliggende metselwerk. Vrijwel alle oude huizen tonen dan ook aanzienlijke vervormingen

als gevolg van hun dualistische constructie uit hout en steen.

De Nederlandse huizen zijn rank en subtiel doch zeer kwetsbaar. De dunne topgevels steken hoog boven de daken uit en staan aan weerszijden open voor de invloeden van weer en wind. Het muurwerk wordt onderbroken door grote raamopeningen met kozijnen, de vooroverhellende gevels hangen met ijzeren ankers aan de achterliggende balklaag. Ook inwendig treffen wij allerlei vergankelijke constructies aan. De 17de eeuwse tegelvloeren en het marmer van de 18de eeuwse gangen zijn zonder meer op de houten vloer gelegd, die verstikt onder deze vracht of verrot door het doorlekkende schrobwater. Het fraaie stucwerk hangt aan riet, een materiaal dat na enkele eeuwen zijn veerkracht wel geheel kwijt is. Zo zien wij, dat er naast de uitwendige gebeurtenissen allerlei inwendige factoren zijn, die een grens stellen aan de levensduur van het woonhuis.

Verval en herstel. Het verval, waar een gebouw steeds aan bloot staat, heeft verschillende oorzaken. Het meest opvallend is de slijtage door gebruik. Deze beperkt zich tot enkele onderdelen, zoals stoep en trap treden, vloeren e.d.; ook de bewegende delen van het gebouw als deuren, vensters en luiken zijn in hoge mate aan slijtage onderhevig. De eerste tekenen van verval, die aan deze slijtage zijn te wijten kunnen echter het gemakkelijkst verholpen worden, omdat men hiermee reeds bij de constructie rekening heeft gehouden.

Daarnaast staat het verval, dat veroorzaakt wordt door onvoldoende onderhoud. Dit treedt vooral op bij de houten onderdelen, die door een verflaag tegen de invloeden van het klimaat beschermd moeten worden. Het verfwerk van de kozijnen, daken en goten verdient de nodige bescherming. Ook het voegwerk van de gevels moet om inwateren te voorkomen steeds nagezien worden. Toch wordt het belang van onderhoud voor de levensduur van een gebouw overschat. Er zijn verschillende plekken in het gebouw, die moeilijk te onderhouden zijn en steeds weer de aangrijpingspunten voor het vervalproces vormen, zoals bijvoorbeeld de topgevels en het glas in lood in de vensters. Ook is er een onzichtbaar verval op niet controleerbare punten. De houten kozijnen in de stenen muren, de ijzeren ankers, verwerende pleisterlagen e.d. zijn zaken, die eerst dan aan het daglicht treden, wanneer de onheilen reeds geschied zijn. In vele gevallen is dit niet te voorkomen door een normaal onderhoud. Dan is een

reeks van reparaties noodzakelijk, die men eventueel groot onderhoud zou kunnen noemen.

Bij herstellingen, die worden uitgevoerd om aan dergelijke gebreken tegemoet te komen, worden onderdelen vaak vervangen door soortgelijke van eenvoudiger vorm. Dit heeft een versobering van het uiterlijk van het huis tengevolge. Dergelijke opknappbeurten, die dienen om het verval op te heffen, verschillen geheel met die, waarbij men heeft getracht het bestaande gebouw naar de op dat moment geldende begrippen te verfraaien en te moderniseren. Indien de vervalverschijnselen van dien aard zijn, dat de hoofdconstructie van het gebouw is aangetast, zijn zeer ingrijpende werkzaamheden noodzakelijk. Het kan zijn, dat de houten constructiedelen zoals balken e.d. zijn vergaan of ook dat het muurwerk gespleten is of scheuren vertoont.

Het komt echter veelvuldig voor, dat de materialen nog redelijk zijn, doch dat de hoofdconstructie door gebrek aan stabiliteit een vervorming is gaan vertonen. De slappe constructie van veel huizen, onvoldoende versterkt door stenen binnenmuren, is de oorzaak geworden van de uiteindelijke ondergang. Vroeger zag men zich in zulke gevallen genoodzaakt het geheel zo te vernieuwen, dat van het oorspronkelijke soms niet veel meer over bleef.

De constructieve opbouw, veelal de oorzaak van verval, maakt het aan de andere kant ook mogelijk de huizen te repareren en te herstellen zonder dat het karakter wordt aangetast. De houtconstructies zijn immers in hoge mate demontabel en vervangbaar, zodat het zeer goed mogelijk is onderdelen ervan door lassen gedeeltelijk te vervangen.

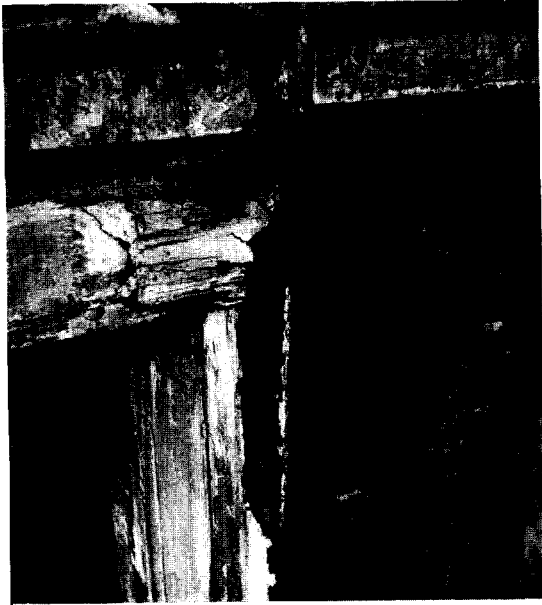
De dunne stenen wanden zijn gemakkelijk te vernieuwen. De houten onderdelen van het huis, zoals puien en vensters heeft men voortdurend gewijzigd en veranderd. De stenen gevels heeft men vaak voor belangrijke gedeelten vernieuwd. Doordat de gevel geheel bevestigd is aan de erachter liggende houtconstructie, kon het soms voorkomen, dat men alleen de bovenste top liet staan en het metselwerk over alle verdiepingen eronder vernieuwde. Zulke uitgebreide reparaties werden vroeger steeds benut om naar de laatste mode van die dagen wijzigingen in de vormen aan te brengen, welke bij hedendaagse restauraties uiteraard gerespecteerd dienen te worden.

Bij restauraties zal men zoveel mogelijk gebruik moeten maken van materialen, waaruit het huis is opgebouwd nl. hout en steen. Het gebruik van harde materialen als beton en ijzer is uit den

boze, omdat dit niet past bij het constructieve karakter van het huis. Koper is geschikter voor verankeringen dan het ijzer met zijn funeste roestwerking. Verder is het zaak meer aandacht te besteden aan de inwerking van het vocht uit de stenen muren op het hout. Zo kan men de levensduur verlengen door op ondergeschikte punten de constructie te verbeteren, zonder een wezenlijke verandering aan te brengen. Met hoeveel zorg men deze herstelling overigens ook uitvoert, steeds zullen dezelfde met het wezen van de constructie samenhangende afwijkingen blijven optreden. Men kan de herstellingskosten alleen beperken door een spoedig ingrijpen. De oude huizen vormen door hun constructiewijze een hachelijk bezit en zullen steeds veel onderhoud vragen. Hun constructiewijze maakt het echter mogelijk, ze gedeeltelijk te demonteren en weer op te bouwen, zonder dat ze daarbij hun karakter verliezen.

Bestemming en gebruik. De geschiedenis van een gebouw hangt samen met de geschiedenis van het gebruik. De bestemming van de meeste gebouwen is aan een voortdurende wijziging onderhevig. In sommige gevallen is er sprake van een totale verandering. De bouwheer, waarvoor het gebouw ontworpen is, verdwijnt en er komt een andere gebruiker in, die zich het bestaande gebouw zoveel mogelijk te nutte maakt. Soms treden deze wijzigingen groepsgewijs op. Zo werden in de 16de eeuw middeleeuwse stadspoorten omgebouwd tot waagegebouwen e.d., de kloosters ontvolkt en voor andere doeleinden bestemd. Sommige gebouwen worden vervolgd door het noodlot en geven in hun geschiedenis niets anders te zien dan een opeenvolging van steeds andere gebruikers. Ook bij de woonhuizen treden dergelijke radicale veranderingen op. Het is verschillende malen voorgekomen, dat een woonhuis pakhuis werd of een gesloten huis winkel. Ook het wijzigen van een heel huis in een boven- en benedenhuis of in een aantal étagewoningen is een voorbeeld. Wordt de bestemming totaal veranderd dan zijn vrijwel steeds ingrijpende verbouwingen nodig.

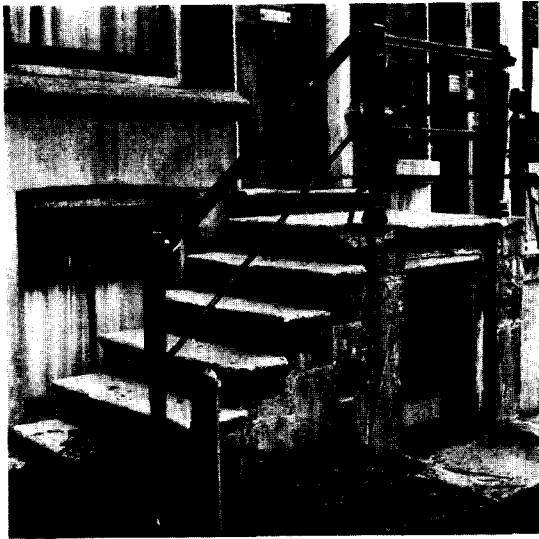
Doch al blijft de bestemming min of meer gelijk van aard, de eisen van het gebruik kunnen veranderen; vooral bij bepaalde soorten gebouwen. In de huidige tijd worden bijvoorbeeld fabrieken voortdurend gewijzigd. Vroeger waren het de kerken, die veelvuldig werden uitgebreid of aan de heersende smaak aangepast. Bij de woonhuizen kunnen wij iets dergelijks eveneens waarnemen. Zo is het herhaaldelijk gebeurd, dat

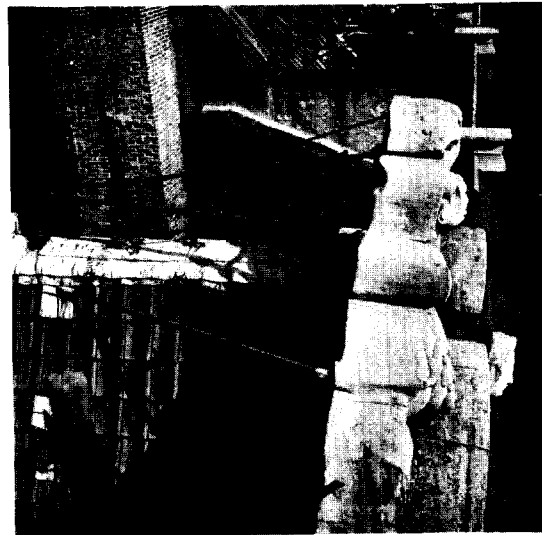
Afb. 1. Amsterdam, N.Z. Kolk 11. Afwijking tussen metselwerk en houtwerk van een vensterkozijn.

Afb. 2. Amsterdam, N.Z. Kolk 11. Zettingen in de geveltop en breuken in de natuursteen door roestwerking van de ankers.

Afb. 3. Amsterdam, Groenburgwal 59. Verzakte en reeds vele malen herstelde stoep met breuken in de hardsteen bij de ijzeren balusters.

Afb. 4. Amsterdam, Heerengracht 166. De zware vooroverhellende natuursteenblokken van de gevelbekroning worden vastgehouden door ijzeren ankers, die aan de houten kap bevestigd zijn.

(Foto's, Dienst Publieke Werken, Amsterdam)

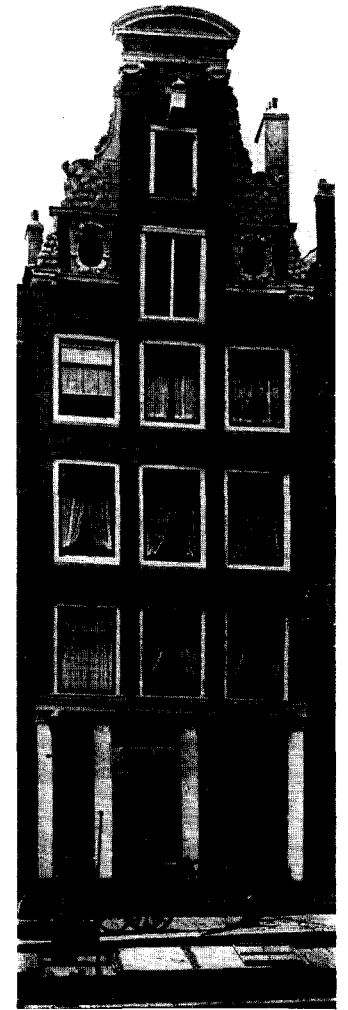
Afb. 5

Afb. 6

Afb. 7

Afb. 8

Afb. 5. Amsterdam, N.Z. Voorburgwal 86. De wijzigingen, die deze gevel in 1616 heeft ondergaan, zijn vrijwel alle vereenvoudigingen, welke uit onderhoudswerk voortvloeien. Zo verdween de trapgevel; de vensters en de pui werden van een grotere indeling voorzien doch behielden de oorspronkelijke hoofdvorm. — *Afb. 6.* Amsterdam, Groenburgwal 2a. Vroeg 17de eeuwse gevel. De trapgevel werd vervangen door een puntgevel. De vensters kregen een andere vorm en indeling. De onderpui werd in de 18de eeuw door een nieuwe vervangen. — *Afb. 7.* Amsterdam, Heerengracht 203; toestand van ± 1910. Gaaf bewaarde vroeg 17de eeuwse gevel. Top op simpele wijze hersteld. Vensters en luiken gewijzigd, kozijnen behielden grotendeels de oude afmetingen. Basement nog origineel. Ingang en stoep 18de eeuws. — *Afb. 8.* Amsterdam, Prinsengracht 10. Van de ± 1650 gebouwde voorgevel is alleen de top bewaard gebleven. Het overige deel heeft een indeling met ramen verkregen. Vermoedelijk is daarbij het terugliggende metselwerk tussen de pilasters vlak opgevuld. (Foto's, Dienst Publicke Werken, Amsterdam)

een huis in handen kwam van bewoners, die groter welstand toonden dan de voorafgaande en die er toe overgingen het huis uit te breiden door de bouw van een nieuw achterhuis of annexatie van een buurhuis.

Naast deze wijziging in de omvang van de percelen staan de veranderingen, welke veroorzaakt worden door wijziging in de mode. Bij woonhuizen is dit zeer belangrijk. De manier van wonen is steeds aan wijzigingen onderhevig. Men zal trachten het huis zodanig te veranderen, dat het in overeenstemming komt met de huizen, die op dat moment gebouwd worden. Een oud gebouw, dat eens als een soort maatpak de gebruiker werd aangemeten, is na enkele tientallen jaren niet meer passend, terwijl de snit verouderd is. De eigenaar zal nu een kleermaker zoeken, die het vermaakt.

De voortdurende wijzigingen in het gebruik, die zich voltrokken in ieder afzonderlijk gebouw, vormen in de gehele stadsplattegrond een steeds wisselend mozaïek. Het proces verloopt niet toevallig, doch tussen al deze wijzigingen bestaat een zekere samenhang. Bepaalde straten en wijken worden op een gegeven tijdstip door hun oorspronkelijke gebruikers en bouwers verlaten en krijgen een secundaire bestemming, terwijl andere op een gegeven ogenblik zeer in trek raken en aanzienlijk worden verbeterd. Ook de winkelstraten in hun geheel zijn steeds aan voortdurende verandering van karakter onderhevig. Deze interne verbouwingen hangen samen met wijziging van de stadsplattegrond, zoals uitbreiding, demping of overkluising van water en veranderingen in gebruik van de havens e.d.

De wijzigingen in het gebruik tekenen zich niet steeds direct in het uiterlijk van de gebouwen af. Vaak ziet men niet onmiddellijk, dat de huizen hun oorspronkelijke bestemming hebben verloren. Indien een wijk achteruit is gegaan, blijven de vormen van vroeger langer intact dan bij een stijgende welvaart; in het laatste geval gaat men de gebouwen spoedig aan de nieuwe eisen aanpassen. Bij een achteruitgang in welvaart, vindt men vaak een gebruik, dat niet meer in overeenstemming is met de vorm. Wanneer wij bedenken, dat ook het karakter en het gebruik van de straatruimte buiten het huis gewijzigd is, dan vormt het huis een merkwaardige huls om een niet meer passende inhoud geplaatst in een niet meer passende omgeving. Een wijk, die op een dergelijke wijze is veranderd tot een decor, mist de innerlijke resistentie tegen de slopende krachten en kan in zijn geheel te gronde gaan. Wij zien

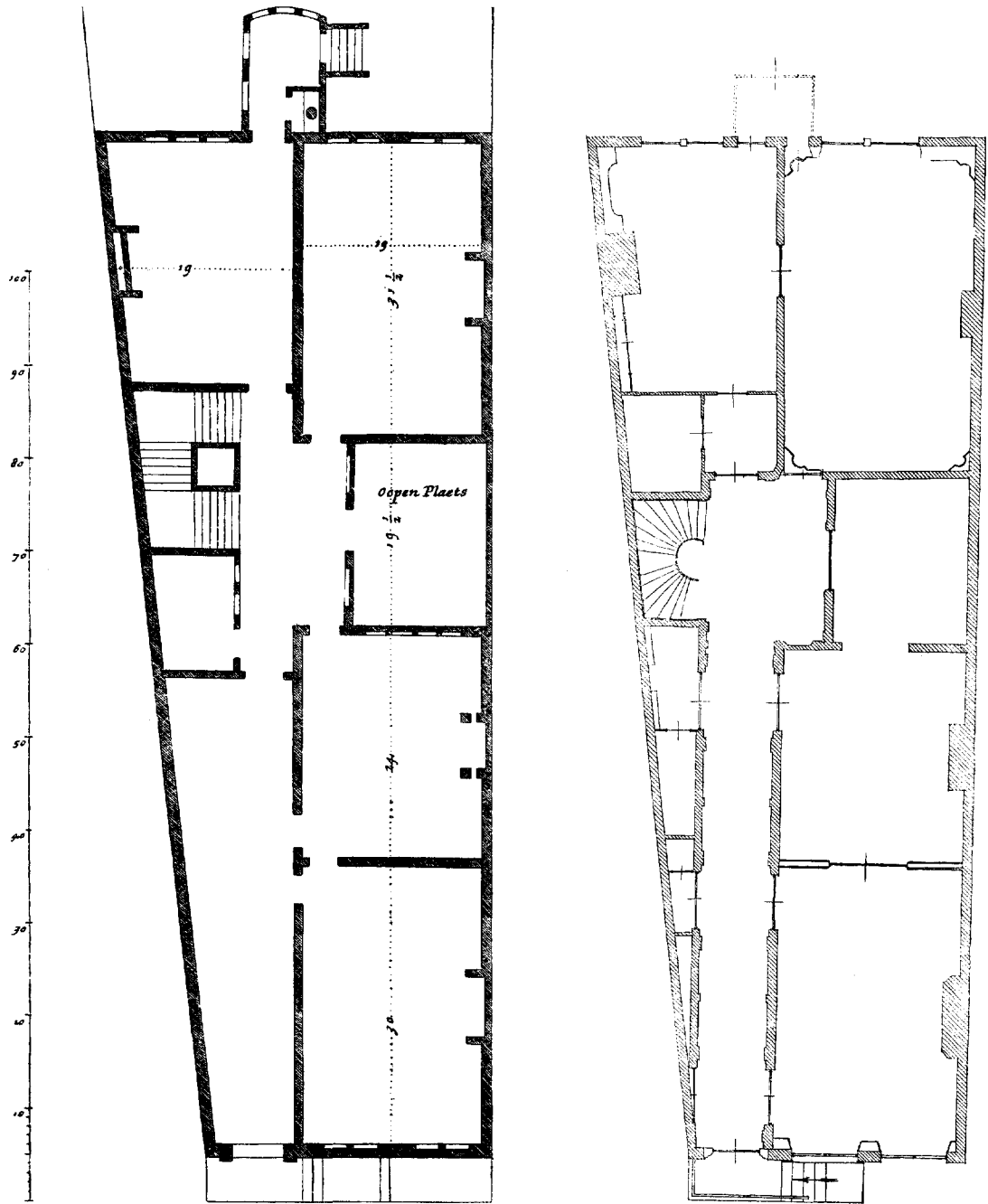
in de geschiedenis dan ook vele malen perioden van zeer snelle wijzigingen van het stadsbeeld over grote gebieden. Hieraan moet een dergelijke toestand van stilstand zijn voorafgegaan.

Vernieuwing en verbouwing. De steden zijn samengesteld uit gebouwen van zeer verschillende periodiciteit van vernieuwing. De oudste elementen van de stad zijn meestal de kerktorens, dan volgen de kerkgebouwen, stadhuizen, poorten e.d. De gemiddelde leeftijd van de woonhuizen in de oude stadkern is veel jonger dan die van de andere gebouwen. Wanneer wij ons tot deze huizen bepalen, dan blijken er vrijwel geen meer voor te komen, die bij de oorspronkelijke stadsaanleg behoren. Slechts bij stadsuitbreidingen van na 1600 treffen wij nog hier en daar een pand aan, dat tot de oorspronkelijke bebouwing gerekend mag worden. Hoewel de huizen meestal reeds de 3de of 4de bebouwing ter plaatse zijn, vormen zij toch met het veel oudere profiel van weg of gracht een fraaie eenheid. Wellicht is de oorzaak hierin te zoeken, dat er steeds een zeker verband is blijven bestaan met de oorspronkelijke bebouwing. Vaak zijn de huizen niet geheel vernieuwd en zijn de bouwmuren en de kelders ouder. In ieder geval is de perceelbreedte voor het overgrote gedeelte door de eeuwen heen behaald gebleven.

De geschiedenis van een stad is niet alleen een verhaal van de elkaar opvolgende stadsuitbreidingen, doch bevat tevens een overzicht van de wijzigingen der afzonderlijke huizen. Deze wijzigingen verlopen niet individueel doch in zekere zin vrij gelijkvormig, waardoor men spreken kan van de geschiedenis van een straat of buurt.

Verval en mode motiveerden tezamen steeds weer de veelvuldige wijzigingen. Het hierboven geschetste verval maakt het noodzakelijk om na een zekere tijd tegenmaatregelen te nemen. De wijziging van de mode en van de eisen, die men aan zijn omgeving stelt, zijn de oorzaak, dat men tot een tegenactie overgaat, en daarbij niet terugrijpt op de oude vorm, doch juist gaat moderniseren. Door het verval en de modernisering gaan de huizen met hun tijd mee.

De eerste veranderingen, die een huis nadat het gebouwd is, ondergaat zijn de meest oppervlakkige. De stoffering en de kleur van het verfwerk van de vertrekken worden gewijzigd. Het behang en de gordijnen worden vernieuwd met patronen, die op dat moment voorradig zijn. Zelfs al zou men trachten om een bouwwerk, nadat het opgeleverd was, in een volledig oorspronkelijke toe-

P. Vingboons Inventor.

Fig. 1 (links). Huis van Michael Paeuw uit 1638 door Philip Vingboons. (Gronden en afbeeldsels der voornaamste gebouwen van alle die Philip Vingboons geordineert heeft.) Fig. 2 (rechts). Verbouwing in de eerste helft van de 18de eeuw, waarbij gang, trappenhuis en kamerwanden werden gewijzigd (opmeting).

stand te houden, dan zou dit niet mogelijk blijken, omdat men er op den duur niet in zou slagen ter vervanging van oude onderdelen nieuwe in de oorspronkelijke vorm te verkrijgen. De vernieuwing, die op ondergeschikte punten als de knop van de deur en glas in een venster begint, kan zich later uitstrekken over het gehele interieur, soms over het gehele gebouw.

De wijze, waarop de bestaande huizen met hun tijd meegaan, is zeer verschillend. Bij de grote huizen verloopt het proces continu; vrijwel iedere generatie voegt er het zijne aan toe. De panden, die bewoond worden door de eigenaar, veranderen vaker dan de huurhuizen. Een huis, dat steeds verhuurd wordt, zoals bijvoorbeeld het Huis met de Hoofden te Amsterdam, blijft zowel inwendig als uitwendig veel meer de oorspronkelijke toestand houden. De vernieuwingen, die eigenaars steeds aan hun huizen doen uitvoeren, verhogen de waarde er van, doch deze waardeverhoging gaat niet gelijk op met de bestede kosten en is voor huizen, die verhuurd of verkocht worden, minder rendabel.

Bij deze laatste soort gaat men minder ver met vernieuwen. De kleinere huizen, de boven-, beneden- of étagewoningen, de beleggingspanden en de liefdadigheidswoningen op de hofjes worden weinig gewijzigd. Het zijn daar slechts kleine onderdelen, die zo nu en dan in moderne vorm vernieuwd worden. Daar zulke gebouwen de oorspronkelijke vorm langer bewaren, raken zij meer uitgewoond en achterop, zodat eventuele vernieuwingen meestal algeheel zijn.

Deze totale vervanging, waardoor de minder belangrijke huizen uit hoofde van constructie en vernieuwingswijze eerder worden bedreigd dan de grote woonhuizen, opent de mogelijkheid tot wijzigingen in het stadsbeeld. Verschillende percelen kunnen immers worden samengevoegd tot dubbele woonhuizen of tot grote bijzondere gebouwen, als gestichten, kerken of kloosters.

In de geschiedenis van gebouwen, vooral van woonhuizen kunnen wij dus duidelijk twee wijzen van beheer onderscheiden, die van grote invloed zijn op de vorm en toestand waarin ze zich bevinden. De ene wijze is een continue voortgang van aanpassing, modernisering en goed onderhoud. De andere is een meer discontinu verlopend proces; men wijzigt aan het gebouw niet meer dan strikt noodzakelijk is; het onderhoud is niet bijzonder goed, en eens in een bepaalde tijd krijgt het huis een algehele ingrijpende opknapping of wordt geheel vernieuwd. De eerste wijze van beheer ziet men vooral bij de gebouwen, waar

de gebruiker eigenaar is, de tweede meer bij de verhuurde gebouwen.

Aanpassing en modernisering. Algehele vervanging van een bebouwing is uit ons oogpunt van minder belang dan de steeds voortschrijdende aanpassing en instandhouding van de bestaande huizen. Wanneer wij het proces van verbouwing en modernisering van een huis nauwlettend bekijken dan zien wij, dat bijna steeds het interieur het uitgangspunt is. Door veranderingen in de mode voldoen de oude vertrekken, hoe fraai zij ook mogen zijn, niet meer. De ene tijd vindt meer aanleiding om tot verbetering over te gaan dan de andere. Zo werden zeer veel 17de eeuwse huizen gemoderniseerd in de 18de eeuw. In de belangrijkste vertrekken verving men de oude schouw door een meer moderne stookplaats. Het materiaalgebruik veranderde en men ging de vertrekken meer stofferen. Over de bestaande stenen vloeren werden houten delen gelegd, de gehorige balkenzoldering werd verborgen achter stucwerk en de kruiskozijnen werden door schuifvensters vervangen. Er kwamen vaste vloerkleden en stenen wanden verdwenen achter een bespanning. Zo „bouwde” men geheel nieuwe interieurs in de oude vertrekken.

Vaak werden niet alleen de kamers veranderd; ook de indeling van het huis onderging wijzigingen. De gang en het trappenhuis zijn in de 18de eeuw belangrijker geworden dan zij voordien waren; het oude voorhuis raakt in onbruik en wordt verdeeld in zijkamers en gang.

Soms voegde men statievertrekken toe en maakte men een zaal in een nieuw achterhuis. Wij bezitten uit de 18de eeuw nog talrijke ontwerp-tekeningen voor een dergelijke wijziging van gangen en vertrekken van bestaande huizen. Hoewel de vernieuwing van het interieur uitging, werd ze toch van buiten zichtbaar door het andere raamtype en soms door het verplaatsen van de deur. Wanneer men zulke wijzigingen in een gevel gaat aanbrengen dan blijkt er altijd meer noodzakelijk te zijn. Topgevels zijn immer bouwvallig en stoepen en kelderingangen zijn steeds beschadigd. De inwendige verbouwing kan dan ook aanleiding worden tot een verregaande modernisering van de gevel of vaak ook tot een algehele vernieuwing ervan.

De 17de eeuwse panden, welke in de 18de eeuw niet een dergelijk lot hadden ondergaan, werden in de 19de eeuw opgeknapt. Feitelijk op dezelfde wijze, door het vernieuwen van gangen en trappenhuis en het aanbrengen van stucbekleding en schoorstenmantels, doch in detail

veel minder verzorgd. De 19de eeuw moderniseerde weinig aan de 18de eeuwse huizen; die schenen nog te voldoen.

Eerst met de aanvang van de 20ste eeuw kwam er een nieuwe wijziging in de wooneisen. Deze nieuwe eisen waren enerzijds een gevolg van een nieuwe woonmethode (de villa), anderzijds het gevolg van een maatschappelijk proces, waardoor de schakering in de woonhuisbehoefte minder groot werd. Er vond binnen zekere grenzen een normalisatie van de wooneisen plaats. De combinatie van woonhuis en bedrijf wordt minder, kortom het stadswoonhuis neemt in verscheidenheid van type af. Door deze wijzigingen in de eisen werden de uitersten het meest getroffen. De grote en de zeer kleine huizen werden minder bruikbaar.

Bij de grote huizen was er weinig behoefte aan de statievertrekken; zij waren te hoog van verdieping en slecht bewoonbaar. De trappen en de gangen bezaten een monumentaliteit en zwier (en eisten tevens een onderhoud), waaraan men niet meer gewend was. De turf- en de waszolder werden overbodig, de zolders voor opslag van koopmansgoederen hadden hun bestemming verloren en de keukens hadden een onpractische indeling. De kleine huizen waren te laag van verdieping, de trappen waren te steil, de indeling was te brandbaar, het sanitair was niet voldoende aanwezig en de slaappleatsen in de talrijke bedsteden waren te nauw. Veel kelderwoningen, die van de 17de eeuw af in gebruik waren geweest, werden onaanvaardbaar gevonden.

Niet alleen de indeling, ook de afwerking van de oude huizen verschilde aanmerkelijk met de nieuwe. De marmeren gangvloeren waren zeer bewerkelijk, de balklagen in veel gevallen — vooral bij de kleinere huizen — niet van een stucplafond voorzien. De houten tussenwanden waren te brandgevaarlijk. Bovendien was het aanleggen van de nieuwe toevoegingen, als sanitair, elektrische leidingen en verwarming in de bestaande huizen een zeer kostbare onderneming. Zo ontstaat aan het einde der 19de eeuw een zo groot verschil tussen het oude en het nieuwe huistype, dat het niet meer loont de oude panden te moderniseren en op die wijze aan de eisen van de tijd te laten voldoen.

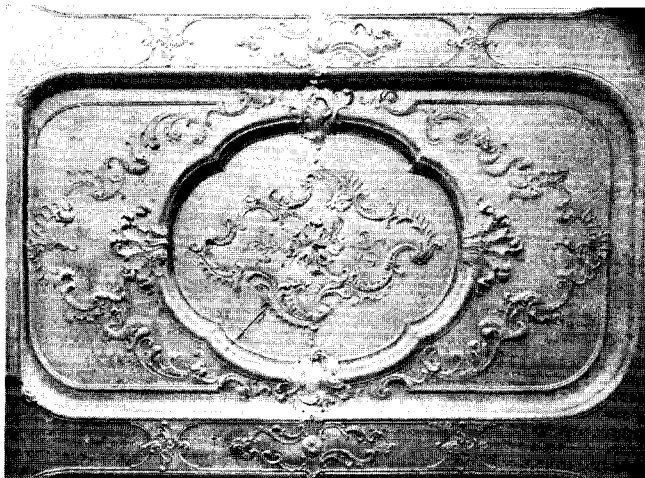
Wij zien hier een andere situatie ontstaan dan in de 18de eeuw, toen de 17de eeuwse huizen geleidelijk gemoderniseerd werden, en daardoor gelijkwaardig in comfort werden met de nieuwste huizen. Men wijzigt nu de huizen niet meer, doch trekt er uit weg en laat het huis over aan een

andere bestemming. De oude panden worden gesloopt om plaats te maken voor nieuwe bebouwing, krijgen deels een andere bestemming dan bewoning of worden op minder goede wijze bewoond.

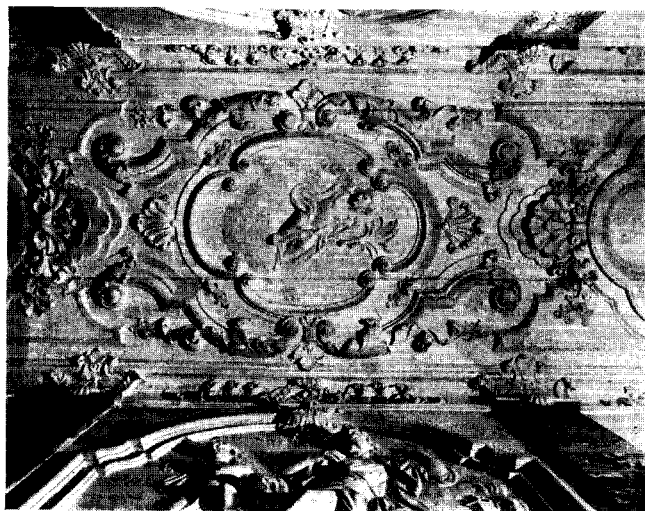
Het stedenbouwkundig aspect. Deze fase in de geschiedenis van het woonhuis vormt door zijn algemeenheid een stedenbouwkundig probleem. De daling van de kwaliteit van de bestaande woningen en het mindere soort bewoners, dat er in huist, vormt eerst een tastbaar probleem als de woningen onbewoonbaar verklaard worden. De onbewoonbaarverklaringen hebben tot gevolg gehad, dat reeds voor de oorlog een groot aantal kleinere huizen gesloopt werd, hetgeen het begin werd van ingrijpende wijzigingen in sommige buurten. Door de huidige omstandigheden is dit proces enigszins vertraagd, zodat het niet opvalt. In de nabije toekomst echter zal voor een zeer belangrijk deel van de oude huizen, welke nu nog bewoond worden, de leuze gelden, inwendig verbeteren of afbreken.

Een meer dagelijkse zorg zijn reeds nu de huizen, die hun oude bestemming hebben verloren en een andere bestemming hebben verkregen. Deze secundaire bestemmingen zijn zeer verschillend van aard, enerzijds worden fraaie huizen gedegradeerd tot opslag- en industrieruimte, anderzijds zijn er maatschappijen of instellingen ingetrokken, die het pand met liefde en zorg bewonen. Vele huizen zijn verdeeld en door een aantal kleine kantoren in gebruik, terwijl andere tot verschillende woningen verkaveld zijn. Gedurende lange of korte tijd kan een dergelijke secundaire bestemming een aanvaardbare oplossing betekenen, doch op den duur doen zich steeds twee moeilijkheden voor: Enerzijds worden de huizen volkomen uitgewoond en gebruikt tot dat ze in elkaar vallen, waarna het bouwterrein verkocht wordt. Anderzijds kunnen de gebruikers, die zich in deze panden gevestigd hebben, welvarend zijn of te zeer in aantal toenemen, zodat aanzienlijke uitbreidingen naar het achterterrein en naar de buurhuizen ondernomen worden. Aangezien het niet mogelijk is, de grotere huizen tot de oorspronkelijke bestemming van woonhuis voor één gezin terug te brengen, zal het steeds veel moeite kosten aanvaardbare oplossingen voor de afzonderlijke panden te vinden. Dit wijzigingsproces in het gebruik der huizen is zeer fundamenteel, omdat daardoor van aanzienlijke stadsdelen het aspect veranderd is.

Ook de stedenbouwkundige aanleg is na 1900

Afb. 9. Amsterdam, Singel 98. Plafond van \pm 1750, bevestigd tegen een zoldering van moer en kinderbinten in een oorspronkelijk vroeg 17de eeus huis.

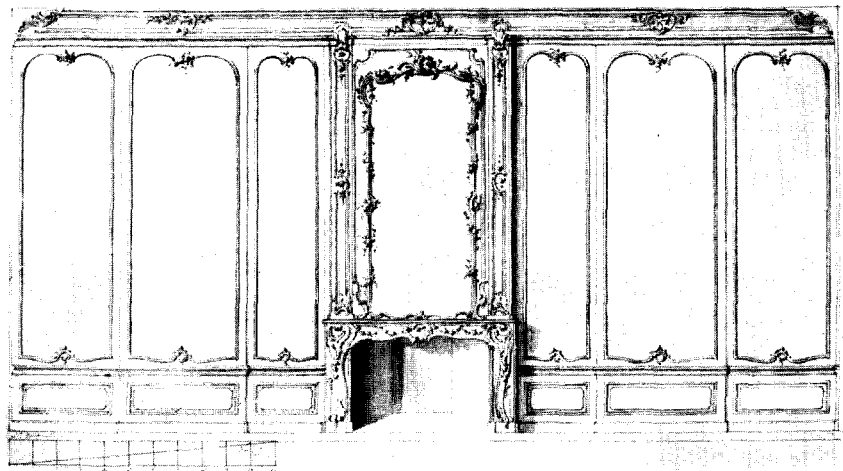
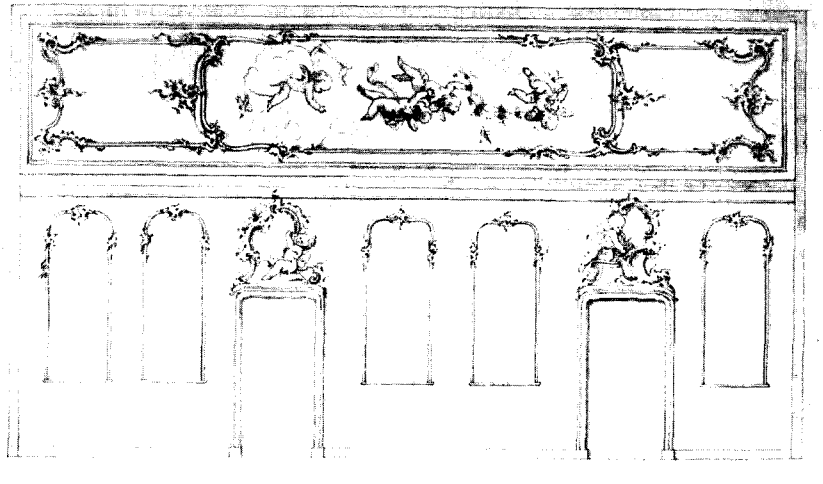

Afb. 10. Amsterdam, Heerengracht 168. 18de eeuwse gang in huis door Philip Vingboons in 1638 gebouwd voor Michael Pauw.

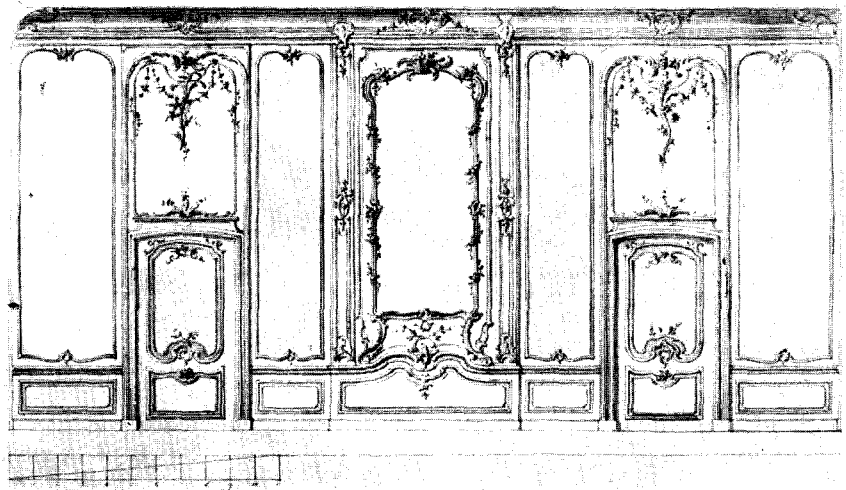

Afb. 11. Amsterdam, Heerengracht 168. 18de eeuwse buffetnis.

(Foto's Dienst Publieke Werken, Amsterdam)

Afb. 12 en 13. 18de eeuwse ontwerp voor een kamer, N. Bruynestejn.
(Utrecht, Coll. wijlen Dr. J. Olie)

Afb. 14. 18de eeuwse ontwerptekening voor een gang.
(Foto's, Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

sterk veranderd. De landschapsstijl wijzigde niet slechts de tuinen, doch deed ook een aanslag op de beslotenheid van de steden; in de oude stadskernen werd door het aanleggen van plantsoentjes en het onderbreken van de gevelwanden door terugplaatsen van nieuwe bebouwing een niet stedelijke ruimtewerking gezocht. De nieuwe villa-wijken hadden bewust niets stedelijks meer in hun aanleg. Er is daardoor een groot verschil ontstaan tussen de oude en de nieuwere buurten. Het verschil tussen de oude en nieuwe stadswijken is na 1900 groter geworden dan dit was in de 16de, 17de of 18de eeuw. Het zal vaak van de aanleg van de buurt afhangen, — waarin dan vooral de afmetingen van de binnenterreinen van de blokken een woord meespreken —, of deze stadsdelen nog gedeeltelijk voor bewoning in aanmerking kunnen komen.

De combinatie van de stedenbouwkundige verandering en de verandering van de individuele panden maakt het verval van de binnenstad tot een zeer fundamenteel proces. Het lot, dat op het ogenblik veel stadsdelen te wachten staat is, dat zij via een secundaire, gedegenereerde bestemming langzaam afgebroken worden en binnen enkele tientallen jaren rijp zullen zijn voor een algehele vernieuwing. Men moet hierbij bedenken, dat het grootste gedeelte van deze huizen zich bevindt in handen van eigenaren, die geen ander doel nastreven, dan ze te gebruiken zolang het gaat om ze daarna voor de sloop te verkopen. Aangezien de eigenaar altijd een belangrijke invloed heeft op de lotgevallen van het huis, dat in zijn bezit is, en het zeer moeilijk is om in een buurt zoveel te restaureren, dat met het algemeen aspect ook de interesse in de oude panden toeneemt, zal het herstel van vervallen stadsdelen zeer moeilijk zijn. Het verval wekt niet alleen bij de eigenaar een tegenzin tegen restauratie, ook gemeentelijke diensten en stedenbouwkundigen achten vaak herstel van een dergelijke buurt uitgesloten. Hetgeen aanleiding kan zijn, tot min of meer drastische saneringsplannen.

Woonhuisrestauraties. De toestand van de oude huizen in de Nederlandse steden kan men als volgt samenvatten: Zij zijn voor gebruik verouderd, er is verval over grote gebieden, de constructieve toestand is zeer slecht en het herstel is kostbaar. Alleen restauratie op grote schaal zou kans van slagen hebben, aangezien het herstel van een enkel pand in een vervallende buurt van weinig belang is. Herstel van woonhuizen is vaak veel kostbaarder dan van grote gebouwen,

omdat bij het verval de hoofdconstructie, balklaag en muren vaak zodanig is aangetast, dat zij vernieuwd moet worden. Men kan zich zelden beperken tot reparaties aan de verweerde buitenkant. Naast dit herstel van de hoofdconstructie moet het huis voor enig gebruik geschikt gemaakt worden en dient het te worden voorzien van een vrij volledig leidingennet en sanitair. Wanneer een huis een volledige opknopbeurt ondergaat, dan zijn de kosten hieraan verbonden minstens even hoog als die van een goede en solide nieuwbouw van dezelfde inhoud.

De vraag in hoeverre een dergelijke onderneming mogelijk is, hangt dus eigenlijk geheel van de bruikbaarheid van het huis af. Het is duidelijk, dat een gerestaureerd oud pand steeds minder rendabel zal zijn dan nieuwbouw, waarbij men met alle eisen van de tijd rekening kan houden. Het is deze verminderde rentabiliteit, die een bijdrage in de vorm van een subsidie in de restauratie rechtvaardigt. Hoever men met een subsidiëring ook zou kunnen of willen gaan, toch moet de bruikbaarheid van het huis na restauratie de basis leggen voor de financiering daarvan, en de mogelijkheden opleveren voor het verdere onderhoud. Bij woonhuisrestauratie, is het een absolute noodzakelijkheid, dat na herstel een bruikbaar perceel verkregen wordt. Daarbij zal helaas in veel gevallen aan de indeling van het huis een en ander gewijzigd moeten worden. De aanpassing aan gerechtvaardigde eisen van de nieuwe gebruikers betekent steeds een zeker offer. Evenals in de 18de eeuw vrijwel alle 17de eeuwse huizen werden aangepast, zo zal de 20ste eeuw in hoge mate zijn stempel drukken op de oude huizen, die men in stand weet te houden. Door deze ingrijpende wijzigingen zal het over enkele tientallen jaren moeilijk zijn zich een beeld te vormen over de indeling van sommige woningtypen uit vroeger eeuwen. Een volledig voorbeeld van de 18de eeuwse arbeiderswoning met plaatsing van bedsteden e.d. is reeds nu vrijwel niet meer te vinden.

Om de kennis van de geschiedenis van het wonen te verdiepen, is het noodzakelijk de restauraties van woonhuizen gepaard te doen gaan met een uitvoerige documentatie. Ook opmetingen van onderdelen, die niet te handhaven zijn, zoals b.v. oude schoorsteenkanalen, keukenindelingen e.d. zijn noodzakelijk. De sporen van de oudste vorm van het huis en van de gevel, die bij restauratie aan de dag komen, zullen moeten worden vastgelegd. Indien de documentatie verwaarloosd wordt is het restaureren tot uiterlijk vertoon ge-

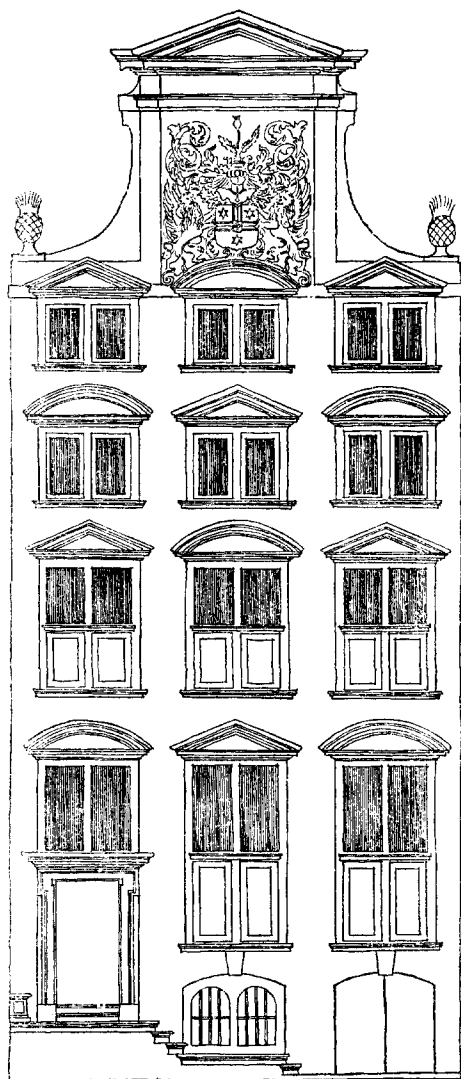

Fig. 3. Gevel van het huis van Michael Paeuw naar een tekening in: Gronden en afbeeldsels der voornaamste gebouwen van alle die Philip Vingboons geordineert heeft.

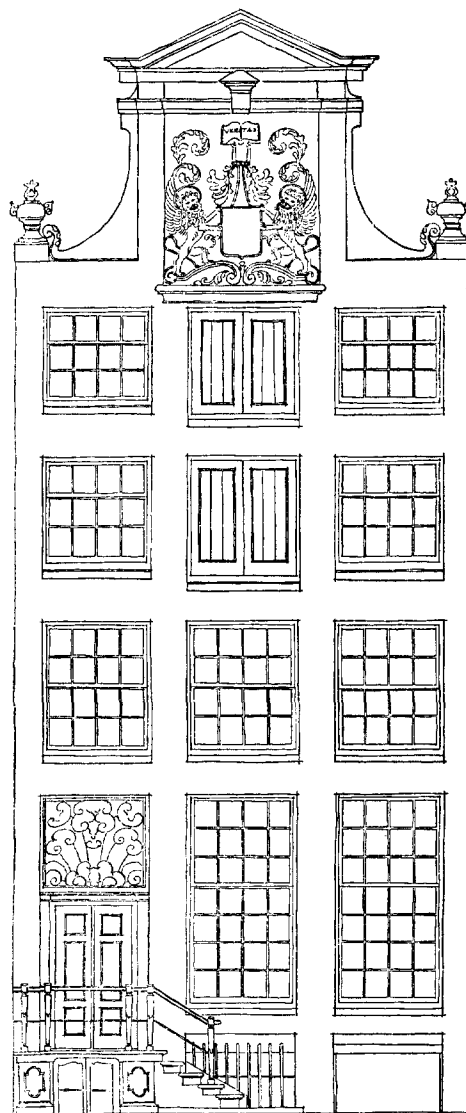

Fig. 4. Gewijzigde gevel van het huis van Michael Paeuw na de wijzigingen in de 18de eeuw (opmeting en reconstructie).

worden, en zal het nageslacht ons verwijten, dat wij onder de leuze van restauratie de belangrijkste gegevens vernietigd hebben.

Het probleem van het herstellen van woonhuizen is voornamelijk een kwantitatief probleem. Door de grote achterstand in onderhoud en door de tijdelijke bevrozing door de woningnood is zeer binnenkort een enorme hoeveelheid werk te verwachten. Een hoeveelheid, die vermoedelijk in betrekkelijk kort tijdsbestek afgedaan zal moeten worden. Het lijkt zeer goed mogelijk, dat tussen 1960 en 1980 het grootste deel der oude huizen in de Nederlandse steden zal moeten worden gerepareerd.

De taak van de architecten. Het grote aantal restauraties, dat noodzakelijk zal zijn, eist van de architecten veel werk en daardoor zal een groot aantal van hen zich hiermede moeten bezighouden. Door de rijke gevarieerdheid van de oude huizen en door het sterke verschil in mogelijkheden en behoeften in de oude stadskernen is het niet mogelijk algemene richtlijnen en oplossingen te geven voor het bruikbaar maken van percelen. Ieder geval kan slechts met de meeste zorg, telkens op zichzelf, bekeken worden. Dit maakt het in veel gevallen moeilijk om een overtuigend oordeel uit te spreken over de restauratiemogelijkheden van een pand. Verschillende oplossingen zullen moeten worden onderzocht en met verschillende gedagden zal moeten worden onderhandeld. Slechts enkele architecten zullen de tijd en het geduld voor dit werk van passen en meten kunnen opbrengen. Het aantal architecten, dat voor dit werk liefde en toewijding bezit, is reeds nu gering, in de toekomst zal dit niet veel groter zijn.

Het laat zich aanzien, dat het restaureren op grote schaal eerder vast zal lopen op een tekort aan architecten, dan op een tekort aan financiën, aangezien bij het herstel van woonhuizen toch altijd een belangrijk deel van de kosten gerechtvaardigd is door de bruikbaarheid van het instandgehouden object. Dit nu reeds zichtbare tekort aan architecten voor woonhuisrestauraties betekent bovendien nog een groot gevaar, daar het voortvloeit uit een gebrek aan belangstelling voor deze materie, welke algemene ongeïnteresseerdheid eerder tot afbraak op grote schaal zal doen besluiten dan feitelijk noodzakelijk is.

Er is steeds een onderscheid geweest tussen het nieuw bouwende deel van het bouwvak en het reparerend en verbouwende deel. Bij andere takken van nijverheid, zoals de schoenmakers en

kleermakers, was dit verschil tussen „maken en lappen” zo groot, dat de beoefenaars vaak tot verschillende gilden verenigd werden, in het bouwvak was dit verschil steeds klein, doch het neemt nu snel toe. In de 18de eeuw was het verbouwen en moderniseren van vrijwel gelijke importantie als de nieuwbouw, beoefend door eerste klas vaklieden. De 19de eeuw, die zoveel op het gebied van het bouwvak wijzigde, geeft ook hier een breuk met het verleden te zien. In het nieuwe bouwvak is de schaal groter terwijl vorm en constructies anders zijn. Evenals alle producerende vakken vertoonde het bouwvak neiging tot industrialisatie. Waar de middeleeuwse schoenmaker grotendeels vervangen is door de schoenfabriek, doch de schoenlapper zijn handwerk haast nog op de oude wijze beoefent, mogen wij ons in het bouwvak gelukkig prijzen met een minder scherpe grens. Toch wordt het ook hier steeds meer een feit, dat de nieuwe vorm en nieuwe constructies niet meer aan de bestaande gebouwen toegepast kunnen worden. Daardoor komt het gilde der gebouwenoplappers meer en meer op zichzelf te staan en verliest het contact met de creatieve zijde van het nieuwe bouwen. Het hart van de meeste architecten zal echter uitgaan naar de nieuwbouw. Over de arbeider behoeft men zich wellicht minder zorg te maken, aangezien met de groei van het bebouwde oppervlak, het deel van het bouwvak, dat met onderhoudswerk bezig is, steeds groter zal worden. Alle gebouwen, hoe modern ook geconstrueerd, moeten immers op traditionele wijze worden gerepareerd en aangepast. Hoewel dus dit reparerende deel van het bouwvak steeds beoefend zal moeten worden, zal men wel een bepaald type van onderhoudsaannemer aantreffen, doch zelden een op dit terrein gespecialiseerde architect.

Volgorde der werkzaamheden. Tot nu toe, zijn er weinig voorbeelden van stadsherstel op ruime schaal.

In enkele kleine plaatsen, waar het klimaat er gunstig voor is, zoals Veere en Elburg, heeft men het werk ter hand genomen. In het grotere Amersfoort, dat zijn betrekkelijk kleine binnenstad op den duur buiten de noodzakelijke cityvorming kan houden, is men reeds verder. In andere steden als Deventer, Utrecht, Haarlem, Zwolle en Amsterdam, zet men de eerste schreden op het lange pad van de woonhuisrestauraties.

De organisaties, die zich daarmee in stedelijk verband bezighouden, zijn overal verschillend,

hetgeen uit de historische groei en de nog niet duidelijk afgetekende werkwijze te verklaren is. Bij deze woonhuisrestauraties is een taak voor de stedelijke overheid weggelegd, omdat er kennis van de plaatselijke toestand nodig is, veel overleg dient te worden gepleegd en veel kleine beslissingen snel genomen moeten worden.

Ondanks al deze beginnende pogingen zal het moeilijk zijn om de restauraties van de woonhuizen zodanig te stimuleren, dat men sommige stadsgedeelten door restauraties in tact kan houden. Het komt er bij een beleid ten opzichte van de woonhuizen in de allereerste plaats op aan, dat men de grote toevloed over zoveel mogelijk jaren tracht te verdelen. Hierdoor is het noodzakelijk om in de eerste plaats het voortschrijdend verval te remmen. Dit kan men enigszins bereiken door alvast een groot aantal partiële restauraties en kleine herstellingen uit te voeren. Het is zaak om gevallen van bouwvalligheid en ondeugdelijke constructie, die veelvuldig voorkomen, zo spoedig mogelijk te kunnen opheffen. Indien men erin slaagt de funderingen van de huizen, de kappen, goten en schoorstenen te herstellen, de loshangende topgevels weer vast te zetten, en al die kleine herstellingen aan stoepen en deuren te verrichten, welke voor het algemeen aspect van zoveel belang zijn, dan is de eerste stap gezet op weg naar consolidering van de bestaande toestand en afremming van verder verval. Door deze partiële restauraties is het mogelijk de bruikbaarheid van het huis in zijn huidige toestand wellicht nog een 20 tot 30 jaar te rekken en zodoende het definitieve herstel en opnieuw bruikbaar maken geruime tijd uit te stellen. Door de woningnood zijn deze partiële restauraties vaak het enige, wat op dit moment mogelijk is.

Dit neemt niet weg, dat men reeds nu tot definitief herstel moet overgaan, wanneer de mogelijkheid zich daartoe voordoet. Het geringe aantal van dergelijke uit- en inwendige sane-

ringen, dat per jaar te verwezenlijken is, maakt het echter noodzakelijk die reparaties te ondernemen, die het verder verval van panden tegengaan en die het mogelijk maken de te verwachten toevloed over een groot aantal jaren uit te strijken. Waar het niet te voorzien is, dat wij over enkele jaren over voldoende architecten voor dit werk zullen beschikken, is het van het allereerste belang, het aantal jaren te vergroten, waarover dit soort werk moet worden verdeeld. Onderwijl moet intensief worden gezocht naar de vorm, waarin dit werk het meest effectief te verwezenlijken is.

Het is goed er op te wijzen, dat op dit gebied niet alleen voor de stedelijke overheid een taak is weggelegd, doch ook voor particulieren. Indien het al mogelijk is, om voldoende bewoners en gebruikers (kantoren e.d.) te vinden, die in de binnenstad passen, zal men zich rekenschap moeten geven, dat deze lieden in veel gevallen geen eigenaars zullen of kunnen zijn. Naast bewoners en gebruikers zal men steeds de nodige beleggers moeten vinden. Uit dit oogpunt is het werk van de Vereniging „Hendrick de Keyser” van veel belang. Een belangrijk nieuw initiatief in deze richting is, de binnenkort te verwachten oprichting van de „Amsterdamse Maatschappij voor stadsherstel, welke zich ten doel stelt om in het belang van de volkshuisvesting, panden in de binnenstad in zijn bezit te krijgen en naar hedendaagse eisen bewoonbaar te maken.

Eerst indien men erin geslaagd is, om de belangstelling van particuliere zijde voor dit vraagstuk op te wekken en overheidsinstanties zich deze nieuwe taak bewust te doen worden, zal men met vertrouwen het grote werk, dat in de naaste toekomst verricht moet worden tegemoet kunnen zien. Zoals de zaken op dit moment staan, is dit vertrouwen nog geenszins gerechtvaardigd en ziet de toekomst van de oude Nederlandse steden er zeer donker uit.

SUMMARY

PROBLEMS CONCERNING THE RESTAURATION OF DWELLING-HOUSES AND TOWNS

BY R. MEISCHKE

As the 17th and 18th century Dutch private residences are fairly light in structure, their maintenance requires frequent and drastic repairs which, however, may prolong their lives without detracting from their character. These restorations are exceedingly costly, since most houses are threatened with decay in parts that are essential to the construction. The old houses now in existence have been altered many times in the course of the years and have been adapted to the needs of new

generations. This process continued until about 1900, when the wishes with regard to living conditions underwent a fundamental change. Adaptation was no longer aimed at and numerous houses came to be used for different purposes, such as the housing of offices etc. Those that continued to be used as dwelling-houses went down in the social scale.

Owing to the housing-shortage and restricted building activities the situation has remained more or less stationary these post-war years. As soon as conditions change, however, the majority of the old houses will prove unfit for habitation. Moreover, the demolition of old buildings, the clearance of slummy neighbourhoods and the construction of new houses will be urged in many quarters. To consolidate the condition of part of the old houses and the demolition of the remaining dwellings will involve great expenses. Casual restorations will not suffice if we are to preserve the characteristic features of the Netherlandish towns, but it will be necessary to repair a considerable number of houses and alter them so that they comply with modern requirements. These activities will take up a great deal of time since each house presents its own special problems. Tenants for the houses in the old town centres will have to be found as well as investors for the financing of the undertakings.

It will be necessary for architects as well as for builders and contractors to concern themselves more with these restorations. Unless preparations are made now, it will prove impossible to cope with the overwhelming amount of years to come.

ZWANENJACHTEN EN ZWANENTEKENS IN FRIESLAND

DOOR

H. HALBERTSMA

De in 1538 gestorven prior van het nabij Sneek gelegen Regulierenklooster „Thabor”, Worp Tjaarda, schrijft in zijn kroniek hoe het in het bosarme Friesland wemelt van watervogels, die de schaarste aan ander wild meer dan goedmaken ¹:

Et licet haec regio feris ob silvarum defectum careat animalibus, ne tamen deliciosis ac opulentis, quod delectat, desit incolis, providente omnium rerum conditore atque largitore Deo, multa avium volucrumque tam campestrium, quam fluvalium habet genera, quarum cum ovis, tum carnibus lautissime pascuntur.

Zwanen zijn er zo overvloedig, dat niet alleen de edelen en welgestelden hun vlees plegen te nuttigen, doch ook de burger en de landman:

Et ut de anatibus, anseribus, aliarumque multarum avium generibus, (quarum in Frisia vix est numerus, quaeque in aliis quibusdam forte provinciis, etsi non in tanta copia, nonnunquam tamen inveniuntur), sileam, cygnorum tanta est multitudo, ut non solum nobiles et delicati quorum esui proprie competere videntur, sed et mediocres agrestesque homines ad satietatem eis vescantur.

Nu was het vangen en doden van zwanen, een in de middeleeuwse keuken gaarne toebereid geogelte, aan beperkingen onderworpen. Daarbij stond niet zozeer de bescherming van deze dieren zelf op de voorgrond, als wel de erkenning der „swannekritten”, nauwkeurig bepaalde gebieden, waarbinnen, met uitsluiting van anderen, alleen de bezitter van een op een dergelijke „krite” gelegde „swannejacht” het recht had, zwanen te doen zwemmen, broeden, vangen of doden. Het betrof hier geen wilde zwanen, doch tamme, waarop een zwanenjager het toezicht uitoefende. Om te voorkomen, dat buiten hun „krite” verdwaalde zwanen door anderen gevangen werden, vastgehouden of gedood, werden zij aan poten en vleugels van eigendomsmerken voorzien. Soms

droegen zij bovendien koperen of zilveren halsringen.

Teneinde enige orde op zaken te stellen stelde de „Furst van Sassen”, die in 1498 Friesland aan zich had onderworpen, een pluimgraaf aan. De eindeloze twisten moede, bemoeide nadien ook het Habsburgse bewind zich met de zwanenjachten door in het jaar 1525 een commissie in te stellen, die de opdracht kreeg een betere regeling voor te stellen. Men besloot tot het aanleggen van een register, waarin de namen der erkende bezitters van zwanenjachten en de door hen gebezigde merken dienden te worden vastgelegd, het z.g. Swane-Boeck.

Uit de 16de eeuw is geen enkel zwanenregister tot ons gekomen, doch wel een copie van een in 1574 opgesteld exemplaar, dat met veel zorg werd overgeschreven door Diucke van Jongema, in de jaren 1629-1638 grietman van Hennaarderadeel. Het beeldt een 142-tal zwanenmerken af, en vermeldt de namen der gebruikers. Onder nr. 661 is het ingeschreven in de handschriftenverzameling van de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.

Uit omstreeks dezelfde tijd zal het „Swane-Boeck” dateren, bewaard in de handschriftencollectie van het Friesch Genootschap te Leeuwarden, onder nr. II d 192. Het bevat eveneens 142 namen van gerechtigden, met de door hen gevoerde merken, doch daarenboven nog 56 merken, waarvan de rechthebbenden niet worden vermeld (fig. 1).

Tenslotte bevindt zich onder nr. 662 in de verzameling van de Provinciale Bibliotheek een derde „Swane-Boeck”, dat 150 merken afbeeldt met de namen der gebruikers. Dit is wel het fraaist uitgevoerde handschrift, doch het dateert uit het derde kwart der 18de eeuw en maakt de indruk met een antiquarisch oogmerk te zijn afgeschreven.

Zwanenringen zijn eveneens tot ons gekomen; zij bleven hier en daar nog tot in de 19de eeuw in gebruik, gelijk het afgebeelde paar uit de

¹ *Worperi Thaboritae Chronicon Frisiae*, ed. J. G. Ottema, I, Leeuwarden 1847, blz. 3.

Pedde siuwes paraga *Sjibe Sukes tzerjt*

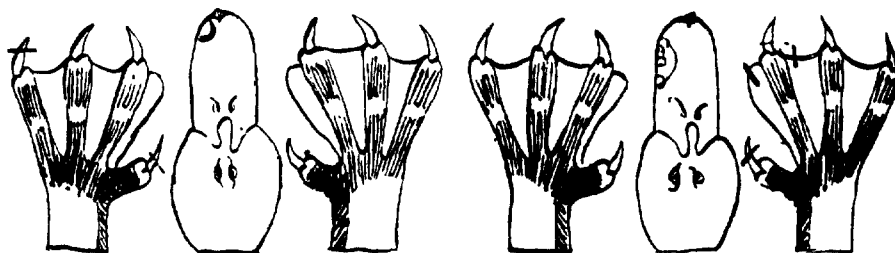
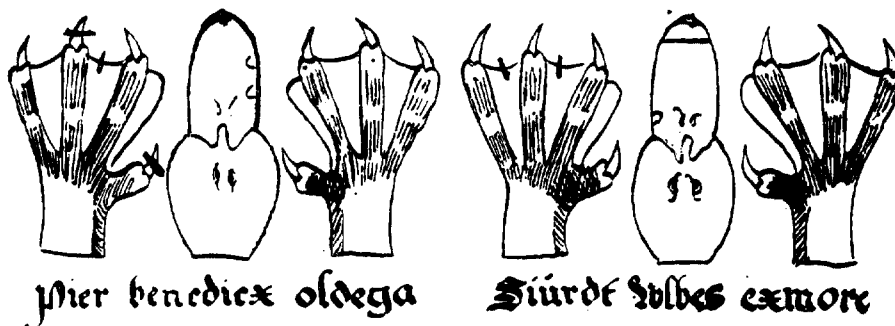
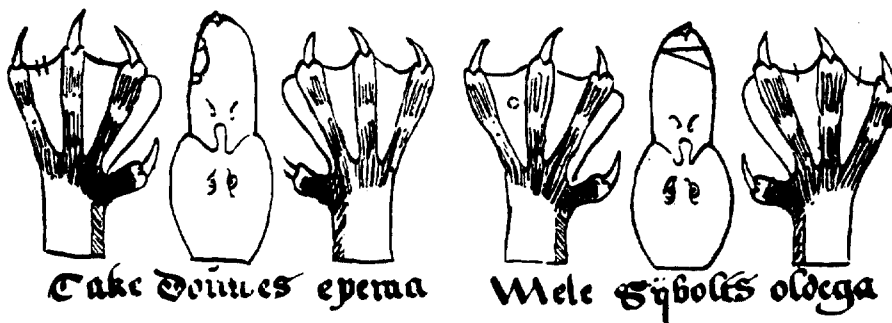

Fig. 1. Fragment van een bladzijde uit een *Swane-Boek*, (Leeuwarden, Handschriften-collectie Fries Genootschap).

Beemster, dat thans in het Friesch Scheepvaart Museum te Sneek wordt bewaard (afb. 2) ².

Wat de taak van de pluimgraaf betreft, deze had toe te zien op het merken der jonge zwanen,

² O. Santema, „Swannejachten”, *It Heitelân*, 17 (1935), blz. 61 e.v.; O. Postma, „Swannejachten”, *Idem*, blz. 89 e.v.; S. J. van der Molen, „Oer swannejacht”, *Idem*, blz. 110-111; N. J. Swierstra, „Swannejachten”, *Idem*, blz. 111.

wanneer deze op het punt stonden het nest te verlaten. Verder inde hij de boeten, die gesteld waren op het overtreden der zeer strenge bepalingen inzake de zwanenjachten. Behalve een jaargeld, genoot hij de baten van het monopolie in zwanendons en zwanenpennen. Wij vinden over een en ander inlichtingen in het reglement der Staten van Friesland, die na de afscheiding der Zeven Provinciën van het Habsburgse be-

wind, de benoeming van de pluimgraaf tot zich getrokken hadden. Zo luidt een der artikelen als volgt³:

Nyemant en sal eenyghen pennen van swaenen moegen coepen ofte vercoepen dan die Pluymgraef, myts betalende van elck hondert 2 st. of 6 d. van 40 groten up een pene van drie florenen.

Nadat het ambt van pluimgraaf eerst nog met dat van houtvester verenigd was geweest, werd in 1748 besloten, dat voortaan de stadhouder opperhoutvester-pluimgraaf zou zijn, met het recht een „lieutenant-holtphester” aan te stellen, bijgestaan door 4 „meesterknepen”, uit elk kwartier één, die tezamen een gerecht zouden uitmaken voor alle zaken, jacht en visserij betreffende.

De omvang der Westerlauwers-Friese zwanenjachten liep sterk uiteen. De onderzoekers O. Postma, O. Santema en anderen hebben hierover destijds belangwekkende gegevens gepubliceerd, die wij, verscholen als zij zijn in een buiten het Friese taalgebied weinig verspreid maandblad, nog eens zullen herhalen²:

a. In het Rechterlijk Archief van Wonseradeel bevindt zich een huurcontract van het jaar 1732, volgens hetwelk de grietman van Wonseradeel, C. Baron van Aylva, een zwanenjacht in pacht uitgeeft voor de tijd van vijf jaren tegen 63 caroli-guldens 's jaars aan Joost Rutgers, burger van Bolsward, die deze jacht ook vóórdien in pacht had bezeten. Het gebied van deze zwanendrift wordt als volgt omschreven:

beginnende van de Mackumer kleine zijlroede af, langhs de zeedijk tot in de stadsgracht van Harlingen, van daar tot de slaghdijk bij Achelum, langhs deselve aghter Arum, Lollum, Waaxens bij Littenserzijl, tot Oldeclooster voorbij Hijdaarder zijl tot Huniadijk ofte d'oude rij, van daar na de nielande zijl tot aen, in, en door d'meerwiel, tot het blauw huus in de Sinsmeer, bij de Sinsmeer heen, tot aen Parraga van Parraga af op de middel-polle en zoo tot Brecker huus, en van daar wederom tot aen de Mackumer kleine sijlroede.

Deze zwanenjacht omvatte dus bijna de gehele grietenij Wonseradeel, met nog enkele stukken van de aangrenzende grietenijen aan de Noorden Oostkant; de grens in het Noorden is wel heel vaag aangegeven, want het is nog een hele afstand tussen de Harlinger stadsgracht en de

³ Afgedrukt bij G. F. Baron van Scharzenberg thoe Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Friesland*. II, Leeuwarden 1773, blz. 756 e.v., artikel 13.

Slachtedijk bij Achlum. Hoogstwaarschijnlijk hebben wij hier te doen met dezelfde zwanendrift, als eertijds bezeten door het klooster „St. Maarten” te Ludingakerk.

b. In het Kingma-Archief berust een verklaring uit het jaar 1797, waarin de vroegere huurders de grootte opgeven van de zwanenjacht, vanouds behorende bij de hoeve Jorum nabij Kuwaard en nu in het bezit van Jacob Hibma te Kimsverd. De grenzen worden als volgt opgegeven:

van Warntille de Dijk langs tot aan Dijksgat onder 't Tjum en daar van daan de kleine dijk langs tot aan de reet van voornd. plaats (Jorum) toe, en daarvan daan de scheitsloot langs en langs de plaats van Mevrouw Eysinga by Claes Annes woont en genaamt Jornahuizen tot aan de Dijkhuizen die agter Cubaard op de Slagtedijk staan en daarvan daan de oude opvaart langs tot aan Waaxenser vaart toe en daarvan daan de scheidinge der Grietenie langs tot Waaxenseropreet, en van daar de Slagtedyk langs tot Littenser zijl en daarvan daan de trekweg langs na Wartille toe.

Deze zwanendrift was lang zo uitgestrekt niet als de vorige, maar omvatte toch nog ten naaste bij een vierde deel van Hennaarderadeel. De verklaring is ondertekend en bovendien nog door eden bevestigd, om vervolgens ingeschreven te worden in het „Registratieboek der Swanejachten in het quartier van Westergo”.

Zet men de grenzen van beide zwanenjachten op een kaart uit, dan blijken deze elkaar ten westen van de Slachtedijk te overlappen. Misschien is men het niet steeds eens geweest over de scheidslijn en heeft de bezitter van de ene zwanendrift zijn aanspraken door voormelde verklaring kracht willen bijzetten.

c. In de Proclamatieboeken van Wymbritseradeel wordt op 12 Mei 1739 aangekondigd de verkoop van Hettinga-Zathe te Hommerts, groot 143 pondemaat met een watermolen en een „Swane-jagt”. De grenzen van deze zwanendrift worden als volgt opgegeven:

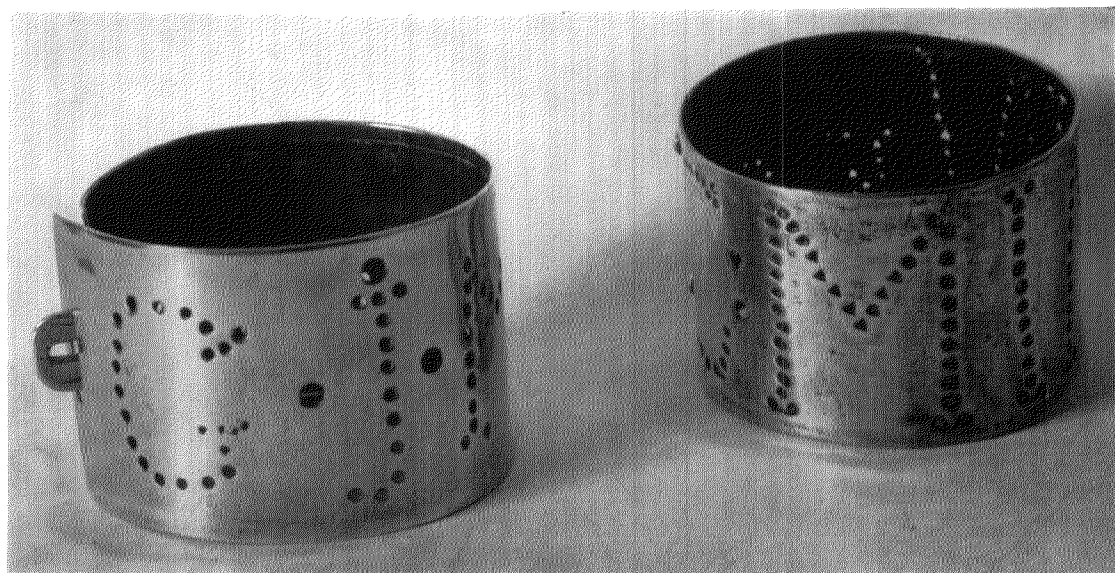
de Steenen Dam in de Wester Wymerts, de Winsloot door na Ylster Kerksloot, lopende voorts de Sneeker Brekken door na de Ooster Wymerts ofte de ordenaris Woltsloot door Hommertse Oldhoff, recht na Fetse Hol, Fetse Hol regt door na de groote Koevoet, de halve Koevoet door tot aan Boonsloot, de Boonsloot door tot aen Woldsender Ee, voorts na de Wester Wymerts en soo vervolgens wederom aen de Steenen Dam, boven verhaalt, met de poelen en opwateren in den bovengemelten krijte begrepen.

Het betreft hier een gebied, weer aanzienlijk

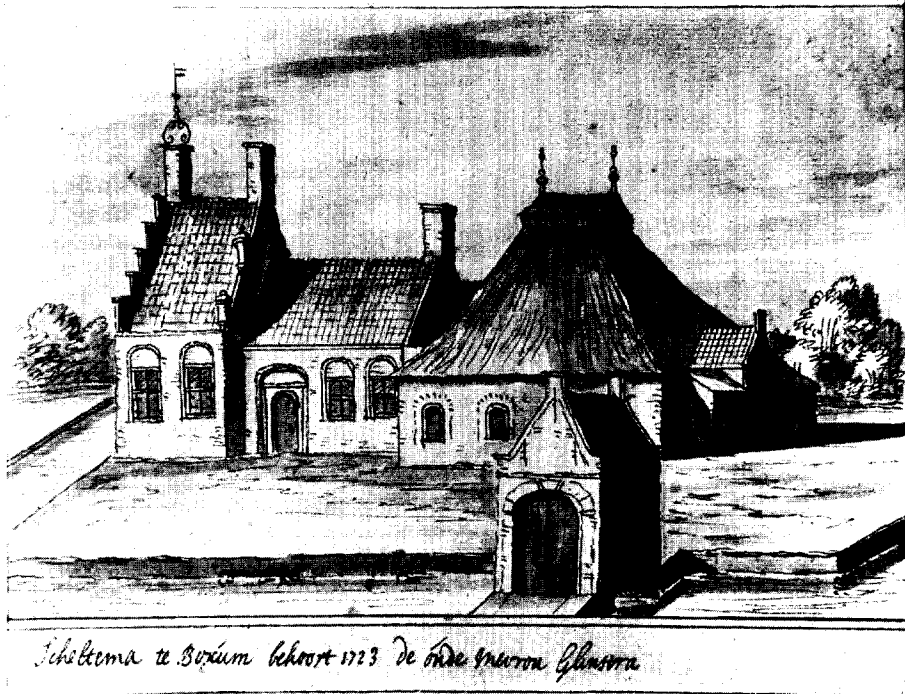
ZWANENJACHTEN EN ZWANENTEKENS IN FRIESLAND

Afb. 1. Taaiplank met voorstelling van een wagen, getrokken door een zwaan.
(Veenklooster, Streekmuseum Vogelsangh-State)

Afb. 2. Koperen zwanenringen uit de Beemster, gemerkt links G. J. Man 1848, rechts C. Minnes.
(Sneek, Fries Scheepvaartmuseum)

Afb. 3. Scheltema-Statte te Boksum (Menaldumadeel).

Afb. 4. Baerda-Statte te Beetgum (Menaldumadeel). Tekeningen 1723 J. Stellingwerf.
(Leeuwarden, Fries Museum)

kleiner van omvang dan het eerst beschrevene, maar toch ook weer iets groter dan dat van de Jorumer zwanenjacht, waarmede zij overigens in karakter geheel overeenkomt.

d. In het jaar 1747 kondigen de proclamatieboeken van Doniawerstal de verkoop aan van $\frac{2}{3}$ van een „Leegwar” in het gehucht De Scharren, met het recht van een „Swaane Jagt”. De omschrijving van het gebied is zeer vaag:

streckende op de noed aan't kleijne Brugje, de Kleijne Brecken en de Kleijne meer, de helft van't Slotemer Var, streckende aan Balkster Meer.

De oorsprong van deze zwanenjacht is enigszins duister; misschien gold de verkoop van het „Leegwar” de overblijfselen van een uiteengevallen state, waaraan de zwanendrift vanouds verbonden was geweest.

Spraken wij vragenderwijs reeds het vermoeden uit, dat de wel zeer uitgestrekte zwanenjacht, waarover in het jaar 1732 de grietman van Wonseradeel de beschikking bleek te hebben, terug ging op de rechten, die het klooster te Ludingakerk bij Achlum eertijds bezat, zo zou men de veronderstelling kunnen maken dat de zwanenjacht van het op Sneeker grondgebied gelegen Johanniter klooster „St. Jansberg” na de Hervorming overging op de stad Sneek. Immers ook de stad Leiden wist op een dergelijke wijze, en nu van de burggraaf Van Wassenaer, in 1593 het recht te bekomen, zwanen in de stadswateren te laten zwemmen.

Vreemd mag het daarom heten, dat de abt van het klooster „Bloemkamp” bij Hartwerd eveneens in het bezit is van een zwanenjacht in de omgeving van Sneek. Dit blijkt uit het rekenboek van de laatste abt, Thomas, dat zich thans in het Rijksarchief te Leeuwarden bevindt. Op 28 Juni 1572 lezen wij: „Noch 5 st. betaelt Hille swanne jaagher toe Sneek dat hij onse swannen daer mercket ende waernemt”, op 30 April 1575: „14 st. de pluimgraff van onse swannen”.

Niettemin koopt abt Thomas voor de kloosterkeuken voor en na toch ook nog zwanen: „17 $\frac{1}{2}$ st. voor een vette swanne”, „2 st. voor twee swanne vloeghelen”. Wellicht was de kloosterlijke zwanenjacht te klein, om de keuken geregeld van zwanenvlees te kunnen voorzien. Want zwanenjachten, die meer omvatten dan het gebied van één dorp, waren uitzondering. Santema heeft zelfs aangetoond dat een zwanenjacht, niet groter dan het tot een „state” behorende land, geenszins zeldzaam was. Zo telde het dorp

Abbega in Wymbritseradeel niet minder dan elf zwanenjachten, aan evenzovele stemgerechtigde hoeven vastgehecht. Bij verkoop van een dergelijke hoeve werd steeds het genot van zwanenjacht afzonderlijk genoemd. Als voorbeeld geeft Santema Groot Oetsma-State te Goënga bij Sneek. Volgens een verkoopbrief van 29 December 1721 hoort bij deze hoeve een zwanenjacht, reikende „van den opvaart tot de Groenedijk, ten oosten van Sierksloot, ten westen aan Sytze Watzes sloot”. De grote zwanenjachten schijnen ons dan ook te zijn ontstaan door samenvoeging van kleinere.

Het mogen intussen duidelijk zijn geworden dat een zwanenjacht in de 16de, 17de en 18de eeuw een waardevol, zeer begeerd en jaloers bewaakt bezit is geweest, dat door de Friese overheid zorgvuldig werd beschermd. Niet zelden brachten de gerechtigden hun trots op dit bezit tot uitdrukking door tegen de voorgevels van hun woningen een kunstig gesmeed anker aan te brengen. Helaas is het aantal van dergelijke ankers in de loop der vorige eeuw, met het verdwijnen van de opstallen zelf, snel geslonken zodat men er thans nog slechts één kan vinden, daterende uit het jaar 1672 en vastgehecht aan de voorgevel van het ons reeds bekende Groot Oetsma-State te Goënga (fig. 2).

De volksmond wil, dat er ook nog dergelijke geveltekens te vinden zijn aan de slotpoort van Unia-State te Beers en de voorgevel van een boerderij te Hoek nabij Menaldum. Inderdaad betreft het hier merkwaardig uitgesnede ankers, daterende uit 1616 en 1688 (fig. 3 en 4). Het schijnt ons niettemin toe dat deze ankers drakenkoppen verbeelden, en niets met zwanenjachten hebben uit te staan ⁴.

Nu kent het Friese boerenhuis vanouds nog andere versierende elementen, die op de zwaan betrekking hebben en daarom eveneens wel met de zwanenjachten in verband zijn gebracht. Wij doelen op het heraldische zwanenpaar, dat de makelaar van het „ûlebuord” op de Friese schuurdaken pleegt te flankeren (afb. 6). Waling Dijkstra schrijft daar het volgende over ⁵:

⁴ Zie tevens *It Heitelân*, l.c., blz. 90 en 111.

⁵ Waling Dijkstra, *Uit Friesland's Volksleven*, I, Leeuwarden 1895, blz. 264. De letterlijke betekenis van de benaming „ûlebuord”, uilenbord, zal duiden op de lichtopening in dit schot, waardoor in de avondschemering en des nachts de uilen in- en uit vlogen.

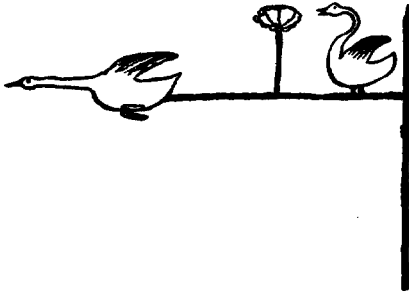

Fig. 2. Smeedijzeren gevelteken Groot Oetsma-State te Goënga (Wymbritseradeel), 1672.

Boven de opperste punt van een uilenbord, zooals er twee boven aan een friesche boerenschuur zitten, ziet men nog dikwijls twee ruw uit hout gesneden zwanen pronken, ruggelings naar elkander gekeerd aan weërszijden van het stijltje, waarop een windwijzer staat. Deze zwanen waren vroeger het kenmerk van een eigenerfden gras- of greidboer. Oorspronkelijk duidden zij aan, dat de eigenaar der plaats, edelman of eigenerfde, het recht had om in de grachten om het huis zwanen te houden.

De algemene verbreidheid der zwanen op de „ûlebuorden”, tot op de huizen der nederigste koemelkers, schijnt ons niet voor de juistheid van Dijkstra's veronderstelling te pleiten. Zulks te meer, omdat het recht van zwanenschrift in Friesland eerst in de loop der 17de en 18de eeuw een aureool van heerlijkheid verkreeg, gelijk het al veel eerder, in de late middeleeuwen, door landheren als de graaf van Holland en vorsten als de koning van Engeland in leen kon worden uitgegeven. Veelzeggend is in dit opzicht het voorrecht, bij nadere schikking op de Zoenbrief d.d. 11 Augustus 1398, door hertog Albrecht van Beieren aan de overheden van Oostergoo en Westergoo toegekend ⁶:

„... ende elc man Zwanen ende Vogelen te houden nae synre genuechte.”

Zovele ingezetenen van de bij uitstek vogelrijke Friese Zuidwesthoek hielden zich in het bijzonder met de zwanenhouderij bezig, dat de dorpen Langweer en Molkwerum in de 16de eeuw een wapen gingen voeren, gesierd met witte, zwemmende zwanen. Men zal voor de zwanen op de „ûlebuorden” dus een andere verklaring moeten zoeken, dan door Dijkstra opgegeven.

Hermann Wirth, die tijdens zijn verblijf als leraar aan het Stedelijk Gymnasium te Sneek de

⁶ Charterboek van Friesland, I, Leeuwarden 1768, blz. 291.

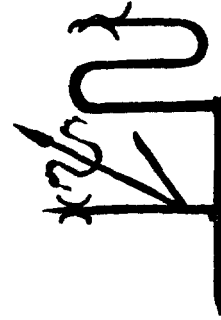

Fig. 3. Smeedijzeren gevelteken Unia-State te Beers (Baarderadeel), 1616.

„ûlebuorden” leerde kennen, zocht de verklaring in een geheel andere richting, en wel in een vóór-Christelijke, Indo-Germaanse symboliek, waarvoor hij een waarlijk verwarrende reeks aanknopingspunten uit andere culturen bijeenbracht. Moge zijn betoog allerm minst overtuigend zijn geweest, toch komt hem de eer toe, de vormtaal der „ûlebuorden” als eerste aan een nauwgezet onderzoek te hebben onderworpen, en zijn uiteenzettingen vergezeld te hebben doen gaan van uitstekende afbeeldingen. De betekenis van deze afbeeldingen is thans nog groter geworden doordat met de oude boerderijen, ook de zo fraaie „ûlebuorden” snel aan het verdwijnen zijn, zonder dat men zich de moeite getroost, op de nieuwe schuren getrouwe copieën van de verdwenen dakversieringen te plaatsen ⁷.

Wirth's uiteenzettingen vonden in Duitsland niettemin veel weerklank, en deden een stroom van nieuwe geschriften over de „ûlebuorden” ontstaan. Omdat deze na Wirth in wezen geen nieuws meer brengen, gaan wij er verder aan voorbij. De laatste, tevens ook beste studie, in de door Wirth aangegeven richting aan de „ûlebuorden” gewijd, was die van A. Augustin, wiens gedachtingang toch wel serieus genoeg is geweest om een nadere beschouwing te verdienen ⁸.

⁷ H. Wirth, *Der Ausgang der Menschheit*, Jena 1928, blz. 123 e.v.; Idem, *Die heilige Urschrift der Menschheit*, Leipzig 1923, blz. (7) en (13); Idem, *Die Uralinda-Chronik*, Leipzig 1933, blz. 153 e.v.; Idem, *Der Heilbringer. Führer durch die erste urreligionsgeschichtliche Ausstellung*, Leipzig 1933, blz. 90 e.v.

⁸ A. Augustin, *Germanische Sinnbilder als Hofgiebelzeichen. Das Schwanengiebelzeichen in Niederländisch-Friesland*, Berlin 1942.

Fig. 4. Smeedijzeren gevelteken De Hoek nabij Menaldum (Menaldumadeel), 1688.

De zwakke plek in het betoog der „Duitse School”, dat de zwanen op de „ûlebuorden” zouden herinneren aan het symbolische vogelpaar, dat naar Noord-Germaanse voorstellingen de zonneschijf over het uitspansel voerde — des daags boven de levenden, des nachts boven het dodenrijk — blijft het postulaat, dat de woningen der Friezen steeds „ûlebuorden” met zwanen hebben bezeten. Zeker, ook bij de Friezen heeft de zwaan — de witte zwaan, cygnus olor (niet diens soortgenoot, de grauwe zwaan, cygnus musicus, in het Fries „klûkswan” geheten) een bijzondere rol in de kosmische, vóór-Christelijke gedachtenwereld gespeeld. Daar wijst het Friese kindervertelsel wel op, dat de „lytse poppen” in een bootje uit de „Wouden” komen, voortgetrokken door twee witte zwanen. Waling Dijkstra deelt het vertelsel als volgt mede ⁹:

Volgens het friesch kindergeloof komen de pasgeboren kinderen uit de Wouden, zooals men de houtrijke streken der provincie noemt. Zij groeien daar als appelen aan de bomen, op wier takken zij heen en weder huppelen, als de moeder met de baker er een komt halen, en roepen dan: „Neem mij! Neem mij!”

De reis wordt gedaan in een scheepje met een wit zeiltje en een paar witte zwaantjes er voor.

Een verhaal, dat zijn illustratie vindt in de afgebeelde taaiplank, afkomstig uit de omgeving van Dokkum en thans bewaard in het streekmuseum „Fogelsangh-State” te Veenklooster (afb. 1). De voorstelling, in de plank uitgesneden,

⁹ Waling Dijkstra, o.c., II, Leeuwarden 1895, blz. 265.

geeft een zwaan weer, die in dit geval het kind niet in een bootje voorttrekt, doch in een wagen.

Intussen is het nauwelijks nodig het aanzien van de koninklijke trekvogel, die in de Lage Landen de wenteling der seizoenen scheen aan te kondigen, met meer voorbeelden te onderstrepen. Het bekende kinderliedje heeft het immers reeds over de witte en koene zwanen, die ons naar Engeland, het land aan de overzijde van het leven brengen. Maar wat baat ons al deze wetenschap, zolang niet bewezen is, dat de zwanen van oudsher op geen enkel Fries boerenhuis ontbraken! Want dit laatste staat allerminst vast.

Augustin heeft deze leemte in zijn behandeling van het vraagstuk onderkend doch forceerde de bewijsvoering, door de mededeling van een Friese boer naar voren te brengen ¹⁰:

Nach Mitteilung eines alten friesischen Bauern soll früher oft der eine der beiden Giebelschwäne weisz und der andere schwarz gefärbt gewesen ein.

Het zou inderdaad schitterend passen in Augustin's betoog — als het maar waar was. Want het mag op zijn zachtst gezegd wel zeer verwonderlijk heten, dat een dergelijke, hoogst opmerkelijke bewering voor of te na nimmer uit de volksmond is opgetekend. Temeer, waar het verspreidingsgebied der ûlebuorden, dat thans vrijwel geheel samenvalt met de Nederlandse provincie Friesland, door Augustin slechts gedurende één zomer kon worden verkend.

Nog groter is de afstand in tijd, welke de zwanen der Friese ûlebuorden scheidt van de Hallstatt- en Villa Nova-culturen van de Vroege IJzertijd, die Anna Roes betrok in haar benadering van het vraagstuk ¹¹. Ongetwijfeld kennen ook deze culturen de zwaan als een bijzondere vogel, die men gaarne afbeeldde, terwijl nog oudere Iraanse culturen reeds de heraldische plaatsing van vogelfiguren kennen, zo kenmerkend voor de zwanen van het „ûlebuord”.

Toch ontbreekt ook in het betoog van Anna Roes de schakel met het heden. Wij menen nu te kunnen aantonen, dat deze laatste schakel er nimmer is geweest.

De oudste ons bekende, enigszins gedetail-

¹⁰ L.c., blz. 68.

¹¹ A. Roes, „Protomé's doubles et têtes d'animaux geminée's”; *Revue Archéologique*, 23 (1932), blz. 197 e.v., in het bijzonder blz. 204; Idem, „Der Hallstattvogel”, *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst*, 13 (1940), blz. 57 e.v., in het bijzonder blz. 65.

leerde afbeelding van een Friese schuur komt voor op een 17de eeuws schilderij van de borg Nijenstein te Zandweer in Fivelgo¹². Deze schuur bezit twee duidelijk getekende „ûlebuorden”, die ieder wel een makelaar bezitten, doch geen zwanen. Men kan ons tegenwerpen dat wij ons voorbeeld in een verkeerde hoek gezocht hebben, omdat men in de Ommelanden nergens „ûlebuorden” met zwanen vindt. Maar zo is het niet steeds geweest. Een ter zake zeer kundig man, H. Dijkema, schrijft in 1851, handelende over in zijn tijd reeds verdwenen typen van Ommelander boerderijen, het volgende¹³:

Tusschen deze nederige woningen zag men hier en daar de groote Friesche schuur met het deftige kimna zich trotsch boven hare nederige burinnen verheffen. Deze schuren prijken met de sierlijke zwanentempels, en van de kimna's flikkerde de glans der blauwe dakpannen van verre in den zonnegloed.

Men kan thans zelfs nog twee der laatste Mohikanen in de provincie Groningen aantreffen, en wel nabij Zuidhorn en te Adorp. Het geldt hier schuren, die minstens anderhalve eeuw oud zijn, zodat de zwanen niet betrekkelijk korte tijd geleden uit de provincie Friesland zijn komen overwaaien¹⁴.

In overeenstemming met de waarneming op het schilderij van de borg Nijenstein zijn verschillende tekeningen, in de twintiger jaren der 18de eeuw door de rondreizende kunstenaar Jacobus Stellingwerff in Friesland vervaardigd. Onder meer schetste hij de doorgaans hoogst bescheiden behuizingen of „stinsen” der Friese landadel en omdat deze soms uit niet meer bestonden dan een schuur met een hoog-opgetrokken, stenen voorhuis, leren wij daardoor meteen de boerenschuren uit die tijd kennen.

Steeds ontwaart men op de door Stellingwerff tamelijk nauwkeurig uitgetekende stins-schuren „ûlebuorden” met meer of minder rijk versierde makelaars, doch van zwanen geen spoor¹⁵. Toch

¹² C. H. Peters, *Oud-Groningen, Stad en Lande*, Groningen 1921, afb. 373 en 380.

¹³ H. Dijkema, *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen*, II, Groningen 1851, blz. 542.

¹⁴ Mededeling van de heer S. J. van der Molen te Drachten.

¹⁵ Versierde makelaars zullen vanouds wel op de Friese hoeven hebben geprikt. In het Friesch Museum wordt een fragment van een dergelijke dakversiering bewaard, dat thans nog 35 cm. lang is en te voorschijn kwam uit de terp van Hogebeintum. De vondstom-

kan men het ontbreken der zwanen moeilijk wijten aan de vluchtigheid van de tekenaar omdat Stellingwerff onmiskkenbaar heeft gepoogd, de schuren zo nauwkeurig mogelijk af te beelden. Als voorbeelden geven wij Stellingwerffs tekeningen van Baerda-State te Beetgum en Scheltema-State te Boksum, beide gedateerd 1723 (afb. 3 en 4).

Het is eerst ruim een halve eeuw later, dat men op afbeeldingen zwanen op de Friese daken ziet prijken, terwijl het „ûlebuord” ook dan nog niet de vorm heeft verkregen, die als de klassieke geldt. De oudste, ons bekende tekening, die het flankerende zwanenpaar te zien geeft, dateert uit het jaar 1786; het betreft hier een gezicht op Wommels van J. Bulthuis (afb. 5). Zij bevindt zich, evenals de contereitsels van Stellingwerff, in de topografische atlas van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

Onze bevindingen schijnen wel geen andere slotsom toe te laten dan dat het aanbrengen van zwanenfiguren op de Friese „ûlebuorden” eerst in de loop der 18de eeuw in zwang kwam.

Nu zijn „ûlebuorden” zonder meer, alleen met een al dan niet versierde makelaar uitgerust, allerminst typisch Fries te noemen. Daarvoor ligt deze dakconstructie te zeer voor de hand. Kan men nu de beide flankerende zwanen karakteristiek achten voor het Friesland tussen Flie en Lauwers, daarbuiten, in het Neder-Saksische cultuurgebied, zijn toch ook niet zeldzaam de S-vormige bevestigingsstukken, die op een aesthetisch verantwoorde wijze de makelaar een hechtere verbinding met het „bord” beogen te geven. Ligt het nu niet voor de hand, dat men in een land, dat zo geheel in het teken der zwanenjachten stond, in deze S-vormige onderdelen, die blijkbaar niet vóór de 18de eeuw in gebruik genomen werden, zwanenhalzen zag, en deze daar-toe alras fatsoeneerde?

Gelijk reeds gezegd, de eerste „ûlebuorden” met zwanen wijken nogal af van de klassieke. De laatste vertonen een Lodewijk XVI-stempel en bereiken tegen het midden van de 19de eeuw hun rijkste vorm. Er hebben zich dan tevens variëteiten ontwikkeld, die aan bepaalde landschappen gebonden zijn. De uitbundigste „ûlebuorden” vindt men in de merengebieden van de provincie, met inbegrip van de zuidwesthoek; de eenvoudigste in het kleigebied benoorden Dokkum. Op de boerderijen van de oostelijke zand-

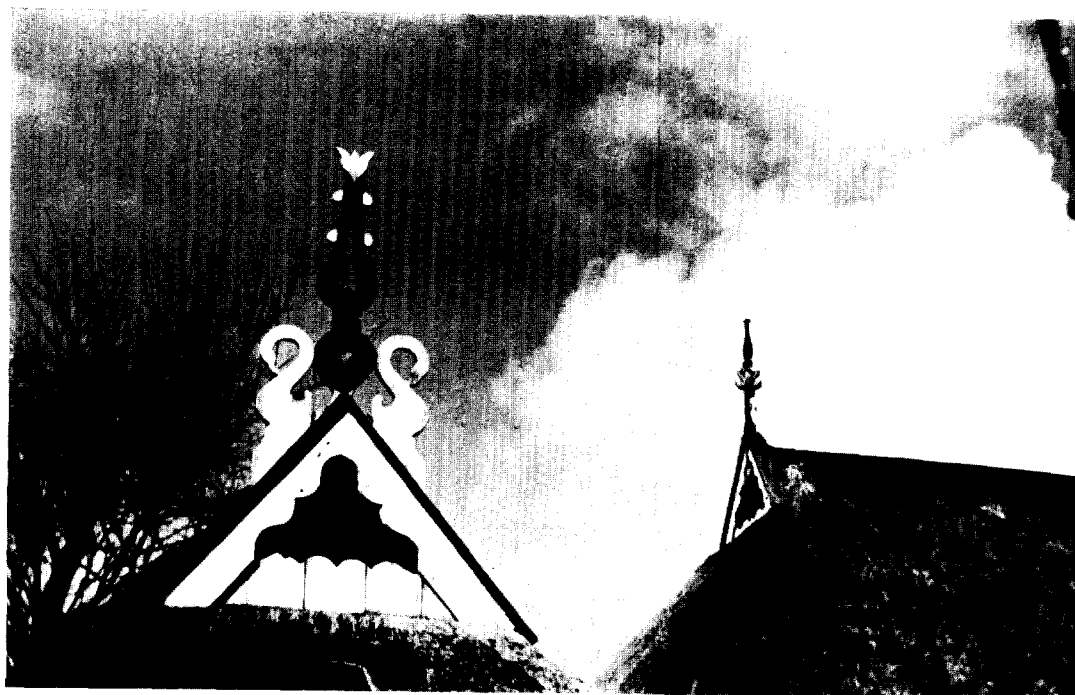
standigheden laten een datering in de vroege middeleeuwen toe.

ZWANENJACHTEN EN ZWANENTEKENS IN FRIESLAND

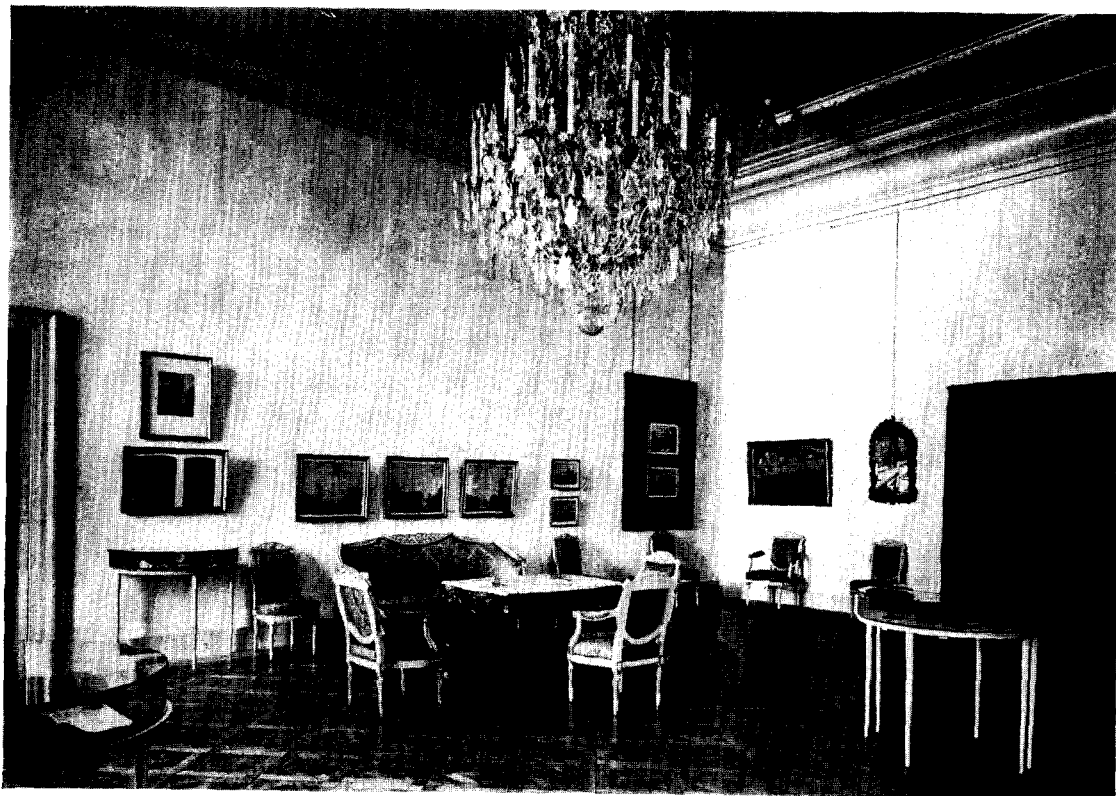

Afb. 5. Gezicht op Wommels (Hennaarderadeel). Tekening 1786 J. Bulthuis.

(Lecuwarden, Fries Museum)

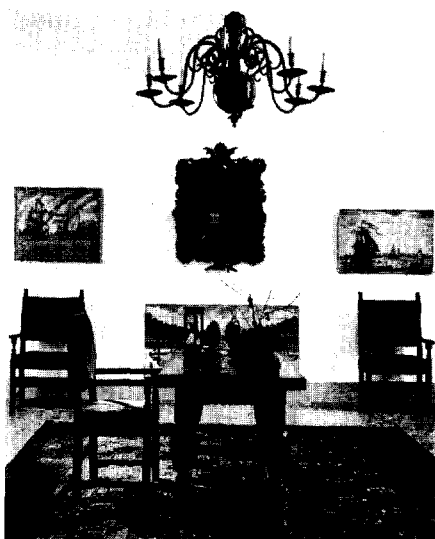

Afb. 6. Sexbicum (Barradeel). Ulebuorden op de grote en kleine schuur van een bouwboerderij.
(Foto P. Suir.)

Afb. 1. Rotterdam, Historisch Museum, ontvangzaal.

(Foto A. Frequin)

Afb. 2. Tegelzaal.

(Foto K. J. Adelmund)

streken hebben de zwanen echter nooit recht willen aarden. Dit facet van ons onderwerp zou overigens een afzonderlijke bestudering verdienen, zo het al niet reeds te laat is, voldoende materiaal bijeen te garen. De verzameling schetsen van niet meer bestaande „ûlebuorden” in het Friesch Museum kan echter de helpende hand bieden.

Een andere omstandigheid die de aandrift, de „ûlebuorden” met zwanen te verrijken, kan hebben bevorderd, is wellicht ook het feit geweest, dat de Friese boerenhoeven eerst betrekkelijk laat met schuren werden uitgerust. De oude Friese hoeve kende immers slechts de dubbelrijige koestal, in het vooreinde waarvan de boer met zijn gezin woonde; het hooi werd buiten, onder een schelf bewaard. De grote graan- en hooischuren deden niet voor de 16de eeuw hun intrede in de Friese kleistreken, om eerst in de loop der 18de eeuw ook in het minder welvarende waterland het landschap te gaan beheersen. Groningerland nam de schuren weer van Friesland over, vandaar de benaming „Friese schuur” aldaar ¹⁶. Uiteraard

¹⁶ Vgl. S. J. van der Molen, *Het Friesche boerenhuis*, 2de druk, Assen 1943. Kenschetsend is de mededeling in de kroniek van het Witherenklooster „Mariëndal” te Lidlum bij Tjummarum (Barradeel), dat

bood het veel grotere oppervlak van de schuur-„ûlebuorden” ruimer gelegenheid tot het aanbrengen van pronkwerk, dan de nauwelijks opvallende nokschotten der lage, oud-Friese boerderijtjes.

Buiten de grenzen der provincie Friesland heeft het zwanenpaar, enkele uitlopers in de Kop van Overijssel daargelaten, geen vaste voet weten te krijgen. Het vooruitdringen in het tot in de 19de eeuw bij Friesland vergeleken achterlijke Groningerland is van tijdelijke aard geweest.

Het behoeft ons dus niet te verbazen, dat men „ûlebuorden” met zwanen vergeefs in het stamverwante West-Friesland heeft gezocht. De zwanen bewaken het uilengat nog te kort om de Friezen tot totem-dieren gediend te kunnen hebben. Alle „Sinnbild-Forschung” ten spijt.

abt Isbrand van Harderwijk omstreeks het jaar 1560 op het kloosterterrein een schuur liet bouwen, zo groot als men te voren nog nimmer in Friesland had aanschouwd. Deze schuur vertoonde de bijzonderheid, vee, hooi en graan onder één dak te kunnen bergen. Zie D. A. Wumkes, *Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, Bolsward 1929, blz. 79: „Horreum ingentis magnitudinis cui simile ante hac in Frisia nunquam est visum, omnium capax pecorum, foeni et frumenti magnis sumptibus extruit”.

SUMMARY

SWAN-KEEPING AND SYMBOLIC REPRESENTATIONS OF SWANS

BY H. HALBERTSMA

For many centuries the keeping of flocks of swans was a pursuit of great importance in the province of Friesland. The composition of the so-called Swan-books was begun in the 16th century for the purpose of creating some order in this matter. They mentioned the names of those, who were entitled to keep flocks of swans, as well as the distinctive marks which the owners used. The extent of land which these rights comprised varied considerably, ranging from one farm-stead to a whole district (“grietenij”).

Attempts have been made, though unjustly, to establish a connection between the right to keep swans and the swans that flank the finial on the so-called ûlebuord, found on the roofs of Frisian barns. Neither has it been possible to prove that the swans of the “ûlebuorden” have anything to do with pre-Christian religious symbols.

Actually the representations of swans found their way to the Frisian barn-roofs in the course of the 18th century, whereas the Frisian “ûlebuord” did not attain to its classic form until about the middle of the 19th century. A certain way of fastening the finial to the ûlebuord proper led to the custom of adding the swans to the barge-boards which, until then, were only provided with a decorative needle.

HISTORISCH MUSEUM DER STAD ROTTERDAM

OPENSTELLING VAN EEN DEEL DER BENEDENVERDIEPING

DOOR J. FILZ

Eerder dan aanvankelijk werd gedacht kon onlangs, nadat de Rotterdamse Kunst Stichting elders onderdak had gevonden, ook een deel der benedenverdieping van het Historisch Museum worden opengesteld. Hiermede kreeg het museum belangrijke uitbreiding. Steeds meer wordt heden ten dage in de musea de behoefte gevoeld aan een ruimte voor het houden van ontvangsten, lezingen enz. Deze bestemming heeft men aan de voor dit doel zeer gunstig gelegen grote middenzaal gegeven, waar 100 à 200 personen ontvangen kunnen worden. Via de hal, waar de portretten hangen van de stichter van het Gemeenlandshuis, de dijkgraaf Daniël van Hogendorp, en zijn echtgenote Ida Hooft, betreedt men de middenzaal, die is ingericht met Lodewijk-XVI-meubelen uit Huis Rubroec aan de Rotte van Abr. Huiberts van Rijckevorsel. Deze meubelen vormen met de aan de wand gehangen aquarellen uit de 18de en 19de eeuw een sobere aankleding, terwijl de door het verkeer zo nu en dan zacht tinkelende kroon, gereconstrueerd uit oud kristal, een feestelijk licht verspreidt. In een der hoeken is een miniatuurhuis opgesteld; in de zitkamer waarvan men o.a. Jan Bisschop ziet, een bekend Rotterdams kunstverzamelaar uit de 18de eeuw. Evenals op de bovenverdiepingen, die in 1953 voor het publiek toegankelijk werden gesteld, zijn er hier en daar binnen het bereik van het publiek foto's, in cellofaan, neergelegd, waarmee enkele aspecten uit Rotterdams verleden worden toegelicht. Zo vindt men b.v. een overzicht van de ontwikkeling der verlichting, het vervoer van het gezuiverde Maaswater en een luchtreis per ballon. Een viertal halvemaanvormige vitrines, die tot één ronde kunnen worden samengevoegd, bevatten o.m. optische instrumenten, herinneringen aan het bezoek van Napoleon aan Rotterdam en een curieus theeserviesje met afbeeldingen van de scheepsvloot van Van Hoboken. Op het podium aan de raamzijde, dat is samengesteld uit vier delen, die ook dienst kunnen doen voor het exposeren van andere voorwerpen elders in deze zaal, zijn 18de eeuwse costuums opgesteld. Tegen de zachtgroene gordijnen komen deze costuumstukken zeer goed tot hun recht. De ereplaats kreeg de fraaie hofmantel, die Marie Louise droeg bij haar bezoek samen met Napoleon aan de Maasstad in 1811. Dit toilet werd in schuine

richting op de grond gelegd, terwijl hier omheen op poppen zonder hoofd en armen de 18de eeuwse creaties zijn gegroepeerd; waaiers en gedateerde merklappen geven als aanvullende stof-fering de tijd der costuums aan. Het volgende vertrek, gewijd aan de voor Rotterdam en omgeving zo belangrijke aardewerkindustrie, die van de 16de eeuw tot het einde der 18de eeuw bloeiende is geweest, vormt een zeer smaakvol geheel. Het vrij koele licht, versterkt door de wit geschuurde wanden, is een goede achtergrond voor de polychrome en blauw-witte tegeltableaux. Een aardig effect maakt de belichting van het tableau „In Duysent Vreezen”, dat, op de penant gehangen, voetlicht ontvangt van een achter een deurschot verborgen T.L.-buis. Een hoeknis met een oud tegelvloertje bevat op de schappen open-geslagen boeken over de plateelkunst, die haar grootste hoogtepunt bereikte in de 17de eeuw. Enkele 17de eeuwse meubelen, een koperen kroon en de door de te Rotterdam geboren Grinling Gibbons rijk bewerkte spiegel met de monogrammen van de koning-stadhouder en zijn echtgenote zorgen voor de stemmige aankleding van dit vertrek, dat voornamelijk van sfeer is.

In een geheel ander tijdperk verplaatst ons de aangrenzende zaal, waar de meubelen — door Schmidt vervaardigd in de trant van Horrix — in een afgesloten gedeelte van de ruimte zijn geplaatst. Met tal van attributen, neergelegd alsof men het vertrek zo juist achter liet, wil dit een beeld opwekken van de stijlperiode uit het vierde kwart van de 19de eeuw. Er zij op gewezen, dat deze gehele opstelling een tijdelijk karakter heeft; binnen enige tijd zal een kleine besloten zaal aan de voorzijde gereed zijn voor de opstelling van de 19de eeuwse stijlkamer. De vensternissen zijn door middel van glasplaten benut voor het exposeren van 19de eeuwse spelletjes, kinderboeken, modeprenten, enz. Prijsbekers, burgemeesterketens en bokalen uit dezelfde perioden hebben een plaats gekregen in een ingebouwde wandvitrine. Portretten van bekende Rotterdamse families completeren het beeld van het 19de eeuwse Rotterdamse huisleven.

De laatste spoedig te restaureren zaal, uitziende op de Korte Hoogstraat, is zoals de bij deze gelegenheid uitgegeven beknopte gids vermeldt „vlug en tijdelijk” ingericht met 19de eeuws kinder-

en witgoed. Men krijgt de indruk, dat het arrangement van de talloze op de tafels uitgespreide sitsen en witte jakjes, doopjurken, guimpes en kapmanteltjes, met hier en daar ter afwisseling een reismandje, een schoolschrift, zeer provisorisch is; voor de durf van het experiment kan men waardering hebben. Topografica uit de 19de eeuw bedekken de wanden, terwijl de raamnissen plaats bieden aan foto's en voorwerpen betreffende de geschiedenis van de Holl. IJzeren Spoorweg-Mij., de Vrijmetselarij enz. De in onze ogen niet zeer fraaie, doch veeleer bizarre piéces de milieu van zilver en kristal en de menu's van indrukwekkende lengte getuigen nog van de feestdiners der Rotterdamse kooplieden in de zestiger en zeventiger jaren. Buitengewoon aardig is

de staalkaart, achter tulle op het wandvlak onder de ramen aangebracht, die een indruk geeft van het rijke patronenmateriaal van de — gedurende meer dan twee eeuwen in Rotterdam gevestigde en in 1938 opgeheven — Kralingsche Katoenfabriek.

Voorlopig vormt deze zaal het sluitstuk van de belangrijke uitbreiding van het Historisch Museum, dat zoals het slotwoord van de hierboven geciteerde gids mededeelt, voor de toekomst nog tal van plannen voor de overige aangrenzende ruimten, de keuken en het souterrain op het programma heeft staan. De costuums zullen niet lang meer tentoongesteld zijn, daar restauratiewerkzaamheden tijdelijke sluiting noodzakelijk maken. De ontvangzaal en de tegelzaal blijven intact.

BOEKBESPREKING

Frilandsmuseet (Freilichtsmuseum). Führer in deutscher Sprache. Nationaal Museum - Kopenhagen 1955.

De directie van het Deense Rijksmuseum heeft voor de zevende afdeling ervan — Frilandsmuseet te Lyngby bij Kopenhagen — in 1955 een Duitse gids uitgegeven, die uitstekend is verzorgd. Evenals in de iets oudere Engelse uitgave zijn de gebouwen door nauwkeurige vogelvluchtperspectieven weergegeven en wordt de kantlijn gesierd door talloze tekeningetjes van gereedschappen en gebruiksvoorwerpen. De tekst heeft evenwel een ander karakter gekregen, want de samensteller, Kai Uldall, heeft nu afgezien van de meer verhalende trant en een zakelijker beschrijving in telegramstijl verkozen in de geest van een monumentenlijst. Tegen deze opvatting zouden enige bedenkingen kunnen worden gemaakt. De gemiddelde bezoeker heeft immers slechts belangstelling voor de vroegere woon- en werksfeer en zal zich minder interesseren voor bouwkundige bijzonderheden. De ingewijde daarentegen mist de gegevens omtrent stallen, de plattegronden en bijna alle doorsneden. Het ware dus te overwegen naast een plaatjesboekje voor het grote publiek met inleiding en korte onderschriften, een gedetailleerde beschrijving voor volkskundig georiënteerden uit te geven.

De samensteller heeft dit bezwaar voor de leek blijkbaar gevoeld, want in tegenstelling tot de Engelse gids, is thans aan het slot een lange lijst met uitvoerige verklaringen van vaktermen en nadere toelichtingen opgenomen. Op de Duitse

vertaling van de Sleeswijkse museumdirecteur Schlee hebben wij — hoe aanmatigend het ook moge klinken — hier en daar iets aan te merken. De gebruikelijke spelling is niet „Dachrehm“, maar: rähm = muurplaat. Dörns (beter Dönz) kan wel voor Nedersaksen en Sleeswijk-Holstein een algemene benaming voor verwarmbare kamer worden genoemd, maar niet voor geheel Nederland (blz. 50). Dit verbasterde Slavische woord is afgeleid van het Polavische *dwarneitz*. De kubbingen (buitenstijlruimten) in noord-Jutland en zuid-Sleeswijk mogen niet als zelfstandige of sterk uitgegroeide onderdelen worden beschouwd (blz. 58). Het kenmerk van een Rofendach is niet, dat hierbij de sporen op de gordingen rusten, want dan spreekt men van een Pftendach, maar dat ze aan de nokbalk zijn opgehangen (blz. 62).

Dit zijn echter slechts onbelangrijke opmerkingen, die niets afdoen aan de waardering voor de gids, die een der beste mag worden genoemd, welke op dit gebied is verschenen. Ook het openluchtmuseum zelf behoort tot de geslaagde voorbeelden. Op een terrein van 16 ha, dus minder dan de helft van de Waterberg te Arnhem, zijn zeker evenveel bouwsels als daar neergezet, doch ze storen elkaar niet door de goede beplantingswijze en de juiste groepering. Dit laatste is in Arnhem moeilijker te bereiken, want bij de Nederlandse boerderijen treden grotere verschillen in hoofdvorm en sfeer aan den dag. Het oorspronkelijke uitbreidingsplan voor de Waterberg voorzag bovendien slechts in de opstelling van

een beperkt aantal typen per provincie, terwijl na gedeeltelijke verwezenlijking bepaalde sectoren een te geringe en andere weer een te grote capaciteit bleken te hebben.

In Lyngby is de afwisseling vergroot door het opnemen van een primitief geval uit de Faerøer (Bornholm ontbreekt nog) en van voorbeelden uit de verloren gebieden in zuid-Zweden en noordwest-Duitsland. Hierbij speelt ook het nationalisme een rol, want vooral in Sleeswijk wordt door middel van de Deense verenigingen, scholen en kranten flink propaganda gevoerd. Tot verontwaardiging van de Duitsers heeft men verleden jaar zelfs een Eiderstedtse hoeve trachten aan te kopen voor Frilandsmuseet om met het reeds aanwezige hallehuis uit de omgeving van Husum „Dania irredenta” te vertegenwoordigen.

Voor de Nederlandse bezoeker zijn vooral de Noordfriese boerderijen van de zeevaarders op de eilanden Fanø en Røm van belang. Niet alleen tonen deze de invloed van onze wooncultuur, waarbij allereerst de Makkumse tegels in het oog vallen, maar ook de stalindeling wijst op gemeen-

schappelijke afstamming. Aan dit onderdeel is helaas geen aandacht besteed, omdat de buitenlandse onderzoekers het boerderijvraagstuk nog te zeer van de volkskundige en constructieve kant benaderen en de bedrijfstechnische zijde doorgaans verwaarlozen. Vooral in een openlucht-museum is eerstgenoemde zienswijze merkbaar, want de gebouwen dienen daar vaak alleen als decor voor de vroegere woon- en werksfeer. Hiertoe heeft men niet zelden op losse gronden onderdelen gereconstrueerd, waardoor het huis als zodanig sterk aan documentaire waarde inboette. In Lyngby was dit gevaar minder dreigend, omdat de Deense plattelandsarchitectuur met uitzondering van de westkust door vakwerkbouw wordt gekenmerkt, en hierbij laten de veranderingen meestal voldoende sporen na van de oorspronkelijke toestand. Men zou in een dergelijke uitvoerige museumgids dus ook graag een paar opmerkingen verlangen ten aanzien van de vernieuwde onderdelen. Hoewel er dus nog enkele wensen overblijven, mag deze Duitse uitgave toch bijzonder geslaagd heten.

R. C. H.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Dr. H. Gerson
Dr. P. Glazema
R. C. Hekker
Mej. Dr. M. E. Houtzager
Ir. G. M. Leeuwenberg
Ir. R. Meischke
Prof. Dr. M. D. Ozinga
Mr. A. P. van Schilfgaarde
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Oudheidkundig bodemonderzoek in de Sint-Maartenkerk te Bolsward
H. Halbertsma

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum.

Th. H. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

EXCURSIE-NUMMER

INHOUD

Saneringsplannen en stadsherstel	113
<i>R. C. Hekker</i>	
Stedebouwkundige en architectonische aspecten van Middelburgs wederopbouw	135
<i>Prof. Ir. J. F. Bergboef</i>	
Het raadhuis van Vlissingen in de stedebouw- kundige ontwikkeling van de stad	157
<i>Herma M. van den Berg</i>	
Retranchement, het voormalige Cassandria . . .	173
<i>W. H. Schukking</i>	
Sint Anna ter Muiden.	179
<i>E. A. Canneman en J. Stapper</i>	
Onderzoekingen in de Sint Bavo te Aardenburg .	189
<i>J. G. N. Renaud</i>	
De Sint Bavokerk te Aardenburg	197
<i>Dr. Luc Devliegher</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 9, AFL. 3 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 6) DEN HAAG, 15 JUNI 1956

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt,
Bureau Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg, Zeestraat 71B, den Haag,
Tel. 0 1700-180957 & 8.

Redactie-secretaris: N. E. H. J. J. Zon,
Rijswijkseweg 141, Den Haag, Tel.
0 1700-725995.

*Alle stukken zende men uitsluitend aan
de betreffende redactie:*

*Voor de Kon. Nederl. Oudheidkun-
dige Bond:* Rijswijkseweg 141, Den
Haag; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voor-
zitter; N. E. H. J. J. Zon, secretaris;
A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder,
Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R.
v. Lutervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.

Voor de Voorlopige Monumentenraad:

Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Ma-
rienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort,
Tel. 0 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den
Haag, Tel. 0 1700-115646 & 7, P. J.
van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag,
Tel. 0 1700-110722, D. F. Lunsingh
Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg
2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641, Dr.
H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Kon. Ned. Oud-
heidkundige Bond aan Mr. P. J. van
der Mark, p. a. Rijksdienst v. d.
Monumentenzorg, Smidswater 7,
Den Haag, Tel. 0 1700-115646,
voor leden van „De Museumdag”
aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg
2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned.
Oudheidkundige Bond verschijnt
vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin
maandelijks, beiden worden gratis
toegezonden aan leden van de Bond,
alsmede aan de leden van „De
Museumdag”. *Bijdragen worden ge-
honoreerd met f2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Saneringsplannen en stadsherstel	113
<i>R. C. Hekker</i>	
Stedebouwkundige en architectonische aspecten van Middelburgs wederopbouw	135
<i>Prof. Ir. J. F. Berghoef</i>	
Het raadhuis van Vlissingen in de stedebouwkun- dige ontwikkeling van de stad	157
<i>Herma M. van den Berg</i>	
Retranchement, het voormalige Cassandra	173
<i>W. H. Schukking</i>	
Sint Anna ter Muiden	179
<i>E. A. Canneman en J. Stapper</i>	
Onderzoekingen in de Sint Bavo te Aardenburg	189
<i>J. G. N. Renaud</i>	
De Sint Bavokerk te Aardenburg	197
<i>Dr. Luc Devliegheer</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Archeologisch-nieuws	*109
Restauratie-nieuws	*113
Tentoonstellings-agenda	*117
Bonds-nieuws.	*119

SANERINGSPLANNEN EN STADSHERSTEL

DOOR

R. C. HEKKER

Hoewel de wijze, waarop men tussen beide wereldoorlogen het vraagstuk van de volkshuisvesting in Nederland aanvatte, voorbeeldig mocht worden genoemd ten opzichte van elders, betrof deze verdienste in hoofdzaak de nieuwbouw in uitbreidingsplannen. Weliswaar werden in de oude kernen talloze krotten opgeruimd, maar aan sanering op grote schaal kwam men vrijwel niet toe. Verwonderlijk is dit niet, want de Woningwet van 1901, die met het latere Woningbesluit in deze de wettelijke grondslag vormt, was voornamelijk gericht op een verantwoorde huisvesting en de enkele stedenbouwkundige paragrafen ervan waren voor het genoemde doel ontoereikend. Ofschoon de wetswijzigingen (t.a.v. de bestemmingen) en de latere jurisprudentie (t.a.v. de omvang van een uitbreidingsplan) nog enige geringe mogelijkheden openden, blijft een grondige kernsanering, zolang de nieuwe Ruimtetwet niet van kracht is, een bijkans onoplosbaar vraagstuk.

Men dient namelijk een zeer ingewikkelde procedure te volgen door het vaststellen van bouwverboden, bijzondere rooilijnen en regelingen voor de bebouwde kom, waarbij alle eigenaren en hypotheekhouders moeten worden aangeschreven. En wanneer nu zodanige met grote moeite tot stand gekomen raadsbesluiten zijn goedgekeurd door Gedeputeerde Staten, dan volgen de niet minder ingewikkelde pogingen om de nodige terreinen met opstellen te verwerven. Op grond van de huidige wetgeving toch kan de gemeentelijke overheid alleen krotten doen ontruimen en onteigenen en eventueel nog een zoneonteygening toepassen, d.w.z. door verlegging van de rooilijn de achtergelegen bouwstrook in handen krijgen. Afgezien van een zgn. nutswetonteygening is het in een saneringsplan, waarbij het stratennet gehandhaafd blijft, onmogelijk goede panden te verwerven tegen de wil van de eigenaar. Slechts wanneer thans bij uitzondering een wederopbouw- of uitbreidingsplan tevens een te saneren deel van de kom beslaat, heeft men nog een wettelijke basis tot onteigening. Dikwijls zijn dan de kosten vooral in zake de vergoeding voor bedrijfsschade zo groot, dat men maar van ingrijpende maatregelen afziet en door minnelijke aankoop te zijner tijd over de gronden met opstellen hoopt te kunnen beschikken.

Het is dus begrijpelijk, dat voor de oorlog vooral die saneringen tot stand kwamen, die in hoge mate het karakter van krotopruijing droegen en dat algehele structuurverbeteringen ondanks de eerste aanzetten niet konden worden bereikt. Van stadsherstel in het kader van monumentenzorg was hierbij uiteraard geen sprake, want als monument beschouwde men slechts een afzonderlijk object van kunsthistorische waarde in de zin van de Voorlopige Lijst. En de panden, die hierop voorkwamen, vielen onherroepelijk de sloper ten offer, omdat ze volkomen verkrot waren en een goede verkaveling in de weg stonden.

De vooroorlogse maatregelen op dit stuk mochten derhalve veeleer likwidatie- dan saneringsplannen heten, want er werd wel een gezonde sfeer geschapen, maar deze was niet meer de oude. Naast enige kleine saneringen o.a. in Utrecht, Dordrecht en Leiden zijn in die periode ook een paar omvangrijke uitgevoerd, waarbij historische buurten verdwenen, nl. te Amsterdam en Scheveningen.

In Amsterdam heeft men de eilanden Uilenburg en Valkenburg benevens de Jonker-en-Ridderbuurt grondig aangepakt, waarvoor de onteigeningsplannen achtereenvolgens in 1911, 1927 en 1929 door de raad werden vastgesteld¹. Deze gebieden, die onmiddellijk aan de wederopbouwplannen Nieuwmarkt en Jodenbreestraat grenzen, zijn op het eind van de zestiende eeuw binnen de stadswallen komen te liggen. De beide eilanden vormden weldra een deel van de Jodenbuurt en door de armoede en de overbevolking trad het verval snel in. Omstreeks de laatste eeuwwisseling was de toestand onhoudbaar geworden; aan herstel viel, mede door de ongunstige ligging der woningen, niet meer te denken en slechts in sloping op grote schaal zag men de oplossing. Aldus verdween midden op Uilenburg de bebouwing langs de smalle Batavier- en Uilenburgerstraten met de zijstegen om plaats te maken voor woonblokken aan de brede Nieuwe Uilenburgerstraat als hartader. Van de randbebouwing herinnert nu alleen de kortgeleden nog verminkte pakhuisrij van de Oude Schans aan het verleden.

¹ A. F. Bakhoven, „Het saneeren van slechte woonwijken te Amsterdam”. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 14 (1933), blz. 2-8, 30-35.

Valkenburg is niet minder sterk veranderd, maar hier volstond men met een eenzijdige verbreding van de enige doorgaande straat, die thans een rol zal gaan spelen bij de verbindingswegen tussen binnenstad en IJtunnel. Aan de andere kant van de Valkenburgerstraat kon men de vervangende woningen tussen de te handhaven huizen invoegen. Hoewel vele achttiende-eeuwse gevels verdwenen, mag slechts worden betreurd, dat het nieuwe stadsbeeld zo onbevredigend is en dat men verschillende kenmerken van het oude niet voldoende heeft vastgelegd. Zo stond aan het voormalige Boltensgrachtje op de hoek van Rapenburgwal en Markengracht een merkwaardig blok verdiepingwoningen uit het midden van de achttiende eeuw. Blijkens de pentekening van Wenckebach² bevatte het gebouw drie lagen met een zolder en waren de ingangen van begane grond en étages steeds tritsgewijze gekoppeld. Tussen de twee deuren van de benedenwoningen bevond zich de gemeenschappelijke opgang naar boven, waarbij het trappenhuis door sierlijk omlijste venstertjes werd verlicht. Helaas heeft men het belang van een opmeting niet ingezien, hetgeen niet behoeft te verbazen, want tot nu toe is het onderzoek naar de volkshuisvesting in het verleden schromelijk verwaarloosd. De huidige kennis omtrent de geschiedenis van het woonhuis omvat immers niet meer dan een willekeurige reeks stijlgevels en enkele plattegronden.

De Jonker-en-Ridderbuurt aan de overzijde van de Oude Schans achter de Montelbaanstoren tussen Eilandgracht en Rechtboomssloot is een voorbeeld van een moderner opgezette sanering. Weliswaar is de bebouwing langs beide smalle hoofdstraten in het midden van de buurt gesloopt, maar nu heeft men op de vrij gekomen terreinen geen grote verkeersweg aangelegd, doch een speelplaats ingericht, enkele bijzondere gebouwen gesticht en helaas ook een paar bedrijven doen verrijzen. Ter ontsluiting van de kern werden hier de beide dwarsverbindingen verbreed, terwijl de randbebouwing met het oog op de hoge verwervingskosten goeddeels gehandhaafd bleef. De opzet moge enige aantrekkelijke kanten hebben, de nieuwe blokken zijn daarentegen nuchter uitgevallen en betekenen een esthetisch verlies ten opzichte van de nogal schilderachtige sfeer van de vroegere Ridderstraat.

Het Haagse gemeentebestuur heeft na de zone-onteyning in de jaren 1912-'21 ten behoeve van

de Juriaan Kokstraat in het negentiende-eeuwse Scheveningen ook de sanering van het oude vissersdorp ter hand genomen³. Tussen 1914 en 1938 is aldus het gebied achter de zuidelijke bouwstrook van de Keizerstraat vrijwel geheel onteigend in het belang der volkshuisvesting. Na het slopen van 755 woningen en 40 bedrijven, waaronder 8 rokerijen, 4 voermanderijen, een kuiperij en 10 redersbedrijven, had Scheveningen zijn oude karakter nagenoeg verloren.

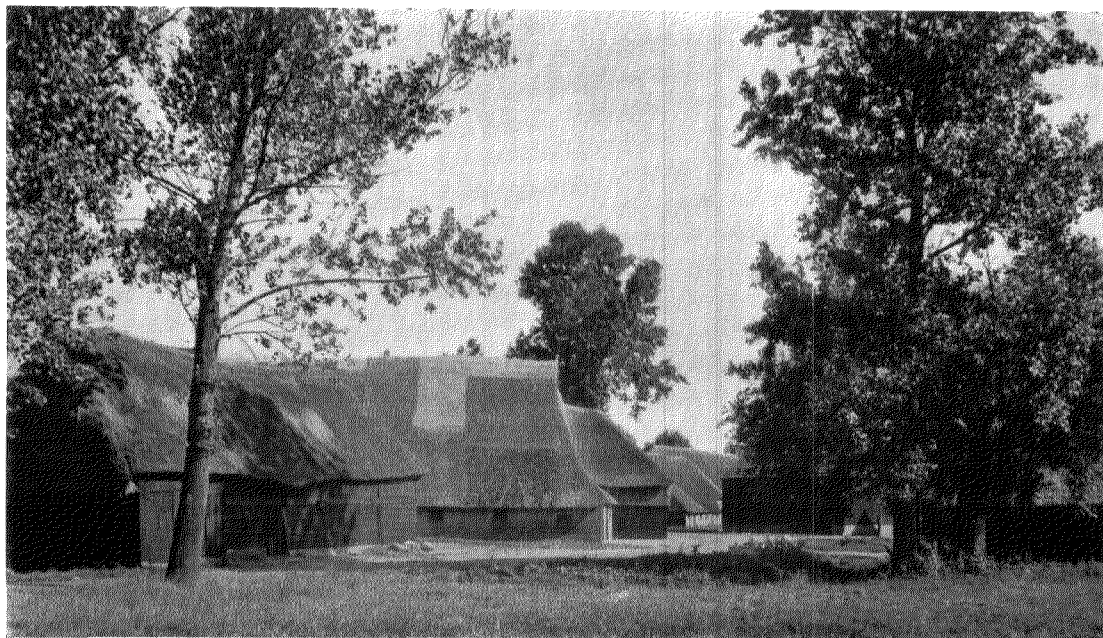
Wie de vroegere toestand heeft gekend, zal moeten beamen, dat er weinig behouden had kunnen worden. Bestond de achttiende-eeuwse nederzetting nog slechts uit de Keizerstraat met voor de kerk een zuidelijke aftakking naar een parallelweg door een duinvallei, de plattegrond van 1832 toont reeds naast een noordelijke uitbreiding een opvulling van de lege terreinen in eerstgenoemd gebied. In de loop van de vorige eeuw nam de chaos overhand toe en uit winstbejag werd de bebouwing zodanig verdicht, dat de benauwde en vaak rug aan rug geplaatste eenkamerwoningen in een warnet van stegen, sloppen en hofjes schuil gingen. Door het redelijke onderhoud en de mooie toon van het materiaal was de aanblik van die buurtjes buitengewoon schilderachtig en stond men steeds weer voor verrassingen, wanneer men na een bochtige gang of donkere poort een bedrijvig erf betrad. De gezondheidstoestand was evenwel erbarmelijk en het is te begrijpen, dat de gemeente maar korte metten heeft gemaakt met deze doolhof.

Toch had men wellicht nog een enkel klein complex kunnen sparen om een oase te vormen in de banaliteit van de nieuwe wijk. Voor bewoning door normale gezinnen of voor een vissersbedrijf was dit dan uiteraard niet meer geschikt, maar als huisvesting voor bejaarden, de nog zwerfende oudheidkamer of daarvoor in aanmerking komende ateliers had zo'n karakteristiek brok Scheveningen zeker kunnen worden ingericht. Thans is het hiervoor te laat en nu ook de andere vissersdorpen langs de Noordzeekust — door afbraak voor de Westwall — hun sfeer geheel of bijkans verloren hebben, zijn er nog maar zeer geringe mogelijkheden om de herinnering aan het verleden levend te houden. Deze betreffen het behoud van een merkwaardig ingewikkeld redershuis aan een binnenterrein van de Baljuwstraat te Katwijk en een aantrekkelijke groep visserswoningen aan de Jan Kroonsweg in

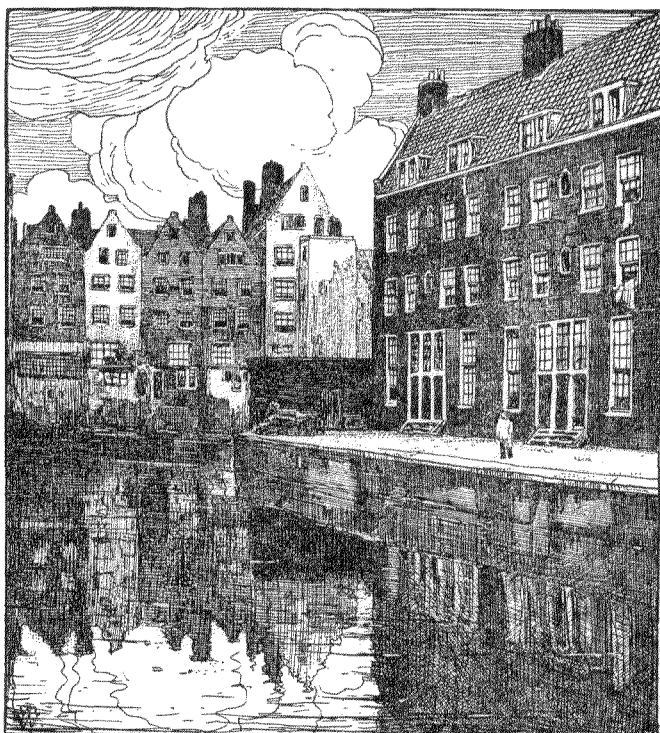
² L. W. R. Wenckebach, *Oud-Amsterdam 100 stadsgesichten*, Amsterdam 1907, blz. 64.

³ P. Bakker Schut, „De saneering van Oud-Scheveningen”, *Tijdschrift v. Volkshuisvesting en Stedebouw*. 19 (1938), blz. 137-148 en 171-178.

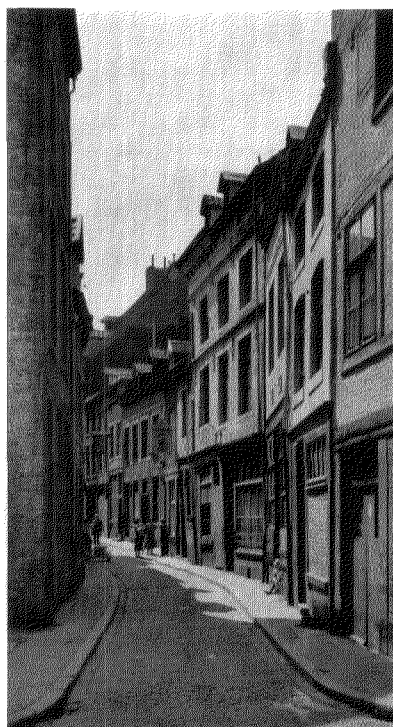
SANERINGSPLANNEN EN STADSHERSTEL

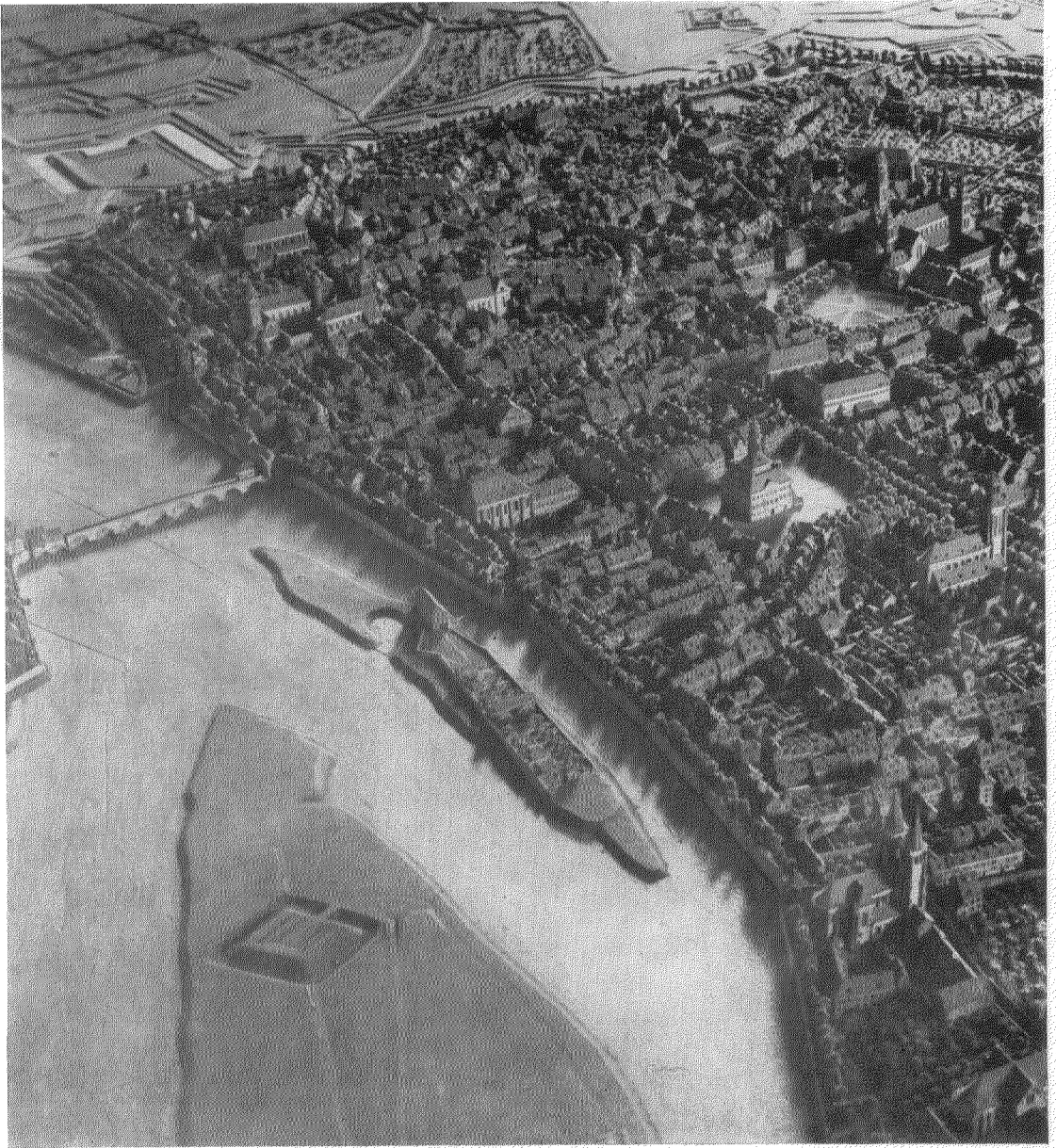
Afb. 1. Orvelte, een Drents gehucht als Aalden, waarvoor een consolidatieplan wordt overwogen.
(Foto E. A. Canneman)

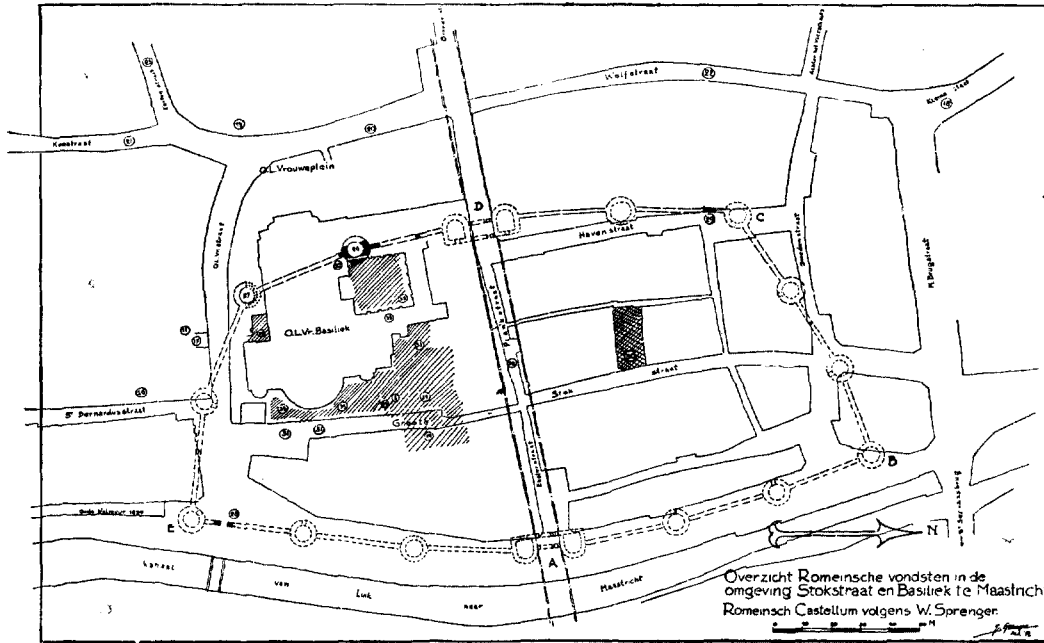
Afb. 2. Verdiepingenwoningen uit de 18de eeuw aan het Amsterdamse Boltensgrachtje voor de sanering.
(Pentekening Wenckebach).

Afb. 3. Maastricht, Stokstraat.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. Deel van de tussen 1748 en 1752 o.l.v. Larcher d'Aubancourt vervaardigde maquette van Maastricht, gezien naar de O. L. Vrouwekerk (Parijs, Musée des Invalides.) (Foto Ir. D. C. van Schaick)

Noordwijk aan Zee 4. Het eerste object zou men kunnen opnemen in hof voor ouden van dagen, het laatste kunnen bestemmen voor zomerhuisjes. Ondanks de achttiende-eeuwse betimmeringen staan ze echter niet op de monumentenlijst; zij zullen dan ook wel ongemerkt verdwijnen bij de uitvoering van de Katwijkse sanering en het Noordwijkse wederopbouwplan, regelingen, die de laatste sporen van de bescheiden bouwkunst van de vissersbevolking moeten uitwissen.

Kwamen de vooroorlogse saneringsplannen derhalve neer op likwidatie en slaagde men er niet in een nieuwe karakteristiek te vinden, bij de wederopbouw van de verwoeste kernen in de eerste oorlogsjaren is daarna gestreefd de oude sfeer te doen herleven. Hiertoe inspireerde men zich vooral op de achttiende-eeuwse opvatting omtrent de omlijsting, raamindeling, dakvorm en bouwstof en plannen als Rhenen en Middelburg tonen het resultaat. Dat de vormen in het algemeen nogal schraal zijn, is naast gebrek aan talent van de ontwerpers te wijten aan de destijds heersende materiaalschaarste. Belangrijker dan de woningarchitectuur waren de stedebouw-

⁴ R. C. Hekker, „Visserswoningen, bouwschuren en boerderijen te Katwijk aan Zee”, *Katwijkse Volksleven* (Oud-Leiden Serie I) Leiden 1951; blz. 50-65. — dez. „Visserswoningen, rederijen en boerenhuizen in Noordwijk aan Zee”, *Noordwijkse Volksleven* (verschijnt binnenkort in de Oud-Leiden Serie).

kundige veranderingen ten opzichte van de oude toestand. In Rhenen betroffen deze de plein-vormige verbreding van de smalle hoofdstraat, de waardiger omlijsting van de Cunerakerk, de duidelijker kernbegrenzing door het vrijleggen van de resten van de vestingmuur en het aanbrengen van kleine accenten als rooilijnverspringingen, sierplaveisel en boombeplanting. In Middelburg is gepoogd het stadhuis en de abdij een grotere rol te laten spelen in het stadsbeeld door de markt vaster te koppelen aan de ringweg om de voormalige burg en de straat, die de middel-lijn hiervan volgde, te vervangen door een bajonetverbinding. Met kleine verschuivingen van bouwblokken en het aanbrengen van open ruimten beoogde men voorts een grotere afwisseling te verkrijgen.

Na de bevrijding is de antikiserende wijze van herbouw in het algemeen verlaten. Een uitzondering vormt Sluis, waar de bevolking uit overwegingen van traditie en vreemdelingenverkeer het oude stadsbeeld terugverlangde. Het bochtige stratennet is daarom slechts op enkele punten, waar het verkeer zulks vergde, gewijzigd en de architectuur is met opzet archaïserend gehouden. Bij de geslaagde voorbeelden hiervan is men minder zuinig geweest met de bouwstoffen dan in Middelburg en in vele opzichten mag het gestelde doel dan ook als bereikt worden beschouwd. Het overige is bij deze vormgeving

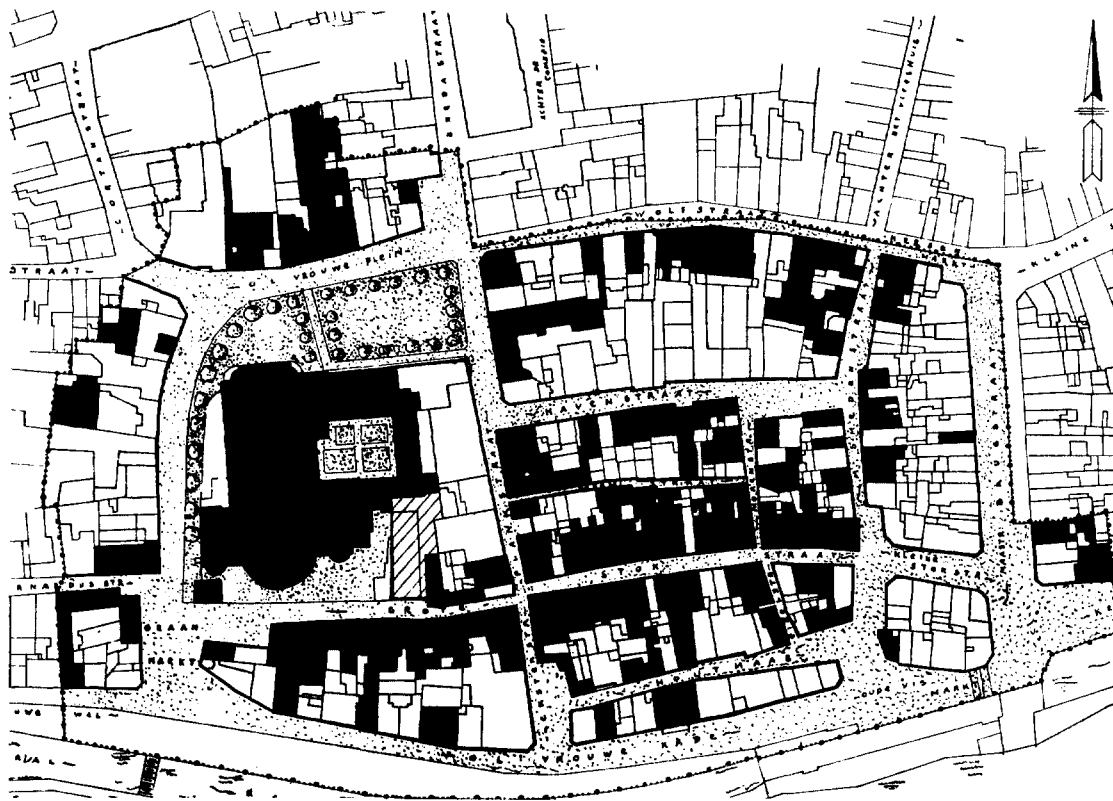

Fig. 2. Bestaande toestand van het Stokstraatkwartier te Maastricht. De architectonisch waardevolle panden zijn zwart aangegeven.

aangepast, want de straten zijn weer met keien geplaveid en voorzien van rabatten, de eigen stoepen worden afgezet met paaltjes en de tuinen aan de weg omheind door muren met steunberen.

De ervaringen opgedaan bij dergelijke wederopbouwplannen moeten van groot belang worden geacht voor de toekomstige saneringen, want in beginsel maakt het geen verschil of men bresen moet dichten, die door oorlogshandelingen of die door krotopruijing in oude kernen zijn geslagen. De architectonische en de stedenbouwkundige verzorging betekenen in beide gevallen doorgaans hetzelfde grote vraagstuk; het invoegen van nieuwe panden tussen waardevolle oude en het aanpassen van de bestaande structuur aan de moderne eisen.

Nu de wederopbouw ten einde loopt gaat men thans de sanering allerwege aanvatten, niet alleen omdat men in de toekomst werkloosheid onder de bouwvakarbeiders wil vermijden, maar in de eerste plaats, omdat onze oude steden door en

door ziek zijn. De huizen zijn versleten, de woonbuurten vervallen of voor gemengde doeleinden misbruikt en de straten kunnen het verkeer niet meer verwerken. Van licht- en luchttoetreding en recreatie wordt nog maar gezwegen. Kortom de oorspronkelijke functie van de bebouwing is door de gewijzigde omstandigheden te loor gaan en de tegenwoordige beantwoordt in geen dele aan de vroegere opzet. Wanneer men dus uit overwegingen van monumentenzorg bepaalde complexen wil behouden, moge men bedenken, dat zulks alleen kan worden bereikt, indien er een nieuwe passende bestemming voor wordt gevonden. De bedreiging van de kastelen en landgoederen is een sprekend voorbeeld, want door herstel alleen verkrijgen ze geen andere betekenis dan museumobject en dan wordt het middel tot doel verheven. Kan men afzonderlijke bouwwerken nog op deze wijze behandelen, het behoud van stedenbouwkundige monumenten vraagt een zinvolle begiftiging met nieuw leven. In het volgende zal aan de hand van enkele voorbeelden

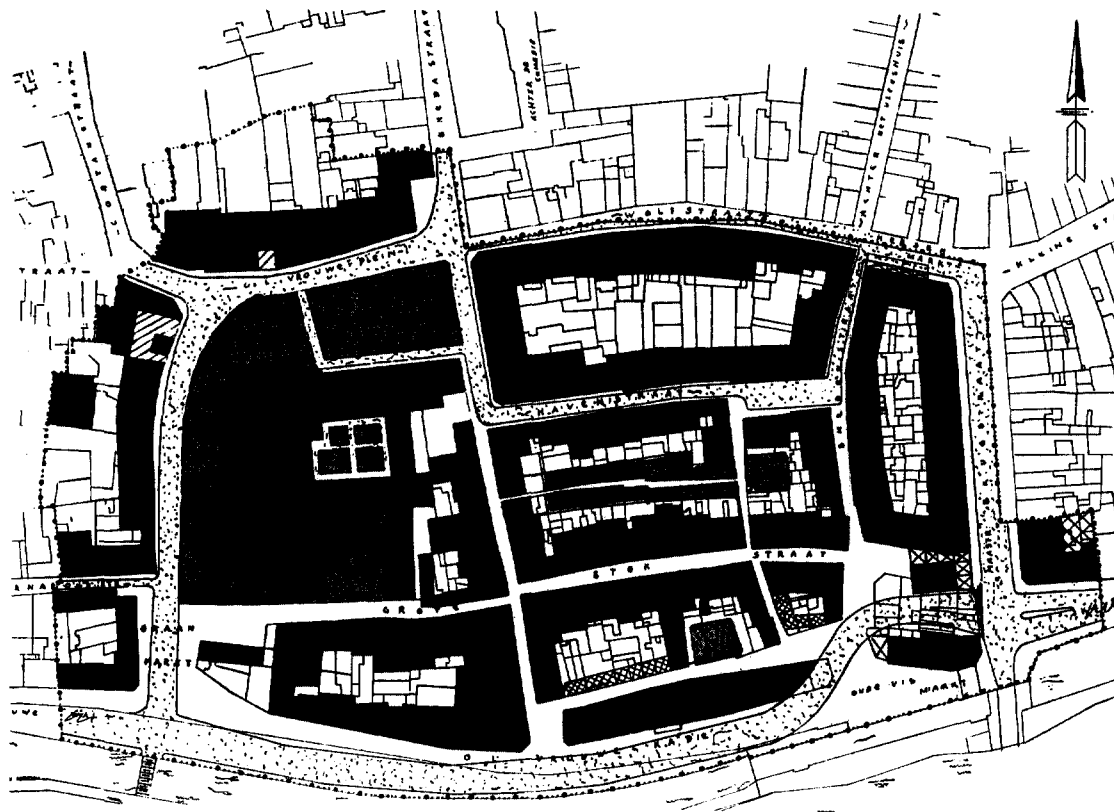

Fig. 3. Saneringsplan Stokstraatkwartier Maastricht. De zijwegen zijn gestippeld, de overbouwde doorgangen gekruisd, de opstallen zwart en de plantsoenen grijs.

worden aangetoond hoe men zulks denkt te bereiken.

De huidige saneringsplannen nu kunnen worden onderscheiden in een viertal categorieën; die waarbij men de bestaande toestand bevriest, een volgende waarbij men het vroegere aanzien herstelt, een derde waarbij men enige waardevolle delen handhaaft en voor het overige naar een nieuwe karakteristiek streeft en ten slotte die waarbij men eenvoudig schoonschip maakt.

De voorbeelden van de eerste categorie zijn uiteraard beperkt, want gave stedenbouwkundige monumenten komen weinig voor en dienen een geringe omvang te hebben om in hun geheel geconsolideerd te kunnen worden. Bovendien mag de maatschappelijke en economische structuur geen veranderingen van betekenis ondergaan, want anders verbreekt de inhoud het omhulsel. Een eerste en geslaagde poging op dit gebied is St. Anna ter Muiden in de gemeente Sluis, eens aan het Zwin een voorhaven van Brugge, maar

reeds lang geleden in vergetelheid verzonken.

Het plaatsje bestaat slechts uit een langwerpig, door linden omzoomd pleintje met een hardstenen pomp in het midden. Aan beide lange kanten staan aantrekkelijke dorpswoningen, waarvan het voormalige raadhuisje zich slechts door de dakruiter onderscheidt, en aan de korte achterwand ligt een oude boerderij. Ter zijde van deze randbebouwing prijkt tussen het geboomte de zware middeleeuwse toren op de achtergrond, waarbij het latere kerkje vrijwel schuil gaat⁵.

Op initiatief van het gemeentebestuur van Sluis, dat uit historische en toeristische overwegingen het plaatsje in zijn geheel wenste te restaureren, is in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een plan opgesteld, dat in de jaren 1949 tot 1952 werd uitgevoerd. Voor het luttel bedrag van f 60.000,— zijn een vijftiental panden opgeknapt en de bestrating, stoe-

⁵ Vgl. het artikel van E. A. Canneman en J. Stapper op Kol. 179-188 van dit tijdschrift.

pen, dorpspomp en tuinmuren hersteld. Voor het raadhuisje vond men in een Amsterdamse studentenkring een nieuwe huurster, de overige opstallen behielden hun bestemming. Wanneer de toren nu nog gerestaureerd zal zijn, heeft men een schoolvoorbeeld van een conserveringsplan verkregen.

Een dergelijke bevrozing van het bestaande kan men eigenlijk nauwelijks saneren noemen, al moeten de huizen inwendig aan de moderne eisen worden aangepast. Is zulks bij woningen nog wel mogelijk zonder het karakter nadelig te beïnvloeden, ten aanzien van boerderijen staat men voor een groter probleem. Dit zal zich voordoen in het aan Zweelo grenzende gehuchtje Aalden, waarvoor een consolidatieplan wordt overwogen⁶. Het bestaat slechts uit een aantal oude hoeven en hooischuren, die schots en scheef om een brinkje zijn gegroepeerd en beschaduwd worden door hoog geboomte. Hoe schilderachtig en belangrijk voor de plattelandskultuur zo'n complex ook moge zijn, men diene te bedenken, dat bevrozing een levenloos openluchtmuseum tot gevolg zal hebben. Wil een boer niet achter raken bij de landbouwtechnische vooruitgang en dus verlies voorkomen, dan moet hij immers zijn bedrijfsgebouw van tijd tot tijd moderniseren en vooral bij de primitieve Drentse hoeven kan dit niet geschieden zonder verminking. De oude typen toch beantwoorden geenszins aan de meest oppervlakkige eisen van brandveiligheid, hygiëne en licht- en luchttoetreding.

Een soortgelijk vraagstuk, maar nu van veel groter omvang, doet zich voor bij die saneringsplannen, welke beogen een stadsdeel of een gehele kern het vroegere aanzien te hergeven. Ook hier gaat het erom of een zinvol gebruik gehandhaafd dan wel een nieuwe bestemming gevonden kan worden voor de uit het verval herrezen bebouwing. Een waarlijk grootse poging hiertoe wordt ondernomen in het Stokstraatkwartier te Maastricht⁷. Deze wijk, die zich uitstrekt tussen de oude Maasbrug en de Onze Lieve Vrouwe kerk en dus ten naaste bij het gebied van het Romeinse castellum beslaat, was nog omstreeks 1800 een voornamelijk woonbuurt. Grote welverzorgde panden stonden langs de smalle straten en de achterterreinen waren ingenomen door tuinen en koetshuizen. De befaamde tussen 1748

⁶ „Openluchtmuseum in Drenthe?“, *Nieuwe Rotterdamse Courant* 24 september 1955.

⁷ Toelichtende beschrijving, behorende bij het sanerings- en bebouwingsplan „Grote Stokstraat en omgeving“. Dienst Stadsontwikkeling, Maastricht 1951.

en '52 onder leiding van Larcher d'Aubancourt vervaardigde maquette van de stad, laat op schaal 1 : 600 tot in bijzonderheden de toestand uit de bloeitijd zien. (Thans wordt dit model, dat met een exemplaar van Bergen op Zoom in het Hôtel des Invalides te Parijs wordt bewaard, nauwkeurig gecopieerd, daar men ze blijkbaar niet wil afstaan.)

In de negentiende eeuw begon de ondergang van de Stokstraatbuurt; de mingevoeden, aange trokken door de opkomende nijverheid, zochten hier een onderdak, de bebouwing werd verdicht en toen men in 1867 Maastricht als vesting ophief, verhuisden de beter gesitueerden naar de moderne buitenwijken. De nieuwe bevolking onderging het algemene proletariseringsproces en woonde de gehuurde panden, die reeds vrijwel versleten waren, geheel uit. De vestiging van bedrijfjes, logementen en kroegen droeg verder het hare bij tot het maatschappelijk en architectonisch verval van het stadsdeel, dat ook economisch geen rol meer kon spelen, daar het door verkeer noch cityvorming werd beroerd.

De toestand was reeds voor de oorlog dermate onhoudbaar geworden, dat men besloot tot ont ruiming op grote schaal, maar gezien de uitzonderlijke waarde van het stede bouwkundige complex wilde men de verkrotte doch kunsthistorisch belangrijke panden niet aan de sloper prijsgeven. Derhalve is een rehabilitatieplan ontworpen, dat in 1955 van kracht werd. Bij uitvoering hiervan worden de waardevolle panden gerestaureerd, de weinige storende ertussen door betere vervangen en de binnenterreinen weer opengelegd. Enkele van de laatste zijn tot openbaar groen bestemd, verschillende straten worden voor rijverkeer gesloten en als enige ingrijpende structuurverandering is de bajonetverbinding tussen O. L. Vrouwekade en Brugstraat vervangen door een soepel be loop. De uitmonding hiervan doorsnijdt het lelijke bouwblok voor de brug, zodat hier tevens een meer karakteristieke aanzet van de wijk wordt mogelijk gemaakt.

Het reeds meermalen genoemde probleem blijft echter de functie van het aldus te saneren gebied in de levende stad. De oorspronkelijke bestemming van woonbuurt is alleen reeds in verband met de vrij hoge huren niet in volle omvang te verwezenlijken, want slechts de meer draagkrachtigen komen hiervoor in aanmerking en onder hen zullen er niet zo heel veel zijn, die zich in een dergelijke oude omgeving willen vestigen. Naast het aantrekken van deze groep, hoofdzakelijk gevormd door intellectuelen, tracht

SANERINGSPLANNEN EN STADSHERSTEL

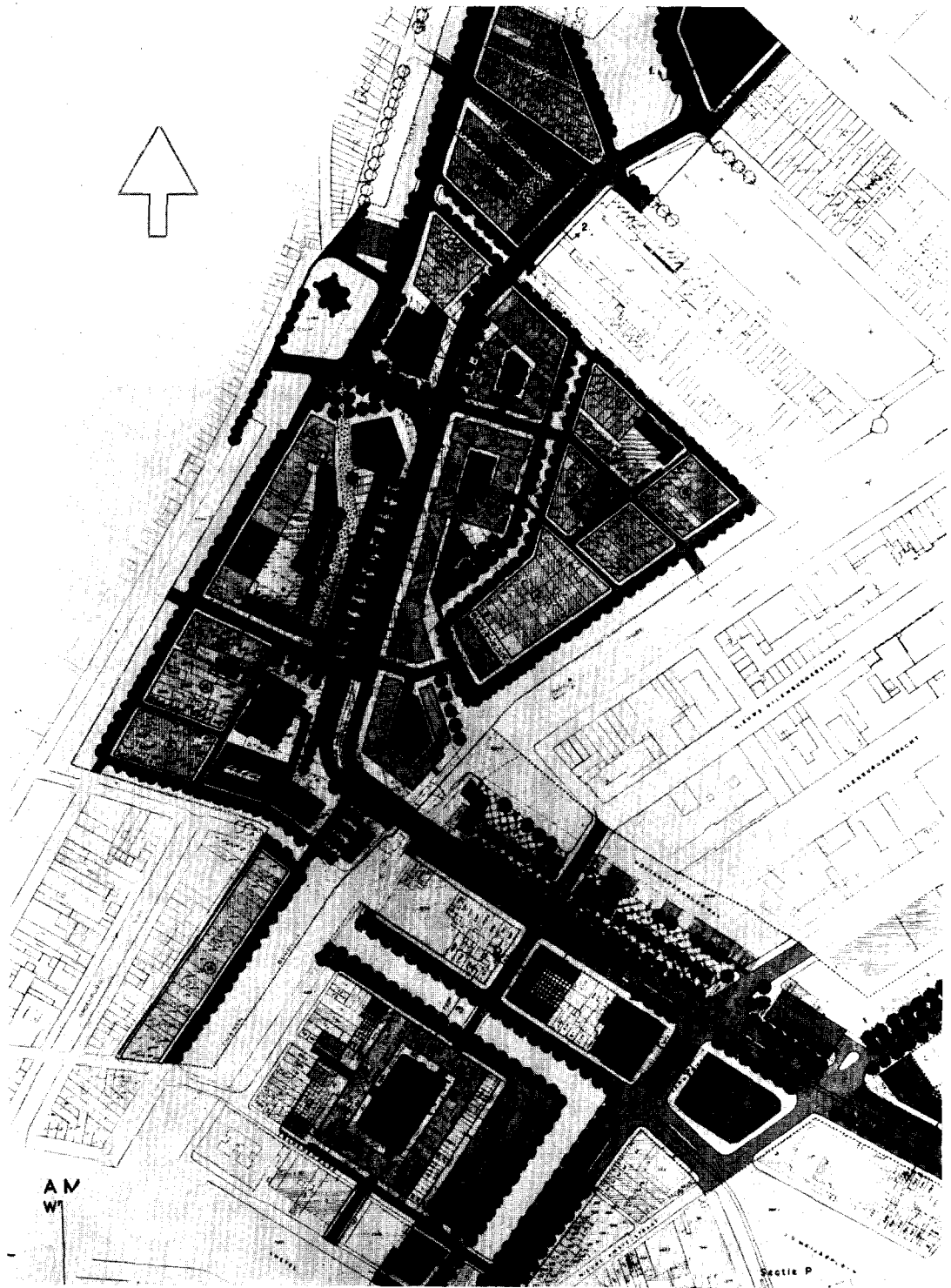

Afb. 5. Dwarsprofiel over het gebied van „Het Groene Balkon” te Nijmegen met op de achtergrond de Grote Kerk. De hoge keermuur is reeds uitgevoerd.

Afb. 6. Saneringsplan „Het Groene Balkon” te Nijmegen, tussen Grote Kerk en Valkhof, naar het ontwerp van Ir. P. Verhagen. Deze opzet moet thans op vele punten worden gewijzigd.

SANERINGSPLANNEN EN STADSHERSTEL

Afb. 7. De wederopbouwplannen Nieuwmarkt en Jodenbreestraat te Amsterdam op de huidige kadastrale ondergrond. Links boven de Waag, rechts onder het Waterlooplein.

men contact te zoeken met de city door vestiging toe te staan van kleine gespecialiseerde winkels en bedrijfjes met een uitgesproken kunstzinnig, ambachtelijk en culinair karakter. Op deze wijze kan het leven weer worden binnengeleid als bron voor een rendabele exploitatie en vermijdt men een steriele sfeer.

Voordat men evenwel aan de uitvoering toekomt, dient eerst ontruiming te hebben plaats gevonden, waarbij de asociale gezinnen in overgangswoningen moeten worden ondergebracht, ten einde hen op te voeden tot volwaardige burgers. Niet alleen verslinden deze maatregelen grote bedragen, maar ook de kosten van deze categorie saneringsplannen zijn hoog. In een likwidatieplan heeft men bij de financiële opzet slechts te maken met het zgn. horizontale vlak, d.w.z. de bedragen voor de verwerving van grond en opstallen, voor sloop en voor openbare werken (bijkomende kosten buiten beschouwing gelaten), waartegenover als inkomsten de opbrengst van de uit te geven grond staat. Thans treedt ook het verticale vlak op, want de meeste panden blijven staan en moeten met premies van het ene en subsidies van het andere ministerie weer bewoonbaar gemaakt en kunsthistorisch hersteld worden. Wanneer de gemeente — nu de goedkeuring verkregen is — bloksgewijze krachtig aanpakt en er in slaagt de trek naar de herrezen wijk te bewerkstelligen is er voor het behoud van de monumentale stadsdelen elders in het land nog hoop.

De rehabilitatie van kleine waardevolle plaatsen in hun geheel levert weer andere moeilijkheden op. Weliswaar is de economische en maatschappelijke structuur daar doorgaans eenvoudiger, zodat het vraagstuk van de nieuwe functie van veel minder belang is, maar door het uitdunnen van de verdichte bebouwing moet men de verdreven bewoners buiten de kom onderbrengen. Voor een vestingstadje als b.v. Elburg klemt zulks bijzonder, omdat juist de markante begrenzing door beplante wallen een van de voornaamste aantrekkelijkheden vormt en een uitbreidingsplan de aanblik teniet kan doen. Bovendien zullen in een dergelijke plaats weinig gegadigden in staat zijn de hoge huren te betalen, die vele vervangende woningen moeten opbrengen. Na het slopen van de slechte panden dient men immers tussen de karaktervolle huizen nieuwe in te voegen, die wat grootte en verzorging betreft niet meer uit de toon mogen vallen. En in dit opzicht gaan ze de normen voor de gesubsidiëerde woningbouw te boven.

Deze aspecten nu terzijde latende en blijvend bij het voorbeeld Elburg moet worden gewezen op de studie van Stapper voor de rehabilitatie van de oude vesting⁸. In afwachting van de door de gemeente voorgenomen regeling voor de bebouwde kom heeft de schrijver een gedegen onderzoek naar de waardevolle elementen verricht. De uitkomst is vastgelegd in een kaart, waarop naast deze onderdelen ook de storende panden zijn aangegeven. Op grond hiervan is een stedenbouwkundig herstelplan ontworpen, dat als eerste kenmerk de amovering van de opstallen tussen de aarden wallen en de voormalige stadsmuur toont. Waar de overblijfselen van deze laatste niet kunnen worden gerestaureerd, kan men de plaats door een voetmuurtje of heg aanduiden. Binnen de rechthoek van het kort voor 1400 gestichte stadje is de bebouwing aan de elkaar haaks snijdende straten in twee klassen verdeeld, een hogere en een lagere, ten einde het ritme in grote trekken vast te leggen. De binnen- en achterterreinen zijn waar nodig weer geopend, hoewel dit misschien drastischer had kunnen geschieden.

Aangezien deze kern niet sterk verkrot is en de gemeente niet geneigd zal zijn veel goede panden aan te kopen, kan van een ingrijpend stadsherstel, als in Maastricht mogelijk is, voorsnog geen sprake zijn. Men kan dus afgezien van enkele saneringen van geringe omvang de weg van Amersfoort volgen door geleidelijk kleine verbeteringen tot stand te brengen.

De derde categorie saneringsplannen betreft objecten, waarbij men enige waardevolle onderdelen spaart, doch voor het overige naar een nieuwe karakteristieke oplossing streeft. Het bekendste voorbeeld op dit gebied is „Het Groene Balkon” te Nijmegen⁹. Dit plan is in 1939 ontworpen op initiatief van de stichting „Saneering Oude Stad”, veelbetekenend afgekort tot S.O.S. Het omvat de van goede woonbuurt tot krottenwijk vervallen bebouwing op de naar de Waal aflopende helling tussen Stevenskerk en Valkhof. De ontwerper — Ir. Verhagen — is er van uitgegaan, dat de voor Nederland unieke situering tegen een heuvel geaccentueerd moest worden. Hiertoe diende men de voet van de glooiing

⁸ J. Stapper, „Is bescherming van Elburg wenselijk en mogelijk? Inleiding tot een regeling voor de bebouwde kom”. *Tijdschrift v. Volkshuisvesting en Stedenbouw*, 35 (1954), blz. 134-139.

⁹ R. Ver Loren van Themaat, „Saneering Oude Stad Nijmegen”. *Tijdschrift v. Volkshuisvesting en Stedenbouw*, 21 (1940), blz. 77-83.

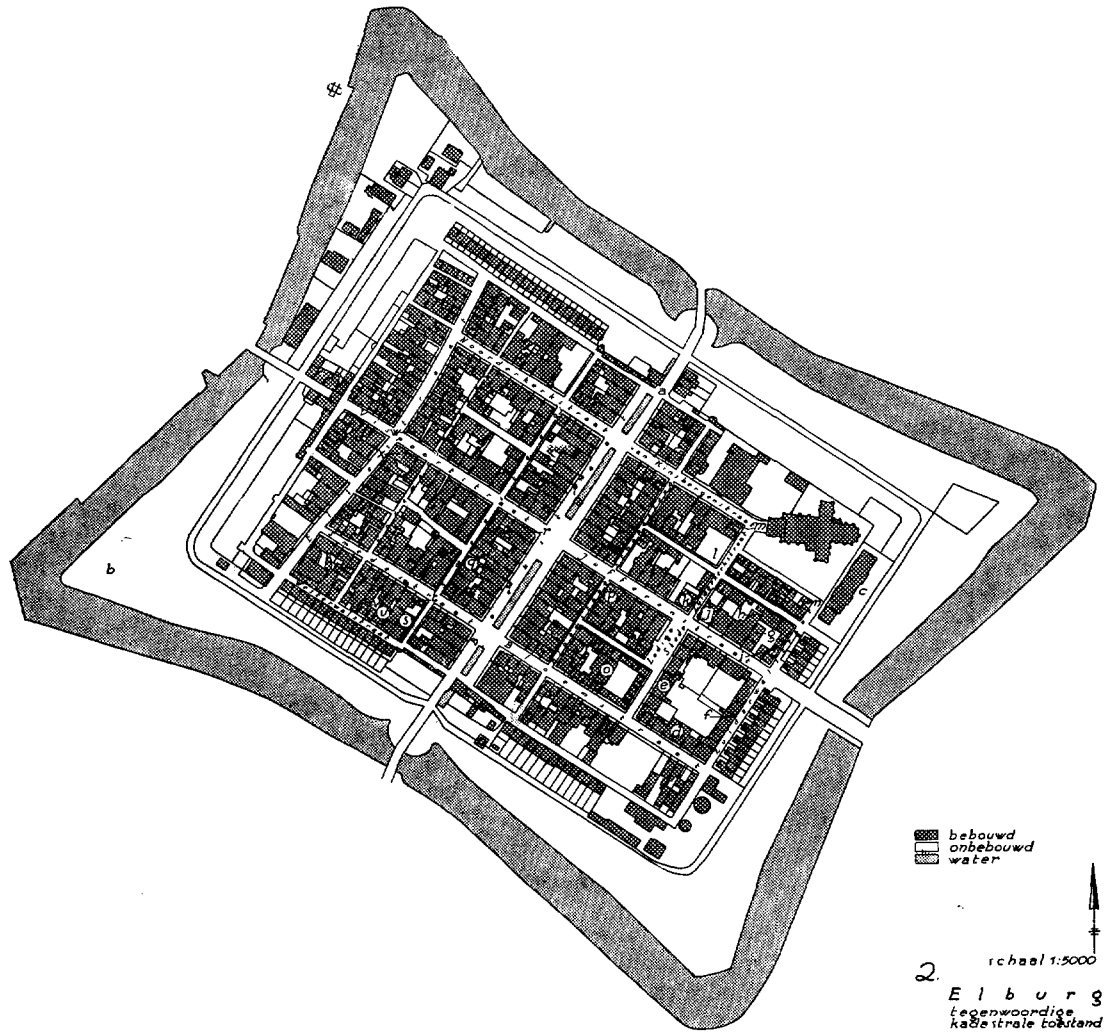

Fig. 4. (Cliché Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw).

achter de te handhaven bouwstroken langs de kade terug te leggen, het daarop volgende stuk van de helling op te hogen en het verschil door een forse keermuur te overbruggen. Deze werd dan geled, van steunberen voorzien en vormde tevens de onderbouw voor een aantal vrijstaande woonhuizen, die derhalve het karakter van brede wachttorens kregen. De tussengelegen ruimten werden bestemd tot tuinen of openbaar groen, dat men door middel van trappen van beneden af zou kunnen bereiken. Aldus ontstond de naam „Het Groene Balkon”. Boven op de helling werden wel enige rooilijnverbeteringen aangebracht, maar de ontwerper liet toch verschillende „gassen” en schilderachtige straten intact.

De uitvoering van dit plan kwam eerst op het einde van 1952 weer aan de orde, maar door de mogelijkheden, die de oorlogsverwoestingen boden, en de moeilijkheden inzake de financiering is van de oorspronkelijke opzet afgeweken¹⁰. Het steil naar de Waal aflopende straatje de Lindenberg — wellicht eens als droge gracht langs de Valkhofheuvel gegraven — heeft na sloping van de belendende percelen een flauwere helling gekregen. De verhoogde uitmonding gaat nu met een bocht over in de weg op het Groene Balkon,

¹⁰ B. Fokkinga, „Het Nijmeegse „Groene Balkon”.“ *Publieke Werken*, 23 (1955), blz. 37-41. „Herziening parkaantleg Valkhof Nijmegen”. *Publieke Werken*, 23 (1955), blz. 71.

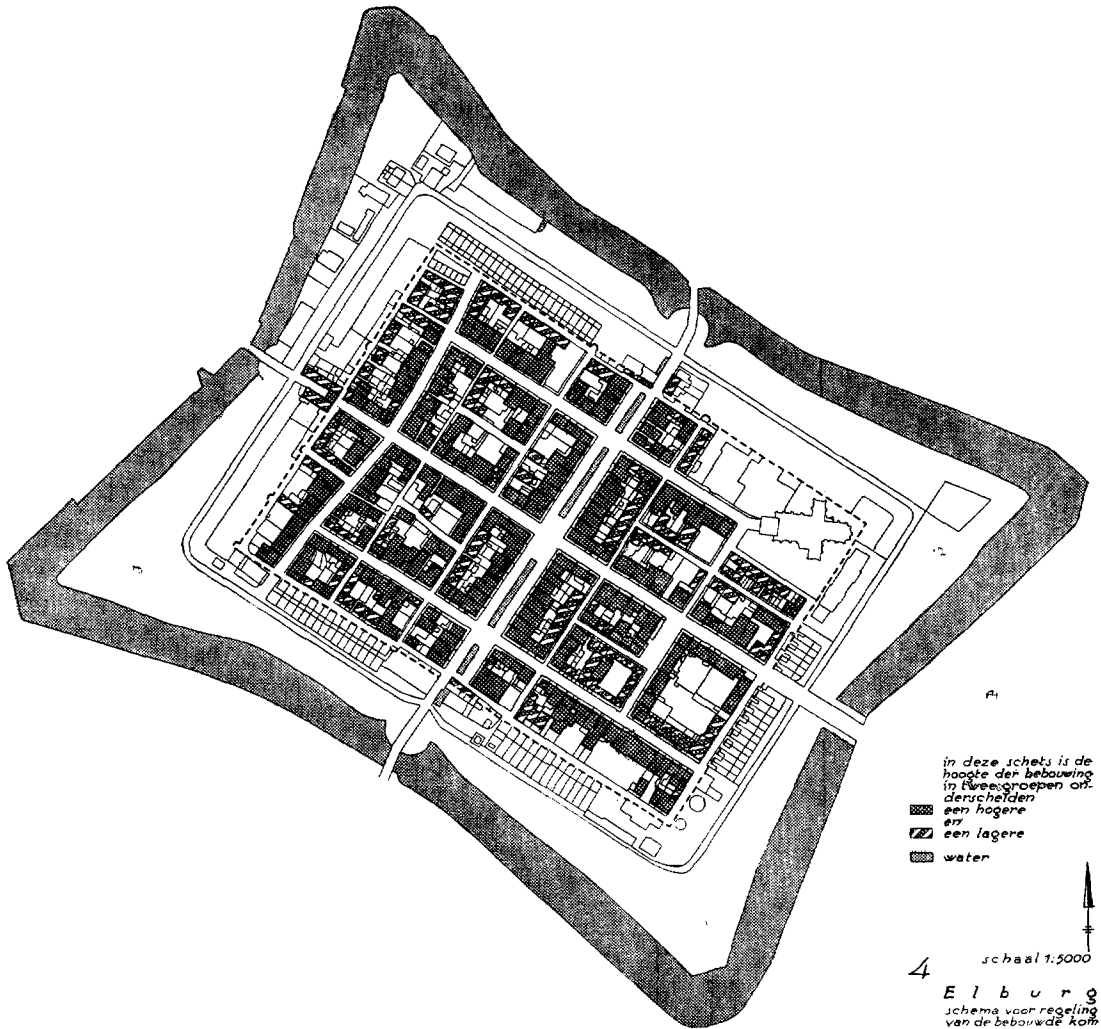

Fig. 5. (Cliché Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw).

waarvan de enorme grondslag thans als een Assyrisch bolwerk boven de kadestroom oprijst. Door middel van bordestrappen in de inspringende hoek tussen Valkhof en Lindenberg is een verbinding voor voetgangers tot stand gekomen. Hoger op leidt een pad naar de zgn. Karolingische kapel. Ook deze krijgt misschien een waardiger omgeving, want een plan voor een nieuwe parkeerleg is voorbereid. Hierbij zal de plattegrond van de burcht weer worden aangegeven door middel van voetmuren, terrassen en beplanting, waarna de romantische slingerwegjes en perken plaats maken voor een strengere tuinstructuur.

De beëindiging van de grote keermuur aan de andere zijde levert meer moeilijkheden op; men

komt namelijk in een gebied met enige monumentale panden. De hier steil naar de kade aflopende Grote straat heeft niet alleen zijn aantrekkelijkheid als woongebied verloren, maar zal bij handhaving van de huidige helling ook het winkelende publiek blijven afschrikken. Bij koppeling aan het zaken centrum zou men deze weg dus eveneens een flauwere helling dienen te geven en voor het einde op moeten vangen op een soort bastion van de muur. Bij het tot stand brengen van een buurt voor meer goeiden, zoals eertijds, behoeft de glooiing niet te verdwijnen, indien men verzorgde blokken evenwijdig aan de hoogtelijnen opricht, maar ook in dit geval zal het sparen van de panden van oudheid-

kundige waarde zeer moeilijk zijn. De economische en historische belangen dienen dus tegen elkaar te worden afgewogen.

Een saneringsplan uit dezelfde categorie is dat voor Woudrichem¹¹, evenals Elburg binnen een omwalling gelegen, maar ondanks een aantal belangrijke monumenten minder gaaf en sterk verkrut. In zijn ontwerp heeft de stedenbouwkundige de bouwblokken, die de evenwijdig aan de Merwede lopende hoofdstraat begrenzen, gehandhaafd. Hier worden de verschillende „Dortse” gevels, het oude raadhuisje en de poort gerestaureerd, terwijl er slechts enkele kleine wijzigingen worden aangebracht. De overige 170 panden (van de 300 in totaal binnen de veste) moeten geheel verdwijnen en worden slechts langs de voet van de wallen vervangen door een randbebouwing in strokenvorm. De middeleeuwse kerk komt dus in een grote groenvlakte te liggen, waarop alleen een paar bijzondere gebouwtjes als scholen e.d. mogen verrijzen. Nog afgezien van de zeer hoge kosten, valt over dit doorbreken van de beslotenheid uiteraard te twisten, want de open ruimte is te groot van schaal voor de kleine kern. Het verdient veeleer de voorkeur de nog goede bebouwing langs de Kerkstraat en langs de noordoostelijke rand van de vlakte te handhaven. De onbepaaldheid maakt dan plaats voor een duidelijke indeling en het element van verrassing, waarmede de stedenbouwkundigen zo gaarne spelen, treedt dan op door de vorming van grote binnenhoven. Het streven naar het scheppen van een gemeenschapsruimte maakt dit ontwerp echter tot een voorbeeld van een plan met een nieuwe karakteristiek.

Bij de laatste categorie saneringsplannen gaat men nog een stap verder en offert ook de monumenten op. De veelomstreden plannen voor de Amsterdamse binnenstad zijn in dit opzicht het sprekendst¹². Men heeft hier de door houtroof in de oorlog toegebrachte schade aangegrepen om op grond van de Wederopbouwwet een drastische sanering uit te voeren. De belangrijkste onderdelen zijn het Waterlooplein met omgeving en het aangrenzende gebied tussen Nieuwmarkt en Kromboomsloot. Als hoofdelement mag de

¹¹ „Definitieve vaststelling van het Woudrichemse saneringsplan”. *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 6 maart 1956.

¹² F. Vermeulen, „Wederop- en neerbouw in Amsterdam”, *Katholiek Bouwblad*, 22 (1955), blz. 273-277. *Alarm in Amsterdam of het lot der oude binnensteden*, o.r.v. G. Brinkgreve, Amsterdam 1956.

verkeersverbetering worden gezien. Deze behelst het ten uitvoer leggen van het vooroorlogse plan om als deel van de binnenstadsring een tracee tot stand te brengen van het Centraalstation en de Prins Hendrikkade via genoemde buurten en de te verbreden Weesperstraat tot de uitvalsweg naar het Gooi. Aan deze doorbraak is een groot deel van de structuurverandering opgehangen. Voor het Waterlooplein komt hier nog bij de gelukkige gedachte om het voormalige Zwanenburgereiland voor stadhuisbouw te bestemmen en de niet door ieder toegejuichte inval om de tunnelroute van de Blauwbrug via de verwijde Lazarussteeg te leiden. Tengevolge van de laatste oplossing zou de belangrijke pastorie van de Mozes-en-Aäronkerk moeten sneuvelen, zodat dit bedehuis zijn stedenbouwkundige plaats verliest; als gevolg van de eerste wordt de markt verplaatst naar de te ontruimen strook tussen Jodenbreestraat en Houtkopersburgwal. Met de schamele herinneringen aan de houttuinen zal dus ook het huisje van de Anthoniesluis verdwijnen, dat deze vernauwing voor de wijdte van de Oude Schans zo kernachtig accentueert.

Aan de overzijde wordt de St. Anthoniebreestraat opgeheven en vervangen door de nieuwe doorbraak. Deze gaat na de sluis met een scherpe bocht langs de vrij te leggen Zuiderkerk en wordt bij het pand Flesseman — een voor sloop te kostbare steen des aanstoots — gesplitst in een zijtak naar de Nieuwmarkt en een hoofdader naar de Lastageweg. Als uitvloeisel van dit tracee heeft men gemeend de gehele waaier van de Waag aankomende straten — de oude wegen naar de poort — tot de Kromboomsloot te moeten verwijderen. Kan het behoud van deze gedegeneerde buurt met zijn slechte verkaveling moeilijk worden verdedigd, de amovering van de westelijke wand van de Kromboomsloot mag een ernstige aantasting van het stadsbeeld heten. Nog afgezien immers van belangrijke objecten als de voormalige Armeense kerk en de nabijgelegen pakhuizen is de sfeer van dit intieme grachtje ondanks verminking zodanig, dat men van een stedenbouwkundig monument mag spreken. In het plan is hiermede echter geen rekening gehouden en zijn langs een verspringende rooilijn grote blokken van een andere schaal ontworpen, waarbij zelfs de uitmonding naar de Oude Schans zou moeten worden verlegd. Bovendien is hier vestiging van bedrijven toegestaan, zodat men het verkeer aantrekt, dat men juist uit de binnenstad wil weren. Veeleer zou hier een rustige woonbuurt op zijn plaats zijn, waaraan in het centrum

behoefte bestaat, vooral bij hen die de nuchterheid van de buitenwijken willen mijden.

Ook andere onderdelen, zoals de niet noodzakelijke verbreding van de Binnenbantammerstraat met zijn fraaie gevels, lijken niet zorgvuldig genoeg overwogen. Men moge waardering hebben voor het streven dergelijke onderkomen buurten uit hun verval op te heffen en weer een nieuwe functie te geven, bij het ingrijpen dienen de waardevolle elementen zo veel mogelijk te worden ontzien, waarbij vooral de schaal bewaard moet blijven. Een voordelige grondexploitatie mag niet altijd de doorslag geven.

Een ander punt, dat in deze likwidatieplannen naar voren komt, is de vraag: welke bestemming men moet kiezen voor de belangrijke gevels of onderdelen daarvan, die men ter plaatse niet meer kan behouden. Voor het onderbrengen in een museum komen deze objecten doorgaans niet in aanmerking en ook als materiaal voor restauratiedoeleinden zullen zij zich niet altijd lenen. De vooroorlogse pogingen om natuurstenen toppen op nieuwe woningen te monteren, leidde zelden tot een bevredigend resultaat, al kan het silhouet hierdoor worden verbeterd. In kunsthistorische kringen is men echter in het algemeen nogal huiverig ten opzichte van dergelijke oplossingen, ook al zouden de weer toe te passen fragmenten of gehele gevels in harmonie zijn met de bijbehorende nieuwe architectuur. Nog een stap verder houdt het overbrengen van gehele woningen of complexen in. Dit heeft men overwogen voor de Zaanstreek, waar vooral de fabrieksuitbreidingen steeds meer karakteristieke

voorbeelden van de oude houtbouw doen verdwijnen¹³. Op een gunstig gelegen terrein tegenover de nog vrijwel gave Gortershoek te Zaanwijk — waar zich de Zaanlandse Oudheidkamer bevindt — is aan de andere kant van het water een plannetje ontworpen voor een oud-Zaanse buurt. De elders af te breken waardevolle woningen zouden hier weer kunnen worden opgericht en na aanbrenging van de moderne voorzieningen voor normale huisvesting worden vrijgegeven. Een openluchtmuseum ligt dus niet in de bedoeling.

Samenvattend kan worden gezegd, dat de bescherming van stedenbouwkundige monumenten urgent wordt en dat het gevaar voor aantasting nog zal toenemen wanneer de Ruimtetwet het maken van saneringsplannen, die niet louter krotopruijing beogen, zal stimuleren en wanneer de bouwcapaciteit sloop en vervanging op groter schaal dan thans zal toelaten. De beste bescherming is evenwel niet het bevriezen van de vorm, maar het genezen van de inhoud; met andere woorden het zoeken naar een zinvolle nieuwe functie, zodat beide een onverbreekelijke eenheid blijven. Slechts op deze wijze kunnen de stedenbouwkundige monumenten voortleven; kan dit niet worden bereikt, dan gaat het oude karakter te loor en verliezen zelfs de gaaf gebleven details als architectonische monumenten een deel van hun betekenis.

¹³ „Een Zaanse Reservaat” (Red.) *De Zaende*. 6 (1951), blz. 261-262. J. Schipper, „Zaanse Houtbouwkunst”. *ibidem*, blz. 263-273.

SUMMARY

REORGANIZATION PLANS AND RESTORATION OF TOWNS

BY R. C. HEKKER

The modern plans of reorganization and sanitation, which cause much alarm to those that are concerned about the beauty of old towns, should be considered dispassionately, for it cannot be denied that our old town-centres are seriously diseased. There is little point in restoration in itself if the original function is not restored as well or a new function created. The pre-war plans of sanitation in Amsterdam and The Hague (Scheveningen) aimed exclusively at slum clearance. After the war the stopping up of gaps struck by war in the old town-centres became an additional task; but fundamentally this does not make much difference, for in both cases a justified insertion of new buildings between the historical ones has to be designed while the existing structure has to be adapted to modern requirements. The author divides the modern plans of reorganization and sanitation into four categories, viz. absolute consolidation of the existing situation (e.g. St. Anna ter Muiden and the Drentish hamlet of Aalden), restitution of the former aspect, so rehabilitation (e.g. Elburg, Maastricht: the Stokstraat area), attempts to create a new characteristic aspect preserving some valuable parts (Nijmegen: Green Balcony) and finally complete liquidation of the existing situation (Amsterdam: Nieuwmarkt).

STEDEBOUWKUNDIGE EN ARCHITECTONISCHE ASPECTEN VAN MIDDELBURGS WEDEROPBOUW*

DOOR

PROF. IR. J. F. BERGHOEF

Wie het vooroorlogse Middelburg gekend heeft, bewaart de herinnering aan een stille, geresigneerde stad. Op Donderdag, de marktdag, was er wat leven en vertier, de overige dagen scheen alles er verzonken in de overpeinzing van een lang voorbij, glorieus verleden.

Middelburg heeft inderdaad een bewogen geschiedenis achter zich. Het heeft lange perioden van voorspoed gekend, tijden van grote welvaart en momenten van diepe nood. Het komt mij goed voor hier in het kort de historie van de stad te releveren, omdat de structuur en de bebouwing daarvan de neerslag vormen.

Wanneer hier voor het eerst van een nederzetting sprake geweest kan zijn, valt niet na te gaan. Van betekenis is, dat men zich vestigde op de kruising van twee Walcherense ruggen en dat dit punt geleidelijk nog werd opgehoogd. Dat dit dienstig was in het door vloed en veelvuldig bezochte land is op het einde van de oorlog, bij Walcheren's inundatie, opnieuw gebleken.

Zeker is thans geworden, dat op de plaats van het huidige stadscentrum reeds vóór het jaar 1000 een vluchtburg aangelegd werd, die met Domburg en Souburg naar alle waarschijnlijkheid een Walcherens verdedigingsstelsel vormde tegen de Noormannen. De recente onderzoekingen van Dr. W. C. Braat hebben de knappe hypothesen daaromtrent van P. K. Dommissie en van Prof. Huizinga volledig waar gemaakt.

Aan die burg dankt „de Middelburg” zijn naam, zijn oorsprong en zijn merkwaardige ronde stadskern.

Die burg was evenwel aanzienlijk kleiner dan de huidige ronde kern. Hij werd namelijk door een wal en een gracht omringd. De laatste bestond aan de noordkant uit een bocht van de Arne en aan de zuidkant uit een gegraven gracht. De Lange Delft, waarvan de naam nog duidt op de gedolven gracht, en de rest van de ringstraat moeten dan beschouwd worden als

* Bewerking van de openingsvoordracht voor de Akademiedagen van de Kon. Nederl. Ak. v. Wetensch. op 8 en 9 mei 1951 te Middelburg.

buitensingels, die ook aan de binnenzijde bebouwd zijn geworden. De ringstraat heeft een diameter van ongeveer 350 m, terwijl de burg zelf vermoedelijk een 180 m in diameter mat.

Men mag aannemen, dat binnen de burg's graven steen, een kapel en verdere opstallen gestaan hebben. Daarbuiten ontwikkelde zich, onder beschutting van de burg, een in 1103 voor het eerst genoemde nederzetting met markt en haven. Daar werden ook de twee Monsterkerken gebouwd, van waaruit Walcheren gekerstend werd.

Het oudst bewaarde stadsrechtprivilege van 1217 verwijst naar een ouder keur, vermoedelijk uit de tweede helft van de 12de eeuw¹; het stadsrecht werd in 1254 door de Rooms-koning Willem II vernieuwd en uitgebreid. Uit diezelfde tijd dateert de eerste uitleg en bevestiging, reikende tot de huidige binnengrachten en die, op kleine toevoegingen rond de haven in de 14de eeuw na, tot op het midden van de 16de eeuw voldaan hebben. In zijn tijd moet deze uitleg een bijzonder grootse onderneming geweest zijn en zij bewijst, dat Middelburg toen reeds van betekenis was.

De stad was gunstig gelegen ten opzichte van Vlaanderen, aan de Scheldemond, terwijl de rede bij Arnemuiden een veilige ankerplaats bood. Middelburg is daardoor tot voorhaven en doorvoerhaven gegroeid, eerst voor Brugge, later voor Antwerpen.

Er werd in de middeleeuwen aanzienlijke handel gedreven; de oude documenten spreken van waren uit Engeland en Frankrijk, Portugal en Spanje en Italië. Gestaag kreeg de handel grotere omvang en nam de welvaart toe; de voornaamste bouwwerken van de stad getuigen nog heden van die voorspoed.

Het klooster binnen de oorspronkelijke burg

¹ Voor het ontstaan en de ontwikkeling van Middelburg vgl.: W. S. Unger, *De Monumenten van Middelburg* 2de herz. druk, Maastricht 1943. — W. S. Unger en J. J. Westendorp Boerma, „De steden van Zeeland” (eerste stuk), *Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetensch.*, 1954, blz. 1-82.

omstreeks 1100 gesticht, groeide allengs uit tot een rijke en omvangrijke abdij. De kapel werd vervangen door een kerk, die op haar beurt enige malen vergroot werd. Ernaast bouwde men de grandioze toren, de „Lange Jan”. Tegen het midden van de 15de eeuw begon men met de bouw van het weelderige stadhuis, waaraan enige generaties uit het bouwmeestersgeslacht Kelder-mans hun beste krachten wijdde.

Omstreeks 1550 werd de uitvoering beraard van een tweede grootscheepse uitleg, omsloten door moderne verdedigingswerken. De plannen waren van de hand van twee Italianen, Alessandro Pasqualini en Donato de Boni. Het werk werd in étappes uitgevoerd en tegen 1600 voltooid. Een kring van trotse bastions versterkte en sierde sedertdien de stad; men kan Middelburg in zijn glorieuze, decoratieve figuur bewonderen op de fraaie kaart van Cornelis Goliath (afb. 1).

Het beleg van 1574 tot '76 en de overgang tot Oranje betekenden het einde van de middeleeuwse handel. Middelburg begon zich moeizaam van deze slag te herstellen, toen in 1585 Antwerpen viel. Radicaal gooide men het roer om en ging eigen handel drijven op Frankrijk, Engeland en de gebieden om de Middellandse zee; eigen schepen voeren al ras op de Oost en op de West, waardoor nieuwe rijkdommen binnenstroomden. Voor Middelburg begon de gouden eeuw 15 jaren ante diem!

Bovendien bleek de „vrije nering” op de Middelburgse reders en kapiteins een bijzondere be-koring uit te oefenen en die sport leverde ook zo een en ander op. Ten slotte werden er in de 18de eeuw nog eens schatten vergaard met de slavenhandel en zo kende onze stad tussen 1600 en 1800 menig „gulden jaar”. Tegen 1700 telde Middelburg ongeveer 30.000 inwoners en het moet er gegonsd hebben van leven, bedrijf en vertier.

De talloze patriciërswohnungen, de statige klas-sieke behuizingen uit de 17de en de joyeuzere barok- en rococo-huizen uit de 18de eeuw zijn de stille getuigen van zoveel welvaart.

Maar dan, in de 19de eeuw, treedt het verval in. Na de Napoleontische oorlogen wil de handel er niet meer gedijen. De rede verzandde, het graven van kanalen naar zee mocht niet meer baten. Het inwonertal liep terug tot ongeveer 20.000. En zo werd Middelburg een stille provin-ciestad, bestuurscentrum van Zeeland en marktplaats, niet meer voor aller heren landen, maar slechts voor Walcheren.

Aan de achteruitgang was toch ook een licht-zijde: tot 1940 is deze stad vrijwel ongeschonden gebleven. Uitbreidingen noch veranderingen van de stadsstructuur kwamen meer voor, behoudens de ruwe oversnijding van de zuidrand door het kanaal en de spoorweg; maar het stedebouwkun-dige karakter bleef onaangetast. En de bebou-wing had in de 19de eeuw, vergeleken met die in andere steden, weinig geleden. Wel werd er bij noodzakelijk herstel weinig piëteit betoond en konden de nieuwe vensters en winkelpuien allerminst bogen op schone verhoudingen en ver-delingen, doch dit alles betrof slechts detail-veranderingen. En de enkele stadspoorten en pan-den, die afgebroken werden, legden weinig ge-wicht in de schaal tegenover het onnoemelijk vele, dat bleef. En zo is Middelburg verwonder-lijk gaaf tot ons gekomen.

De kern behield de kronkelige, nauwe middeleeuwse straten met hun soms geleidelijke, dan weer abrupte verwijdingen. In het hart bleef de merkwaardige strakke cirkel, waarop men altijd weer belandde en de kaarsrechte middellijn, die als een zaagsnede door het hart ging, met negatie van de niveau-verschillen en ongevoelig voor de nabijheid van het geweldige kerkencomplex.

Tegen de cirkel lag de Markt, wat onbestemd van vorm — als ruimte ontstaan na sloping van de Westmonster — en wat armelijk van bebou-wing; maar des te pralender stond er het stad-huis met een profusie van stenen kantwerk, blank en weelderig.

De Abdij lag met de kerken en de Lange Jan min of meer in het hart verscholen. Des te ver-rassender was de spatieuze hof, het Abdijplein, met zijn voorname ombouwing van hoge, sobere huizen en ranke torens, en met zijn stille sfeer onder de rijzige lindebomen.

Meer naar de rand van de stad strekken zich de wijdse kaaien en buigt de oude haven, het Dok, met een brede zwaai de stad in. Zij waren bebouwd met deftige huizen, hier en daar wat Vlaams-zwierig van detail, met kloeke pakhuizen, waaronder het grote complex van de Oost-Indische Compagnie met zijn trotse barokgevel en de fijne 17de eeuwse binnenplaatsen.

De rand vormden de 16de eeuwse bolwerken, massief begroeid met hoog opgaand geboomte, waardoor de stad als in een lauwerkrans van groen gevat was.

En aan alle straten stonden in boeiende afwis-seling de oude panden, deftige en voorname, in-getogene en zwierige, mateloos grote en beschei-dene, paleisjes, woningen, bedrijfsgebouwen. Op

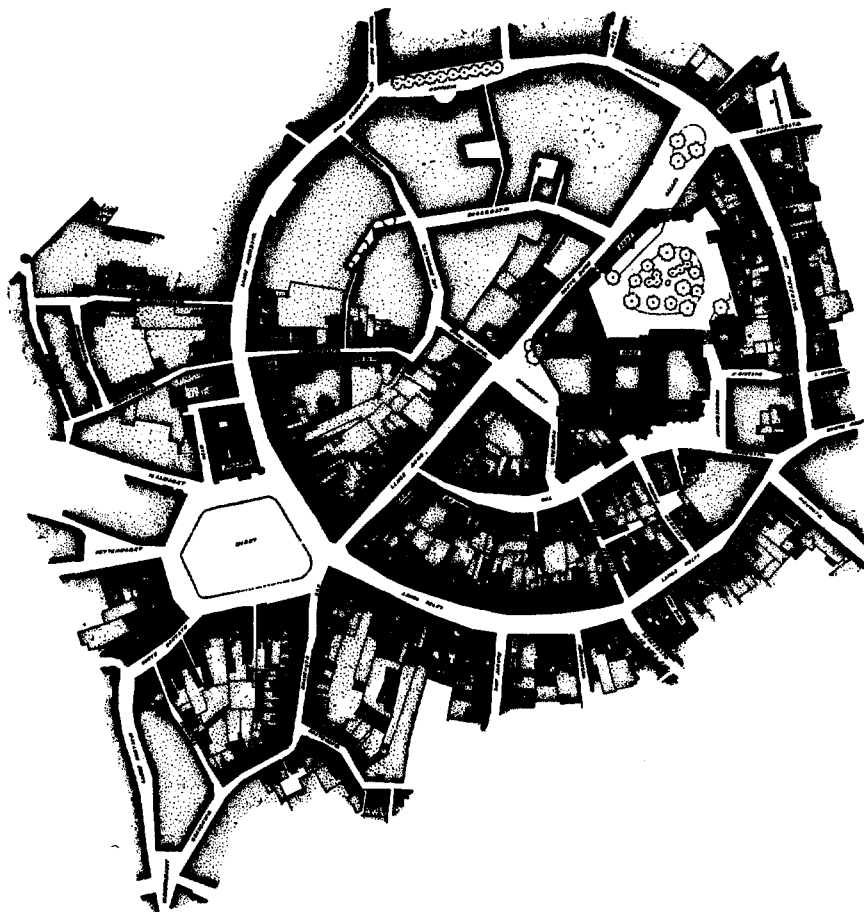

Fig. 1. Centrum voor de verwoesting van 1940. De onbeschadigde bebouwing is slechts door een omranding aangegeven.

het eerste gezicht overheerste het 17de en 18de eeuwse type, maar bij nadere beschouwing verried menige smalle barokgevel de middeleeuwse afkomst van het perceel. De monumenten als raadhuis, kerken en Abdij waren duidelijk middeleeuws en onder de woonhuisgevels waren er verscheidene gave specimina van renaissance-architectuur. De welvaart van zoveel eeuwen was overal voelbaar.

Onder het heldere, als van zeer hoog invallende licht, en in de ijle atmosfeer, die aan de Zeeuwse eilanden eigen zijn, was de bewogen silhouet van Middelburg met zijn torens, zijn koepel, met al wat tegen de hemel uitkwam, gevels en daken, van een uitzonderlijke bekoring. Dat lichte en transparante ervoer men ook binnen de veste, want de kleuren waren er van een teerder palet dan in de Hollandse steden, waar het zwart en de volle, zware kleuren overheersen.

Hier waren er vele schakeringen van grijs, deels ten gevolge van de veelvuldig toegepaste natuursteen, Gobertange- en Ledesteen, deels door een voorkeur voor lichtgeverfde gevels. Men zag hier een ongewoon gamma van lichte tinten, dat aan de stad een fijne tonaliteit verleende.

Veel ware hier nog aan toe te voegen, zoals over de vele pleintjes, sommige besloten en ingekeerd als hofjes, andere als korte, dwaze straatjes, waarvan de wanden niet in toom gehouden waren. Maar ik neem aan, dat ge Middelburg van vóór '40 wel gekend hebt; het is nu genoeg geweest om Uw herinnering te wekken.

17 mei 1940 gaf het Teutoonse geweld hier een zinneloze reprise van Rotterdam: Middelburg was leeg, de soldaten waren afgetrokken, de burgerij was geëvacueerd. De binnenstad brandde als een fakkel, de felle oostenwind wakkerde de

Fig. 2. Het wederopbouwplan, dat inmiddels op enkele punten is gewijzigd, w.o. de indeling van het nieuwe kerkplein tussen raadhuis en abdij.

vlammen aan en deed de brand verder om zich heen grijpen. Zes honderd panden werden in de as gelegd. Daaronder vielen de meeste monumenten: de Abdij, met de kerken en de Lange Jan, Walcherens toren, en het raadhuis. Voorts gingen de pakhuizen van de Oost-Indische Compagnie verloren en er verdwenen reeksen huizen, waaronder de zwierige „Steenrotse”, de elegante „Witte Swaen”, de statige „Globe” en een menigte van de mooiste en voornaamste patriciërs-woningen. Middelburg had op slag een grote, gapende wonde gekregen; de edelste delen werden vernietigd of zwaar gekwetst. De vraag was of dit te herstellen was en zo ja, hoe?

Thans, na zoveel jaren, moet men zich verbazen en tegelijkertijd verheugen over de lichterhartigheid, waarmede overheid en ontwerpers hun taak aangevangen hebben.

Hier toch was een stad getroffen, waarvan

aan te nemen viel, dat herstel op eigen krachten tot de oude omvang en kwaliteit, en zelfs het onderhoud van het herstelde, tot de economische onmogelijkheden behoorde. Het Rijk moest dus bijspringen en beloofde zulks, diep onder de indruk van de slagen aan enkele steden en dorpen door het oorlogsgeweld toegebracht, overwegende, dat de vele niet-getroffenen de in verhouding luttele slachtoffers hun verlies integraal behoorden te vergoeden. Het gebaar was nobel, maar men zag over het hoofd, dat er nog een capitulatie in een bevrijding omgezet moest worden, wat wel een en ander zou kunnen kosten.

Edoch, men mag iemand niet verwijten, dat hij niet in de toekomst kan kijken; dat het in en kort na de oorlog voor Nederland zo duister zou worden, kon niemand voorzien. Gelukkig maar, want niet alleen, dat wij met de herbouw van Middelburg in 1941 anders niet begonnen zou-

den zijn; het zou de vraag zijn of ons volk, met die wetenschap, innerlijk zo'n kracht tot verzet had opgebracht.

Het wil mij voorkomen, dat in het beramen van het herstel der verwoestingen, onmiddellijk na de capitulatie, de eerste openlijke fase van het geestelijk verzet tegen de overweldigende besloten lag. Wij waren onder de voet gelopen, durfden aanvankelijk bij benadering niet te schatten, wanneer wij weer vrij zouden wezen, maar hoe lang het ook kon duren, wij wilden ons zelf blijven. Alom bespeurt men in die eerste tijd de bezinning op het nationaal eigene; in de gesprekken, de conferenties, de geschriften, in de belangstelling voor onze historie, wij zongen Valerius' liederen en alle coupletten van het Wilhelmus. Toen al wat wij het onze noemen, bedreigd werd, liet het woord van de Prediker ons geen keuze. „Er is voor alles een dag, een tijd voor elke zaak onder de hemel, een tijd voor bewaren en een tijd voor wegwerpen". Op dat oogenblik waren wij, waren de meest radicale geesten onder ons, overtuigd, dat wij het eigen cultuurgoed moesten vasthouden en beschutten: wij waren allen vastbesloten tot „bewaren".

In deze geest werd de wederopbouw van Middelburg door de overheid en de ontwerpers der plannen aangevat. Een van onze mooiste en gaafst bewaarde steden was voor een deel verwoest, het kostelijkste deel nog wel. Dat gat mocht niet losjes en nonchalant gestopt, maar diende met zorg en overleg gemaasd te worden.

Al spoedig stond vast, dat de elementen, die de stad beheersten, de Abdij met de kerken en de Lange Jan, alsmede het stadhuis, — unieke bouwwerken in ons land — gerestaureerd of herbouwd zouden worden. Voor de overige panden werd uiteraard niet aan herbouw gedacht, het ging eenvoudig niet aan om het surplus aan ruimte in de oude Middelburgse huizen opnieuw te creëren. De nieuwe woningen en bedrijven behoorden in passende ruimten ondergebracht te worden. Wel stond het vast, dat het nieuwe met zorg in het oude gevoegd en dat aan het karakter van Middelburg geen geweld aangedaan zou worden.

Wat het stadsplan betreft, van den beginne stond vast, dat dit wijzigingen zou ondergaan. Middelburg kende, als alle oude steden, interne verkeerspuzzles en was nagenoeg ontoegankelijk voor de moderne verkeersmiddelen. Daar konden nu oplossingen voor gevonden worden.

Zo dan was de geest, waarin het werk werd aangevat en zo waren de praemissen voor de herbouw.

De herziening van het stadsplan werd opgedragen aan een van onze bekwaamste en kundigste stedenbouwers, Ir. P. Verhagen Lzn.; tegelijk werd deze belast met de supervisie op de bouwplannen. Ir. Verhagen heeft zijn taak onafhankelijk en met grote vrijmoedigheid opgevat. Met virtuositeit heeft hij zijn plan aangepast bij het bestaande, d.w.z. dat hij elk plastisch en optisch gegeven heeft uitgebuit. Daarin was hij een meester.

Ik wil niet nalaten hier van mijn bewondering voor zijn persoon en talenten te getuigen. Te weinig, helaas, wordt beseft, dat de stedenbouw een kunst is. Al te veel meent men bij het stedenbouwkundig ontwerpen, dat de survey — dat zijn de analyses en prognoses van sociale, economische en geographische aard — vormbepalend is. Men vergeet, dat dit voor de ontwerper slechts bouwstenen zijn en dat slechts zijn visie, zijn greep op de in dit geval uiterst complexe materie, een stads- of dorpsplan tot leven kan wekken. De stedenbouw stelt aan zijn beoefenaren de hoogste eisen van artisticeit, van kunde en intelligentie en van wijsheid en karakter. Verhagen bezat deze kwaliteiten in ruime mate en was door lange werkzaamheid en ruime ervaring in deze materie voor Nederland de onbestreden meester.

Hij was sterk visueel ingesteld, wist de schoonheid in het toevallige hogelijk te waarderen en greep haar, waar zij voorhanden was — hij was een hartstochtelijk tuinier, een van de beste kenners van onze landschappen en bezat een ruime litteraire en muzikale eruditie —, geen wonder, dat het Abdijcomplex en het raadhuis uitgangspunten voor zijn stedenbouwkundige conceptie geworden zijn.

Heel zijn plan heeft hij op deze dominanten betrokken. De nieuwe Markt kreeg een markanter gestalte dan de oude en werd geheel op het raadhuis gericht. Uit de Lange Delft is dit monument thans van tweemaal zover te zien als voorheen. De zuidelijke toegangsweg tot de Abdij geeft thans ruim tevoren boeiende uitzichten op de kerken en de toren. De rechte middellijn werd vervangen door een bajonet, zodat van de Markt een verrassende doorkijk op de westgevels van de Nieuwe Kerk verkregen is. De onbevredigende ruimtewerking van de voormalige Groenmarkt en de tuin voor de Statenzaal is opgeheven; het plein is langgerekt geworden met bewogen rooilijnen en de tuin werd een strakke, vierkante hof, volkomen in rust. Bovendien kan men hier nu genieten van de meest gevarieerde bouw-

blokken van het Abdijcomplex. Het als aanbouw van de Nieuwe Kerk weinig bevredigende bouw-blok aan de zuidzijde is vervallen. Daardoor toucheert nu Onder den Toren de kerken over de volle lengte, waardoor een ongemeen fraai straat-beeld ontstaan is.

Men heeft Verhagen wel verweten, dat hij de kerken heeft vrijgelegd, onder verwijzing naar soortgelijke „schoonmaak” elders, die achteraf ongelukkig bleek uitgevallen. Maar Verhagen heeft de daar begane fout vermeden door toch overal te zorgen voor het contrast met lage om-bouwing, klein van schaal, zodat de kerken met haar formidabele afmetingen niets van hun in-drukwekkendheid hebben ingeboet, integendeel, zij treden thans imposanter op dan ooit.

De nieuwe toegangen tot Middelburg werden nog niet tot stand gebracht. Die op de zuidoost-punt van de stad, langs het Dok, zou geen over-bodige luxe zijn, doch vereist wel ingrijpen op de plaats, waar Giststraat en Korte Delft op de Ringstraat monden; het stadsbeeld zal bij straat-verbreding evenwel niet winnen. De uitvalsweg naar het Noorden werd achterlangs het raadhuis getraceerd, door enkele verbrede straten en via een der bolwerken. Ik weet niet in hoeverre men hier wijzigingen voorheeft, maar er zijn destijds bedenkingen gerezen tegen de wijze, waarop de weg hier aanvankelijk via het bolwerk de stad zou verlaten en tegen de rigoureuze straatver-bredingen achter het raadhuis. Over het alge-meen is de ontwerper met beleid en voorzichtigheid aan de verkeerseisen tegemoet gekomen.

Verhagen heeft zich één experiment veroor-loofd, nl. Bachten Steene. Wel opende hij met deze straat opnieuw interessante doorkijken op de Abdij, versterkt door de coulisse-werking der brokkelige rooilijnen, maar of deze voor Neder-landse steden ongekende wijze van doen een ieder bevredigen zal, waag ik te betwijfelen.

Ik wijs U nog erop, dat de historisch en stede-bouwkundig belangrijke cirkel wat uitgedekt werd, doch overigens geheel bewaard bleef. De middellijn verdween evenwel; deze, het meest formalistische element van Middelburgs oude plan, paste niet in Verhagens conceptie. Men heeft hem dit meer dan eens kwalijk genomen. Toch zal men moeten toegeven, dat zonder aan-tasting van dit element ingrijpende verandering van het plan en daarmee de grootse nieuwe con-ceptie, onmogelijk geweest zou zijn.

Ik moet bekennen, dat ik door Verhagen's plan lange tijd bijzonder gegrepen en bekoord ben; er zit iets vreugdevols in, het heeft een

zekere gemakkelijkerheid en souplesse, het gaan door deze straten is in hoge mate verrassend en opwekkend, de pittige noten ontbreken niet — terwijl ik dit schrijf, bedenk ik, dat deze kwali-ficaties evengoed op een gesprek met deze bij-zondere man konden slaan. En toch — vraag ik mij af of dit Middelburg is.

In het oude plan was alles stroever, ongevorm-der en minder bewust op het schone gericht, ook ernstiger. Eigenlijk valt dat niet te verwonderen: er is een groot verschil tussen een in enen ont-worpen stad en een „gegroeide” nederzetting, d.w.z. een stad, waarvan elk nieuw stukje met beleid aangepast werd aan het reeds bestaande. De ontwerper van het ganse plan moge desnoods geniaal wezen en bovendien met hart en ziel voor zijn werkstuk gezorgd hebben, dan nog is er aan het gegroeide plan zoveel meer menselijk overleg besteed, zorg en toewijding van velen, door vele geslachten en over zoveel tijd. En het is niet onmogelijk, dat zoiets op een stad toch zijn stempel drukt, zodat het zelfs op zo'n platte-grond nog te bespeuren valt.

Misschien is er een nog irrationeler factor: zou het „weten”, het besef van de aanwezigheid der allesbeheersende kerk de mensen, ook bij het maken van een stadsplan, geen steviger grond onder de voeten geven dan het genieten van de schoonheid van dat bouwwerk?

Maar ondanks deze overpeinzingen wil ik hier herhalen wat ik vele jaren geleden aan het slot van een beschouwing over deze materie schreef: laten wij blij zijn, dat Middelburg een stede-bouwer kreeg, die ruimte en massa, straten, plei-nen en gebouwen even vaardig hanteerde als een bekwaam schilder zijn palet en penselen; er zijn er zo niet velen. En dan, men mag Mozart nim-mer verwijten, dat hij zo licht van hart was.

Een bijzonder netelig vraagstuk: de verbre-ding en de rooilijn-egalitatie van de verbinding Lange Delft-Korte Delft, werd tot op heden nog niet opgelost. Dit gedeelte van de ringstraat is stede-bouwkundig zeer boeiend door zijn beloop, zijn vernauwingen en de verrassende doorkijken. Bovendien bevinden zich daar verscheidene fraaie gevels en staan er enkele waardevolle panden, waaronder de Gasthuiskerk (afb. 3-4). Helaas is de ruimte te enen male onvoldoende voor het huidige verkeer.

Verhagen heeft in zijn wederopbouwplan wel een suggestie gegeven, maar ik veronderstel, dat „de” oplossing voor deze hoek zelfs hem veel hoofdbrekens gekost zou hebben. Het recente plan is verkeerstechnisch wellicht redelijk, doch

in zijn beloop bepaald niet fraai, terwijl er minstens zes goede gevels, om niet te spreken van het aardige kerkportaal, mee gemoeid zullen zijn. De afschuining tegenover de Korte Delft is ronduit lelijk en architectonisch moeilijk oplosbaar.

Men kan stellen, dat ook hier zachte heelmesters stinkende wonden zullen maken; of evenwel de amovering van het ganse bouwblok tussen Lange Giststraat en Korte Delft de oplossing zal geven, waag ik te betwijfelen. De overgang van de breedte der oude haven naar de ringstraat, via de twee smalle straten, is toch zeer karakteristiek en door éénrichtingverkeer valt op dit punt een verkeersknoop te vermijden.

Een gaaf geheel kan hier, evenals voor de gehele wederopbouw van Middelburg het geval geweest is, slechts bereikt worden door een intensieve samenwerking van stedeboouwer en architecten. Te overwegen ware een kleine werkgroep te formeren van enkele stedeboouwkundigen en architecten, die tegelijk met het stedeboouwkundige project een generaal bebouwingsplan zouden opstellen. Het laatste zou later naar behoeven van de betreffende bouwheren, onder supervisie van de werkgroep, geparafraseerd kunnen worden.

Wij komen thans tot de bespreking van het meest spectaculaire deel van Middelburgs wederopbouw, n.l. de bebouwing. Men is geneigd aan het in wezen en effect belangrijker deel, het stadsplan, voorbij te zien. Verwonderlijk is dat niet, omdat het oordeel over stedeboouwkundige mérites en défauts overzicht en inzicht vergt betreffende een omvangrijke en gecompliceerde materie. Vandaar ook dat de aandacht — en de critiek — van vakman en leek zich concentreert op de architectonische verschijning van de wederopbouw, met negatie van de veel meer beslissende stedeboouwkundige structuur.

Zoals eerder vermeld, zouden het raadhuis, de Abdij met de kerken en de Lange Jan, voorzover mogelijk en verantwoord, gerestaureerd worden; geheel verdwenen gedeelten zouden door nieuwe gebouwen vervangen worden.

Met het raadhuis is dit geschied. Het gotische deel, uitgebreid met de vleeshal, werd onder leiding van Ir. A. van der Steur inwendig verbouwd en ingericht als representatief deel. De 18de eeuwse aanbouw, geheel verwoest, werd gremplaceerd door een veel groter gebouw, voor de secretarie en de bureaux; de restauratie van

de prachtige gevels en van de toren is ver gevorderd.

De restauratie van de kerken, onder leiding van de architecten H. van der Kloot Meyburg en Ir. A. Rothuizen, is klaar; de romp van de Lange Jan kreeg zijn bekroning naar het ontwerp van architect Jan de Meyer; ik kom hier straks nog op terug.

Alleen de Abdij is nog niet gereed; ik moet hier uitvoeriger wezen. Aanvankelijk leek het een hopeloze taak ermee te beginnen. In stand gebleven waren slechts het gedeelte aan de Korte Burg, de kloostergang — evenwel in fragiele staat — en het kleine notarishuis. De woning van de Commissaris der Koningin en het befaamde hotel gingen totaal verloren; de rest was volkomen uitgebrand, zodat daarvan slechts geblakerde muren overeind stonden.

Op grond van de overweging, dat deze volledige stadsabdij een unicum in ons land is, daarbij historisch van bijzondere betekenis — sedert de secularisatie in 1576 zetelt hier het bestuur van de Zeeuwse provincie, en sedert zeven eeuwen vertoefden hier de landsvorsten als zij Middelburg bezochten —, mede op grond van de overweging, dat het daarenboven een geheel van ongemene architectonische schoonheid betrof, besloot men tot herstel.

Onder de bekwame leiding en ik mag wel zeggen, mede door het taaie doorzettingsvermogen van Ir. H. de Lussanet de la Sablonière, werden tot nu nagenoeg alle huizen en torens van het complex voortreffelijk gerestaureerd en aan de nieuwe gebruikseisen aangepast. Zo kon de Commissaris der Koningin alweer een onderdak in de Abdij vinden, zodat hij weliswaar provisoorsch, maar niettemin waardig gehuisvest is. De grote refter werd hersteld en ingericht als Statenzaal, het Rijksarchief kreeg inmiddels de beschikking over vrij wat ruimte en de Provinciale Bibliotheek werd fraai gehuisvest. De restauratie begint haar voltooiing te naderen.

Het wachten is nu op de nieuwe gebouwen, die de plaats van de geheel verwoeste huizen gaan innemen. Aanvankelijk lag het in de bedoeling voor de Provinciale Griffie aan de oostzijde van het Abdijplein een nieuw gebouw op te richten en voor de Commissaris der Koningin aan de westzijde, op de plaats van de voormalige woning, een nieuw huis te bouwen. Bovendien werden op de noordoosthoek, buitenom langs de Balans en de Pietersstraat enkele lagere gebouwen geprojecteerd, ten dienste van de uitbreiding van het Rijksarchief. Deze laatste be-

stemming acht men thans niet geschikt, doch het is niet uitgesloten dat hier te zijner tijd een andere Overheidsdienst gehuisvest wordt.

De plannen voor de Commissaris-woning en voor de Provinciale Griffie hebben sedert 1941 vele gedaantewisselingen ondergaan; het heeft er, zo omstreeks 1950, zelfs naar uitgezien dat de bouw van deze huizen geheel van de baan zou zijn. Gelukkig zijn Rijk en Provincie ten aanzien van de nieuwe Griffie tot een accordé gekomen en de Commissaris-woning wordt gedeeltelijk bij het Statencomplex getrokken; de bestekken, de tekeningen en de goedgekeurde begrotingen liggen gereed: de uitvoering wacht thans alleen nog op de toewijzing van bouwvolume....

Vermeld moge worden dat de plannen voor beide gebouwen zodanig op elkaar en op de overige wanden van het Abdijplein werden afgestemd, dat het geheel bij voltooiing een gaaf karakter zal krijgen als integrale zetel van het Provinciaal Bestuur, terwijl de verschillende huizen naar hun bestemming gedifferentieerd blijven.

Moge spoedig komen dat de wijdse hof en daarmede de oude luister hersteld zal zijn.

De herbouw van de particuliere panden van Middelburg heeft veel critiek te verduren gekregen, critiek, die culmineert in de kwalificatie — zo ge wilt diskwalificatie —: „Delftse School”. Laat ik mogen vooropstellen, dat, wat gemeenlijk onder deze term verstaan wordt, met de Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool in een bijzonder ver verwijderd verband staat. Elders heb ik dit al enige keren mogen verduidelijken, ik zal U er hier niet mee vermoeien. Slechts dit: veel aardewerk wordt er onder de naam „Delfts blauw” aan de man gebracht, — en dat is een ongewilde hulde aan het echte Delftse blauw.

Maar nu over de Middelburgse huizen, winkels, kantoren en bedrijfsgebouwen. Ik moge U nog even herinneren aan de geest, waarin de plannen werden opgezet: allen wensten voortzetting van de beste tradities van onze stedelijke architectuur.

Men koos derhalve architecten, die hun aard op dit punt geen geweld hoefden aan te doen. Zij raakten allen onder de betovering van deze stad en onder leiding van de eminente supervisor werden zij allen enthousiast voor hun taak. Tot zover ging alles goed.

Minder goed was, dat men kennelijk meer aandacht had voor de vormen uit vervlogen tijden, dan voor het wezen van de oude architectuur. Er

is over vele van de nieuwe panden een sausje van motieven, onderdelen en details gegoten, dat aan vroegere stijlvormen ontleend werd. Het doet mij denken aan kinderen, die met de verkleedkist spelen en die manier van doen valt hier niet goed te praten.

Het essentiële van de oude huizen ligt in hun houding ten opzichte van de openbare ruimten, in hun proporties, in hun schaal — dat is enerzijds hun maat, vergeleken met die van de omgeving, anderzijds hun maat, vergeleken met de mens —, in de opbouw en het ritme van hun gevels en ten slotte in de materiaalbehandeling en kleuren. Wil men aansluiting zoeken, dan dient men na te gaan in hoeverre er op dit gebied overeenkomsten kunnen wezen tussen het oude gegeven en de nieuwe opdracht. Voor zover er geen overeenstemming is, dient men eigen wegen te gaan. Het kan voor onze beschouwing zijn nut hebben deze maatstaven alsnog aan te leggen, waarbij ik mij uiteraard zeer moet beperken. — Ik ben desgewenst bereid voor collega's-architecten bij gelegenheid dit procédé uitvoerig toe te passen.

De algemene houding van de 17de en 18de eeuwse panden t.o.v. de openbare ruimte is er een van grote reserve en terughoudendheid. Dat spreekt onmiddellijk uit het domineren van het gevelvlak als zodanig; het is alsof de grote vensters deze geslotenheid en afwerende houding eerder ondersteunen dan verbreken en dit effect berust op de vensterdetailering. De precieze zwaarte van de muur wordt nergens prijs gegeven, ook niet in de deurdag en onze aandacht komt niet verder dan het oppervlak van de muur. Zelfs de winkelpanden, al wordt de wand benedenaan één grote pui, behouden het private karakter en hun zelfstandigheid. — Bij vele van de nieuwe panden had deze reserve gehandhaafd kunnen worden; er zijn gelukkig collega's, die er in geslaagd zijn, diezelfde gereserveerdheid te bereiken.

Het overheersen van het verticale vlak wordt verzacht door voor het huis plastische elementen toe te voegen: stoepen, paaltjes, hekken en lanternen. Daardoor is er een milde overgang tussen de straatruimte en het gevelvlak ontstaan, die worden als het ware met elkaar verzoend en, — merkwaardige coïncidentie —, hierdoor wordt het private karakter van de huizen nog versterkt, mede, omdat er afstand geschapen wordt tot de openbaarheid. Niets maakt onze moderne straten zo armetierig als het ontbreken van deze kleine elementen.

Verhagen heeft wel zijn best gedaan ze te handhaven, maar veelal zijn ze te rudimentair gebleven om effect te sorteren.

De oude panden bezitten een onderling sterk gevarieerde schaal, enkele zijn buitengewoon groot en vele bezitten een paar zeer grote onderdelen. Zelfs de kleinere panden hebben veelal een zeer hoog benedenhuis, van 4 à 5 meter; de verdiepingen zijn dan weer laag, waardoor ook weer schaalcontrasten ontstaan. — De minimale maat van de meeste nieuwe panden en onze uniforme verdiepinghoogten van ± 3 meter werken er niet toe mee deze boeiende afwisseling, noch tussen de panden onderling, noch binnen een enkel perceel, opnieuw te bewerkstelligen; ik meen te mogen opmerken, dat, ook waar de omstandigheden gunstig waren en grote maten in breedte of in hoogte voorkwamen, de schaal helaas nogal eens verpeuterd werd.

Nu kom ik aan een punt, dat misschien wel het meest essentiële raakt. De oude gevels hebben alle een vrij straffe opbouw gekregen en een regelmatig ritme, vele zijn symmetrisch. Hun compositie is overzichtelijk en statieus. Zij bezitten daardoor houding, stijl. Zij vertonen zich aan de openbaarheid in officieel gewaad en verraden weinig van hun interieur, wat allemaal past bij hun hiervoor gesignaleerde reserve. — In de huidige architectuur, en dat geldt voor alle richtingen, die vandaag in ons vak onderscheiden willen worden, is dit formalisme taboe. De gevel volgt het interieur op de voet, men denkt er niet over om hetzelfde raam voor vertrekken van verschillende grootte toe te passen, of om een venster terwille van de gevel binnen minder plezierig te laten uitkomen. De gevel van vandaag behoort een makkelijk zittend jasje te zijn, — een werkpakje, zo ge wilt —, hij vertoont weinig reserve, nog minder houding en bezit daardoor geen stijl. De compositie beperkt zich op zijn best tot wat gevoelig proportioneren en subtiel verschuiven, maar regelmaat en ritme zijn zeldzaam geworden. Onze gevels zijn praatziek en populair. — Voegt dit nu bij het ontbreken van reële grootte, van schaalvergrotingen en van die eigenaardige verhulde zelfbewustheid, dan beseft ge wellicht, waardoor het nieuwe Middelburg de grandeur van het oude mist.

Dan nog over de kleuren. Het wonderlijk lichte gamma van deze stad heb ik U al beschreven. Ir. Verhagen was daar bijzonder op gesteld en heeft het hevig aanbevolen, helaas met heel weinig resultaat. Tijdens de herbouwperiode is er voortdurend weinig keus in de baksteen ge-

weest, men was al blij op tijd een partij te ontvangen en zo is de nieuwe bebouwing nogal egaal van kleur uitgevallen. Gelukkig gaven in de laatste jaren enkele collega's het goede voorbeeld, het is te hopen, dat velen zullen volgen, want de geverfde gevels verstillen het aspect en de thans ietwat luidruchtige Lange Delft, de Markt vooral en de Nieuwe Burg mogen zich gerust wat intomen.

Verhagen heeft eens opgemerkt, dat het ontbreken van beslist lelijke gevels in een straatwand een groot gemis is. Ik geloof, dat er in deze paradox waarheid schuilt. De straatwanden van onze steden zitten eigenlijk vol architectonische ongerijmdheden en ongerechtigheden. Daartussen vallen de gave en mooie gevels des te meer op en het geheel krijgt iets boeiends. De vernieuwde gedeelten zijn nog te net en te egaal van karakter.

Eén aspect van de bebouwing moet ik nog aanroeren. Van den beginne stond vast, dat Middelburg opnieuw zou bestaan uit individuele panden en daaraan werd door de supervisor de hand gehouden. — Nu liep ik jaren geleden 's morgens vroeg over de Markt; het zonlicht streek net langs de voorspringende partijen van de stadhuisgevel, die hel oplichtte. Ietwat onwezenlijk stonden er een klein getal huizen aan de ene en een brokkelige rij aan de andere kant van de Markt. Op dat ogenblik rees de gedachte aan een egaal ombouwd plein, met arcaden, als van de Place des Vosges te Parijs, maar met licht gevarieerde gevels erboven als van de Place Carrière te Nancy; daarin was het raadhuis opgenomen als een bijou. — Ik zou mij thans kunnen voorstellen, dat aldus de Markt, in de door Verhagen geprojecteerde vorm, zeer schoon ware, maar afgezien daarvan rijst de vraag of iets meer samenhang juist op dit plein van de Middelburgse gemeenschap geen winst betekend zou hebben. Thans merken we een hemelsbreed verschil op tussen de volkomen individuele panden in de binnenstad en de van collectiviteit getuigende rijen- en strokenhuizen aan de buitenkant, zoals op 't Zand en duidelijker nog achter de Griffioen. Nu — ik geef toe, achteraf — staat voor mij vast, dat de hierboven geschetste omsluiting van het individuele een getuigenis van gemeenschap geweest ware, die bij de betekenis van de Markt volkomen gepast zou hebben. Wellicht had dit plein ons vandaag dan veel nader gestaan.

Nu moet ge na alle critiek niet menen, dat ik het resultaat van Middelburgs herstel verwer-

Afb. 1. Plattegrond door Cornelis Goliath, 1657, bijgewerkt 1688.

Afb. 2. Gezicht op Dam en Abdijtoren vóór 1940.

(Foto H. B. I. Warnacs)

Afb. 3-4. Met sloping bedreigde straatwanden aan Korte en Lange Delft.

pelijk acht. Integendeel, een Oud-hollands spreekwoord zegt: „wie bouwen wil zonder gebreken, kan het werk wel laten steken”, en bovendien, in de tijd regenereren vele zaken vanzelf. Het zeeklimaat is al bezig de te schelle kleuren van de baksteen en van de pannen te verzachten, wellicht gaat men allengs toch de gevels verven en misschien verandert er wel eens iets, dat aan het welstandstoezicht ontsnapt.

Wel hoop ik, dat de nog te herbouwen percelen zeer eenvoudig gehouden zullen worden en dat men hun gevels zal weten te beperken tot het architectonisch allernoodzakelijkste: een goed geproportioneerde vlak met gave openingen, bescheiden van kleur en, mag het zijn, nobel van compositie. Men bedenke, dat onze bouwkunst ook in het kleine en bescheidene voornaam kan wezen.

Nu de gevelvlakken een aaneengesloten geheel vormen, is de conceptie van de stedebeouwer volledig zichtbaar geworden. En aan hem heeft Middelburg ten slotte te danken, dat het, ondanks de ongunst van deze tijden, toch schoon geworden is. Zeker, het is anders geworden, op tal van punten minder, maar in het beloop van zijn straten, de vormen van zijn pleinen en vooral in de wijze, waarop zijn monumenten in volle luister tevoorschijn getreden zijn, heeft het gewonnen.

Wie durft hier de balans opmaken?

Tot slot wil ik nog iets zeggen over de Lange Jan.

De romp werd eerst gerestaureerd en daarbij werd onder in de toren met omzichtigheid een buitengewone fraaie kapel hersteld. Architect was de in 1950 overleden Jan de Meyer, een bekwaam restaurateur, die ook het plan voor de nieuwe bekroning vervaardigde.

Hoewel het ontwerp zeer knap is, betreur ik,

dat de nieuwe torenkop nagenoeg een reprise geworden is van de oude. Aan de vorige bekroning gingen er nog twee vooraf en elk werd anders gebouwd dan zijn voorganger. Ongetwijfeld was de laatste torenkop karakteristiek te noemen, maar, — ik durf het hier, waar men zo aan de Lange Jan verknocht is, nauwelijks te uiten, — erg mooi was hij niet. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat men voor de vierde spits opnieuw tot een eigen vorm gekomen zou zijn, die dan wat eleganter en luchtiger had kunnen uitvallen, bijv. als de 17de eeuwse tweede. Maar blijkbaar verlangden de Middelburgers zo sterk naar de vorige terug, dat de nieuwe zeer veel gelijkenis is gaan vertonen; het zij zo.

Maar nu hier de kroon op het werk gezet is van Middelburg's wederopbouw, van Walcheren's herstel — want dit is ook de toren van het eiland — vraag ik mij af of er niet nog wijdere kansen liggen.

Stel eens, dat de kapel overdag publiek toegankelijk gemaakt werd, eventueel via het achtergedeelte van de Koorkerk, die bij de toren toch een surplus aan ruimte bezit, — en men plaatste in die prachtige achtkantige ruimte een schoon monument voor Walcheren's bevrijding. Rondom, langs de wanden zouden de namen vermeld kunnen worden van hen, die voor de bevrijding omgekomen zijn.

Die unieke kapel zou een bijzonder waardige bestemming krijgen, voor plechtige bijeenkomsten zou de Koorkerk bij de hand zijn, schoner en zinvoller monument en plaats ware ondenkbaar.

De toren zou dan waarlijk de bekroning zijn van die haast bovenmenselijke daden: de bevrijding, de ontworsteling aan het water en de vernieuwing van stad en land, van Middelburg en van heel Walcheren.

SUMMARY

TOWN-PLANNING AND ARCHITECTONIC ASPECTS OF MIDDELBURG'S RECONSTRUCTION

BY PROF. IR. J. F. BERGHOF

Middelburg came into existence as a stronghold against the Danes. It owes its name and the peculiar round centre of the town to this stronghold ("burg" meaning stronghold). The inner moat was formed partly by a bend of the river Arne, whereas at the south-side it was dug out. The ring-shaped laying-out of streets still shows the original outer moat (The name of a street "Lange Delft" indicates the former existence of a ditch — to ditch = in Dutch "delven"). About 1100 a monastery was founded within this old centre of the town, which was to grow later on into an extensive abbey.

On the outside a settlement developed with two churches (which have ceased to exist a long time ago), market-place and harbour.

The municipal rights, probably granted in the second half of the 12th century, were renewed in 1217. In 1254 they were once more renewed and enlarged; with it went an expansion of the town as far as the present inner canals.

In the years between 1550 and 1600 the town was once more extended and surrounded by a bastioned system of defense, the plans for which were made by Alessandro Pasqualini and Donato de Boni.

From 1600 to 1800 Middelburg was a busy, prosperous commercial town of about 30.000 inhabitants. Many fine patrician houses were built in this period. After the Napoleonic period decay set in; then Middelburg became a calm and quiet provincial town, in which the characteristic aspect of the previous century was maintained.

The German bombardment in 1940 destroyed most of the monuments and many fine private houses and warehouses. Since then an attempt has been made, supported by the government, to preserve as much as possible the former splendour and the distinguished air of the town, at the same time meeting the needs of modern traffic. Squares and many streets were enlarged and ways of approach and exits planned. The restoration of the most important monuments, abbey, abbey-tower and townhall was soon taken in hand and an effort was made to rebuild the destroyed buildings in a style that was in harmony with the character of old Middelburg. The latter especially has suffered much criticism, as various attempts to comply with this wish did not always turn out satisfactorily.

The author also gives some words of advice regarding further plans and insists particularly on prudence where the plans for enlarging some narrow streets in the old part of the town are concerned.

HET RAADHUIS VAN VLISSINGEN IN DE STEDEBOUWKUNDIGE ONTWIKKELING VAN DE STAD

DOOR

HERMA M. VAN DEN BERG

Stadsontwikkeling

Wanneer men zich in de geschiedenis en de ontwikkeling van Vlissingen verdiepen wil dan weet men bij voorbaat, dat de havens daarin een grote rol zullen spelen. Uniek gelegen aan de zich tot een zeearm verbredende monding van de Schelde, was Vlissingen, ontstaan als bescheiden nederzetting bij een veer, voorbestemd tot havenstad, doch wegens het versnipperde achterland tevens gedoemd tot concurrentiestrijd met het oudere en hechter met het land verbonden Antwerpen, terwijl de overige steden van Walcheren Vlissingen steeds met naijver bejegenden ¹.

Door begunstiging van de Heren van Borssele en van Bourgondië en later van de Oranjes, die de stad in 1581 in eigendom verwierven als beloning voor haar opportune politiek in 1572, heeft Vlissingen in de 16de eeuw een bloei gekend, waarvan de opeenvolgende uitleggingen van het stadsgebied duidelijk spreken. Van het westen uit, waar de oudste kern, Oud-Vlissingen, gelegen heeft, groeide een nieuwe nederzetting langs een evenwijdig met de kust lopende haven, die in 1308 voltooid werd. Ten oosten werd de kerk gebouwd, ten westen tegenover een brug het oudste raadhuis en wat verder van de haven af het klooster der Carmelieten. Een beperkt stadsrechtprivilege werd in 1315 toegekend. Tussen Oud-Vlissingen en de nieuwe kern bleef een groot binnenwater, het Molenwater genaamd, liggen; de haven eindigde tegen een dam, die het

open water scheidde van dit zoet geworden wiel en men is er nimmer toe over gegaan uitbreiding van de havens in deze richting te zoeken. Een toegang zou de stad aan deze zijde te zeer open gelegd hebben voor de zee en de vijandige beoelingen van mensen; bij gesloten toestand zou men in de toevoerhaven in verkeersmoeilijkheden geraakt zijn. Toen een nieuwe haven vooral voor de haringvisserij noodzakelijk werd, groef men deze dan ook (in 1443) direct achter de verdedigbare havenmond, haaks op de oude haven en door een landtong daarvan gescheiden ². De bestemming spreekt mede uit de naam „Engelse Kaai”.

Tegen het midden van de 16de eeuw vroegen, evenals in andere Nederlandse havensteden, de zich uitbreidende scheepvaart en de groeiende bevolking opnieuw om gebiedsuitbreiding. Reeds in 1545 waren de plannen gereed voor verlenging van de Engelse Kaai in noordoostelijke richting, doch door tegenwerking van concurrenten op Walcheren kwam het, zoals door Dr. Unger uiteen is gezet, niet vóór 1580 onder gewijzigde politieke constellatie tot uitvoering. Slechts kon in 1549 of kort daarna ³ aan de westzijde een driehoekig stuk van het Molenwater gedempt en bij de stad worden getrokken. De gebouwen van het Gasthuis, dat reeds in 1542 — dus buiten de poort — gebouwd zou zijn, beletten een organische structuur van dit gebied. Het volgens Van Deventer onbebouwde gebied in het noorden van de stad bleef waarschijnlijk lang braak liggen wegens de zouthuvels en wellicht wegens het windrecht van de daarop staande molen.

¹ Over de geschiedenis van Vlissingen zie: H. P. Winkelman, *Geschiedkundige Plaatsbeschrijving van Vlissingen*, Vlissingen 1873; C. P. I. Domnisse, *De geschiedenis van de Westpoort te Vlissingen en de in een harer torens gevestigde Oudheidskamer in verband met de historie der stad*, Vlissingen 1903; H. G. van Grol, *De geschiedenis der oude havens van Vlissingen alsmede de invloed van Oranje op hare verdere ontwikkeling*, Vlissingen 1931, en laatstelijk W. S. Unger en J. J. Westendorp Boerma, „De steden van Walcheren”, *Archief Zeeland, uitg. door het Zeeuwsch Genootsch. der Wetensch.*, 1954-'55.

² De landtong zou eerst in 1548 van een rondel voorzien worden, zoals op de H.S. kaart van P. Corn. Poel (Alg. Rijksarch. 's-Gravenhage, cat. Hingman, nr. 3492) te zien is (afb. 1); de zeer nauwkeurige Van Deventer zag hier dus inderdaad in 1545 (datum op het exemplaar te Madrid; zie B. van 't Hoff, *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf*, 's-Gravenhage 1953, blz. 19) geen muur.

³ Volgens Winkelman in 1563.

De uitbreiding, die de stad in oostelijke richting zou krijgen werd, voordat de uitvoering der havenplannen tot stand had kunnen komen, bepaald door een dwangburcht, die Alva kort voor 1572 in allerijl tegen de stad aanlegde en die doordat hij de averechtse uitwerking had de overgang van de stad naar de Prins te bewerkstelligen, onvoltooid bleef liggen. De kaart van Guicciardini's *Descrizione* van 1581⁴ geeft de toestand weer, evenals het gezicht op de stad, zogenoemd in 1500 (i.e. de 16de eeuw), dat in Smallegange's *Kroniek* voorkomt⁵.

Toen er na de overgang geen beletselen meer waren voor een nieuwe bloei en uitbreiding van het havengebied, heeft men de uitvoering van de oude plannen wederom aangevat en werd het terrein van Alva's burcht als Nieuwstad met huizen, kerken en het Prinsenhof bebouwd en binnen de gebastioneerde omwalling gebracht (afb. 2). De brede nieuwe haven (Pottekaai), die in tegenstelling met hetgeen elders voorkomt (Enkhuizen, Hoorn, Groningen, Middelburg) niet door verbreding van de oude omgrachting gevormd is, doch om een scherpe hoek in de haven te vermijden oostwaarts daarvan gegraven werd⁶, scheidde voorlopig de Nieuwstad van de oude kern. De terreinkeuze voor een groots nieuw stadhuis, dat in 1594 geheel geïnspireerd op de smaak van Antwerpen verrees⁷, dicht bij het oudste stadhuis, was voor de ontwikkeling van de Nieuwstad niet gelukkig. Eerst de omwalling van de gehele stad met een ring van bastions gaf in 1609-'14 de gewenste eenheid, doordat het vertier van scheepvaart en timmerwerken verlegd werd naar de oostzijde.

Wellicht zijn de beide kaden langs de, Dokhaven genaamde, haven reeds toen gezochte woonstraten geworden voor fortuinlijke kooplieden en reders op de grote vaart. De kaart van Blaeu (afb. 3) vertoont tenminste reeds enkele

grote panden, o.a. aan de Houtkade⁸. De Dokhaven immers was van de aanvang af niet zozeer een handelshaven dan wel een opleg- en vluchthaven voor het kwade seizoen, op welks kaden zich werven voor reparatie en aanbouw van schepen vestigden. De Admiraliteit, die reeds dadelijk na de overgang in 1572 te Vlissingen gevestigd werd⁹, zal er ook haar ligplaatsen gehad hebben voor oorlogsschepen en prijzen. In 1680 eiste de Koning-Stadhouder zelfs het gehele Dok op voor oorlogsvloot en marinewerf; hij liet het door sluizen afsluitbaar maken, zodat men niet meer afhankelijk was van het getij (zie kaart in Smallegange's *Kroniek* van 1696). Het verbindingskanaal tussen Pottekaai en Dok was gelijktijdig tot droogdok bestemd, doch dit plan kwam eerst in het begin van de 18de eeuw tot uitvoering. Inmiddels was aan de westzijde het Dok aanzienlijk ingekort¹⁰, waardoor de stadsgebieden ten noorden daarvan betere verbinding met de oude stad kregen. De werven werden geheel naar buiten, langs de havenmond verlegd en de oude kaden langs het Dok schijnen volgens de kaart van Tirion opgedeeld te zijn in tuinen; de Dok- en Houtkaden moeten toen met bomen beplant „een der schoonste gedeelten van de stad”¹¹ gevormd hebben. Het plein, aan het einde van het Dok ontstaan, aanvankelijk ook met bomen beplant, werd door de Fransen als Place de la Flotille tot exercitieterrein gedegradeerd. In het verdere verloop van de 19de eeuw zou dit terrein door zijn ligging aan de brede Dokhaven het werfbedrijf wederom tot zich trekken, waardoor opnieuw de oude wig in de stad gedreven werd, die het oostelijk stadsdeel bij gebrek aan circulatie tot verpaupering zou doemen.

Voor het zover was zou Vlissingen echter na een betrekkelijk kalme 18de eeuw in het begin van de 19de eeuw opnieuw de aandacht trekken doordat Napoleon in de stad een gunstige oorlogshaven zag en haar positie als slot op de mond van de Schelde in zijn strijd tegen Engeland wenste uit te buiten.

⁸ J. Blaeu, *Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen*, Amsterdam 1648.

⁹ Van Grol, *o.c.*, blz. 44.

¹⁰ Blijkens de notulen van de stad reeds in 1690 of kort daarna (Winkelman, *o.c.*, blz. 34). De kaart bij Smallegange van 1696 geeft het Dok nog op volle lengte, eerst de kaart van Tirion, in 1743 opgenomen in de *Tegenwoordige Staat*, geeft aan het uiteinde van de Dokhaven een met bomen beplant plein weer.

¹¹ Winkelman, *o.c.*, blz. 42.

⁴ Zie B. van 't Hoff in *Nederl. Archievenblad*, 1941.

⁵ M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland*, Middelburg 1696, bij blz. 556.

⁶ De oude gracht werd gedempt en verkaveld in woonblokken; ook een protestante kerk voor het Engels garnizoen, in 1593 gebouwd en daarmee een der vroegsten in ons land, vond er een plaats (zie Guicciardini's kaart van 1598, *Catalogus van den historisch-topografischen atlas van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, I, Middelburg 1931, nr. 374).

⁷ Zie C. Hollestelle, „Het voormalige stadhuis te Vlissingen”, *Het Huis Oud en Nieuw*, 14 (1916), blz. 335 geïll.

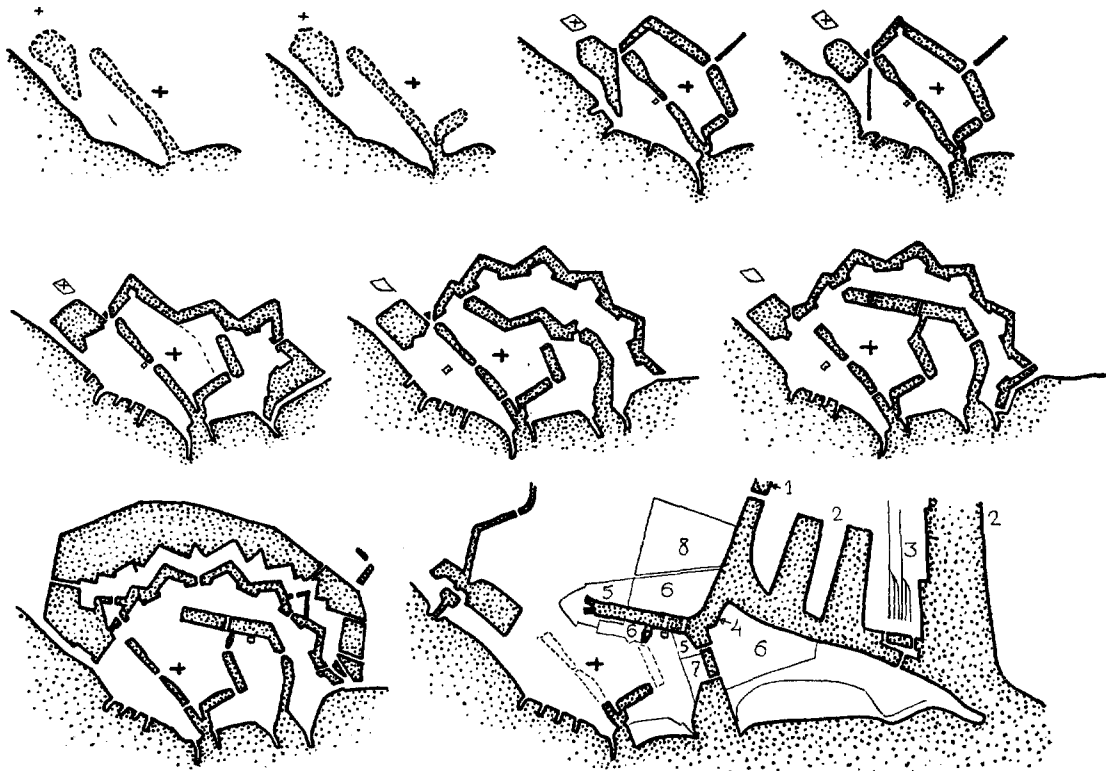

Fig. 1, a-i. De ontwikkeling van Vlissingen in de loop der tijden.

- a. De in 1308 voltooide Oude Haven.
- b. De in 1443 gegraven Nieuwe Haven, later Engelse Kaai.
- c. Toestand in 1545 volgens de kaart van Van Deventer.
- d. Uitbreiding aan de westzijde in of kort na 1549.
- e. Het terrein van het in 1572 door Alva tegen de oostzijde van de stad aangelegde kasteel wordt tussen 1580 en 1590 bij de stad getrokken. Dit gedeelte wordt Nieuwstad genoemd.
- f. In 1609 wordt een nieuwe vestinggordel om de stad gelegd. De oude omgrachting aan de oost- en noordzijde wordt vergraven tot haven.
- g. Na voltooiing van de nieuwe omgrachting wordt de pas ontstane haven rechtgetrokken en in 1688 ingekort.
- h. In 1810-'11 wordt onder Napoleon een nieuwe verdedigingsgordel aangelegd. „Oud-Vlissingen” valt hieraan ten offer. Daarna ondergaat het stadsplan gedurende ruim een halve eeuw geen wijzigingen.
- i. Na de veranderingen tijdens het laatste deel van de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste is de stad vrijwel niet te herkennen. In de oude stad wordt eerst het noordelijk, later het zuidelijk deel van de Oude Haven gedempt (1909), evenals de Pottekaai, die de scheiding vormde tussen oude stad en Nieuwstad. De verdedigingswerken werden opgeheven (1869). Langs het in 1865 begonnen kanaal door Walcheren (1) komen nieuwe havens (2), waarbij ook het spoorwegemplacement (3) wordt geprojecteerd. Dit kanaal werd in 1870 met de Dokhaven verbonden door het verbindingskanaal (4). De in 1875 opgerichte werf „De Schelde” (5) nam steeds meer terreinen in beslag, (6) tengevolge waarvan de schipbrug, die in 1898 tegenover het stadhuis gelegd werd, naar het oosten verplaatst moest worden en tenslotte in 1943 werd weggenomen.

- ◊ Kerk en Kerkhof Oud-Vlissingen.
- + Grote Kerk Vlissingen.
- De diverse raadhuisen.

(Tekening Ir. C. L. Temminck Groll).

Engels bombardement in 1809. Oude raadhuis vernield

Nadat de stad in 1795 een uitsluitend Frans garnizoen had gekregen en steeds verdergaande infiltratie niet kon worden tegengehouden, werd zij in 1807 bij het Tractaat van Fontainebleau aan Frankrijk afgestaan. De gesitueerde burgers vertrokken naar Middelburg en niet ten onrechte want reeds in 1809 landden de Engelsen op Walcheren en legden de stad onder vuur tot zij overgegeven werd. Binnen een half jaar moesten zij echter het veld ruimen en namen de Fransen Vlissingen wederom in bezit. Het intermezzo had enorme materiële schade veroorzaakt: aan grote stadsgebieden door het bombardement, dat aan de verovering was vooraf gegaan, en aan de havenwerken, die bij de aftocht der Engelsen opgeblazen werden. Vooral het oude centrum ten westen van de Koopmanshaven moet zwaar getroffen zijn; het stadhuis van 1594 brandde uit, de archieven mede aan de vlammen prijsgevend.

Herstel van de stad. Huisvesting van het stadsbestuur

Onder Napoleons leiding werd het herstel voortvarend ter hand genomen, doch vooral wat betreft de verdediging der stad, die door een geheel nieuwe gordel van vestingwerken omringd werd¹². Kazernes, arsenalen, kruitmagazijnen en andere militaire gebouwen verrezen; voor een bomvrij hospitaal werden terreinen vrijgemaakt ten zuiden van de Engelse Kaai. De nieuwe stadsregering kreeg slechts weinig voet aan de grond, doordat haar de middelen ontbraken om tot herstel over te gaan. Typerend is wel een brief uit 1810 (nr. 25, Brievenboek, Stadsarchief¹³), waarin men de aandacht vraagt voor het verwerven van een groot pand „la Maison van Doorn” als stadhuis, daar het stadsbestuur ondeugdelijk gehuisvest is en een nieuw gebouw minstens 500.000 francs zou kosten. Hoewel het pand zeer geleden heeft, schrijft men, zou men het voor 20.000 francs kopen, voor 18.000 francs kunnen repareren en voor 15.000 francs kunnen meubileren, doch men wenst eerst het geld te zien, daar men reeds 5000 francs heeft voorgeschoten uit particuliere middelen. Men

krijgt toestemming het stadsbestuur bijeen te roepen hierover te delibereren, doch, volgt de mededeling: „pas répondu par ce que la condition impossible à remplir étoit présente savoir la présentation des fonds pour l'acquisition”.

Toch zou dit idee het gemeentebestuur niet meer loslaten, maar het zou 1818 worden voordat inderdaad het gemeentehuis gevestigd kon worden in het pand aan de Houtkade, dat Mr. Abr. van Doorn, schepen van Vlissingen en gecommitteerde in het Departementaal Bestuur, later landdrost van Zeeland, door zijn huwelijk met Pieterella Wilhelmina van Dishoek in 1785 had verworven. Uit de correspondentie van Mr. van Doorn met zijn zoon, de latere Minister van Staat¹⁴, blijkt, dat deze hoogstwaarschijnlijk het huis reeds in 1810 of 1811 van de hand heeft gedaan, zoals hij later zelf zal schrijven, aan de Franse Marine¹⁵. Een keizerlijk Decreet van 27 februari 1812¹⁶ bracht vervolgens het huis, dat in 1808 reeds in gereedheid was gebracht voor Napoleon's ontvangst te Vlissingen, in handen van het Franse Gouvernement. En opnieuw was het een Van Doorn, ditmaal de zoon, Mr. Hendrik Jan, die nog juist als waarnemend Gouverneur van Zeeland fungerend, vóór zijn definitieve benoeming als zodanig, in 1818 de Koning adviseerde, het sinds 1814 tot de domeingoederen behorend pand als stadhuis aan de gemeente Vlissingen af te staan, op de uitdrukkelijke voorwaarde o.m.:

„dat hetzelfde gebouw nimmer zal mogen worden afgebroken geheel of ten deele, noch in de inrigting aan hetzelfde eenige verandering gemaakt dan op Onze Speciale autorisatie

dat gemelde Regering verplicht zal zijn het meergenoemde gebouw behoorlijk te onderhouden en de lasten op hetzelfde liggende of in het vervolg te leggen, voor hare rekening te nemen

dat Wij bij een eventueel verblijf te Vlissingen steeds de nodige appartementen zoo voor ons als voor ons gevolg in hetzelfde gereed zullen vinden”¹⁵.

De financiële toestand van de stad was zo mogelijk nog slechter geworden dan in 1810; de begroting van de reparaties door de stadsarchitect Braacks is kortweg armelijk; slechts in het Kabinet van de Burgemeester en van de Burger-

¹² W. H. Schukking in *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën*, 1 (1951), blz. 48.

¹³ Gaarne dank ik Mr. W. de Bruine, archivaris van Vlissingen, voor alle moeite, die hij zich gaf om gegevens en aanwijzingen uit het Stadsarchief te verschaffen.

¹⁴ Rijksarch. Middelburg.

¹⁵ Bijlagen Kon. Besluit 11-7-1818, Alg. Rijksarch. 's-Gravenhage.

¹⁶ Winkelman, *o.c.*, blz. 72; het origineel is in Nederland niet meer te achterhalen.

lijke Stand en van de Griffie moeten schouwstukken geplaatst worden; bij de boden worden de schouwen beplakt; de secretarie moet vergroot worden en de vestibule vernieuwd, hetgeen zal zijn neergekomen op een nieuwe vloer; de overige vloeren worden niet bedekt, doch geverfd. De verwaarlozing en mishandeling van het gebouw door de Franse bezetters schijnt zich beperkt te hebben tot de eerste verdieping en de grote zaal beganegronds, waar het stucwerk in Empirestijl vernieuwd is. Daar de herstelbegroting van 1818 hierover niets vermeldt is dit fraaie strakke en hoge stucwerk dus namens het Franse Gouvernement vervaardigd¹⁷. Beganegronds zijn behalve in de hal een vijftal stucplafonds gaaf bewaard, die zeer karakteristiek zijn voor de stijl van het huis, dat volgens het Handschrift Van der Sande in het Stadsarchief te Antwerpen in 1733 voor Antonie Pieter van Dishoek is ontworpen door J. P. van Bourscheit de Jonge¹⁸.

J. P. van Bourscheit Jr. was de zoon van een in het begin van de 18de eeuw zeer bekend beeldhouwer, die ook in de noordelijke Nederlanden goede relaties onderhield¹⁹. Van de zoon is bekend, dat hij in de jaren 1737-'44 voor de stad Middelburg werkte²⁰ en in 1728 reeds voor de Middelburgse Heer van der Mandere beeldhouwwerk leverde. Het in 1733 gebouwde huis Van Dishoek en het oorspronkelijk ertegenover gelegen Beeldenhuis, dat in 1730 is gedateerd en eveneens door Van Bourscheit ontworpen werd, zouden daarmee de vroegste bouwwerken van deze architect zijn. In tegenstelling met zijn latere werken te Antwerpen, die de gebruikelijke zuid-Nederlandse plattegrond met een inrijpoort en een cour bezitten, heeft het huis Van Dishoek een eenvoudige indeling met hal in het midden, ter weerszijden waarvan vertrekken liggen en waarop ook de tuinzaal, langs de achtergevel gelegen, uitkomt; het trappenhuis ligt ter rechterzijde van de hal²¹.

De indeling van het pand was alleszins ge-

¹⁷ Gegevens berusten in archieven te Parijs, doch konden nog niet geraadpleegd worden.

¹⁸ Zie F. Baudouin, in *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, Antwerpen 1952, blz. 87 e.v.

¹⁹ A. Staring, in *Bull. N.O.B.*, 4de S. 13 (1946), blz. 40; 5de S. 1 (1947), blz. 118.

²⁰ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, blz. 170 e.v.; Staring, *o.c.*, 1947.

²¹ In een volgend artikel zal nader worden ingegaan op het belang van de decoratieve details en op de overige Hollandse bouwwerken van Van Bourscheit de Jonge.

schikt voor raadhuis: de tuinzaal kon als trouwzaal dienen, de grote zaal op de verdieping als raadzaal, de nog niet zo uitgebreide administratie en de hogere ambtenaren vonden voldoende ruimte in de overige vertrekken. Toch blijft het een vraag of de ligging dit pand wel bij uitstek geschikt maakte als raadhuis. De verbinding tussen de oude stad en de Nieuwstad was uitsluitend gelegen in de smalle doorgang tussen Pottekaai en Droogdok; om de voorzijde van het stadhuis te bereiken moest men dan nog, evenals heden ten dage, twee scherpe hoeken maken. De achterzijde van het huis was waarlijk met een kleine doorbraak nog beter bereikbaar te maken geweest!

Onder de gegeven omstandigheden lijkt het beleid van Van Doorn echter allerminst af te keuren en wellicht heeft bij de formulering van de voorwaarden voor bruikleen de gedachte meegespeeld, dat deze bestemming niet definitief zou zijn. In ieder geval wenste Van Doorn wel het waardevolle pand onder de hoede van het Domeinbeheer te houden, waar hij betere bescherming verwachtte dan onder het meer wisselvallig beleid van een stadsbestuur. Weinig kon men vermoeden, welke de gevolgen van de industriële ontwikkeling zouden zijn en hoezeer de vestiging van de Marinewerf aan het uiteinde van de Dokhaven voor de stedenbouwkundige ontwikkeling in de volgende eeuw van betekenis zou worden.

Aanleg van nieuwe havenwerken. Spoorweg en kanaal door Walcheren

Zolang de stad nog in haar vestingsgordel lag, die Napoleon had doen bouwen, is de Nieuwstad waarschijnlijk nog een wijk van een zeker aanzien gebleven, zonder veel verkeer, doch gericht op de brede Dokhaven, waar de Marinewerf levendigheid gaf. De grote uitbreiding der havens, gepaard aan de aanleg van de spoorwegverbinding met Brabant en de verbinding te water door het kanaal van Walcheren, die in 1865 ondernomen werden, met het doel Vlissingen de overslaghaven van Nederland te maken, bracht het havenbedrijf met één slag buiten de stad. De spoorweg werd aan de haven gekoppeld als goederstation.

Het opheffen van de vesting in 1869 vervolgens gaf de stad de vrijheid uit te groeien in elke gewenste richting en zich aan te passen aan de nieuwe situatie. Het gemeentebestuur was echter zozeer bevangen door de vrees voor derping van inkomsten bij vertrek van het garnizoen

en opheffing van de Marinewerf, dat men tot elke prijs het havenbedrijf naar de stad toe wenste te trekken en de vrijgekomen Dokhaven in het nieuwe havengeheel wenste opgenomen te zien. De voormalige vestinggordel werd daartoe doorgegraven voor het z.g. Verbindingskanaal.

Vestiging van de werf „De Schelde”

Thorbecke's idee, dat Vlissingen Nederlands overslaghaven bij uitstek zou worden, is echter in het geheel niet verwerkelijk; Amsterdam en Rotterdam veroverden door hun gunstiger ligging de eerste plaatsen en al spoedig na de aanleg der havens, die door de Staat geëxploiteerd werden, moest men dan ook plannen beramen om deze dienstbaar te maken. Naast de Stoomvaartmaatschappij Zeeland, werd daartoe in 1875 de werf „De Schelde” opgericht door A. Smit, later jaren lang tevens burgemeester der stad. Het gedempte gedeelte van de Dokhaven waar in 1815 reeds kappen over de Marinewerf waren opgericht en de terreinen ten noorden daarvan schenen aangewezen voor de vestiging van dit nieuw werfbedrijf, nu de Dokhaven door het Verbindingskanaal met de nieuwe binnenhavens verbonden was.

Nog voorzag men niet met welke afmetingen men door de ontwikkeling van de industrie te doen zou krijgen en hoe de oude stad tegen de steeds hoger optorende kranen en scheepsrompen in het niet zou verzinken. Voor een gezonde stedenbouwkundige ontwikkeling was met de vestiging van de werf „De Schelde” aan de Dokhaven het paard van Troje binnengehaald. De eigenlijke scheepshelling werd omgeven met industrieloosden, waarvan de hoge muren het wigvormige terrein van de stad afsloten. Om de verbinding te vormen van de Dokkade en omgeving met de Nieuwstad werd in 1898 een schipbrug gelegd, die niet alleen de Dokkade met de overzijde verbond, doch ook nieuwe perspectieven opende voor de doorstroming van verkeer in de Nieuwstad, te meer nadat in 1909 de Pottekaai gedempt was. Mettertijd breidde echter de scheepswerf zich uit, zeer ten gunste overigens van de economische positie van de stad, en moesten nieuwe terreinen gewonnen worden. Men begon aan de noordzijde van het Dok, waar het laat-18de eeuwse z.g. Admiraalshuis in 1913 sneuvelde, in 1919 gevolgd door een aansluitend gedeelte van de Dokkade, waarna in 1930 ook het ongeveer tegenover het tegenwoordige stadhuis gelegen z.g. Beeldenhuis moest verdwijnen;

de gevel kon aan de nieuw gewonnen Hendrikstraat herbouwd worden.

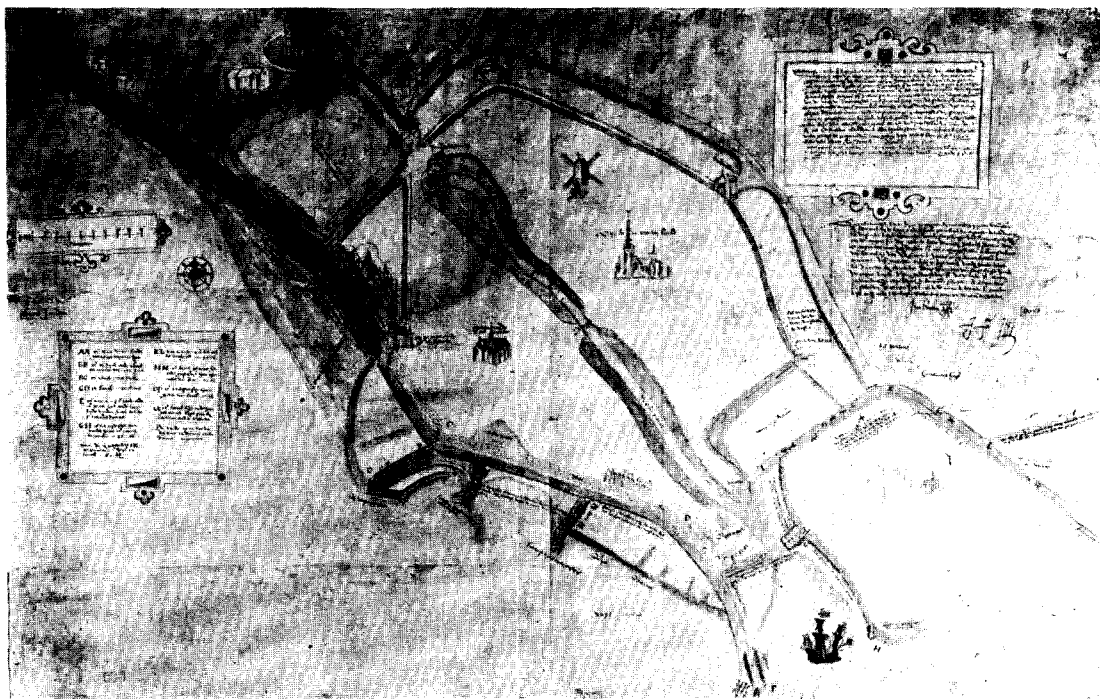
Bij de z.g. Marinesluis was sedert de opheffing van de Marinewerf in 1869 reeds terrein vrijgekomen, zowel aan de stadzijde als aan de oostzijde van de oude havenmond. Uit het feit, dat het terrein aan de stadzijde reeds vóór 1870 aan de gasfabriek en voor het overige gedeelte in 1875 aan de Maatschappij „De Schelde” werd afgestaan, blijkt opnieuw, hoe weinig men met de van haar vestingwallen bevrijde stad wist aan te vangen. Arbeiderswijken werden aangelegd op het eiland oostelijk van de Marinesluis, doch voor de industrie gaf men terrein aan de stadzijde uit! Het komt ons voor, dat hier de kiem gelegd is voor de ondergang van de Nieuwstad, hoezeer door afdamming van de Marinesluis in 1893 en demping van de Pottekaai in 1909 wellicht ongewild doorstromingsmogelijkheid voor dit stadsdeelte geschapen was. Nog voordat de gehele noordoever van de Dokhaven bebouwd was, sloeg de Maatschappij „De Schelde” reeds oog op de zuidelijke oever om tot eenwording van haar beide terreinen aldaar te geraken. In 1920 en volgende jaren werden successievelijk terreinen aangekocht aan de Peperdijk en daarachter liggende straten, welk streven bekroond werd door de afsluiting van de Peperdijk in 1926. Na de Waalse kerk uit 1635 verdween daarmee ook de Hoofdwacht, die in 1836 was gebouwd ter plaatse van de in 1809 gebombardeerde Kleine of Middelkerk²².

Het eiland achter de Zeedijk tussen de voormalige Marinesluis en de nieuwe sluizen, dat door zijn ligging zo uitermate geschikt was voor de industrie, was in de twintiger jaren ook met loosden en hellingen bebouwd, waarvoor de laat-19de eeuwse arbeiderswoningen reeds moesten wijken. Merkwaardigerwijs heeft men in de allerlaatste jaren de oostelijke strook opnieuw als woonwijk geprojecteerd²³. Het is duidelijk, dat met deze gegevens de Maatschappij „De Schelde” ernaar moet streven beide oevers van het Dok geheel in handen te krijgen en haar terreinen te verenigen, vooral nu nieuwe methoden in de scheepsbouw ook daar grotere ordening van het bedrijf vereisen. Na de Dokkade

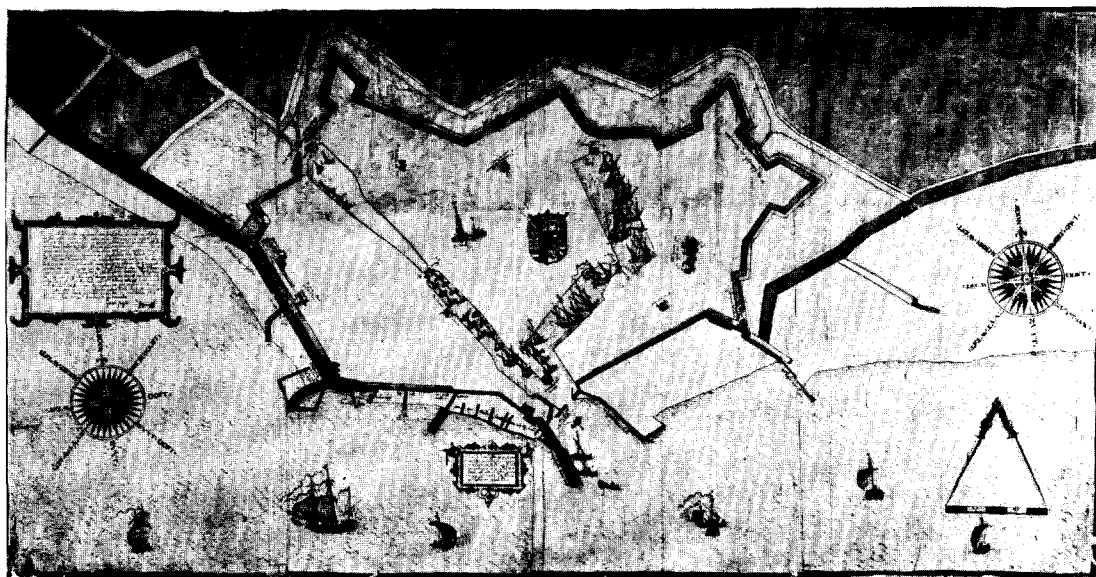
²² Zie noot 6.

²³ Cfr. *Rapport Commissie Grenswijziging Vlissingen*, door G. J. van den Berg en C. van Paassen; gestencild, 1942. De economische aspecten bij E. Kautz, *Der Hafen von Vlissingen, seine Stellung und Entwicklungsaussichten im internationalen Verkehr*, Jena 1933.

HET RAADHUIS VAN VLISSINGEN IN DE ONTWIKKELING DER STAD

Afb. 1. Handschriftkaart van 1570 door P. Corn. Poel, landmeter der Grafelijkheid van Zeeland, copie van 1593. ('s-Gravenhage Alg. Rijksarch., nr. 3492.)

Afb. 2. Handschriftkaart van 1589 door Jan Simonsz, landmeter der Grafelijkheid van Zeeland en het Markiezaat van Bergen op Zoom, vervaardigd voor Prins Maurits. ('s-Gravenhage Alg. Rijksarch., nr. 3491.)

Afb. 3. Kaart naar Blaeu (1648).

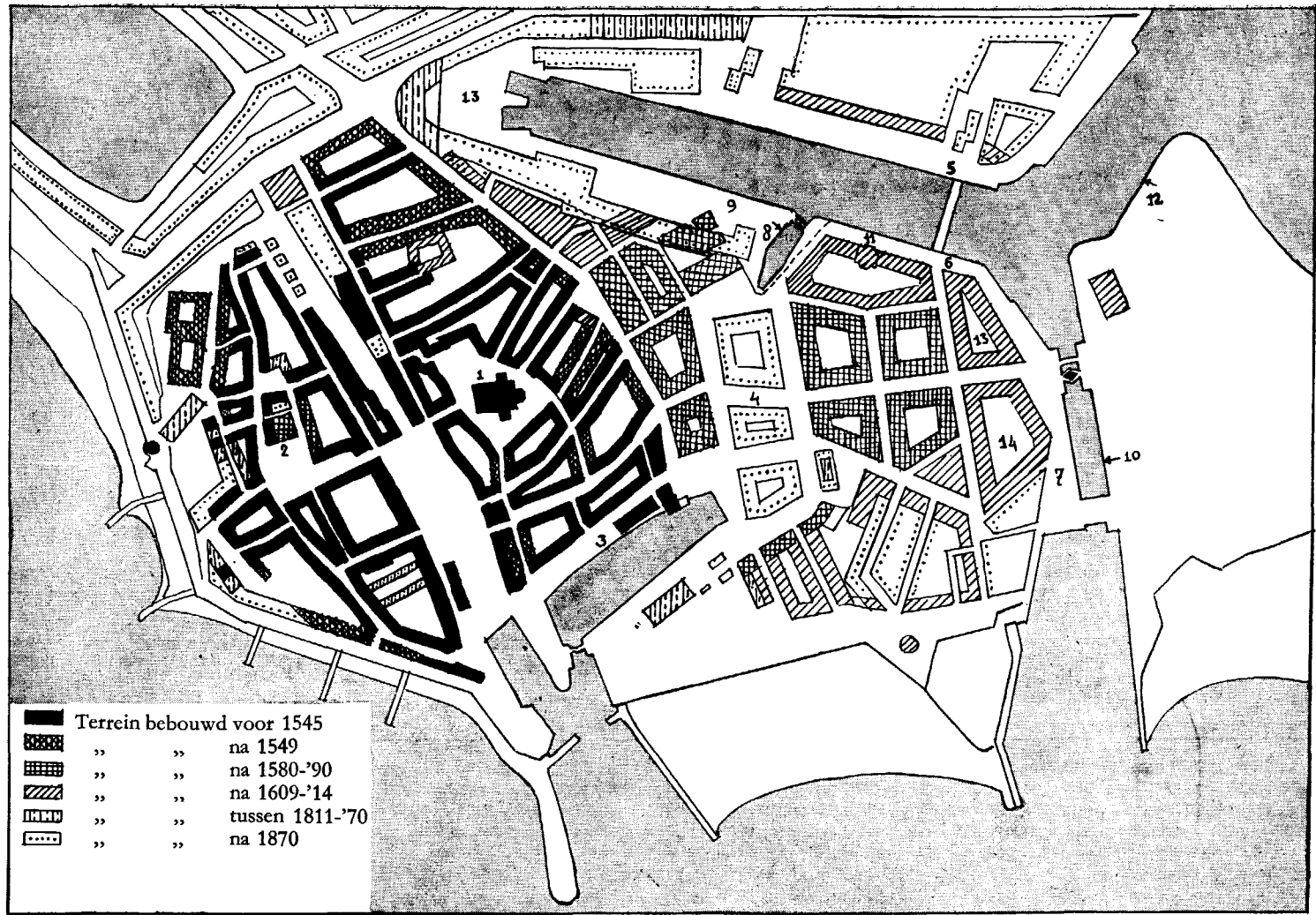

Fig. 2. Vlissingen in 1940. 1. Jacobskerk. 2. Markt, waaraan tot 1809 het stadhuis stond. 3. Nieuwendijk langs Engelse Kaai. 4. Voorm. Pottekaai. 5. Dokkade. 6. Houtkade. 7. Wijnbergse Kade. 8. Droogdok. 9. Peperdijk. 10. Marinehaven. 11. Stadhuis. 12. Verbindingskanaal. 13. Mij „De Schelde”. 14. Gasfabriek.
(Tekening Ir. C. L. Temminck Groll).

en de Wijnbergse Kaai zal de gehele Houtkade opgeëist worden benevens alle terreinen, gelegen tussen de rechte lijn, die getrokken kan worden van het uiteinde van het Droogdok tot het 17de eeuwse Magazijn op de hoek van de Wijnbergse Kaai en de Paardenstraat. Ook het Droogdok zelf valt in dit project en moet verdwijnen. Wil

men van het Raadhuis nog iets redden, dan zal herbouw in een oude stadswijk wellicht de enige mogelijkheid vormen, wanneer de Maatschappij „De Schelde” geen kans zou zien het gebouw in zijn geheel in de representatieve sector van haar bedrijf, hetzij op deze plaats, hetzij elders op te nemen.

SUMMARY

THE TOWNHALL OF FLUSHING AS SEEN IN THE DEVELOPMENT OF THE TOWN

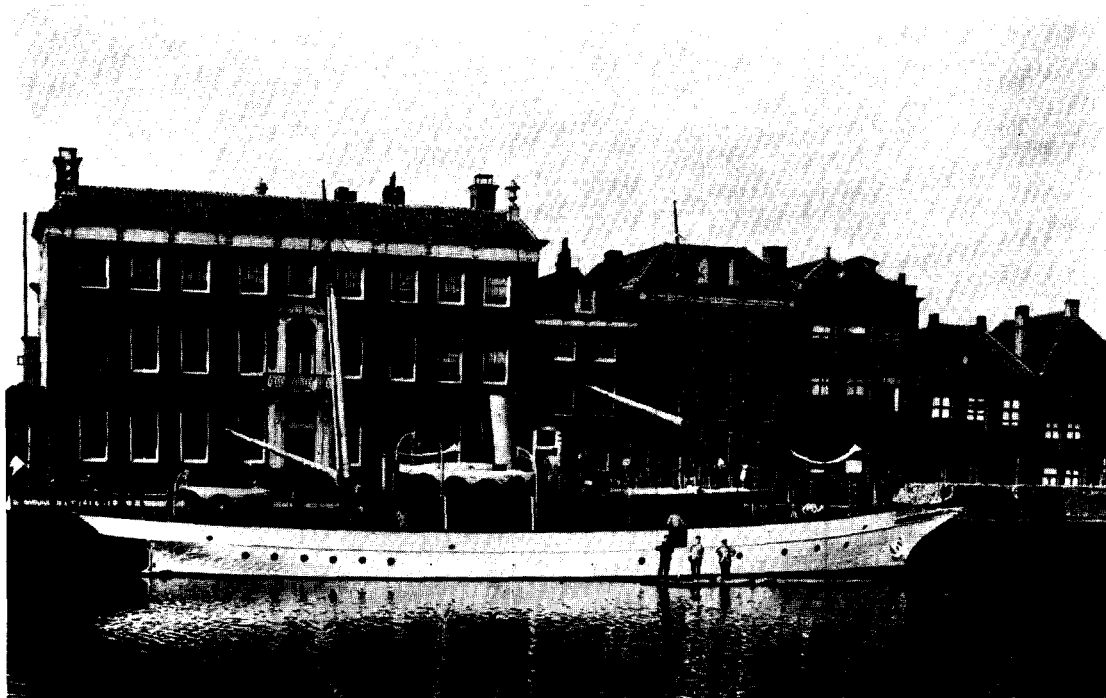
BY HERMA M. VAN DEN BERG

After having sketched in broad outline how the town of Flushing developed through the enlargement by the so-called Nieuwstad (Newtown) from a settlement along a harbour into the town that in 1812 was surrounded by a ring of fortresses, the author mentions the circumstances under which the building in the Houtkade after the bombardment of 1809 was made Townhall. The construction of harbourworks outside the town, which were connected with the old Dokhaven (Dockharbour) by a canal when the fortress had been abolished in 1869, attracted the establishment of the shipyard "de Schelde", which set up its slipway at the end of the Dock. An organic development of the town, freed from its ramparts, was now made impossible and by successive acquisitions of the Schelde Company at first only the north side of the Dock, but in the last twenty years also the entire Nieuwstad quarter were required for the evergrowing dimensions and the ever higher demands of efficiency of the company.

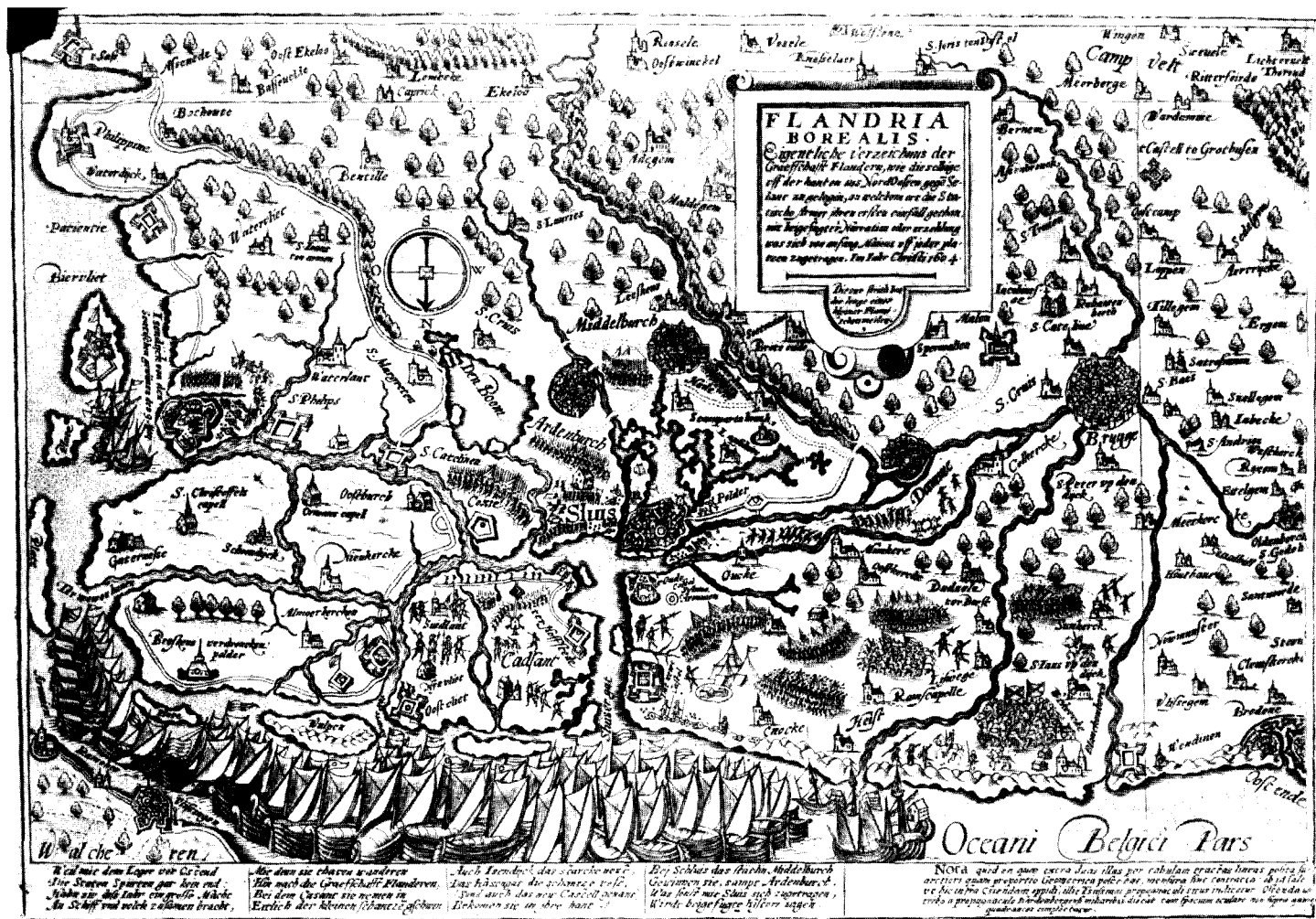
HET RAADHUIS VAN VLISSINGEN IN DE ONTWIKKELING DER STAD

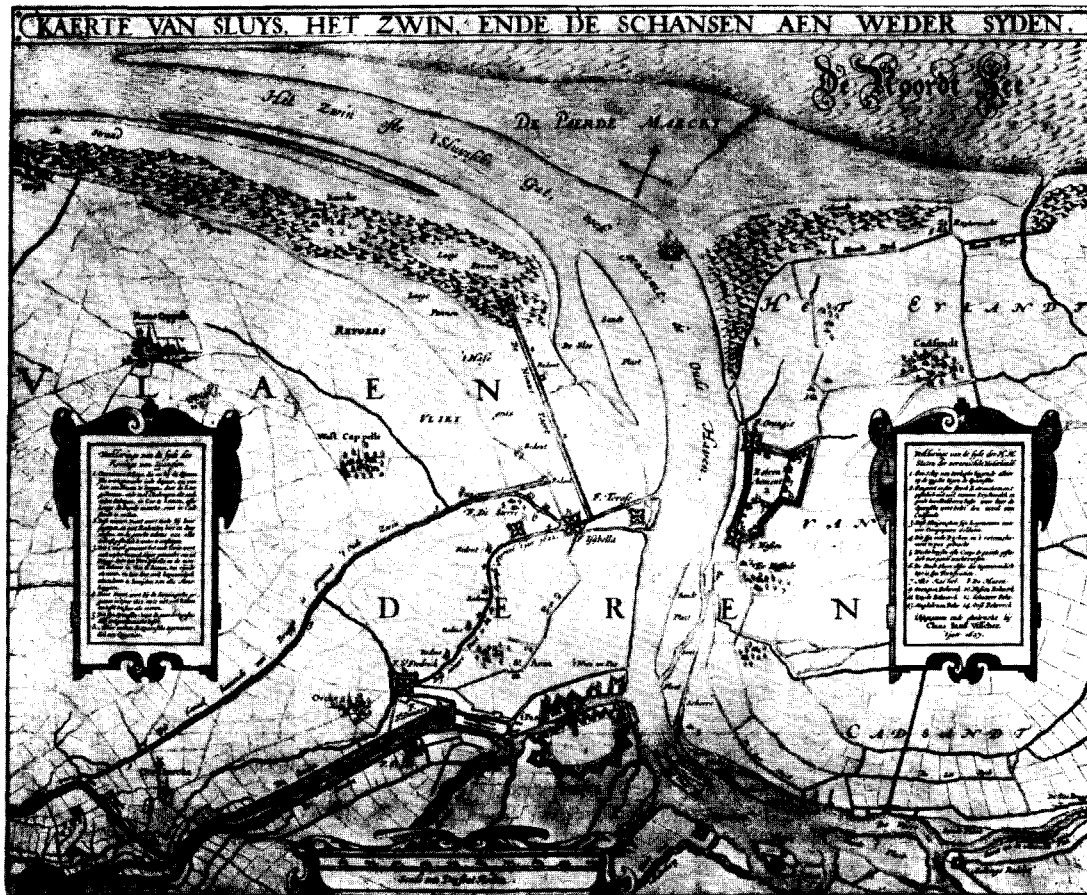
Afb. 4. Houtkade 20-10, thans met uitzondering van het raadhuis (nr. 12) gesloopt.

Afb. 5. Voormalige Dokkade met het in 1913 gesloopte z.g. Admiraalshuis.

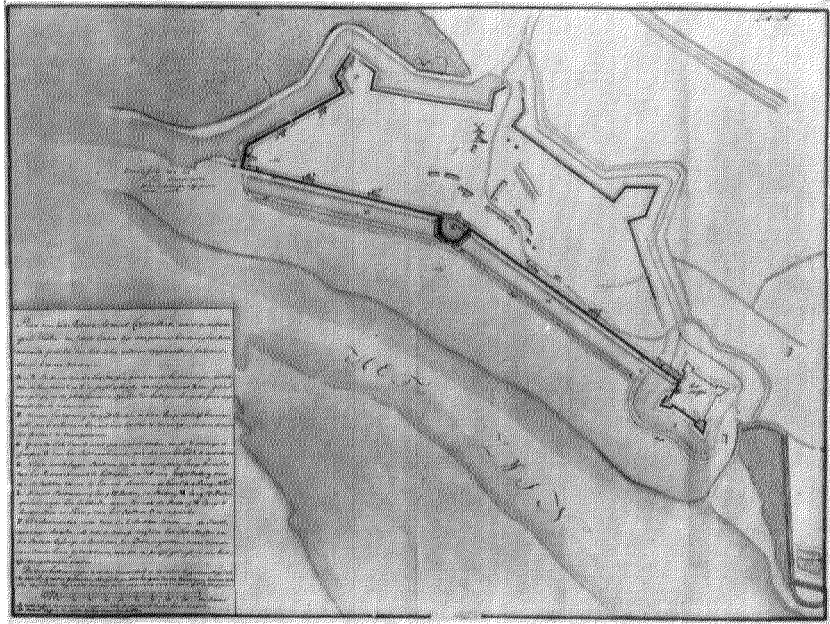

Afb. 1. Retranchement (Ter Hoffstede); de toestand in 1604, naar een pamflet in de verz. Knuttel, nr. 1267.

Afb. 2. Retranchement; de toestand in 1627, gravure door Claes. Jansz. Visscher.

RETRANCHEMENT, HET VOORMALIGE CASSANDRIA

Afb. 3. Kaart uit het einde van de 18de eeuw.
(’s-Gravenhage Alg. Rijksarch., nr. 3711.)

Afb. 4. De toestand omstreeks 1935.

RETRANCHEMENT, HET VOORMALIGE CASSANDRIA

DOOR

W. H. SCHUKKING

„Nabij de zee, niet ver van het dorp Cadzand, ligt het merkwaardige dorp Retranchement. Men merkt hier aan alles dat men de zee nadert..... Het dorpje zelf bezit iets zeer aantrekkelijks. Het is landelijk en naïef.” Aldus enige zinsneden uit de beschrijving van „het eenzame dorp Retranchement”, die wij in een viertalige gids voor het vreemdelingenverkeer in Zeeland aantreffen; de aardige foto van een brede gracht met hoge wallen op de achtergrond is het enige dat aan de historie van dit dorp als „vesting” herinnert! Wij willen trachten, iets van die leemte aan te vullen.

Tijdens de verovering van het land van Cadzand in 1604 door Prins Maurits. De verovering van het land van Cadzand en de belangrijke vesting Sluis door Prins Maurits in 1604 was een waardige vergoeding voor de tenslotte falende pogingen om de vesting Ostende, die reeds drie jaren door de Spanjaarden belegerd werd, te ontzetten. De groots opgezette onderneming speelde zich in de aanvang af ter plaatse van het dorp, dat hierboven in enkele regels werd beschreven en dat toen **T e r H o f s t e d e** heette. Op 25 april 1604 immers landden de Staten-Generaal, Maurits en de Raad van State in het Zwarte Gat op het eiland Kadzand; het leger maakte zich meester van de door de vijand bezette forten, als St. Pieter, St. Jan en Ter Hofstede (Res. Staten-Generaal). Uitvoerig wordt deze landing en wat erop volgde, door Dr. J. de Hullu beschreven: de schans van ter Hofstede, gelegen nabij een eeuwenoud gehucht van die naam, was bestemd om in latere jaren uit te groeien tot een belangrijke sterkte aan de haven van Sluis, het Zwin.

Hoe die schans er in 1604 uitzag, is op de kaarten van de veldtocht te zien, het beste wel op de hierbij afgedrukte (afb. 1), behorende bij het pamflet van datzelfde jaar (verz. Knuttel, nr. 1267). De vorm is die van een vierkante redoute met op twee tegenovergestelde hoeken een bastion, een schans dus van zeer eenvoudige gedaante.

Uitbreiding van de oorspronkelijke vestingwerken tot vóór 1648. Blijkens een bij de Staten-Generaal ingekomen brief van 22 maart 1606 zijn na de verovering van 1604 langs het Zwin kleine schansen of redoutes aangelegd in de Zandpolder en tegenover het Hazegras, dat in Spaanse handen was gebleven, terwijl ook de oude schans bij Ter Hofstede schijnt te zijn verbeterd. Deze schansen waren in 1605 met garnizoen bezet (Res. Vrije van Sluis 9 aug. 1605). Het bleven echter voorlopige versterkingen en eerst na afloop van het twaalfjarig bestand (9 april 1621), als Spinola spoedig ook van het zuiden uit gaat opdringen, in 1622 Bergen op Zoom belegerd en Zeeland bedreigt, wordt de verdediging van Sluis naar de zee toe beter ingericht.

Uit de, in de bijlagen gegeven uittreksels van de bij de Raad van State ingekomen missiven van 18 febr. en 5 aug. 1623 leest men, dat op 5 november 1621 reeds de aanleg van het fort Oranje in de Zandpolder werd aanbesteed, in begin 1622 gevolgd door die van het (nieuwe) fort ter Hofstede, dat Nassau werd genoemd, alsook van „het groote Retrenchement” tussen beide forten in. Uit de brief van 18 febr. blijkt dat David van Orliens, de bekende ingenieur en medewerker van Simon Stevin, de ontwerper kan zijn geweest, uit de missive van 5 aug. komt een ander: Philips Vlamingh, als ingenieur te voorschijn.

De twee forten zijn reeds afgebeeld op de mooie gravure, door Claes Jansz. Visscher in 1627 uitgegeven en gedrukt (afb. 2); het Retrenchement is daarop echter nog van zeer onregelmatige vorm. Het zal eerst later, maar in elk geval vóór de vrede van 1648, de regelmatige plattegrond, met de drie bastions, op gelijke afstand onderling en van de forten, verkregen hebben die o.a. in *Blaeu's Stedenboek* (op „Cadzand”) voorkomt en die wij ook nu nog terugvinden. Het fort Oranje, aan de noordzijde van het retranchement, is in 1682 in het Zwin ver-

zonken op enige overblijfselen na, welke een eeuw later zijn opgeruimd; op het 17de-eeuwse vestingplan van dat fort (C-1 in Alg. R.A.) is te zien dat men toen reeds ingrijpende voorzieningen tegen afslag van de wallen door de zee moest treffen.

Latere veranderingen en tegenwoordige toestand. Na een lange slaap in de 18de eeuw werd het Retranchement Cadzandria, zoals het toen genoemd werd (ook wel Cassandria geschreven), tot leven gewekt, toen de Oostenrijkse keizer Jozef II, na opzegging van het Barrière-tractaat in 1782, de opening van de Schelde eiste en in 1784 met oorlog dreigde. Van die tijd moeten de veranderingen dateren, welke op voorstel van de Directeur-Generaal der Fortificatiën Du Moulin aan het Retranchement werden aangebracht. Zij zijn te zien op afb. 3, een reproductie van een der exemplaren van kaart 3711, Alg. R.A., welke kaart evenals nr. 3712, het vestingplan C-2 en de situatieplans S-4 en 4a, alle ook in het Alg. R.A. aanwezig, op de verdediging van het Zwin en de vesting Sluis in 1784/85 betrekking hebben, al wordt in de desbetreffende inventaris, voor wat de nrs. 3711 en 3712 aangaat, verwezen naar een resolutie van de Raad van State van 2 aug. 1793. Het onderschrift van de helaas niet gedateerde kaart 3712 luidt:

„Kaarte van de Situatie van het Retranchement Casandria, gelegen aan de Mond van het Zwin, tegen over de door de Oostenrijkers aangelegde Werken en Batterijen op het Hazegras; Wordende op dit generaale stuk figuratiefelijk aangetoond de verbeteringen welke aan het voornaame gedeelte van het voors. Retranchement en Fort Nassau, door het aansluiten en formeeren van eenige nieuwe, en weder opmaaken van sommige oude borstweeringen, met het aanleggen van eenige emplacements voor 30 à 40 stukken Canon, naar het gevoelen van den ondergetekende Directeur Generaal van 's Lands Fortificatiën zoude behooren te geschieden, ten einde daardoor deeze Post in staat te stellen om tot bescherming van het Zwin, en dekkinge van het Land van Cadzant te kunnen verstrekken.”

(get.) C. Du Moulin

Een vergelijking van afb. 3 met de moderne luchtfoto (afb. 4), toont duidelijk hoe het fort Nassau met de wal aan de zijde van het (voormalige) Zwin in verbinding is gebracht. Ook blijkt de doorgraving nabij de saillant van het middenbastion van het retranchement in het ein-

de der 18de eeuw reeds aanwezig te zijn geweest. Hoezeer dus de tand des tijds en der defensie ook aan het eens zo complete samenstel van fortificaties heeft geknaagd, toch mogen wij tevreden zijn dat er nog zoveel van deze oud-Hollandse vestingwerken na meer dan drie eeuwen is overgebleven. Inderdaad vormen de omwalling van Retranchement met de schans Nassau tezamen een monument van vestingbouw, dat enig is in Nederland en voor het nageslacht bewaard behoort te blijven.

Bijlagen

Uittreksel uit de missive van de Gouverneur van Sluis Haultain en David van Orliens (Ingenieur) dd. 18 febr. 1623 aan de Raad van State, ter advisering van een rekest om schadevergoeding van de aannemer van het fort Oranje:

...request van Jan Pieter Jacobss. Baggerman, aennemer van de eerste bestedinge van het nieuwe fort gelegen inden Zantpolder bij de gebroken dijk heeft per roede van sijn werck niet meer bedongen dan 118 guldens (terwijl) andere aannemers van het fort ter Hoffstede wesende van gelijke swaerte op ijder roede onder bedongen hebben 170 ende 75 guldens niet te veel also dit geschiet is uijt vreesse vande vijandt die daer tegen over met sijn canon quam logeeren doch alsoo dit werck in novemb. 1621 besteeft werdt ende dien winter niet voltrocken conde worden. Als met het beginsel van het jaer 1622 daer op gevolcht de bestedinge van het fort ter Hoffstede, met het groote Retrenchement streckende van d'een fort tot dander sulckx dat de aennemer te cort comt omtrent 1152 gulden

Uittreksel uit de missive van de Gouverneur van Sluis Haultain en Philips Vlamingh dd. 5 aug. 1623, ter advisering van een, op 27 juli tevoren door de Raad van State aan hen doorgezonden:

request vande werkmeester Lieven de Clerck als borge vande bestedinge van tfort Oraigne inden Zantpolder int Eylandt van Cadzant besteeft opden 5 november 1621 werkvolk tot redelijken prijs (niet) te becomen harden vorst met werk te wachten tot tegen den zomer oock weiniger bedongen als de andere wercken daarna besteeft geworden moeilijkheden met drooghouden en afdammen vande gracht en deurgraven contrescherp, enz, enz Sulcx dat de Suppl. hem met zes hondert guldens wel behoort te vreden te houden.....

N.B

Vermoedelijk hebben beide brieven betrekking op dezelfde schadevergoedingskwestie: het tekort zou dus maar voor de helft zijn vergoed.

Een resolutie terzake werd echter niet aangetroffen.

SUMMARY

RETRANCHEMENT, THE FORMER CASSANDRIA

BY W. H. SCHUKKING

In 1604 Prince Maurits of Orange captured Kadzand, which was an island at the time, and the important fortress of Sluis from the Spaniards.

Where until then a simple entrenchment had stood, new fortifications were built in the year 1622, probably by the engineers David van Orliens and Philips Vlamingh, in defence of the mouth of the Zwin: the forts of Nassau and Oranje, and in between these two "the great Retrenchment". This very irregularly shaped Retrenchment obtained its present regular construction with three bastions only later on, some time before the Peace of 1648. The fort of Nassau along the north side was for the greater part submerged in the Zwin in 1682.

When Joseph II, the emperor of Austria, demanded the opening of the Scheldt in 1782 and threatened with war in 1784, the Retrenchment of Cadzandria (or Cassandra), as it was then called, was improved at the suggestion of C. Du Moulin, Director-General of the fortifications.

SINT ANNA TER MUIDEN

DOOR

E. A. CANNEMAN EN J. STAPPER

Een zogenaamd kadastraal minuutplan van een bebouwde kom is de kaart van die kom, die gemaakt werd toen het kadaster werd ingesteld. Het toont dus de situatie omstreeks het jaar 1825. Een stad of dorp was toen nog een gaaf geheel; zowel de plattegrond als de schaal en de architectuur waren nog niet aangetast. Zo'n minuutplan zou aangeduid kunnen worden als „de laatste editie” van een gave stad of gaaf dorp. Immers een dergelijke kern was toen wel allerm minst oorspronkelijk, maar door de vernieuwingen en wijzigingen, die in de loop der tijden, en nog tot in het begin van de vorige eeuw, plaats vonden, werd altijd een nieuwe vorm toegevoegd, die met de bestaande een harmonisch geheel kon zijn. De veranderingen echter, die vanaf omstreeks het midden van de vorige eeuw plaats vonden, kenmerken zich door een verschil met het voorafgaande, waardoor een eendrachtig samengaan daarmee blijkbaar niet meer mogelijk is.

Er zijn bebouwde kommen, waarvan de bebouwing in de afgelopen honderd jaar zo grondig vernieuwd werd, dat van het vroegere karakter nagenoeg niets meer overbleef. In andere gevallen groeiden dorpen uit tot industrie centra; slechts het stratenverloop toont dan nog de ligging van de oude kern. Enkele typische voorbeelden van dergelijke kommen zijn die van Hilversum, Emmen en Eindhoven.

Gelukkig ondergingen sommige, verder van de grote centra gelegen, bebouwde kommen weinig verandering. In de eerste plaats leefde de traditie daar langer voort, zodat nog lang na 1850 de oude werkwijze gevolgd werd. De noord-Veluwe b.v. heeft nog karaktervolle bebouwing met dateringen tot 1880, terwijl achter Winterswijk dateringen uitwijzen, dat nog tot na 1900 niet werd afgeweken van de gebruikelijke vakbeoefening. In de tweede plaats bleven de vernieuwingen, die toch doordrongen, beperkt tot onderdelen van de bebouwing. Ter vervanging van de oude pannen werd een dak met modern materiaal gedekt, een moderne voordeur werd in een nog oude omlijsting geplaatst of de door roeden gedeelde ramen werden door ongedeelde vervangen. Ondanks de verminkingen

vormen deze kernen een gaaf geheel, waar men onder de bekoring komt van de sfeer die er, zij het in mindere mate dan vroeger, nog aanwezig is. Het dorpspleintje van Sint Anna ter Muiden is hier een overtuigend voorbeeld van.

De geschiedenis van Sint Anna ter Muiden¹ gaat terug tot het einde van de 12de eeuw toen ter plaatse reeds vissers woonden. Omstreeks 1200 moet aan de linker oever van het Zwin Mude, dat het eerst vermeld wordt in verband met de inval van een Engelse vloot in het Zwin in 1213, ontstaan zijn en de handelaren, die zich hier vestigden, kwamen al spoedig tot welstand. Gravin Johanna van Vlaanderen verleende in 1242 aan Mude het Stadsrecht van Brugge en de poorters van Mude werden vrijgesteld van tol in het gehele havengebied van het Zwin. Eerst later, in de tweede helft van de 13de eeuw, kwam aan de andere oever van de zuidelijke arm van het Zwin tegenover Mude de nederzetting Sluis op; omstreeks 1250 bestond ze waarschijnlijk nog niet.

Een hoogtepunt van bloei voor de gehele kuststreek werd in de 13de eeuw bereikt en al in de 14de eeuw vormden zich in het Zwin uitgestrekte schorren, die gedeeltelijk werden ingepolderd (1323, Zoutepanpolder; 1388, Brixusen Maneschijnpolder). Voor de kooplieden was het zelfs nodig hun bedrijf naar de kust te verplaatsen waar een Nieuw-Mude ontstond. In het einde van de 14de eeuw was het Zwin tussen Mude en Sluis reeds vrij smal en was de verzameling al een probleem, terwijl bij het begin van de 15de eeuw het gehele kustgebied in een zeer desolate toestand verkeerde, waaruit het zich door gunstige invloeden van elders slechts langzaam herstelde, maar toen volgden weer de verwoestende inundaties van de Tachtigjarige oorlog.

Slechts een 14de eeuwse bakstenen torenstomp van de oude kerk is nog over van het middeleeuwse Mude. De nog zichtbare moeten van da-

¹ Vgl. M. K. E. Gottschalk, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I. Tot de St-Elisabethsvloed van 1404, Assen 1955, blz. 41 n. 1; blz. 44 en 137.

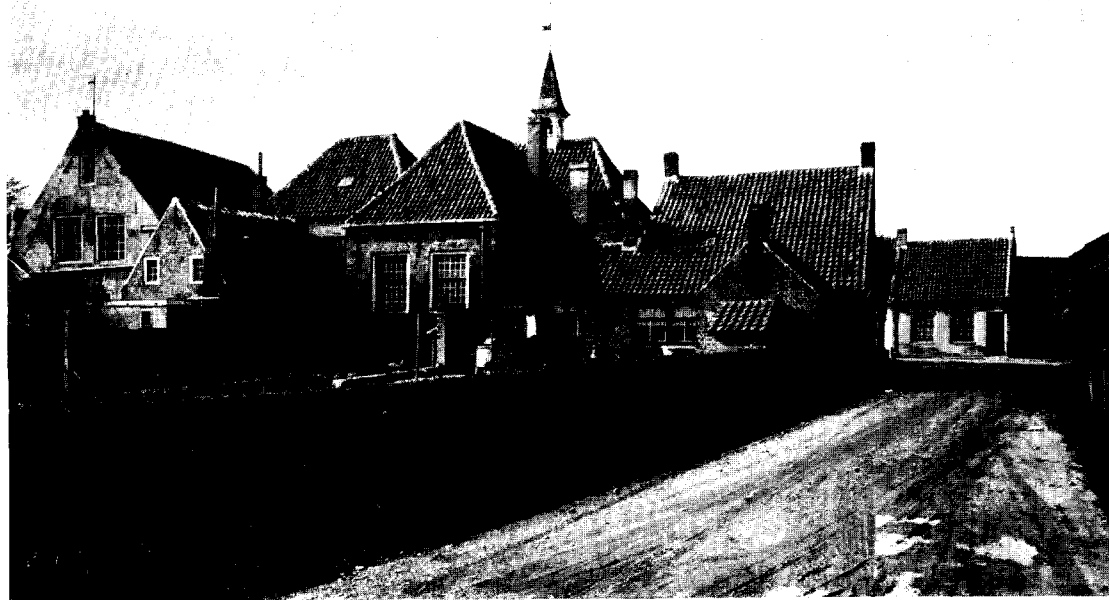
SINT ANNA TER MUIDEN

Afb. 1-2. Vgl. de kaart op kol. 185-186.

(Foto's Monumentenzorg)

SINT ANNA TER MUIDEN

Afb. 3-4. Vgl. de kaart op kol. 185-186.

(Foto's Monumentenzorg)

SINT ANNA TER MUIDEN

Afb. 5-7. Vgl. de kaart op kol. 185-186.

(Foto's Monumentenzorg)

SINT ANNA TER MUIDEN

Afb. 8. Voormalig Raadhuis. Vgl. de kaart op kol. 185-186.

(Foto Monumentenzorg)

ken en grote spitsbogen tonen aan dat het een kruisingstoren was. Nadat de oude kerk in de Spaanse tijd verwoest was, werd tegen de zuidzijde van de toren in 1653 een nieuw kerkje aangebouwd.

Ook het raadhuisje dateert volgens de voorlopige lijst uit het midden van de 17de eeuw, maar dan toch wel zeer grondig, zowel in- als uitwendig, in de 18de eeuw verbouwd. Wij hebben zelfs de indruk, dat voor- en achtergevel geheel 18de eeuws zijn en dat de gevelsteen uit een andere gevel is overgeplaatst. Het raadhuisje heeft thans een tentdak, waarop een vierkant open houten torentje staat met een klokje, dat in 1761 gegoten werd en uit Brugge afkomstig is. Het werd in het torentje opgehangen in 1790, welk jaartal op de klokstoel is ingesneden. De overige bebouwing aan het dorpspleintje is uiterst eenvoudig en zal ten dele in zijn kern ook wel teruggaan tot de 17de eeuw, maar in hun uiterlijke verschijning tonen de huisjes in hoofdzaak een 18de- en begin-19de-eeuws karakter. Het voormalig schoolgebouw is zelfs nog geen 125 jaar oud; het is ons namelijk gebleken, dat het op de oudste kadastrale kaart nog niet voorkomt.

Zo ligt dan tegen de Belgische grens langs de weg van Sluis naar Brugge het huidige dorpje Sint Anna ter Muiden. Het dorpspleintje, met een veertiental huisjes, ongeveer 50 m ten noorden van die weg gelegen, heeft een ongeveer rechthoekige vorm van 25 m bij 7 m. Aan de zuidzijde liggen ter weerszijden van het voormalig schooltje de beide toegangen tot het pleintje vanaf de hoofdweg; de oostelijke toegang zal wel de oorspronkelijke zijn. De noordzijde wordt afgesloten door het woonhuis van een boerderij met westelijk daarvan de toegang tot het kerkterrein. Langs de westelijke langzijde liggen een achttal huisjes waarvan er één een eenvoudig kruidenierswinkeltje is, het enige winkeltje aan het pleintje. De oostelijke langzijde heeft aan het noordelijke einde een toegangsweg en vervolgens vier huisjes, waarvan het tweede het voormalig raadhuisje is; de rechter helft ervan was vóór de bouw van het schoolgebouw te aan de zuidzijde van het pleintje als schooltje in gebruik. Het laatste van de vier is door een lage tuinmuur verbonden met een houten schuur rechts van de uitmonding van de oorspronkelijke zuidelijke toegang.

Het raadhuisje wordt vermeld in de voorlopige lijst van de provincie Zeeland en was bij het opmaken van die lijst als particuliere woning in

gebruik. Omstreeks 1932 werd het door de gemeente Sluis verhuurd aan de kunstschilder J. P. van der Leeuw, die er in mei 1943 door de Wehrmacht werd uitgezet. Na de oorlog stond het nog enige jaren leeg en toen wij dan ook in 1947 voor het eerst tezamen Sint Anna ter Muiden bezochten was het in een vervallen staat. Wij drongen er bij het gemeentebestuur van Sluis — sinds 1880 is Sint Anna ter Muiden in de gemeente Sluis opgenomen — op aan tot restauratie over te gaan en in deze restauratie het gehele pleintje te betrekken. Eind april 1948 verzochten burgemeester en wethouders de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om een rijkssubsidie in de kosten van deze restauratie toe te kennen. Waar het hier een eerste poging betrof om bij de restauratie van een monument zo intens ook de naaste omgeving op te nemen vroeg de totale voorbereiding ter verkrijging van subsidie meer tijd dan bij een eenvoudige subsidie-aanvraag meestal het geval is. Pas eind maart 1949 ontving het gemeentebestuur bericht, dat een subsidie van 65 % was toegekend zowel voor het raadhuisje als voor de overige bebouwing van het pleintje, terwijl de minister tevens goedkeurde, dat de leiding van de restauratie zou berusten bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Enige maanden later zegden ook Gedeputeerde Staten van Zeeland een subsidie toe. De overige kosten, 20 à 25 % van het totaal, zijn door de gemeente Sluis bijgedragen.

In de inleiding van ons betoog wezen wij op een verandering, in het verloop van de vorige eeuw ontstaan, met als gevolg, dat, in de tweede helft van die eeuw uitgevoerde vernieuwingen aan een bouwwerk voor het merendeel niet meer harmonieerden met het reeds aanwezige zodat de tot dusverre nog bestaande eenheid werd verbroken.

Wanneer bij de voorbereiding van een restauratie blijkt, dat een monument door dergelijke veranderingen verminkt is, dan is het wegnemen van die verminkingen een eerste vereiste. Het historisch gegroeide dient daarbij intact te blijven en het is daarom noodzakelijk bedoelde verminkingen zo mogelijk te vervangen door de jongste eraan voorafgaande aanvaardbare vormen. Is hiervan niets bekend dan zal men er toch goed aan doen om terug te grijpen naar die karaktervolle oplossing, die het minst ver van onze tijd verwijderd is. De slechts schijnbare mengelmoes, die aldus kan ontstaan, garandeert een zuiverder beeld van datgene wat het bouwwerk in de loop der tijden heeft doorgemaakt

dan een kwasi „stijlvolle” reconstructie en eveneens blijft de mogelijkheid, bij later aanschouwen, dit historisch proces opnieuw te beleven. Af te kunnen lezen wat het bouwwerk in de loop der tijden onderging is toch verre te verkiezen boven de indruk van de kant en klare reconstructie van de staat, waarin het zich bij zijn ontstaan aan de tijdgenoot voordeed.

Bij de restauratie van het pleintje van Sint Anna ter Muiden hebben wij alles dus zo veel mogelijk gelaten zoals wij het vonden, van slechts een paar huisjes moesten enkele onderdelen worden gewijzigd.

Het voormalig schoolgebouwtje aan de zuidzijde, dat als pakhuis werd gebruikt en door oorlog en verval onbruikbaar was geworden, kon slechts gered worden wanneer er een woonhuis van gemaakt werd. Het behoud van dit pand was als afsluiting van het pleintje zeer gewenst, ook omdat het minder fraaie bebouwing langs de hoofdweg aan het oog onttrekt. Het was te hoog en had een gevel met lelijke gerekte raamopeningen. De goot met het dak werden ongeveer 1 m verlaagd en met behoud van de breedtematen werden deuropening en ramen ingekort en de laatste van een passende roededeling voorzien. Met een eenvoudige indeling van het inwendige ontstond op deze wijze een bruikbare woning.

De meest ingrijpende wijziging moesten de huisjes A 8 en A 8a ondergaan. Zij hadden een gebroken dak met platte pannen gedekt, te grote dakkapellen en een van zeer grove Belgische steen gemetselde gevel. Het gebroken dak werd door een rechte kap vervangen, de dakkapellen tot betere proporties teruggebracht en de gevel van een pleisterlaag voorzien.

De gevel van de woning van de boerderij aan de noordzijde, genummerd A 25, had een bepleistering, die door groeven in grote blokken was verdeeld. Na het afbikken van de pleisterlaag, bleek het metselwerk vrij slecht te zijn, zodat besloten werd hier een nieuwe gevel op te metselen en deze niet opnieuw te pleisteren, maar als schoonwerk uit te voeren. Van de aangrenzende houten schuur was een deel van de gevelwand destijds door slecht metselwerk vervangen; hier werd de houten wand teruggebracht, waardoor woonhuis en schuur uitwendig duidelijker werden onderscheiden. Het dak van de schuur werd opnieuw met stroo gedekt.

Vergeleken bij deze min of meer ingrijpende wijzigingen waren de overige veranderingen, die wij aanbrachten, van ondergeschikte aard. De

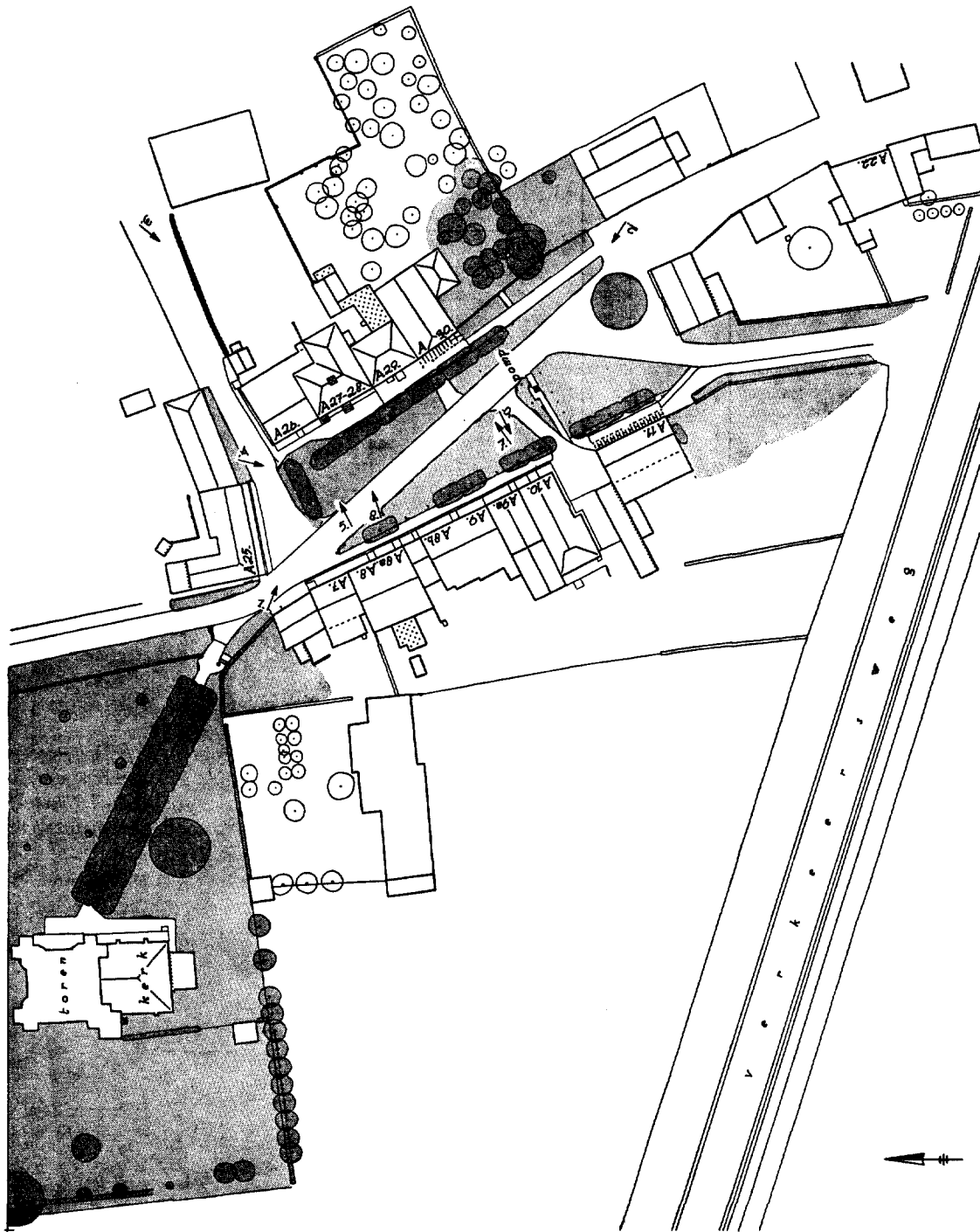
grove onderdorpels, die onder sommige ramen zaten, werden vervangen door de oude constructie met waterlaag en rol en enkele ramen moesten worden vervangen door nieuwe met een betere roededeling. Boven enkele deuren werd een gedeeld bovenlicht aangebracht; wij hebben ook getracht om betere deuren aan te brengen in plaats van de waardeloze moderne, die enkele huisjes hadden. Het zink van de zijwangen van een dakkapel werd vervangen door metselwerk.

Naast deze grotere en kleinere wijzigingen bestonden de overige werkzaamheden uit het herstel van dat wat op den duur al te zeer was verwaarloosd. In het ene geval betrof dit herstel van metselwerk aan de voet van een gevel, in een ander geval was het een goot met gootklossen, die reeds ten dele waren weggerot. Bij enkele andere huisjes moest het metselwerk van de gevel op meerdere plaatsen worden ingeboet en was het hoog nodig de afvoeren voor het hemelwater door nieuwe te vervangen. Ten slotte werden alle huisjes opnieuw geschilderd.

Het raadhuisje, het eigenlijke uitgangspunt van deze totale restauratie, vroeg méér aandacht. Was bij de overige huisjes, uitgezonderd het voormalig schoolgebouwtje, het herstel beperkt tot gevel en dak, het raadhuisje werd zowel in- als uitwendig geheel gerestaureerd. En toen de werkzaamheden begonnen waren bleek maar al te zeer hoe dit bouwwerkje aan restauratie toe was. Het gehele dak en het houten torentje bleken in een zeer slechte staat te zijn en moesten grondig onderhanden genomen worden. De spits van het torentje werd weer volledig gedekt met de fraaie paarse leitjes en het windvaantje kwam er, nieuw verguld, weer bovenop.

In de gevel werden de ramen geheel hersteld met behoud van de bestaande roededeling en de middendeur kreeg een geprofileerde lijst en een antiek koperen knop. Voor het vlakke zijdeurtje werd het gemetselde stoepje hersteld en voor de middendeur moesten de natuurstenen bloktreden opnieuw gesteld worden en werd er één door een nieuwe vervangen. Op de wapenstein boven de middendeur was van de kleuren niet veel meer over en wij moeten bekennen, dat wij hierop heerlijk onze lusten hebben botgevierd.

Tenslotte de pomp en de bestratingen. Van de uit 1789 daterende natuurstenen pomp konden de beschadigingen worden hersteld door het inbrengen van nieuwe stukjes hardsteen. De grafzerk voor de pomp werd opnieuw gesteld. Van de oude bestratingen was gelukkig nog veel over, want voor een deel wordt de charme van Sint

De pijlen en cijfers geven de plaats aan, van waaruit de afgebeelde foto's genomen zijn.

Anna ter Muiden ook hierdoor bepaald. Herbestrating was echter nodig, zowel van de diagonaal over het pleintje lopende keiweg als van het straatje naar de pomp en de straatjes en stoepen voor de huisjes. Straatjes en stoepen kenmerken zich door een grote verscheidenheid van materiaal, zoals kleine gele klinkertjes, veldkeitjes, tegels van Namense steen en banden van Ledesteen en keien. Een gecemente stoep werd verwijderd en in plaats van de betontegels voor het woonhuis van de boerderij kwamen hier weer de tegels van Namense steen, zoals die daar ook vroeger gelegen hadden. De stoepalen voor A 11 en A 30 werden ten dele vernieuwd en de kettingen hersteld, terwijl op enkele plaatsen nieuwe hardstenen palen werden geplaatst o.a. langs het straatje naar de pomp.

Door zijn ligging speelt de toren een belangrijke rol in het totaalbeeld. De thans begonnen

restauratie van toren en kerk zal dan ook een bekronende afsluiting vormen van de werkzaamheden, die rondom het pleintje werden uitgevoerd.

Het herstel van het geheel moet beschouwd worden als een eerste proeve van een volledige restauratie van een dorpsbeeld. Of het resultaat blijvend zal zijn zal nog moeten blijken en veel zal daarbij afhangen van de houding van de bewoners en van het toezicht dat van gemeentewege wordt uitgeoefend. Hoe licht kan bij het opnieuw schilderen een verkeerde kleur gekozen worden en hoe verleidelijk is het om bij het breken van ruiten de roetjes te verwijderen. Dit alles zal de toekomst uitmaken. Wij hebben gemeend, juist omdat er in Nederland nog enkele gave dorpsbeelden zijn, die schreeuwen om herstel, er goed aan te doen een voorbeeld te stellen, wat met een eenvoudige restauratie bereikbaar is.

SUMMARY

SINT ANNA TER MUIDEN

BY E. A. CANNEMAN AND J. STAPPER

The village-green of St. Anna ter Muiden is a convincing example of a village-centre, where the old-time atmosphere is still strongly felt.

The history of this little place goes back to about 1200. The brick towerstump dates from the 14th century. The former 17th century Townhall was rebuilt in the 18th century.

In the years 1949-1952 the former Townhall and the other small houses round the village-green were restored. Instead of aiming at a reconstruction "in good style" the restorers left the historically developed parts intact and they restricted themselves to removing the mutilations and elaborately repairing the rest. Following the restoration of the buildings, the pump, steps and pavement were also repaired.

Thus St. Anna ter Muiden has become a first example of how the aspect of a village can be completely restored.

ONDERZOEKINGEN IN DE SINT BAVO TE AARDENBURG

DOOR

J. G. N. RENAUD

Tijdens de restauratie van de Herv. Kerk te Aardenburg vond van 1 mei tot 30 juni 1950 een onderzoek plaats naar de bouwgeschiedenis van deze belangwekkende kerk. In november 1953 bood de ontruiming van de noodkerk gelegenheid in de noordelijke helft van het 14de eeuwse gedeelte een klein, aanvullend onderzoek in te stellen.

De aanleiding tot deze archeologische activiteit was gelegen in het ontdekken van enkele gemetselde graven binnen het dwarspand, die aan de binnenzijden met hun afgepleisterde wanden interessante muurschilderingen te zien gaven.

Terwijl de eerste opzet voorzag in een onderzoek naar aantal en ligging van overeenkomstig behandelde grafkelders, groeide het graafwerk uit tot het opsporen van gegevens betreffende de wordingsgeschiedenis van het huidige kerkgebouw. Niet, dat het moment daartoe nu juist zo bijzonder geschikt leek. De restauratie was in volle gang; steigerpalen en stutwerk vroegen veel omzichtigheid. Daar men de illusie koesterde de vloer in het schip te kunnen sparen, moest van het graven aldaar worden afgezien. Niettemin, de opzichter van de restauratie, de heer P. Postma, heeft al het mogelijke gedaan om de archeologie het zijne te geven.

De kerk van Aardenburg is reeds meermaalen het onderwerp van kunsthistorische en architectonische beschouwingen geweest. Voor de betreffende literatuur verwijs ik naar het artikel van Dr. L. Devliegheer, mede in deze aflevering van het Bulletin afgedrukt. Een goede historische studie laat helaas nog altijd op zich wachten; daar zeer veel materiaal in Gent zal liggen, moet men hopen op de belangstelling van een Belgische historicus voor een kritische behandeling van de geschiedenis der St. Bavo.

Nu Mevrouw 's Jacob de publicatie van de graven ter hand heeft genomen, meent schrijver dezes de verkregen gegevens betreffende de bouwgeschiedenis niet langer in de portefeuille te mogen houden, hoe fragmentarisch de resultaten ook zijn.

Terwijl de bij het volgende artikel gevoegde plattegrond een overzicht geeft van de funderingen uit verschillende perioden en zowel hun onderlinge samenhang als hun ligging ten opzichte van het bestaande opgaande werk demonstreert, geeft fig. 1 een duidelijk beeld van de teruggevonden overblijfselen, welke tot de eerste bouwperiode gerekend mogen worden benevens een hernieuwing naar een afwijkend patroon. Twee samenhangende fundamentcomplexen val-

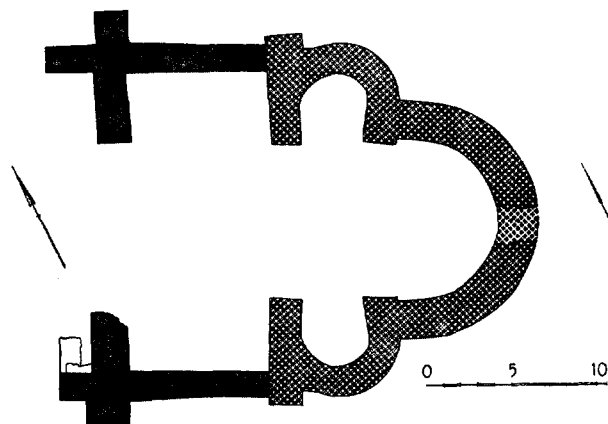

Fig. 1. Eerste en tweede bouwperiode.

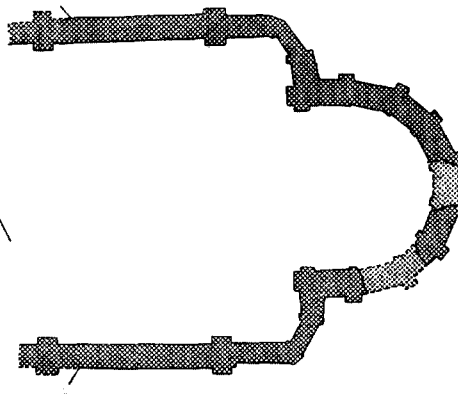

Fig. 2. Koor en transept uit \pm 1210-1220.

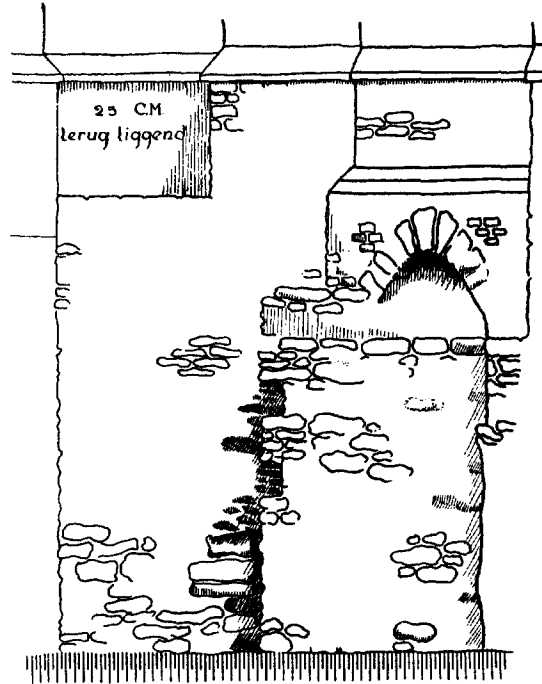

Fig. 3. Detail van het onderste muurwerk op de zuidwestelijke hoek van het dwarspand.

len te onderscheiden, n.l. een koorpartij en een element uit een architectonische compositie, die we helaas niet nader kunnen bepalen. Deze twee gedeelten worden gescheiden door bouwvoegen. Terwijl aanvankelijk de opvatting gehuldigd werd, dat de sluitmuren der zij-absiden van het klaverbladvormig koor respectievelijk aan het noordelijk en zuidelijk einde afgebroken waren, zodat nog aansluitend muurwerk buiten het huidige kerkgebouw verwacht mocht worden, is uit zorgvuldige bestudering van de foto's het tegendeel wel gebleken. Te meerder zekerheid werd in april 1956 met behulp van enkele werklieden, welwillend door de Gemeente Aardenburg ter beschikking gesteld, aan de zuidzijde van de kerk dit metselwerk opnieuw ontbloot en bestudeerd. Het resultaat bevestigde de indruk, dat het muurwerk van het klaverbladvormig koor normaal beëindigd was. Bovendien werd opgemerkt, dat verschillende stenen reeds verwerkt waren geweest in een ander bouwwerk; een enkele steen droeg aan zijn oppervlakte zelfs nog de onmiskenbare sporen van een pleisterlaag.

Aan de hand van deze waarnemingen mag wel worden vastgesteld, dat de aansluitende haakvormige muurwerken van een ouder bouwwerk af-

komstig zijn. Het blijken schamele overblijfselen, die geen mogelijkheid tot datering geven, en ook geen conclusie betreffende de vorm van het gebouw, waarvan zij deel uitmaakten, toelaten. Een brief van de St. Baafs Abdij te Gent uit de jaren tussen 1019 en 1030 (Gijseling-Koch, Diplomata no. 140) bevestigt het bestaan van twee kerken te Aardenburg; één daarvan moet wel de St. Baaf geweest zijn en we voelen ons derhalve geneigd, tot de conclusie, dat het oudste metselwerk althans in het begin van de 11de eeuw reeds bestond.

Tijdens de onderzoeken, die de heer J. Ypey in augustus 1955 op het kerkhof uitvoerde, werd dit muurwerk aan de zuidzijde nog eens geheel uitgegraven. Er kwam toen onomstotelijk vast te staan, dat het westeinde op normale wijze afgewerkt was; geen sporen derhalve van afbraak, welke zouden kunnen wijzen op een verdwenen voortzetting van de fundering (fig. 3 en afb. 3). Wel was het opmerkelijk, dat uitsparingen aan dit metselwerk voorkomen. Niet uitgemakt is, of de metselaars een tand hadden laten staan om later een muur te kunnen inkassen, dan wel of deze uitsparingen in een volgende bouwfase ingehakt zijn met hetzelfde doel. De

Abb. 1. Aansluiting van oudste fundering met beëindiging zijkoor aan zuidzijde; hoeklisene van vroeg-gotisch gebouw. Geheel rechts steunbeer behorend tot achterkerk. (Foto Renaud)

Abb. 2. Aansluiting als in *abb. 1*, nu aan de noordzijde. Hoeklisene en plint van de vroeg-gotische kerk. (Foto Renaud)

Abb. 3. Binding van oudste fundering, naast traptoren aan zuidzijde, met fundering zuidelijke zijbeuksmuur. (Foto Postma)

Abb. 4. Uiteinden van oudste fundering onder zuidelijke traptoren. De spaarboog behoort bij grondslag traptoren. (Foto Postma)

Fig. 5. Gedeelte van zuidelijk zij-abis, behorend tot het klaverbladvormige koor. Hierop muur van vroeg-gotisch nevenkoor en restant van de daarbij behorende vloer. (Foto Renaud)

Fig. 6. Noordelijk zijkoor van vroeg-gotische kerk uit het noordwesten gezien. Onder dit muurwerk resten van de noordelijke zij-abis van het klaverbladvormige koor. (Foto Bruyn)

steunbeerachtige uitmetseling, waarop later de traptoren kwam te rusten, is eveneens vrij glad afgewerkt, zodat ook hier over voorzetting van het muurwerk niet gedacht behoeft te worden. Het metselwerk reikt tot ongeveer 4 meter onder het maaiveld en rust op de zandplaat. De latere zijbeukfundering ligt volgens mededeling van de heer Ypey iets hoger.

Het onderzoekje van april 1956 bracht aan het licht, dat de toestand aan de noordzijde van het gebouw hiermee grote overeenkomst vertoende. Ook hier de steunbeer en — voor zo ver het muurwerk uitgegraven kon worden — een uitsparing op de kop.

Aan de binnenzijde van de zuidmuur werden twee stukjes fundering gevonden, waarvan de betekenis een raadsel bleef. Zij zijn niet met de hoofdmuur in verband gelegd. Op fig. 1 werden zij aangegeven, maar niet van een arcering voorzien.

Eén verschijnsel, dat weliswaar op het moment nieuwe vragen oproept, maar voor onderzoekers na ons, wellicht beschikkende over meer gegevens, heel belangrijk kan zijn, bleef tot nu toe onbesproken. Het viel op te merken in het noord-zuid gerichte deel van de „haak” aan de noordzijde. Een gedeelte van ongeveer 150 cm. ligt lager dan de rest en wekt door zijn vlakke afwerking de suggestie aan een doorgang.

Het heiligdom, waarvan het klaverbladvormige koor en de oudere resten deel uitmaakten, is op een niet nader te bepalen tijdstip — begin 13de eeuw? — afgebroken en vervangen door de vroeg-gotische kerk. Op de omstreeks 2,30 m. brede funderingen van het ronde hoofdkoor en de wat minder zware — omstreeks 1,80 m. — van de zij-absiden werden de dunnere muren van het veelhoekige hoofdkoor en de opmerkelijk gesloten zijkoren, nu normaal naar het westen geopend, opgetrokken (fig. 2 en afb. 6).

Aan binnen- en buitenzijde vallen de basementen van muurpijlers en lisenen op te merken, die zeer tot verlevendiging van de wanden moeten hebben bijgedragen (afb. 1-3).

In de gevels van het dwarspand is muurwerk van deze bouw nog tot op vrij grote hoogte

bewaard gebleven. De vensters met hun ronde sluiting behoren zeker tot dit bouwplan, terwijl de traptorens ongetwijfeld nog niet in deze opzet begrepen zijn. Dit valt onder meer te constateren uit het feit, dat in beide gevels de westelijke vensters in de verdrukking kwamen bij het optrekken van de traptorens. Indien men zich achter de torens een hoekliseen denkt, zoals die op de oostelijke hoeken van de sluitmuren nog aanwezig zijn, staan de vensters harmonisch in de gevels.

Toen men eenmaal het plan had opgevat een triforium aan te brengen, werden de torens noodzakelijk. Wat men zich toen eigenlijk verder voorgesteld had, blijft duister. Aan de zuidzijde ontwaart men midden onder het raam een sprong in het muurwerk, die een versmalling suggereert. Het aangrenzende metselwerk van de zijbeuksmuur ligt ongeveer 25 cm. terug. Misschien mag men hier slechts aan een spaarveld denken. Wel is het eigenaardig, dat een dergelijk verschijnsel in de zijbeuksmuur aan de noordzijde juist aan de binnenzijde van de zijbeuk valt te constateren. Welke betekenis men uiteindelijk hieraan moet hechten, is niet duidelijk geworden.

In het zuidelijke zijkoor bleef een stukje van de oude, met estrikken belegde vloer bewaard (afb. 5) op ongeveer 70 cm, boven de voeting. Dit was de enige, maar wel zeer duidelijke aanwijzing voor de vloerhoogte in het zijkoor van de vroeg-gotische kerk. Onder de estrikken bevond zich bouwpuin, zodat er geen oudere en lagere vloer behoeft te worden aangenomen. Intussen laat zich uit dit gegeven de vloerhoogte in de vroeg-gotische kerk slechts bij benadering vaststellen. Voor zover uit het rapport van de heer van Pernis valt op te maken, kwamen bij de ontgraving van de noordelijke helft in november 1953 geen details te voorschijn.

Hier eindigt in dit geval de taak van de archeoloog. Het nu volgende artikel van de heer Devliegheer moge een beeld geven van de conclusies, waartoe het onderzoek der funderingen en het tijdens de restauratie verzamelde feitenmateriaal aanleiding gegeven hebben.

SUMMARY

INVESTIGATIONS IN THE ST. BAVO-CHURCH AT AARDENBURG

BY J. G. N. RENAUD

In the course of the months of May and June 1950, November 1952, August 1955 and April 1956 investigations took place into the architectural history of the St. Bavo at Aardenburg. The

church was heavily damaged during the war; the restoration offered a good opportunity for these investigations and the fact that painted graves were found in the transept led to them.

It appeared that the above-ground masonry of the transverse part of the building rested on a much older base and that within the present-day church ancient foundations were hidden under the flooring. Fig. 1 gives a general view of the two oldest periods. The trefoiled choir is attached to wallremains of a building, the reconstruction of which is impossible owing to a lack of data. In the transverse arm of the northern part traces of a passage were discovered.

The trefoiled choir and the adjacent masonry must have been pulled down about 1210. The foundations were used again for an early-Gothic church, reproduced in fig. 2. It is evident that a triforium was not immediately included in the plans, nor as a result the stair-turrets belonging to it. During the construction, however, the plans must have been altered. The stair-turrets were built over the remains of the buttresses of the oldest masonry by means of arches. The walls of the aisles were joined to the walls of the oldest part (fig. 3) and thus a new sanctuary came into being. The early-Gothic plan of the choir was abandoned when the present-day 14th century choir was built.

DE SINT BAVOKERK TE AARDENBURG

DOOR

DR. LUC DEVLIEGHER

Een twintigtal jaren geleden verschenen er studies van de hand van Dr. E. H. ter Kuile¹ en Baron P. Verhaegen² over de geschiedenis en de toenmalige toestand van de St. Bavokerk te Aardenburg. Sindsdien is de oorlog over het land gegaan, hetgeen voor het gebouw rampzalige gevolgen had. Deze schade is nu weer grotendeels hersteld en op vele nieuwe gegevens aangaande de bouwgeschiedenis, welke tijdens de restauratie te voorschijn kwamen, werd reeds de aandacht gevestigd door D. H. G. Bolten³. Daar tot nog toe echter een uitvoerig verslag ontbrak hebben wij de taak aanvaard om hier een meer gedetailleerd relaas te geven over de bouwgeschiedenis, zoals wij deze thans kennen.

Het basilikale driebeukige schip en het niet uitspringende dwarspand, vormen tezamen een goed voorbeeld van de Scheldegotiek, de stijl, die, uitgaande van Doornik, in het begin van de 13de eeuw tot onwikkeling kwam langs de bovenloop van de Schelde om spoedig ook in de Vlaamse kuststreken zijn intrede te doen⁴; het bredere driebeukige hallenkoor, dat uit het einde van de 14de eeuw zal stammen, vertegenwoordigt in zekere zin het type der Vlaamse kusthallen-

kerken. Het huidige bedehuis bestaat dus uit een 13de eeuws en een 14de eeuws gedeelte. Van een vroegere bouwfase is in het opgaande werk niets meer te bespeuren. In de bodem bleek echter meer bewaard te zijn gebleven:

Romaanse koorfundering

Ten oosten van het dwarspand werden namelijk de funderingen gevonden van een ongeveer klaverbladvormige koorpartij; een verder in Vlaanderen niet meer voorkomende aanleg met een rondgesloten hoofdkoor ter breedte van het huidige middenschip en kleinere eveneens rondgesloten zijkapelletjes. Over deze opgravingen vindt men een verslag van de heer J. Renaud in dit Bulletin. Wij gaan hier dan ook niet verder in op de belangrijke resultaten van dit onderzoek⁵. Wel moeten wij enige aandacht besteden aan muurresten, die op deze vermoedelijk romaanse grondvesten bewaard bleken te zijn.

Vroeggotische kruisbasiliek

Deze op de romaanse koorfundering aangetroffen muurresten immers moeten beschouwd worden als overblijfselen van een vroeggotische aanleg met zevenzijdig gesloten hoofdkoor en driezijdig gesloten zijkapellen (fig. 2 vorig artikel); vergelijkbaar met de koren van Lissewege en Ieper, die onderscheidelijk een vijf- en een zevenzijdig gesloten hoofdkoor bezitten doch waarvan de zijkapellen onder noord-Franse invloed diagonaal geplaatst zijn⁶. Dat het voor-

⁵ De opgravingen werden ondernomen in 1950 en 1953, eerst op initiatief van de heer P. Postma, opzichter bij de restauratiewerkzaamheden, vervolgens onder leiding van de heer J. Renaud van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Het valt zeer te betreuren, dat de Rijksdienst geen nader onderzoek heeft kunnen instellen in het schip. Zie voor de tijdens de restauratie gevonden grafschilderingen: H. E. s'Jacob, „Beschilderde middeleeuwse grafkelders te Aardenburg”, *Bull. K.N.O.B.*, 6 (1955), kol. 125 e.v. Wij kunnen het echter niet eens zijn met de bij fig. 1 gevoegde ouderdomsaanduidingen, waarbij het schip en het dwarspand voor 12de eeuws worden gehouden.

⁶ Luc Devliegheer, *o.c.*, afb. 46 en 65.

¹ E. H. ter Kuile, „Aardenburg”, *Oudheidk. Jaarb.*, 5 (1936), blz. 37-43.

² Baron Verhaegen, „L'église Saint-Bavon d'Aardenburg”, *Revue belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 7 (1937), blz. 311-326; deze beschrijving is niet geheel zonder fouten.

³ D. H. G. Bolten, in *Kunstreisboek voor Nederland*, IV, Amsterdam 1953, blz. 387-389. — Dezelfde, „Over de bouwgeschiedenis van de St. Bavokerk te Aardenburg”, *Nederl. Kunsthist. Jaarb.*, 6 (1955), blz. 77-82.

⁴ Zie over tot de Scheldegotiek behorende kerken: P. Rolland en St. Leurs, *De parochiekerken van Doornik*, (= *Ars Belgica*, V), Antwerpen 1936. — Stan Leurs, *De oude kerken van Gent*, I, (= *Ars Belgica*, VII), Antwerpen 1937. — Baron Verhaegen, *De oude kerken van Gent*, II, (= *Ars Belgica*, VIII), Antwerpen 1938. — Luc Devliegheer, „De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen”, eerste deel, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 5 (1954), blz. 177-345.

malige Aardenburgse koor evenwel een vroeger stadium van de gotiek vertegenwoordigde dan de koren van beide laatstgenoemde kerken blijkt duidelijk uit de slechts weinig uitspringende steunberen en uit de onregelmatige grondslag der zijkapellen. Het karakter kwam wellicht meer overeen met de oudere St. Kwintenskerk te Doornik, waar van de schuin geplaatste kapellen, die oorspronkelijk zowel ten oosten als ten westen van het dwarspand aanwezig waren, thans nog de beide westelijke bewaard zijn ⁷. Tussen de romaanse koorfunderingen en de grondslagen van het dwarspand werden bouwnaden gevonden; deze grondslagen vormen immers geen geheel met het opgaand werk, maar behoren tot een vroegere periode (kol. 189, fig. 1).

De vroeggotische muurresten van het koor — veldsteen met speciaal op de hoeken Doornikse steen — bleken in verband te zijn gemetseld met de sluitmuren van het dwarspand; van de steunberen, die beiderzijds aanwezig waren tussen koor en dwarspand, is de zuidelijke in het opgaande muurwerk van het latere hallenkoor opgenomen (afb. 4). Het vroeggotische koor en dwarspand moeten dus in dezelfde tijd begonnen zijn. De sluitgevels van het dwarspand bestaan beneden uit grijsgroene veldsteen, Paniselianse kiezelsteen, die in het noorden en midden van West-Vlaanderen reeds op geringe diepte wordt aangetroffen en niet alleen in de plaatselijke romaanse bouwkunst werd aangewend doch tevens in de 13de eeuw, o.m. te Lissewege en aan de O.L. Vrouwekerk en de St. Jacobs te Brugge. Ter hoogte van de tufstenen bogen der onderste vensters zijn in de zuidgevel bovendien enige lagen van ditzelfde materiaal aanwezig en in de noordgevel verschillende lagen bruingroene breuksteen. De vorm van ingangen en vensters staat tussen het laatromaans en de vroege gotiek in; niet alleen de rondboogvorm is hier immers beslissend doch ook de grootte der vensters (3,10 × 1 m), de vorm der kapiteeltjes en de profilering der ingangsbogen, die naar de beginnende gotiek wijzen. De ingangen gelijken bijvoorbeeld sterk op de westingang van de kerk te Varsenare uit het eerste kwart van de 13de eeuw en de noordelijke ingang van de Brugse Begijnhofkerk van vóór 1245 ⁸.

Wij zullen de bouwtijd van het benedenge-

⁷ P. Rolland, „L'église Saint-Quentin à Tournai”, *Archeologische Handelingen in verband met 's lands wederopbouw*, 6 (1946), met afb.

⁸ Devliegher, *o.c.*, afb. 7 en 110.

deelte van het niet uitspringende dwarspand en de daarmee verbonden veelhoekige koorpartij, waarvan de muurresten werden opgegraven, dus ongeveer kunnen stellen in het tweede decennium van de 13de eeuw ⁹.

Tijdens de bouw van het dwarspand moet het werk al vroegtijdig onderbroken zijn geweest en vervolgens naar een gewijzigd plan voortgezet. Een triforium was aanvankelijk niet voorzien, maar toen men eenmaal besloten had een triforium aan te brengen, moesten de gevels inwendig versterkt worden. Dit gebeurde door middel van drie spitsbogen op zuiltjes (afb. 12); de zuiltjes, die niet in de muur ingewerkt waren, zijn thans verdwenen; slechts de kapiteeltjes en een enkel rond basement met vierkant plint (tegen de noordwand) bestaan nog. Deze later aangebrachte bogen harmoniëren niet met de er onder staande vensters. Een tegenstrijdigheid, die zich aan de buitenzijde demonstreert in de plaatsing van de traptorens ten opzichte van de aangrenzende vensters; de stenen van de boogsluiting verdwijnen achter het muurwerk van de torens. Boven de reeds aangeduide drie bogen aan de binnenzijde bevindt zich nog een onderdorpel van Doornikse steen, doch het is moeilijk te zeggen in hoeverre het hierbij behorende triforium werkelijk tot uitvoering is gekomen. In elk geval kwam het huidige triforium eerst tot stand toen het dwarspand samen met het later begonnen schip voltooid werd ¹⁰.

De nieuwe opzet maakte de traptorens noodzakelijk. Beide werden zij gebouwd over een zware steunbeer, afkomstig van de oudste aanleg. Met behulp van boogjes, geslagen over de rechte hoeken, geraakte men tot een driezijdige opstand (vorig artikel fig. 2-3, afb. 4). De driezijdige traptorens op de westhoeken van het dwarspand zijn in zoverre een uitzondering, dat verder in de Scheldegotiek gevelpartijen slechts door vierzijdige of ronde torentjes geflankeerd worden ¹¹.

Voor de bouw van het schip en de voltooiing

⁹ De St. Magdalenakerk te Doornik heeft een pseudotranssept; hetzelfde was vermoedelijk het geval met de O.L. Vrouwekerk te Brugge; beide zijn echter van later datum.

¹⁰ Vanuit het huidige triforium daalde men vroeger enkele treden af om in het oudste gedeelte te komen, waar de buitenwand van tuf is en de binnenwand van Doornikse steen. De oudste doorgang liep verder langs de verdwenen oostmuur van het dwarspand.

¹¹ S. Kwintens te Doornik, S. Niklaas te Gent, O.L.V. te Brugge, e.a.

DE SINT BAVOKERK TE AARDENBURG

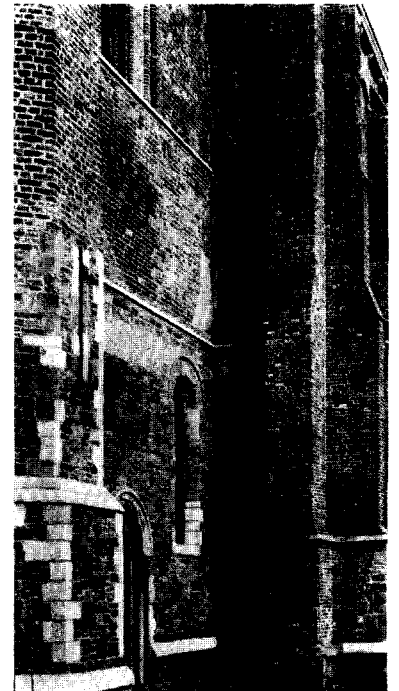
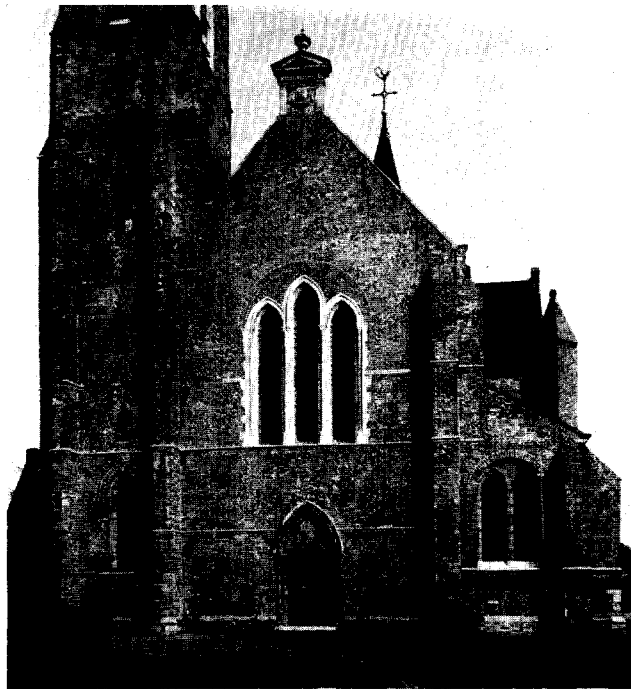

Afb. 1. Uit het zuidwesten na de restauratie

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. Het schip uit het zuiden na de verwoesting.

Afb. 3. Westzijde na de restauratie. *Afb. 4.* De aansluiting van het koor op de zuidelijke transeptgevel (Foto's Monumentenzorg)

van het dwarspand werd voornamelijk baksteen gebezigd (31/27 × 15/13 × 8/6) Vlaams verband¹² met toepassing van natuursteen voor plinten, lijsten, portaal- en vensteromlijstingen, zuilen, bogen en triforium; ook de frontsteunberen zijn tot op een aanzienlijke hoogte van natuursteen. De muren der zijbeuken bezaten oorspronkelijk een afgeschuind plint van Doornikse steen, welke aan de noordzijde nog grotendeels bewaard is evenals een gedeelte van de oude waterlijst onder de vensters. In de meest oostelijke travee bevindt zich onder de vensters nog enig muurwerk uit dezelfde tijd als de oude delen van het dwarspand. Van de met kraalprofielen versierde kraagsteentjes onder de daklijst zijn er nog enkele oorspronkelijk.

Het schip bezit een toren op de eerste travee van de noordbeuk¹³. Deze toren rust inwendig op een zware pijler. Daar een dergelijke pijler in de zuidelijke scheiboogrij ontbreekt, moeten wij aannemen, dat van de aanvang af slechts één toren bedoeld was; dit in tegenstelling met de O.L. Vrouwekerk te Kortrijk, die een front met twee torens heeft, en de Magdalenakerk te Doornik, alwaar kennelijk twee torens ontworpen zijn hoewel er slechts één tot uitvoering is gekomen¹⁴. Ter hoogte van de zijbeukvensters heeft de toren aan de west- en noordzijde een eenvoudig spitsboogvenster in Doornikse steen en daarboven lancetvenstertjes in baksteen.

De spitsbogig omlijste westingang met knopkapitelen, kraalprofielen en een geleiede drielob in het boogveld (afb. 7) stamt in zijn algemene vorm af van een romaans type, waarvan het kloosterpand van de kathedraal van Doornik een voorbeeld bezat¹⁵. Het grote driedelige spitsboogvenster — dubbel in verband met het langs de binnenzijde van de westgevel door-

¹² Dit metselverband komt veel voor in de Vlaamse vroege gotiek, o.a. te Damme, Lissewege, Moere, Nieuwmunster, Stalhille, Veurne (St. Niklaas en St. Walburga), Wenduine, Westkapelle, Wulpen, Zandvoorde en Kloosterzande.

¹³ In het boven de goten van de lichtbeuk uitkomende gedeelte, waarvan slechts de noordmuur gespaard was, was baksteen verwerkt van 28/26 × 14/12 × 7/6,5.

¹⁴ Devliegheer, *o.c.*, afb. 57, 58 en 61. — Rolland en Leurs, *o.c.*, blz. 28, pl. XXXIX.

¹⁵ P. Rolland, „Cathédrale de Tournai. 2. La chapelle paroissiale et le cloître”, *Handelingen v. h. Centrum v. Archeol. vorschingen*, 5 (1944), afb. 4 en 12. In de transeptgevels van de kerk te Lissewege heeft men zonder voldoende redenen, ingangen aangebracht, die hetzelfde uiterlijk hebben als de westingang te Aardenburg.

lopende triforium — kon tijdens de restauratie met behulp van teruggevonden onderdelen gereconstrueerd worden (afb. 3, 6, 9, 11).

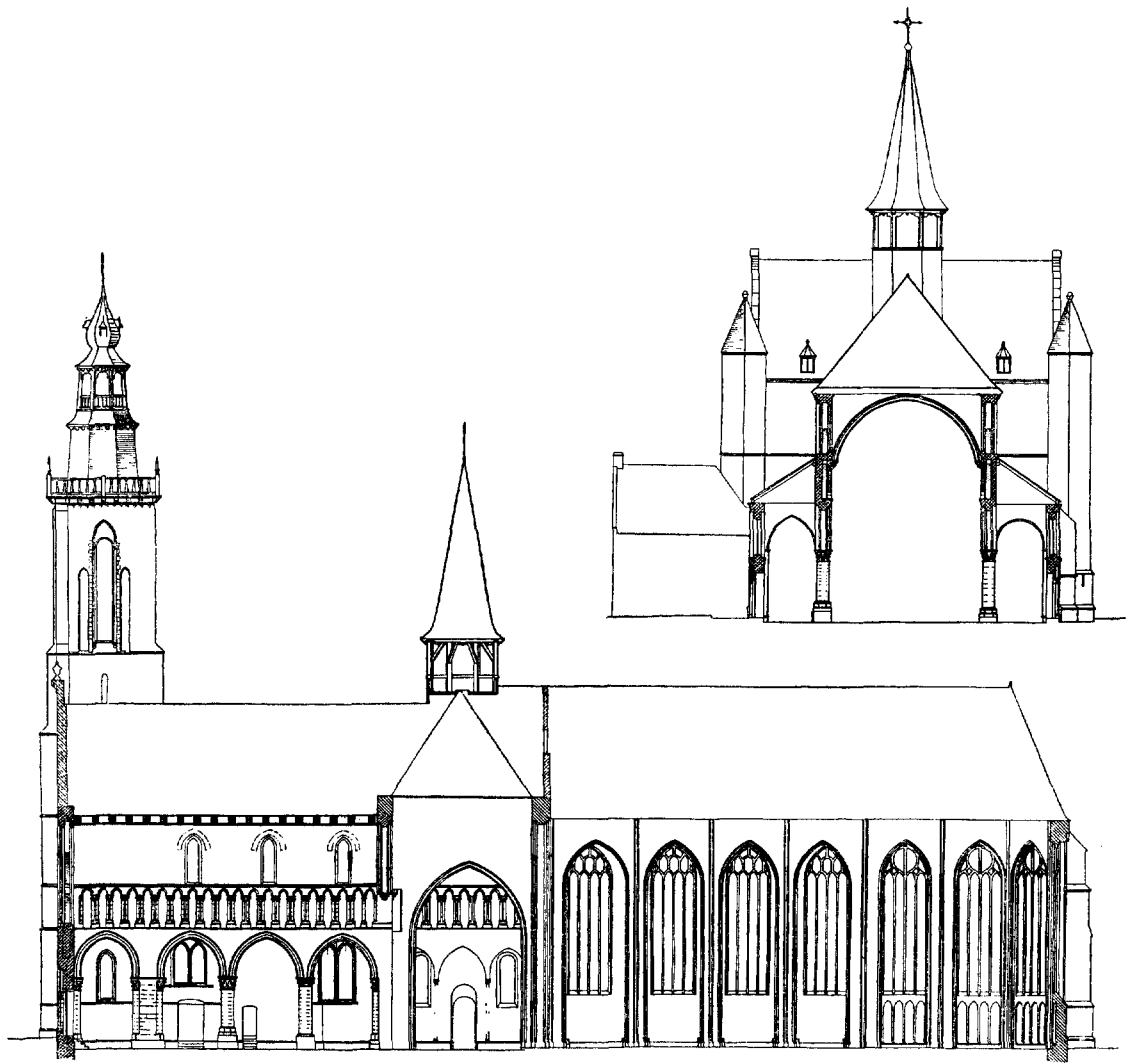
De zijingangen in de tweede travee vertonen een op gelijke wijze versierde omlijsting, welke echter nog rondbogig is, terwijl zich onder het boogveld imposten bevinden. De rondbogige vensters der zijbeuken, alle voorzien van twee spitsbogige lichten, doen nog zeer gesloten aan. Een en ander staat nog dicht bij het Romaans. Betrekkelijk ongotisch is ook het gesloten karakter van de lichtbeuk met de weinige lancetvenstertjes en de in de muur uitgespaarde buitenloopgang: een venstergang, afgedekt met platte stukken natuursteen op geprofileerde bakstenen. Het vroegste voorbeeld van een buitenloopgang, die als transpositie van de romaanse binnenloopgangen in Normandië kan beschouwd worden en typerend is voor de Scheldegotiek, vindt men aan de kathedraal van Doornik. Hier te Aardenburg zet hij zich voort langs de binnenzijde der transeptgevels, juist als in de St. Kwintens te Doornik en de O.L. Vrouwekerk te Kortrijk¹⁶.

Inwendig is duidelijk te zien, dat men bij de bouw van het schip de bedoeling had het vloerpeil te verhogen, al schijnt een teruggevonden vloer van bakstenen tegels (21,5 × 21,5) er op te wijzen, dat men althans voorlopig in het schip het lagere peil van het dwarspand heeft aangehouden. Bij de restauratie heeft men zich laten leiden door laatstgenoemde vondst, zodat de vloer thans gelijk ligt met de onderdorpels der transeptingangen. Tengevolge hiervan moet men tegenwoordig bij de ingangen der zijbeuken resp. twee en drie treden afdalen om in het schip te komen en bij de westingang zelfs vijf; bovendien zijn onder de zuilplinten funderingsblokken zichtbaar geworden, die van het huidige vloerpeil af gerekend in hoogte variëren van 22-45 cm, terwijl het funderingsblok onder de middelste steun aan de noordzijde zelfs 80 cm hoog is. Alles wijst er echter op, dat het schip berekend was op een vloer, die juist zou komen tot onder de afdekking der bij de restauratie herstelde muurbanken (welke overigens even hoog zijn als in het dwarspand).

De ronde zuilen¹⁷ onder de scheibogen zijn

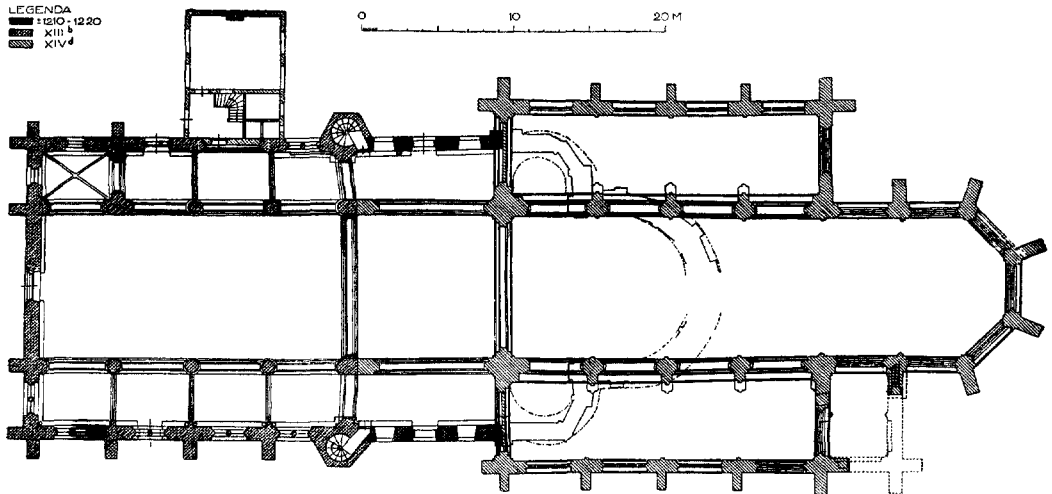
¹⁶ Rolland en Leurs, *o.c.*, pl. XV. — Devliegheer, *o.c.*, blz. 256 e.v.

¹⁷ Het metselwerk achter de oostelijke halfzuil van de zuidelijke scheiboogrij is aan verzakkingen onderhevig niettegenstaande het feit, dat de fundering doorloopt onder de verbindingsboog tussen zuidbeuk en dwarspand.

LEGENDA
 ■ 1210 - 1220
 ▨ XII b
 ▩ XIV d

0 10 20 M

(Tekening W. J. Berghuis)

voorzien van tweeledige achzijdige basementen en achzijdige Doornikse kapitelen met twee rijen knoppen behoudens de derde steun aan de noordzijde; deze heeft namelijk een vierzijdig basement met hoekbladeren en een enkelvoudig vierzijdig Doorniks kapiteel, waarvan de dekplaat een profilering vertoont, verschillend van die der andere dekplaten doch overeenkomend met die der imposten van de tweede en derde muurpilaster in de zuidbeuk. Soms wordt beweerd, dat deze zuil nog romaans is; basementen met hoekbladeren komen echter ook in de vroege gotiek nog voor: o.a. in de kapittelzaal van het gewezen Dominikanenklooster te Brugge en in de kerken van Tiegem en Zomergem; verder in het kathedraalkoor van Doornik en te Grosage en Thieulain in de onmiddellijke omgeving dezer stad. Van het volgroeiende kapiteel in deze vorm kennen wij slechts één romaans voorbeeld en wel in de kerk van Blaton, c. 1200¹⁸.

De scheibogen en de verbindingbogen tussen zijbeuken en dwarspand, welke alle spitsbogig zijn, vertonen een wijze van profileren, die voor deze onderdelen verder in Vlaanderen ongebruikelijk was. Aan de zijde van schip en dwarspand ziet men namelijk een kraal boven een afschuining en een inspringende rechthoek, doch aan de kant van de zijbeuken ontbreekt de kraal. De ruimte onder de toren is met de rest van de noordbeuk verbonden door een boog, die op gelijke wijze geprofileerd is, met dien verstande, dat het rijkere profiel zich aan de oostzijde bevindt. Tussen de zijbeukstraveeën bevinden zich dwarsmuurtjes op gordelbogen (afb. 14), die spitsbogig zijn met uitzondering van de tweede boog in de zuidbeuk; zij hebben afgeschuinde kanten en komen aan de buitenzijde neer op muurpilasters, terwijl zij anderzijds niet op kraagstenen rusten doch tussen de scheibogen teniet lopen. Op de muurbank in de zuidbeuk staan naast de tweede en derde pilaster twee ronde basementen, welke er op kunnen wijzen, dat op een overwelling gerekend was; in de zuidwesthoek staat een basement met vierkante plint; in de zuidoostelijke hoek van de vierde travee zijn boven een hoekpilaster zelfs sporen aanwezig, die afkomstig kunnen zijn van gewelfaanzetten; in de overeenkomstige hoek van de noordbeuk bevindt zich eveneens een hoekpilas-

ter. Thans is evenwel slechts de ruimte onder de toren door een gewelf overkluisd (afb. 10).

In de middenbeuk van het schip (afb. 9) overwegen de horizontale accenten door het ontbreken van muurschalken en door het feit, dat het natuurstenen triforium ook verder geen travee-indeling kent. Dit triforium, dat langs de westwand is doorgetrokken en daar als het ware is opgenomen in het gereconstrueerde grote venster, is nog rondbogig evenals de 13de eeuwse triforia in de O. L. Vrouwekerk te Brugge, de St. Maarten te Ieper en het geheel bakstenen triforium in de O. L. Vrouwekerk te Lissewege¹⁹. De steuntjes hebben de vorm van pijlertjes met aangekoppelde zuiltjes behalve aan de oostzijde van het schip, waar enige enkelvoudige zuiltjes als steun fungeren²⁰.

Het zoveel vroeger begonnen dwarspand kwam kennelijk eerst in dezelfde tijd gereed als het schip. Van de toen geslagen kruisingsbogen is thans evenwel nog slechts de westelijke, geprofileerd met twee kralen boven een afschuining, aanwezig; onder de aanzetten bevinden zich kraagstenen, juist zoals in de Doornikse kerken, St. Kwinten, St. Jacob, St. Magdalena en St. Nikolaas²¹ en in de onder Doornikse invloed gebouwde kerken te Rollegem (trionfboog), St. Denijs en Damme in Vlaanderen²². De overige kruisingsbogen zijn bij de bouw van het tegenwoordige koor vervangen door andere; van de noordelijke zijn echter de aanzetten en de westelijke kraagsteen bewaard (vgl. afb. 12), terwijl van de zuidelijke nog de dekplaat van de westelijke kraagsteen en enkele stenen van de boog zelf zichtbaar zijn.

Het triforium van het schip werd bij de voltooiing van het dwarspand doorgetrokken. Het kwam aanmerkelijk hoger te liggen dan het triforium, dat hier, naar wij zagen, reeds eerder begonnen was; tussen de oude onderdorpel en de huidige, die bij de oosthoeken van het dwarspand tegen een verticale strook metselwerk (1,65 × 0,40) stoot (vgl. afb. 12), bevindt zich namelijk een achttal lagen baksteen.

¹⁹ Devliegheer, *o.c.*, afb. 12, 13, 49, 67.

²⁰ Aan de noordzijde is de meest oostelijke vrijstaande steun een enkelvoudig zuiltje; aan de zuidzijde ziet men aan het oostelijke eind van het triforium achtereen volgens een enkelvoudig zuiltje, een samengesteld pijlertje, een zuiltje en een halfzuiltje.

²¹ Rolland en Leurs, *o.c.*, pl. XIV-XVIII; XXVII, XXXVI, XLI, LVIII.

²² Devliegheer, *o.c.*, afb. 98 en 103.

¹⁸ Simon Brigode, „L'architecture religieuse dans le Sud-Ouest de la Belgique”, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschapen*, 1 (1949), blz. 176-177.

Al met al vertonen de 13de eeuwse gedeelten van de kerk een stijl, die in veel opzichten nog niet zuiver gotisch genoemd mag worden. Men lette op de veelvuldig toegepaste rondbogen, de sterke horizontale accenten en vooral ook het gesloten karakter.

Verskillende eigenaardigheden vinden overigens hun oorzaak in de tamelijk grote afstand tussen Aardenburg en het uitstralingspunt der Scheldegotiek, Doornik.

Baksteen werd bijvoorbeeld in de bisschopsstad niet toegepast doch hoe meer men noordwestwaarts gaat des te meer nam het gebruik hiervan toe. Terwijl in Oudenaarde, Gent of Kortrijk nog uitsluitend Doornikse steen verwerkt werd, vond baksteen toepassing in het schip van de O. L. Vrouwekerk te Damme, omstreeks 1220²³. Aan het koor en het dwarspand te Lissewege, uit het tweede kwart van de 13de eeuw, komt hoofdzakelijk baksteen voor; zuilen, scheibogen en kruisingsbogen zijn daar nog van Doornikse steen doch verder is baksteen gebezigd, niet alleen voor muurvlakken maar, in tegenstelling met Aardenburg, zelfs voor vensteromlijstingen en triforium (met uitzondering van de zuiltjes).

Uit een en ander menen wij te mogen concluderen, dat na aanvang van dwarspand en koorpartij in het tweede decennium van de 13de eeuw, gedurende het tweede kwart van die eeuw het schip werd verbouwd en het dwarspand voltooid.

14de eeuwse gedeelten: hallenkor en z.

De 13de eeuwse kruisbasiliek verloor haar koor met zijkapellen bij de bouw van het nog bestaande veel grotere hallenkor, waarvoor vrijwel uitsluitend baksteen werd gebezigd (26 × 11,5 × 5). Deze uitbreiding bracht met zich mede, dat de oostelijke en de zijdelingse kruisingsbogen na verzwaring der westelijke pijlers en vernieuwing der oostelijke door andere bogen vervangen werden (afb. 12). Dat ook de overige 13de eeuwse gedeelten op den duur hadden moeten verdwijnen blijkt duidelijk uit de hoge, van buiten ten dele zichtbare spitsbogen (afb. 4), welke de verbinding hadden moeten verzekeren met het ten westen van het nieuwe koor te bouwen kerkgedeelte. Boven deze bogen ziet men buiten een stijgende boogfries; het noordelijke merkwaardigerwijs stijgend in buitenwaartse richting. Op de beide westhoeken van

het hallenkor bevinden zich arkeltorentjes.

Het koor kan gerekend worden tot de Vlaamse kusthallenkerken, waarvan het koor te Damme, dat omstreeks 1300 gebouwd zal zijn, een goed voorbeeld is²³.

Het vermoedelijk laat-14de eeuwse koor van Aardenburg onderscheidt zich van de andere Vlaamse kusthallenkerken, doordat de scheibogen niet op zuilen rusten doch op pijlers (afb. 13). De pijlerprofielen — telkens een inspringende rechthoek tussen twee afschuiningen²⁴ — zetten zich zonder onderbreking van kapitelen of lijsten voort langs de bogen. Aan de kant van de nevenkoren vertonen de pijlers onderaan een uitmetseiling (vorig artikel afb. 6), die misschien wijst op een verandering der plannen tijdens de bouw, waarbij men besloot de steunen minder zwaar te maken. Uit de aanwezigheid van schalken aan de zijde van het hoofdkoor²⁵ valt wellicht op te maken, dat men rekende op een houten tongewelf, de gebruikelijke overdekking der Vlaamse kusthallenkerken. Onder de vensters van het hoofdkoor en het zuidkor zijn de wanden geled met telkens vier spitsboognissen op muurbanken²⁶.

Tegen de oostmuur van het zuidkor, waar de vensters hoger beginnen dan elders, stond een sacristie; men kon nog het benedenste muurwerk zien met schalken voor twee kruisribgewelven doch het is niet zeker of deze gewelven er ooit geweest zijn²⁷; het vloerpeil was veel lager dan in het koor; in de zuidwestelijke steunbeer van het hoofdkoor is een trap ingewerkt, die van de sacristie uit door de koormuur naar boven voerde, vermoedelijk naar de zolder van de sacristie.

Het bovengedeelte van de toren, waarvan de galmgaten aan noord- en zuidzijde geflankeerd worden door twee lagere spitsboognissen, stamt

²⁴ Binnen de scheibogen vertoonden de pijlers de aanzet van nog een rechte hoek en een afschuining.

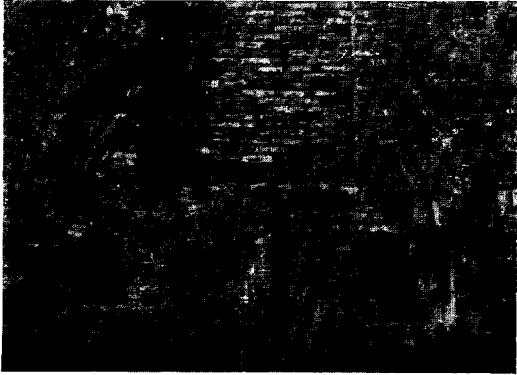
²⁵ Telkens een driezijdige schalk tegen de pijlers en ronde in de hoeken van de sluiting; vier bundels van drie ronde schalken op de hoeken van de rechthoekige travee van het eenbeukige gedeelte (waar de vroegere verminkte toestand resp. twee bundels van drie en twee veelzijdige schalken te zien gaf).

²⁶ In het noordkor bevinden zich slechts muurbanken. Tijdens opgravingen, die in 1955 onder leiding van de Rijksdienst voor het Oudheidk. Bodemonderzoek plaats vonden, werd vastgesteld, dat elke travee van de zijmuur van het zuidkor op een spitsboog rust.

²⁷ Bij de herbouw worden gewelven aangebracht.

²³ Devliegheer, *o.c.*, blz. 227 e.v.; afb. 32, 36 en 37.

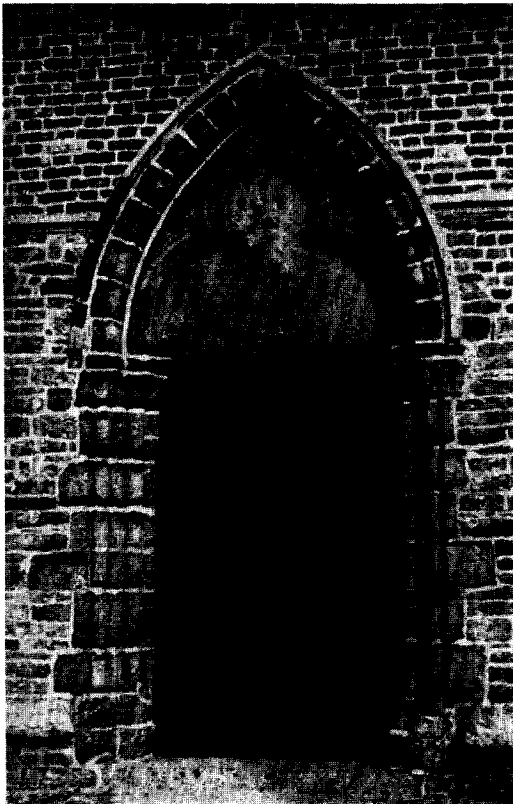
DE SINT BAVOKERK TE AARDENBURG

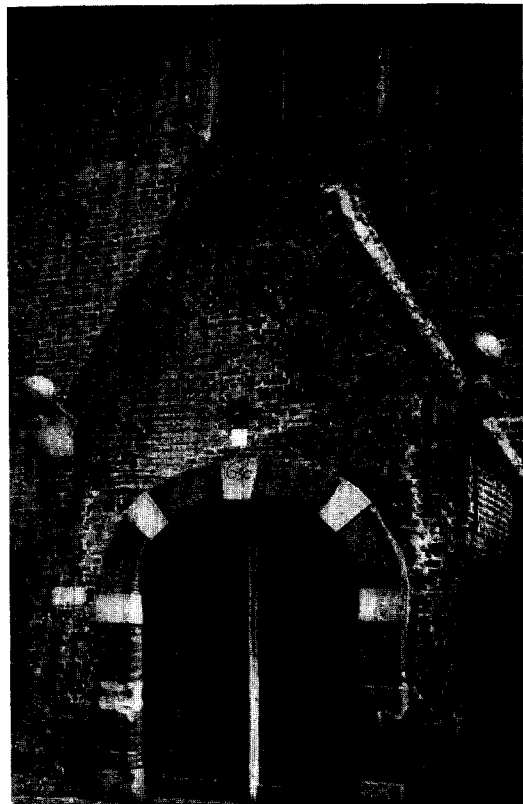
Afb. 5. Fragmenten van de zuidelijke transept-
ingang voor de restauratie. (Foto v. d. Schrijver)

Afb. 6. Bovenkant van het westelijke venster
voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg)

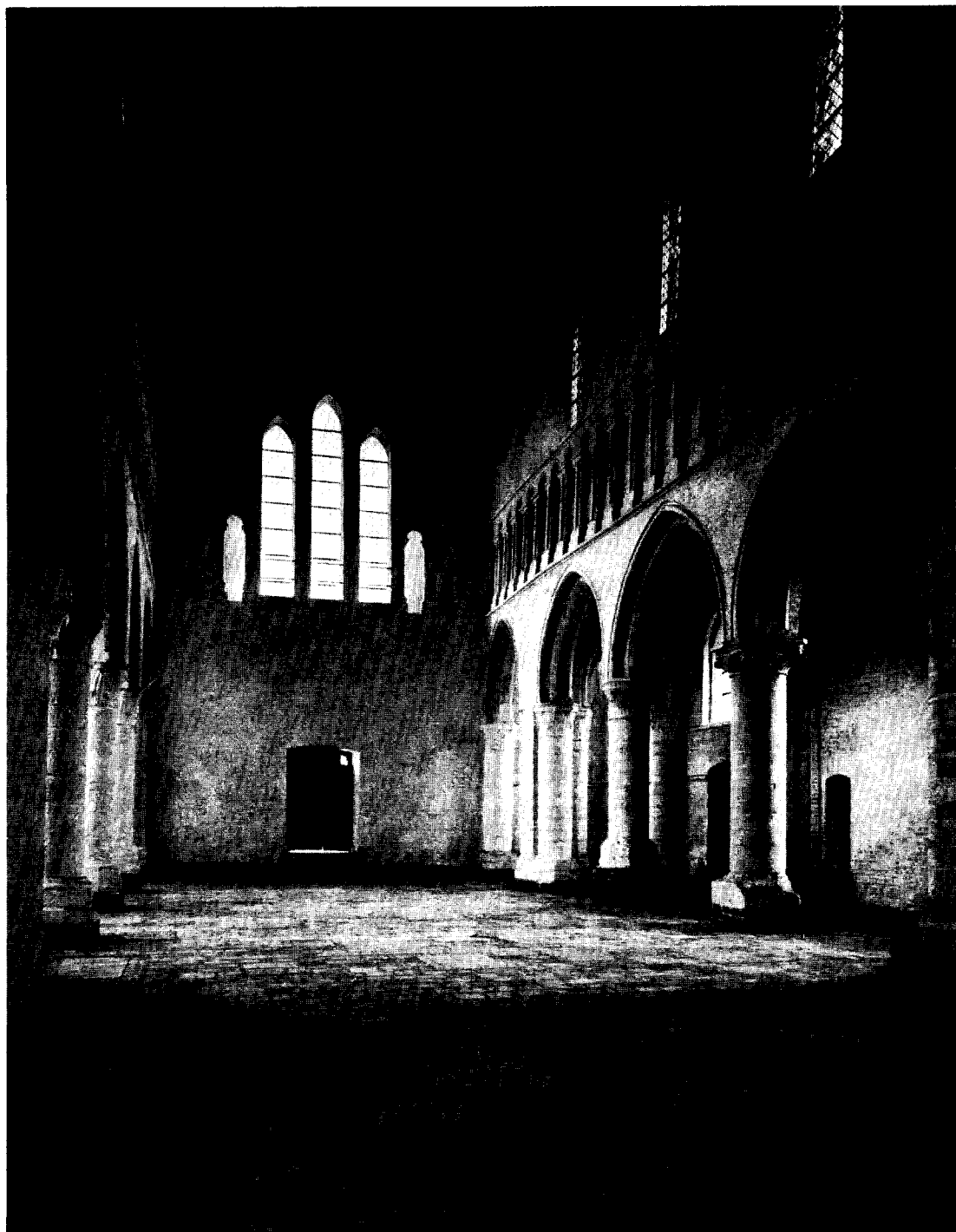

Afb. 7. Westingang na de restauratie.
(Foto v. d. Schrijver)

Afb. 8. Het vroegere westportaal.
(Foto C. W. Bauwer)

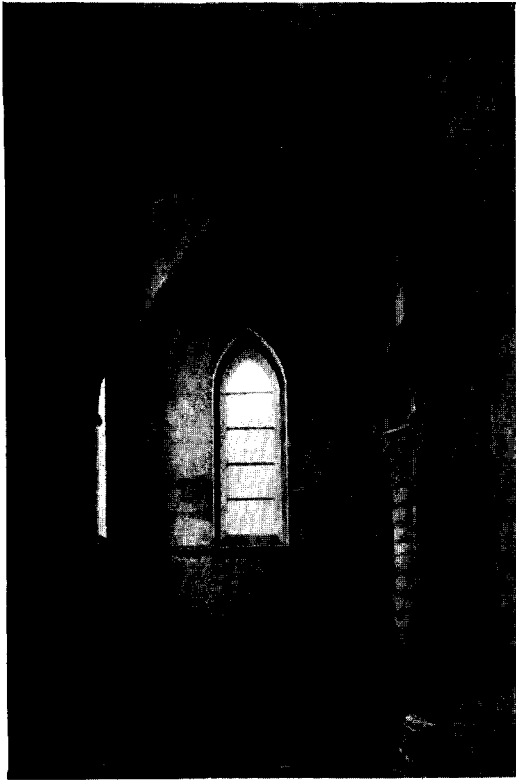
DE SINT BAVOKERK TE AARDENBURG

Afb. 9. Schip naar het westen na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg)

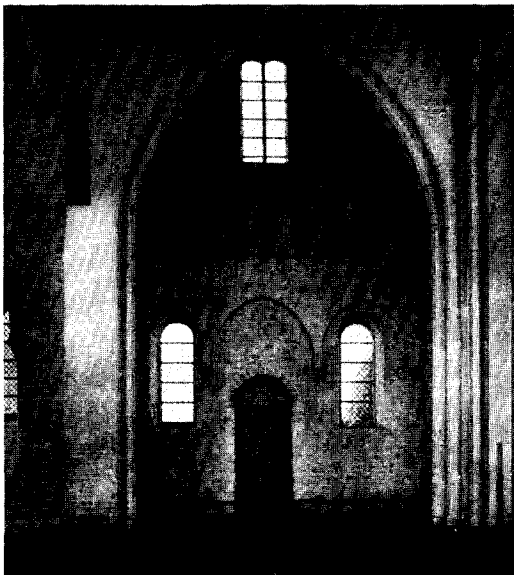
DE SINT BAVOKERK TE AARDENBURG

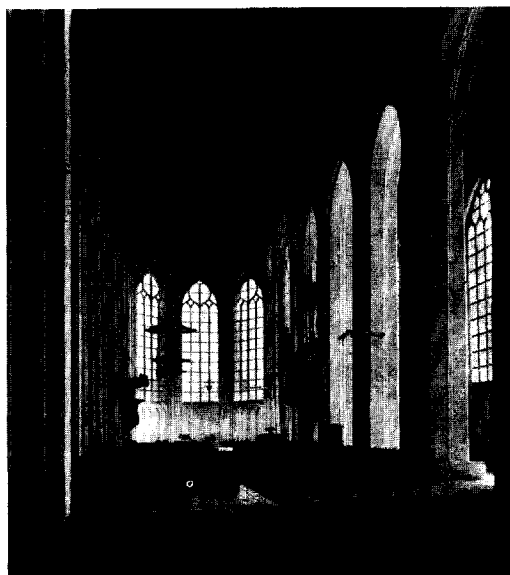
Afb. 10. Ruimte onder de toren na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

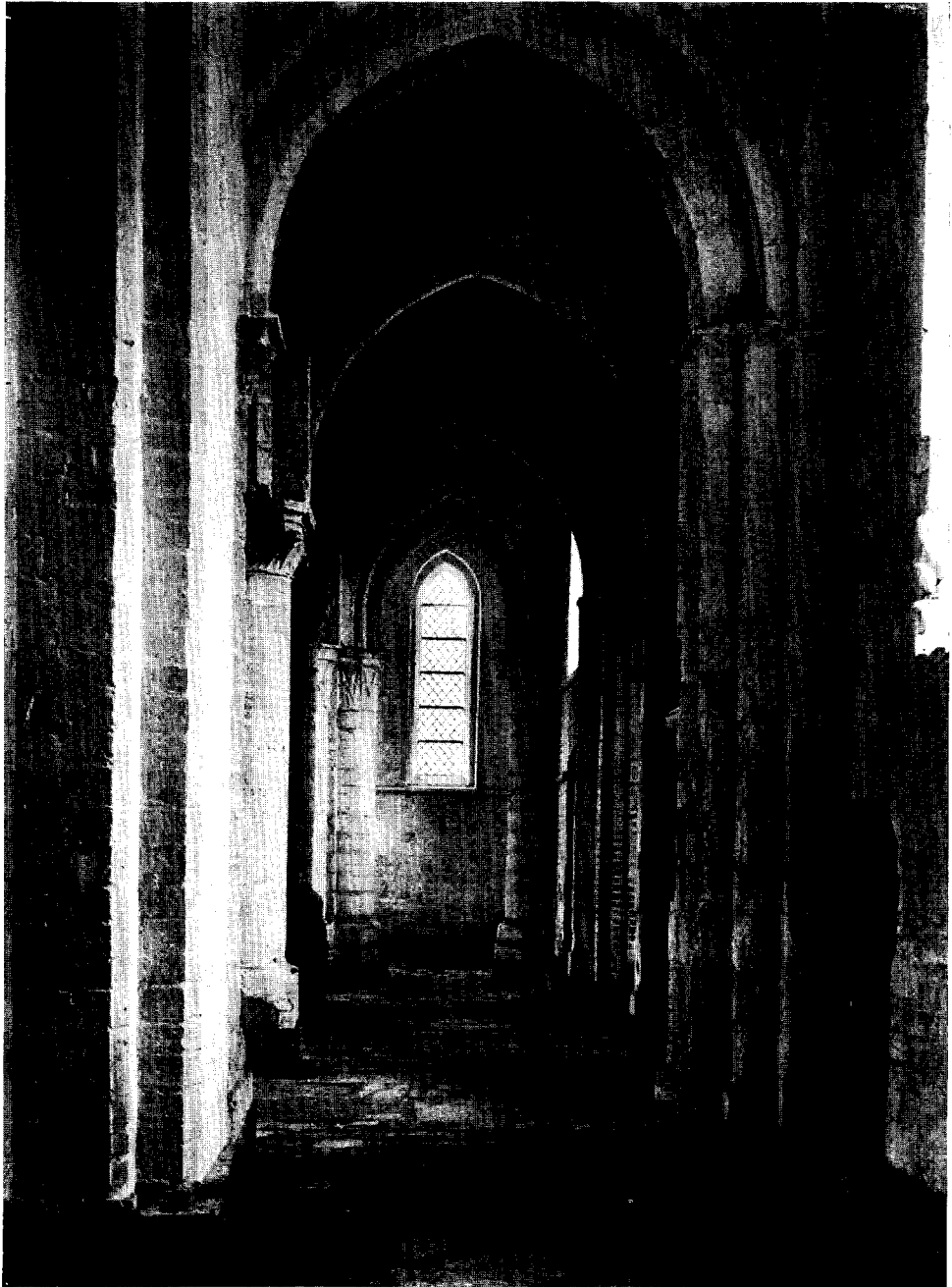
Afb. 11. Schip naar het westen na de verwoesting.

Afb. 12. Dwarspand naar het noorden na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 13. Koor na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

Ab. 14. Noordbeuk naar het westen na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg)

in oorsprong ongetwijfeld uit het begin van de 14de eeuw. Verder moet tegen de derde travee van de noordbeuk van het schip vroeger een vermoedelijk 14de eeuwse kapel gestaan hebben; thans getuigt nog slechts een dichtgezette spitsboogdoorgang van haar voormalige aanwezigheid.

Latere verbouwingen

In de 14de eeuw had de kerk dus haar huidige uitgestrektheid verkregen. Het uiterlijk onderging sindsdien echter nog vele wijzigingen. Zo verkreeg het dwarspand grote laatgotische spitsboogvensters op de plaats, waar tot dusverre wel de in de Scheldegotiek gebruikelijke kleinere vensters gezeten zullen hebben. Uit de formaten van de toegepaste baksteen blijkt, dat ook de topgevels van het dwarspand bij die gelegenheid vernieuwd zijn ²⁸.

Zeer ingrijpend waren echter de 17de eeuwse herstellingen, die ongetwijfeld tengevolge van schade uit de Tachtigjarige Oorlog noodzakelijk waren geworden, temeer daar de St. Bavo voor de Hervormde eredienst werd ingericht ter vervanging van de O. L. Vrouwekerk, die buiten de wallen was komen te liggen. Zij strekten zich blijkens bewaarde rekeningen uit over een zeer lange periode. In 1607 werd de toren gerepareerd en voorzien van twee klokken en een uurwerk ²⁹. In 1625 werd bij de Staten-Generaal een subsidieverzoek ingediend. In 1629 werden de zijbeuken van daken voorzien, waarna in 1630 de consistorie gebouwd werd. Vervolgens werden er in de jaren 1654, 1658, 1664 en 1665 nieuwe subsidies toegekend ³⁰. Uit een rekening van 1625 mag wellicht opgemaakt worden, dat de bestekken voor de herbouw geleverd zijn door Mr. Samuel Crop, ingenieur van Prins Mau-

²⁸ Ook de traptorens werden voor een belangrijk gedeelte vernieuwd; boven het oudste veldstenen gedeelte van de zuidelijke bevinden zich een twintigtal lagen 13de eeuwse baksteen doch daarboven is het steenformaat veel kleiner, terwijl de lagen niet meer overeenkomen met het 13de eeuwse werk van de gevels.

²⁹ G. A. Vorsterman van Oijen, *De Berening van Aardenburg in 1672*, Schoonhoven, 1872, blz. 48-52.

³⁰ Ook het St. Baafskapittel te Gent, dat tiendheffer was, droeg bij aan dit werk. Vgl. ter Kuile, *o.c.*, blz. 40. — J. H. van Dale, „Slooping der Mariakerk en herstelling der Sint Bavokerk te Aardenburg in 1625 en 1626”, *Bijdr. tot de Oudheidk. en Gesch. inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 1 (1856) blz. 166-170. — Vorsterman van Oijen, *o.c.*, blz. 50-51.

rits ³¹. Bij deze werkzaamheden kwam o.a. de torenbekroning tot stand; verder werden de onderdorpels der koorvensters verhoogd en kwamen er nieuwe traceringen in deze vensters en in de laatgotische vensters van het dwarspand; ook het boogfries onder de daklijst van het koor moet toen tot stand zijn gekomen — gelet op een aantal laatgotische kraagstenen als vervanging van een ouder fries ³²; de westelijke gevel van het schip werd hersteld en voorzien van een frontonbekroning met Anno 1649; de in de oorlog onherstelbaar beschadigde en daarom verwijderde portaalbouw voor de westingang droeg het jaartal 1650 (afb. 8).

Van 18de eeuwse herstellingen, waarbij wellicht de dakruiter op de kruising in zijn huidige vorm geconstrueerd werd ³³, getuigde o.a. het jaartal 1751 op een der trekbalken.

In 1845 werd het koor voorzien van een neogotisch imitatie-netgewelf van stuc en een orgelfront en -galerij in dezelfde geest. Tenslotte werd het kerkgebouw in 1890 gerestaureerd.

Restauratie 1947-1956

Het Zeeuws-Vlaamse grensgebied, gelegen langs de strategisch belangrijke Schelde, werd in oktober en november 1944 het toneel van een verwoede strijd, waarbij de St. Bavo ernstige schade leed. Zo werden grote gedeelten van schip en dwarspand verwoest (afb. 2 en 11), terwijl ook het koor het zwaar te verduren kreeg. Op 28 december 1945 rukte een storm bovendien nog het geschonden bovengedeelte van de toren omver, zodat de romp slechts tot aan de aanzet van de westelijke geveltop van het schip behouden bleef.

Na het opruimingswerk en het noodherstel werd de eigenlijke restauratie, welke onder leiding stond van de architecten E. P. Messer en J. H. Groenewegen, in mei 1947 aangevat. Schip en dwarspand waren in juni 1951 hersteld, waarna begin 1954 het koor gereed kwam. In 1956 werd de restauratie van de toren beëindigd.

Bij de herstellingen werden de onderdelen van Doornikse steen, zover dit nodig was vervangen door de meer duurzame Naamse steen; daar dit lichter gekleurde en minder gelaagde materiaal uiteraard met een andere „slag” bewerkt werd,

³¹ Vorsterman van Oijen, *o.c.*, blz. 50-51.

³² Op de zuidoostelijke hoek van het zuidkoor bevindt zich onder de daklijst het fragment van een laatgotische zerk.

³³ De klok droeg het jaartal 1647.

verschilt de huidige aanblik nogal met die van vroeger. Aan de zuidzijde, waar de kerk het ergst getroffen was, heeft men op deze wijze de gehele plint vernieuwd, terwijl het hoofdzakelijk bakstenen muurwerk onder de vensters — voor zover de kern breuksteen, meestal veldsteen bleek te bevatten — hersteld werd met groevensteen uit het Luikse. Toch zijn 13de eeuwse muren van baksteen met een kern van gietwerk in deze streken geenszins een ongewoon verschijnsel.

De omramingen in de vensters van de zijbeuken werden aangevuld³⁴. De transeptingangen, die sinds lang gedicht waren, terwijl de rondbogen door latere vensters doorbroken waren (afb. 7), zijn weer geopend³⁵; bij de vensters aan weerskanten werden de lijsten hersteld; voor het metselwerk boven de heropende ingangen werd in plaats van veldsteen groevensteen uit het Luikse gebezigd. Van de lichtbeukopeningen waren de buitenomramingen van Doornikse steen sinds lang verdwenen. Hoewel er slechts enkele aanzetten werden aangetroffen was hier reconstructie mogelijk³⁶.

De herbouw van het bovendeel van de westgevel bood een welkome gelegenheid om het grote venster aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het eindigde in een onregelmatige spitsboog, die neerkwam op twee Doornikse driekwartzuiltjes, en werd door een middensteun in tweeën verdeeld (afb. 6 en 11). Dit venster nu bleek te zijn samengesteld uit brokstukken van een dubbel drielichtvenster, dat aan de hand van gevonden aanzetten kon gereconstrueerd worden

³⁴ De niet oorspronkelijke westingang van de zuidbeuk kwam te vervallen. Van de omlijsting van de noordingang is alles nog aanwezig met uitzondering van beide flankerzuiltjes; de zuidingang was zo vernield, dat nog slechts het oostelijke basement oorspronkelijk is. In de zuidbeuk hebben het westvenster en het venster in de derde travee nog hun oude omramingen en middensteun van Doornikse steen; het tweede venster had reeds lang geleden de middensteun verloren; van het vierde venster waren de dagkanten en de middensteun in de 19de eeuw voor de helft met baksteen vernieuwd. In de noordbeuk waren de vensters in de tweede en vierde travee geruime tijd geleden veranderd.

³⁵ Bewaard waren: de ingesnoerde basementen, de kapitelen, de aanzetten der rondbogen en bovendien twee geschonden halfzuiltjes van de noordingang.

³⁶ Daar het muurwerk van de lichtbeuk boven de meest westelijke travee was weggeslagen, was het niet meer mogelijk na te gaan of daar oorspronkelijk ook een venster aanwezig was en zo ja, waarom het gedicht werd.

met een bakstenen ontlastingsboog naar analogie van Damme (afb. 3 en 9)³⁷. Het vroeger dichtgemetselde triforium langs de westwand is zo hersteld, dat de loopgang tussen binnen- en buitenomlijsting van het venster kon worden doorgetrokken. Dit bracht met zich mee, dat niet alleen de eenvoudig geprofileerde binnenomlijsting beglaasd werd doch tevens de buitenomlijsting. Toch blijft het aan enige twijfel onderhevig of hiermede een toestand hersteld is, die in werkelijkheid ooit bestaan heeft. In de Scheldegotiek immers komt een drielichtvenster met dubbele beglazing verder nergens voor. In het schip te Damme en in de koren van St. Niklaas te Gent, St. Maartens te Ieper en O.L. Vrouwe van Pamele te Oudenaarde komt niet het triforium doch de buitenloopgang uit op de drielichtvensters, hetgeen slechts een beglazing der binnenomlijstingen noodzakelijk maakte. Men vraagt zich daarom af of te Aardenburg niet een zekere aarzeling der bouwers een onduidelijke toestand had geschapen, waarbij de loopgang tenslotte bij het venster met deurtjes werd afgesloten, zodat ook hier met een binnenbeglazing volstaan kon worden.

De traptorens van het dwarspand herkregen bakstenen spitsen. In het koor werden de verhoogde onderdorpels der vensters weer verlaagd. De vier zijvensters van beide nevenkoren vertoonden vroeger gelijke tracteringen. Aangezien echter het hogere vierde venster van het zuidkoor dezelfde dagkantprofilering heeft als de vensters van het hoofdkoor, heeft men daar nieuwe tracteringen aangebracht naar voorbeeld van deze laatsten. Het dichtgemetselde venster in de oostgevel van het zuidkoor, dat dezelfde tracteringen had als het overeenkomstige venster van het noordkoor, werd heropend en voorzien van nieuwe tracteringen, eveneens naar model van het hoofdkoor. Was het wel wenselijk het bestaande tracerwerk te vervangen?

De vloer van de kerk was op den duur zo hoog komen te liggen, dat de zuilbasementen behoudens een uitzondering bijna geheel aan het oog waren onttrokken; slechts de bovenste profielranden kwamen nog boven de vloer uit. Bij de restauratie werd, zoals reeds is uiteengezet, het oorspronkelijke peil aangenomen van de transeptvloer, wat tot gevolg had, dat de funderingsblokken onder de pijlerbasementen bloot

³⁷ De bewaarde, resp. te voorschijn gekomen fragmenten, waaronder beide Doornikse zuiltjes, werden echter door nieuwe vervangen.

zijn gekomen. Voor de ruimtewerking was het misschien beter geweest niet de gevonden tijdelijke tegelvloer tot uitgangspunt te nemen doch de eigenlijke architectuur.

Daar de zuilen en scheibogen van het schip slechts geringe schade hadden geleden, betroffen de herstellingen van het inwendige voornamelijk de meest westelijke gordelboog in de zuidbeuk en de eerste anderhalve travee van het zuidelijke triforium, welke waren weggeslagen, het westvenster, dat in verband met het aan die zijde heropende triforium gereconstrueerd werd (zie boven), en het kruisribgewelf onder de toren, waarvoor oud materiaal gebruikt kon worden. De open bekapping van het middenschip werd vervangen door een vlakke zoldering, hoewel een houten tongewelf zeker meer in overeenstemming zou zijn geweest met de geest van de Scheldegotiek en o.a. beter met het westvenster zou geharmonieerd hebben. Tenslotte werden in schip en dwarspand de baksteen en de natuursteen bestreken met zo'n dunne laag witsel, dat de steen er doorheen blijft schemeren. Wij vragen ons af of een gladde bepleistering, welke historisch juist zou zijn geweest³⁸, hier ook esthetisch niet

³⁸ Zie daarover de degelijke studie van J. van Agt,

meer voldaan zou hebben, al ontveinzen wij ons niet, dat de huidige bestemming — voorhal tot de voor eredienst bestemde koorruimte — deze romantische behandeling verontschuldigt.

In het koor, waar de vloer slechts weinig hoger is komen te liggen als in de overige kerkgedeelten, is gelukkig alle naargeestige stuka-doorsgotiek verdwenen. De ruimtewerking had er echter nog beter kunnen zijn, wanneer men zich niet tevreden had gesteld met ziende kappen doch op grond van de bestaande muurschalken houten tongewelven had aangebracht, daar juist deze kenmerkend zijn voor de Vlaamse kusthallenkerken.

Zulke betrekkelijk kleine onvolkomenheden, welke voortvloeien uit hedendaagse bewondering voor louter constructieve schoonheid, kunnen evenwel te allen tijde nog ongedaan gemaakt worden. Het feit, dat wij hier enige bezwaren hebben menen te moeten formuleren, neemt niet weg, dat wij grote waardering hebben voor de wijze, waarop deze restauratie ondanks vele onvoorziene problemen tot een goed einde is gebracht.

„Het pleisterwerk in Middeleeuwse kerkgebouwen”, Bull. K.N.O.B., 9 (1956), kol. 53 e.v.

SUMMARY

THE ST. BAVO-CHURCH AT AARDENBURG

BY DR. LUC DEVLIEGHER

In October-November 1944 this church was heavily damaged by acts of war. The restoration, carried out from 1947 to 1956, offered a good opportunity to reinvestigate the history of the building.

The façades of the transepts were found to rest on pre-Roman foundations, east of which were discovered the bases of a presumably Roman choir, more or less in the shape of a trefoil. On these choir-bases there were still some remains of the walls of a polygonal choir with side-chapels, which were obviously of later date and undoubtedly built in the same period as the lower half of the transept-fronts, i.e. about the second decennium of the 13th century.

The building of the transept must have been prematurely interrupted, to be continued according to a modified plan: Thus the interior parts of the façades were strengthened with arches to enable the construction of a triforium, while at the two western corners stair-turrets were erected.

While the building of the polygonal choir and the transept was begun in the second decennium of the 13th century, the nave was built during the second quarter of this same century. Only then the transept was completed, which involved another modification of the plans, for the triforium as a continuation of the triforium in the nave came to be situated considerably higher than the one already begun.

Towards the end of the 14th century the 13th century choir was replaced by the present-day hall-choir, the disposition of which shows clearly that there were plans to replace also the other parts of the church.

The early-Gothic parts together make a good example of the style that originated in Doornik, came to development along the upper course of the river Scheldt in the beginning of the 13th century and soon flourished also in the Flemish coastal regions.

During the restoration the western window, a characteristic piece of the Scheldt-Gothic style, was reconstructed, which was done with the help of preserved fragments and recovered traces.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Dr. H. Gerson
Dr. P. Glazema
R. C. Hekker
Mej. Dr. M. E. Houtzager
Ir. G. M. Leeuwenberg
Ir. R. Meischke
Prof. Dr. M. D. Ozinga
Mr. A. P. van Schilfgaarde
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Oudheidkundig bodemonderzoek in de Sint-Maartenkerk te Bolsward
H. Halbertsma

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum.

Tb. H. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Oudheidkundig Bodemonderzoek in de Sint Maartenskerk te Bolsward 217

H. Halbertsma

Het restaureren en conserveren van oude weefsels en weefselfragmenten 249

Ir. R. Sieders, Prof. Dr. Ir. J. W. H.

Uytenbogaart en Dr. J. E. Leene

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 9, AFL. 4 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 9) DEN HAAG, 15 SEPT. 1956

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt,
Bureau Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeestraat 71B, Den Haag,
Tel. 0 1700-180957 & 8.

Redactie-secretaris: N. E. H. J. J. Zon,
Rijswijkseweg 141, Den Haag, Tel.
0 1700-725995.

*Alle stukken zende men uitsluitend aan
de betreffende redactie:*

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Rijswijkseweg 141, Den Haag; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; N. E. H. J. J. Zon, secretaris; Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal.

Voor de Voorlopige Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort,
Tel. 0 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. 01700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 0 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. 01700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Oudheidkundig Bodemonderzoek in de Sint Maartenskerk te Bolsward	217
<i>H. Halbertsma</i>	
Het restaureren en conserveren van oude weefsels en weefselfragmenten	249
<i>Ir. R. Sieders, Prof. Dr. Ir. J. W. H. Uytienbogaart en Dr. J. E. Leene</i>	

BOEKBESPREKINGEN

A. Hondius-Crone, The temple of Nehalennia at Domburg	261
J. E. A. Th. Bogaers, De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe	263
Sveriges kyrkor	264
Antikvariska Studier IV	266

NIEUWS-BULLETIN

Archeologisch Nieuws	*169
Restauratie-Nieuws	*175
Museumnieuws	*177
Het Castle Museum te York	*177
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
Hilversum, Museum voor het Gooi en omstreken.	*179
<i>J. Filz</i>	
's-Hertogenbosch, Centraal Noordbrabants Museum gereorganiseerd	*181
<i>J. Filz</i>	
Hedendaagse Penningkunst	*183
<i>Petra Clarijs</i>	
Tentoonstellings-agenda	*187
Mededelingen	*189

OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK IN DE SINT MAARTENSKERK TE BOLSWARD

EEN BIJDRAGE TOT DE OUDSTE GESCHIEDENIS VAN BOLSWARD

DOOR

H. HALBERTSMA

De thans, op de markante, stoere zadeltoren na geheel herstelde, laat-gothische Sint Maartenskerk te Bolsward, vertoont een tegen de binnenzijde van de Noorder koormuur geschilderd, 15de eeuws opschrift, hetwelk ons het volgende mededeelt:

„Fundata et noviter fabricata est haec Ecclesia Anno Domini MCCCCXLVI Confecta autem Anno LIX ipso die Margaritae Virginis Consummata vero Anno LXVI, regnante Domino nostro Jesu Christo”.

Men zou hieruit dus kunnen opmaken, dat aan de huidige Sint Maarten is gewerkt van 1446 tot 1466, terwijl in het jaar 1459 een belangrijk onderdeel van de bouw voltooid zal zijn geworden. Wel een zeer korte tijd voor zulk een grote kerk! Wij houden het er daarom voor, dat in 1466 alleen het koor, alsmede de aansluitende drie oostelijke traveeën van middenschip en zijbeuken gereed gekomen waren, en dat de vier andere traveeën, met inbegrip van de toren, eerst nadien verrezen zijn. Er is immers in het opgaande muurwerk boven de pijlers van het middenschip een duidelijke bouwnaad waar te nemen, die nog wordt onderstreept door de overblijfselen van een gemetselde afscheiding tussen de gewelfvelden, die men kan verklaren als een, als voorlopig bedoelde westgevel (*Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955), pl. XX, afb. 2).

Wellicht kwam in 1459 reeds het koor gereed en kon toen de oude Sint Maarten, waarop het woordje „noviter” in onze tekst schijnt te zinspelen, worden afgebroken, om plaats te maken voor het schip der nieuwe kerk. Wij geven echter toe, dat het bij deze veronderstelling moeilijk valt te verklaren waarom de bakstenen kern van het opgaande werk van de koorpartij van een tufstenen buitenhuid werd voorzien, daar de nodige tuf in deze eeuw toch wel niet meer voor dit doel afzonderlijk zal zijn aangevoerd,

doch bij de afbraak van de oude kerk ter beschikking zal zijn gekomen¹.

Van der Meulen, de Bolswarder predikant, aan wie wij het behoud van de beroemde Bolswarder koorbanken te danken hebben, maakt uit het kooropschrift op, dat men de nieuwe kerk om en over de oude kerk heen bouwde, zodat men op die wijze tot 1459 nog kans zou hebben gezien in de oude kerk dienst te houden².

Het onderzoek met de spade heeft aan alle twijfel hieromtrent nu wel een einde gemaakt door het bewijs te leveren, dat de pijlers van het middenschip der huidige kerk eerst kunnen zijn gefundeerd en afgemetseld na afbraak der zijmuren van haar voorgangster.

Wij willen echter niet te lang stilstaan bij de 15de eeuwse Sint Maarten en ons verder bepalen tot de oudere cultuuroverblijfselen, van onder deze kerk te voorschijn gebracht³.

Bedoeld onderzoek, binnen het kader der restauratiewerken in de maand juni van het jaar 1950 uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, heeft geen in elk opzicht bevredigend resultaat opgeleverd. Weliswaar diende de fundering van de oude, aan de huidige Sint Maarten voorafgegane kerk, zich reeds onmiddellijk onder de zerkenvloer

¹ Over het gebruik van tufsteen als bouw materiaal in de Friese kuststreken, vgl. ons opstel „De kroniek van de Witherenabdij „Mariëndal” te Lidlum, een bron voor de kennis der Friese bouwkunst in de middeleeuwen”, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 4 (1954), blz. 97 e.v., in het bijzonder blz. 128 e.v.

² M. E. van der Meulen, *Bolswards Kunst en Kunstgeschiedenis*, Bolsward 1888, blz. 38.

³ Voor een beschrijving van de Bolswarder Sint Maarten, vgl. het opstel van arch. A. Baart Jr. in dit *Bulletin* 6de S. 8 (1955), kol. 89 e.v. Bijzonderheden geeft nog het aardige, fraai geïllustreerde boekje van W. H. Keikes, *Sint Maarten, de kerkburch van Bolsward*, Bolsward 1955.

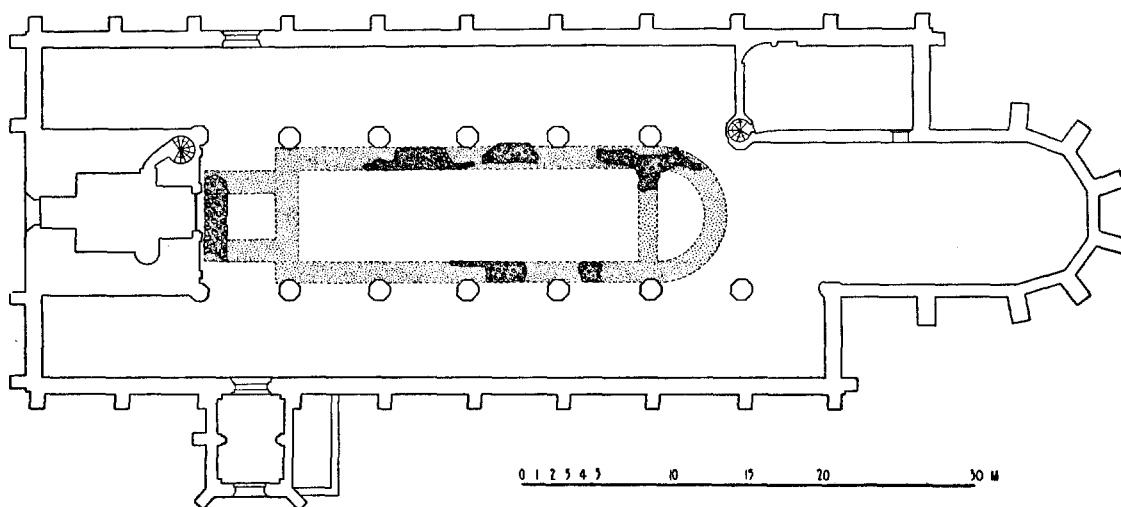

Fig. 1. Plattegrond St. Maartenskerk.

(Tek. A. van Pernis.)

aan als een gemiddeld 1.10 m breed bed van in leem gestampte, vuistgrote veldkeien, doch dit bleek op zoveel plaatsen uitgebroken, dat het ons niet mogelijk was, de volledige plattegrond met zekerheid vast te stellen (*Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955), pl. XX, afb. 3), (Fig. 1). De ontelbare graven, in hoofdzaak gedurende de periode van na de Hervorming tot in de Napoleontische tijd binnen de muren van de huidige kerk uitgegraven, hebben dit op hun geweten.

Aanstands treft de geringe breedte van de Romaanse kerk, binnenwerks 6.30 m. Dit valt te meer op, omdat de door ons in hetzelfde jaar — 1950 — onderzochte en insgelijks in de 15de eeuw door een bakstenen opvolgster vervangen, tufstenen, eveneens aan St. Maarten gewijde dorpskerk van Minnertsga binnenwerks gemeten niet minder dan 9.15 m breed was. Minnertsga vormde slechts een, zij het rijk met inkomsten gezegende, dorpsparochie⁴. Bolswards Sint Maarten was daarentegen — wij komen daar aanstands op terug — de „ecclesia matrix” van gans Westergo en middelpunt van het gelijknamige dekenaat!

Nu hebben wij nog rekening gehouden met de mogelijkheid, dat het oude Bolswarder kerkje een basiliek is geweest, zodat het middenschip daarvan bij vergissing voor een enkele, éénbeu-

kige kerk gehouden kan worden; doch voortgezet onderzoek vermocht geen verdere steun aan deze veronderstelling geven. Aldus moet men wel tot de slotsom komen, dat de bescheiden afmetingen van juist deze kerk op zeer hoge ouderdom wijzen⁵. En aangezien Minnertsgase tufstenen Sint Maarten reeds vóór 1168 moet zijn gebouwd, belandt men met de Bolswarder Sint Maarten vrij zeker nog in de 11de eeuw.

De lengte van het kerkje staat niet vast, aangezien de fundering der koorsluiting niet meer aanwezig bleek te zijn. Achtten wij in 1950 een versmald-rechthoekige koorpartij niet uitgesloten, voortgezet onderzoek in juni 1953, in het koor der huidige Sint Maarten, noopte ons deze mening te herzien, in hier voege, dat wij thans het oude kerkje afgesloten denken met een eenvoudige, halfronde absis⁶.

Wat de Westelijke afsluiting betreft, juist aan het Westelijk uiteinde van het middenschip der huidige kerk, naast de voeting van de Oostmuur van de toren, kwamen wederom resten van de

⁵ De geringste door ons gemeten breedte van een tufstenen kerk in de Friese delen der Utrechtse diocesis was die van het door ons in 1950 opgegraven, in 1733 afgebroken en aan Johannes de Doper gewijde kerkje van Nes op Ameland (binnenwerks 5.60 m). De grootste breedte maten wij aan de in 1580 afgebroken, door ons in 1954, wat de fundering betreft, weer blootgelegde, éénbeukige kruiskerk van de omstreets 1190 gebouwde Praemonstratenser abdij te Dokkum (binnenwerks \pm 10 m).

⁶ *Berichten van de R.O.B.*, 1 (1950), blz. 16-19.

⁴ Vgl. onze studie *Barradeels Oudste Historie Rapport, betreffende het onderzoek van het Lânskipgenetyk Wurkforbân fan de Fryske Akademy*, Drachten, 1955, blz. 52 e.v.

Fig. 2.

(Fig. 2 t/m 10: Tek. H. Meeuwissen)

126 cm + N.A.P.

oude keienfundering aan het licht. Het kan hier echter moeilijk een Westgevel gelden, omdat in dit geval de toch al zo smalle kerk een buitensporig grote lengte zou hebben bezeten. Wij zijn er daarom van overtuigd, hier met de fundering van de Westelijke muur van een toren te doen te hebben, die het achterliggende kerkje eenmaal sierde. Aldus zou de lengte van de tufstenen Sint Maarten circa 22 m hebben bedragen, de absis medegerekend 27 m, binnenwerks gemeten; een alleszins vertrouwen wekkende maat. Daarbij kan worden opgemerkt dat dit kerkje, wat grondplan en afmetingen aangaat, geheel overeenstemde met het voormalige, in 1728 afgebroken tufstenen kerkje van Wons, ten Zuid-Westen van Bolsward gelegen⁷. Overigens is

⁷ Opgegraven door Dr. Wassenbergh; vgl. diens bevindingen in het 113de *Jaarverslag van het Friesch Genootschap*, 1942, blz. 4-6. Het mag verwondering wekken, dat de parochie Wons niet voorkomt in het

het eenschepige, met een, al dan niet versmalde, halfronde absis afgesloten dorpskerkje tot in de 13de eeuw wel het geijkte type geweest in het gebied tussen Flie en Lauwers, gelijk verschillende nog bestaande, zowel in tufsteen als baksteen uitgevoerde, landelijke monumenten in dit gewest bewijzen.

Ook de beschreven funderingswijze was in deze periode de alom gebruikelijke in de Friese

oudste kerkregister van Westergo, hetwelk moet zijn opgesteld tussen 1256-1270. Het eerst wordt de parochie in 1277 genoemd. Van Buytenen meent daarom, dat zij eerst kort voor 1277 kan zijn gesticht. Vgl. M. P. van Buytenen, „Het Dekanaat Bolsward annex Utbirdum en Grandivorum”, *It Beaken*, 17, (1955), blz. 84 e.v., in het bijzonder blz. 92-93. Wij kunnen daar niettemin moeilijk vrede mee hebben; de tufsteen van het Wonser kerkje wijst toch wel op een ouder tijdvak. Bovendien was Wons het hoofddorp van het daarnaar genoemde Wonseradeel, de grootste grietenij van Friesland. Non liquet.

kustlanden, zij het dat men ook wel eens zijn toevlucht tot schelpen in plaats van veldkeien nam ⁸.

Dat de oude Sint Maartenskerk inderdaad een toren bezeten heeft zou ook kunnen volgen uit het feit, dat één der vier luidklokken, tot 1944 in de huidige toren aanwezig, te weten de zgn. Jongelingsklok, in 1618 hergoten werd uit de

spijs van een uit 1356 daterend exemplaar, blijkens het volgende randschrift:

„Ex aere veteris campanae fusa anno Christi MCCCLVI sed vi pulsantium rupta, aucto ponderere reficiendam curavit senatus Bolswerdiensis anno Christi MVI c XVIII”.

Deze klok zal in een aan de kerk verbonden toren hebben gehangen; los naast de kerk opgerichte stenen, dan wel houten klokhuizen of klokkenstoelen mogen tot over de Wezer nog steeds karakteristieke verschijningen in het Friese landschap zijn, in de welvarende kleigebieden van Westergo schijnen zij nimmer ingang te hebben gevonden ⁹.

Volledigheidshalve maken wij bovendien melding van de Angelusklok, thans bewaard op het Stadhuis, maar oorspronkelijk, naar men wil, eveneens afkomstig van de Sint Maarten. Deze dateert uit het jaar 1320. Het in Romaanse capitelen aangebrachte ommeschrift luidt als volgt ¹⁰:

+ Tēporibus. Divi. Johannis + + Stephanus.
me. fecit + Anno M.CCC. Bis. quoque. deno +

Tastbare herinneringen aan de oude kerk zijn overigens schaars en pover. Uit de aan het nieuwe koor verbruikte tufsteen moesten wij reeds afleiden, dat de oude ook wel uit dat materiaal opgetrokken zal zijn geweest, temeer waar wij

⁸ Schelpfunderingen zijn geconstateerd onder de tufstenen dorpskerken van Bozum en Minnertsma, alsmede de bakstenen kloosterkerken van Klaarkamp en Smalle Ee. Heipalen werden toegepast bij de bouw der bakstenen kloosterkerken te Aduard en Wittewierum. Maar dan zijn wij de 12de eeuw ook al ruim gepasseerd, aangezien met de bouw daarvan in 1242 resp. 1238 werd aangevangen.

⁹ Een uitzondering vormt Sneek, waar het ten zuiden van de Sint Maartenskerk staande klokhuis reeds op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer voorkomt. De kerk bezat evenwel bovendien tot 1682 twee tufstenen westtorens, zodat hier een bijzondere constellatie tot de afwijkende toestand aanleiding gegeven moet hebben.

hier en daar nog meer brokken tuf aantreffen, zoals — secundair behakt — in de ribben der kruisgewelven van de huidige kerk ¹¹.

Tijdens de restauratiewerken kwamen bovendien een tweetal, bij wijze van muurvulling benutte, rood-zandstenen, met sierlijke wijnrankmotieven versierde fragmenten van vensterstijlen te voorschijn, die stellig in de oudere kerk dienst hebben gedaan.

Tenslotte is er de fameuze „Sint Maartenssteen”, in 1875, in zeer verweerde toestand, uit de buitenmuur van de toren gehaald, waar hij sinds jaar en dag prijkte, en op een beschutte plaats binnen de kerk wederom ingemetseld. Bouvy, die de 75 × 119 cm grote steen het laatst beschreef, meent, dat hij vanouds in de toren heeft gezeten en ergo even oud als de toren moet zijn. De toren nu zou uit 't jaar 1355 dateren ¹², hetwelk onmogelijk juist kan zijn.

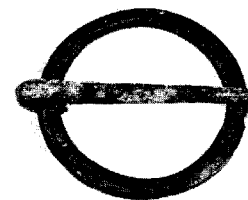
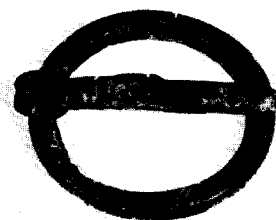
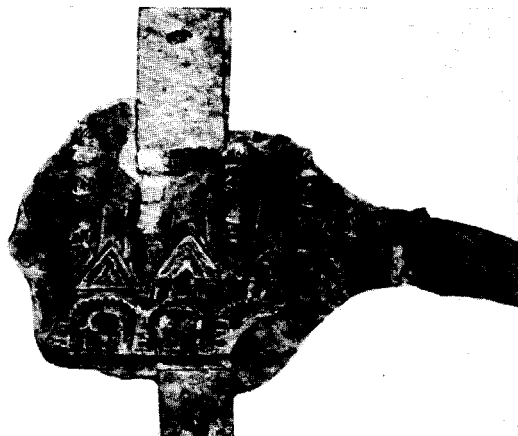
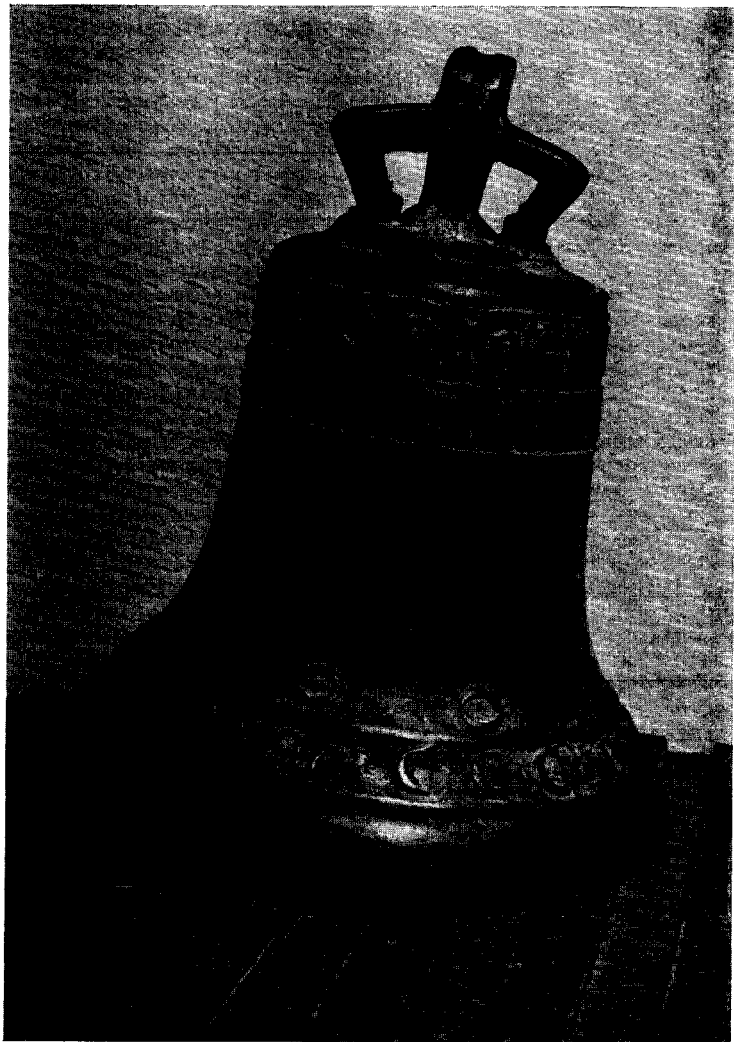
In laatste instantie is het jaartal 1355 namelijk uit de pen van Ds. van der Meulen gevloeid, waar hij uit het jaartal 1356, vermeld op de „Jongelingsklok”, de conclusie trok, dat „de” toren dan kort daarvoor moest zijn gebouwd ¹³. In werkelijkheid is de toren evenwel minstens een eeuw jonger; bouwtrant zowel als aansluiting bij de kerk duiden daar overduidelijk

¹⁰ Vriendelijke opgave van de heer W. H. Keikes, conservator der Bolswarder Oudheidkamer; Dr. M. P. van Buytenen, Rijksarchivaris in Friesland, wees ons er op, dat er meer werkstukken van de gieter Stephanus behouden bleven, te weten de kerkklokken van Ytens (1312), Nijega bij Koudum (1320), Aegum (1326), Wirdum (1338), Genum (1344) en Goënga (1342). De klok van Nijega werd helaas reeds vóór 1940 versmolten.

¹¹ Uitsluitend in de gewelven van het koor en de drie meest oostelijke traveeën van middenschip en zijbeuken.

¹² D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* (proefschrift), Amsterdam, 1947, blz. 29, afb. 21, met opgave van oudere studies. Men neemt tegenwoordig aan, dat de zeer uitgesleten voorstelling op de steen achtereenvolgens afbeeldt de Kroning van Maria, de Vier Evangelisten, de Aankondiging aan Maria, de Geboorte, de Odracht in de Tempel, en Sint Maarten te paard.

¹³ Van der Meulen, *l.c.*, blz. 26 e.v. De andere drie klokken heetten „Mannenklok” (hergoten 1640), „Vrouwenklok” (1533) en „Meisjesklok” (1746). Tezamen zongen zij de melodie Fis, D, E en A. De „Meisjesklok” keerde in 1945 niet terug; de „Jongelingsklok” is sinds 1945 uitgeleend aan de R.K. Sint Franciscuskerk. Moge de gerestaureerde Sint Maartens-toren het oude kwartet eens weer doen horen.

Afb. 1. Bronzen angclusklok, gedateerd 1320. (Foto F. C. D. Popken) — *Afb. 2.* Bolswarder stadszegel, ahangend aan een stuk d.d. 15 Augustus 1331. (Foto Gemeente Archief Arnhem) — *Afb. 3.* Bronzen gordelgespen, daterende uit de 14de eeuw. (Foto D. de Boer)

Afb. 4. Grafveld onder keienfundering tufstenen kerk.

Afb. 5. Skelet onder keienfundering noordelijke zijmuur tufstenen kerk.

(Foto's A. van Pernis)

op¹⁴. Wijzen wij dus elk verband tussen de Sint Maartenssteen en de huidige Sint Maartens-toren af, en achten het jaartal 1355 een mystificatie, daarmede hebben wij intussen nog niet willen tornen aan Bouvy's meer algemene datering van de steen in de 14de eeuw, waarmede wij gaarne accoord gaan.

De Sint Maartenssteen, alsmede de reeds terloops vermelde, zandstenen bouwfragmenten zouden overigens op een herstelling, verbouwing of uitbreiding van de tufstenen kerk kunnen wijzen, die in de 14de eeuw haar beslag moet hebben gekregen maar waarvan verder geen sporen tot ons zijn gekomen. Wellicht was dit een nieuwe koorpartij, waarvan de resten mogelijk geheel uitgebroken, dan wel overbouwd werden bij het oprichten der muren van het huidige koor, of radicaal opgeruimd bij het uitgraven der graven en grafkelders daarbinnen.

Tot een dergelijk vermoeden komt men te meer wanneer men de aard en het formaat van de baksteen opmerkt, waaruit de plint van het koor en zijschepen, alsmede de vijf onderste van de zes geledingen van de toren zijn opgemetseld. Is het opgaande werk van de zijmuren, gevels en gewelven der kerk opgetrokken uit bakstenen van het voor de tweede helft der 15de- en eerste helft van de 16de eeuw karakteristieke formaat der „rooswinkels” — $26 \times 13 \times 7$ cm —, de plinten van het koor bestaan uit kloostermoppen van het formaat $30 \times 14 \times 8.8$ cm, deels rood, deels geel gekleurd, terwijl aan de toren beide formaten door elkander verwerkt zijn.

Rond de galmgaten van de vierde geleding, alsmede aan de beide topgevels van de zesde geleding van de toren zijn bakstenen verwerkt, kleiner dan de reeds genoemde rooswinkels ($25 \times 12 \times 6$, resp. $23 \times 11 \times 4.8$ cm) en daterende van ná het midden van de 16de eeuw.

Op grond van deze waarnemingen is men geneigd de kloostermoppen secundair verwerkt te achten, en afkomstig, gelijk ook de nóg oudere tufsteen, van een blijkbaar reeds verbouwde of uitgebreide kerk, die, in de tweede helft van de 15de eeuw geheel afgebroken, voor de huidige plaats maakte.

Nu heeft Van Buytenen al eens de mogelijkheid geopperd, dat het zegel van Bolsward, afhankelijk aan een stuk d.d. 15 Augustus 1331,

¹⁴ Ook reeds opgemerkt door Baart, *l.c.*, blz. 90-91. Toch dateert deze de toren iets ouder dan de kerk, o.i. ten onrechte.

de oude Sint Maarten zou voorstellen¹⁵ (afb. 2). Dit zegel vertoont een Byzantijs-Venetiaans aandoend kerkgebouw, prijkkende met een viertal slanke, minaretachtige, met koepels versierde torens. Mede in het licht der opgravingsuitkomsten lijkt ons een dergelijk bouwwerk wel wat al te wijds om natuurgetrouw te kunnen zijn. Wij betwijfelen daarom de juistheid van Van Buytenens voor Bolsward zo vererende veronderstelling en zouden de voorstelling daarom liever willen beschouwen als een fantasie van de stempelsnijder, zoals men in oude couranten wel geflatteerde prentjes ziet prijken boven aanbevelingen van paardenslayers en reders van landverhuizersschepen.

In het voorbijgaan vermeldden wij reeds, dat de Sint Maarten „ecclesia matrix” is geweest van geheel Westergo. Zij heette daarom in de 16de eeuw ook wel „die Oldehoeff”, gelijk het eertijds onder haar gestelde dekanaat Westergo in 1327 reeds het „antiquus decanatus de Bodelswert” genoemd wordt¹⁶. Buitenrust Hettema komt de eer toe, als eerste de betekenis van Bolswards Sint Maarten in het Friese kerkbestel onderkend te hebben¹⁷. Van Buytenen vatte Hettema's betoog onlangs weer op, en wist dit hechter te funderen, daarbij afrekenende met de na Hettema door S. Muller Fzn. verdedigde stelling, dat de Sint Maarten van Franeker, niet van Bolsward, Westergo's hoofdkerk geweest zou zijn¹⁸.

Het eerst wordt van Friese dekanaten tussen Flike en Lauwers gewag gemaakt in 1230¹⁹:

„... maxime timuerunt Frisones de decanatus Stauriae, Ostergo et Westergo”.

„reliquis suis amicis duos decanos, scilicet Stauriae et Westergoiae super Backenense prefecit”.

¹⁵ Van Buytenen, *l.c.*, blz. 85. Over de betreffende oorkonde, vgl. D. P. M. Graswinkel, Inventaris van het Oud-Archief te Arnhem, no. 1143, regest no. 49.

¹⁶ S. Muller Fzn., *De registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht, 1325-1336*, I, Utrecht, 1889, blz. 124.

¹⁷ F. Buitenrust Hettema, *Friese Plaatsnamen; Nomina Geographica IV*, Leiden 1899, blz. 186 e.v. De meeste der door Hettema, het Bolswarder dekanaat betreffende vermeldingen vindt men reeds eerder bijgebracht door de ontzaglijk beleden Von Richthofen, in diens *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte*, II, 1, Berlin 1882, blz. 581 e.v., in het bijzonder blz. 593-594.

¹⁸ Van Buytenen, *l.c.*, blz. 84 e.v.

¹⁹ *Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia*, ed. C. Pijnacker Hordijk, Utrecht, 1888, blz. 63 en 71.

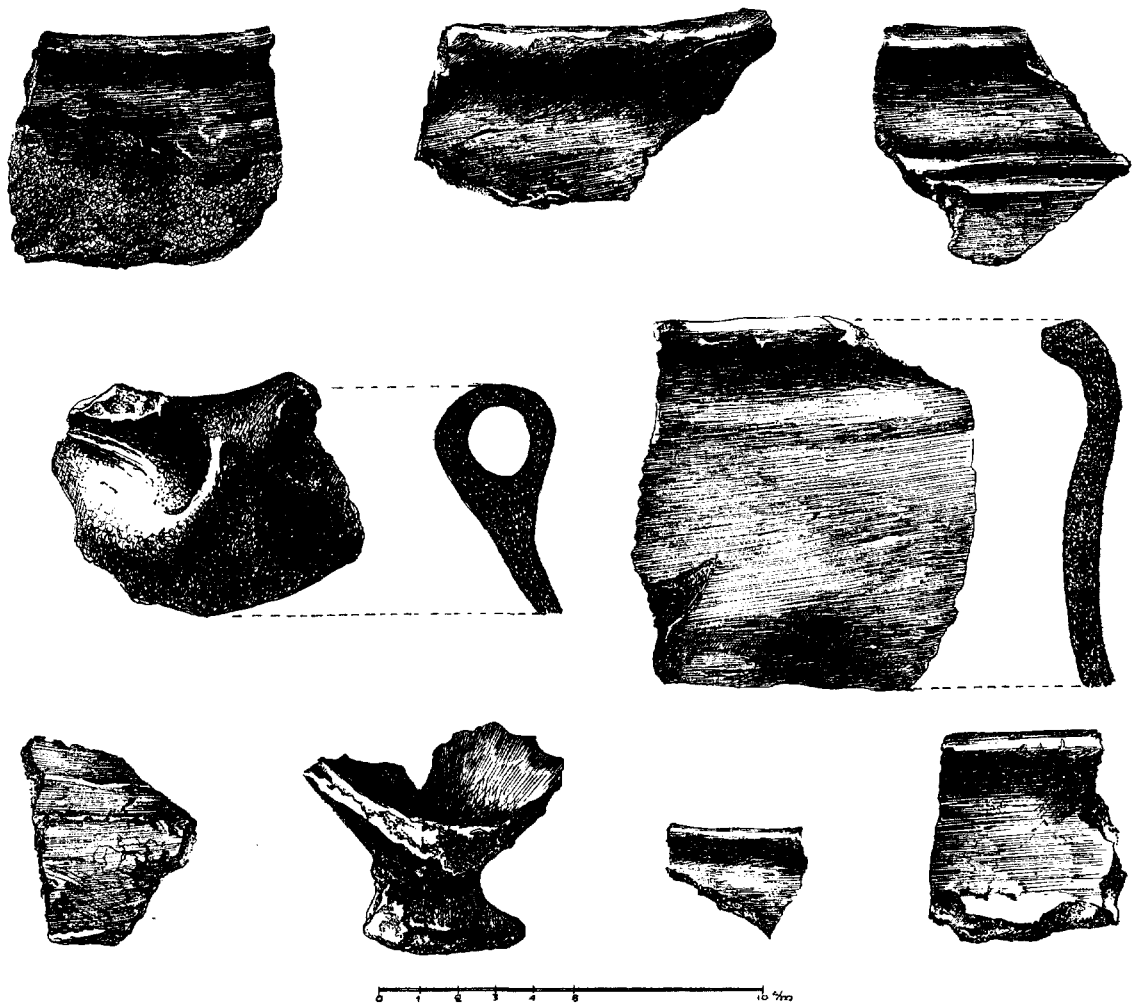

Fig. 3.

112 cm + N.A.P.

Zetelden de dekens van Stauria, alias Zuidergo, en Oostergo te Staveren resp. Leeuwarden, het dekanaat Westergo werd vanuit Bolsward bestierd, gelijk blijkt uit een stuk van 't jaar 1290, waarin een zekere „dominus Ernestus decanus in Bodelswerde” optreedt²⁰. In overeenstemming hiermede heeft het reeds genoemde kerkenregister van Westergo (1256-1270) het over de „ecclesia in Westergo in decanata Hereonis in Bodleswerth”²¹. Ná 1290, doch vóór 1313 moet de verdeling van dit grote dekanaat in verschillende kleinere een aanvang hebben

genomen²².

²² In 1290 treedt namens geheel Westergo, behalve de wereldlijke vertegenwoordigers, op „G. Decanus Bodelswaert” (G. F. Baron von Schwartzenberg thoe Hohenlansberg, *Groot Placaat — en Charterboek van Vriesland*, I, Leeuwarden, 1768, blz. 123).

In 1313 ontmoet men 't eerst de deken van „Silva”, naast die van Bolsward: „Hera, decanus de Bodleswaerd, Petrus, decanus de Silva” (*Charterboek van Vriesland*, I, blz. 152). Met „Silva” is het van Bolsward afgesplitste dekanaat „Waghenbrugghen” bedoeld, dat zich over het grootste deel van de huidige grietenij Wymbritseradeel uitstreckte, een deel van Lemsterland en geheel Doniawerstal. Het werd vanuit Sneek bestierd en is naderhand nog weer eens in tweeën gedeeld. Over de stichting van het oude Westergose dekanaat, vgl. Van Buytenen, *l.c.*, blz. 90 e.v.

²⁰ Afgedrukt in *De Vrije Fries*, 2 (1842), blz. 25-26.

²¹ In facsimile afgebeeld door Van Buytenen, *l.c.*, t.o. blz. 88-89.

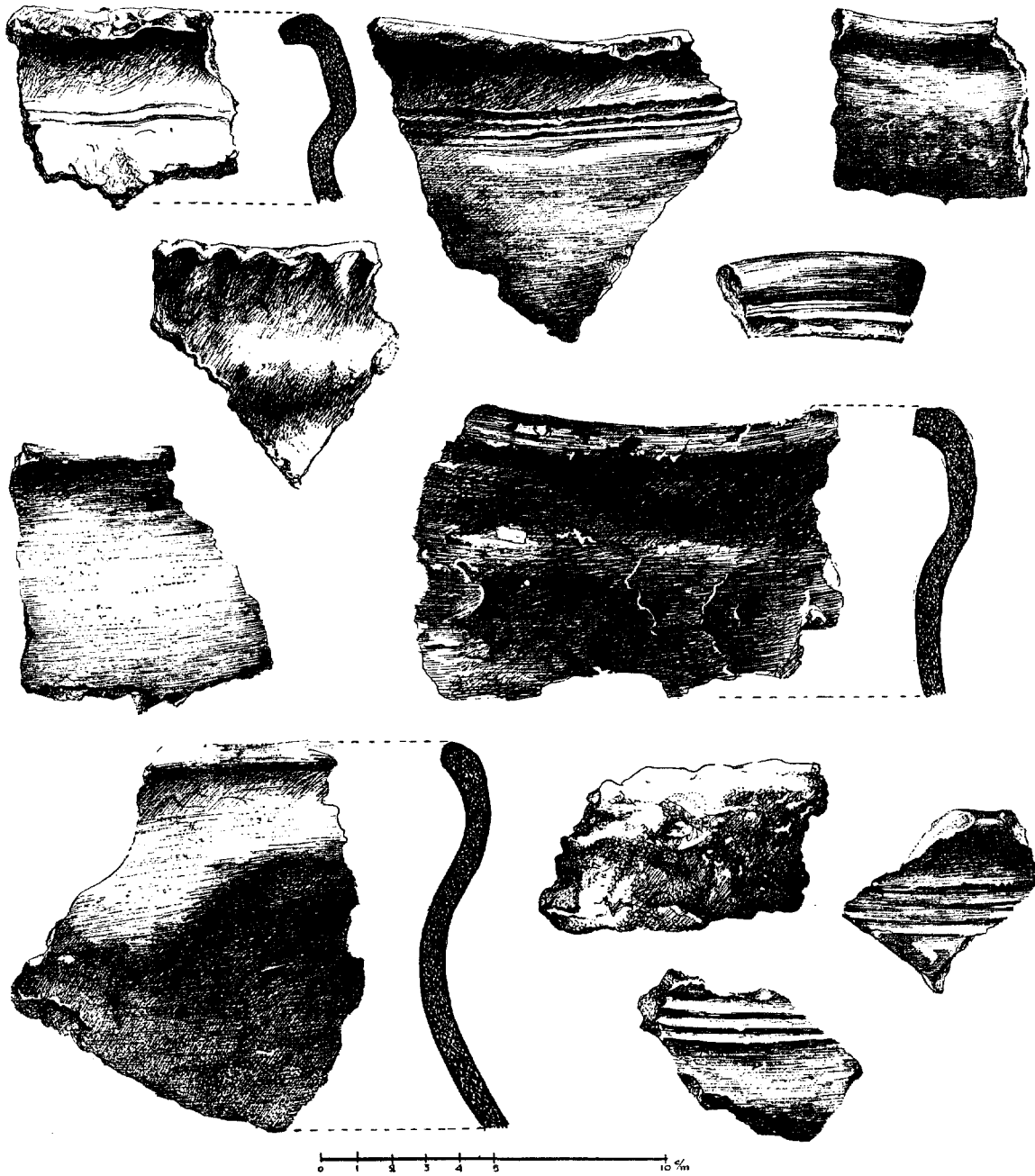

Fig. 4.

102 cm + N.A.P.

Over het tijdstip van instelling der drie oudste dekanaten tussen Flie en Lauwers tasten wij in het duister. Van Buytenen heeft echter aannemelijk gemaakt, dat het oud-Friese seendrecht uit de tweede helft van de 10de eeuw dateert²³.

Ongetwijfeld bezat Bolsward in deze periode alreeds een bedehuis. Zulks temeer, omdat deze

²³ M. P. van Buytenen, *De Grondslag van de Friese vrijheid* (proefschrift), 1953, blz. 172.

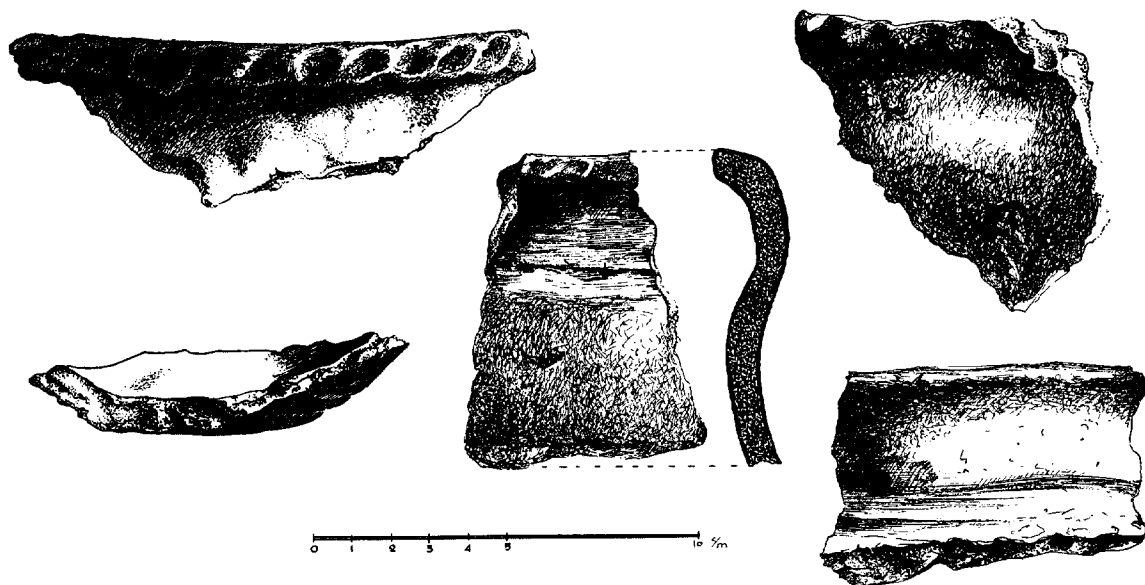

Fig. 5.

95 cm + N.A.P.

plaats toentertijd, en in de 11de eeuw stellig, ook van economische betekenis is geweest, getuige het feit dat de landsheren, die zich in dit tijdvak graaf van Westergo konden noemen, in Bolsward munt hebben geslagen. Wij hebben hier op het oog de zilveren penningen, door de Brunswijkse graven Bruno III (1038-1059), Egbert I (1057-1068) en Egbert II (1068-1090) in verscheidene Friese graafschappen onder meer te Staveren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum aangemaakt²⁴. De te Bolsward gestempelde exemplaren dragen aan de ene zijde de naam van de muntplaats, gespeld als „Bodlosver”, „Bodlisvere”, „Bodlisvert”, en mogelijk nog wel enkele varianten meer²⁵.

De Friese Brunonen-muntjes zijn vrijwel uit-

²⁴ Het eerst is hierop gewezen door J. Dirks, „Bijdragen tot de munt- en penningkunde van Friesland”, *De Vrije Fries*, 1-6. (1839, 1842, 1844, 1846, 1850, 1853), passim. Hierop werd voortgewerkt door Hooft van Iddekinge in diens *Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen*, Leiden, 1881, passim. Een overzicht van de huidige stand onzer kennis omtrent dit hoofdstuk uit het Friese muntwezen gaf C. Scholten, „De munten van Friesland van de 10de tot het begin van de 14de eeuw”, *Jaarboek van het Kon. Ned. Gen. voor Munt- en Penningkunde* deel 26, (1939), blz. 1 e.v., in het bijzonder blz. 13-19.

²⁵ Voorbeelden bevinden zich in de verzamelingen van het Kon. Kabinet te 's-Gravenhage, het Friesch Genootschap te Leeuwarden en het Friesch Scheepvaart Museum te Sneek.

sluitend, en bovendien in onwaarschijnlijk grote aantallen, te voorschijn gekomen bij schatvondsten in de landen rond de Oostzee, tot ver in Polen en Rusland. Op deze gebieden zal dus vanuit Bolsward, zij het nog wel niet rechtstreeks doch via Hamburg of Haithabu in de 11de eeuw handel gedreven zijn²⁶. Met recht mocht daarom worden verwacht, dat de kerkstede van Bolswards Sint Maarten van dit alles getuigenis zou kunnen afleggen en bij dieper graven nog oudere zaken zou opleveren dan de reeds beschreven, toch zeker niet vroeger dan de 11de eeuw te dateren fundering der tufstenen Sint Maartenskerk.

²⁶ Het in 1587 aanvangende Gildesboek van het Bolswarder Schippersgilde bewijst, dat het aantal Bolswarder „buitenvaarders” of „grootschippers”, d.w.z. schippers, die buiten de zeegeaten kwamen, in de 16de eeuw niet onaanzienlijk was, om in de eerste helft van de 17de eeuw snel te dalen. Sinds 1642 wordt daarom geen onderscheid meer in het gilde gemaakt tussen „groot-” en „kleinschippers” en heeft Bolsward als thuis- of winterhaven van zeeschepen vrijwel afgedaan. In Bolsward's zusterstad Sneek is de ontwikkeling analoog geweest; hier bleven de met zilver beslagen drinkhoorns Van de „grootschippers” en „kleinschippers”, daterende van 1529 resp. 1596, nog bewaard. Vgl. hierover verder W. H. Keikes, *Inventaris der archieven van Bolsward*, Bolsward, 1952, Inleiding, blz. 16-18. Voor de aard van Bolsward's handel overzee, zie O. Postma, „Boalsert, stêd en lân”, *It Beaken* 17 (1955), blz. 155 e.v.

Fig. 6.

95 cm + N.A.P.

Nu legde de aanwezigheid der pijlers van het middenschip der huidige kerk ons enige beperkingen op in de uitgebreidheid van de werkput, die wij ons voorstelden binnen de overblijfselen van de tufstenen Sint Maarten te delven. Een grote, zeer diepe, 17de eeuwse grafkelder, juist in het middenpad, maakte de omstandigheden nog ongunstiger, zodat uiteindelijk genoeg moest worden genomen met een 4 m brede sleuf, evenwijdig aan de Noordelijke rij pijlers van het middenschip, juist aan de binnenzijde daarvan.

De zerkenvloer reikte hier tot 2.98 m + N.A.P.; dit zal ten naaste bij ook het vloerniveau van de tufstenen Sint Maarten geweest zijn. Tot circa 2 m + N.A.P. bleek de bodem onleesbaar te zijn geworden ten gevolge van de begravingen, die hier de eeuwen door hadden plaatsgevonden. Twee losse vondsten zouden er op kunnen wijzen, dat binnen de tufstenen kerk ook reeds bijzettingen hebben plaatsgevonden. Het betreft hier twee bronzen gordelgespen, naar alle waarschijnlijkheid uit de 14de eeuw daterend²⁷ (afb. 3).

Daar, waar de grafdelvers de fundering van de vorige kerk met rust hadden gelaten, stond

²⁷ Geheel overeenkomstig exemplaren vindt men afgebeeld en besproken in de *Medieval Catalogue of the London Museum*, 1940, blz. 245, Plate LXXVII, nrs. 1 en 2.

De Bolswarder gespen zijn, evenals alle andere vondsten, hierna nog te behandelen, aan de Bolswarder Oudheidkamer afgestaan. De menselijke skeletten werden ter nadere bestudering opgezonden naar het Anthropologisch Instituut der R.U. te Utrecht, welks conservator, Dr. J. Huizinga, bij de berging assisteerde.

ons een verrassing te wachten. Hier sluimerde, op gemiddeld 2.25 m + N.A.P., het gebeente voort van een zestal mensen, die geleefd moeten hebben in een periode, die aan de bouw der tufstenen kerk voorafging! Op één uitzondering na kwam de begraafrichting zuiver overeen met de oriëntering der beide daarboven naderhand verzezen kerken (afb. 4 en 5). De enkele uitzondering, die een afwijking naar het oost-noord-oosten vertoonde, zegt misschien nog niet zoveel, maar daar staat het geringe oppervlak en de grote gestoordheid van het onderzochte perk tegenover, zodat de mogelijkheid, hier met een tweeperioden-grafveld, overeenkomstig het door ons in 1951 blootgelegde grafveld van Zwaardeburen bij Tjummarum, te doen te hebben, niet geheel uitgesloten geacht kan worden²⁸.

Bijgaven, sieraden of andere voorwerpen, die een nadere datering hadden kunnen geven, bevatten de zes graven niet.

Hoewel georiënteerde begraafwijze op zichzelf allermint als bewijs van kerstening kan gelden, beschouwen wij dit grafveld onder de tufstenen kerk toch reeds als Christelijk, waarbij men zich een houten bedehuis zal moeten denken²⁹. Over de standplaats, laat staan de aard

²⁸ Het tweeperioden-grafveld van Zwaardeburen, dat van de 9de of 10de eeuw tot aan het begin der 13de eeuw in gebruik moet zijn geweest, is door ons beschreven in *Barradeels Oudste Historie, I.c.*, blz. 14 e.v.

²⁹ Een overzicht van hetgeen over de bouw van houten kerken en kloosters in de Friese landen bekend is, gaven wij in de *Berichten van de R.O.B.*, (1954), blz. 132-135.

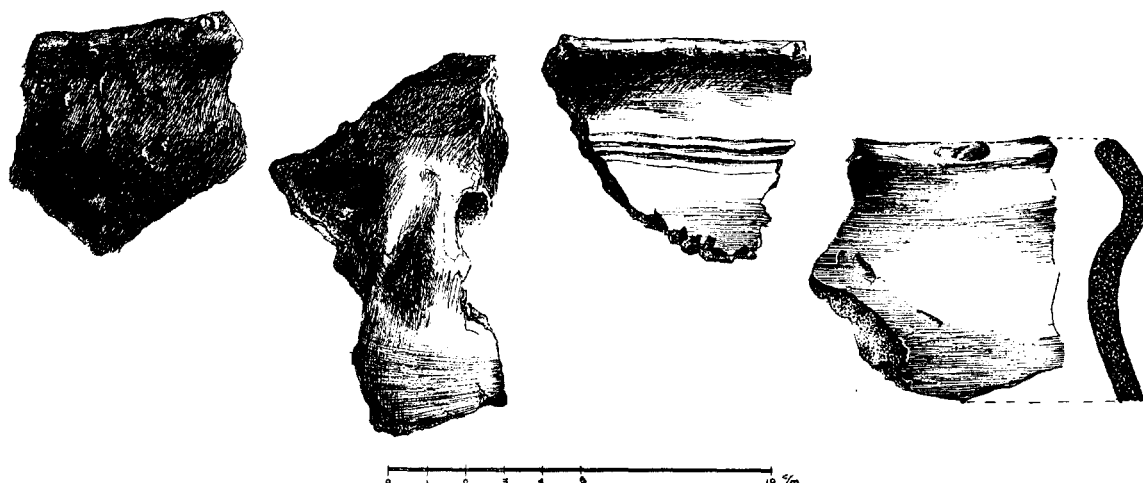

Fig. 7.

85 cm + N.A.P.

van dit bedehuis, liet het onderzoek ons verder volkomen in het ongewisse.

Na het wegruimen der onderste skeletten diende de ondergrond zich als een onvervalste terp aan. Blijkbaar had men bij de aanleg van het eerste grafveld en de bouw van het eerste bedehuis een reeds bestaande hoogte als meest geschikte plaats van vestiging uitgekozen.

Aangezien dieper graven over de gehele lengte van onze proefsleuf niet langer verantwoord scheen, beperkten wij het verdere terpenonderzoek tot een enkele schacht in de noordelijke helft van de op één na meest oostelijke travée van het middenschip. Onvermijdelijk verkregen de uitkomsten van dit onderzoek hierdoor een min of meer toevallig karakter, en moest onze kennis omtrent de opbouw van de terp vaag blijven.

Reeds op 2 m + N.A.P. stieten wij op een zeer harde, blijkbaar door brand geroosterde en met partikeltjes houtskool vermengde leemlaag. In deze leemlaag gedrukt, en daar deels mee samengebakken, merkten wij enige tientallen uiterst kleine scherfjes op van een potje of vaasje van hard gebrande pijpenaarde, dunwandig en op de draaischijf gevormd. Helaas ontbrak er te veel aan, om tot een reconstructie van het geheel te kunnen overgaan; niettemin staat het vast, dat het hier een voortbrengsel van een Gallo-Romeinse pottenbakkerij uit de latere Keizertijd betreft³⁰.

³⁰ Dr. H. Brunsting, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, was zo bereidwillig, de scherfjes opnieuw te determineren, waarbij hij tot dezelfde slotsom kwam.

Het zou onjuist zijn op grond van deze bevinding tot de uitspraak te geraken, dat de terp gedurende het tijdvak, gelegen tussen de laat-Romeinse Keizertijd en de Kerstening, verlaten is geweest. Weliswaar ontmoetten wij in de hogere lagen geen enkele aardewerkscherf uit de vroegere middeleeuwen, doch dit behoeft ook geen verwondering te baren, gezien de zich over een millennium uitstreckende omzettingen daarvan. Bovendien zal het bij de bouw van de tufstenen kerk noodzakelijk zijn geweest, de terp af te platten; de ondiepe ligging van de skeletten onder de fundering wijst daar duidelijk op³¹.

Niettemin heeft het onderzoek toch nog een tweetal vroegmiddeleeuwse sporen van menselijk verblijf opgeleverd, bestaande uit het fragment van een op de draaischijf gevormde, met het radstempel versierde, dubbel-konische pot, en een randscherf van een ruwwandig, eveneens op de draaischijf gefatsoeneerd exemplaar (fig. 2, links onder, resp. fig. 4, rechts, 2de van boven). Beide stammen uit het klassieke pottenbakkersland tussen Trier, Keulen en Aken en moeten door de handel in het noorden verzeild zijn geraakt. Bepaald zeldzaam is dit aardewerk in de voor de scheepvaart open liggende Friese kuststreken niet geweest, al was het uiteraard kostbaarder dan de inheemse, veel brozere en minder volmaakte waar. Vandaar dat men het nogal eens ontmoet in de nog heidense terpengrafveldjes, als asurnen benut. Zo kennen onze beide vondsten, die uit de tweede helft van de 6de

³¹ Een zijdelingse aanwijzing, dat het omringende land ten tijde der kerkbouw reeds door dijken voor overstroming gevrijwaard was.

Fig. 8.

75 cm + N.A.P.

eeuw zullen stammen, hun tegenhangers in de door Boeles beschreven grafveldjes van Beetgum en Ferwerd³². De twee scherven kwamen te voorschijn op 1.26 resp. 1.02 m + N.A.P., in een, van hoger niveau in een ouder vondstenmilieu insnijdende ingraving.

Voor het overige gaf onze proefschacht het normale beeld van een terpprofiel te zien, met zijn wirwar van as- en ophogingslagen, mestafzettingen en andere afval, in de loop der eeuwen tot een vaste massa ineengeperst. Vooral in de onderste, zeer vochtrijke lagen waren de voorwaarden tot het bewaard blijven van organische stoffen zeer gunstig geweest, zodat de spade hier op talrijke huisdierbeenderen, houtresten en zelfs een omgevallen, uit dunne takken gevlochten heining stiet³³.

³² P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 2de druk, 's-Gravenhage 1951, fig. 45, nrs. 5 en 6, Plaat XXXVII, nrs. 4, 7, 8 en 9.

³³ De dierenbeenderen zijn opgezonden naar het Geologisch Instituut der R.U. te Leiden, waar zij werden gedetermineerd door de heer G. Kortebout van der Sluys, geol. drs. Deze deelde ons in een brief d.d. 24 December 1954 mede, dat de beenderen in overgrote meerderheid afkomstig zijn van runderen (*Bos taurus*); de aard van het materiaal laat echter

De talloze aardewerkscherven, waarvan hier een kleine keuze is afgebeeld en die tot op een diepte van 25 cm + N.A.P. werden aangetroffen, geven een overzicht van de ontwikkeling, die het Westergose terpenaardewerk van vóór het begin der jaartelling tot in de derde eeuw na Chr. doormaakte (fig. 2-10). Voor een algemene kenschetsing van dit aardewerk mogen wij wel verwijzen naar de studie, welke wij elders over dit onderwerp reeds deden verschijnen³⁴. Er zij slechts even stilgestaan bij de oudste twee vondsten (fig. 10). De ene, een schouderfrag-

niet toe uit te maken, tot welk ras deze runderen hebben behoort.

Voorts bevonden zich onder het gevondene vrij veel beenderen van geit (*Capra*) of schaaap (*Ovis*). Het varken schijnt minder in trek te zijn geweest; de collectie bevatte slechts een fragment van een bekken van *Sus scrofa*, tamelijk klein en daarom wel niet van een wild-, doch van een tam zwijn afkomstig. Het paard werd vertegenwoordigd door een snijtand van *Equus caballus*, de hond (*Canis familiaris*) door twee grote onderkaken. Tenslotte een zeer beschadigd schouderblad, vermoedelijk van een edelhert (*Cervus elaphus*).

³⁴ „Enkele aantekeningen bij een verzameling oudheden, afkomstig uit een terpje bij Deinum”, 33ste-36ste Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek, Groningen 1954, blz. 239 e.v.

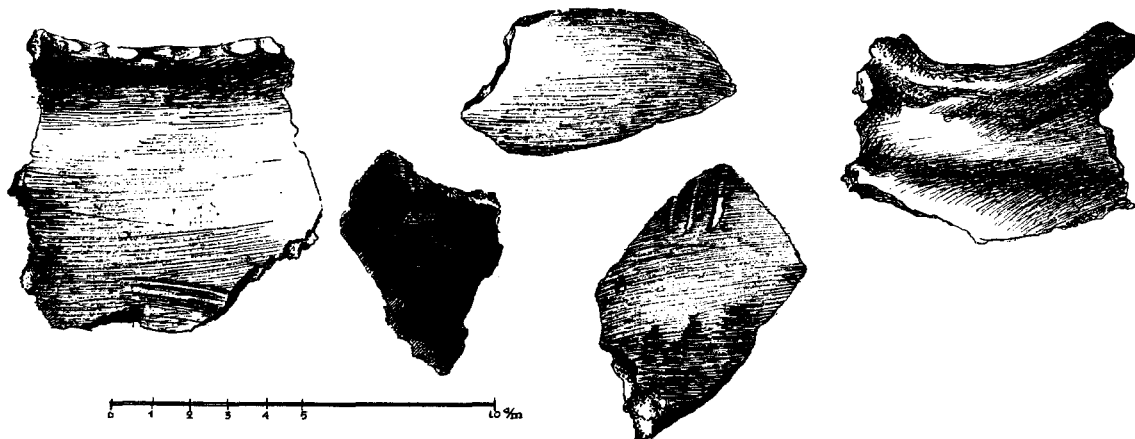

Fig. 9.

55 cm + N.A.P.

ment van een ruwwandige, forse kruik, staat nog in het teken der La Tène-cultuur en dateert stellig van vóór het begin der jaartelling. De andere, een halsscherf van een bijzonder fijn gevormd, dunwandig, zorgvuldig gepolijst, diepzwart gekleurd, zachtglanzend vaasje. Een zeldzame variant van het zgn. geometrisch-versierde terpenaardewerk, dat tot de oudste representanten van de Friese terpencultuur behoort. Wij hebben al eens opgemerkt, dat niet zozeer de ingegrifte en met wit schelpgruis verlevendigde lijnfiguren, waaraan dit aardewerk zijn benaming ontleent, essentieel zijn, doch veeleer de sierlijke vormen en verzorgde afwerking, waarbij het latere terpenaardewerk geen vooruitgang genoemd kan worden³⁵. Wij beschouwen ons exemplaar als een Westergose parallel van sommige categorieën Gallo-Romeins aardewerk uit het vroeg-Augusteïsche tijdperk³⁶.

Intussen was op 25 cm + N.A.P. de vaste, „geschapen” en nimmer door mensenhand aangeroerde grond nog niet bereikt. Deze werd van de diepste cultuurlagen gescheiden door een ineengeperste, waterhoudende, veenachtige substantie, vermengd, althans in de bovenste lagen, met aardewerkgruis en huisdierenbeentjes. Deze rustte op circa 50 cm + N.A.P. op maagdelijke, tamelijk vette klei, op groter diepte overgaande in zavel. Blijkbaar was hiermede het oude kwelderoppervlak bereikt en kon het graven worden gestaakt.

Teneinde ons hiervan te vergewissen, werd ten Noorden van de kerk, aan de zoom van het

kerkhof, nog een tweede proefgat gegraven, waar het kwelderoppervlak eveneens op 50 cm + N.A.P. werd bereikt. Wegens de verstoring van de bovengrond door de begravingen, ook hier, was het tweede proefgat in ander opzicht van weinig nut voor ons onderzoek.

Restte ons alleen nog een nadere determinatie van de veenachtige substantie onder de zool van de terp. Dr. F. P. Jonker, lector aan de R.U. te Utrecht en conservator van het Herbarium van genoemde Universiteit, heeft zich daarmede willen belasten, waarvoor wij hem zeer erkentelijk zijn. Volgen hier diens bevindingen, ons medegedeeld in een rapport, d.d. 8 september 1951.

Inderdaad bleek de substantie uit veen te beontreinigd en doorwoeld te zijn. Bevatte de ontstaan, dat echter de indruk maakte, sterk vermiddellijk daarboven gelegen terpaarde geen zaden of andere botanische overblijfselen, zulks was wel het geval met het grondmonster, op 20 cm + N.A.P., juist op de scheiding van terpaarde en veen gestoken. Het bevatte vruchtjes van *Scirpus*, alsmede zaad van *Chenopodium*, *Juncus* en *Lychnis*, wijzende op een moerassig, althans waterrijk milieu, waartoe het zoute water geen toegang meer kreeg. Verrassend mag wel de vondst van een graankorrel van *Hordeum* (gerst) in het monster heten, onweerlegbaar bewijs van menselijke bewoning.

Een tweede proeve, op 20 cm + N.A.P. uit het veen gestoken, leverde wederom vruchtjes en zaad van *Scirpus* en *Chenopodium* op; daarenboven zaadjes van *Atriplex* en blaadjes van het mos *Calliergon cuspidatum*.

Het derde monster, op 40 cm + N.A.P. op

³⁵ Idem, blz. 242 e.v.

³⁶ Idem, blz. 245-246.

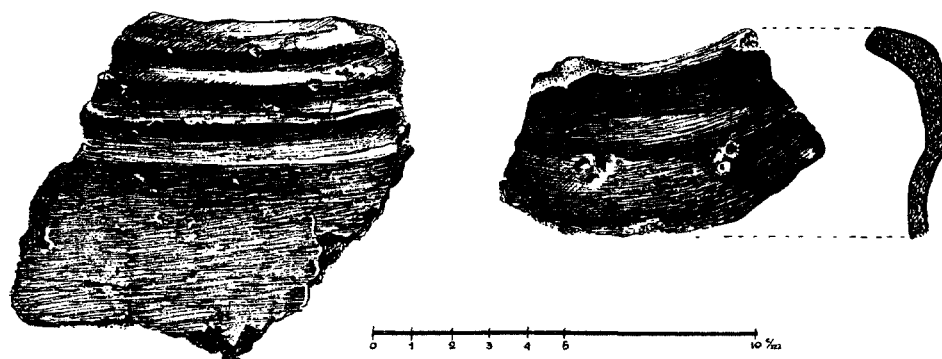

Fig. 10.

25 cm + N.A.P.

de overgang van veen naar klei genomen, bevatte vruchtjes van *Scirpus* en *Clarex*, alsmede zaden van *Rumex* en *Chenopodium*, een twijfelachtige *Lychnis* en een niet nader te dateren *Labiaat*. Voorts een *Ephippium* van *Daphnis* (watervloot) en, als tweede aanwijzing voor de nabijheid van de mens, een graankorrel van *Triticum* (tarwe).

Een flora derhalve, die men in een zo nabij de zee gelegen, daar nauwelijks aan ontwassen en nog niet door dijken beschermd gebied allerminst zou verwachten! Volkomen hiermede in overeenstemming is nochtans de steeds opnieuw weer bevestigde waarneming, dat het gedurende een ettelijke generaties bestrijkende periode, die haar einde nam in de loop van de derde eeuw onzer jaartelling, mogelijk was de rijpe kwelders, mitsgaders de daaraan grenzende zoom veengronden langs de oevers van het zuidelijke Noordzeebekken, met runderen te beweiden niet alleen, doch ook het gehele jaar te bewonen, zonder genoodzaakt te zijn woningen en stallen op hoogten te plaatsen³⁷. Toen de oorspronkelijke verhoudingen tussen land en zee weer terug keerden, heeft de mens zich niet laten verjagen en bond de strijd met de zee aan — ongeacht de vreselijke offers die ongewoon hoge vloed steeds weer eisten. Ook de Bolswarder kerkterp kan gelden als een der duizenden hoogten in het Friese land, die van deze strijd zwijgend, maar toch zo welsprekend getuigen.

Besluit

Overzien wij de uitkomsten van ons onderzoek nog eens, zo springt de ononderbrokenheid

³⁷ Idem, blz. 254-256. Vgl. tevens A. E. van Giffen, „Inheemse en Romeinse terpen”, 29ste-32ste Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek, Groningen, 1948, blz. 5 e.v.

der twee millennia bestrijkende cultuur wel het meest in het oog, ook al hadden wij de vondsten, die deze cultuur belichtten, gaarne wat overvloediger en rijker gezien.

Niettemin waren zij voldoende om een indruk te geven van de levensomstandigheden dergenen, die in vóór-christelijke tijden de Bolswarder dreven bevolkten en onbewust van wat komen zou, het voetstuk deden groeien, waarop, wellicht reeds in de 8ste eeuw, een houten bedehuis met omringend grafveld werd uitgemeten. Een bedehuis, voorbestemd de moederkerk van gans Westergo te zijn.

Omstreeks de wende van de 11de naar de 12de eeuw zal Bolsward haar eerste stenen kerk ontvangen hebben — misschien zelfs al iets eerder; de even eenvoudige als algemeen voorkomende plattegrond kon daarover verder geen uitsluitsel geven. Verrassend mochten de bescheiden afmetingen van deze tufstenen kerk — 6.20 × 21 m — heten, waar het toch een parochie van bijzondere betekenis gold.

Reeds in de 14de eeuw schijnt de kerk te klein, of te gebrekkig bevonden te zijn. Ook al waren daartoe in de ondergrond geen aanwijzingen voorhanden, verschillende andere waarnemingen en overwegingen deden ons een herstelling of verbouwing veronderstellen, uitgevoerd in gele en rode kloostermoppen van fors formaat. In 1446 vingens tenslotte de werkzaamheden aan, die de huidige Sint Maartenskerk deden verrijzen.

Het is verleidelijk, van oudsher de naam Bolsward aan de kerkterp te verbinden. Bolsward is immers een goed voorbeeld van een plaatsnaam op -werd, gelijk er bij honderden voorkomen in de terpengebieden tussen Fliet en Wezer. Het suffix -,werd”, oud-Fries -,Werth”, is niet tot het Friese spraakgebied beperkt en be-

te kent in het algemeen „door water bespoeld, of omspoeld land”. Vandaar de afgeleide begrippen „wierde”, „woerd”, „waard” en „weerde” in onderscheidene streken van ons land, met de betekenis terp, hoogte, polder resp. opwas³⁸.

Over de betekenis van de naam Bolsward is al heel wat geschreven. Het eerst, naar wij menen, door Winsemius, in het jaar 1622. Hij vertelt het volgende³⁹:

„Sij schrijven dat omtrent dese tijden die huysvrouwe des overledenen Harialdi, ende dochter des Conincks Radbodi Bolsvina, die stadt Bolswardt soude hebben gestigt, ende also na haren name ghenoeemt. Wat daer af sij kan men eygentlijck niet schrijven. Het schijnt altyts met die name des dochters Radbodi over een te comen, ende te beteyckenen dat het een Eylant Bolsvinae gheweest sij, alhoewel sommige meenen Bodelswert gheschreven te werden, ende 't selve langhe jaer daer na gestigt te zijn, van welckers stiftinghe men nochtans geen vaste sekerheit in onse landt Chroniquen can hebben”.

Later komt Winsemius hierop nog weer terug⁴⁰:

„Bolswert de eerste stadt in Westergoo, ende die tweede inde residentie van de steden in Vriesland, in vergaderinghe van Staet ende gemeene Landtsdagen, is een seer olde stadt, ende die bij onser voorouderen ghehouden is geweest, dat se ghetimmert soude zijn 713, van Bolsvina de Dochter Radbodi Primi Coninck van Vrieslandt, die ghetrouwt hadde, ende Weduwe ghebleven was van Hariolda. Het welcke weynich apparentie heeft, vermits inde Fransche ende andere Historyschrijvers daer van niet gementioneert wordt. Het is ghelooflijcker dat de Stadt ghenoeemt is van eenen weerd (twelcke gevoelen oock aen ons overgesonden heeft de Edele ende Hoochgeleerde Ausonius Popma) ofte hoochte in het water ofte Moras-Landen liggende, ghelijck verscheijden dorpen daer omtrent gelegen, haren naem van een weerd hebben.”

Hoewel Winsemius zelf twijfelde aan het bestaan van deze koningsdochter en het met zulk

³⁸ Vgl. hierover G. A. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, 2de deel, 1ste stuk, Groningen, 1849, blz. 190-197; idem, *Woordverklaring van wierd; Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen*, X, blz. 1 e.v.

³⁹ Pierius Winsemius, *Chronique ofte Historische Geschiedenis van Vriesland*, Franeker, 1622, fol. 62b.

⁴⁰ *L.c.*, *Beschrijvinghe der Steden van Vrieslandt*, s.v. Bolswert.

een beslistheid genoemde stichtingsjaar, aarzelde de magistraat van Bolsward niet, het schone verhaal in een gedenksteen van 't in 1616 nieuw gebouwde stadhuis vast te leggen⁴¹.

Het eerst ontmoet men de fabel in de met het jaar 1565 afgesloten doch eerst in 1597 gedrukte kroniek van Andreas Cornelius⁴²:

„Anno 713 bouwde Bolsvina Koning Radbodus Dogter, en nagelatene Huisvrouwe van Harialt voorschreven, een klein Stedeken, een half uur gaans van 't beginzel des Middellzees, en noemde ze na haar zelve Bolsward, want de koning haar daar een schoon Lusthuis gegeven hadde, om te wonen,

Het laatst is de naam besproken door Sipma, die deze verklaart als „Bodeleswert”; „Bodele” is de verkleiningsvorm van de mansnaam „Boda”, op zijn beurt weer de verkortingsvorm van een persoonsnaam, uitgaande op -„bod”⁴³.

Intussen geloven wij, dat deze „Bodele” eenmaal zijn domicilie niet heeft gehad op de latere kerkterp, doch op de andere hoogte, die men binnen Bolswards vesten kan vinden. Winsemius heeft daarop al reeds gewezen⁴⁴:

„Aen desen Middelandtsche see, ende op den selve hooghe zanden ende gronden voormaels geleit de fundamenten van desen Stadt, ghelijck de situatie van dien noch uytwijst. Want op het zuydoosten daer de Straten ghenaeamt die Polstraet, Hooghstraet, Sand ende Dijck veel hooger

⁴¹ Deze memoriesteen bevindt zich in de westgevel en draagt de volgende tekst:

DEO ET IVSTITIAE
HANC CVRIAM CVM MACELLO
ET IANO MERCATORVM
A FVNDAMENTIS DIRVTAM ET
IN HANC AMPLITVDINEM ORNATAM
DEDICAVIT
SPQ BOLSWERD. A° CHRISTI MDCXVI
ANO CIVIT. COND. DCCCCI

⁴² *Chronyk en Waaragtige Beschrijvinge van Friesland, eerst door Ockam Scharlensem, zeer vlytelyk by een getekend; en ten tweedemaal door Johannem Vlytarp, weder verbeterd en vernieuwd; gelyk ook ten dertemaal door Andream Cornelium Stavriemsem, zeer neerstelyk en getrouwelyk geschied is*, 2de druk, Leeuwarden, 1742, blz. 44. De oorspronkelijke uitgave, die niet tot onze beschikking was, verscheen eveneens te Leeuwarden.

⁴³ P. Sipma, „De namme Bolswert”, *It Beaken*, 17 (1955), blz. 97. Vóór hem reeds betoogd door F. Buitenrust Hettema, *l.c.*, blz. 247-248, waar ook een opsomming van middeleeuwse tekstplaatsen.

⁴⁴ *L.c.*, *Beschrijvinghe*.

legghen als de andere straten van den Stadt, dewelcke tot na den grote Kercke op het Waterpas afghemeten zijn, onghelooflijck hoger bevonden worden. Alsoo dat de Stadt apparentlijcker op het zuyden eerst gebout is geweest, daer nu den Hoogstraet ende Merckstraet is, ende aldaer oock voormaels het oude Raethuys gestanden heeft."

Houdt Winsemius deze tweede verhevenheid voor een hoge opwas, door de zee gevormd, het is zonder meer duidelijk dat het hier in werkelijkheid slechts een door mensenhanden opgeworpen terp kan gelden. En deze is het, die wij als de „werd" van „Bodele" zouden willen beschouwen — niet de kerkterp van Sint Maarten. Niet alleen ligt de laatste ten opzichte van de stadskern excentrisch, doch is veel minder uitgestrekt dan de eerste terp. 't „Hoog", zoals de zuidelijke terp in de wandeling wel heet, vertoont een eigenaardige, langgerekte plattegrond, waarvan de lange as gevormd wordt door de smalle, oost-west lopende Heeremastraat — ongetwijfeld eenmaal Bolswards hoofdstraat. De korte as valt deels samen met de Hoogstraat, die dwars op de Heeremastraat is gericht. Een merkwaardige terp, die veel overeenkomst vertoont met de langgerekte dubbelterpen van Leeuwardens oudste stadskern! Er behoeft daarom geen twijfel over te bestaan dat Bolsward zowel als Leeuwarden reeds in de laatste fase van de terpentijd, dat wil zeggen in het laat-Karolingische-, alsmede Ottoonse tijdperk reeds de betekenis van marktplekken bezaten, gelegen op terpen, waaraan andere eisen gesteld werden dan aan de gewone, doorgaans ronde, door landbouw en veeteelt bedrijvende gemeenschappen bewoonde terpen.

De uitkomsten van de grootscheepse opgravingen, van 1952-1953 door Dr. W. Haarnagel in de ruim 6 m hoge stadsterp van Emden verricht, hebben bewezen, dat dergelijke langwerpige „koopmansterpen" nog in het Karolingische tijdvak kunnen zijn opgeworpen en gedurende enkele eeuwen daarna verhoogd en uitgebreid ⁴⁵. Het is in de 10de eeuw, dat de oudste zeepolders van Westergo zouden zijn ontstaan, doch deze eerste dijken waren stellig nog niet van dien aard, dat men meteen de terpen durfde te verlaten ⁴⁶.

⁴⁵ Het verslag dezer opgravingen werd onlangs gepubliceerd in het *Emder Jabrbuch*, 35 (1955), blz. 9 e.v.

⁴⁶ De eerste zeedijk, waardoor Bolsward werd beschut, is de ringdijk van de zgn. Dieperder Hem geweest, één der vier oudste, nog op zichzelf staande

Zo hebben wij dus Bolswards marktverkeer tot in de late terpentijd aannemelijk kunnen maken. Het handelsverkeer zal zijn impuls hebben ontleend aan een gunstige overlaadgelegenheid, waarbij men zich moet voorstellen dat de eertijds tot Bolsward reikende Marnestroom, een zijarm van het Flie, juist te Bolsward een reeks, uit het hart van Westergo Zuidwaarts lopende, bevaarbare getijgeulen opnam, die zich niet ver ten Noorden van de plaats tot één bedding hadden verenigd. Het thans weinig vorstelijke, doch schilderachtig water, aan welks boorden zich de gevels der „Dijlakkers" scharen en waarin de Sint Maarten, zowel als het Stadhuis zich spiegelen, is het overblijfsel van de stroom, die eenmaal Bolswards levensader was. Het loopt uit in het grachtje langs de Marktstraat. Wie herkent daarin nog Bolswards oude zeehaven? Toch moeten hier eenmaal de schepen gelegen hebben, wier ladingen kennis maakten met de ten zuiden daarvan, op de langgerekte terp gelegen pakhuizen van de Bolswarder kooplieden ⁴⁷.

De bedijkingen hebben Bolswards gunstige ligging voor de scheepvaart gedurende de eerstkomende eeuwen niet bedreigd. Eerst in de 17de eeuw, zo zagen wij reeds, zou Bolswards handel en scheepvaart overzee gaan kwijnen. Het opkomen van Bolsward als muntplaats in de 11de eeuw zou men zelfs kunnen opvatten als een aanwijzing voor een nog toegenomen betekenis, juist als een gevolg der bedijkingen, die de opbrengst van de Westergose landerijen merkbaar moeten hebben doen vermeerderen — hetgeen uiteraard zijn weerslag vond in de Friese marktplaatsen ⁴⁸.

zeepolders van Westergo. Men raadplege hierover K. A. Rienks en G. L. Walther, *Binnendijken en Slipepdijken*, Bolsward, 1954, deel I, tekst, blz. 209 e.v., deel II, atlas, overzichtskaart I, detailkaartjes blz. 123, 124 en 126.

⁴⁷ Voor de waterstaatkundige situatie in en om Bolsward, vgl. Rienks en Walther, *l.c.*, II, blz. 124 en 126.

Over de aanvang der bedijkingen in de Friese kuststreken, vgl. *Baradeels Oudste Historie, l.c.*, aantekening no. 102, blz. 82-84.

⁴⁸ Behalve de reeds genoemde vier munthuizen in Westerlauwers Friesland kunnen in dit verband worden genoemd die van Winsum (Hunsego), Garrelsweer (Fivelgo), en, over de Lauwers, Emden (Emsego), Norden (Federitgo), Esens (Harlingerland), alsmede Jever (Ostringen), die alle in de 10de of 11de eeuw opkwamen. Ten Westen van het Flie kan gewezen worden op de oorkonde van het jaar 985, waarbij Otto III een deel van de tol, munt en cijns te Medemblik aan graaf Ansfried schenkt. Vgl. *Oorkon-*

Het moge in het licht dezer beschouwingen duidelijk zijn geworden, welk een belangrijke bijdrage oudheidkundige onderzoekingen in stadsterpen voor de kennis der vroeg-middeleeuwse handel in de noordelijke Nederlanden nog kunnen leveren ⁴⁹.

denboek van Holland en Zeeland, 2de uitgave door H. G. A. Obreen, 's-Gravenhage, 1937, no. 58.

⁴⁹ Voor een dergelijk onderzoek zouden, wat Westlauerw Friesland betreft, niet alleen de stadsterpen van Bolsward, Dokkum, Harlingen (Almenum) en Leeuwarden in aanmerking komen, doch ook reuzenterpen als die van Hogebeintum, wier hoogte en uitgestrektheid de behoeften van een veehoedersdorp verre te boven moeten zijn gegaan. Van Oost-Friese zijde, waar men deze reuzenterpen ook kent, in het bijzonder in de zgn. Krumm-Hörn benoorden Emden,

Rest ons nog een woord van erkentelijkheid uit te spreken jegens de velen, die ons het onderzoek te Bolsward verlichtten door hun belangstelling en medewerking. In het bijzonder dank ik echter de heer A. van Pernis, technicus bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, die ons steeds ter zijde heeft gestaan en de nodige opmetingen verrichtte.

met het best bewaarde terpenlandschap, is al door Klumker in 1899 de veronderstelling geuit, dat de in het Karolingische tijdvak zo belangrijke Friese lakennijverheid juist op deze indrukwekkende hoogten gevestigd was en hun volkstrijkdom verklaart. Vgl. Chr. J. Klumker, „Der Friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen und sein Verhältnis zur Weberei jener Zeit“, *Emder Jahrbuch* 13 (1899), blz. 29 e.v.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION IN ST. MARTIN'S CHURCH, BOLSWARD

BY H. HALBERTSMA

In connection with the restoration in progress, an archaeological investigation was carried out in 1950 within the walls of St. Martin's church at Bolsward (province of Friesland), a church that was erected after 1446. The remains were laid bare of an aisleless tufa church, erected on a foundation of cobbles. This was the building that preceded St. Martin's church. It probably had a tower at the West end, while terminating in a semi-circular apse at the East end. It was 21 metres long, 6.20 metres in width. As St. Martin's of Bolsward was the "matrix ecclesia" of Westergo, these modest measurements are evidence that it dates back to a comparatively early period. It seems to have been extended in the 14th century.

Under the foundation of cobbles a burial-ground was discovered. We may assume that an even older, wooden place of worship, contemporaneous with the burial place, existed at the time. This burial-ground proved to have been laid out on of a "terp" which, on account of the erection of the tufa church, was lowered and flattened afterwards. Fragments of earthenware and other remains of a culture, found in the soil of the mound, suggested that the occupants definitely must have been stock-breeders, who settled on the site prior to the elevation of the soil. In the following centuries the occupants were forced to heighten their grounds. Nowadays the terp is about 3 metres above Amsterdam ordnance datum.

Bolsward (Bodeles werd), however, does not derive its name from the terp on which the church was built, but from another artificial elevation in the South part of the town centre. This is an oblong elevation, characteristic of Carolingian centres of trade in the Frisian coastal area such as Leeuwarden and Emden. The places where the coins of the Bruno's, struck at Bolsward, have been found illustrate the nature of Bolsward's trade which, via Hamburg or Haithabu, was carried on with the Baltic countries. Up to the 17th century the merchant ships, that plied between this country and the Baltic, were stationed at Bolsward when at home. The oldest network of streets of Bolsward extends across this South terp, bounded to the North by the old sea-port. It is highly desirable that this terp, too, should be further investigated.

HET RESTAUREREN EN CONSERVEREN VAN OUDE WEEFSELS EN WEEFSELFRAGMENTEN

EEN NIEUWE METHODE VAN MONTAGE OP STARRE ONDERGROND

DOOR

IR. R. SIEDERS, PROF. DR. IR. J. W. H. UYTENBOGAART EN
DR. J. E. LEENE *

Inleiding

Vele musea zijn in het bezit van textielproducten van historische of esthetische waarde, die door allerlei invloeden in zeer sterke mate zijn beschadigd of verzwakt.

Daar deze veelal, uit vrees voor nog verdere beschadiging door licht, of uit andere motieven, niet worden ten toon gesteld, vinden ze vaak een plaats in een depot, waar ze hoogstens toegankelijk zijn voor hen die er een studie van willen maken. Is het dus een bezwaar, dat slechts enkele personen ze kunnen bezichtigen, een nog veel groter bezwaar is het, dat de sterk aangetaste stukken zelfs bij de zorgvuldigste behandeling nog zoveel te lijden hebben, dat ze binnen afzienbare tijd als geheel verloren moeten worden beschouwd. De mechanische sterkte van de vezels is namelijk zo gering geworden dat voortdurend vezelfragmenten verloren gaan. Daarbij komt, dat veel — vooral kleinere — musea wegens gebrek aan ruimte en middelen niet in staat zijn hun depot op verantwoorde wijze in te richten, met het gevolg, dat de daar opgeslagen materialen in nog veel sterker mate met ondergang worden bedreigd.

Soms is men in de gelegenheid sterk aangetaste textilia (bij voorbeeld wandtapijten) te redden door een restauratie toe te passen, waarbij men de oude draden of een gedeelte ervan door nieuwe vervangt.

Bij stukken, die te sterk zijn aangetast om deze bewerking toe te laten of die men om andere redenen niet aldus wil behandelen, gebruikt men vaak een andere methode. Men monteert ze dan bijvoorbeeld op een strak op een raam gespannen weefsel (Francina S. Greene¹)

* Laboratorium voor Vezeltechniek van de Technische Hogeschool te Delft.

¹ F. S. Greene, „The Cleaning and Mounting of a large Wool Tapestry”, *Studies in Conservation*, 2 (1955), nr. 1.

of op een plaat van helder cellulose-acetaat (Francina S. Greene²). De montage geschiedt in genoemde gevallen door het te restaureren materiaal met fijn garen aan de ondergrond vast te stikken. Op deze wijze bereikt men inderdaad een in vele opzichten zeer bevredigend resultaat. Als bezwaren zou men kunnen aanvoeren dat men vele malen met de naald door de stof moet steken en, indien een weefsel als ondergrond wordt gebruikt, de achterzijde niet meer zichtbaar is, terwijl bij celluloseacetaat als ondergrond de achterzijde weinig fraai is.

Er zijn echter veel oude stukken die volgens geen van de beschreven methoden te redden zijn. Door de fijne structuur van sommige stukken is het opnieuw inweven van draden nauwelijks of niet mogelijk. Bovendien zijn de weefsels vaak zo bros geworden, dat aanraken alleen al bijna voldoende is om het materiaal tot poeder te doen uiteenvallen. In dergelijke gevallen is het uitgesloten nieuwe draden in te weven of het stuk met steekjes aan een ondergrond te hechten. Met name kunnen hier genoemd worden de beschilderde zijden vaandels die in groten getale in het depot van het Rijksmuseum te Amsterdam aanwezig zijn.

Van de zijde van de Rijksinspecteur van Roerende Monumenten en de Hoofddirectie van het Rijksmuseum te Amsterdam bereikte de schrijvers het verzoek een onderzoek naar de mogelijkheid van restauratie en conservering van deze zeer sterk aangetaste textilia in te stellen.

Het onderzoek

Het onderzoek richtte zich in de eerste plaats op het behoud van die stukken waarbij restauratie volgens een van de gebruikelijke methoden

² F. S. Greene, „Cleaning and Mounting Procedures for Wool Textiles”, *Workshop Notes of the Textile Museum of the District of Columbia*, D. C. Paper 1.

niet mogelijk is. Voor een groep van dergelijke textilia is een methode uitgewerkt die wellicht ook bruikbaar zal blijken voor sommige stukken die nog wel op een van de bekende wijzen behouden kunnen worden, namelijk wanneer de kosten van een normale restauratie te hoog blijken of men om andere redenen de voorkeur aan de hier beschreven behandeling meent te moeten geven.

De achteruitgang van textilia wordt o.a. veroorzaakt doordat de lange molecuulketens, waaraan de vezels hun sterkte ontleen, onder meer door de inwerking van licht en zuurstof verbroken worden. Het moet wel uitgesloten worden geacht deze reacties in omgekeerde richting te doen verlopen, m.a.w. de vezels weer in de toestand te brengen waarin ze zich oorspronkelijk bevonden. Hoogstens kan men trachten de gedeelten die men over heeft zo goed mogelijk bij elkaar te houden en ervoor zorg te dragen dat de achteruitgang zoveel mogelijk geremd wordt. Het onderzoek werd dan ook in deze richting geleid.

Daar een van de kenmerken van textilia de soepelheid is, werd er in de aanvang naar gestreefd deze eigenschap te behouden, respectievelijk te herstellen. Het bleek inderdaad mogelijk de fragmenten op een soepele ondergrond te bevestigen en aldus bij elkaar te houden. Past men deze bewerking evenwel bij brosse weefsels toe, dan zullen de fragmenten bij het hanteren buigen en door hun brosheid breken. Hieruit volgt dat, zolang men er niet in slaagt aan het brosse materiaal zijn soepelheid en sterkte terug te geven, montage op een soepele ondergrond niet mogelijk is. Vandaar dat besloten werd het behouden van de soepelheid prijs te geven en de fragmenten op een starre plaat te bevestigen om aldus het buigen en bewegen der restanten uit te sluiten.

Het is namelijk zo dat nieuwe textilia betrekkelijk ongevoelig zijn voor ruwe mechanische behandeling. De mechanische behandeling die men in musea toepast zal bij nieuwe weefsels nooit beschadigingen tot gevolg kunnen hebben. Is een weefsel echter sterk aangetast, dan is een zwakke luchtstroom reeds voldoende om beschadigingen aan te richten. Zelfs indien men een fragment van een dergelijk weefsel op een stuk wit papier legt, zal men waarnemen dat het papier al spoedig bedekt is met een hoeveelheid stof die afkomstig is van het fragment. Door montage op een starre ondergrond voorkomt men het buigen en aldus wordt een belangrijke

bron van mechanische beschadiging geëlimineerd. Dit wordt wel algemeen ingezien, getuige het feit dat vele musea hun stukken, wanneer dat nog mogelijk is, laten monteren op gespannen doek of films van cellulose-acetaat. Bij de hierna beschreven methode vindt de bevestiging aan de ondergrond plaats op zodanige wijze dat na de behandeling niet alleen de mechanische beschadiging door buigen e.d. uitgesloten wordt, maar tevens het verlies van ook de kleinste vezelfragmenten.

Bij deze methode wordt het materiaal zodanig op een doorzichtige ondergrond gelijmd dat het aan beide zijden nog onveranderd zichtbaar is. Het spreekt vanzelf dat de te gebruiken lijm aan zeer speciale eisen moet voldoen. Deze zijn de volgende:

1. De lijm moet doorzichtig zijn en zo mogelijk onzichtbaar;
2. mag niet veranderen onder invloed van licht, zuurstof en waterdamp;
3. moet onaantastbaar zijn voor micro-organismen;
4. moet bij kamertemperatuur aangebracht kunnen worden;
5. moet zo mogelijk geen voor de gezondheid schadelijke dampen afgeven, daar anders kostbare voorzieningen nodig zullen zijn om het produkt te kunnen toepassen;
6. moet, indien men dit wenst, zonder ernstige schade voor het weefsel weer te verwijderen zijn; (Het zou immers kunnen zijn dat men na verloop van tijd tot de overtuiging komt dat de montage niet geheel verantwoord is geschied of dat de ondergrond zelf aan verouderingsverschijnselen onderhevig blijkt. Het moet dan mogelijk zijn om in het uiterste geval de eerste behandeling ongedaan te maken.)
7. mag bij hoge luchtvochtigheid niet kleverig worden.
8. De kleuren van het te behandelen materiaal mogen er niet door beïnvloed worden.
9. De lijm mag geen chemische inwerking op de vezels hebben.
10. De afbraak van de vezels onder invloed van licht, zuurstof en waterdamp mag er niet katalytisch door versneld worden.

Zeer veel lijmsorten zijn op dit laboratorium op bovengenoemde eigenschappen getest. Ten slotte is gebleken dat polyvinylalcohol aan de gestelde eisen voldoet.

Polyvinylalcohol (PVA)

Het bleek mogelijk te zijn met een waterige oplossing van PVA verschillende soorten weefsels op zeer fraaie wijze op een doorzichtige ondergrond te plakken. De film van PVA, die zich op de ondergrond afzet, is volkomen helder. De kleefstof is niet alleen doorzichtig, maar tevens nagenoeg onzichtbaar. De kleuren van de weefsels worden meestal niet door de lijm beïnvloed; soms worden ze door de behandeling iets verzadigder, hetgeen als een voordeel mag worden beschouwd. Vaak wordt de kleur schijnbaar beïnvloed omdat het op het weefsel liggende stof door de behandeling verwijderd wordt of geen gelegenheid meer heeft de kleuren aan het oog te onttrekken.

Een ander voordeel van PVA is dat het oplosmiddel water is. Het is namelijk gebleken dat het uiterst moeilijk is brosse vervormde weefsels te lijmen met een in organische oplosmiddelen opgelost plakmiddel. De aanwezigheid van water maakt het weefsel slap en gemakkelijk te plakken. Bovendien heeft de afwezigheid van organische oplosmiddelen het voordeel dat men textiel kan plakken op een ondergrond van kunsthars (bv. polymethyl-methacrylaat of celuloose-acetaat). Kunstharsen immers worden door organische oplosmiddelen meestal aangestast. Verder heeft men door de langzame verdamping van het water ruimschoots de tijd om ieder vezeltje op de juiste plaats te leggen. Een behandeld stuk kan men steeds weer van de ondergrond verwijderen door de plaat met het stuk omgekeerd op gaas te leggen en het geheel in water te brengen. Na enige seconden tot enige minuten laat het weefsel los van de plaat en het blijft op het gaas liggen.

Weefsels waarvan de kleurstoffen niet bestand zijn tegen water van kamertemperatuur kunnen natuurlijk niet met het middel behandeld worden. Dergelijke weefsels blijken echter zeer zelden voor te komen.

De meest geschikte PVA-soort

PVA wordt meestal bereid door hydrolyse van polyvinylacetaat. Men kan hierbij de hydrolyse meer of minder ver laten gaan. Verder heeft men bij de bereiding de molecuulgrootte in de hand, waardoor men hoog- en laagviskeuze produkten kan maken.

Verschiede soorten PVA zijn op dit laboratorium met elkaar vergeleken, waarbij bleek dat men het best kan werken met een PVA van

hoge viscositeit die volledig of nagenoeg volledig gehydrolyseerd is. Een soort die zeer goede resultaten geeft en ook voor de meeste van de hierna beschreven proeven werd gebruikt, is Mowiol N 70-98. Dit is een poeder dat door Farbwerke Hoechst, Frankfurt (M.)-Höchst in de handel wordt gebracht³. Ongetwijfeld zullen ook merken van andere fabrikanten even goede eigenschappen bezitten. Men dient zich hiervan echter wel van te voren te overtuigen. Er werd namelijk ook gewerkt met een fabrikaat dat voor het doel ongeschikt bleek. Het gaf een troebele film, waarvan de troebeling na enkele uren belichting met een zirkoniumbooglamp aanmerkelijk toenam, terwijl een weefsel dat met deze soort was behandeld na enkele maanden witte vlekken vertoonde.

Indien men dus een bepaald fabrikaat wenst te gaan gebruiken, overtuige men zich er eerst van of men er een heldere film van kan bereiden en of deze film na bij voorbeeld een 25-urige belichting onder een booglamp ook helder blijft.

De mogelijkheid van het verwijderen van PVA

Een voordeel van PVA als plakmiddel is dat men het, indien men daar prijs op stelt, weer eenvoudig kan verwijderen door het behandelde weefsel in water te leggen. Men legt het weefsel daartoe gedurende enkele uren op een gaas in water waarbij men het water van tijd tot tijd ververscht. Door proeven op korte termijn is natuurlijk nooit met absolute zekerheid na te gaan of dit na verloop van jaren nog het geval zal zijn. Toch kan men met versnelde verouderingsproeven wel een zeer grote mate van zekerheid verkrijgen.

De volgende proeven werden genomen:

1. Een weefsel dat met een 5%-ige oplossing van PVA op een glasplaat was geplakt, bleek na twee jaar nog zeer gemakkelijk daarvan te verwijderen door dompeling in koud water.
2. Een monster PVA bereid in 1946 bleek in 1956 nog volkomen oplosbaar in water te zijn.
3. Een katoenen weefsel, dat geïmpregneerd was met een 5%-ige PVA-oplossing, werd gedurende 400 uur op 60° C gehouden, vervolgens 1½ jaar bij kamertemperatuur bewaard, waarna het gedurende 100 uur op 110° C werd gehouden. Het uiterlijk was hierna nog

³ Monsters hiervan werden welwillend ter beschikking gesteld door: Hoechst-Holland N.V. te Amsterdam.

volkomen onveranderd, terwijl de PVA nog in koud water oplosbaar was.

4. Een stukje wollen vlagendoek, dat geïmpregneerd was met PVA, werd gedurende 400 uur blootgesteld aan de straling van een koolbooglamp (in een Fugitometer). Ook hierna bleek het mogelijk het produkt met koud water nagenoeg volledig uit het weefsel te wassen.
5. Zijden garen werd geïmpregneerd met PVA (Mowiol N 70-98) en gedurende 48 uur blootgesteld aan de zeer sterke U.V.-straling van een superhagedrukkwiklamp. Door deze belichting verloor niet behandelde zijde 80 % van de treksterkte; de PVA bleef oplosbaar. Uit deze proeven krijgt men de indruk dat PVA inderdaad zijn oplosbaarheid zal behouden.

Verandering van uiterlijk van PVA

Bij de hiervoren beschreven proeven bleek in geen enkel geval het uiterlijk van de PVA of van de daarmee behandelde weefsels veranderd te zijn, vergeleken met het uiterlijk vóór de proef.

Invloed van wisselende luchtvochtigheid op weefsels geplakt met PVA

Weefsels van wol, zijde en linnen werden met PVA-oplossingen geplakt resp. op glas en Perspex. De platen met de monsters werden afwisselend gedurende 24 uur gebracht in een zeer droge ruimte (10 % relatieve luchtvochtigheid) en in een vochtige ruimte (100 % relatieve luchtvochtigheid) bij een temperatuur van 30° C. Dit werd 20 maal herhaald. De behandeling bleek geen nadelig effect te hebben. Films van PVA, die gedurende enkele dagen blootgesteld werden aan een relatieve luchtvochtigheid van 95 % bij een temperatuur van $\pm 35^{\circ}$ C werden niet kleverig.

Invloed van PVA op het vezelmateriaal

Hoewel dit nauwelijks aan te nemen is, zou het mogelijk zijn dat PVA op de duur een schadelijke invloed op de vezels heeft. Ten einde na te gaan of PVA de veroudering versnelt, werden de volgende proeven genomen:

1. Een wollen weefsel werd met een PVA-oplossing geïmpregneerd en gedurende 100 uur op 130° C gehouden. De breeksterkte van het doek was na deze behandeling niet meer afgenomen dan van die van het onbehandelde doek.
2. Zijden garen werd geïmpregneerd met een

5 %-ige PVA-oplossing en gedurende 48 uur blootgesteld aan de straling van een superhagedrukkwiklamp. Het onbehandelde garen vertoonde een verlies aan treksterkte van 82 %; het met PVA (Mowiol N 70-98) geïmpregneerde garen slechts 67 %.

Een onbelicht garen met dezelfde sterkte als het belichte werd geïmpregneerd met een 5 %-ige PVA-oplossing. Dit garen vertoonde geen verhoging van treksterkte. Het verschil in treksterkte van 15 % is dus geen gevolg van een mechanische versterking van het garen door de PVA, doch moet worden toegeschreven aan een geringe vertragende werking die PVA heeft op de afbraak door licht. Ook bij andere garens (nylon) werd deze beschermende werking geconstateerd. Bij viscoserayon verminderde de afbraak niet. Een versnelling van de afbraak door PVA vond in geen enkel geval plaats.

Proeven met films van PVA

Een film van PVA (Mowiol N 70-98) werd gedurende drie maal 48 uur blootgesteld aan de straling van een superhagedrukkwiklamp. Bij iedere serie werd een nieuw monster viscoserayongaren mee belicht.

No.	Duur	Vochtgehalte	Temp.	Verlies aan treksterkte van gelijktijdig belicht viscoserayongaren
1	48h	0%	40-50° C	25,0%
2	48h	0%	40-50° C	21,8%
3	48h	100%	40-50° C	20,4%

Na deze belichting was de film niet veranderd; helderheid en oplosbaarheid waren gelijk aan die van vóór de proef.

De techniek van het plakken

Niet ieder weefsel kan op de hierna beschreven wijze behandeld worden. Slechts niet te dikke stukken komen in aanmerking, zoals vlaggen, zijden weefsels e.d. Wandtapijten en in het algemeen dikke materialen zijn niet geschikt om deze behandeling te ondergaan. Evenmin komen voor deze werkwijze in aanmerking weefsels, waarvan de kleurstoffen niet tegen water bestand zijn. In ieder afzonderlijk geval dient men dit van te voren te onderzoeken. Dit doet men door op een niet in het oog lopende plaats enkele druppels water te brengen, om dan na

Afb. 1. Vlag uit het Prinsenhof te Delft vóór de behandeling.

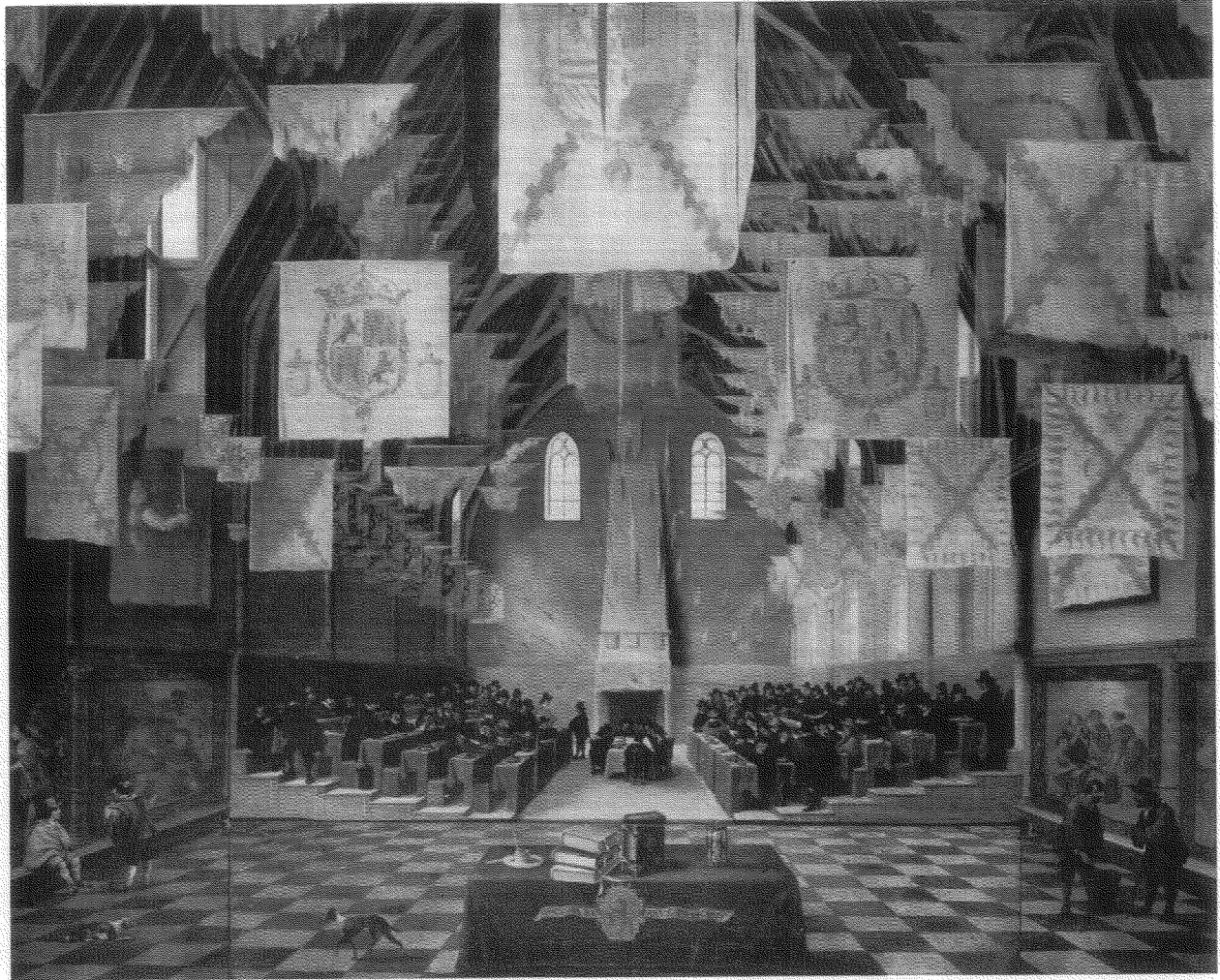
Afb. 3. Vlag uit het Museum „De Vierschaar” te Veere na de behandeling.

Afb. 2. Vlag (afb. 1) na de behandeling.

Cliche's welwillend in bruikleen afgestaan door Maandblad Olie.

(Foto's Tangel)

Afb. 4. Vergadering van de Statengeneraal in de Ridderzaal te 's-Gravenhage. Schilderij door Dirck van Deelen 1651. Het vergaan der vlaggen is reeds duidelijk zichtbaar. (Foto-Rijksmuseum Amsterdam)

enkele minuten de vochtige plaats met filtreerpapier af te vloeien. Als het filtreerpapier wit blijft, kan men de behandeling zonder bezwaar toepassen.

Als ondergrond kan men gebruik maken van glasplaten of van platen van een doorzichtige kunsthars, bij voorbeeld van polymethylmethacrylaat, dat een zeer goede bestendigheid tegen veroudering bezit (o.a. leverbaar door:

Imperial Chemical Industries: Perspex

Röhms & Haas Co.: Plexiglas

E. I. du Pont de Nemours & Co: Lucite).

Deze kunstharsplaten hebben boven glas het voordeel van een aanzienlijk lager gewicht, geringere kleurbeïnvloeding en breekbaarheid; weliswaar is de hechting op deze platen minder goed dan op glas, maar deze is in nagenoeg alle gevallen nog ruimschoots voldoende.

Indien de achterzijde van het te behandelen stuk niet van belang is, kan men ook plakken op een ondoorzichtige ondergrond, bij voorbeeld op een weefsel van katoen of glasvezels, dat men op een raam gespannen heeft. Vóór het plakken moet men dan het opgespannen weefsel impregneren met een 10 %-ige oplossing van PVA, waarna men na droging op dezelfde wijze te werk gaat als bij platen van glas of kunsthars.

Het is niet mogelijk een „techniek” aan te geven die voor alle weefsels is toe te passen. Ieder weefsel stelt zijn eigen eisen en zelfs de verschillende delen van één weefsel moeten al vaak op verschillende wijze behandeld worden. Men gaat voor alle weefsels uit van een 10 %-ige oplossing van bij voorbeeld Mowiol N 70-98 (Farbwerke Hoechst, Frankfurt (M) — Höchst), die men, al naar gelang het weefsel dat men behandelt, verdunt met meer of minder water. Deze 10 %-ige oplossing bereidt men het best door een hoeveelheid gedestilleerd water te verwarmen tot ca 80° C, waarna men, terwijl het water op temperatuur gehouden wordt, onder sterk roeren langzaam de benodigde hoeveelheid PVA toevoegt. Als alle PVA is toegevoegd, blijft men onder verwarming (ca 80° C) doorroeren tot de vaste stof geheel is opgelost. Het roeren dient in dit geval mechanisch te geschieden. Indien men niet in het bezit is van een roermotor, kan men ook op de volgende wijze te werk gaan. Men bevochtigt het PVA-poeder met ethyl- of methylalcohol en brengt de verkregen massa in warm gedestilleerd water (ca 80° C), waarna men met de hand roert of in een fles schudt tot oplossing verkregen is. Meestal is de verkregen oplossing niet geheel

helder. Dit is echter geen bezwaar, daar de eruit te bereiden films wel helder zijn.

Dunne zijden weefsels kan men het best behandelen door ze op de gewenste ondergrond te leggen om ze daarna van boven met behulp van een zacht penseel te bestrijken met de PVA-oplossing (bv. 6 %-ig). De oplossing trekt door het weefsel heen, dat nu met de vinger-toppen op de ondergrond gedrukt kan worden. Indien zich tussen plaat en weefsel luchtbelletjes bevinden, worden deze met de vingers weggeduwd. Doordat de lijm water bevat, wordt het weefsel soepel, zodat men deze manipulaties kan verrichten zonder het te beschadigen.

Beschilderde weefsels kan men niet aldus behandelen, omdat de lijm daar niet doorheen kan trekken. Hier moet men eerst de ondergrond met de lijm bestrijken en daarna het weefsel neerleggen. Vervolgens bestrijkt men ook de bovenkant van het weefsel met de oplossing en daarna drukt men het tegen de ondergrond. Vooral bij beschilderde vervormde stukken doet zich wel eens het geval voor dat het weefsel op sommige plaatsen zich niet laat aandrukken, maar bol blijft staan. In dat geval legt men op de betreffende plaats een stukje polytheenfilm (aan polytheen hecht de lijm zich niet), dat men met een gewicht bezwaart. Na ongeveer een half uur neemt men gewicht en film weer weg. Meestal heeft het weefsel zich dan vlak tegen de ondergrond aangelegd. Is dat niet het geval, dan strijkt men nog wat van de PVA-oplossing op het weefsel en men brengt de film en het gewicht weer aan tot men het gewenste resultaat bereikt heeft.

Bij poolweefsels zal men, in tegenstelling tot andere weefsels, moeten voorkomen dat de lijm door het weefsel heen slaat, omdat dan de opstaande vezeltjes aan elkaar geplakt worden, wat het karakter van de stof in ernstige mate schaadt. Heeft men met zulke stoffen te doen, dan bestrijkt men de ondergrond met een dunne laag van een meer geconcentreerde PVA-oplossing (bv. van 10 %) en legt het weefsel daarop, drukt het zo goed mogelijk aan en laat het drogen. Uiteraard krijgt men bij deze weefsels een minder goede conservering omdat de bovenlaag nog vezels kan verliezen.

Het verdient in het algemeen aanbeveling om een stuk waaraan men begonnen is, achtereen af te werken. Laat men een behandeld gedeelte eerst opdrogen alvorens verder te gaan met de aangrenzende delen, dan loopt men de kans dat zich kringen in het weefsel vormen.

Behandelt men een stuk dat uit fragmenten bestaat waarvan een aantal ontbreekt, dan zie men er op toe dat men de open plaatsen niet met de lijm bestrijkt. Het oude weefsel zal namelijk tijdens de behandeling altijd stof afgeven, dat zich dan o.a. vastzet in de lijmlaag die zich op de open plaatsen bevindt. Het gevolg is dat men op de plaatsen waar het weefsel ontbreekt, troebele vlekken krijgt. Weliswaar kan men die na droging met een vochtig doekje verwijderen, doch dit is een tijdrovende bezigheid, die men voor een deel kan voorkomen door nauwkeurig te werken.

De voor de behandeling nodige vaardigheid en het inzicht kan men slechts in de praktijk opdoen. Het verdient daarom aanbeveling zich te oefenen met objecten zonder waarde. Hiervoor kieze men stukken die qua materiaal en structuur zoveel mogelijk overeenkomen met de oude objecten die men wil behandelen.

Het verdient aanbeveling om een behandeld stuk te voorzien van een dekplaat. Hierdoor wordt stofafzetting voorkomen. Men kan bovendien de dekplaat behandelen met een in de handel verkrijgbaar preparaat⁴ dat de uitermate schadelijke ultraviolette stralen uit het licht filtreert en bovendien de statische lading van kunstharsen elimineert en daarmee stofaan-trekking tegengaat.

Het hier beschreven onderzoek werd mogelijk gemaakt dank zij de financiële medewerking van de N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij. Delft, maart 1956.

⁴ Merix Ast Concentrate 1001. Merix Chemical Company, Chicago. Doordat nog niet over dit middel kon worden beschikt, zijn hiermede nog geen proeven genomen.

SUMMARY

THE RESTORATION AND CONSERVATION OF ANCIENT FABRICS AND FABRIC FRAGMENTS

BY IR. R. SIEDERS, PROF. DR. IR. J. W. H. UYTENBOGAART AND DR. J. E. LEENE

Laboratory of Fibre Technology of the Technological University at Delft

It is sometimes possible to save severely affected textiles in applying a restoration that consists of replacing part of the old threads by new ones.

Old pieces, which cannot be treated in this way or which it is not desirable to treat thus, can be mounted either on a fabric which itself is tightly stretched on a frame, or on a sheet of transparent material, e.g. celluloseacetate. The material to be restored is then attached onto the backing by means of fine threads. However, there are many old pieces that cannot be saved by these methods, either because the fine structure of some fabrics makes it impossible to interweave new threads, or as a result of the fabrics being too far deteriorated and having become so brittle that the material pulverizes at the slightest touch. In order to save such fabrics other methods must be applied. It is possible to glue old textiles on a transparent backing in such a way that either side remains unchanged to the eye. It is clear that the adhesive to be used should meet very special requirements, such as: complete transparency and, if possible, invisibility and immunity to micro-organisms. Also the adhesive should not change under the influence of light, oxygen and damp, nor become sticky at a high degree of humidity of the air, nor emit vapours injurious to people's health, nor influence the fibres chemically, while at the same time the deterioration of the fibres by light, oxygen and damp should not be accelerated catalytically by the adhesive. Other necessary requirements are the following: the adhesive should not influence the colours of the material to be treated and it should be removeable if such be required, from the fabrics without damaging them.

Many different kinds of adhesive have been tested for the above-mentioned properties, and as a result it appeared that polyvinyl alcohol meets the requirements. Various kinds of it put on the market, as e.g. Mowiol N 70-98 — supplied by Farbwerke Hoechst (Frankfurt am Main) — produce absolutely transparent films, while the adhesive can easily be removed from the fabric, even after having been exposed for many hours, by soaking the fabric in water for some hours. The solubility of P.V.A. in water has the advantage that organic solvents, which can be harmful, need not be used, whereas the use of water as a solvent restores a certain flexibility to fibres that have become brittle, which facilitates the mounting of a fabric.

BOEKBESPREKING

A. *Hondius-Crone*, *The temple of Nehalennia at Domburg*. — Amsterdam, J. M. Meulenhoff, 1955. — 123 blz. met afb. gr. 8°.

Men kent de bewogen geschiedenis van de Romeinse oudheden, gewijd aan de godin Nehalennia, die bij Domburg zijn ontdekt. Na een zware storm zijn daar op het strand in januari 1647 een aantal stenen monumenten met Latijnse inscripties en andere voorwerpen uit de Romeinse tijd blootgespoeld. Een bericht over deze zeer bijzondere vondst werd verspreid in de vorm van een gedrukte brief. De voornaamste geleerden in Nederland werden schriftelijk op de hoogte gebracht. Enige verhandelingen zijn er over verschenen. Tot een werkelijke publicatie kwam het evenwel vooreerst niet.

Pas tegen het midden van de 18de eeuw heeft Hendrik Cannegieter een omvangrijke studie aan de godin Nehalennia en de vondsten bij Domburg gewijd. Tekeningen waren gemaakt van de monumenten en er waren ook gravures naar vervaardigd. Het werk voor de publicatie vorderde evenwel veel tijd. Dit verdroot den Heer van Domburg, die het graven van de koperen platen had bekostigd, en hij nam de platen terug. Op die wijze was de uitgaaf onmogelijk geworden. Het werk van Cannegieter is intussen wel gereed gekomen. Met al de bij de voorbereiding gemaakte aantekeningen en de voor de publicatie vervaardigde tekeningen wordt het, met de schriftelijke nalatenschap van Cannegieter, in de Universiteitsbibliotheek te Leiden bewaard (B.P.L. 953 V en VI); het afschrift voor den drukker berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Eerst in 1845 heeft L. J. F. Janssen een werk uitgegeven met afbeeldingen van de monumenten, vergezeld van een korte beschrijving. De afbeeldingen zijn niet zeer fraaie steendrukken, vervaardigd door de lithograaf van het Museum van Oudheden te Leiden, T. Hooiberg. Als grondslag hebben de gravures gediend, die voor de publicatie van Cannegieter waren gemaakt. Hooiberg heeft zijn tekeningen evenwel te Domburg bijgewerkt. In zijn merkwaardige memoires heeft hij over zijn verblijf aldaar een en ander medegedeeld¹.

Het was een groot geluk, dat de publicatie tot stand is gekomen, want in 1848 brak een brand uit in de kerk van Domburg, waar de monumenten werden bewaard. Bij die gelegen-

heid werden zij grotendeels vernietigd. De overblijfselen kregen een plaats bij de nieuwe kerk in de open lucht, waar zij aan weer en wind waren blootgesteld. Eindelijk zijn zij, nadat de aandacht was gevestigd op deze onwaardige toestand, overgebracht naar het museum van het Zeeuws Genootschap te Middelburg.

Daar heeft Mej. M. G. A. de Man zich verdienstelijk gemaakt door een opstelling van de monumenten, voor zover zij uit de fragmenten enigszins konden worden gereconstrueerd. Indertijd heeft zij zich tegenover mij beklagd over tegenwerking, die zij daarbij had ondervonden.

Intussen waren de rampen, die de stenen van Domburg te verduren hadden, nog niet ten einde. In 1940 zijn zij, bij het dreigen van oorlogsgevaar overhaast naar elders overgebracht en bij die gelegenheid zijn zij in wanorde geraakt. In hetzelfde jaar is de woning van Mej. de Man verbrand en zijn al de door haar gemaakte aantekeningen verloren gegaan. Eindelijk heeft Mevrouw Hondius zich het lot van de monumenten aangetrokken. Het boek, dat hier wordt aangekondigd, is op die wijze tot stand gekomen.

In dit boek vindt men in de eerste plaats een kort verhaal van de lotgevallen der monumenten. Daarna komt de plaats van het heiligdom ter sprake. Er valt niet veel van te vertellen. Men kan ongeveer bepalen, waar het heeft gelegen, hoe het door de duinen is overstoven en ten slotte door de zee is verzwolgen. Er hebben monen bij gestaan. Enkele fragmenten van zuilen en een Korintisch kapiteel kunnen van een tempel afkomstig zijn, die in de lijst van de Gallo-Romeinse tempels geregeld wordt opgesomd². Een aantal oudheden en munten zijn in de nabijheid voor den dag gekomen.

Het grootste deel van het boek wordt ingenomen door een lijst van de gevonden monumenten. Zij zijn zo volledig mogelijk afgebeeld, voor zover zij nog aanwezig zijn naar foto's, aangevuld door reproducties naar oude afbeeldingen, uit de publicatie van Janssen en uit oudere werken, soms ook naar de tekeningen, die bij de papieren van Cannegieter worden bewaard. Wellicht was het goed geweest nog iets meer te reproducteren van deze tekeningen, die door bekende schilders zijn vervaardigd³. In ieder ge-

² Verg. J. E. A. Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe* (diss. Nijmegen), 's-Gravenhage 1955, blz. 11-20.

³ Men vindt er een in A. W. Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd*, Leiden 1943, afb. 91 op pl. LI.

¹ *De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven* (uitgegeven in 1893).

val is thans op voortreffelijke wijze het materiaal bijeengebracht, waardoor men zich een voorstelling van de monumenten kan maken. De afbeeldingen zijn vergezeld van een zorgvuldige beschrijving en worden toegelicht door enkele afbeeldingen van voorwerpen, die men met de vondsten uit Domburg in verband kan brengen. Bovendien is een aantal munten naar tekeningen gereproduceerd.

Ten slotte is een hoofdstuk gewijd aan de godin Nehalennia, haar attributen en de verschillende vormen, waarin zij wordt afgebeeld. Ook de andere godheden, die op de monumenten voorkomen, worden in dit hoofdstuk besproken.

De talrijke noten zijn na den tekst tezamen afgedrukt. Daarna volgt een vergelijkende lijst van de nummers, waaronder de monumenten in de verschillende publicaties zijn opgenomen, en een lijst van de platen, met opgave van voorbeelden waarnaar de illustraties zijn gereproduceerd. Het blijkt niet, waaraan de afbeeldingen A. B. en C. op blz. 47 zijn ontleend.

Zo is thans, dank zij het werk van Mevrouw Hondius, de belangrijkste vondst van Latijnse inscripties in ons land, eindelijk op waardige wijze gepubliceerd. Dit is in hoge mate verheugend en stemt tot grote dankbaarheid.

A. W. BYVANCK

J. E. A. Th. Bogaers. De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe. (Nederlandse Oudheden, deel I). Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf. 's-Gravenhage, 1955.

Een mooi staal van het team-work onder leiding van Dr. P. Glazema te Amersfoort geeft deze publicatie van de merkwaardige ontdekking als gevolg van oorlogsverwoesting: de resten van twee tempels, gevonden onder het puin van de verwoeste kerk te Elst.

Veel meer dan de titel belooft geeft Dr. Bogaers door de eigenlijke beschrijving te omlijsten met algemene beschouwingen. De inleiding bespreekt verwante tempels, in het bijzonder in Nederland. In tegenstelling tot de meestal onvoldoende publicatie van deze treft ons de buitengewone nauwgezetheid van dit werk.

Reeds in de beschrijvende hoofdstukken over tempel terrein, maten der tempels en vondsten worden eigen oorspronkelijke onderzoekingen vermeld. Deze geven in het bijzonder over de techniek en de chemische samenstelling der verfstoffen van de muurschilderingen opmerkelijke resultaten, die afwijken van gelijktijdige onder-

zoekingen in laboratoria te Brussel en te Rome.

Voortbouwend op de beschrijving geeft hoofdstuk VI reconstructies der tempels met suggestieve tekeningen, waarbij schrijvers uitgebreide kennis van litteratuur en monumenten in Italië en provinciën tot zijn recht komt.

Het meest omvattende hoofdstuk VII bevat de datering, die zich laat voegen in de lotgevallen der Romeinse nederzettingen te Vechten, Utrecht en Valkenburg; dat dergelijke grote tempels juist te Elst werden gebouwd, wordt geografisch verklaard; een boeiend stukje vaderlandse geschiedenis, waarvoor de tempelbouw gegevens levert, schetst de verhouding van Bataven en Romeinen en van de Bataven onderling.

In een „Aanhangsel” springt de schr. van de heidense tempels over naar de middeleeuwse kerken, waarvoor de opgraving belangrijke gegevens bood.

„Summary” en „Zusammenfassung” zijn onmisbaar in dit werk van internationale betekenis.

Achtenveertig prachtige platen, waarvan vijf gekleurd, besluiten dit keurig verzorgde boek, dat als eerste van de reeks Archaeologische Monografieën, uitgegeven vanwege de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, veel belooft voor de toekomst.

G. VAN HOORN

Sveriges kyrkor; Uppland; Band II, Häfte 4; Stockholm 1955; 28 Zw. kr. Band II, Häfte 5; Stockholm 1956; 32 Zw. kr. Band VI, Häfte 1; Stockholm 1954; 26 Zw. kr. Band VII, Häfte 1; Stockholm 1956; 26 Zw. kr. Uitgegeven door Sigurd Curman en Johnny Roosval in opdracht van de Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, te Stockholm.

Reeds vóór de eerste Wereldoorlog heeft de Koninklijke Maatschappij voor Letterkunde, Geschiedenis en Oudheidkunde aan de Zweedse kunsthistorici de vererende opdracht verstrekt om de inventarisatie van de Zweedse kerken ter hand te nemen en zo ontstond langzamerhand een geïllustreerde beschrijving van de Zweedse religieuze architectuur mitgaders de in die kerken aanwezige roerende monumenten. Tot nu toe zijn 76 delen verschenen, zodat deze inventaris reeds een indrukwekkende bibliotheek vormt. De uitgave ligt sinds lange tijd in handen van de bekende kunsthistorici Sigurd Curman en Johnny Roosval.

De behandeling geschiedt provinciegewijs, maar de volgorde, waarin de landstreken in behandeling komen, is afhankelijk van allerlei,

soms toevallige omstandigheden. Elke provincie vormt meerdere delen; elk deel bestaat meestal uit twee, soms uit drie afleveringen, die één of meer kerken behandelen. Zo zijn van Stockholm reeds 9 delen verschenen; de behandeling van de Grote Kerk (Band I) leverde zo veel materiaal op, dat daaraan wel drie afleveringen besteed moesten worden.

Het spreekt van zelf, dat de beide uitgevers niet alles zelf kunnen doen en zij hebben dan ook naar medewerkers omgezien. Zo zijn van de boven aangekondigde delen er twee geheel door Prof. Armin Tuulse geschreven, een door Prof. Tuulse met gebruikmaking van reeds ten dele door Erik Bohrn verzamelde gegevens en een door het driemanschap Bohrn, Curman en Tuulse. Zij behandelen verschillende kerken in Uppland.

De uitgevers hebben begrepen, dat de uitgave toch wel enigermate toegankelijk moet zijn voor Europese kunsthistorici, die geen Zweeds lezen.

De onderschriften van de afbeeldingen zijn daarom vertaald in het Engels en het Duits, terwijl elke monografische behandeling van de kerk besloten wordt door een samenvatting in het Duits en het Engels. Evenals in onze Geïllustreerde Beschrijving bestaat de behandeling van een kerk uit een overzicht van vroegere publicaties, de ligging, de geschiedenis, beschrijving, bouwgeschiedenis en een beschrijving van — eventuele — wandschilderingen en kerkgereedschap. De verschillende onderwerpen van de beschrijving worden in de marge aangegeven, zodat een monografie overzichtelijk ingedeeld is.

De documentatie ziet er goed uit. Klaarblijkelijk sparen de uitgevers kosten noch moeite, om het illustratie-materiaal bijeen te brengen. Het is treffend, hoe zeer men er naar streeft oude afbeeldingen van de kerk in kwestie te brengen. De plattegronden en doorsneden, de tegenwoordige staat vastleggend, completeren de foto's op gelukkige wijze. Zij zijn systematisch zo gereproduceerd, dat de schaal steeds 1 : 300 bedraagt.

Zoals gebruikelijk is in de plattegronden de architectonische ontwikkeling verduidelijkt door het aanbrengen van verschillende arceringen; opvallend is het, dat men deze niet in de doorsneden terugvindt. Een beetje storend werkt eveneens, dat de datering van de bouwperiodes niet in de legenda onder de betreffende plattegrond is verwerkt. Men moet daartoe de samenvatting opslaan.

Daar de kosten een beletsel vormden om de reeks geheel op kunstdruk te brengen en men

toch foto's — rasterclichés — tussen de tekst wilde plaatsen, was men genoodzaakt het geheel af te drukken op machine-coat papier, hetgeen de foto's niet altijd ten goede kwam.

De behandelde dorpskerken vertonen meestal de eenvoudige vorm van het eenschepige gebouw, soms met smaller koor. De koorpartijen zijn slechts in een enkel geval behouden, om van de sluitingen maar niet te spreken. Daarom waren de onderzoekers vaak op nauwelijks zichtbare verschijnselen aangewezen voor het trekken van conclusies. Bijzondere belangstelling vraagt de ronde kerk van Munsö, die in de 12de eeuw wordt gedateerd. Opvallend voor ons, die zo veel verder van de houtbouw afstaan dan de Scandinaviërs, is wel het feit, dat een enkele kerk nog in de 17de eeuw uit een houten gebouw bestond, voorzien van een aangebouwde stenen sakristie.

Over het algemeen zijn de kerken tamelijk rijk aan oud kerkzilver; sommige voorwerpen getuigen van een sterke traditie, zoals de bruidskronen, meestal uit verguld zilver. Als regel dagtekt het kerkzilver van ná 1600, maar hier en daar vindt men soms in eenvoudige dorpskerken rijk gesneden altaarstukken en vroege, neest 13de eeuwse doopvonten. Veelal geven ook de muurschilderingen een verrassend rijk beeld.

Een verschil met onze Geïll. Beschrijving bestaat hierin, dat eveneens moderne kerken beschreven worden.

Na 1913 ontstond de industrieplaats Hallstavik; de onder het kerspel Häverö beschreven kapel werd in de jaren 1932-1933 gebouwd. Een uitvoerige behandeling viel mede ten deel aan de kapel, die in de jaren 1929-1930 ter ere van de Hl. Anskarius, de apostel van het Noorden, op Björkö gesticht werd. In 1930 vierde men juist het 1100-jarig herdenkingsfeest van Anskarius' eerste bezoek aan Birka.

Door moderne kerkgebouwen in de beschrijving op te nemen, heeft men de reeks mede tot vraagbaak gemaakt voor degenen, die zich op de hoogte willen stellen van de hedendaagse kerkelijke bouwkunst. Het behoeft overigens geen betoog, dat de kunsthistoricus in de eerste plaats gediend is met deze uitgave. J. G. N. RENAUD

Antikvariska Studier IV. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvetets Akademiens Handlingar, Del 71, Wahlström & Widstrand. — Stockholm 1950. Kr. 20,—.

Dit deel bevat drie kunsthistorische verhande-

lingen en één taalkundige. Monica Rydbeck schrijft over de Renaissance-sculptuur in Skåne; Nils G. Wollin doet de restauraties van het koninklijk slot Gripsholm omstreeks 1890 recht wedervaren en Erik Lundberg publiceert een studie over het kasteel Wisborg, dat gelegen was in een hoek van de stadsmuur om Wisby op Gotland. De drie opstellen worden alle gevolgd door een engelse samenvatting.

Monica Rydbeck begint met op te merken, dat de gouden tijd voor architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst in Denemarken, — zich omstreeks 1600 demonstrerend in de paleizen van Kronenborg, Frederiksborg en Rosenborg —, zijn invloed op Zuid-Zweden niet gemist heeft. Een belangrijke naam in dit verband is die van de Nederlandse familie van Steenwinckel. De oudst-bekende vertegenwoordiger is Hans van Steenwinckel de Oude, die in 1578 op Seeland kwam en aangesteld werd bij de bouw van Kronenburg. Zijn faam als vestingbouwer was altoos groot; pas in de laatste tijd heeft men steeds minder neiging hem bovendien te zien als schepper van vele sculpturen. De schrijfster behandelt een reeks beeldhouwwerken en schenkt veel aandacht aan een aparte groep, die der huisaltaren. Zij noemt ze „Nederlandse” huisaltaren; van een enkele is bekend dat het in Antwerpen besteld werd. Overigens wijst ze bekende renaissance-scheppingen uit Lund, Malmö enz. toe aan kunstenaars als Statius Otto van Lüneburg, Daniël Tommisen en anderen.

In zijn opstel over de restauratie van omstreeks 1890 van het koninklijk slot Gripsholm tracht Nils G. Wollin tot een onpartijdig oordeel te komen over de werkzaamheden, eenmaal door Werner van Heidenstam in een bekend pamflet gehékeld als „Modern Barbarisme”. Wollin bewijst uit veel onbekend materiaal, dat het restauratieplan berust op veel meer studie en kritisch onderzoek dan men in die tijd gewoon was aan restauraties vooraf te laten gaan. Monumentenzorg, Openbare Werken en het Nationaal Museum waren vertegenwoordigd in het comité van de vereniging „Vrienden van Gripsholm”, die in 1889 gesticht werd. Koning Oskar II ondersteunde de restauratie moreel en financieel, maar stond er niettemin op, dat elk detail beoordeeld zou worden door tot oordelen bevoegde instanties. De architect Lilljekvist kon maar niet naar eigen goeddunken te werk gaan. De werkzaamheden omvatten niet alleen een inwendige restauratie; men streefde tevens naar herstel van de oorspronkelijke toestand. Het uit-

graven van de sinds lang opgevolde grachten geschiedde zonder wetenschappelijk toezicht; toch werden er nog al wat vondsten geborgen en had men aandacht voor architectonische details, b.v. van de ophaalbrug.

Veel moeite heeft de auteur zich gegeven om na te gaan, hoe de restauratie van het interieur tot stand is gekomen. Hij verzuimt daarbij niet in de rekening te betrekken, dat de opvattingen betreffende restauraties sinds 1890 sterk gewijzigd zijn. Al met al verdient het werk van Lilljekvist dank zij Wollin's studie een heel wat betere beoordeling, dan men uit vele publicaties zou kunnen opmaken.

Ten slotte de verhandeling van Erik Lundberg over het kasteel Wisborg. In 1411 stichtte Erik van Pommeren in de zuidwesthoek van de stadsmuur van Wisby een sterkte, waardoor hij de stad onder zijn directe controle bracht. De oudste aanleg was eenvoudig en bestond uit een vierhoek, voorzien van een toren op elke hoek. Twee van deze behoorden tot de muurtorens van de stadsmuur. De derde toren diende als toegangspoort en de vierde was een donjon. De burch Wisborg droeg alle kenmerken van de sloten, gebouwd door de Duitse Orde; de invloed is onmiskenbaar en zeer goed te verklaren.

De conclusies betreffende de oorspronkelijke vorm van Wisborg berusten geheel op oude afbeeldingen, want, in 1679 werd de sterkte door de Denen systematisch vernield. Intussen is het gereproduceerde bewijsmateriaal overtuigend genoeg, zodat er nauwelijks ruimte blijft voor een andere opvatting.

Archiefmateriaal maakt het mogelijk, de militair-architectonische ontwikkeling goed te volgen. Zo wordt omstreeks 1556 de voorburch versterkt met rondelen en een gracht; reeds een zestien jaar vroeger had men op de hoofdburch een nieuwe woonvleugel opgetrokken.

De ontwikkeling van Wisborg is karakteristiek voor de ontwikkeling van vele middeleeuwse sterkten. Toch is men niet zo ver gegaan als bijvoorbeeld in Kalmar en te onzent bij Muiden en Loevesteyn, om het middeleeuwse gebouw met 17de eeuwse fortificaties te omringen.

Toen Gotland eenmaal Zweeds werd, hebben de nieuwe heren een plan gemaakt om Wisborg te moderniseren. Men heeft echter de bouw van van massieve bastions nooit ter hand genomen.

Lundbergs studie vormt een belangrijke en interessante bijdrage tot de kennis van de militaire architectuur in Skandinavië.

J. G. N. RENAUD

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Dr. H. Gerson
Dr. P. Glazema
R. C. Hekker
Mej. Dr. M. E. Houtzager
Ir. G. M. Leeuwenberg
Ir. R. Meischke
Prof. Dr. M. D. Ozinga
Mr. A. P. van Schilfgaarde
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum.

Tb. H. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en
zijn betekenis voor het Rijksmuseum 269

Th. H. Lunsingh Scheurleer

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 9, AFL. 5 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 11) DEN HAAG, 15 NOV. 1956

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt,
Bureau Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeestraat 71B, Den Haag,
Tel. 0 1700-180957 & 8.

Redactie-secretaris: N. E. H. J. J. Zon,
Rijswijkseweg 141, Den Haag, Tel.
0 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Rijswijkseweg 141, Den Haag; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; N. E. H. J. J. Zon, secretaris; Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal.

Voor de Voorlopige Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. 0 3490-4480, Dr. P. Glazema.
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. 0 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 0 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. 0 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. 0 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJD R A G E N

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en
zijn betekenis voor het Rijksmuseum 269

Th. H. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Archeologisch Nieuws	*205
Restauratie-Nieuws.	*211
De Museumdag	*215
Museumpublikaties	*247
Tentoonstellings-agenda	*249
Mededelingen	*251

HET KONINKLIJK KABINET VAN ZELDZAAMHEDEN EN ZIJN BETEKENIS VOOR HET RIJKSMUSEUM

DOOR

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

III. HET HOOGTEPUNT EN DE GELEIDELIJKE NEERGANG ¹.

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden werd in 1816 in den Haag gesticht als museum van Europese en Oost-Aziatische voorwerpen van kunst en kunstnijverheid. Tot directeur werd in dit zelfde jaar Ds. R. P. van de Kastele benoemd. Aanvankelijk gehuisvest in enige zalen van de z.g. Departementale School aan het Buitenhof, werd het in 1820 overgebracht naar de benedenzalen van het Mauritshuis, dat op de bovenverdieping het Koninklijk Kabinet van schilderijen herbergde.

In de periode tussen 1816 en 1824, het jaar, waarin Van de Kastele zijn eerste „Handleiding” deed verschijnen, boekte het Kabinet een reeks belangrijke aanwinsten, waarvan genoemd moeten worden de verzameling Oost-Aziatische voorwerpen van Mr. C. T. Royer (1816), de Oranje-reliëken en andere objecten door Koning Willem I overgedragen (1816), de zilveren beker met de Tocht van Dirck Schey (1820), het Poppenhuis van Petronella Brandt (1821), de zilveren reliëfs van Matthias Melin (1822), de schat der Utrechtse voormalige Kapittelkerken (1822) en de verzameling Lupus (1823). Nog geen jaar na de uitgave van de „Handleiding” deed Van de Kastele reeds een Franse editie van deze gids het licht zien. De belangrijke aanwinsten van het jaar 1825 konden hierin echter niet meer worden opgenomen. Deze aanwinsten betroffen geen vermeerdering van het Rijksbezit, maar werden door het Kabinet verkregen op grond van de ministeriële bepaling van 28 december 1821, omtrent de afbakening van het arbeidsveld van de verschillende Kabinetten.

In 1822 was door het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie reeds de 16de eeuwse „Moe-

der paarl” in de vorm van een haan gezonden ², het jaar daarop was een ruiling met het Penningkabinet gevolgd, waarbij Van de Kastele voor zijn verzameling onder meer een gouden keten van De Ruyter, door de Admiraliteit te Amsterdam geschonken, verwierf ³. De voornaamste transacties op dit gebied vielen echter eerst in 1825. Van Ewyck berichtte 5 april van dit jaar, dat de Directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, Cornelis Apostool, gemachtigd was een aantal nog daar bewaarde voorwerpen aan het Kabinet te doen toekomen en een maand later kon Van de Kastele de ontvangst ervan bevestigen. Deze belangrijke zending omvatte een aanzienlijk deel van de voorwerpen in 1808 uit de Nationale Konst Galerij aan het Museum te Amsterdam overgedragen. Maar behalve deze fraaie kern werden ook verschillende voorwerpen opgezonden, waarvan tevoren geen melding gemaakt wordt. Daar was in de eerste plaats een „pleister borstbeeld van den Natuurkundige Lyonnet”, waarmede geen ander stuk bedoeld kan zijn, dan de uiterst levendige buste van deze veelzijdige onderzoeker en verzamelaar, welke — vermoedelijk in 1818 — als geschenk van de heer Croiset aan het Koninklijk Museum te Amsterdam in Rijksbezit was overgegaan ⁴. Ook ver-

² *Cat. Goud en Zilverwerken Rijksmuseum Amsterdam* 1952, no. 58.

³ *Ibidem*, no. 156.

⁴ Een drietal brieven over deze schenking is te vinden in het Archief van het Rijksmuseum (Hoofd-directie), één dd. 2 mei 1817, waarin de Commissaris Generaal, Repelaer van Driel, Apostool om advies vraagt in verband met een adres van de heer Croiset „houdende verzoek om het borstbeeld van wijlen de heer Mr. Pieter Lyonnet ter nagedachtenis in het Koninklijk Museum te Amsterdam geplaatst te zien” en twee andere brieven, respectievelijk dd. 7 augustus 1817 en 6 februari 1818, waarbij Apostool aan dit

¹ Voor „Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum” I en II zie: *Oudheidk. Jaarb.* 13 (1946), blz. 50-67.

kreeg het Kabinet een „pleister-beeldje door Xavery”, zonder twijfel de aantrekkelijke, naar het leven geboetseerde terracotta van een jonge vrouw met een hondje in de armen en gedateerd 1673, thans in het Rijksmuseum ⁵ (Afb. 2).

De collectie te Amsterdam was verder verrijkt met een aantal voorwerpen in aarde, waarbij „twee aardewerk schilderijen”, waarschijnlijk de beide zeer grote, zo belangrijke Delftse tegels, de ene door Van Frijtom gesigeneerd ⁶ (Afb. 3), de andere, waarschijnlijk naar Wouwerman ⁷, en over de honderd glazen, bokalen, kelken en flessen. Van de laatstgenoemde collectie ontbreekt een specificatie, maar men mag aannemen, dat de zo bijzonder fraaie reeks, hoofdzakelijk 17de eeuwse glazen, die bij de liquidatie van het Kabinet aan het Rijksmuseum overgedragen werd, voornamelijk uit deze grondslag afkomstig is ⁸ (Afb. 4, 5, 6).

De ruil met het Archaeologisch Museum vond verscheidene maanden later plaats en bezorgde het Kabinet, behalve enige bronzen, een Middeleeuwse doopvont, de eerste van een reeks, die in Rijksbezit zou geraken. In 1820 had men „bij het opgraven van fundamenten der kerk” te Stavoren op een diepte van ongeveer een Nederlandse el een doopvont (Afb. 7) gevonden, waarvan de heer H. W. C. A. Visser te Ysbrechtum de bezitter was geworden. De Leidse hoog-

verzoek herinnerd wordt. (Mauritshuis, *Cat. Raisonné*, la Haye 1935, nr. 374; A. E. Brinckmann, *Barock-Skulptur* II, Berlin 1919, blz. 390, afb. 418. W. H. van Seters, „De maker van het borstbeeld van Mr. Pieter Lyonnet in het Mauritshuis”, *Oud-Holland*, 62 (1947), blz. 156.

⁵ *Cat. van de Beeldhouwwerken Rijksmuseum*, Amsterdam 1915, nr. 295.

⁶ Elisabeth Neurdenburg, *Gids Oud Aardewerk Rijksmuseum*, 1920, blz. 51, nr. 213, afb. LII, Ferrand W. Hudig, *Delfter Fayence*, Berlin 1929, blz. 175, afb. 91.

⁷ Neurdenburg, *o.c.*, blz. 51, nr. 234; Hudig, *o.c.*, blz. 176, afb. 93. Beide tegels zijn reeds afgebeeld in Henry Havard, *Histoire de la faïence de Delft*, Parijs 1878, pl. 8 en 13.

⁸ Een aantal van de door Willem Jacobsz van Heemskerck gegraveerde glazen in deze collectie komt voor in de op 2 september 1771 te Leiden verkochte nalatenschap van diens kleinzoon Mr. Leonardus van Heemskerck (J. G. van Gelder, „Willem Jacobsz van Heemskerck, Glasgraveur”, *Oud-Holland*, 57 (1940), blz. 181, en M.-A. Heukensfeldt Jansen, *ibidem* 60 (1943), blz. 29). Deze moeten dus tussen 1771 en 1795 (door Willem V) of tussen laatstgenoemd jaar en 1825 voor de rijksverzameling verworven zijn.

leraar C. J. C. Reuvens ⁹ kon in een rapport, 30 juli 1822 aan het Departement uitgebracht, over de tijd van ontstaan van dit voorwerp geen afdoend uitsluitel geven. Hij meende, dat het „uit het oudere tijdvak der zoogenaamde Gothische Bouw-orde, denklijk dus van de 10de of 11de eeuw” zou dateren. Voor het overige moest hij, onder verwijzing naar enige buitenlandse literatuur, zijn klacht herhalen „over het verwaarloozen van de kennis dier bouw-orde”, kort te voren geuit in het tijdschrift „Antiquiteiten”, waarvan hij mede-redacteur was ¹⁰. De doopvont, waarvan de eigenaar blijkbaar afstand had willen doen, werd nu bij machtiging van de Minister 22 juni 1823 aan het Museum te Leiden opgezonden en zijnde een „Gothische” oudheid, overeenkomstig ministeriële aanschrijving van 22 december 1825, aan het Kabinet toegezonden. Na de verwerving van de Middeleeuwse voorwerpen uit de Utrechtse Kapittelkerken en van die uit de Collectie Lupus, verkreeg de verzameling andermaal een stuk, dat weliswaar enige eeuwen jonger was dan Reuvens had verondersteld, maar toch eveneens uit de periode dateerde, die nu ook in Nederland meer in het centrum der belangstelling begon te geraken.

Het was Reuvens zelf, die kort nadat de doopvont bij het Haagse Museum was ingelijfd, als eerste Nederlander de bouwkunst der Middeleeuwen aan een speciale beschouwing onderwierp. Met zijn „Oratio de archaeologiae cum artibus recentioribus conjunctione”, gehouden op 23 september 1826, bij zijn benoeming tot gewoon hoogleraar te Leiden, opende hij hier te lande de rij van geschriften op dit gebied ¹¹.

De sinds de overplaatsing van het Kabinet hand over hand toenemende drukte, hadden Van de Kastele, die voor dit alles alleen stond, en daarnaast zijn predikantsambt was blijven vervullen, al spoedig doen uitzien naar een geschikte kracht ter verlichting van zijn taak. Hij

⁹ Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835) sinds 1818 buitengewoon en sinds 1826 gewoon hoogleraar in de archaeologie te Leiden, Directeur van het Museum van Oudheden te Leiden: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel IV (1918) kolom 1144 en W. D. van Wijngaarden, „Van Heurnius tot Boeser”, *Mededelingen en Verhandelingen van het Voor-aziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”*, nr. 2, 1935, blz. 5.

¹⁰ *Antiquiteiten*, 1822, blz. 123.

¹¹ Het volgend jaar in het Nederlands verschenen, aangehaald door G. Brom, *Romantiek en Katholicisme in Nederland*, Groningen, 1926, I blz. 254.

meende deze gevonden te hebben in zijn zoon Gerrit van de Kastele, die bij besluit van 31 mei 1824 op een jaarwedde van f 400.— tot Assistent aangesteld werd. Een succes schijnt deze benoeming echter niet geweest te zijn, want reeds binnen de twee jaar werd aan Gerrit van de Kastele om gezondheidsredenen eervol ontslag verleend. Het jaar daarop volgde Van de Kastele's zoon uit zijn derde huwelijk, Abraham Anne, die op 1 mei 1814 te Den Haag geboren was, zijn halfbroeder op. Tot het aftreden van zijn vader in 1840, bleef deze toen als Assistent van het Kabinet in functie.

Een aanwinst, die de ethnografische afdeling op slag met een uitgebreide collectie vermeerderde, vond plaats in het jaar 1826, bij de verwerving van de gehele verzameling van het gewezen opperhoofd van de Nederlandse handel te Japan, J. Cock Blomhoff. De onderhandelingen over de aankoop hiervan waren reeds in het voorafgaand jaar begonnen en hadden het gunstige resultaat, dat bij een besluit van 14 november 1826 de collectie voor f 30.000.— en bloc voor het Kabinet verworven kon worden¹². De uitbreiding betrof in het bijzonder Japanse ethnographica en was ditmaal zo aanzienlijk, dat in de opstelling van de eerste drie zalen ingrijpende wijzigingen aangebracht moesten worden.

Voor het Kabinet als geheel had deze vermeerdering van het bezit tot gevolg, dat in nog sterkere mate dan voorheen reeds het geval was geweest, het zwaartepunt op de Oost-Aziatische voorwerpen kwam te liggen. Deze disproportie zou in de toekomst nog geaccentueerd worden, tot onvermijdelijk nadeel van de Europese zeldzaamheden. Op dit laatste gebied waren de aanwinsten voorlopig beperkt tot enige historische voorwerpen. Zo berustten onder het beheer van de Minister voor Marine en de Koloniën verschillende zaken, zeer waarschijnlijk afkomstig van de Amsterdamse Admiraliteit, die Van de Kastele ter bevoegde plaatse opvroeg en die de Minister bij schrijven van 4 oktober 1826 te zijner beschikking stelde. Hieronder bevond zich als voornaamste object de kroon van de Koning van Ardra. Dit voorwerp, uitgevoerd in verguld koper was vergezeld van een officieel schrijven van 1664, gericht aan de Koning van Ardra en ondertekend door de Hertog van York, de broer van Koning Karel II, dienende

¹² C. C. F. M. Le Roux, *Overzicht van de Geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde 1837-1937*, Leiden 1937, blz. 8.

tot bevestiging en uitbreiding van de handel met deze vorst. Kroon noch brief bereikten echter hun bestemming, want beiden werden gekaapt door De Ruyter, die in deze streken kruiste en ze bij terugkomst in het vaderland als een trophée aan de Admiraliteit zal overgeleverd hebben. Door deze moeten beide stukken, die een levendige kijk op de toenmalige verhoudingen ter zee geven, met zorg bewaakt zijn, zodat zij nu uit handen van haar opvolger aan het Kabinet konden worden overgedragen.

In januari 1827 was het de collectie schilderijen, vroeger in het bezit van de Directie der Levantse Handel, die nu, na de opheffing daarvan, aan het Kabinet werd toegewezen. Het betrof de topografisch en historisch belangrijke serie, tijdens de Ambassade van Baron Calcoen in Turkije door de schilder Vanmour uitgevoerd¹³. Ook de kleine geschenken, zoals twee op paarlmoer uitgevoerde miniaturen van Willem IV en Willem V, (geschonken door M. M. Konsé, januari 1827) en dat van P. G. Witsen Geysbeek van een Delftse kan met betrekking tot de onenigheid tussen Cornelis Tromp en De Ruyter (januari 1827)¹⁴, lagen voornamelijk op historisch terrein.

De schenker van dit laatste voorwerp was de in zijn tijd als dichter en criticus bekende Pieter Gerardus Witsen Geysbeek (1774-1833) (Afb. 8). Ook met de beoefening der vaderlandse geschiedenis hield hij zich bezig en met G. Engelberts Gerrits schreef hij: „Schoonheden en merkwaardige taferelen uit de Nederlandsche Geschiedenis” in 8 delen, die tussen 1825 en 1829 verschenen¹⁵. Door deze werkzaamheden op historisch gebied had hij voor het Kabinet meer dan gewone belangstelling en hij was dan ook

¹³ *Cat. Schilderijen Rijksmuseum* 1920, nrs. 2364-2438; de lijst gevoegd bij het schrijven van het Departement dd. 17 januari 1827 omvat een belangrijk groter aantal nummers. Vier kaarten en enige „defecte schilderijen en naamborden” werden niet opgezonden, daar ze, naar Van de Kastele bericht werd, „het transport niet waardig zijn”. Aan deze schilderijen wordt door Dr. R. van Luttervelt een studie gewijd in het eerste deel van het *Jaarboek van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut*, Istanboel.

¹⁴ Elisabeth Neurdenburg, *o.c.*, nr. 203; M. S. Wiener, „Een inscriptie op eene 17e eeuwse kan in het Nederlandsch Museum te Amsterdam”, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* 32 (1917) blz. 149; E. Pelinck, „Oranje-ceramik uit 1675”, *Bulletin Rijksmuseum*, 1955, blz. 18, afb. 5.

¹⁵ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV (1918), kol. 653.

maar al te bereid, de Delftse kan eigenhandig naar Den Haag te brengen, om bij die gelegenheid, zowel het Kabinet te bezichtigen, als met Van de Kastele in nader contact te treden. Het waren namelijk grote plannen, die Witsen Geysbeek aan Van de Kastele wilde voorleggen en waarvoor hij diens medewerking hoopte te winnen. Ongelukkigerwijze deed zich de mogelijkheid, deze bij zijn bezoek uiteen te zetten, niet voor, en hij sprak toen met Van de Kastele af, hem zijn ideeën schriftelijk te melden. D.d. 24 juli zond Witsen Geysbeek nu twee „voorslagen”, de ene over de uitgave van een groot geïllustreerd werk over de historische voorwerpen in het Kabinet, dat in afleveringen zou kunnen verschijnen en waarvan hij de tekst zou verzorgen, het andere een plan voor de oprichting van een Koninklijk Museum van Nationale Gedenkstukken.

Voor al het tweede plan had, was het tot uitvoering gekomen, verstrekkende gevolgen kunnen hebben. Na er op gewezen te hebben, dat in de periode der Franse revolutie de Nederlandse monumenten, in tegenstelling tot die in Frankrijk, grotendeels onbeschadigd waren gebleven, vervolgde hij:

„Doch behalve deze en andere openbare monumenten bestaan er in onderscheiden steden aan openbare gebouwen, kerken, godshuizen en bijzondere woningen gedenktekens, die bij het herstellen of geheel wegbreken en vernieuwen door de hand van den onkundigen arbeidsman vernield worden en onder het puin geworpen, geheel verloren gaan; de voorbeelden hiervan ziet men bijkans dagelijks.”

Hij wilde dan trachten te „behouden wat te behouden is” en stelde voor, dit doel te bereiken door verspreide oudheden, zoals de Nehalennia sculpturen te Domburg en de voorwerpen op het Stadhuis te Nijmegen bijeen te brengen.

„Ten anderen, zou men de provincieele en stedelijke besturen kunnen gelasten geene gebouwen te laten afwerpen, vernieuwen of veranderen dan na alvorens door een deskundige geïnspecteerd te zijn, die zorgen moest dat het monument onbeschadigd bleve, ingeval men het niet afbrak en zoo ja, dat het overgezonden wierde aan het voorz. Museum.”

Ter herberging van deze „Gedenkstukken” meende hij, dat het Muiderslot 16, „hetwelk reeds op zich zelve een vaderlandsch gedenkstuk is”, in aanmerking zou komen, terwijl hij zich ten slotte zelf gaarne met de leiding van een dergelijk Museum zou belasten.

¹⁶ J. Koning, *Geschiedenis van het Slot te Muiden*, Amsterdam 1827, een werk dat Witsen Geysbeek ook vermeldt en hem wellicht dit idee aan de hand gedaan heeft.

Men kan van een historisch aangelegd letterkundige als Witsen Geysbeek, die bovendien schreef in het jaar 1827, niet verwachten, dat het kunsthistorische motieven zouden zijn, die hem zijn plannen in de pen gaven. Maar wel degelijk was het een fijn historisch besef voor de monumenten, dat hem tot het opperen ervan aanleiding gegeven had. In zijn eerste voorstel schreef hij van historische voorwerpen, die hij op het Kabinet gezien had:

„Sommige zelfs hadden als heilige overblijfselen eene soort van eerbiedwaardigheid in mijn oog en vervulden mijn hart met een gevoel, hetwelk ik zoo gaarne wilde overstorten in de harten van al mijn landgenooten, die geen gelegenheid hebben om door het gezigt der voorwerpen zelve daar mede onmiddellijk vervuld te worden.”

Aan zijn oprechte liefde voor de oude monumenten in de ruimste zin kan dan ook niet getwijfeld worden en hij hoopte nu bij inwilliging van zijn plannen deze warme genegenheid, nog meer dan tot nu toe, ten nutte van het vaderland te kunnen brengen. Treffend is, hoever Witsen Geysbeek met deze voorstellen zijn landgenooten vooruit was. Vooral bij het tweede komt dit sterk naar voren. Nog twintig jaar, voordat J. A. Alberdingk Thijm in „de Spektator” zijn rubriek „Wandalisme” zou openen, en bijna een halve eeuw voor het optreden van De Stuers, werden hier reeds denkbeelden geopperd, die eerst veel later verwerkelijkt zouden worden.

Geheel origineel waren deze voorstellen overigens niet. Ook Van de Kastele had eens plannen gekoesterd ten opzichte van het Slot te Muiden en de Nehalennia sculpturen. Maar Witsen Geysbeeks bron moet toch buiten onze grenzen gezocht worden en wel in Frankrijk, het land welks cultuur reeds zoveel eeuwen bevruchtend op de onze gewerkt had ¹⁷.

Hier had zich de door grote liefde voor de oude gedenktekenen gedreven Alexandre Lenoir ¹⁸ met taaie volharding beijverd, de monumenten, die onder het revolutionaire bewind vernietigd dreigden te worden te verzamelen en in een speciaal Museum onder te brengen. Van dit „Musée des Petits Augustins”, dat reeds in 1816 weer opgeheven werd, verzorgde Lenoir

¹⁷ Ook Alberdingk Thijm volgde later een Frans voorbeeld na en wel dat van Didron, die sinds 1844 in de *Annales Archéologiques* een rubriek „Actes de Vandalisme” had geopend (Brom, o.c., blz. 244).

¹⁸ Louis Courajod, *Alexandre Lenoir, son journal et le Musée des Monuments français* II, Paris 1886, blz. 1 e.v.

een catalogus, die in een groot aantal edities het licht zag en zijn Museum tot ver buiten Frankrijk beroemd maakte. In deze werken van Lenoir, die Witsen Geysbeek niet verzuimde te noemen, zal deze de inspiratie voor zijn plan gevonden hebben. Maar voor Nederland blijft het er als één der eerste van dien aard — zo niet het eerste — niet minder belangrijk om en Witsen Geysbeek verdient als een pionier op het gebied van de Monumentenzorg speciale vermelding.

Van de Kastele's antwoord op deze voorstellen is niet bewaard. In zijn hart moet hij zich wel tot Witsen Geysbeeks plannen aangetrokken gevoeld hebben, voorzover zij althans niet met zijn eigen positie in strijd zouden komen, maar toch zal hij, bekend als hij, — in tegenstelling tot Witsen Geysbeek — was met de ambtelijke verhoudingen, hem in het bijzonder gewezen hebben op de vele bezwaren, die eraan verbonden waren. In ieder geval kwam het bij geen der beide voorstellen tot een uitvoering en het zou nog jaren duren, voordat de vonk, die hier toch blijkbaar reeds smeulde, tot een lichtende vlam zou worden.

Een alweer, vooral uit historisch oogpunt belangrijke aankoop verrijkte het Kabinet in 1829. Het betrof hier een serie in Japan op koper vervaardigde lakportretten (Afb. 9), enige jaren tevoren aangeboden door een handelaar Dubois te Brussel. Zij moeten, vermoedelijk in het laatst der 18de eeuw, door Japanners zijn uitgevoerd naar door Nederlanders aangevoerde prenten en behoren tot een vrij aanzienlijke reeks van dergelijke voorwerpen. Met vier grote, in dezelfde techniek vervaardigde stukken, waarvan er één gemerkt is „Verlakt door Sasaja 1791”, die in 1823 verkregen werden, illustreerden zij op uitstekende wijze de relaties tussen Japan en Nederland, waar het gold het doen „aanbesteden” van lakwerk¹⁹.

Overigens beperkten de aankopen zich in deze jaren hoofdzakelijk tot kleine, door tijdgenoten

¹⁹ Eén dezer portretjes, voorstellend „Jean Milton”, werd gepubliceerd door Prof. Dr. A. E. H. Swaen in *Neophilologus* (1919) blz. 46. De daar geopperde mogelijkheid, dat deze portretjes afkomstig zouden zijn van Willem V, is dus niet juist. Dergelijke portretjes onder meer bij Douairière Jhr. H. M. Speelman, (F. W. Stapel, *Cornelis Speelman*, 's-Gravenhage 1936, blz. 211); Ernest Hart (*Transactions and Proceedings of the Japan Society*, London 2 (1892/3) blz. 110); Veiling Fr. Muller, Amsterdam, 25 Januari-1 Februari 1944, nrs. 1275-1283.

vervaardigde producten van kunstvaardigheid, als pennekunsten, schilderijen in borduurwerk, of schilderwerk achter glas, voorwerpen, die van de aanvang af reeds door het Kabinet verzameld werden en in de loop van zijn bestaan in toenemende mate de verzameling zouden overwoekeren.

Toch ontbrak het in deze jaren evenmin als daarvoor aan aanbiedingen van betekenis, maar zonder extra crediet was aan de verwerving daarvan niet te denken. Zo meldde J. Blaubeen te Goes in 1823 aan Van de Kastele de veiling van een verzameling van opgezette vogels en schilderijen, behorend aan zijn schoonvader de heer Slabber, waarbij zich ook bevond een gedreven zilveren strooischotel met een relief van een overwinnaar, gevolgd door krijgslieden, aan wien de sleutels van een stad worden aangeboden en die f 500.— à f 600.— zou moeten kosten. Het volgend jaar waren het een zilveren kan en beker, naar het heette afkomstig van Luther, in het voorjaar van 1827 een ivoren Christusbeeld en ruim een jaar later een schaakbord, toegeschreven aan Van der Werff²⁰, die het Kabinet aangeboden werden. Maar geen van deze voorwerpen bereikte de instelling en zelfs een gelegenheid om van het na 1795 zo rigoureuus uiteengeslagen stadhoudelijke meubilair iets terug te krijgen, die zich het jaar daarop voordeed bij de aanbidding van een kristallen kroon. afkomstig van de Koning-Stadhouder, werd voorbijgegaan.

Van al deze aanbiedingen was echter de belangrijkste, die van de Rotterdamse chirurg C. v. Hattem en nergens kan het tenslotte zonder resultaat afspringen der onderhandelingen zo betreurd worden als hier. Niet minder dan 13 brieven van Van Hattem over deze zaak berusten nog in het Archief van het Rijksmuseum en hieruit valt, hoewel Van de Kastele's minuten niet bewaard zijn, het verloop der onderhandelingen vrij nauwkeurig na te gaan. Een eveneens aanwezige, door de eigenaar samengestelde catalogus, geeft ons bovendien inzicht in dit hoogst belangrijke geheel. De 12de september 1826

²⁰ Met schrijven van 30 juni 1828 stelde Van Ewyck Van de Kastele van het aanbod van dit schaakbord, dat geschiedde door B. Abraham. In de veiling A. Gevers Azn, Rotterdam, 24 Juli 1827 werd voor f 200.— door Abrahams gekocht: „No. 55 Een schaakspel met uitmuntende, van palm- en ebbenhout gesneden Figuren, door den Ridder A. van der Werf”, welk stuk wel hetzelfde zal zijn als het aan het Kabinet aangeboden.

had Van Hattem zich voor het eerst tot het Kabinet gewend, om zijn verzameling 17de en 18de eeuwse ivoeren, die toen uit ongeveer 70 stuks bestond en waarvoor hij twintig jaren „gesprokeld” had, aan te bieden. Op deze aanbieding is men toen blijkbaar niet ingegaan en eerst in juni 1830 meldde Van Hattem zich andermaal. Zijn verzameling was inmiddels uitgegroeid tot 133 stukken, waarbij 112 ivoeren, die blijkens de namen der meesters die hij noemde, voor een deel zeer belangrijk moeten geweest zijn.

Van de Kastele, die door een bijgevoegde catalogus de betekenis van deze verzameling reeds kon gissen, verkreeg nu, daar Van Hattem geen stukken uit Rotterdam wilde opzenden, machtiging de verzameling persoonlijk te gaan zien. Bij dat bezoek vroeg Van Hattem f 200.— per stuk voor 100 stukken door Van de Kastele uit de verzameling uit te zoeken. Op dit voorstel kwam hij enige dagen later terug en hij was toen bereid genoeg te nemen met f 180.— per stuk en voor de gehele collectie f 20.000.— wat een belangrijke reductie was, daar de verzameling nu reeds 170 voorwerpen telde, waarvan 140 ivoeren. In september ontving Van Hattem echter een brief van het Ministerie, waarbij men hem berichtte, dat zijn aanbod niet aanvaard werd. Hij had een vermoeden, dat de politieke moeilijkheden, tengevolge van de Belgische Opstand aan deze weigering niet vreemd waren en was nu bereid de zaak aan te houden „tot tijd en wijle die oproermakers gestraft zullen weezen”.

Het duurde nu ruim zes jaren, voordat Van Hattem de overname van zijn verzameling weer ter sprake bracht. De gezondheidstoestand van de 68-jarige was inmiddels slecht geworden en hij was tot nog verdere concessies bereid. In december 1836 zond hij weer een catalogus en hij voegde hier enige geschenken uit zijn collectie bij, bestemd voor de leden der koninklijke familie en Van de Kastele, in de hoop daarmee zijn zaak gunstig te kunnen beïnvloeden, een poging die, voorzover het Van de Kastele zelf betrof, door dezen natuurlijk met minachting van de hand werd gewezen.

Aan het eind van het jaar was Van Hattem geneigd voor f 16.000.— de gehele verzameling over te doen, maar er bleek geen zegen op deze zaak te rusten en in januari 1837 moest Van de Kastele hem berichten, dat de koop niet door kon gaan daar „Z.M. alle onnodige uitgaven voor luxe” vermeed.

De gelegenheid een zo fraaie collectie 17de

en 18de eeuwse ivoeren te verwerven was hiermede voorgoed verkeken en om een beeld te geven van hetgeen daarmee verzuimd werd, laat ik de voorwerpen uit Van Hattem's catalogus, voorzover er namen der makers bijgevoegd zijn, de revue passerren:

FRANCIS BOSSUIT 21

Jupiter en Antiope
Selenus
Susanna en de Ouden
Loth met zijn dochters
Portret van Burgemeester Witsen, rond basrelief

ELHOVEN 22

Een wijkan met een triomphtocht van Nepthunus met 21 beelden gemonteerd met verguld koper

GRIPPELLO 23

Ronde doos met vrouwe-portret

A. QUELLINUS 24

Een stuk van het grootste soort, verbeeldende vier kinderen met een boek worstelende door Artus Quellinus schulpt, anno 1640
Idem, voorstellende een moeder met vijf kinderen

QUINOI 25

Een groot Christusbeeld
Het pauselijk wapen
Het portret van Racine

VINKENBRINK 26

Een groep van vijf kinderen voorstellende de Wijnoogst

VAN DER WERFF 27

Het portret van Prins Eugenius van Savoije
Idem van Burgemeester Wesselius Engeling
Een mansportret met een allongepruik
Een marmeren groep kinderen door A. Quellinus en drie stukken in toetssteen door Dirk van Rijswijk.

²¹ Francis van Bossuit (1635-1692). De eerste vier reliefs kunnen dezelfde zijn die in Mattys Pool, *Cabinet de l'art de sculpture de Francis van Bossuit*, Amsterdam 1727 respectievelijk afgebeeld zijn op pl. 25, 31, 11, 12.

²² Ignaz Elhafen, Thieme Becker, *Lexicon*, X. T., Leipzig 1914, blz. 453.

²³ Gabriel Grupello (1644-1730) *Ibidem*, XV. T., Leipzig 1922, blz. 148.

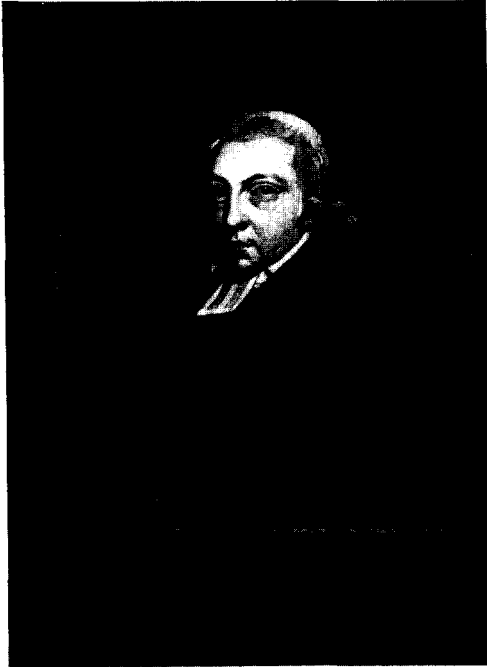
²⁴ Over Quellinus' werken in ivoor, waarvan nog slechts zeer weinig bekend is: Juliane Gabriels, *Artus Quellien*, Antwerpen 1930, blz. 268.

²⁵ Voor François du Quesnoy (1597-1643) zie: Mariette Fransolet, *François du Quesnoy*, Brussel 1942, waar echter maar een gedeelte is opgenomen van het vele, dat zich hier te lande in de 18de eeuw en later bevond.

²⁶ Albert Vinckenbrinck (1604-1664/5), Thieme Becker, *Lexicon*, XXXIV. T., Leipzig 1940, blz. 390.

²⁷ Adriaen van der Werff (1659-1722).

HET KONINKLIJK KABINET VAN ZELDZAAMHEDEN

Afb. 1. Reinier Pieter van de Kastele, Directeur van 1816 tot 1840. Zwartekunstprent naar C. Hodges 1804. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

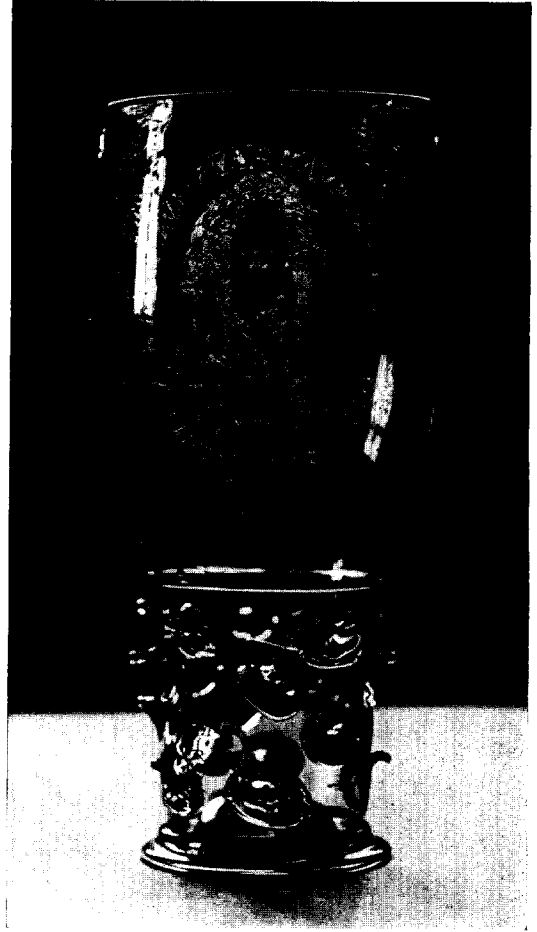
Afb. 2. Jonge vrouw met hondje op de armen, terracotta door P. Xavéry, 1673. Aanwinst 1825, thans Rijksmuseum.

Afb. 3. Tegel door Frederik van Frijtom. Aanwinst 1825, thans Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 4. Beker van groen glas, Nederl. of Duits werk, begin 17de eeuw.
Aanwinst 1825, thans Rijksmuseum.

Afb. 5. Roemer van groen glas met gegraveerd portret van Maurits en stadsprofiel van Dordrecht.
Aanwinst 1825, thans Rijksmuseum.

Afb. 6. Schotel van wit glas, gegrav. d. W. van Heemskerk, 1685, verm. v. h. huwelijk van zijn dochter Johanna.
Aanwinst 1825, thans Rijksmuseum.

Afb. 7. Stenen doopvont, in 1820 in de fundamente van de kerk te Slavoren gevonden.
Aanwinst 1825, thans in de kerk te Janum.

Bij deze lijst moeten dus nog verscheidene tientallen anonieme, gedeeltelijk zeker eveneens belangrijke stukken gevoegd worden en de Rotterdamse dokter zal dan ook in zijn lofuitingen over zijn verzameling niet overdreven hebben. Dat de aankoop van dit voor Nederland zo unieke geheel niet doorging, lag zeker niet aan Van Hattem, die met zijn prijs voor het geheel van tenslotte bijna 200 stuks gedaald was tot het ongetwijfeld zeer geringe bedrag van f 16.000.—, evenmin aan Van de Kastelee, voor wien geen moeite te veel was geweest, de onderhandelingen met succes te bekronen. Maar het was kennelijk de weinig rooskleurige toestand, waarin Nederland, sinds de afscheiding van België, was komen te verkeren, die het den Koning niet verantwoord deed achten, een uitgave voor een dergelijk doel goed te keuren.

De laatste tien jaren van de regering van Willem I staan juist op het gebied der credietverlening voor zaken van kunst en cultuur wel in grote tegenstelling met de beginperiode van zijn bewind. Onder het motto, dat bedragen voor kunst besteed „onnoodige uitgaven voor luxe” waren, liet men een reeks gelegenheden, die zich niet meer zouden voordoen, voorbijgaan en werden belangrijke aanbiedingen, als die van Van Hattem, van de hand gewezen. Slechts bij hoge uitzonderingen werden in deze jaren nog extra credieten verleend en het mag wel als een bewijs van Willems voorkeur voor ethnographica gelden, dat het juist twee collecties van dien aard waren, die tot deze excepties behoorden. Vooral bij het verwerven van de eerste dezer beide verzamelingen, die bijeengebracht was door de boekhouder bij de Nederlandse Factorij in Japan, J. F. van Overmeer Fischer, was het Kabinet ten nauwste betrokken.

Toen deze collectie te koop bleek, werd Van de Kastelee, tezamen met het vroegere opperhoofd te Japan, H. Doeff, opgedragen over deze verzameling een rapport uit te brengen. In dit rapport 30 juli 1831 uitgebracht, werd gewezen op de wenselijkheid van aankoop van het geheel, dat de eigenaar, met alle onkosten, op een bedrag van f 41.600.— was te staan gekomen. In januari van het jaar daarop besloot de Koning toen tot overname van de gehele collectie voor deze som, die „voorlopig en tot een meer gunstige toestand in 's Rijks financiën” uit zijn eigen middelen werd gevonden²⁸. Tevens werd bepaald, dat deze aanwinst, onder Van de Ka-

steel's directie, geplaatst zou worden op het Binnenhof, in een gedeelte van het zogenaamde geldkantoor van Holland, „daar in de benedenvertrekken van het Mauritshuis hiertoe geen genoegzame plaats” was.

Moest dus deze verzameling in een afzonderlijk gebouw geherbergd worden, geheel los van het Kabinet bleef de collectie verzameld door Dr. Ph. Fr. B. von Siebold²⁹, die zes jaren later verworven werd. Van Siebold, die deze verzameling bij zijn verblijf in Japan bijeengebracht had, was door zijn wetenschappelijke werken over dat land, reeds bekend geworden. De bedragen, zowel aan deze werken, als aan zijn collectie ten koste gelegd, waren zijn financiële draagkracht echter te boven gegaan en in juli 1837 gaf hij den Koning in een rekest er van kennis, dat hij bereid was tegen zekere voorwaarden van zijn verzameling afstand te doen³⁰. Ditmaal werd eveneens een commissie benoemd voor het uitbrengen van een rapport, waarin thans Van de Kastelee zitting had met de Hoogleraar C. G. C. Reinwardt³¹ en Cock Blomhoff. Ook dit rapport, dat de aankoop der verzameling ten sterkste aanried, had gunstige gevolgen en reeds in juni van het volgend jaar droeg de Koning de Minister op met Von Siebold in onderhandeling te treden over de overname van de gehele collectie voor het bedrag van f 58.500.—, waarop de commissie deze geschat had. Von Siebold aarzelde niet op deze voor hem „hoogst gunstige beschikkingen” in te gaan, waarmede de natie andermaal verrijkt werd met een omvangrijke ethnografische collectie³².

Minder vlot liep het met de huisvesting van deze verzameling. Von Siebold had zijn rekest aan de Koning vergezeld doen gaan van een uitvoerig exposé over een Ethnografisch Museum in Nederland. Hierin bepleitte hij onder meer, bij aankoop van zijn collectie, samenvoeging daarvan met die van Van Overmeer Fischer en de gelijksoortige voorwerpen in het Kabinet. Voor een dergelijk omvangrijk geheel was de ruimte op het Mauritshuis echter ten enenmale ontoereikend. Ook andere gebouwen in Den

²⁹ Philipp Franz Balthasar von Siebold (1796-1866) *Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek*, Dl. V, 1921, kol. 730.

³⁰ Le Roux, *o.c.*, blz. 7.

³¹ Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854), *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, Dl. IV, 1918, kol. 1135.

³² Le Roux, *o.c.*, blz. 11.

²⁸ Le Roux, *o.c.*, blz. 9.

Haag bleken ongeschikt, terwijl medewerking van het gemeentebestuur wegens financiële bezwaren, geweigerd werd. Een ogenblik werd toen nog het plan geopperd, het gehele Maurits-huis ter beschikking te stellen voor een Ethnografisch Museum en het Kabinet van Schilderijen en het resterende gedeelte van dat van Zeldzaamheden in een nieuw gebouw onder te brengen, terwijl daarna nog verschillende mogelijkheden ter vestiging van de verenigde volkenkundige collecties in Den Haag onder ogen werden gezien. Al deze pogingen bleven echter zonder resultaat en voorlopig werd bepaald, dat Von Siebolds collectie onder zijn berusting, tegen vergoeding van huur en onderhoudskosten zou bewaard blijven in het hem behorende pand aan het Rapenburg te Leiden ³³.

Hetgeen in deze jaren op het gebied der Europese voorwerpen bij het Kabinet gevoegd werd, stond in geen enkele verhouding tot de verwerving dezer beide aanzienlijke collecties Oostaziatica.

De krijgsverrichtingen in België hadden tot direct gevolg, dat het Kabinet een reeks zaken ter illustratie van de gewichtigste gebeurtenissen in het zuiden te verwerken kreeg. Zo werd in november 1831 een aanbod aanvaard van een sabel en een geweer uit de boot van Van Speyk, geschonken door de heer P. Varkevisser. Enige maanden later zond Luit. Kol. De Boer verschillende voorwerpen, eveneens op Van Speyk betrekking hebbend, spoedig gevolgd door een — naar er uitdrukkelijk werd bij vermeld — niet gelijkend miniatuurportret van onze held, door J. A. A. Pluckx. Het jaar daarop werd een rozentak, vervaardigd uit de boot van Van Speyk, ontvangen. Inmiddels was ook de Citadel van Antwerpen aan de beurt gekomen. De daar door Generaal Chassé gebruikte stoel en een tinnen kannetje, benevens enige in de Citadel gevonden voorwerpen, moesten de herinnering aan de heldhaftige verdediging levendig houden. Onder de directe indruk der wapenfeiten dreigde het verzamelen van historische reliquieën de vorm van een jacht naar souvenirs aan te nemen.

Ook de verdere aanwinsten in deze tijd waren van bescheiden aard. De Opperkamerheer Van Reede zond in April 1835 een zilveren lepel met de beeltenissen van Willem en Maria gedateerd 1689 ³⁴. Ruim een jaar later werden

³³ *Ibidem*, blz. 12 e.v.

³⁴ *Cat. Goud- en Zilverwerken Rijksmuseum*, 1952, nr. 392.

door de heer Van der Star twee glazen geschonken, het ene met de beeltenis van Willem V, het andere met die van zijn gemalin.

Aan aanbiedingen bleef het ook nu niet ontbreken. In mei 1834 meldde A. A. Cohen, dat hij een ebbenhouten kabinet en een porceleinen koffiekant te koop had, een aanbieding waaraan echter geen gevolg werd gegeven. Enige tijd later kwam A. M. Vitali, Weduwe Siepman, te Amsterdam, terug op haar reeds vroeger gedane aanbieding van een kunstig gesneden appel, die zij nu voor het niet geringe bedrag van f 1.000.— van de hand wilde doen. Het was de bekende palmhouten appel, met de werken van barmhartigheid, gesneden door Albert Vinckenbrink, die reeds in zijn inventaris voorkomt en blijkens een bijgevoegde gedrukte beschrijving in 1772 in het bezit was van Louis Pousset, horlogemaker te Amsterdam ³⁵. Ook dit stuk werd niet verworven en het kwam later in het bezit van de verzamelaar C. Becker, na wiens dood het in 1904 te Frankfort voor f 4.000.— geveild werd ³⁶.

Daarop volgde in het begin van 1837 het afwijzen van Van Hattems aanbod en eerst in april van het volgend jaar werd het Kabinet weer met een aanwinst van enige betekenis verrijkt. De 21ste van die maand zond de Minister twee manden met voorwerpen, opgegraven bij werkzaamheden aan de Rijn in de nabijheid van Arnhem. Het was een collectie voornamelijk bestaande uit een veertigtal kruiken en fragmenten daarvan, die in een begeleidende lijst door de Ingenieur van de Waterstaat, P. W. Conrad, zo goed mogelijk beschreven waren. Daar er zich bij deze zending enige in het Leidse Museum van Oudheden behorende stukken bevonden, had de eerste Conservator van dat Museum, Dr. C. Leemans ³⁷, zich ter bezichtiging van de collectie naar Den Haag begeven. Voor het eerst is hier sprake van contact met deze nauwgezette en kundige leerling van Reuvens, wiens studieveld evenmin als dat van zijn leermeester, tot de Oudheid beperkt was. In zijn over deze

³⁵ D. Franken Dzn, „Albert Jansz. Vinckenbrink”, *Oud-Holland* 5 (1887) blz. 79.

³⁶ De appel verscheen daarna weer op een veiling bij Lempertz, Keulen 18 November 1941, zie: *Wet-kunst* 9 November 1941, blz. 4.

³⁷ Voor Conradus Leemans (1809-1893), sinds 1835 eerste conservator, sinds 1839 directeur Museum van Oudheden te Leiden, zie, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Dl. IX, 1933, kol. 584; W. D. van Wijngaarden, o.c.

voorwerpen aan Curatoren der Leidse Hogeschool uitgebracht rapport van juli, schreef hij over de voor het Kabinet bestemde zaken:

„[Zij] zijn belangrijk voor de geschiedenis der kunst, de kennis der kleding enz., en de taal van het vaderland; zoodat ik meen te mogen verzekeren, dat het Kon. Kabinet v. Zeldzaamheden daarmede een aanwinst zoude erlangen welke welligt ééning en zeer zeker hoogst zeldzaam genoemd mag worden...”

Bij het graven van het Noordhollandse Kanaal waren eveneens enige Duitse kruiken aan den dag gekomen, die met een aantal andere, voor het merendeel weinig belangrijke voorwerpen, verzameld waren door J. C. Baron du Tour en door deze in 1824 en 1825 aan het Kabinet waren gezonden. De vondsten bij deze beide opgravingen gedaan, gevoegd bij enige, o.a. door de heer Fenema geschonken kruiken, vormden nu tezamen een kleine collectie Duits aardewerk, die door de nauwkeurige kennis omtrent de herkomst der meeste voorwerpen reeds van zekere waarde was.

Inmiddels was het ogenblik aangebroken waarop Van de Kastele zich verplicht voelde, zijn taak als Directeur van het Kabinet van Zeldzaamheden neer te leggen. Hij was nu in de zeventig, had enige jaren tevoren een oogoperatie ondergaan en zijn gezondheidstoestand was niet meer van die aard, dat hij zijn volle krachten aan het Kabinet kon wijden. In het voorjaar van 1840 wendde hij zich, met een uitvoerig schrijven tot de Minister, verzocht ontslag uit de dienst, motiveerde zijn ontslag-aanvraag in den brede en voegde er het verzoek bij, zijn zoon A. A. van de Kastele tot zijn opvolger aan te stellen. Bij besluit van 3 juni werd hem dit ontslag met recht op pensioen per 30 juni verleend, terwijl zijn zoon met ingang van 1 juli in zijn plaats werd benoemd. Hiermede was een einde gekomen aan de bestuursperiode van de man, die het Kabinet in officiële functie 25 jaren lang onder zijn hoede had gehad en verscheidene jaren daarvoor reeds met de oprichting ervan bezielde was.

Zeer veel werk had Van de Kastele in deze jaren verzet. De stichting had hij helpen voorbereiden, de inrichting aan het Buitenhof, wat later die in het Mauritshuis waren volgens zijn inzichten geschied en in de groote ontwikkeling der verzamelingen had hij een zeer werkzaam aandeel gehad. In een uitgebreide briefwisseling, zowel met officiële instanties als met talloze particulieren, had hij de belangen van het Kabinet voorgestaan en onvermoeibaar was hij steeds

geweest in zijn pogingen belangrijke stukken of hele verzamelingen te verwerven. Zijn ambitie, snelle bevattelijkheid en brede eruditie waren hem bij dit alles zeer te stade gekomen en dank zij zijn talrijke relaties was hij in staat geweest, in wijden kring de belangen van het Kabinet te bepleiten, waardoor hij de brug voor menige gift en aankoop had kunnen slaan. Niet zonder trots kon hij dan ook aan het einde van zijn loopbaan de Minister schrijven, dat sinds 1816 de omstreeks 900 stuks omvattende kern, gevormd door de collectie Royer, tot meer dan 9000 voorwerpen was uitgebreid.

Een wetenschappelijk man echter van het formaat van Von Siebold, Reuvens of Leemans was Van de Kastele niet. Wel had hij zich na zijn benoeming in 1816 met grote ijver op de studie der ethnographie toegelegd, maar hij was toen reeds tegen de vijftig en voor een diepgaand onderzoek op dit voor hem aanvankelijk zo vreemde terrein ontbrak het hem bij zijn dubbele functie stellig aan tijd.

Zijn publicaties waren weinig talrijk en, zie ik goed, niet van bijzondere betekenis. Meer lag hem, krachtens zijn aanleg en opleiding, het gesproken woord. Voor de Haagse Tekenacademie hield hij, ook na zijn benoeming aan het Kabinet nog een redevoering. Bij gelegenheid van de jaarlijkse prijsuitdeling van 1818 sprak hij over „De verwantschap tusschen den schilder en den dichter.” Ook voerde hij voor de Maatschappij „Diligentia” enige malen het woord en het was waarschijnlijk daar, dat hij een verhandeling ten beste gaf „Over de Volkenkunde”, waarvan een exemplaar in zijn handschrift bewaard is. Maar ook hier ging het meer in de breedte dan in de diepte. Zijn voordracht over de volkenkunde getuigde zeker van een wijde blik en het mag wel als karakteristiek voor hem beschouwd worden, dat hij niet één onderdeel aan een dieper onderzoek onderwierp, maar er de voorkeur aan gaf, een beeld te ontwerpen van het gehele, rijk geschakeerde, alle volken der aarde gelijkelijk omvattende terrein.

Ook bij de inrichting van het Kabinet had hem dit veelomvattende beeld voor ogen gestaan en de overstelpende veelzijdigheid der verzameling was er een logisch gevolg van geweest en had ook alleen maar zin, gezien van die breede gezichtshoek uit.

Over het algemeen zal Van de Kastele's brede opvatting wel aan die van zijn tijdgenoten beantwoord hebben en eerst van weinige jaren voor het einde van zijn loopbaan dateert het

plan voor een Ethnographisch Museum van Von Siebold, dat deze, tegelijk met zijn rekest in 1837, aan de Koning opzond en dat met betrekking tot de aard dezer Musea geheel nieuwe richtingen aangaf³⁸.

Dit plan beperkte het terrein, waarop een Ethnographisch Museum hier te lande zich moest bewegen, tot „vooral buiten-Europische” landen en week ook door zijn wetenschappelijke, rijpelijk overwogen indeling, sterk af van Van de Kastele's inzichten. Zoals wij zagen, kon aan deze voorstellen, die ook samenvoeging van Von Siebold's verzameling met de overige verwante collecties voorstonden, geen uitvoering gegeven worden ten gevolge van financiële bezwaren en voorlopig bleef alles bij het oude. Juist in deze tijd nu, ging het bestuur over in handen van een nieuwen directeur en het zou moeten blijken, of er onder diens bewind voldoende inzicht zou bestaan in de wijzigingen die zich ten opzichte van de aard van een ethnographisch Museum aan het voltrekken waren, om bijtijds de bakens te verzetten in overeenstemming met de nieuwe eisen.

A. A. van de Kastele was in 1814 te 's-Gravenhage geboren en reeds op veertienjarige leeftijd als zijn vaders assistent aan het Kabinet verbonden. Hij had zich toen verder in verschillende studievakken bekwaamd, zijn vader bij diens ernstige oogziekte veel werk uit de handen genomen, en volgde nu, nauwelijks 26 jaar, deze als directeur op, in welke functie hij tot 1876 werkzaam bleef.

Reeds weinige jaren na Van de Kastele's benoeming, werd het duidelijk, dat de hervormingen, zoals Von Siebold die in zijn plan aangegeven had, voor zeer lange tijd achterwege zouden blijven. In 1844 wendde Von Siebold zich met een verzoekschrift tot Willem II waarin hij wederom de samenvoeging der ethnographische collecties naar voren bracht en voorstelde deze in een te Leiden te vestigen Museum samen te brengen. Toen echter ook dit verzoek, bij gebrek aan middelen, niet ingewilligd werd, meende Von Siebold het zijne gedaan te hebben en gaf hij zijn pogingen op³⁹.

Over Van de Kastele's standpunt ten opzichte van dergelijke denkbeelden geven de Amsterdamse documenten ons geen bijzonderheden. Opgevoed als hij was in de ideeën van zijn vader, valt het echter aan te nemen, dat zijn ziens-

wijze ten opzichte van een Ethnographisch Museum wel dezelfde als die van zijn voorganger geweest zal zijn. Bovendien zou een splitsing in het Kabinet, zowel het uiteenslaan van het levenswerk van zijn vader, als aanzienlijke inkrimping van de aan zijn zorgen toevertrouwde verzamelingen betekenen. Een oplossing in dien zin zal hem dan ook niet slechts als geenszins noodzakelijk, maar zelfs als in hoge mate ongewenst voorgekomen zijn. Voorlopig behoefde Van de Kastele op dit terrein echter niets te vrezen en kon hij het beheer van het Kabinet in ongewijzigde toestand ter hand nemen.

Het jaar volgend op zijn aanstelling bracht hem in contact met een voor die dagen typische uiting van verering van het roemruchte voorgelacht. Bij gelegenheid van de plechtige onthulling van het standbeeld van De Ruyter te Vlissingen op 26 augustus 1841, was een tentoonstelling ingericht met betrekking tot onze zeeheld en Zeeland in het algemeen. De catalogus van deze tentoonstelling geeft ons een beeld van de vele De Ruyter-gedenkstukken, die men had weten bijeen te brengen⁴⁰. Ook het Kabinet had, overeenkomstig de machtiging van de Minister (van 2 juli van dat jaar) enige voorwerpen ingezonden en wel de gouden keten, door de Amsterdamse Admiraliteit aan De Ruyter geschonken, een gouden sabel van deze en diens harnas, dat reeds vóór 1824 door het Kabinet was ontvangen van de directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen.

Hetzelfde jaar bracht de verzameling een zeer belangrijke aanwinst, bestaande uit enige stukken majolica, die door de Luitenant-Kolonel J. E. Humbert in 1825 te Lucca voor het Rijk waren verworven en nu door het Archaeologisch Museum te Leiden werden opgezonden. Reeds in 1822 was door de heer Huyssen van Kattendijke aan het Kabinet een majolicaschotel geschonken en thans volgden niet minder dan zeven stuks. Hierbij bevonden zich een grote tegel uit Faënze, gedateerd 1528, de Aanbidding der Koningen voorstellend (Afb. 10)⁴¹, een schotel uit Deruta met een voorstelling van Christus en

⁴⁰ *Catalogus van schilderijen en oudheden tentoongesteld te Vlissingen den 26sten Augustus 1841 en volgende dagen*. De nrs. 3, 4 en 19 werden door het Kabinet ingezonden.

⁴¹ Neurdenburg, *Gids Oud Aardewerk Rijksmuseum*, nr. 110; Bernard Rackham, „Italian Maiolica: Some debated attributions; a Follower of Signorolli”, *The Burlington Magazine*, 93 (1951) blz. 110, fig. 3.

³⁸ Le Roux, *o.c.*, blz. 63 e.v.

³⁹ *Ibidem*, blz. 16 e.v.

Thomas ⁴², een 1514 gedateerde kan uit Siena (Afb. 11) ⁴³ en de zeer fraaie schotel met het wapen der Florentijnse familie Ridolfi en een voorstelling van de belasting van Apelles, welk uitermate belangrijk stuk aan de te Castel Durante werkende kunstenaar Nicolo Pellipario wordt toegeschreven. (Afb. 12) ⁴⁴.

Een collectie haardstenen, zogenaamde mopstenen, voorwerpen, die al in de 18de eeuw de belangstelling van oudheidkundigen hadden gewekt, was bij dezelfde zending gevoegd. Van Loon bracht een dergelijke haardsteen nog met de als godin vereerde Velleda in verband ⁴⁵. Eerst Van Wijn stelde vast, dat het hier voornamelijk 16de eeuws en later werk betrof ⁴⁶. Ook Reuvens wijdde in het tijdschrift „Antiquiteiten” ⁴⁷ aan de haardstenen aandacht en Leemans gaf een uitvoerige beschrijving van de 12, thans aan het Kabinet gezonden exemplaren, tezamen met andere bekende stukken in een artikel in Nijhoffs „Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde” ⁴⁸.

Betrof een gedeelte van de zending dus zaken, die reeds lang het voorwerp van onderzoek hadden uitgemaakt, van een speciaal uit de laatste jaren daterende belangstelling getuigde de overbrenging in 1845 van een fragment der wandschilderingen uit de St. Janskerk te Gorinchem ⁴⁹. Het jaar tevoren was men, wegens

⁴² Neurdenburg, *Ibidem*, nr. 113.

⁴³ *Ibidem*, nr. 94.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 100; Richard Förster, „Die Verleumdung des Apelles in der Renaissance”, *Jahrbuch Preusz. Kunstsammlungen*, 8 (1877), blz. 20 en 15 (1894) blz. 27; Otto von Falke, *Handbücher der Kgl. Museen zu Berlin, Majolika*, 1907, blz. 151; idem, *Die Majolika-Sammlung A. Pringsheim II*, Leiden 1914, afb. 1, tekst. Bernard Rackham, „A new work by Nicola Pellipario at South Kensington”, *The Burlington Magazine*, 41 (1922), blz. 21 en 127; idem, *Cat. of Italian Maiolica Victoria & Albert Museum*, London 1940, blz. 181.

⁴⁵ G. van Loon, *Aloude Hollandsche Historie I*, 's-Gravenhage 1734, blz. 154.

⁴⁶ H. van Wijn, *Huiszittend leven I*, Amsterdam 1801, blz. 522.

⁴⁷ *Antiquiteiten*, 1822, I, blz. 130; II, blz. 215.

⁴⁸ C. Leemans, „Bijdragen tot de Geschiedenis der Bouw- en Beeldhouwkunst in Nederland”, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 4* (1847), blz. 1.

⁴⁹ G. C. Labouchère, „Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zaltbommel”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 11 (1931) blz. 74.

bouwwalligheid van deze kerk, tot slopen overgegaan. Bij het afbreken waren muurschilderingen aan den dag gekomen en één der kerkvoogden, de „kunstlievende” Notaris G. C. Boonzajer — dezelfde van wie ook het merendeel der door Leemans opgezonden haardstenen afkomstig was — had Dr. L. J. F. Janssen, Conservator van het Museum van Oudheden te Leiden, van deze vondst in kennis gesteld. Deze, in de mening hier met gedeeltelijk 13de eeuws werk te doen te hebben, bracht over de schilderingen rapport uit aan de Regering, wat tot gevolg had, dat er onder toezicht van Janssen door de Gorinchemse schilder E. C. de Boer een aantal tekeningen van gemaakt werden.

Kerkvoogden deden „het best bewaarde gedeelte”, voorstellende „De bespotting van Noach” (Afb. 13), uit de muur van de kerk zagen en stelden dit ter beschikking van het Rijk. Van de te verwachten overbrenging van dit stuk werd Van de Kastele bij ministerieel schrijven van 28 juni in kennis gesteld. Dertien jaar later wijdde de Leidse Conservator een uitvoerig artikel aan de wandschildering en publiceerde daarbij tevens De Boers tekeningen, die aan de Koninklijke Bibliotheek ter bewaring waren overgedragen ⁵⁰. Janssens datering van een belangrijk deel der schilderingen viel rijkelijk vroeg uit en zij waren dan ook zeker niet zo zeldzaam als hij vermoedde. Zijn rijk gedocumenteerde verhandeling, één der eerste op dit gebied in Nederland, blijft er echter niet minder vermeldenswaardig om.

Andermaal was het een archaeoloog geweest, die zich diepgaand met vaderlandse oudheden had bezig gehouden. Van de Kastele, onder wiens hoede het enig overgebleven stuk van de schilderingen was gesteld, en die de bestudering ervan toch wel tot zijn gebied moest rekenen, voelde zich tot dergelijk wetenschappelijk onderzoek blijkbaar niet geroepen.

In 1854 verkreeg het Kabinet een vijf en dertigtal voorwerpen, gevonden bij het herstellen van het Slot Loevestein, welk kasteel ook door zijn historische herinneringen, in deze tijd veel belangstelling wekte. De collectie omvatte voor-

⁵⁰ L. F. J. Janssen, „De Gorinchemsche muurschilderingen”, *Verhandelingen Kon. Academie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, 1 (1858). Het fragment, De Bespotting van Noach, dat aan het Kabinet Zeldzaamheden werd overgedragen, is in 1935 door het Rijksmuseum in bruikleen afgestaan aan het Museum „Dit is in Bethlehem” te Gorinchem.

namelijk enige penningen, kogels, wapenen en fragmenten van glaswerk.

Vijf jaar later volgde een „kabaaï”, afkomstig van de Koning-Stadhouder Willem III, door de heer Th. P. A. E. Palairé Hooglandt te Borculo aan de Koning geschonken en door deze aan het Kabinet overgedragen, waarin men wel de fraaie kamerjapon van parse zijde met bloemen van zilverdraad bewerkt, die thans door het Rijksmuseum wordt bewaard, zal mogen zien ⁵¹.

Overziet men nu de eerste twintig jaar van Van de Kastele's directeurschap, dan kan, zelfs al houdt men rekening met enige aanwinsten op ethnographisch gebied, het resultaat niet anders dan uiterst pover genoemd worden. De Europese aanwinsten zijn alle verkregen als geschenken en geen enkel voorwerp van betekenis schijnt aangekocht te zijn. Extra kredieten, zoals in de begin-periode voorgekomen waren, ontbraken geheel. Het jaarlijkse krediet, dat aanvankelijk slechts f 300.— bedragen had, was weliswaar geleidelijk opgelopen en bedroeg voor 1830 en 1831 zelfs f 1500.—; daarna was het echter weer ingezakt tot f 950.—, waarop het tot 1874 bleef staan. Bovendien moesten uit dit bedrag alle lopende onkosten voor onderhoud e.d. voorzien worden, zodat er voor belangrijke aankopen wel niets over kon blijven.

Het is mogelijk, dat Van de Kastele pogingen in het werk gesteld heeft, verandering in deze toestand te brengen. Veeleer krijgt men echter de indruk, dat hij zijn functie geleidelijk als een sleur was gaan zien, en er niet meer op dezelfde wijze zorg aan besteedde, als zijn vader dat in diens tijd gedaan had. Verschillende oorzaken zouden voor een dergelijke gedragslijn te noemen zijn. Daar was allereerst de persoonlijkheid van de directeur zelf, die niet over die werkkraft en energie beschikte, die voor de oude Van de Kastele zo karakteristiek waren geweest en die voor het op peil houden van het Kabinet zo noodzakelijk waren. Dan was er het probleem van de beschikbare ruimte op het Mauritshuis. In de reeds lang overvolle zalen had men in 1855 nog de tot dat jaar aan het Binnenhof ondergebrachte collectie van Van Overmeer Fischer een plaats gegeven ⁵² en het toen wel

⁵¹ David van der Kellen Jr., „De relikwieën van het Huis van Oranje in het Nederlandsch Museum”, *Nederlandsche Kunstbode*, 1 (1879), blz. 4 (nr. 1106); *Tentoonstelling de Stadhouder-Koning en zijn tijd*. Rijksmuseum, 1950, cat. nr. 366 met afb.

⁵² Le Roux, o.c., blz. 9.

zeer nijpende plaatsgebrek zal geen aansporing voor uitbreiding der verzamelingen geweest zijn.

Bovenal moet de oorzaak van de onverkwikkelijke gang van zaken echter gezocht worden bij de Regering, die meende, dat haar taak zich nauwelijks verder dan het bestendigen der eenmaal bestaande toestand behoefde uit te strekken en die iedere activering, zeker wanneer deze de schatkist dierbare daalders kostte, gaarne aan het particuliere initiatief overliet.

Voor het Nederlandse kunstbezit in het algemeen en voor dat in het Rijksmuseum in het bijzonder, is het een waar geluk geweest, dat de taak die de Regering, overeenkomstig haar liberaal standpunt, niet tot haar domein rekende, door particulieren, voorzover dat in hun vermogen lag, met schitterend succes is overgenomen. Het centrum van de activiteit, die zulke aanzienlijke resultaten ten gevolge zou hebben, lag echter niet meer in Den Haag, maar in de hoofdstad des Rijks. De daar door de Maatschappij „Arti et Amicitiae” in 1854 en 1858 gehouden tentoonstellingen hadden een beeld gegeven van de rijkdom aan voorwerpen van kunst en nijverheid „uit vroegeren tijd”, welke zich nog in oud bezit bevonden of in de laatste jaren door een reeks verzamelaars waren bijeengebracht ⁵³. Vooral het succes van de laatste dezer beide tentoonstellingen deed de vraag rijzen, of het niet mogelijk zou zijn een dergelijk geheel permanent voor het publiek toegankelijk te stellen. Enige belangstellende Amsterdammers sloegen toen de handen ineen en kwamen reeds in hetzelfde jaar tot de oprichting van het Oudheidkundig Genootschap ⁵⁴, dat de stichting te Amsterdam van een Museum van „voorwerpen, voornamelijk uit onzen grafelijken en stadhouderlijken tijd”, als eerste desideratum in zijn vaan schreef. Het gelukte het Genootschap reeds spoedig, een kern van een verzameling bijeen te brengen. Niet het minst dankte het dit aan de aanzienlijke steun van Koning Willem III, die nog in 1858 een belangrijke, van zijn vader afkomstige collectie glaswerk schonk en het jaar daarop een bedrag van f 1000.— ter beschik-

⁵³ *Catalogus tentoonstelling van voorwerpen van kunst en nijverheid uit vroegeren tijd, in het gebouw der Maatschappij „Arti et Amicitiae”, 1854; Catalogus van voorwerpen uit vroegeren tijd tentoongesteld in in het gebouw der Maatschappij „Arti et Amicitiae”, 1858.*

⁵⁴ Voor de Geschiedenis van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap zie het in 1933 verschenen Gedenkboek.

king stelde, voor aankoop op de veiling Moyet. Particuliere schenkingen volgden, verschillende fraaie aankopen konden gedaan worden en de in 1865 door de Conservator David van der Kellen Jr van de „Tentoonstelling van het Museum van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap” samengestelde „Wegwijzer”, toonde overduidelijk wat in weinige jaren bereikt was.

In welke mate het Oudheidkundig Genootschap met zijn bemoeiingen voor een Museum van Vaderlandse Oudheden de taak van het Rijk overnam, moge blijken uit het feit, dat de Minister reeds in 1860 op verzoek van het Genootschap Dr. Leemans, in zijn kwaliteit van Directeur van het Museum van Oudheden te Leiden, machtigde een aantal onder de hoede van deze bewaarde en het Rijk toebehorende voorwerpen uit de grafelijke en stadhoudelijke tijd aan de Amsterdamse vereniging ter bewaring en tentoonstelling in bruikleen af te staan. Het betrof hier een reeks zaken in de laatste jaren op verschillende plaatsen, zoals bij de sloping van het Kasteel te Vollenhoven en de droogmaking van de Haarlemmermeer, te voorschijn gekomen.

Terzelfder tijd had zich, eveneens te Amsterdam, een Commissie geformeerd, uitgaande van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, die zich tot taak stelde „het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroegere dagen.”⁵⁵ Deze Commissie, waarvan Dr. Leemans voorzitter was, kon haar bemiddeling verlenen in het voor het Rijk verwerven van verschillende voorwerpen van vaderlandse kunst, die òf in het Leidse Museum bewaard moesten worden, zoals een doopvont uit Nigtevecht⁵⁶, òf weer aan het Oudheidkundig Genootschap in bruikleen afgestaan werden, wat onder meer het geval was met tapijtbehangsels uit het Huis Nettelhorst bij Lochem⁵⁷ en een stenen doodkist uit Heilo⁵⁸.

Het Kabinet van Zeldzaamheden, dat zich

⁵⁵ De verslagen van deze Commissie, die in 1860 haar eerste bijeenkomst hield en in 1870 ter ziele ging, zijn gedrukt onder de titel: *Verslagen van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroegere tijden*’, Amsterdam 1861-1870. Zij bevatten voor de oudheidkunde menig interessant gegeven.

⁵⁶ *Verslag der Commissie*, 1866, blz. 8.

⁵⁷ *Ibidem*, 1865, blz. 25; 1868, blz. 28; 1870, blz. 42. Jhr. Mr. Victor de Stuers, „*Da Capo*”, ‘s-Gravenhage [1875].

⁵⁸ *Ibidem*, 1867, blz. 17; 1870, blz. 31.

sinds 1816 ook juist het verzamelen van vaderlandse oudheden tot taak gesteld had, werd in deze zaken, die zo ergens dan toch op zijn terrein lagen, eenvoudig voorbijgegaan. Het was dan ook geen wonder, dat het daar met de aanwinsten nog bedenkelijker ging dan voor 1860. Van dit jaar tot 1874 is er op het gebied der Europese voorwerpen, slechts een overdracht te vermelden, die in 1862 door de Minister plaats vond. Met schrijven van 25 juli van dat jaar, zond de Minister een ivoren, met zilver gemonterde staf, die gediend had voor de bode of deurwaarder op het kantoor „van den Rentmeester Generaal der Domeinen van Holland en West Friesland in het Noorderkwartier, tot het einde des jaars 1811 gevestigd geweest te Alkmaar”, met het bijbehorende zilveren insigne.

Van aankopen van betekenis merkt men ook nu niets en terwijl het Oudheidkundig Genootschap op een reeks belangrijke stukken beslag wist te leggen en zo in 1862 voor ongeveer f 300.— één der mooiste, laat-Gothische meubels, het dressoir uit het Hofje van Palinck en Van Foreest, te Alkmaar kon verwerven⁵⁹, liet het Rijk alle kansen, die zich in deze tijd voordeden, voorbijgaan.

Dit alles belette echter niet, dat het aantal bezoekers zich in deze jaren in stijgende lijn bewoog. In augustus 1863 berichtte de Minister zelfs aan Van de Kastele, dat het misschien wenselijk was, om — wanneer de stroom van bezoekers zo groot zou zijn, dat de circulatie er door belemmerd werd — de deur voor „eenigen tijd en tot dat er weder wat ruimte gekomen is” gesloten te houden. Men zal deze toeloop ten dele wel mogen zien als een uiting van de algemeen toegenomen belangstelling voor antiquiteiten. Maar voor het grootste deel der bezoekers zal de gang naar het Kabinet meer een bevrediging van hun nieuwsgierigheid, dan van een oprechte interesse voor oudheidkunde geweest zijn. Reeds de naam van het Kabinet, die in het begin der eeuw, evenals in de voorafgaande, nog een serieuze klank had gehad, maar die in de loop der ontwikkeling hoe langer hoe meer associaties met kermisvermaak was gaan oproepen, moet voor deze grote categorie aantrekkelijk gewerkt hebben. Eenmaal binnengekomen, kon deze er dan genieten van de ontelbare vreemde zaken, die in de weinige vertrekken, zonder al te grote orde, opgepropt stonden en die veelal omgeven door een waas van

⁵⁹ *Cat. Meubelen Rijksmuseum*, 1952, nr. 87.

geheimzinnigheid, de fantasie vrij spel lieten.

Uit welk een verwarrende verscheidenheid de verzameling van het Kabinet bestond, blijkt duidelijk uit de „Korte Handleiding”, waarvan Van de Kastele enige edities het licht deed zien en waarin de voorwerpen volgens nummer, op de meest elementaire manier beschreven, de revue passeerden. Van de Kastele beperkte zich bij deze uitgave tot het aanbrengen van onbetekende wijzigingen in de reeds onder zijn vaders directeurschap verschenen editie, die op de „Wandelgids” van 1824 gevolgd was. Maar wat in de tijd van de laatste nog aanvaard kon worden, was thans bij de uitbreiding der wetenschap ten enenmale onvoldoende en deze „Handleidingen” spreken dan ook een duidelijke taal aangaande de zorgen door Van de Kastele Jr. aan het onder zijn leiding staande Kabinet besteed. Wel zeer sterk begon zich het verzuim te wreken, dat de verzameling niet gesplitst was in een zuiver ethnographische en één van Europese — in het bijzonder vaderlandse — oudheden.

De onhoudbaarheid van de toestand drong nu ook in bredere kringen door en kwam zelfs in de Tweede Kamer ter sprake. „Het Kabinet van Zeldzaamheden...” heette het in de Voorlopige Verslagen der Commissie van Rapporteurs betreffende de Staatsbegroting voor 1863

„heeft meende men, zooals het thans is ingerigt, noch als kunstverzameling, noch als wetenschappelijk museum waarde. Maar voor zoover dit Kabinet ethnographische bestanddeelen bevat, ware daarvan, met hetgeen het Rijk verder aan Japansche zeldzaamheden ook te Leiden bezit, eene alleszins bezienswaardige verzameling te stichten⁶⁰.

Het ongewenste van de toestand zag men in deze kringen dus blijkbaar zeer goed in, maar alle plannen tot verbetering ervan bleven stikken op het ontbreken van geschikte „lokalen” om de verzamelingen onder te brengen en op de zeer geringe geneigdheid van de regering hierin, zo nodig door het beschikbaar stellen van fondsen, te voorzien.

In de Memorie van Beantwoording van 1863 deelde Minister Thorbecke, kampioen van regeringsonthouding op het gebied van kunstzaken, mede, dat de Regering op de stichting van een Vaderlands Oudheidkundig Museum „bedacht” was⁶¹. Men stelde zich voor, dit

onder te brengen in de grote Hofzaal op het Binnenhof, die men zo juist grondig gerestaureerd had door de oude houten, zeer fraaie bekapping door een moderne ijzeren te vervangen⁶². Het begin van het volgend jaar stelde Thorbecke ook de Hoofdcommissie van de Delftse Tentoonstelling van dit plan in kennis⁶³. In 1865 echter was met de uitvoering hiervan nog niet begonnen en de Commissie van de Koninklijke Academie, die de Museumplannen vanzelfsprekend zeer ter harte ging, kreeg, toen zij de Minister in juni en daarna nogmaals in juli op de wenselijkheid wees hiertoe over te gaan, slechts ten antwoord, dat „de aandacht des Ministers op de zaak gevestigd bleef”.

Een jaar later drong de Commissie, nadat gebleken was dat andere gebouwen niet beschikbaar gesteld konden worden, nogmaals aan met hetzelfde negatieve resultaat. De Commissie opperde toen de mogelijkheid, het Muiderslot voor een Museum van dien aard in te richten, waarmee merkwaardigerwijze het denkbeeld weer naar voren kwam, dat veertig jaar vroeger door Witsen Geysbeek aan R. P. van de Kastele was voorgelegd.

De Minister kwam dit voorstel „niet verwerpelijk” voor en hij verzocht „een plan met begroting der kosten te ontwerpen.”

Nadat dit geschied was, deden de plannen voor de oprichting van een Museum Willem I te Amsterdam, dat eventueel ook vaderlandse oudheden zou bevatten, het voorstel van het Muiderslot enige tijd rusten, doch toen het de Commissie duidelijk werd, dat op de verwezenlijking van het Amsterdamse Museum niet spoedig viel te rekenen, wendde zij zich in november 1868 opnieuw tot de Minister. De inmiddels als zodanig benoemde oud-burgemeester van Amsterdam, Mr. C. Fock, berichtte nu, dat het Muiderslot niet geschikt was voor het beoogde doel en dat het Oudheidkundig Genootschap zich zou beijveren, de nodige gelden bijeen te brengen voor een Museum als bedoeld, waar ook de zich op verschillende plaatsen bevindende voorwerpen uit rijksbezit zouden ondergebracht worden. Toen de Commissie, vrezende, dat met het wachten op de uitvoering van dit plan, hoezeer op zichzelf ook toe te juichen, eveneens kostbare tijd

⁶⁰ „Voorloopige Verslagen der Commissie van Rapporteurs Staatsbegroting voor het jaar 1863”, *Handelingen 2de Kamer der Staten Generaal*, B 289.

⁶¹ *Handelingen 2de Kamer der Staten Generaal*, zitting 25 november 1862.

⁶² *Beschrijving van de Grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage* (uitg. Maat. tot Bev. v. d. Bouwkunst), 's-Gravenhage, 1907, blz. 31.

⁶³ Victor de Stuers, „Holland op zijn smalst” *De Gids* 4 (1873), blz. 354.

Afb. 8. Pieter Gerardus Witsen Geysbeck, 1774–1833.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

Afb. 9. Portret van Milton, in goudlak op zwart
verlakt fond, Japans, 18de eeuw.
Aanwinst 1829, thans Rijksmuseum.

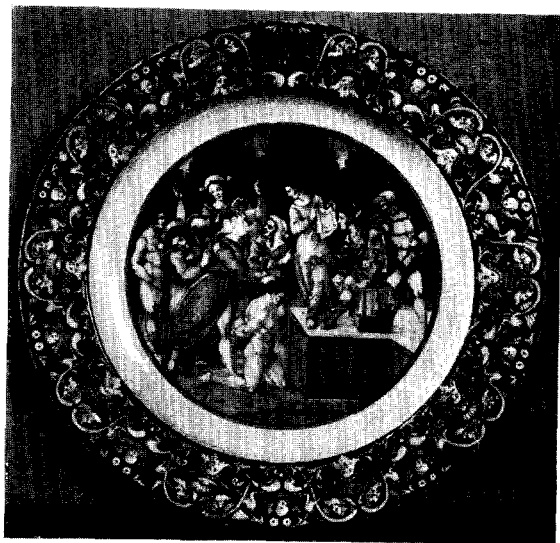

Afb. 10. Aanbidding der Wijzen, Faenza, 1528.
In 1825 te Lucca verworven.
Aanwinst 1841, thans Rijksmuseum.

Afb. 11. Kan, Siena, 1514.
In 1825 te Lucca verworven.
Aanwinst 1841, thans Rijksmuseum.

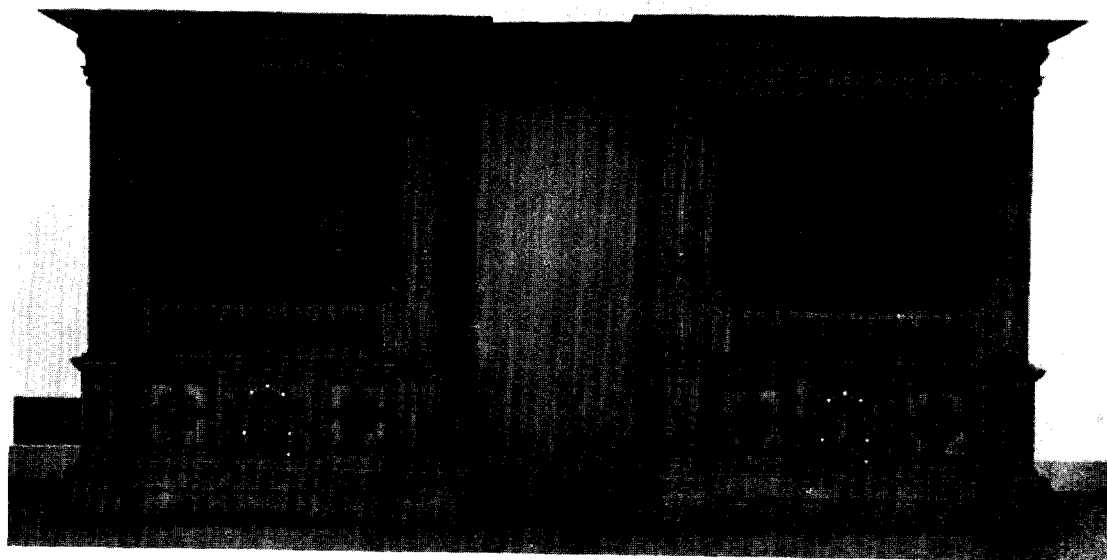
HET KONINKLIJK KABINET VAN ZELDZAAMHEDEN

Afb. 12. Schotel met voorstelling van de belasting van Apelles, toegeschr. aan Nicolo Pellipario. In 1825 te Lucca verworven. Aanwinst 1841, thans Rijksmuseum.

Afb. 13. Fragment van een muurschildering uit de voorm. St. Janskerk te Gorinchem, voorstellende de bespotting van Noach. Aanwinst 1845, thans in het Museum „Dit is in Betlehem” Gorinchem.

Afb. 14. Eiken bedsteden. 1ste kwart 17de eeuw; afkomstig uit het huis Poortugael (Ijsselmonde), in 1867 het Rijk ten geschenke aangeboden maar wegens plaatsgebrek geweigerd. Museum Boymans, Rotterdam.

zou verloren gaan en zij op haar verzoek, ditmaal slechts om een deel van de Hofzaal ter beschikking te stellen, van de Minister wederom afwijzend antwoord kreeg, gaf zij ten lange leste haar bemoeiingen op⁶⁴.

Ongetwijfeld zouden Hofzaal noch Muiderslot ideale Musea geweest zijn, maar als tijdelijke verblijfplaats waren zij zeker bruikbaar en de ingebruikneming van één der beide ruimten, zou in ieder geval een belangrijke stap in de goede richting betekend hebben. Nu moesten rijkseigendommen op de meest uiteenlopende plaatsen, dikwijls in weinig verzorgde toestand, verspreid blijven⁶⁵, terwijl bovendien het verwerven van hoogst belangrijke zaken als de prachtige vroeg-17de eeuwse eikenhouten bedsteden (Afb. 14) uit het in 1867 gesloopte jachthuis te Poortugaal (eiland IJsselmonde), onder het motief, gebrek aan ruimte, geen doorgang kon vinden⁶⁶. Want ook het Oudheidkundig Genootschap had met een tekort aan ruimte te kampen en kon lang niet alle rijksstukken een plaats bieden.

Het Museum, waar men in 1865 de eerste voor het publiek toegankelijke tentoonstelling had gehouden, droeg slechts een provisorisch karakter en de aspiraties van het Bestuur reikten veel verder.

Na het mislukken van de plannen voor een Museum Willem I gaf het Genootschap de moed niet op en het besloot in augustus 1868 krachtige pogingen aan te wenden, gelden bijeen te brengen tot het stichten van een Museum speciaal voor vaderlandse oudheden. Een dergelijke, van particulieren uitgaande poging zag men in Den Haag uiteraard gaarne en Minister Fock berichtte in zijn schrijven van 7 oktober van dat jaar, genegen te zijn bij de totstandkoming van

dat Museum, de rijksvoorwerpen aan het Genootschap in bewaring of bruikleen af te staan en ten behoeve van deze instelling „een jaarlijkse toelage op de Staatsbegroting aan te vragen”⁶⁷. In mei van het jaar daarop volgde toen een oproep van het Genootschap, een fonds voor dat doel bijeen te brengen, waarbij D. Franken Dzn. zich bereid verklaarde voor f 10.000.— te zullen bijdragen, mits voor eind december anderen voor een bedrag van f 30.000.— zouden inschrijven.

In dezelfde tijd deed dit, het Genootschap steeds met hart en ziel toegenegen, bestuurslid een brochure verschijnen „Een Museum van Kunst voor de nijverheid”, waarin hij — met verwijzing naar de ontwikkeling in Engeland en Frankrijk — op het belang van kunstvoorwerpen voor de industrie wees, een thema dat reeds bij de oprichting van het Kabinet van Zeldzaamheden was aangestipt, nu echter, bij de geweldige vlucht, die de machinale productie genomen had, op veel bredere belangstelling kon rekenen. Doch de intekening verliep niet zoals men gehoopt had, in 1870 had men het, weliswaar aanzienlijke, maar toch veel te geringe bedrag van f 17.000.— bijeen en ook twee jaar later had het Genootschap, aangewezen als het was op steun uitsluitend van particulieren, het doel nog geenszins bereikt.

Zo bleef, door de starre politiek van onthouding der Regering, de zaak van het „Vaderlandse Museum” tien lange jaren slepende. Minister Thorbecke, de beheersende figuur uit deze periode, moet de voldoening gesmaakt hebben, voor deze zaak de staatskas slechts met een minimaal bedrag bezwaard te hebben. Een blik, ver genoeg reikend om te zien, dat het vasthouden aan zijn dogma — kunst geen regeringszaak —⁶⁸ de natie onberekenbare schade moest berokkenen, was deze op vele gebieden grote staatsman, niet vergund. Ondanks de drang van invloedrijke commissiën en een zich steeds uitbreidende kring van particulieren, bleef hij tot zijn dood in de eenmaal aanvaarde stelregel volharden, daarmede de ontwikkeling van een belangrijk deel van het Nederlandse culturele leven tegenhoudend, in een mate, tot in lengte van jaren voelbaar. Eerst met het einde van Thorbecke's derde Ministerie in juli 1872 was ook het einde van deze voor de Musea zo heilloze periode in zicht. Hoezeer

⁶⁴ *Ibidem*, blz. 355 e.v. en de *Verslagen der Commissie tot het opsporen* [enz.] 1863, blz. 16 e.v.; 1866, blz. 30; 1867, blz. 44; 1869, blz. 60; 1870, blz. 54.

Voor Muiderslot in dit verband, *ibidem*, 1868, blz. 55; 1870, blz. 48.

⁶⁵ Voor de verspreide, aan het Rijk behorende voorwerpen van geschiedenis en kunst zie: De Stuers, „Holland op zijn smalst”, blz. 357 e.v. en ook blz. 352.

⁶⁶ *Verslagen der Commissie tot het opsporen* [enz.] 1867, blz. 39.

Deze bedsteden werden door het Museum van Oudheden te Rotterdam verkregen, *Cat. van het Museum van Oudheden*, Rotterdam 1904, No. 940; afgebeeld in: *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen* (uitgegeven door Maat. tot bevordering der bouwkunst), 's-Gravenhage 1894, pl. CLXXVII-XXVIII.

⁶⁷ *Jaarverslag Kon. Oudh. Gen.* 1875, blz. 19.

⁶⁸ E. Boekman, *Overheid en Kunst in Nederland*, Amsterdam 1939, blz. 36 en vooral 37.

Thorbecke's opvatting inmiddels reeds achterhaald was, bleek bij de behandeling van de Staatsbegroting in de Tweede Kamer op 4 december van dit jaar, toen een amendement van Mr. S. van Houten, vertegenwoordiger van de meer sociaal gerichte stroming in de liberale partij, tot doel hebbende een duidelijke uitspraak te verkrijgen, dat de stichting van een Museum taak der regering was, met algemene stemmen op één na, werd aangenomen⁶⁹.

Het Bestuur van het Kon. Oudh. Genootschap werd, naar aanleiding van diens verzoek om regeringssteun voor zijn museumfonds, nog diezelfde maand door Minister Geertsma, Thorbecke's opvolger, van de beslissing van de Kamer in kennis gesteld. De Minister voegde er bij, dat, daar in het nieuwe Rijksmuseum ook „zodanige voorwerpen wier zorg het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap zoo ijverig behartigd, een plaats zouden vinden”, gelden voor een afzonderlijk Museum van Oudheden door hem niet aangevraagd konden worden⁷⁰.

De zaak begon nu eindelijk in het goede spoor te geraken, maar voordat het besef van de culturele betekenis van de Musea en de oude monumenten ook wijder en dieper zou doordringen, moest er nog geducht met donder en bliksem gewerkt worden. Degene, die deze Jupiter-rol op zich nam, was — behoeft het nog gezegd te worden? — Jhr. Mr. Victor de Stuers⁷¹. In het beroemd geworden artikel „Holland op zijn smalst”, verschenen in „De Gids” van november 1873, stond hij uitvoerig stil bij de schandelijke verwaarlozing van onze kunstschaten en gaf middelen tot verbetering van de wantoestanden aan. Met onverminderde geestdrift werd in zijn „Iteretur decoctum” („De Gids”, 1874) en „Unitis Viribus” („De Gids”, 1875) op hetzelfde aambeeld gehamerd, terwijl hij in een bundel getiteld: „Da Capo”, speciaal op de verhouding tussen Regering, Kunst en Oude Monumenten wees (1875).

Maar De Stuers liet het niet bij woorden, daden — hoe lang waren deze niet uitgebleven? — deed hij spoedig volgen. De gelegenheid hiertoe kreeg hij reeds in 1874 bij de in-

⁶⁹ *Cat. Rijksmuseum, Schilderijen*, 1934, Inleiding, blz. XXXIII.

⁷⁰ *Jaarverslag Kon. Oudh. Gen.*, 1875, blz. 20.

⁷¹ *Het levenswerk van Jhr. Mr. Victor de Stuers herdacht door zijn vrienden*, Utrecht, (1913); H. E. van Gelder, „Jhr Mr Victor de Stuers, 1843-1943”, *Oudbeidd. Jaarb.*, 12 (1943), blz. 1; *idem*, „De Stuers voor 1873”, *ibidem*, blz. 5.

stelling van de Commissie van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Koninklijk Besluit 8 maart), waarvan De Stuers secretaris werd, en eerst recht het jaar daarop, bij zijn benoeming tot Referendaris van de zo juist opgerichte Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandse Zaken (1 juli 1875).

Er begon nu een krachtige wind te waaien, die, vergeleken bij het zuchtje uit de voorafgaande jaren, wel een orkaan leek. Ook over het Kabinet van Zeldzaamheden streek deze stevige bries en de vermolmd instelling werd er door tot in de grondvesten aangetast. Teneinde tegemoet te komen aan het plaatsgebrek, waarmede het Kabinet van Schilderijen zo zeer te kampen had, werd, overeenkomstig De Stuers' voorstel in zijn eerste Gids-artikel, het gehele Mauritshuis voor de schilderijen bestemd.

In maart 1875 werden nu allereerst de „Vaderlandsche” voorwerpen uit „het pandjeshuis dat op de benedenverdieping aan bederf is overgegeven”, zoals De Stuers het Kabinet van Zeldzaamheden in dezelfde verhandeling genoemd had⁷², overgebracht naar een nieuw Museum, het „Nederlandsche Museum voor Geschiedenis en Kunst”, waarvoor men het huis Prinsegracht 71 gehuurd had. Reeds 23 augustus 1875 kon dit Museum voor het publiek geopend worden. De voorbereidingen waren getroffen door de Rijks-Adviseurs en in het bijzonder door De Stuers zelf, die ook de inventaris van de eerste 1500 nummers samenstelde.

Daar de werkzaamheden van de Rijks-Adviseurs echter omvangrijk waren, werd het beheer spoedig aan een speciale Directeur opgedragen, waartoe in februari David van der Kellen Jr. werd benoemd.

Van der Kellen had met Six en Beels Van Heemstede in 1858 tot de voornaamste stichters van het Oudheidkundig Genootschap behoord, terwijl hij ook een werkzaam aandeel had gehad in de kort tevoren in „Arti et Amicitiae” gehouden tentoonstelling. In 1860 was hij conservator geworden van de verzamelingen van het Genootschap, waarvan hij de eerste gids, die in 1865 het licht zag, had samengesteld. Talrijke artikelen waren van zijn hand in de „Nederlandsche Spectator” verschenen. Zijn advies werd herhaaldelijk ingewonnen, in het bijzonder bij het tevoorschijn komen van oude muurschilder-

⁷² „Holland op zijn smalst”, *De Gids*, (1873), 4de deel, blz. 344.

ringen, op welk terrein hij een specialiteit was. Een aantal belangrijke oudheidkundige voorwerpen in Nederlands openbaar en particulier bezit, had hij in zijn in 1861 verschenen „Antiquités des Pays Bas”, geïllustreerd met door hemzelf geëetste prenten, algemeen bekend gemaakt. Zijn eigen verzameling omvatte veel zeer fraaie stukken en zou enige jaren later voor een aanzienlijk deel in Rijksbezit overgaan.

Van der Kellen bezat dus op het gebied van antiquiteiten ruime kennis en ervaring en moeilijk had men het nieuwe Museum aan een geschiktere leiding kunnen toevertrouwen. Zo was dan op slag het pium votum van vele jaren, een zelfstandig „Nederlandsch Museum”, in een eigen gebouw, met een eigen directeur, een feit geworden. Een permanent karakter kon dit Museum, met het Amsterdamse Rijksmuseum in het verschiet, uiteraard niet krijgen. Maar het belangrijke was, dat er thans een organisatie geschapen was, die zich over de vele verspreide Rijks eigendommen kon ontfermen en, voor zover dit nog mogelijk was, door geregelde aankopen de achterstand inhalen.

Zowel Van der Kellen als De Stuers zelf hebben hun beste krachten gewijd aan dit Museum dat, voordat het naar Amsterdam overgebracht werd, talrijke belangrijke aanwinsten verkreeg, maar waarvan de geschiedenis buiten het hier gestelde kader valt.

Ook het resterende gedeelte van het Kabinet werd nu spoedig in een ander gebouw geherbergd. Hiertoe werd het pand Lange Vijverberg 15 gehuurd en 1 september kon het Kabinet, thans in nieuwe omgeving, zijn deuren weer voor het publiek open stellen.

Was op deze wijze diep het mes gezet in de verzamelingen van het Kabinet, hierbij bleef het niet, ook „de staf” kreeg een beurt. Minister Heemskerck had reeds met schrijven van 27 april 1875 Van de Kastele gewezen op de wenselijkheid, om in verband met de aanstaande verplaatsing van het Kabinet, „een doelmatig ingerichte en zorgvuldig bijgewerkte Inventaris” te maken. De wijze waarop dit diende te geschieden werd toegelicht in een „Model-Inventaris”.

In de instructie van 1816 was het bijhouden van een catalogus voorgeschreven en in de „Handleiding” van 1824 spreekt R. P. van de Kastele ook van het voorhanden zijn van een dergelijke lijst⁷³. Deze is thans echter niet meer bewaard en vermoedelijk door Van de Kastele

Jr. vervangen door een nieuw, thans nog in het Archief aanwezig register, dat als inventaris echter vrijwel waardeloos is.

De Stuers, van wiens hand Minister Heemskerks brief natuurlijk was, uiterst precies op dit punt wilde nu de gelegenheid laten waarnemen hierin verbetering te brengen. Van de Kastele voelde kennelijk weinig voor deze opgave en maakte met zijn antwoord in het geheel geen haast. Eerst nadat de Minister hem nog tweemaal hierom verzocht had, meldde hij d.d. 25 augustus, dat hij door tijdgebrek de inventaris nog niet ter hand had kunnen nemen, maar dat hij hiermede zou beginnen, „zodra zulks doenlijk was”. Een ander werk, heel wat minder omvangrijk dan het samenstellen van de inventaris, maar hiermede nauw verband houdende, namelijk het uitgeven van weer een nieuwe editie van de „Handleiding”, trok Van de Kastele meer.

Maar niet voor niets bekleedde de man, die in „Holland op zijn smalst” zo terecht dit drukwerk aan de kaak had gesteld⁷⁴, thans een functie, die hem in staat stelde de uitgave van een dergelijk, voor een Rijksinstelling beschamend stuk, tegen te houden. Met schrijven van 12 augustus vroeg de Minister het handschrift van deze catalogus ter inzage, dat Van de Kastele een week later weer werd teruggezonden, onder begeleiding van een voor de samensteller weinig flatteuze brief.

„Ik verzoek U,” heette het daarin, „geen haast te maken met de uitgave van den Catalogus... Voor zulk een handleiding, hoe beknopt die ook zij, is een wetenschappelijke indeeling en een juiste omschrijving der voorwerpen onmisbaar. Taal, spelling van eigen namen, historische omschrijving en volgorde laten ... te wenschen over.”

Met dit oordeel van de man, die zelf een jaar tevoren de eerste wetenschappelijke catalogus van de schilderijen-collectie op het Mauritshuis had voltooid (15 augustus 1874), kon Van de Kastele het doen. Toch waagde hij nog een poging en 20 september zond hij, daar „de bezoekers van het Museum aanhoudend hun verlangen naar eene zoodanige handleiding te kennen geven”, nogmaals een concept, ditmaal ver-

⁷⁴ In dit artikel (*De Gids*, 1873, 4de deel, blz. 345) geeft De Stuers een aantal citaten uit deze „Handleiding” (waarvan ook Franse edities bestaan), die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten en ook nog gemakkelijk met andere te vermeerderen zouden zijn.

⁷³ R. P. van de Kastele, *Handleiding ...*, blz. 133.

gezeld door de zo zeer verlangde inventaris van het eerste vertrek. Ook nu was, zoals te verwachten viel, De Stuers' antwoord volkomen afwijzend. „Wenschelijk is het,” schreef de Minister 27 september, „dat deze handleiding geheel worde omgewerkt en naar eisch volgens een wetenschappelijk plan samengesteld.” Over de inventaris van het eerste vertrek volgde 18 december een advies van de Rijks-Adviseurs, waarvan geen afschrift in het Archief bewaard is, maar dat — naar zich laat gissen — voor Van de Kastele evenmin bijzonder vleidend geweest zal zijn.

Het was duidelijk, dat de ambtsperiode van deze directeur, die nu even in de zestig was, reeds 35 jaar zijn functie vervuld had en wiens opvattingen zo zeer van die van de nieuwe generatie afweken, ten einde liep. Met ingang van 1 juli 1876 werd hem op zijn verzoek eervol ontslag toegekend, terwijl per die zelfde datum het beheer tijdelijk aan David van der Kellen Jr. werd opgedragen.

Van der Kellen was in 1867 met het Kabinet in contact geweest, toen hij in zijn kwaliteit van gevolmachtigd Commissaris van de Nederlandse Hoofdcmissaris voor de in dat jaar gehouden Parijse Wereldtentoonstelling door de Regering gemachtigd was, een aantal voorwerpen uit de Haagse verzameling ten behoeve van deze tentoonstelling uit te zoeken.

Als één der leidende figuren in het Oudheidkundig Genootschap moet hem de heterogene aard van het Kabinet toen reeds lang bekend geweest zijn. Inmiddels was door de vorming van het Nederlandsch Museum een deel op een meer passende plaats ondergebracht, maar ook nu nog vertoonde de verzameling een onsamenhangend beeld. In zijn rapport aan den Minister, binnen twee maanden na zijn benoeming opgemaakt, adviseerde Van der Kellen dan ook tot verdere splitsing. Het Nederlandsch Museum zou de Europese zaken kunnen opnemen — weinig vermoedde men nog, hoe spoedig ook daar plaatsgebrek zou ontstaan — de Ethnographica konden bij de Leidse verzamelingen ingelijfd worden, terwijl een geringer aantal in enige andere Musea thuis behoorde. De voortbrengselen van de Kunstnijverheid wilde Van der Kellen in het gebouw laten en deze zouden dan

„de kern vormen voor een kunstindustrie Museum, eene inrichting waaraan de behoefte reeds lang gevoeld en erkend is en die meer en meer noodig wordt, wil de Nederlandsche nijverheid nog niet ver-

der door de buitenlandsche verdrongen worden. Eens zal zulk een Museum opgericht moeten worden en elken dag uitstel maakt de moeilijkheid en de kostbaarheid de daarvoor benodigde voorwerpen te verkrijgen, grooter en grooter.”

Maar voordat deze, speciaal sinds de Londense Wereldtentoonstelling van 1851 in West-Europa sterk levende gedachte, die ook in kringen van het Oudheidkundig Genootschap aanhangers vond en enige jaren tevoren reeds door Franken naar voren was gebracht, hier te lande verwezenlijkt zou worden, moesten nog verscheidene jaren verstrijken. Voorlopig was het nu geboden, zoveel mogelijk orde op zaken te stellen, daar A. A. van de Kastele's beheer niet in elk opzicht als voortreffelijk kon worden aangemerkt, een feit dat nu ook weer door Van der Kellens rapport bleek.

In zijn schrijven van 30 augustus, naar aanleiding van dit rapport, berichtte de Minister, dat Van der Kellens plannen voor schifting en splitsing der verzamelingen, overwogen zouden worden, zodra de hem in juli opgedragen inventarisatie voltooid zou zijn. Dit werk, dat veel omvangrijker bleek te zijn dan aanvankelijk was verwacht, vormde nu, gedurende de twee volgende jaren, een zeer belangrijk deel van Van der Kellens werkzaamheden voor het Kabinet. Op 27 augustus 1878 had hij de voldoening het laatste gedeelte van de ruim 10.000 nummers tellende inventaris aan den Minister te kunnen zenden, waarmede deze, sinds reeksen van jaren verwaarloosde en daardoor zeer veel omvattende arbeid, dank zij De Stuers' ingrijpen, ten slotte toch binnen redelijke termijn tot stand gekomen was.

Over het aantal bezoekers van het Kabinet zijn wij door Van der Kellens jaarverslagen — sinds 1878 verschenen deze, evenals die van de andere Rijksverzamelingen, in gedrukte vorm — nauwkeurig ingelicht. Dit bezoek was zeker aanzienlijk en bedroeg voor het tweede halfjaar van 1876 8794 personen. Ook de volgende jaren bleef deze belangstelling bestaan en in 1881 was het aantal zelfs tot 21.236 gestegen, om dan, over het laatste jaar waarin het Kabinet opengesteld was, tot 18.918 terug te lopen.

Het jaar 1878 eindigde met de aankoop van een zeer fraai gouden horloge uit de eerste helft der 18de eeuw, het werk gemerkt door Clarke en Dunster, waarop Van der Kellen voor f 500.— de hand had weten te leggen.

De aanwinsten lagen deze jaren echter voornamelijk op ethnografisch terrein, slechts in

1881 en 1882 werden ook enige Europese voorwerpen verworven, waarbij in het bijzonder 14de eeuwse ivoren genoemd moeten worden ⁷⁵.

Voor het overige bood het bedrijf van het Kabinet een weinig gevarieerd beeld. Alles stond in het teken van de op handen zijnde grote gebeurtenissen en het wachten was op het ministeriële schrijven, dat het sein tot de eerste stappen in die richting zou geven. In dit schrijven, dat onder datum van 24 april 1880 afkwam, werd Van der Kellen bericht, dat Mr. L. Serrurier, onder-directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, was opgedragen, om in overleg met hem

„te onderzoeken op welke wijze het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden ware te splitsen in eene afdeling van zuiver Ethnographie en een „Museum van vergelijkende Kunstnijverheid”.”

„Een in gemeen overleg” opgesteld verslag wachtte de Minister af.

Het bleek echter spoedig, dat er met deze werkzaamheden geen haast behoefde gemaakt te worden, daar de bouw van het Rijksmuseum nog geenszins zover gevorderd was, dat een verhuizing naar Amsterdam mogelijk was.

Serrurier, die echter in verband met de plannen voor het Leidse Museum de zaak wenste te bespoedigen, stelde een „splitsing op papier” voor, die hij dan met een assistent, zonder de voorwerpen te verplaatsen, zou ontwerpen. Van der Kellen juichte dit voorstel toe, in het bijzonder ook, daar gemeenschappelijk overleg, gegeven de vele voorwerpen waarop zowel hij als Serrurier aanspraak maakten, bij de eerste pogingen tot splitsing aanleiding tot moeilijkheden had gegeven. Zonder Van der Kellen er in te kennen, zond Serrurier nu, 2 februari 1882, zijn rapport in, wat de eerste, toen hij dit vernam, aanleiding gaf veertien dagen later een aanvullend rapport uit te brengen ⁷⁶.

Nu de splitsing in de praktijk moest worden uitgevoerd, bleek, hoe moeilijk het in vele gevallen was vast te stellen, wat aan het Ethnografische en wat aan het Kunstnijverheids-Museum moest toebedeeld worden.

„Streng genomen,” schreef Serrurier in zijn rapport,

„omvat de Ethnographie *alle* voorwerpen, die van eenig volk afkomstig zijn en kunnen aan den anderen

⁷⁵ Jaarverslagen Kon. Kabinet van Zeldzaamheden, resp. 1881, blz. 39, 40 en 1882, blz. 38.

⁷⁶ Rapport van David van der Kellen Jr. d.d. 16 februari 1882, waar de hier geschetste gang van zaken aan ontleend is.

kant alle voorwerpen van dagelijksch gebruik, die door versiering getuigenis van den kunstzin van een volk afleggen, tot de Kunstindustrie worden gebracht.”

Een absolute regel was hier niet te geven en het kon dan ook wel niet anders, of Serruriers voorstel moest op bezwaren van Van der Kellen stuiten, die deze op zijn beurt in zijn rapport van 16 februari toelichtte.

Aan De Stuers was het, nu een beslissing te nemen inzake de splitsing van het Kabinet en met schrijven van 22 januari 1883 volgde de ministeriële beschikking, waarbij, behalve het Nederlandsch- en het Ethnographisch Museum, die de voornaamste erfgenamen waren, ook de Musea van Natuurlijke Historie en van Oudheden, 's Rijks Mineralogisch-Geologisch Museum, 's Rijks Herbarium en het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen, een aantal voorwerpen toegewezen kregen. Bij dezelfde beschikking werd Van der Kellen gemachtigd, het Kabinet na 1 februari voor het publiek te sluiten. Het lot van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden was thans bezegeld.

Met het inpakken der voorwerpen, waarmede Van der Kellen half Januari reeds begonnen was, werd nu, daar het huis aan de Vijverberg vóór 1 mei ontruimd moest zijn, onverwijd voortgegaan. Bij schrijven van 24 maart berichtte Serrurier, dat het gebouw der Leidse Universiteit hem ter beschikking was gesteld voor het in ontvangst nemen van de voor het Leidse Museum bestemde zaken. De volgende maand vond de verzending in vier scheepsladingen naar Leiden plaats, waar de collectie aan het Rapenburg ondergebracht werd.

Maar waren hiermede alle Rijks Ethnografische verzamelingen binnen Leidens muren, het zou nog ruim vijftig jaren duren, voordat alle ook in één gebouw verenigd zouden zijn. Eerst in 1937 vond de opening plaats van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in het nieuwe gebouw, het voormalig Academisch Ziekenhuis, waar thans alle ethnographica bijeen waren. Een eeuw had het geduurd, voordat Von Siebolds toch zo voor de hand liggend plan, tot uitvoering was gekomen.

Het aan Amsterdam toegewezen gedeelte bereikte de hoofdstad op 18 april ⁷⁷. Bij deze, uit het Kabinet afkomstige kern, voegde zich de collectie van het inmiddels zeer uitgebreide Museum aan de Prinsegracht 71. Het aldus her-

⁷⁷ Jaarverslag Kon. Kab. v. Zeldzaamheden, 1883, blz. 30.

boren, in het Rijksmuseum ondergebrachte, Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, nog verrijkt door het prachtige bruikleen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en dat van de Gemeente Amsterdam, werd op 12 juni 1887 voor het publiek toegankelijk gesteld.

De Stuers en Van der Kellen, later Pit en zijn opvolgers bouwden, ieder naar eigen inzicht en naar gelang de omstandigheden het toelieten, voort op deze uitgelezen collectie, die uitgroeide tot een der belangrijkste culturele instellingen van Nederland.

SUMMARY

THE ROYAL GALLERY OF RARITIES AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE RIJKSMUSEUM, 1816—1883

BY TH. H. LUNSNIGH SCHEURLEER

The Royal Gallery of Rarities was founded as a museum of European and Eastern Asiatic objects of art and of applied art in the Hague in 1816. In the same year Ds. R. P. van de Kastele was appointed the director.

Located at the outset in some rooms of the so-called "Departementale School" on the Buitenhof (The Hague), it was in 1820 transferred to the ground-floor rooms of the Mauritshuis (also in The Hague), which houses a collection of paintings on the upper floor.

In 1824 Van de Kastele published his first manual recording a number of acquisitions secured between 1816 and 1924, of which the most important are the following: the collection of Eastern Asiatic objects of Mr. C. T. Royer (1816), the relics of the House of Orange and other objects transferred by King William I (1816), the silver cup with the Expedition of Dirck Schey (1820), Doll's house of Petronella Brandt (1821), the silver reliefs of Matthias Melin (1822), the Treasure of the Utrecht former minsters (1822) and the Lupus collection (1823).

In 1825 important objects of the Rijksmuseum in Amsterdam were transferred to the Cabinet (i.e., the bust of the physicist Pieter Lyonnet, two large Delft tile tableaux (fig. 3) and an extensive collection, chiefly 17th century glasses (fig. 4, 5, 6). Through purchases, the ethnographical collection was considerably enriched (collections J. C. Cock Blomhoff, 1826; J. F. van Overmeer Fischer, 1831 and Ch. Fr. B. von Siebold, 1837). In 1840 Ds. R. P. van de Kastele resigned his post as director; his son, A. A. van de Kastele succeeded him in this function and held the position until 1876. From the time of the Belgian insurrection of 1830 the interest of the government gradually began to wane. Also at the Gallery of Rarities the direction was principally confined to the maintenance of the state of affairs as it had been established, and consequently, the years of development under the first director gave way to a period of *status quo* after 1840. Among the most important acquisitions during these years was a small collection of Italian majolica, purchased by J. E. Humbert at Lucca in 1825 and transferred to the Royal Gallery in 1841 (fig. 10, 11, 12).

Only in 1875 with the appearance of Victor de Stuers was there a change in policy. The Mauritshuis was now exclusively devoted to the collection of paintings. The Dutch objects of the Gallery were transferred to a new museum, the "Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst", (the Dutch Museum for History and Art), located at Prinsegracht 71, the management of which was put in the hands of the capable David van der Kellen Jr., who the following year also became director of the remaining part of the Gallery of Rarities, which was housed in the premises at Lange Vijverberg 15. In 1883 the Gallery was abandoned and the contents were chiefly assigned to the ethnographical Museum at Leyden and the new Rijksmuseum in Amsterdam.

Also the Museum of the Prinsegracht was transferred to Amsterdam. These component parts were enriched by the loan of the Royal Archeological Society and of the City of Amsterdam, and the entire collection was made accessible to the public as a separate section of the Rijksmuseum under the name of "Dutch Museum for History and Art" in 1887.

OUDEHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK IN DE ST. MAARTENSKERK TE BOLSWARD
(verbetering)

Kol. 239 regel 7 van onder en kol. 240 regel 2-3 van boven:
50 cm. + N.A.P. moet zijn: 50 cm. — N.A.P.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Dr. H. Gerson
Dr. P. Glazema
R. C. Hekker
Mej. Dr. M. E. Houtzager
Ir. G. M. Leeuwenberg
Ir. R. Meischke
Prof. Dr. M. D. Ozinga
Mr. A. P. van Schilfgaarde
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Agnietenbergse verluchtkunst op de tentoonstelling Willet Holthuysen te Amsterdam.

A. L. de Vreese

Nationale kunstgeschiedenis

Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Rijswijkseweg 141, Den Haag. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodem-onderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, Den Haag

*1

*2

BIJ DE WISSELING VAN HET COMMANDO

De Hoofdredacteur van het Bulletin, Professor Van de Waal, heeft de wens te kennen gegeven zijn taak voor het tijdschrift over te dragen aan een opvolger, daar deze taak hem te veel afleidde van ander werk. Zoals van zelf spreekt, betreuren het Bestuur van de Bond en de Redactie van het Bulletin dit besluit. Het doet hun leed, dat Professor Van de Waal zijn zorg niet meer als Hoofdredacteur aan het Bulletin zal wijden. Gaarne willen zij in het openbaar uiting geven van hun gevoelens tegenover hem.

Toen Professor Van de Waal het hoofdredacteurschap op zich nam, maakte het tijdschrift een crisis door. De moeilijke jaren vóór en gedurende de oorlog hadden wél geen schade gedaan aan het voorname uiterlijk, dat het tijdschrift aan de zorgen van De Gelder dankte, maar de publicatie was steeds magerder geworden en eindelijk was de noodzakelijkheid gebleken de deftige dame tot een bescheiden poppetje te laten ineenkrimpen.

Na de bevrijding moest alles worden veranderd. Het tijdschrift moest fungeren als een Nieuws-Bulletin voor de Bond, meer en meer geregeld verschijnen, bovendien in een handiger formaat. Men wenste contact met andere organisaties. Verder dienden de middelen te worden gezocht om de vervulling van deze wensen mo-

gelijk te maken. In de eerste plaats moest iemand worden gevonden, die de nieuwe vorm van het tijdschrift zou vaststellen, de nodige organisatie zou tot stand brengen en gedurende de eerste jaren de leiding op zich zou nemen.

Dat heeft Professor Van de Waal gedaan. Hij heeft de vorm van het tijdschrift gevonden door het te verdelen in een meer wetenschappelijk gedeelte en in een Nieuws-Bulletin, dat maandelijks zou verschijnen. Met grote zorg heeft hij het uiterlijk vastgesteld en de samenwerking georganiseerd met het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat sindsdien het tijdschrift op allerlei wijze heeft gesteund, benevens met de vereniging „De Museumdag”. Voor een geregelde verschijning heeft hij gezorgd en het tijdschrift met overleg geleid.

De jaren van overgang zijn voorbij. De nieuwe hoofdredacteur vindt het kader gereed en behoeft alleen het werk van Professor Van de Waal voort te zetten. Thans wensen het Bestuur van de Bond en de Redactie van het Bulletin hun waardering uit te spreken voor de door Professor Van de Waal verrichte arbeid en hem hun zeer hartelijke dank te betuigen voor alle zorgen, die hij aan het Bulletin heeft besteed.

A. W. BYVANCK

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Doesburg. De restauratie van het laat-16de eeuwse pand Koepoortstraat 26 is voltooid. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Elburg. Met de restauratie van de 19de eeuwse theekoepel aan de Bagijnendijk is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Waardenburg. De 18de eeuwse zeskante koren-molen aan de Waaldijk is gerestaureerd. Molenmaker: W. H. Gerdessen te Asperen.

UTRECHT

Baambrugge. Het herstel van de witgepleisterde hofstede „Vrederust" is begonnen. Arch.: J. Baanders te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het uit ± 1630 daterende pand Barndesteeg 2 is in restauratie. Arch.bur.: v.h. J. de Meyer te Amsterdam.

— Het 16de eeuwse pand Begijnhof 2-3, waarvan nog enkele fragmenten van de v.m. houten topgevel aanwezig zijn, is hersteld. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

— Het herstel van het 17de eeuwse pand Bloedstraat 20 is ter hand genomen. Arch.: M. P. van Capelle te Amsterdam.

— Het pand Keizersgracht 384 is in restauratie.

— Het herstel van het 18de eeuwse pand Noordermarkt 19, dat een halsgevel met bergstenen vleugelstukken bezit, is voltooid. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Het uit 1741 daterende pand met halsgevel en vleugelstukken, Prinsengracht 70 is gerestaureerd. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— De restauratie van het 18de eeuwse pand Prinsengracht 901 is beëindigd. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Het pand Singel 98, het v.m. „Huis Meerbloem", wordt gerestaureerd. Arch.: Jac. Bot te Amsterdam.

Medemblik. De herstelwerkzaamheden aan het 17de eeuwse pand Vooreiland 11 zijn voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Uitgeest. De restauratie van het v.m. Rechthuis is voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Urk. Het herstel van de eenvoudige 18de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Aarch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Wormerveer. De restauratie van het pand Zaanweg 24 is voltooid. Arch.: J. Schippers te Zaandam.

Zaandam. De herstelwerkzaamheden aan de oliemolen „De Ooievaar" zijn begonnen. Molenmakers: Gebr. Husslage te Zaandijk.

ZEELAND

Aagtekerke. Met de herstelwerkzaamheden aan de bakstenen Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

Middelburg. De in de Kuiperspoort zeer schilderachtig gelegen pakhuizen zijn in restauratie. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

— De uit 1728 daterende v.m. koren-molen op het Seisbolwerk is gerestaureerd. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

LIMBURG

Heerlen. De restauratie van hoeve Geleenhof, een grote, laat-18de eeuwse bakstenen herenhof met statige voorgevel, is voltooid. Leiding: Bouwbureau der Oranje Nassau Mijnen te Heerlen.

MUSEUM-NIEUWS

International Campaign for Museums

Gaarne wil ik op deze plaats aandacht vragen voor het volgende. In het voorjaar van 1955 is op de Unesco-Icom-conferentie te Parijs het besluit genomen aan alle aangesloten landen medewerking te vragen om gedurende de tweede week van oktober 1956 een International Campaign for Museums te houden, met het doel in ruime kring belangstelling op te wekken voor de musea, teneinde op deze wijze het museumbezoek te bevorderen.

Het Nederlandse Icom-Comité heeft kortgeleden besloten gevolg te geven aan het verzoek van de Unesco. In een gecombineerde vergadering van leden van het dagelijks bestuur van de Icom en De Museumdag is men tot de conclusie gekomen, dat het wenselijk is een commissie samen te stellen, onder voorzitterschap van ondergetekende. Deze commissie zal tot taak hebben stappen te ondernemen om deze actie voor te bereiden.

Hieronder volgt een overzicht van een aantal richtlijnen samengesteld door de Unesco-Icom-conferentie te Parijs. Te zijner tijd zal mededeling worden gedaan van de plannen, die door genoemde commissie worden ontworpen.

De hoop mag worden uitgesproken, dat voor het welslagen van deze actie gerekend kan worden op de volledige medewerking van de zijde van de Nederlandse musea.

INTERNATIONAL CAMPAIGN FOR MUSEUMS

Draft Programme

drawn up at the Unesco/ICOM Meeting of Experts,
Unesco House, Paris, 21 and 22 April 1955

A - Tasks to be carried out by Unesco

1. To draw the attention of Ministers and authorities in Member States to the importance of the Campaign, in order to secure their personal co-operation and that of the appropriate government departments.
2. To solicit the help of the National Commissions for Unesco.
3. To publish items and articles in the various Unesco publications designed for the press and radio throughout the world (*Unesco World Review*, *Unesco Features*).
4. To seek the co-operation of national television organizations.
5. To devote an entire number of the *Unesco Courier* to the Campaign.

To have recordings made of statements and talks by experts belonging to different countries, each talk lasting approximately three minutes; to have these recordings translated into various languages and to make them available to countries interested.

7. To build up a body of information about the best films dealing with museums in the various countries, in order to facilitate the international exchange of such films.
8. To arrange for 2,000 offprints of the article on *Museum Week in Yugoslavia*, 1954, published in *Museum*, Vol. VIII/2, for distribution to the National Commissions for Unesco, the National Committees of ICOM, etc.
9. To publish preliminary articles in *Museum*, Vol. IX/1, the *Fundamental and Adult Education Bulletin*, the *Information Bulletin*, of the *International Association of Plastic Arts*, *Diogenes*, etc., and to bring out a special issue of *Education Abstracts*.
10. On the conclusion of the Campaign, to publish one or more articles on its results in the above-mentioned publications.
11. To organize a competition for school children in Member States for a drawing dealing with the Campaign, in accordance with a programme to be determined. In each country, the National Commission would be asked to collect drawings and submit them to a jury — preferably the Committee mentioned at the end of item C.1. below. Unesco certificates would be awarded for the four most suitable drawings (two by children under the age of 12 and two by those between the ages of 12 and 18); these four drawings would be sent to Unesco House, where prizes would be awarded for the best four (2 in each category) of those sent in by all countries.
12. To commission a poster from an artist; to send copies to the various countries for display, as widely as possible, in public places (museums, universities, libraries, archives, colleges, schools workers' organizations, railway stations, the Underground, ships, etc.); a certain number of copies would be distributed free to the various countries and additional copies could be obtained at cost price.
13. To publish in 1955 a pamphlet defining the aims and methods of the Campaign.

B - Tasks to be carried out by ICOM

1. To ask ICOM's national and international committees to give active support in their respective fields, to the Campaign.
2. To publish in *ICOM News*.

C - Suggestions to countries regarding tasks to be carried out at the national level

These suggestions are put forward simply as a guide;

it will be for each country to select those most suitable for its purposes, making such changes or additions as it deems necessary.

1. The Minister or Ministers responsible for museums and education might, in the first place, secure close co-operation from the National Commission for Unesco, the National Committee of ICOM, the museum organization or museum curators. Where circumstances permit, a small co-ordinating committee, consisting of representatives of the above-mentioned organizations, and of teachers', youth and workers' organizations, etc., might be formed.
2. By circular letters or other appropriate means, and with the assistance of the above-mentioned organizations, the competent Minister:
 - (a) might approach the national, regional or local authorities, departments and organizations, both public and private, which are most likely to be interested in the Campaign; he might draw their attention to the important rôle played by museums in social life and might ask them to give the Campaign their support and the co-operation of their members;
 - (b) might take steps to arrange for the free distribution, or to encourage the purchase, of the special Unesco publications (posters, pamphlets, etc.).
3. The National Commission for Unesco, or the Committee mentioned in item C. 1., might make arrangements for the national action outlined in item A. 11 and might organize an exhibition of the drawings received.
4. A national poster might be produced, designed to accord with the international poster; it might be distributed free, or sold, in the country itself.
5. The press (daily and periodical, general and specialized), radio and television, and newsreel organizations, might be asked to devote articles and broadcasts to:
 - (a) the Campaign in general; (b) particular museums.
6. Documentation might be assembled on appropriate films available in the country; cinemas and other competent bodies might be asked to show them. With the help of the information assembled by Unesco (cf. A. 7 above), efforts might be made to arrange for the showing in the country of appropriate films produced abroad and obtained on loan or by exchange, gift or purchase.
7. The attention of the appropriate Minister might be drawn to the desirability of issuing a special postage stamp or of employing any other means of postal publicity calculated to bring the Campaign to the notice of the public.
8. Pamphlets, folders or leaflets might be published.
9. Business people (shopkeepers, booksellers, etc.) might be invited to organize displays dealing with the Campaign.
10. Travel agencies might be invited to co-operate in the Campaign.

11. Each museum in the country might be invited to co-operate, particularly by arranging for some of the following activities to be carried out during the Campaign:

- (a) the opening of a new gallery,
 - (b) the opening of an exhibition, devoted, for instance, to a foreign civilization, or designed to show the inter-dependence of the various civilizations, or to be exchanged for an exhibition from another country,
 - (c) the display of a new acquisition,
 - (d) the inauguration of an educational service,
 - (e) the publication of a catalogue,
 - (f) the organization, by the various museums, of small exhibitions of photographs or other objects, in districts remote from the museums concerned, in factories, schools, stations, hotels, etc.
 - (g) lectures and guided visits,
 - (h) concerts,
 - (i) receptions,
 - (j) Competitions open to the general public and/or school, professional or other groups (e.g. drawing competitions bearing on a visit to the museum),
 - (k) opening of the museum in the evening,
 - (l) free admission,
 - (m) special signs to indicate the way to museums,
 - (n) decking of the outside of the building with flags, and floodlighting.
12. In general, emphasis might be placed on the following points:
- (a) the museum as a means of education for the whole population and, in particular, for young people and workers,
 - (b) the museum as a means of promoting international understanding.
(Unesco Document CL/1049 and Annex II original: French)

This letter and programme were sent by ICOM on August 1st to the Chairmen of all ICOM National Committees. Moreover ICOM appeals to all its members to endeavour to incite the greatest possible number of museums and similar institutions to take part in this campaign.

After consultation it has been agreed by Unesco that the International Campaign should take place the first two weeks in October 1956.

De Rijksinspecteur voor roerende monumenten,

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

AMSTERDAM, *Rijksmuseum*

Wegens interne wijzigingen in de opstelling zijn van 1 januari tot de herfst van dit jaar het Museum van Aziatische Kunst en de Druckercollectie in het Rijksmuseum te Amsterdam gesloten.

ENSCHEDÉ, *Rijksmuseum Twenthe*

Met ingang van 1 januari 1956 heeft Dr. J. H. van Heek zijn functie van directeur van het Rijksmuseum Twenthe te Enschede neergelegd. Met de leiding is thans belast Dr. C. C. W. J. Hijzeler, voormalig conservator aan het Twents museum.

PURMEREND. *Purmerends Museum in nieuw gebouw*

Onlangs werden de collecties van bovenstaand museum, dat sedert de oprichting in 1942 vele malen is verhuisd, overgebracht naar de zolderverdieping van het Gemeentehuis te Purmerend. De twee grote vertrekken, die hier op het ogenblik beschikbaar zijn gesteld, bieden thans huisvesting aan een gedeelte der verzameling. Het is zeer te waarderen, dat men de objecten zoveel mogelijk in logische volgorde heeft opgesteld. Zo werden er verschillende groepen gemaakt; hetgeen toch altijd de beste oplossing blijkt voor een uit heterogene delen samengestelde collectie. In ieder geval geeft dit rust en orde aan het vrij bonte beeld, dat nu eenmaal een dergelijk museum biedt.

In het eerste vertrek vindt men: een hoekje met fragmenten van walvisbeenderen en -kaken; gebruiksvoorwerpen, waaronder rookgerei en opgegraven aardewerk; aardige portretten van Purmerenders, alsmede een klein aantal meubelen en topografische afbeeldingen.

Het tweede bevat voorwerpen die in het bijzonder op de stad Purmerend betrekking hebben. Eén der belangrijkste facetten van het leven aldaar, het marktwezen, wordt in een aparte vitrine geïllustreerd; van de grondlegger van de markt Johan van Egmond, die in 1484 het privilege gaf, is een afbeelding aanwezig. Het belang van de oude stad Purmerend blijkt wel uit de afdrukken van charterzegels, indrukwekkend van afmeting. Aardig voor de oriëntatie van de ligging in vroeger tijden, toen Purmerend omgeven was door drie grote meren, Purmer, Wormer en Beemster, is de reproductie naar een kaart van Van Deventer uit het midden van de 16de eeuw. Herinneringen aan schutterij, muziek- en toneellevens, de ontwikkeling van het onderwijs, enz., dit alles is op overzichtelijke wijze, in eenvoudige, doch voor dit doel geschikte, eenvoudige, ondiepe legvitrites geëxposeerd.

Het is butengewoon jammer, dat deze ruimten niet groot genoeg zijn, om het zeer belangrijke en ongetwijfeld ook het meest spectaculaire onderdeel der verzameling te herbergen: de 25 arre-

sleden met paardetuigen, — eens bijeengebracht door Barend Cruyff —, maar thans evenals twee kaaspersen en andere voorwerpen van zuivelbereiding opgeslagen. De toegang tot de museumvertrekken zal hoogstens plaats bieden aan een zestal sleden. Voorlopig zal men zich hiermede moeten behelpen. De wens mag worden uitgesproken, dat er spoedig een andere oplossing wordt gevonden, zodat de bezoeker zich kan verlustigen in de fleurig geschilderde arren en wellicht eens een vrolijk bellengerinkel kan ontlokken aan de tuigen der paarden.

J. FILZ

WAGENINGEN, *Nederlands Landbouw Museum.*

Een landbouwmuseum kan nergens beter op zijn plaats zijn dan in Wageningen, waar met de Hogeschool als kern de Nederlandse landbouw zich een centrale positie voor het gehele land heeft weten te verwerven. Toch duurde het nog tot 1935, voordat tot oprichting van een museum op landbouwgebied werd overgegaan.

De oorlog bracht aan de collectie zulke zware schade toe, dat in 1945 met de vorming geheel opnieuw begonnen moest worden, daar van de oorspronkelijke landbouwverzameling niets meer over was. Het is daarom bijzonder verheugend, dat thans in het Landbouwmuseum een zo rijk gevarieerd beeld geboden kan worden van de Nederlandse land-, tuin- en bosbouw, alsmede van de veeteelt. Men heeft zich bij de inrichting op het standpunt gesteld, dat niet gestreefd moet worden naar het geven van een historische ontwikkeling. Immers te gemakkelijk komt men in conflict met de tijd; de methoden verouderen te snel; men kan niet „blijblijven". Slechts een moment uit de geschiedenis wordt aangegeven; bij uitzondering wordt even het heden hiernaast geplaatst.

Het grootst aantal authentieke voorwerpen is bijeengebracht in de zuivelzaal op de begane grond. Langs de wanden zijn naar voorbeeld van de prentjes in een uitgave van 1795 van Berkhey, in duidelijke, gekleurde afbeeldingen van fors formaat de verschillende methoden van karnen uit die periode weergegeven. Enkele der op de plaat voorkomende voorwerpen zijn eronder geplaatst. De functie van een kaaswip, een wipkarn, een paarde- of hondekarn wordt op deze wijze direct duidelijk. Enkele zeer eenvoudige diorama's, in het bijzonder bedoeld voor de schooljeugd, tonen de weg van de zuivel. Men vindt in deze ruimte een reeks modelletjes van zeven, boterkneders en persers, botervormpjes en thans

verdwenen kaasmerken met een inktdoos, en verder een collectie van in de Noordhollandse kleuren zwart-blauw geschilderd zuivelgerei als koelbakken, persen en een transportslee.

In de tweede zaal op de begane grond en in die op de verdiepingen, waar de Nederlandse opfokmethoden van pluimvee, de export van de eieren, de samenstelling van de veestapel, de tuinbouw, de kruiden- en zaadteelt, de groententeelt, de akker-, weide- en bosbouw wordt uitgebeeld, valt het accent begrijpelijkerwijze meer op statistieken, foto's en tekeningen. Ter verlevendiging heeft men ook hier enkele voorwerpen geplaatst, waardoor enige achtergrond wordt gegeven. Zo toont men enkele typen „kunstmoeders”, gebruikt bij de ontwikkeling van kuikens. Onder de overzichten van de uitvoer van eieren ligt verpakkingsmateriaal; bij de veeafdeling kan de bezoeker de verschillen tussen de wol van het Friese melk-, het heide- en het Texelse schaaap zelf constateren. De voorkomende appelsoorten zijn in goede modellen weergegeven; terwijl de veilinggebouwen in maquettevorm aanwezig zijn. Eens te meer blijkt hier bij deze wijze van opstelling van hoe weinig nut gedetailleerde afbeeldingen zijn. Direct oriënterend werkt b.v. een uit hout gesneden kaart van Nederland, waarop een appel, peer, druif enz. in eenvoudige vorm afgebeeld, de fruitcentra aanduiden.

Even praktisch als origineel is de bestemming, die men heeft gegeven aan het souterrain, waar „Het leven in de grond”¹ wordt uitgebeeld. Een diorama biedt bovengronds een overzicht van de verschillende landschapstypes zoals bij Katwijk de duinstreek, vervolgens de geestgronden, het polderland, het Veluwegebied en het uiterste

¹ Zie ook: Grace L. McCann Morley, „Installation of exhibitions for education”, *Museum* (1952), blz. 91.

oostelijke gedeelte van ons land; in het grondprofiel zijn de voorkomende dieren ingevoegd. Op een afzonderlijk bord in dezelfde ruimte wordt de begroeiing van de streken aangegeven, terwijl de zeestanden uit een schema zijn af te lezen.

Een afzonderlijke zaal is op de eerste verdieping aan de bosbouw gewijd. Deze ruimte, ingericht met behulp van de Ned. Heide Mij., bevat naast tal van voorkomende houtsoorten en vergroeiingen, ook werktuigen gebruikt bij de bosbouw. Ook in deze afdeling is ernaar gestreefd met een enkel voorbeeld de natuur te benaderen. Zo heeft men gedeeltelijk met platenmateriaal op aardige wijze een gestutte mijn-gang nagebootst. Voor het biologisch evenwicht in de natuur is een voorstellingswijze gekozen, die meer in de richting van het diorama gaat.

De voorkomende ziekten en het verwerken van de producten, een bijna onbegrensd terrein, vormt in het museum een afdeling apart. Aan de hand van goede modellen worden deze onderwerpen geïllustreerd. Tenslotte is er nog het boeren erf; hier heeft men naast de afbeeldingen van de oude boerenhuizenbouw een aantal gebruiksvoorwerpen bijeengebracht.

Een geheel op zichzelf staand onderwerp, dat in het Landbouwmuseum te Wageningen zeker niet gemist kan worden, is de ontwikkeling van het land- en tuinbouwonderwijs; een gedeelte van de gang op de eerste etage is hiervoor ingericht.

Men zou wensen, dat dit museum in hetzelfde gebouw gevestigd als het Historisch Museum op den duur meer ruimte zou krijgen om aan de expansiebehoefte, die er ongetwijfeld bij de verschillende afdelingen bestaat, beter te kunnen voldoen.

J. FILZ

BOEKAANKONDIGING

Kastelen in nood, Amsterdam, De bezige Bij, 1955. Prijs f 5.90.

„Een schets van de situatie van de Nederlandse Kastelen en historische landhuizen samengesteld door de Nederlandse Kastelentichting”, zoals de ondertitel van dit boekje luidt, geeft in bijna 100 bladzijden tekst en in vele en fraaie afzonderlijke pagina's illustraties een overzicht van de toestand, waarin onze Nederlandse kastelen zich bevinden.

Na een beschouwing over de geschiedenis van de monumentenzorg sinds de vorige eeuw, gaan de samenstellers (kolonel P. J. Droog, P. H.

Pelser en A. I. J. M. Schellart) na, welke de oorzaken zijn, die juist de kastelen steeds meer in verval doen raken. Ook voor verschillende Europese landen worden deze oorzaken nagegaan.

In het hoofdstuk „Suggesties” geven samenstellers richtlijnen om uit deze impasse voor ons cultuurbezit te komen.

Samenvattingen in het Engels, Frans en Duits besluiten dit boekje, dat zo dringend de aandacht vraagt voor onze Nederlandse kastelen, die in nood zijn.

N. Z.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum, Prentenkabinet.* Aanwinsten -4 mrt.
- *Kunsthandel P. de Boer* (Herengracht 512). Kersttentoonstelling 1955 -1 febr.
- *Stedelijk Museum.* Hiroshima tentoonstelling -22 jan.
Industriële vormgeving uit Italië en Duitsland -3 mrt.
Frederick Franck -5 febr.
Kring van tekenaars en aquaellisten -12 febr.
- *Tropenmuseum.* 2000 jaar Chinese schilderkunst (Reproducties vervaardigd in opdracht van de Unesco) -17 jan.
Marokko -eind apr.
- *Museum Willet Holtbuysen.* Kind en Kinderleven in Nederland 1500-1900 -1 febr.
- *Zoölogisch Museum.* Kleur en functie bij dieren -1 juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Hedendaagse Ned. Grafiek. Grafiek I (kunstenaars geb. tussen 1850 en 1870) -5 febr.
Albert Marquet 2 febr.-5 apr.
Canadese Eskimokunst 3 mrt.-25 mrt.

DELFT

- *Prinsenhof.* Romantische school -11 febr.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum.* Aquarellen en tekeningen van Dordtse meesters (1750-1850) -23 jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum.* Gerrit Benner -22 jan.
Nederlandse schilderkunst rond 1910 -13 febr.

GOUDA

- *Stedelijk Museum.* Het Catharina Gasthuis. De stille glans der gouden eeuw half jan.-half febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* W. H. Gispen -30 jan.
Suze Bisschop-Robertson -20 febr.
Haagse kunstenaars -20 febr.
Kunst der Canadese Eskimo's 22 jan.-27 febr.
Jubileumtentoonstelling „De kring van scholen” 28 jan.-27 febr.
- *Kunstzalen Bennewitz* (Noordeinde 48). Honderd gulden tentoonstelling 1 febr.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Werk van Ralph -19 jan.
- *Museum voor het Onderwijs.* Licht en verlichting -voorjaar '56
- *Het Nederlandse Postmuseum.* De mens meet het heelal 30 jan.-5 mrt.
- *Panorama Mesdag.* Werk van Henri Kley „Scandinavië en Nederland”. Werkd. 10-15; Zo. 14-15 -30 jan.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Het papieren museum, tentoonstelling van reproducties naar werken van klassieke moderne meesters 22 jan.-20 febr.
Interscholair jeugdturnooi 1956 3 mrt.-18 mrt.
- *Teylers Museum.* Etsen en tekeningen van Rembrandt. Werkd. 11-15; Ma. gesloten; 1ste Zo. van elke maand 13-15 -5 mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum.* Aad de Haas -19 jan.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijks Universiteit.* Litho's in kleuren door J. Bezemer en J. van Vlijmen -19 febr.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Chinese houtsneden -5 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Albert Marquet -5 febr.
 Het nieuwe testament in de prentkunst
 -6 febr.
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. Vloot-
 herstel 1945-1955 -1 febr.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Start -21 jan.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Giacomo Manzù. Werkd.
 10-17; Zo. 13-17; Di. en Do. 20-22 -1 febr.
 Moderne Franse grafiek -1 febr.
- *Nederlandsch Spoorwegmuseum*. Kinderte-
 keningen „Kinderen beleven het Spoorweg-
 museum” -12 febr.
- *Universiteitsmuseum*. Physica, ter gelegen-
 heid van het 250-jarig bestaan van het phy-
 sisch laboratorium 8 febr.-1 mrt.

MEDEDELINGEN

REDACTIE BULLETIN

Onder voorbehoud van goedkeuring door de algemene ledenvergadering hebben het Bestuur van de K.N.O.B. en de Redactie van het Bulletin i.v.m. met het aftreden van Prof. Dr. H. van de Waal als hoofdredacteur van het Bulletin de heer J. J. F. W. van Agt bereid gevonden zich met de hoofdredactie te belasten.

Het Redactie-secretariaat is gevestigd te Den Haag, Rijswijkseweg 141. Men wordt verzocht alle stukken de redactie betreffend te zenden aan dit adres.

BONDSNIEUWS

Het Bestuur vestigt er thans reeds de aandacht op, dat een algemene ledenvergadering van de Bond zal plaats vinden op

ZATERDAG 25 FEBRUARI 1956

te UTRECHT in het Centraal Museum, Agnietenstraat 1.

In deze vergadering, waarin het probleem van de verbetering van het stadsbeeld aan de orde zal worden gesteld, zullen de heren R. C. HEKKER en Ir. R. MEISCHKE inleidingen houden, resp. over „Saneringsplannen en Stadsherstel” en „Woonhuisrestauraties en Stadsherstel”.

Nadere bijzonderheden worden in het Februari-nummer van het Bulletin bekend gemaakt.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band van de jaargang 1955 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.20 bedragen, inclusief kosten voor emballage en toezending.

De uitvoering is als voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de Serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de Serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor dezelfde prijs worden nageleverd.

Bestellingen (s.v.p. alleen per briefkaart en alleen de adreszijde gebruiken) onder duidelijke vermelding van volledige naam, adres en titulatuur, kunnen tot 15 februari 1956 a.s. worden ingezonden aan het Redactie-secretariaat, Rijswijkseweg 141, Den Haag.

N.B. Men wordt beleeft verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

SEPT.—DEC. 1955

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

A.M.	Archeologisch Museum.	O.T.	Oudheidkamer Twenthe.
B.A.I.	Biologisch-Archeologisch Instituut.	P.M.	Provinciaal Museum.
G.M.	Gemeentemuseum.	R.M.v.O.	Rijksmuseum van Oudheden.
I.P.P.	Instituut voor Prae- en Protohistorie.	R.O.B.	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
M.	Museum.	Z.O.V.	Zaanlandse Oudheidkundige Verzameling.
O.K.	Oudheidkamer.		

FRIESLAND

Harlingen. Bij het uitvoeren van bouwwerkzaamheden onder het gemeentehuis kwam een oude tonput aan het licht, bestaande uit enige op elkaar geplaatste tonnen. Ook werd er houtwerk gevonden, dat deed denken aan overblijfselen van een voormalige beschoeiing.
A.M., Schokland.

— Tijdens een door de Rijkswaterstaat uitgevoerde verlegging van rijksweg no. 9 werden twee typische ongeglazuurde, geel en rood gebakken tegels gevonden, die vermoedelijk te dateren zijn omstreeks de 15de/16de eeuw.
A.M., Schokland.

Midlum. Nabij dit dorp werd terpenaardewerk gevonden van verschillende ouderdom.
A.M., Schokland.

DRENTE

Eext. Een reeds vroeger door schatgravers bezochte neolithische tumulus werd aan een onderzoek onderworpen. Destijds waren een beker en een Grand-Pressigny-dolk gevonden. Thans kwam uit het graf nog een fraaie strijdhamer voor den dag. Het graf lag op bodemniveau en was omgeven door een standspoor met een buitenwerkse Ø van 2.90 m.
B.A.I., Groningen.

In de onmiddellijke omgeving werd een klein en laag heuveltje (hoogte \pm 40 cm, Ø \pm 5.50 m) aangetroffen, dat bij onderzoek inderdaad een ongestoorde tumulus bleek te zijn. Het diepe schachtgraf bevatte een gave standvoetbeker met visgraatversiering. Een standspoor of ringsloot werd niet aangetroffen.
B.A.I., Groningen.

Diever. Bij het onderzoek in de Ned. Herv. kerk zijn, behalve sporen van houten gebouwen, de fundamenten aan het licht gekomen van een praeromaanse, een romaanse en een gotische kerk. Vermoedelijk is de eerste kapel gebouwd op een oud grafveld, waarvan de graven oost-west georiënteerd zijn. Ten westen van de tegenwoordige toren kwamen uit veldkeien gebouwde fundamenten aan het licht, die vermoedelijk behoren tot een oudere toren.
R.O.B., Amersfoort.

Emmen. Te Nieuw Dordrecht werd een veenbrug gevonden, welke blijkens het voorlopige pollen-analytisch onderzoek van laat-neolithische ouderdom is. Tot de losse vondsten behoren een van taxishout vervaardigde steel van een „dwarsbijl” (dissel) en fragmenten van een uit één stuk eikenhout vervaardigd wagenwiel.
B.A.I., Groningen.

Ruinen. Te Pesse is een uit een dennestam vervaardigde „Einbaum” aan het licht gekomen, die op grond van het pollen-analytisch onderzoek en de 14-C datering ongeveer 8000 jaar oud moet zijn (mesolithicum, midden-boreaal). Het is, voor zover thans bekend, de oudste boom uit Noord-Europa.

Wapse. Een door ontginning aangesneden terrein, waarop in 1930 door Prof. van Giffen een tweetal tumuli (de Tweeënberg) en fragmenten van een kringgrepp-urnenveld waren onderzocht, werd aan een onderzoek onderworpen. Hierbij kwamen ongeveer honderd, merendeels ronde kringgreppen aan het licht. Het urnenveld strekt zich uit op een smalle zandrug over een lengte van minstens 180 m

en een breedte van ten hoogste 25 m. De oorspronkelijke lengte is niet met zekerheid bekend. Het ene uiteinde van dit urnenveld was reeds in 1930 vergraven, terwijl als gevolg van de iets late vondstmelding het andere uiteinde evenmin systematisch kon worden onderzocht. Naar schatting is de totale lengte echter niet meer dan 200 m geweest. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Usselerveen. In verband met het nemen van veenmonsters voor het 14-C onderzoek werd op ongeveer 15 m vanaf het in 1949 blootgelegde dalprofiel een tweede sleuf gemaakt. Ook hier kwamen twee boven elkaar gelegen organogene lagen tevoorschijn, waarvan de bovenste de voortzetting vormde van de houtskool bevattende laag. Evenals bij het vroegere profiel was hier duidelijk te zien, dat we te doen hebben met twee oude landoppervlakten (Bølling, resp. Allerødfase). *O.T., Enschede.*

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het onderzoek in de Oude kerk werd in de loop van de herfst voortgezet en in december voorlopig afgesloten. Er kwamen funderingen van vroegere bouwfases van het kerkgebouw aan het licht. *I.P.P., Amsterdam.*

Velsen. In de noordelijke tunnelput zijn op ruim 17 m onder N.A.P. ogenschijnlijk aangepunte paaltjes aan het licht gekomen. Het is niet onmogelijk, dat men hier te doen heeft met overblijfselen uit het vroegere mesolithicum. *R.O.B., Amersfoort.*

Zaandijk. Bij heiwerk kwam op een terrein aan de Vaartstraat aan het einde van de Botenmakersstraat, een flensmes aan het licht, dat gebruikt werd door de walvisvaarders. Op dit terrein stond vroeger een traankokerij. Eind 18de eeuw. *Z.O.V.*

GELDERLAND

Arnhem. De op het Gele Rijdersplein gevonden stadsmuur kan als de eerste walmuur beschouwd worden, die gebouwd werd na het verkrijgen van de stadsrechten in 1233. De muur vertoonde aan de binnenzijde enkele versnijdingen, tengevolge waarvan de grootste breedte aan de fundering 2 m bedroeg, terwijl het opgaande werk een dikte van maximaal 1.30 m gehad moet hebben. Baksteenformaat $33\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ cm. Omstreeks

de 17de eeuw werd de muur aan de buitenkant van een bakstenen klamp voorzien. In de omgeving werden inheemse scherven uit de eerste eeuwen onzer jaartelling aangetroffen, o.a. van gepolijst, dikwandig en ruw dunwandig aardewerk, een en ander te zamen met scherven van romeins materiaal. Uit de vulling van de belendende gracht aan de noordkant kwamen scherven te voorschijn, welke gedateerd kunnen worden in de 13de tot de 17de eeuw. Bij het maken van funderingsputten aan de trans kwamen zeer veel fragmenten van 13de tot 18de eeuws aardewerk aan het licht. In de Walstraat stootte men op een gedeelte van de stadsmuur, die onder de huizen aan de oostkant van de straat blijkt te lopen: breedte 1.30 m, baksteenformaat $33\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ cm. *G. M., Arnhem.*

Ede. In de buurtschap Wekerom is enige jaren geleden een bijzonder grote, doorboorde, stenen ploegpunt gevonden. *G.M., Arnhem.*

Elst (O.B.). Ten zuiden van de Ned. Herv. kerk, waar een blok woningen is gebouwd, werd gelegenheid geboden twee kleine sleuven te graven. In deze sleuven kwamen onder een grondpakket met middeleeuwse begravingen en funderingsresten van de vroegere school-romeinse cultuurlagen tevoorschijn. De bovenste hiervan bevatte fragmenten van wandschilderingen, dakpannen en bouwpuin; de onderste aardewerk en bronzen fibulae. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit inlands baksel, de fibulae laten een datering vóór 70 toe, d.w.z. vóór de verwoesting van de eerste tempel te Elst. *R.O.B., Amersfoort.*

Elten. In de Smidtstraat werd bij het maken van een bouwput een geheel in ijzerverf gedompelde, eind 15de eeuwse Siegburger kan aangetroffen. *G.M., Arnhem.*

Gorssel. In een bouwput aan het Berkelkanaal werd een wervel van een wolharige neushoorn gevonden. *G.M., Arnhem.*

Heteren. Op het erf van de Heer Slootweg, tussen de O.L. Vrouwestraat en de Bandijk, tegenover de N.H. Pastorie, kwam 15de eeuws, Rijnlants aardewerk te voorschijn. *G. Franzen, Zetten.*

In deze gemeente werd een vermoedelijk omstreeks 1800 verborgen verzameling munten gevonden, bestaande uit stukken uit de 16de t/m 18de eeuw, hoofdzakelijk uit de noord- en zuid-Nederlandse gewesten. *G.M., Arnhem.*

Huissen. In 1951 is in de uitgeworpen grond van een sloot langs de Veerweg een bronzen munt van Antoninus Pius gevonden. *G.M., Arnhem.*

Nijmegen. Bij het onderzoek aan de Waalkade ter plaatse van het hotel De Waalbrug is gebleken, dat de Romeinse muur op deze plek nog tot op grote hoogte aanwezig is. Aan de noordkant van de muur bevond zich een naar de rivier aflopend, sterk gelaagd profiel, waaruit veel schervenmateriaal stratigrafisch verzameld kon worden. Onder een brandlaag in dit profiel kwam een grote tufstenen plaat met afgeronde hoeken tevoorschijn ($1.40 \times 1.20 \times 0.30$ m), echter zonder reliëf. In het fundament van de Romeinse muur werd een geprofileerd tufstenen bouwfragment aangetroffen, dat vermoedelijk bij bewerking beschadigd is (40×30 cm).

Op de Grutberg bij het stadhuis werden verschillende oost-west gerichte begravingen ontdekt, o.a. een tufstenen kindersarcofaag met holgekapte deksel. Onder de sarcofaag bevonden zich begravingen met muntjes uit de tijd van Constantijn de Grote. *R.M.v.O., Leiden.*

Renkum. Nabij de Noordberg werd in 1953 een fraai 16de eeuws drinkkannetje opgevestigd. *G.M., Arnhem.*

Rossum. Tijdens baggerwerk in de Maas werden enige mammoetbeenderen opgehaald, waaronder een gedeelte van een bekken. *G.M., Arnhem.*

Steenderen. Bij werkzaamheden in het Spuikanaal kwam een 15de eeuws drinkkannetje tevoorschijn. *G.M., Arnhem.*

Wychen. Bij de aanleg van een sportpark te Wychen zijn de navolgende vondsten gedaan:

1. een urn met crematieresten, beschadigd.
2. urnfragmenten, waaronder enkele met versiering.
3. gedeelte van een wrijfsteen.

In het Woezikse Veld werd een stenen bij gevonden. *O.K., Wychen.*

ZEELAND

Aardenburg. Het onderzoek op het terrein ten zuiden van de St.Baafskerk is in de herfst beëindigd. Overblijfselen van gebouwen werden niet aangetroffen. Wel is uit het losse bouw materiaal af te leiden, dat in de omgeving met pannen gedekte, Romeinse, stenen gebouwen bestaan moeten hebben, waaraan

zowel tuf- als breuksteen was verwerkt. Fragmenten van wandbeschildering, hypocausttegels, tubuli en van vloeren completeren deze vondsten. Voorlopige datering: tweede helft van de 2de tot het laatste kwart van de 3de eeuw. Sterke brandsporen wijzen op verwoesting. Naderhand moeten de puinlagen gedeeltelijk verspoeld zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

Ellewoutsdijk. Het nog slechts 1 m hoge, ten noord-westen van Ellewoutsdijk gelegen bergje „De Hoge Meet” is tijdens herverkavelingswerkzaamheden geëgaliseerd. Te elfder ure kon nog een klein onderzoekje worden ingesteld. In een woonlaag werden scherven van Pingsdorfer en spaarzaam geglazuurd aardewerk aangetroffen. Vermoedelijk is de vluchtberg in verschillende perioden opgeworpen. Aan de buitenzijde bevond zich veel baksteenpuin ($28 \times 13 \times 6\frac{1}{2}$ cm), middellijn van de pinkring 30 m. *R.O.B., Amersfoort.*

Kloetinge. Gedurende de maanden september en oktober werden uitvoerige opgravingen verricht in de vliedberg te Abbekinderen, ongeveer 2 km ten zuiden van Kloetinge. Het onderzoek wees uit, dat het bergje, waarvan de top in 1955 nog slechts 1.80 m boven het maaiveld lag, aanvankelijk veel hoger geweest moet zijn en in twee perioden werd opgeworpen. In het eerste stadium moet het een ongeveer rechthoekige terp geweest zijn met een oprit aan de noordzijde. Het oorspronkelijke terpoppervlak kon vrijwel geheel worden ontgraven. Het talud van het bergje is bij de eerste aanleg met grote kleiplaggen versterkt. Op de top, die 1.20 m boven N.A.P. lag, zal een eenvoudige woning gestaan hebben. Het in de woonlaag aangetroffen aardewerk dateert van ongeveer de 12de eeuw. Van de 2de periode kon niet veel meer worden teruggevoonden. In tegenstelling tot vele andere onderzochte vluchtheuvels ontbrak hier de pinkring. De totale middellijn bedroeg ten naaste bij 28-30 m. *R.O.B., Amersfoort.*

Renesse. Bij de aanleg van een riolering op het dorpsplein is gebleken, dat het kerkplein geen natuurlijke hoogte is. Aan de westzijde moet op de zandbodem een laag zwarte grond zijn opgebracht ter dikte van 2.30-2.40 m. Aan de oostkant bedraagt deze ophoging slechts 80 cm en in het midden van het plein plm. 1.50 m. De aardewerkscherven, die vermoedelijk ter plaatse van een vroegere put of mestvaalt werden gevonden, gaan terug tot de

14de eeuw, enkele wellicht tot de 13de. *J. M. de Nooyer, Renesse.*

Zierikzee. Te Zierikzee werden de funderingen van het voormalige Driekoningenklooster teruggevonden. Kad. sectie A 2375. De plaats van het klooster was tot nu toe onbekend. *P. van Beveren, Zierikzee.*

NOORD-BRABANT

Berghem. Een perceel werd onderzocht, dat reeds gedeeltelijk ten gevolge van herverkavelingswerkzaamheden was afgegraven. Talrijke bodemsporen, zoals paalgaten, een drinkwaterput en haardkuilen kwamen aan het licht; verder een Romeins graf en veel losse vondsten, waaronder aardewerk uit de Romeinse en Merovingische tijd. *P.M., 's-Hertogenbosch.*

Cuyk. In de Maasstraat kon dank zij de medewerking van het gemeentebestuur een proefgraving worden verricht. Daarbij zijn bewoningssporen aangetroffen uit de Romeinse tijd. De gevonden scherven dateren uit de 1ste tot in de 4de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Geleen. De oudheidkundige opgravingen zijn in de loop van de herfst voorlopig beëindigd. Het resultaat was, dat een vijftal grote gebouwen werd blootgelegd, alsmede een aanzienlijk aantal afvalkuilen. De gebouwen, waarvan de lengten variëren van 26 tot 36 m, vertonen alle een zeer merkwaardig, uit de literatuur niet bekend bouwplan. Het gevonden aardewerk wijst op een vroege fase van de cultuur der bandceramiek. *B.A.I., Groningen.*

Maasbree. Aan de noordzijde van het dorpje Baarlo (gem. Maasbree) heeft men tussen de Zusterschool en de Veldweg bij het graven van een diepe sleuf ten behoeve van de aanleg van een riool de overblijfselen van zware paalconstructies aangetroffen. Ongeveer 1½ m onder het maaiveld stiet men op omvangrijk paal- en plankenwerk, een grote hoeveelheid van zware keien, waaronder wigvormig gekapte stenen, resten van Romeinse dakpannen en enkele scherven van vermoedelijk 2de eeuws aardewerk, waaronder randen van een amfoor en een dolium. De meest interessante vondst is wel die van een goed geconserveerde velg met spaak van een wagenwiel. Reeds in de vorige eeuw heeft men in de nabijheid van deze vindplaats ten noorden van de kerk, Romeinse vondsten gedaan, o.a. in 1830 enige

munten en kort daarna terra sigillata uit de 2de eeuw. *G.M., Venlo.*

Nederweert. Bij Nederweert werd een nederzetting van de Tjongercultuur onderzocht. In een langgerekte strook van ongeveer 30 × 1½ m werden zeer veel artefacten aangetroffen. *B.A.I., Groningen.*

Schaesberg. Op een terrein van de mijnen werden scherven van bruinigrijze hardgebakken vroeg-middeleeuws aardewerk gevonden. *M., Kerkrade.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. De opgraving van het scheepswrak B 6 maakt het mogelijk het vergaan van het schip nauwkeurig te dateren: 1788 of 1789. Het wrak leverde een vrij volledige inventaris op met tal van gebruiksvoorwerpen uit het dagelijkse leven van het schippersgezin.

In sectie J kavel 7 werd een scheepsfragment uit de 17de eeuw na een summier onderzoek verwijderd, omdat het van te weinig betekenis was.

In sectie Q kavel 74 werd eveneens een scheepsfragment van jongere datum opgegraven en verwijderd.

Op kavel E 25 is een scheepswrak gevonden, dat aan een voorlopig onderzoek werd onderworpen. Hierbij is gebleken, dat het schip dateert uit de 17de eeuw.

Een middeleeuwse benen kam is tevoorschijn gekomen uit een van de resten van de terpen, die zich langs de oostkust van Schokland bevinden.

Ten oosten van Schokland werd in een milieu van middeleeuwse scherven een gewettje aangetroffen van een reebok.

Op kavel G 37 is bij werkzaamheden met de draineermachine een scheepswrak aan het licht gekomen. Het resultaat van het voorlopig onderzoek heeft aangetoond, dat dit schip nagezonken is in de sloeftijd, wellicht in de 16de eeuw.

Ten noorden van de noordpunt van Schokland werd een scheepswrak opgegraven op kavel O 28, daterend uit de 15de tot de 16de eeuw. De bouw doet denken aan een kogge. De overblijfselen bestaan uit het achterschip met roer.

Ten westen van Schokland, kavel J 137, werd eveneens een vroeg scheepswrak aan een onderzoek onderworpen. Het schip vertoont veel overeenkomst met O 28, maar is zwaarder van bouw. Ook betreft het slechts het

achterschip. De ondergang van het vaartuij mag wellicht gesteld worden op het einde van de 16de eeuw. *A.M., Schokland.*

Oostelijk Flevoland. In de gemaalput bij Ketelhaven is een middenvoetsbeen gevonden van een wild rund (*Bos primigenius* Boj). *A.M., Schokland.*

Ten noorden van Lelystad zijn beenderen

gevonden van een wild rund en vermoedelijk wolharige neushoorn (*Bos primigenius* Boj en *Coelodonta antiquitatis* (Blum)).

Voorts kwamen van dezelfde vindplaats een wervel van een mammoet (*Mammonteus primigenius* (Blum)), en een basaal gedeelte van een afgeworpen gewei van een eland (*Alces alces* (Linn.)). *A.M., Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI 1956

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Cornjum. 17de eeuwse poort, afkomstig van het in 1849 afgebroken Landschapshuis te Leeuwarden, thans deel uitmakend van een boerderij bij de v.m. Martenastate. Restauratie begonnen. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

DRENTE

Meppen. Boerderij C. 14, schilderachtig gelegen 18de eeus gebouw met vakwerk. Restauratie voltooid. Arch.: J. Boelens te Assen.

GELDERLAND

Dodewaard. Toren der Herv. Kerk, merkwaardig tufstenen bouwwerk, vermoedelijk van omstreeks 1100, thans zeer vervallen. Restauratie begonnen. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Zutphen. Stadhuiscomplex, in de kern 15de eeus doch in 1729 geheel gemoderniseerd. Restauratie voltooid. Arch.: Ir. A. M. de Rouville de Meux te 's-Gravenhage.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. O.Z. Achterburgwal 93. Pand uit het tweede kwart van de 17de eeuw, waarvan de gevel, verlevendigd met banden en grote blokken van zandsteen, een bij uitstek Amsterdams type vertegenwoordigt. In restauratie. Arch.bur.: v.h. Jan de Meyer te Amsterdam.

— Bloemgracht 83-85. Twee panden met 18de eeuwse halsgevels. Restauratie begonnen. Leiding: Gem. Bureau v. d. Monumentenzorg.

— (*Correctie*) Prinsengracht 901. Laat 17de eeus pand. In restauratie. Leiding: Gem. Bureau v. d. Monumentenzorg.

ZEELAND

Oosterland. Gasthuis, 1754, met bebeeldhouwd fronton op de middenpartij van de voorgevel. Restauratie voltooid. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Veere. Pand B. 88-89. Restauratie begonnen. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Stiphout. Kasteel Croy, merkwaardig voorbeeld van Nederrijnse late Gothiek. Restauratie voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Geertruidenberg. Stadsversterkingen uit de 18de en 19de eeuw. Restauratie begonnen. Leiding: Nederlandse Heidemaatschappij.

Sprang. Laatgothische toren der Herv. Kerk. Restauratie begonnen. Arch.: C. Basters te Dordrecht.

LIMBURG

Baarlo. St. Annakapel, eenvoudig gebouwtje uit de 18de eeuw. Restauratie voltooid. Arch.: W. Wijnhoven te Baarlo.

Thorn. Westwerk der oude Stiftskerk, 12de eeus met neogothische bovenbouw van Dr. P. J. H. Cuypers. Restauratie begonnen. Arch.: P. Cuypers te Roermond.

Venlo. V.m. Augustinessenklooster Mariaweide, gesticht in 1416, ingrijpend verbouwd in de 17de eeuw en later, sinds de secularisatie in 1798 zeer verwaarloosd. Restauratie voltooid. Arch.: J. Kayser te Venlo.

— Herv. Kerk, in 1718 zodanig opgetrokken, dat een zijvleugel gevormd wordt door het uit 1509 dagtekenende koor van het v.m. St. Jorisgasthuis. Restauratie begonnen. Arch.bur.: Boosten te Maastricht.

ROOSEDAAL, *Museum de Ghulden Roos.*

Het Museum De Ghulden Roos te Roosendaal, opgericht in 1931, is thans gevestigd in het voormalig Raadhuis. Zonder twijfel behoort dit tot een van de aardigste kleinere musea in ons land. Het is met veel zorg en smaak ingericht.

De ingang tot het museum is aan de zijkant. Reeds in de gang treft men kunstwerken aan, zoals o.a. een serie haardplaten, waaronder één laat-gothische. Rechts van deze gang zijn de folklore en volkskunst uit deze streek bijeengebracht. Wij zien een tafel gedekt met tinnen gebruiksvoorwerpen, sieraden die door de boerenbevolking gedragen werden, heiligen-beeldjes, kabinet met opgevouwen stoffen enz.

De trap brengt de bezoeker naar de vestibule op de eerste verdieping. Halverwege de trap ziet men een snoepwinkeltje uit de vnl. Achterstraat 40. Kasten, toonbank en weegschaal zijn authentiek evenals de glazen vazen en bussen van aardewerk. Achter de toonbank is een pop, dat een oud vrouwtje in dracht voorstelt, opgesteld.

In de vestibule bevinden zich een drietal ingebouwde vitrines, die met buislampen verlicht zijn. In een hiervan zijn zilveren processie- en gildeschildjes; in een tweede glaswerk, grotendeels uit de vorige eeuw, opgesteld. In een zaaltje met parketvloer zijn 16de en 17de eeuwse schilderijen geplaatst. Om speciaal de aandacht op een tweetal schilderstukken te vestigen is hierachter een doek gehangen.

Aan de andere zijde van de gang zijn twee zaaltjes. In het eerste is een vitrine met drachten van de streek en voorwerpen zoals mandjes, paraplu's, enz., die door de bevolking gebruikt werden. De tweede zaal toont in het midden een grote vitrine met vnl. middeleeuws, Rijns aardewerk. Tegen de wanden zijn tekeningen in potlood en inkt gehangen, vervaardigd door de Belgische kunstenaar Ost. Voorts nog een aantal tinnen voorwerpen, waaronder grote gildekannen uit Silezië.

Hiermede is in het kort de aandacht gevestigd op dit aardige museum, dat meer bekendheid verdient dan het heeft.

Op de tweede étage van het gebouwtje bevindt zich de Raadzaal, terwijl parterre ook het Gemeentearchief is ondergebracht.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

ROTTERDAM, *Historisch Museum der Stad Rotterdam. Beschadiging van schilderijen.*

Op vrijdag 2 december 1955 vond in het Historisch Museum te Rotterdam een vrij ernstige beschadiging van schilderijen door een bezoeker plaats.

Bij de dagelijkse contrôle op 3 december werd

ontdekt, dat vier portretten boogvormige krassen vertoonden, alle ter zelfder hoogte, dus door één persoon aangebracht. Het enige schilderij, van deze vier, dat geheel in het bereik van de bezoeker is, omdat niet zoals bij de andere drie portretten een meubel of vitrine eronder het totale nabijkomen belet, vertoende de diepste kras en wel een volledige cirkel om het hoofd heen, Hier was dan ook dóór de vernis de verf geraakt. Bij onderzoek door de restaurateur bleek dit met potlood te zijn gedaan.

Onmiddellijk rees bij de directie de veronderstelling, dat de een of ander aan een begeleidend bezoeker(ster) zijn kennis had willen demonstren met dit funeste gevolg. Voor iemand, die af en toe een bril moet dragen is het misschien duidelijk, dat het afstand bepalen wel eens onjuist geschiedt; men kan zich bij het over en dan weer dóór de bril zien in de afstand vergissen en daardoor het doek raken.

Omdat 's middags te voren twee klassen, elk van omstreeks 30 leerlingen, na elkaar onder geleide van een leraar en van een rondleidster door de zalen gingen, werd een bezoek aan de betreffende school gebracht. Individueel verklaarden vier leerlingen van één klas dat een Frans sprekend „heer” aan de hem begeleidende dame alle schilderijen met een lang geel potlood had uitgelegd. Hoewel de hotels in de stad werden nagegaan zijn deze personen niet gevonden. Misschien kunnen museumdirecties nagaan of zij begin december een dergelijk bezoek hadden, waarbij de suppoosten wél oplettend waren en aanmerking gemaakt hebben.

De fout was hier, dat de suppoosten in plaats van de losse bezoekers met de blik te volgen, alle aandacht voor de groep hadden, hoewel deze jonge mensen door de leraar behoed en door de rondleidster geboeid waren. Onregelmatigheden hadden tijdens de rondleiding niet plaats.

Het is dan ook bij groepen ongewenst, dat de suppoost medeloopt of zelfs op een afstand zijn aandacht door een begeleid gezelschap laat afleiden. Hij merkt op die wijze niet op, dat nieuwe bezoekers arriveren en achter, of bij vlugger rondgaan vóór de groep komen. Het is opvallend, dat juist bij dergelijk groepsbezoek de aandacht van de suppoost levendig wordt, hetzij dat dit een afleiding voor hem is, hetzij dat de woorden van de rondleid(st)er hem interesseren.

Indien personen uit een groep zich echter niet behoorlijk gedragen, moeten het hoofd van de groep en de rondleid(st)er in staat zijn de toestand te corrigeren en te beheersen, terwijl de suppoost zijn aandacht aan de individuele bezoekers dient te schenken.

P. BEYDALS

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Arti et Amicitiae*. Groepententoonstelling
-27 febr.
- *Corvey Papiergroothandel N.V.* (Keizersgracht 285-291). L. Ruting
-29 febr.
- *Stedelijk Museum*. Industriële vormgeving uit Italië en Duitsland
-3 mrt.
- Joan Miro
-14 mrt.
- *Tropenmuseum*. Marokko
-eind apr.
- *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij dieren
-1 juni

ANLO (DR.)

- *Gemeentehuis*. De boer in de Nederlandse schilderkunst 1550-1900
13 mrt.-22 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Albert Marquet
-5 apr.
- Canadese Eskimokunst
3 mrt.-25 mrt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Aquarellen en tekeningen van Dordtse meesters 1750-1850
-1 mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Vincent van Gogh (uit de verzameling van het Rijksmuseum Kröller-Müller)
-12 mrt.

GOUDA

- *Stedelijk Museum*. Het Catharina Gasthuis. De stille glans der gouden eeuw
-19 febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Suze Bisschop-Robertson 1855-1922
-20 febr.
- 7de Groepstentoonstelling Haagse Kunstenaars
-20 febr.
- Kunst der Canadese Eskimo's
-27 febr.
- 50 jaar Amerikaanse kunst
1 mrt.-15 apr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Licht en verlichting
-voorjaar '56
- *Het Nederlands Postmuseum*. De mens meet het heelal
-5 mrt.
- *Panorama Mesdag*. Pierre Hoeks. Werkd. 10-15; zo. 12-15
-26 febr.
- *Nederlandse Kunstkring*. Werkd. 10-16; zo. 12-16
3 mrt.-25 mrt.
- *Pulchri Studio*. Werk van leden. Werkd. 10-16, zo. 14-17
-19 febr.

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden*. Gerrit Benner
-27 febr.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Het papieren

museum, tentoonstelling van reproducties naar werken van klassieke moderne meesters
-20 febr.

Interscholair Jeugdturnooi 1956

3 mrt.-19 mrt.

- *Teylers Museum*. Etsen en tekeningen van Rembrandt. Werkd. 11-15; ma. gesloten; 1ste zo. van elke maand 13-15
-5 mrt.

HARDERWIJK

- *Veluws Museum van Oudheden*. Schetsen in olieverf en tekeningen van A. v. d. Boon
-1 apr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Hedendaagse Duitse ceramiek
-4 mrt.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Jubileumtentoonstelling van tekeningen van oud-Hilversum door M. Betlem
-19 febr.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijks Universiteit*. Litho's in kleuren door J. Bezemer en J. van Vlijmen
-19 febr.
- *Academisch-Historisch Museum*. Het huis Oranje Nassau en de Leidse Universiteit. Werkd. 10-17
-3 mrt.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Chinese houtsneden
-5 mrt.
- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Jan Kalsbeek.
De stille glans der gouden eeuw
3 mrt.-26 mrt.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller Müller*. Keuze uit de collectie van het Van Abbe Museum te Eindhoven
-12 mrt.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum Hendrik Luyte. Dr. Cuyper's Museum*. Start
25 febr.-11 mrt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Start
-20 febr.
- Karel Appel
-27 febr.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. IJzer en staal. Dag. 14-18
-4 mrt.

UTRECHT

- *Universiteitsmuseum*. 250 jaar proefondervindelijke natuurkunde te Utrecht
-1 mrt.

VLAARDINGEN

- *De Visbank* (Westhavenplaats). Werken van de groep „Argus”
-19 febr.

OUDE NUMMERS VAN HET BULLETIN

Wij maken de leden van de Bond en de Museumdag er op attent, dat het *Antiquariaat H. de Bot, Leopoldstr. 1B te Rotterdam* de navolgende afleveringen te koop aanbiedt. Voor eventuele bestellingen, gelieve men zich rechtstreeks met dit antiquariaat in verbinding te stellen.

- Bulletin Ned. Oudheidk. Bond. Losse afleveringen:*
- Bij elk nummer een opgave van de voornaamste artikelen.
670	1912-12: St. Walburgkerk Zutphen, gewelfschild. De pastorie te Schelluinen. Orgels te Arnhem	f 1,50	676	1916-1: Opgrav. i. d. St. Servaaskerk te Maasbracht. Nederl. zegelstempels.	f 1,75
671	1913-11/12: St. Eusebius of St. Martinus. Iets over Gorinchem e.d. H. Geestkapel. Ned. Herv. Kerk te Voorhout.	f 1,50	677	1916-5: Opgrav. i. Nederland (Dr. A. Byvanck) (Hunnebedden). De kerkbrand te Alphen.	f 1,50
672	1914-3/4: Geertekerk te Utrecht. Ned. Herv. Kerk te Maasland.	f 1,50	678	1916-6: Kerkmeijer, J.: Beschrijving v. Hoorn (gehele aflev.).	f 2,25
673	1914-6: Oud-Breda. De grafmonumenten in de Grootte Kerk te Breda.	f 2,25	679	1916-8: Oude klokken te Sneek. het Geslacht Burgerhuys, klok-en geschutgieters te Middelburg.	f 1,50
674	1914-9: Gegevens v. d. geschied. d. klederdrachten i. d. 14de eeuw u. d. grafelijkheidsrekeningen.	f 1,50	680	1916-12: Regels v. het catalogiseeren v. teekeningen. Muntvondst te Olst. De graftombe d. Arkel's te Gorinchem. Herstelling v. het huis „De Ark” te Oudewater.	f 2,—
675	1914-12: n Nederl. monument te Rome (Villa Borghese) e. z. bouwmeester, Jan v. Santen.	f 2,25	681	1917-5: Middeleeuwsche glasvensters. W. Dzn. v. Teterode. n 15de eeuwse Nederl. miscelk i. Zd. Amerika.	f 1,50
			682	1917-6: Peters, C: Beschrijving v. Oud-Groningen (gehele aflev.).	f 2,75
			683	1917-7: Peters, C: Beschrijv. v. Oud-Groningerland. (gehele aflev.).	f 2,75

BONDSNIEUWS

ALGEMENE LEDENVERGADERING

Zoals reeds in het vorige nummer van het „Nieuws-Bulletin” is vermeld, zal een algemene ledenvergadering van de Bond worden gehouden op:

zaterdag 25 februari 1956 te Utrecht in het Centraal Museum,

Agnietenstraat 1.

Verkort programma

- 10.30 uur. Samenkomst in het Centraal Museum. Korte inleiding over de ontwikkeling van de stadsplattegrond van Utrecht.
- 11.00-12.30 uur. Rondwandeling door de binnenstad, waarbij in het bijzonder aandacht zal worden besteed aan het stadsbeeld.
- 13.00-14.00 uur. Gemeenschappelijke koffiemaaltijd in het Centraal Museum.
- 14.00 uur. Algemene Ledenvergadering in het Centraal Museum. Na het huishoudelijk gedeelte inleidingen (met lichtbeelden) door de heer R. C. HEKKER over „Saneringsplannen en Stadsherstel” en IR. R. MEISCHKE over „Woonhuisrestauraties en Stadsherstel”.

Een uitvoerig programma zal de leden binnenkort worden toegezonden. De leden van „De Museumdag” zijn welkom.

BETALING LIDMAATSCHAP K.N.O.B. EN MUSEUMDAG 1956

K.N.O.B. — De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1956 ad f 10.— (voor instellingen f 15.—, voor Studentenleden f 5.—) ter voorkoming van onnodige kosten te willen storten op postrekening no 140380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam, of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. MEES & ZOONEN te Rotterdam.

MUSEUMDAG. — De Penningmeesteresse van de Museumdag verzoekt eveneens de leden van de Museumdag de door hen voor het jaar 1956 verschuldigde contributie te willen storten op postrekening no 169653 van de Penningmeesteresse van de Museumdag te Leiden.

K.N.O.B. & MUSEUMDAG. — Degene, die lid zijn van beide instellingen dienen f 7.50 te storten op rekening van de K.N.O.B. en f 7.50 op rekening van de Museumdag.

Men gelieve steeds duidelijk naam en adres van afzender op het stortingsformulier te vermelden.

IN MEMORIAM

CLARA ENGELEN

Op 22 Februari j.l. overleed plotseling te Wassenaar, op 77-jarige leeftijd, Mevrouw Merens-Engelen, die, bij de jongeren wellicht onbekend, voor de oudsten onder ons een bekende figuur is geweest, speciaal juist in de kringen van de Oudheidkundige Bond.

Jonkvrouwe Laurentia Clara Elisabeth Engelen was geboren te Leeuwarden op 4 Februari 1879, uit een sinds enkele geslachten in Friesland gevestigde tak van haar oude Gelderse familie. Met haar ouders verhuisde zij jong naar Zutphen, waar zij tot haar huwelijk gevestigd bleef. Een enig zusje overleed jong, haar moeder in 1888; de vader hertrouwde in 1890 en tussen de tweede moeder en de stiefmoeder ontstond een band als tussen moeder en dochter. Nadat de vader als president der Arrondissementsrechtbank in 1915 was overleden, bleef zij samenwonen met haar stiefmoeder tot het overlijden van deze in 1936. In 1939 huwde jkvr. Engelen den heer J. A. Merens, met wie zij zich in Frankrijk vestigde. Sinds enkele jaren was zij weer in ons land teruggekeerd. Door haar vertrek uit het land na haar huwelijk, is zij als „freule Clara Engelen” in herinnering gebleven.

Trouw aan een gekozen plicht heeft haar leven getekend, zowel in het particuliere als in haar werk.

In 1908 werd freule Engelen lid der Zutphense museumcommissie, spoedig daarop secretaresse daarvan, zodat zij nauw betrokken werd bij de gang van zaken bij het in 1903 opgerichte museum. Het volgend jaar, op 28 December 1909, werd zij conservatrice van het museum als opvolgster van den heer J. Gimberg. Tot aan haar huwelijk is het werk voor het museum in het Wijnhuis te Zutphen haar hoofdtaak geweest; het museum zoals het tot 1945 was, kan als haar schepping worden beschouwd.

De brand van de Wijnhuistoren in 1924 bracht voor de verzameling geen zeer ernstige schade mede, was daarentegen aanleiding tot een verbeterde inrichting van de museumruimte; op 6 Juni 1924 kon het museum in zijn nieuwe gedaante worden geopend. Reeds toen had Jkvr. Engelen als helpster Mej. W. J. S. van Alphen, die haar later als conservatrice zou opvolgen.

Ruim 25 jaren heeft Jkvr. Engelen kunnen voortwerken aan de opbouw van haar museum, met bijzondere belangstelling voor de topographische atlas en voor de muntcollectie, die sinds het uitvallen van de Arnhemse door diefstal in de oorlogsjaren, voor de provincie Gelderland van bijzonder belang is geworden. Bij het 25-jarig bestaan van het museum in 1928 schonk de dankbare gemeente Zutphen haar de zilveren erepenning der stad.

Het grote vertrouwen, dat Jkvr. Engelen wakte door haar eenvoud, oprechtheid en belangeloosheid, maar daarnaast ook stille gedecideerdheid en doorzettendheid, maakte dat de verzameling in het Wijnhuis voorspoedig groeide. Door haar oplettendheid wist zij vele voorwerpen binnen veilige haven te brengen, die anders licht verloren zouden zijn gegaan. Met voldoening kon zij in 1932 de catalogus van het Stedelijk Museum van Zutphen en Oudheidkamer van de Graafschap doen verschijnen.

Ten slotte werd de nieuw ingedeelde ruimte te eng voor het bijeengebrachte en kreeg het Wijnhuis enigszins het tegenwoordig zo schrikwekkend aanzien van een typische „oudheidkamer”, met alleen deze bijzonderheid, dat men uit het vele, dat in te beperkte ruimte was saamgebracht, niets volmaakt zou willen missen.

Men smaalt thans gaarne op hen, die zulke verzamelingen bijeenbrachten. Men vergeet, dat het behoud van in het ongerede gerakende, in ruime zin historische gedenkstukken toen voorop moest staan en dat de museumpolitiek daardoor moest worden bepaald; fondsen om grote ruimten te scheppen werden niet verschaft, evenmin om veel geld te besteden aan de wijze van uitstalling. De onvermoeide reddingsijver van die voorgangers heeft het hun opvolgers mogelijk gemaakt uit het vele verzamelde het (thans) belangrijkste geachte uit te kiezen en daarmee hun etaleerkundigheid te tonen. Zonder het voorafgaand werk der voorgangers zou het onze onmogelijk zijn geweest.

Zo was het door Jkvr. Engelen en haar opvolgster bijeengebrachte rijp voor een overzichtelijker verdeling over grotere ruimte. Vooroorlogse plannen om het Wijnhuis door bijtrekken

van een klein aangrenzend pand grotere omvang te geven, zouden weinig geholpen hebben. De wreedst mogelijke oplossing werd gebracht door het in brand steken van het Wijnhuis op 8 April 1945, onmiddellijk na de bevrijding der stad, om de zich in de toren bevindende Duitse scherpshutters op de meest drastische wijze onschadelijk te maken. Had de brand van de Wijnhuistoren in 1920 slechts herstelbare schade aangebracht aan de verzamelingen, ditmaal verdween het grootste deel in de vlammen. Gelukkig had Mej. Van Alphen, toen een strijd om Zutphen tussen de terugtrekkende Duitsers en de optrekkende Canadezen dreigde, de belangrijkste verplaatsbare zaken naar een Middeleeuwse kelder in de nabijheid overgebracht, nadat reeds eerder in de oorlogsjaren het allervoornaamste over verschillende landhuizen was verdeeld. Aan unieke voorwerpen is zodoende niet veel verloren gegaan, maar dat is een klein gedeelte van wat Jkvr. Engelen had bijeengebracht. Zo werd haar levenswerk vernietigd.

Zag Jkvr. Engelen in 1924 het museum na de torenbrand verbeterd herrijzen, aan haar opvolgster is dit niet beschoren geweest. Plannen voor een nieuw museum zijn door de bouwstop opnieuw naar later verschoven.

Naast het uitbreiden en verzorgen der museumverzameling gaf Jkvr. Engelen veel tijd aan het inrichten van kleine tentoonstellingen; zodoende bleef zij het publiek van stad en omtrek naar het museum trekken. De belangrijkste was die van Zutphens zilver in 1932, die de voorbereiding van de Zutphense bijdrage tot de Arnhemse tentoonstelling van 1955 sterk verlichtte; men kende reeds vele voorbeelden, de merken der zilversmeden en de datering der jaarletters.

De afgelegen woonplaats Zutphen maakte dat

Jkvr. Engelen zich moeite moest geven om contact te houden met haar vakgenoten en haar kennis te vermeerderen. Met Mej. I. Peelen was zij de eerste leerlinge van Prof. Vogelsang. Iedere maand bezocht zij de vergadering van de Haagse Kunsthistorische Kring. Zij was een trouw lid van de Oudheidkundige Bond, op welks vergaderingen en excursies zij zelden ontbrak. Van 1925 tot 1938 was zij een ijverig lid van de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek. In Zutphen en Apeldoorn gaf zij aan een klein gezelschap kunsthistorische cursussen.

Toen Jkvr. Engelen in verband met haar voorgenomen huwelijk op 1 Juli 1937 aftrad als conservatrice van het Zutphense museum werd zij in het Wijnhuis gehuldigd; de Regering kende haar toen de zilveren museummedaille toe. Zij wist dat haar beleid in dezelfde trant, beschaafd, toegewijd, volijverig en tot offers bereid zou worden voortgezet door haar opvolgster Mej. Van Alphen.

Bij de huldigungsreceptie van Dr. H. E. van Gelder op 16 Februari sprak schrijver dezes Mevr. Merens, die dien dag slechts zes dagen overleven zoude. Zij vertelde van haar plan om voor Zutphens Dagblad een artikel te schrijven over haar op hogen leeftijd afgetreden opvolgster, wier verdiensten voor het museum men in Zutphen niet genoeg kende. Dat plan heeft zij niet kunnen uitvoeren. Op deze plaats is ten minste de gelegenheid geboden dezelfde dienst te bewijzen aan een bij haar leven reeds bijna vergeten overledene, die nooit zichzelf en altijd haar taak zag, en die in haar brede belangstelling een voorbeeld was voor beheerders van niet grote, locale musea.

MR. A. STARING

GERHARD B. F. JANSEN

Na een ziekbed van maanden is de heer Gerhard Jansen te 's-Gravenhage op 5 februari overleden. Hiermede is een leven beëindigd, dat veel en met liefde voor onze monumenten van geschiedenis en kunst gepresteerd heeft. In het afgelopen jaar immers was de inmiddels 76-jarige heer Jansen — hij is geboren te Zevenaar op 9 december 1878 — nog werkzaam aan de herstellingen van de merkwaardige muurschilderingen, die tijdens de restauratie van het Gravensteen te Leiden in de kerkers ervan te voorschijn zijn gekomen. Kerkers zijn doorgaans geen comfortabele ruimten en de koude in deze ver-

trekken tijdens de restauratiewerkzaamheden maakte er de werkomstandigheden niet gunstiger op. De liefde voor het vak en de eerbied voor de eeuwenoude voorstellingen, die ten doel hadden door de in beeld gebrachte kruisiging van Christus de gevangenen moed in te spreken en hun geest op het hiernamaals in te stellen, hebben onze restaurator in staat gesteld ontberingen te trotseren.

Dit was ook het geval tijdens de herstellingen van het houten geschilderde gewelf in het koor van de Laurenskerk te Alkmaar. In verband met de restauratie van de kerk zijn de schilderingen

van Cornelis Buys den Oude uit het Rijksmuseum uit deze kerk afkomstig weer op de oorspronkelijke plaats aangebracht. In een vergadering van de toenmalige contactcommissie werd naar voren gebracht, dat de geraamde kosten voor het herstel nogal hoog waren, waarop ik gelegenheid had naar voren te brengen, dat de heer Jansen een bescheiden man is, wat in zijn kostenramingen doorgaans tot uiting komt. Na een jaar werd in de vergadering de opmerking gemaakt, dat de schilder, de kou ten spijt, altijd aan het werk was en dat dit veel energie van hem eiste; dit maakte op de contactcommissie zo'n indruk, dat zij spontaan besloot haar waardering in de vorm van een gratificatie tot uiting te brengen.

Voordien heeft de afgestorvene van zijn technische kennis blijk gegeven toen wandschilderingen bij het slopen van de Galileëkerk te Leeuwarden te voorschijn zijn gekomen. Op de kolommen ontdekte men Apostelfiguren, waarvan die van Sint Thomas, waarschijnlijk van de schilder Adriaan van Cronenburg, is overgebracht naar het museum ter plaatse. De andere schildering, die een voor het tijdsgewricht typische voorstelling te zien gaf, is ontstaan tussen 1567 en 1577, toen de kerk tijdelijk weer in katholieke handen was; de a tempera schildering geeft een katholieke geloofsrechtvaardiging weer, een „geschilderde Catechismus”, voorstelling van de strijdende Kerk in haar verband met de zegerieverende. Mede om de iconografische betekenis van dit werk werd besloten te pogen het te behouden. Gemakkelijk was de zaak niet; gelukt is zij wel tot voldoening van den heer Jansen en talrijke belangstellenden: de vrij dunne mortellaag is op een andere ondergrond overgebracht. Deze werkzaamheden vonden plaats tijdens het slopen van het kerkgebouw; de restaurator heeft een en ander vastgelegd in een artikel in *Het Gildeboek* 1942, blz. 3-9.

Niet alleen het Museum van Leeuwarden, maar ook dat te Gouda bezit een muurschildering (een Kerstvoorstelling, h. 94, b. 21), die op dergelijke wijze verwijderd is (1942/1943), toen de Looyhalle aldaar gesloopt moest worden.

Bij het herstellen van muur- en gewelwschilderingen hebben de herstellers veelal neiging voorstellingen aan te vullen, waar ook wel aanleiding toe kan zijn, wanneer deze in gebruik zijn bij de eredienst en de beschadigingen de voorstelling voor het gebruik ongeschikt maken. Dit gaf,

geeft en zal altijd aanleiding geven tot botsingen met hen, die in dergelijke schilderingen uitsluitend museumstukken en documentatie zien. Het verantwoord restaureren is en blijft een moeilijk vak, waarbij gevoel en verstand de beslissing zullen moeten leiden. Misschien dat menig restaurator vandaag behoedzamer te werk gaat, dan hij het voor een twintigtal jaren heeft gedaan.

Dit neemt niet weg, dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg van mening was, dat de heer Gerhard Jansen, die in 1914 met herstellingen in de Bergkerk te Deventer zijn loopbaan begonnen is, voor onze monumenten zo veel gedaan heeft, dat zij bij de toenmalige minister van O. K. en W. het verlenen van een koninklijke onderscheiding bepleitte ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag in 1948.

Ik heb het betreurd, dat het nooit gelukt is een opvolger te vinden, die de grote vakkennis van Gerhard Jansen heeft kunnen overnemen en deze zelf weer zou kunnen overdragen aan een opvolger.

Het spreekt van zelf, dat het de heer Jansen verdrotten moet hebben toen hij vrij kort na zijn heugelijke, zeventigste verjaardag moest beleven, dat laboratoriumervaringen hoger aangeslagen werden dan de eigen en overgeleverde, waarover hij beschikte.

De sombere wolken zijn overgedreven en het moet hem een grote voldoening geweest zijn de restauratie van de gewelf- en muurschilderingen in de aantrekkelijke kerkjes van noord-oost Groningen te hebben kunnen voltooiën. De geleden oorlogsschade aan de kerken van Bierum, Holwierde, Termunten en Woldendorp is de directe aanleiding geweest tot een restauratie, welke nodig, maar in gewone omstandigheden niet licht tot stand zou zijn gekomen. In de kerk van Holwierde heeft de restaurator zich een meester getoond in zelfbeheersing; schilderingen van verschillende perioden zijn geëerbiedigd en geven een, op het eerste gezicht niet geheel klare, maar toch aantrekkelijke veelheid van kleur.

De kerk van Appingedam is door de herstelde schilderingen tot een weelde van fijn afgestemde kleuren geworden; schilderingen van een laatste periode, wat opdringerig en storend, zijn uit een oogpunt van documentatie op een enkele plaats behouden. Dit was zijn laatste grote werk.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

JAN.—FEBR. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Hellendoorn. In de gemeente Hellendoorn, sectie G nr. 2681, werd bij graafwerkzaamheden voor het aanleggen van een riool een nagevoeg ongeschonden Karolingische kogelpot gevonden, aan de rand van de es en op de scheiding van de gele grond en de zwarte bouwlaag. *Oudheidk. Twent'be.*

GELDERLAND

Ermelo. Op het Telgterveld (Molenbeekweg) zijn tal van aardewerkscherven en fragmenten van weefgewichten gevonden, een en ander wijst op bewoning aan het einde van de Bronstijd en in het begin van de IJzertijd. *A. van Sprang-Ermelo.*

Rhenen. Op het terrein van de steenfabriek Vogelenzang te Rhenen kwamen uit de wanden van een \pm 30 m diepe zandgroeve scherven te voorschijn. Het materiaal bevond zich op 50-80 cm diepte in de donkerbruine, sterk door eiken doorwortelde bovenlaag van het mantelzand. Het dient gerekend te worden tot de IJzertijd. De scherven zijn afkomstig van zowel gladwandig, ruwwandig en besmeten, als met reliëfbanden en indrukken versierd aardewerk, dat in het algemeen sterk oxyderend is gebakken. *Rijksdienst v.b. Oudb. Bodemonderz.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Bij egalisatiewerkzaamheden aan de oostzijde van Schokland is opnieuw een belangrijke hoeveelheid middeleeuws aardewerk tevoorschijn gekomen. *Arch. Mus. Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI 1956

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Workum. Doopsgezinde kerk, 1694. Rest. begonnen. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

DRENTE

Meppen. De in het vorige restauratienieuws genoemde boerderij (C. 14 moet zijn C. 47) — met vakwerk aan de voorzijde en rechterzijdant en het jaartal 1699 op de bovendorpel van de vooringang — is geheel aan de moderne eisen van bewoning aangepast met behoud van het aantrekkelijke uiterlijk. Het bedrijfsgedeelte is nog niet gerestaureerd.

OVERIJSSSEL

Deventer. Restanten van de middeleeuwse ommuring ten z. van de Bergkerk. Rest. voltooid. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

In de nabijheid van een reeds vroeger hersteld fragment zijn nu twee andere delen, o.a. een rondeel, gerestaureerd en overeenkomstig teruggevonden sporen aangevuld. Deze delen waren tijdens de oorlog na de verwoesting van enige huizen in zicht gekomen.

Kuimre. Raadhuis, 1779. Rest. voltooid. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

De vroeger als waag gebruikte benedenverdieping werd tot secretarie ingericht; hiervoor werden o.a. in de achtergevel drie nieuwe vensters aangebracht, een ter plaatse van de vroegere poort en twee ter weerszijden hiervan. Alle vensters verkregen een 18de eeuwse roedenverdeling.

UTRECHT

Bunschoten. Herv. kerk, éénbeukig laat-gotisch gebouw, dat in 1790 de huidige afmetingen

heeft verkregen door afbraak van koor en transeptarmen. Rest. voltooid. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

De natuurstenen tracteringen van omstreeks 1900 werden door bakstenen tracteringen vervangen. Inwendig werd een geprofileerde bakstenen lijst naar oude resten hersteld. Het houten tongewelf en de ten dele vernieuwde trek-balken werden geschilderd, nadat sporen van blauwe verf waren teruggevonden. De toren met achzijdige bovenbouw is nog in restauratie.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Herengracht 374-376-378, met gevels uit de eerste helft van de 18de eeuw, de middelste van zandsteen van omstreeks 1720. Rest. begonnen. Arch.: Ir. bur. G. J. en A. J. Langhout te Amsterdam.

— O. Z. Achterburgwal 134, in oorsprong 17de eeuws huis, waarvan de eenvoudige voor-gevel een vroeg 19de eeuws karakter heeft. Rest. begonnen. Leiding: N.V. Aann. Bedr. W. D. Wouters en Co te Amsterdam.

Alkmaar. Bierkade 21, met 17de eeuwse trapgevel. Rest. voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Enige benedenvensters moesten door grote magazijndeuren vervangen worden.

Zandvoort. Toren van de Herv. kerk, uit het einde van de 15de eeuw. Rest. voltooid. Arch.: J. Zietsma te Amsterdam.

Na verwijdering van de bepleisteringen bleek baksteenwerk in zo'n slechte toestand te verkeren, dat grote gedeelten moesten worden vernieuwd; de toren werd opnieuw van steunberen voorzien.

ZEELAND

's-Heer Abtskerke. Toren van de Herv. kerk, van ± 1400. Rest. voltooid. Arch.: G. M. Sturm te 's-Heer Hendrikskinderen.

Ernstige verticale scheuren werden hersteld. Het venster boven de ingang kreeg weer een tractering.

LIMBURG

Eygelsboven. Huis Henckens, herenhoeve uit 1796. Rest. begonnen. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, gehouden op zaterdag 25 februari 1956, des namiddags te 2 uur, in het Centraal Museum te Utrecht.

Aanwezig zijn 67 leden. Het lid van het Bestuur mr. A. P. VAN SCHILFGAARDE heeft doen weten, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom de heren ir. CH. BRONKHORST en ir. J. I. PLANJER, resp. Hoofddirecteur en Directeur van de Dienst van Openbare Werken der gemeente Utrecht. Spreker zet uiteen, dat de Bond de problemen, welke met het behoud en de verbetering van onze oude binnensteden zijn verweven, dermate klemmend acht, dat het Bestuur heeft gemeend er goed aan te doen, deze in een vergadering aan de orde te stellen. De vanmiddag te houden referaten moeten worden gezien als een inleiding op datgene, waarmee wij deze zomer tijdens de excursie van de Bond in de provincie Zeeland zullen worden geconfronteerd; ook dan zal de nadruk vallen op

de problemen van herstel en conservering van oude stadskernen en alles, wat daarmee samenhangt.

De *notulen* van de vorige algemene ledenvergadering, op 1 juli 1955 te Leeuwarden gehouden (afgedrukt in het Nieuws-Bulletin van 15 augustus 1955, kolom 155 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede, dat het Bestuur heeft besloten, de vergadering voor te stellen Prof. dr. A. W. BYVANCK op grond van zijn grote verdiensten te benoemen tot *erelid* van de Bond. Aangezien Prof. BYVANCK op dit ogenblik nog niet in de vergaderzaal aanwezig is, stelt hij voor, de installatie op te schorten tot zulks wel het geval zal zijn. De Voorzitter wijdt enige hartelijke woorden aan zijn voorganger, Prof. dr. E. H. TER KUILE, welke de vergadering met applaus onderstreept. Vervolgens memoreert hij, dat de oud-Secretaris van de Bond, dr. H. E. VAN GELDER, op 16 februari j.l. 80 jaar is geworden. Hem is een telegrafische gelukwens gezonden.

De Voorzitter brengt in herinnering, dat in de vorige ledenvergadering is besloten, de *zomer-*

vergadering en excursie te houden op vrijdag en zaterdag 13 en 14 juli 1956. Aangezien zaterdag 14 juli door de Regering is aangewezen als de dag, waarop de geboorte van Rembrandt zal worden herdacht, acht het Bestuur het gewenst voor vergadering en excursie andere data te kiezen. Eén week vervroegen, derhalve op 6 en 7 juli, heeft het nadeel, dat deze data samenvallen met het ICOM-congres; twee weken vervroegen, derhalve op 29 en 30 juni, zou betekenen, dat de leden van „De Museumdag” verstek moeten laten gaan, omdat deze organisatie op die dagen haar vergadering houdt. Bij handopsteken blijken in de vergadering de bezwaren tegen de data 29 en 30 juni groter dan tegen 6 en 7 juli, zodat de vergadering en de excursie van de Bond definitief worden vastgesteld op vrijdag 6 en zaterdag 7 juli van dit jaar.

De Voorzitter zegt, dat de mededeling van Prof. dr. H. VAN DE WAAL, dat hij van het Hoofdredacteurschap van het Bulletin wenst te worden ontheven, het Bestuur met leedwezen heeft vervuld. Bij de aanvang van een nieuwe periode in het bestaan van het Bulletin heeft Prof. VAN DE WAAL daarvoor een hechte basis gelegd, waarop thans met vrucht kan worden voortgewerkt. De Bond is de scheidende Hoofdredacteur daarvoor grote dank verschuldigd. Het Bestuur heeft zich beraden over de keuze van een opvolger en het meent daarvoor met vertrouwen te kunnen aanbevelen de heer J. J. F. W. VAN AGT, wetenschappelijk ambtenaar bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De vergadering hecht aan deze benoeming met applaus haar goedkeuring. De heer N. E. H. J. J. ZON wordt eveneens bij acclamatie tot Secretaris van de Redactie van het Bulletin benoemd.

Bij de rondvraag vraagt ir. W. P. C. KNUTEL de aandacht van de Bond voor de landelijke architectuur, die tengevolge van de uitgebreide ruilverkaveling ten plattelande in steeds sneller tempo wordt bedreigd. Het Genootschap „Het Overzicht” heeft reeds een begin gemaakt met de inventarisatie van wat ons op dit gebied thans nog rest. De Voorzitter antwoordt, dat de Bond doordrongen is van het belang van dit stiefkind van onze architectuur. Hij wekt de leden op, te komen tot een samenbundeling van krachten in het gehele land, teneinde tot een meer effectieve bescherming van de monumenten van landelijke bouwkunst te geraken.

De heer G. VAN DER MARK heeft een vergadering van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten bijgewoond, waarin het ontwerp-Monu-

mentenwet is besproken. De discussies in deze vergadering hebben geresulteerd in een adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waarin onder meer wordt betoogd, dat het in bepaalde gevallen mogelijk moet zijn, het primaat van de monumentenbescherming te doorbreken. Spreker vraagt, of het niet op de weg van de Bond ligt, hiertegen te protesteren. De Voorzitter kent de inhoud van het adres niet, maar de desbetreffende stukken zullen bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten worden opgevraagd.

De heer A. VAN DER KLOOT uit zijn ongerustheid over de plannen, die te Nijmegen in voorbereiding zijn. Hij vreest, dat op deze manier over enige tijd van de oude bebouwing van Nijmegen niet veel meer over zal zijn. De heer P. J. VAN DE VELDE zegt, dat voorzover het hier gebouwen betreft, die niet worden vermeld op de Voorlopige Monumentenlijst, de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bezwaarlijk kan ingrijpen. De Voorzitter vermoedt, dat de eerste inleider van hedenmiddag, de heer R. C. HEKKER, over de Nijmeegse plannen wel het een en ander te berde zal brengen.

Inmiddels zijn Professor BYVANCK en Mevrouw ter vergadering verschenen. Met een hartelijk applaus begroeten de aanwezigen het nieuwe erelid van de Bond. Prof. BYVANCK zegt, deze onderscheiding op hoge prijs te stellen, omdat hij weet, dat de Bond slechts in zeer bijzondere gevallen het erelidmaatschap verleent. Op dit ogenblik denkt spreker aan figuren als OVERVOORDE en KALF, die zich zo uitzonderlijk verdienstelijk jegens de Bond hebben gemaakt; zijn dankbare gevoelens gaan ook uit naar de oud-Secretaris van de Redactie van het Bulletin, dr. J. J. DE GELDER, met wie hij sedert 1914 heeft mogen samenwerken, en tenslotte naar de onlangs afgetreden Hoofdredacteur, Prof. dr. H. VAN DE WAAL. Met de beste wensen voor de toekomst van het Bulletin en de Bond besluit Prof. BYVANCK zijn rede.

De Voorzitter verleent daarop het woord aan het lid van het Bestuur, de heer R. C. HEKKER, voor het houden van zijn voordracht over „*Saneringsplannen en Stadsherstel*”. Spreker geeft zijn gehoor in overweging, de huidige saneringsplannen, welke bij de leden van de Bond zoveel ongerustheid verwekken, met een zekere nuchterheid te bekijken, omdat niet te ontkennen valt dat onze oude stadskernen ernstig ziek zijn. Restauratie op zichzelf heeft weinig zin, indien zij niet vergezeld gaat van het herstel van de oor-

spronkelijke of het zoeken naar een nieuwe functie. De saneringsplannen van vóór de oorlog van Amsterdam en 's-Gravenhage (Scheveningen) beoogden uitsluitend krot-opruiming. Na de oorlog is daar bijgekomen het dichten van de bresen, door het oorlogsgeweld in de bebouwing van de oude kernen geslagen, hetgeen principieel niet veel verschil maakt. In beide gevallen dient immers gezocht te worden naar een verantwoorde invoeging van nieuwe panden tussen de historische en de aanpassing van de bestaande structuur aan de moderne eisen. De huidige saneringsplannen verdeelt spreker in vier categorieën, te weten bevriezing van de bestaande toestand (b.v. St. Anna ter Muiden en het Drentse gehucht Aalden), herstel van het vroegere aanzien, derhalve rehabilitatie (b.v. Elburg, Maastricht: Stokstraatkwartier), streven naar een nieuwe karakteristiek onder handhaving van enige waardevolle onderdelen (Nijmegen: Groene Balcon) en tenslotte volledige likwidatie van de bestaande toestand (Amsterdam: Nieuwmarkt). Het ligt in de bedoeling, de tekst van de door de heer HEKKER uitgesproken rede in één der eerstvolgende nummers van het Bulletin op te nemen.

Het woord is vervolgens aan het lid van het Bestuur, ir. R. MEISCHKE, voor zijn voordracht over „Woonhuisrestauraties en Stadsbeelden”. Spreker betoogt, dat het Nederlandse woonhuis uit de 17de en 18de eeuw vrij licht van constructie was, zodat reparaties bij herhaling nodig zijn gebleken. De opbouw van de huizen is echter zodanig, dat hun levensduur door ingrijpende herstelwerkzaamheden verlengd kan worden zonder dat dit aan het karakter afbreuk behoeft te doen. Doordat vrijwel steeds constructief belangrijke onderdelen blijken aangetast, zijn restauraties van woonhuizen uitermate kostbaar. De oude huizen, die wij thans nog bezitten, zijn in de loop van de jaren vele malen gewijzigd en aangepast aan de behoeften van nieuwe generaties. Tot omstreeks 1900 vond dit proces voortgang; daarna trad een fundamentele verandering in ten aanzien van de verlangens op het gebied van het wonen, zodat het aanpassingsproces ophield. Talrijke huizen kregen een nieuwe bestemming en werden ingericht voor kantoor of bedrijf. In het geval, dat zij bewoond bleven, daalde het peil van de bewoning. In de naoorlogse tijd ontstond tengevolge van woningnood en beperkte bouwactiviteit een zekere toestand van stabiliteit. Wanneer deze afgelopen is, zal het grootste deel van de oude huizen onbruik-

baar blijken en zal er van talrijke zijden aandrang tot slopen, saneren en nieuwbouw worden uitgeoefend. Het zal dan geen kwestie meer zijn van sparen van ons oude stedschoon, doch van een zeer kostbare consolidatie van een gedeelte van de oude huizen en amovering van de overige. Wil men iets van het karakteristieke beeld van de Nederlandse steden bewaren, dan kan men niet volstaan met enige incidentele woonhuisrestauraties, doch dan zal men in korte tijd een zeer groot aantal huizen moeten herstellen en aan de huidige eisen aanpassen. Dit zal een zeer tijdrovend werk zijn, aangezien ieder huis zijn individuele eisen stelt. Naast een groep bewoners en gebruikers van de in de oude binnensteden te restaureren huizen zal men de nodige beleggers moeten vinden, die de herstelwerkzaamheden willen financieren. Ook de architecten en de aannemers zullen zich meer met deze restauraties moeten bezig houden. Indien niet thans reeds de voorbereidingen worden getroffen, zal het onmogelijk blijken aan de grote toevloed van werk, dat over enige jaren te wachten staat, het hoofd te bieden.

Na beide sprekers hartelijk dank te hebben gezegd voor hun boeiend, met tal van lichtbeelden geïllustreerd betoog en na Prof. dr. E. H. TER KUILE op zijn desbetreffende vraag de verzekering te hebben gegeven, dat de tekst van beide lezingen in het Bulletin zal worden opgenomen, sluit de Voorzitter te omstreeks kwart over vijf de vergadering.

Voorafgaande aan de vergadering had in de morgenuren na een welkomstwoord van de Voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, waarin hij de Directrice van het Centraal Museum, Mej. dr. M. E. HOUTZAGER, dank bracht voor de aan de Bond verleende gastvrijheid, de heer J. STAPPER, architect-stedebouwkundige van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, een korte inleiding gehouden over de stadsplattegrond van Utrecht. Aan de hand van een tweetal kaarten, één uit de 19de eeuw en een moderne, gaf hij een overzicht van de verschillende doorbraken, welke in een periode van ongeveer honderd jaar tot stand zijn gekomen en hoe het oude stadsbeeld van Utrecht daardoor ingrijpend is gewijzigd. Daarna gaf de heer STAPPER een beschrijving van de route van de in de binnenstad te maken wandeling, waarbij hij bijzondere aandacht vestigde op enige straten, die hun typisch karakter tot dusverre hebben weten te hand-

haven, als de Trans en de Kromme Nieuwe Gracht. Tenslotte releveerde de spreker de ook hier in voorbereiding zijnde doorbraakplannen. Onder leiding van de heren STAPPER, HEKKER en STOOKER maakte de aanwezigen daarop een wandeling door de binnenstad, welke van het Centraal Museum langs de Oude Gracht naar de Geertekerk en door de Lange Nieuwstraat naar

het Domplein leidde. Over het Janskerkhof, de Kromme Nieuwe Gracht en de Nieuwe Gracht bereikte men weer het Centraal Museum, waar de deelnemers zich verenigden aan een door de Directrice van dit Museum en haar medewerkers voortreffelijk georganiseerde koffiemaaltijd.

MR. P. J. VAN DER MARK

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Reizende Unesco-tentoonstelling van reproducties naar Chinese kunst 14 apr.-7 mei

ALMELO

— *Kunstkring „De Waag“*. Van Daumier tot Picasso uit Twents particulier bezit 17 mrt.-30 apr.

AMERSFOORT

— 't Oude Wevershuys. Oude kunst uit Peru -5 apr.

AMSTERDAM

— *Stedelijk Museum*. Het Stilleven -eind apr.
Kindertekeningen -9 apr.
Vrolijke Vrouwentooi -15 apr.
Gekleurde Houtsneden -22 apr.
Germ. de Jong -8 apr.

— *Tropenmuseum*. Marokko -eind apr.
Rubber -10 apr.

— *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij dieren -1 juni

— *Kunsthandel v/b Martinet & Michels*. Werk van Van der Spoel -30 mrt.

— *Van Nispenhuis*. Levend Amsterdam -31 mrt.

ANLO

— *Gemeen'ebuis*. De hoer in de Nederlandse schilderkunst 1550-1900 -22 mrt.

ARNHIEM

— *Gemeentemuseum*. Albert Marquet -5 apr.
Kunst der Eskimo's -2 apr.
Mozart-Dufy 14 apr.-3 juni

DEVENTER

— *Muntentoren*. Start 7-21 apr.

EINDHOVEN

— *Stedelijk van Abbe-museum*. Hoe het landschap werd geschilderd -19 mrt.

ENSCHEDÉ

— *Rijksmuseum Twentbe*. De Nieuwe Beweging -26 mrt.

GOUDA

— *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Goudse graveurs en tekenaars van 1500 tot heden 9 apr.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Gerrit Benner 6 apr.-25 mei
Max Beckmann 1884-1950 -7 mei
50 jaar moderne kunst in de U.S.A. -16 apr.

— *Kunstzaal Plaats*. Erzsike Blokland-Tóth en Joop van Hoorn -23 mrt.

— *Museum voor het Onderwijs*. Licht en verlichting -voorjaar '56

('S-GRAVENHAGE)

- *Panorama Mesdag*. Nederlandse Kunstkring
-25 mrt.
Hr. en Mevr. v. d. Voort-Briening. Werkd.
10-16; Zo. 12-16 31 mrt.-22 apr.
- *Haagse Kunstkring* (K. Vijverberg 7). Reischetsen van leden van de 1ste afd. (Beeldende Kunst) en 2de afd. (Architectuur en Toegepaste Kunst) -24 mrt.
- *Vrije Academie* (Hocfkade). Haas, Houwelingen, Louwers, Strijbosch, Verhoog -10 apr.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Isaïc Israëls -2 apr.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Licht en Bloemen
apr.-half mei
- *Museum Het Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Interscholair Jeugdturnooi 1956 -19 mrt.
Mevr. J. Kruyder-Bouman 24 mrt.-23 apr.

HARDERWIJK

- Veluws Museum van Oudbeden*. Schetsen in olieverf en tekeningen van A. v. d. Boon
-1 apr.

HENGELO (O.)

- *Kunstzaal*. H. M. Stork-Boon -22 mrt.

HOORN

- *V. O. C.-gebouw* (Muntstraat). Reizende Unesco-tentoonstelling van reproducties naar Chinese kunst -19 mrt.

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. Gerrit Benner -2 apr.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. De stille glans der gouden eeuw -26 mrt.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Keuze uit de collectie van het Van Abbe Museum te Eindhoven -19 mrt.

RHENEN

- *Streekmuseum voor Rhenen en omstreken*. Start 17-31 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Topografische tekeningen van de 16de tot het begin van de 19de eeuw (Hollandse kunstenaars) -begin apr.
Ruim 100 tekeningen van Francisco Goya 7 apr.(?)-midden mei
- *Expositiezaal Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). R. Verspyck en W. Oeps. „Hollanders in Parijs”. -25 mrt.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het leven van de Prairie-Indianen -juli
- *Groothandelsgebouw* (Stationsplein 45). P. v. d. Hem en Sierk Schröder -18 mrt.
- *Rotterdamse Kunstkring* (W. de Withstr. 35a) Abel Bertram -1 apr.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Christus' lijden in de kunst -26 mrt.

UTRECHT

- *Museum der Rijksuniversiteit*. Universiteit en Maatschappij 11 apr.-19 mei
- *Utrechtse Kring* (Mozartl. 22) Dick Ket -26 mrt.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Reizende Unesco-tentoonstelling van reproducties naar Chinese kunst 24 mrt.-9 apr.

DE MUSEUMDAG

MEDEDELINGEN BETREFFENDE DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1956, IN SAMENWERKING MET DE MUSEUMS ASSOCIATION

Voor de „Amsterdam conference” blijkt in Engeland zoveel belangstelling te bestaan, dat zich reeds 330 deelnemers hebben aangemeld. Dit op zichzelf zeer verheugende verschijnsel — wij hopen dat ook de deelname van Nederlandse zijde groot zal zijn — bracht enkele noodzakelijke veranderingen in het programma mede, waarvan de voornaamste is, dat de vergaderingen niet in het Stedelijk Museum, doch in het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63, te Amsterdam zullen worden gehouden.

Naar analogie van de door de „Museums Association” getroffen regeling zal deze museumdag, met de er op volgende excursie etc., open staan voor alle belangstellenden. In verband echter met de hoge kosten, voor de vereniging „De Museumdag” aan deze bijeenkomst verbonden, moeten wij van niet-leden van De Museumdag een inschrijfgeld van f 15.— heffen. Dames van leden van De Museumdag en van als deelnemer ingeschrevenen betalen, evenals de leden van De Museumdag, f 5.—.

Deelnemers gelieven zich zo spoedig mogelijk althans voorlopig aan te melden bij het secretariaat van „De Museumdag”, Raamsteeg 2, Leiden. Vooral voor hen, die in Amsterdam logies wensen is het thans noodzakelijk dit te doen. Doch ook voor hen, die excursies of maaltijden denken bij te wonen is het zeer gewenst zich hiervoor zo spoedig mogelijk op te geven. Indien een aanmelding te laat — na 15 mei — binnenkomt zal het niet steeds zeker zijn, dat er aan zal kunnen worden voldaan.

Het programma, zoals dit in het verslag van de tweede museumdag in 1955 (Nicuws Bulletin v. d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 6^e s. 8 (1955), kol. *221-*223) is gepubliceerd zal althans in grote lijnen gehandhaafd blijven.

VACATURES

LEEUWARDEN.

Burgemeester en Wethouders van Leeuwarden roepen sollicitanten op naar de betrekking van *Directeur* van het gemeentelijk museum „Het Prinsessehof” (verzameling van Chinesche- en Indonesische kunst).

Salaris naar bekwaamheid en ervaring in een der schalen: f 567,50 tot f 689,— per maand; f 621,50 tot f 747,— per maand.

Sollicitaties met uitvoerige beschrijving van opleiding, ervaring op museum gebied, speciale kennis van onderdelen enz. kunnen worden ingezonden bij de Burgemeester binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad.

ROTTERDAM.

Bij de secretariaat afdeling Onderwijs en Volksontwikkeling kan een *Pedagogisch Ambtenaar* worden geplaatst, die tot hoofdtaak krijgt, in nauwe samenwerking met de Directie, het bezoek aan het Museum Boymans door de schooljeugd te stimuleren en te organiseren.

Gegadigden moeten, naast pedagogische kwaliteiten, kunstzinnige belangstelling bezitten, alsmede begrip van en inzicht in de nieuwe opvattingen ten aanzien van het onderwijs in de beeldende kunst en het tekenonderwijs. Studie aan een Universiteit (b.v. kunstgeschiedenis) of aan een Academie van Beeldende Kunsten kan tot aanbeveling strekken.

Afhankelijk van opleiding en ervaring zal benoeming geschieden in de rang van commies: (salarisgrenzen f 4770,— tot f 6330,—) of hoofdcommies: (salarisgrenzen f 6630,— tot f 8430,—). Aanstelling boven het minimum is mogelijk. Aan gehuwden worden in het algemeen de reis- of pensiekosten en verhuiskosten vergoed.

Sollicitaties te richten tot burgemeester en wethouders en in te zenden aan het bureau Personeelvoorziening, kamer 331, Raadhuis, binnen 14 dagen na deze oproep, onder no. 86.

IN MEMORIAM

M. J. VAN SAMBEEK

Martinus Jacobus van Sambeek werd op 15 februari 1884 geboren te Uden (N. Br.), waar hij onderwijzer werd.

Als trouw lezer van „De Levende Natuur” en de bekende „Heimans en Thijssse boekjes” was zijn belangstelling veelzijdig. Wie zijn aantekenboeken leest, waarin hij zijn talrijke excursies beschreef, geniet mee van zijn interessante ontmoetingen met de flora en fauna van die streek, komt diep onder de indruk van zijn veelzijdige kennis en betreurt het, dat dit alles niet gepubliceerd is in één of ander tijdschrift waar vakmensen ervan hadden kunnen profiteren. Maar ook dit was geheel in de lijn van Van Sambeek. Op 26 juni 1910 werd op initiatief van Van Sambeek en P. Joh. Janssen te Neerloon de afdeling „Oost-Noord-Brabant” der Ned. Natuurhist. Ver. opgericht, die weldra een grote activiteit ontplooidde. Op 1 januari 1917 wordt Van Sambeek benoemd als onderwijzer in Enschede. Reeds op 14 januari gaat hij zijn vriend Bernink in Denekamp opzoeken. Zijn waardering voor Bernink en diens museum Natura Docet was heel groot. „Zijn daad”, schrijft hij, „werkte bevruchtend op de idee der volksmusea voor stad en land, musea bevattelijk voor de gewone man. Twente en Nederland, zij zullen Bernink dankbaar zijn!”

In september 1919 hield de plaatselijke afdeling („Enschede-Lonneker”) van de Ned. Natuurhist. Ver. een tentoonstelling in twee lokalen van de fabrieksschool, die ruim 800 bezoekers trok. In opzet was dit een paddenstoelententoonstelling, maar een simpele oproep in de krant ondervond zo'n weerklank bij de Enschedese burgerij, dat tal van andere naturaliën konden worden opgesteld.

In maart 1920 zette Van Sambeek in een drietal artikelen zijn „Plannen op Natuurgebied uiteen” en hierin kwam de wens naar voren een plaatselijk museum te stichten dat allereerst een hulpmiddel voor de scholen kon zijn, doch daarnaast tevens een centrum voor liefhebberij en wetenschap. Spoedig hierna besloot de afdeling hiertoe daadwerkelijk over te gaan en op 23 oktober 1921 kon een „museum” worden geopend in de oude apothekerswerkplaats van Harenberg

aan de Langestraat nr. 34. Naast de oorspronkelijke verzameling van Van Sambeek zelf, waren hier een schelpencollectie, wat opgezette vogels en zoogdieren en het eerste begin van een geologische verzameling ondergebracht. Bovendien werd veel met levend materiaal gewerkt.

Daar in verband met de stadhuisplannen het gebouwtje aan de Langestraat moest verdwijnen, verhuisde in januari 1925 het hele museum naar de zolder van de Zeggelschool, waar op 18 april 1925 de eerste tentoonstelling werd gehouden. Na 1930 was dit niet langer mogelijk. De lokalen waren zo vol, dat er geen ruimte voor expositie overbleef en vanaf die tijd legde Van Sambeek zich dan ook uitsluitend toe op het eigenlijke museumwerk, waar hij zich na zijn eervol ontslag bij het onderwijs in 1932 volkomen aan wijdde. Sedert 1930 houdt hij ook op met zijn artikelenreeksen in de plaatselijke pers, al zijn krachten concentreert hij nu op het museum en slechts een enkele maal ontmoeten wij zijn naam in „Reizen en trekken”.

Maar op die onverwarmde, donkere en stoffige zolders wordt iets groots verricht! Met eendeloos geduld wordt hier gedetermineerd, vergeleken, gerangschikt en etiket na etiket geschreven. Geregeld trekt hij erop uit om met een loodzware rugzak en volgepakte fiets terug te keren. Het doel komt steeds nader: er wordt hier een streekcollectie bijeengebracht, die zijns gelijke niet heeft.

In 1938 kwam de verlossende daad: enige aanzienlijke burgers van Enschede zetten zich achter de museumplannen en op 29 november 1939 werd het museum in het huidige gebouw aan de Tromplaan geopend. Een definitieve oplossing was dit echter nog niet, want de eigenlijke studiecollecties bleven op de zolders achter. Tot januari 1949 bleef Van Sambeek directeur, toen kwam zijn welverdiende rust, waarin hij zich geheel aan zijn eerste liefde, de studie der planten wilde gaan wijden.

Met grote belangstelling bleef hij alles op natuurhistorisch gebied en in het bijzonder in en om zijn museum volgen en vooral de uitbreidings-

plannen, die wij met hem uitvoerig bespraken, hadden zijn volle belangstelling. Het spreekt dan ook welhaast vanzelf, dat deze nieuwe stichting, waarvan hij de voltooiing helaas niet meer heeft mogen zien, zijn naam zal dragen.

Van Sambeek was erelid van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en ter

gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag werd hem in 1954 de Museumpenning in zilver uitgereikt.

Op 28 februari van dit jaar kwam hij te overlijden.

Hij ruste in vrede.

G. M. RODING

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MAART—APRIL 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Haren. In de buurtschap Essen stiet men bij het graven van een sleuf op baksteenfunderingen. Het gevonden metselwerk is een overblijfsel van het Cisterciënser nonnenklooster „Marienkamp”, in 1216 vanuit Aduard gegrondvest. De werkzaamheden gedoogden geen uitvoerig onderzoek. *B.A.I., Groningen.*

Wedde. De onderzoekingen op de Borg te Wedde zijn hervat. Het geldt thans allereerst de vaststelling van de plaats en de omvang van de voorburcht. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Oudeschoot. Bij het uitbaggeren van de Tjonger tussen de beide bruggen te Oudeschoot werd een fraaie bronzen holle bijl (celt) uit het eerste millennium voor Chr. ontdekt. *R.O.B., Amersfoort.*

Sneek. Ongeveer 150 zilveren munten, merendeels Vlaamse groten, bevatte het Jacobakannetje, onlangs in Sneek opgegraven. In afwachting van de determinatie op het Kon. Penningkabinet kan reeds medegedeeld worden, dat de munten omstreeks 1400 geslagen zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

Tirns (Wijmbritseradeel). Kogelpotscherven, middeleeuwse dakpannen en baksteen van groot formaat trokken de aandacht tijdens grondwerk aan de Ringdijk nabij Tirns. Nauwkeurige vaststelling van de vondstomstandigheden leerde, dat men op een overspoelde en deels met slib overdekte nederzetting uit de 12de eeuw was gestoten. De bewoners moeten ten gevolge van de transgressie van de Middellzee omstreeks 1200 verdreven zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Utrecht. Bij het Gerechtsgebouw (Arrondissementsrechtbank) in de Hamburgerstraat wordt een onderzoek ingesteld naar overblijfselen van de St. Paulusabdij. De fundering van de zuidwand van de kerk is reeds blootgelegd. *Leiding: W. Stooker, technisch hoofdambtenaar der Gemeente Utrecht.*

— In de Kloostergang van de Dom maakte een vernieuwing van de tegelvloer een onderzoek mogelijk. Over de resultaten valt in dit stadium nog niets mede te delen. *Leiding: W. Stooker, technisch hoofdambtenaar van de Gemeente Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Den Helder. Scherven en beenderen, aangetroffen bij de aanleg van de nieuwe havenwerken van Nieuwediep tonen aan, dat ter plaatse omtrent het begin van onze jaartelling bewoning moet zijn geweest. Dezelfde plek werd tussen de 9de en de 13de eeuw opnieuw bewoond. *Arch. Mus., Schokland.*

ZEELAND

Haamstede. Op 26 maart werd een aanvang gemaakt met een onderzoek op een terrein, bekend onder de naam „De Brabers”. Sporen van een nederzetting uit de eerste eeuwen van onze jaartelling kwamen aan het licht. *Leiding: Dr. W. C. Braat, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Hoogelande. Daar de alhier gelegen vliedberg in verband met de herverkaveling van Walcheren dreigde te verdwijnen, werd een onder-

zoek naar de opbouw ingesteld. De doorsnede leerde, dat de vliedberg is te beschouwen als een regelmatig opgehoogd terpje, waarvan de aanvang in de 10de eeuw gedateerd kan worden. In de laatste fase is het van een ringgracht voorzien en bekroond met een bakstenen bouw-sel, een toren of ander verdedigbaar werk. *R.O.B., Amersfoort.*

Kerkwerve. Bij graafwerkzaamheden te Kerkwerve bij Domburg zijn overblijfselen aangetroffen van de omstreeks 1225 gestichte Johanniter Commanderie „St. Jan ten Heere”. De instelling was sinds 1318 bevolkt met nonnen uit de opgeheven Commanderie te Werendike (Walcheren). Het gebouw ging in 1578 in wereldlijk bezit over en werd in 1876 afgebroken. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Sprang. In verband met de restauratie van de Ned. Herv. kerk te Sprang werd een onderzoekje gedaan in het koor. Fundamenten van de 14de eeuwse voorganger zijn daarbij aangetroffen. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Ell. Onder leiding van Dr. A. Bohmers vindt een onderzoek plaats van een nederzetting uit de Oude Steentijd. *B.A.I., Groningen.*

Geleen. Een na-onderzoek ter afsluiting der bandceramische opgravingen van 1955 werd dezer dagen beëindigd. *B.A.I., Groningen.*

Kerkrade. In en om het Klein-Seminarie Rolduc is bij graafwerk oud muurwerk, ten dele bestaande uit Nivelsteiner zandsteen, aangetroffen. Aanvullende onderzoekingen zullen de betekenis van een en ander moeten verduidelijken. *R.O.B., Amersfoort.*

Valkenburg. Dr. Renée L. Doize, verbonden aan het Musée de L'Homme te Parijs, bezocht onlangs de grot te Valkenburg en bestudeerde de bekende rotstekeningen. Naar de mening van deze deskundige moeten de voorstellingen, volgens haar zeer belangwekkend, niet in het Palaeolithicum, maar veel later worden gedateerd. Het meest waarschijnlijk is een ontstaan in de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling. *J. Crolla, Valkenburg.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MAART 1956

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSEL

Dalfsen. Herv. kerk. Na voltooiing van de torenrestauratie in 1955 is nu een aanvang gemaakt met de restauratie van het 15de eeuwse koor en het vroeg-16de eeuwse pseudobasilicale schip. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Wadenooyen. Herv. kerk. Rest. van kerk en toren voltooid. Arch.: K. L. Sijmons te Amsterdam.

Het romaanse schip werd overdekt met een open kap in romaanse geest; de vensters van het schip verkregen houten raampjes, die werden gemaakt naar het model van een origineel romaans raam, teruggevonden in de Herv. kerk te Kerkwijk. Het koor werd uitwendig ontleisterd; de binnenruimte verkreeg een balkenzoldering, vermoedelijk in overeenstemming met de oorspronkelijke toestand, terwijl

de vensters weer van traceringen werden voorzien.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Herengracht 342. Pand met Lodewijk XIV-gevel, bekroond met balustrade. Rest. begonnen. Arch.: J. H. Crolle te Amsterdam.

— . Reguliersgracht 40. Pand met 18de eeuwse kenmerken. Rest. begonnen. Arch.: H. Knijp te Amsterdam.

Enkhuizen. Gevangenis, 1612. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Haarlem. Buitenrustlaan 29. z.g. Klein Paviljoen, uit het einde van de 18de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZEELAND

Middelburg. Engelse kerk, laatgotisch, oorspronkelijk kapel van het Cellebroedersklooster.

Restauratie, waarbij o.a. de vensters werden heropend en van traceringen voorzien, voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Veere. Markt A. 152. Pand met trapgevel, 1675. Rest. voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

De voorgevel werd ontleisterd; de bovenste trappen van de top werden aangevuld en op de verdiepingen kwamen kruiskozijsen.

LIMBURG

Bunde. Hofkestraat 3. Heiligenberg, landhuis uit het tweede kwart van de 18de eeuw. De restauratie, waarbij het pand voor moderne bewoning geschikt werd gemaakt, is voltooid. Arch.: G. J. W. Snelder te Maastricht.

Valkenburg. R.K. Kerk. Laatgotische pseudobasiliiek met latere uitbreidingen. Restauratie van kerk en toren, voornamelijk werkzaamheden aan gevels en kappen, voltooid. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

MUSEUM-NIEUWS

BEVERWIJK. Kennemer Oudheidkamer tijdelijk in Regthuis te Uitgeest.

In verband met uitbreiding van de Gemeentediensten in Beverwijk moesten de collecties van bovenstaande oudheidkamer tijdelijk elders ondergebracht worden. Het is zeer verheugend, dat het Gemeentebestuur van Uitgeest het pas gerestaureerde Regthuis aldaar voor dit doel beschikbaar heeft gesteld.

Op de eerste verdieping biedt een groot vertrek een aardig beeld van een interieur in 17de eeuwse stijl. Tegen het helder wit van de gekalkte muren komen de zware kussenkast en enkele schilderijen goed tot hun recht. De talrijke koperen voorwerpen als strijkijzers, kandelaars, doofpotten, stoven e.d. dragen bij tot de huiselijke sfeer. Een aardig effect maakt de vloer, waarop in licht en donker grijs ruitvormen zijn geschilderd.

Het aangrenzend portaal, van waaruit men een fraai gezicht heeft op een tweetal molens, bevat een vitrine met herinneringen aan de geschiedenis van Beverwijk en omgeving. Men ziet hier bijeen penningen, insignes van de bode en veldwachter, spoorkaartjes van de lijn Beverwijk-Haarlem, enz. Tegen de wand hangt een kaart van 1746 van het Hoogheemraadschap van Rhijnland.

Ook de benedenruimte die men langs de natuurstenen trap buitenom moet bereiken, maakt een verzorgde indruk. De tegen de wanden geplaatste vitrines hebben aan de onderzijde afwisselend kastjes en open gedeeltes, die voor het exposeren van stenen kruiken, glazen flessen, armenbusjes en een paar koperen kranen worden gebruikt. In de middenvitrines is thans een keuze uit de collectie ganzenborden opgesteld; hieronder bevinden zich fraai gekleurde gravures. De

zijvitrines zijn gevuld met kindermutsjes, een aantal stoplappen, pijpen en tabaksdozen. De topografie is o.m. vertegenwoordigd met een serie aquarellen van het buiten Velzerbeek te Velzen. Tot een der belangrijkste onderdelen van de verzameling behoren de blazoenen van rederijkerskamers afkomstig van een in Beverwijk gehouden landjuweel.

HOORN, Westfries Museum.

Het Westfries Museum is wegens restauratie van het gebouw gesloten. Vanaf 1 juni 1956 zullen weer enkele vertrekken zijn te bezichtigen. Met betrekking tot de meer volledige opening van het museum volgen nadere bekendmakingen.

NAARDEN, Inbraak in Vestingmuseum.

Onlangs vond in het Vestingmuseum te Naarden dat gedurende de wintermaanden gesloten is, het volgende plaats.

Bij een der vrijwel wekelijks gehouden controle-bezoeken bleek, dat een viertal geweren en enige slag- en stootwapens van de rekken en schilden waren afgerukt en verdwenen. Vele verstrooide lucifers waren het bewijs dat tenminste wel twee personen hieraan schuldig waren.

Bij de verdere rondgang bleek de zogenaamde „waterpoort”, een van binnen door een overval sluitbare zware houten deur, open te staan. Een achtergelaten plank gelegd vanaf de lage flank op de deurdrempel toonde aan hoe men was binnengekomen. De restanten van het ingeslagen ijzeren ventilatierooster in de deur wezen uit op welke wijze dit aan de binnenzijde was losge-

werkt, waarna de deur kon worden opgedraaid.

Het onmiddellijk door de Naardense recherche ingezet en met voortvarendheid doorgezet speuren naar de daders leidde ertoe dat reeds na drie dagen, met medewerking van de Bussumse politie, een 6-tal opgeschoten jongens tussen 16 en 19 jaar konden worden ingesloten. Spoedig bekende dit op avontuur beluste groepje jeugdige boefjes en volgde aanwijzing waar een en ander terug gevonden kon worden. De bedroevende vernielzucht bleek zover te zijn doorgedreven dat twee karabijnen doormidden waren geslagen,

terwijl van een kozakkendolk de schede was vernield.

Voor dit in 1955 met bescheiden middelen ingerichte kleine museum is dit uiteraard een onaangename tegenslag. Het is natuurlijk uitermate moeilijk zich te beveiligen tegen gewelddadige toegangsverschaffing doch het is een waarschuwing feitelijk doorlopend bedacht te moeten zijn op de mogelijkheid van diefstal of beschadiging ook van voorwerpen die ogenschijnlijk weinig „handelswaarde” bezitten.

IR. E. D. VAN WIJNGAARDEN

TENTOONSTELLING „KLEUR EN FUNCTIE BIJ DIEREN”

ZOÖLOGISCH MUSEUM TE AMSTERDAM

DOOR PETRA CLARIJS

Na de tentoonstelling „Westindische dieren”¹ brengt het Zoölogisch Museum te Amsterdam ditmaal een expositie gewijd aan het thema „kleur en functie bij dieren”.

Wie het museum door de hoofdingang betreedt vindt in de hal een opstelling, die als de ouverture kan worden beschouwd: allerlei dieren, éclatant van kleur of markant van tekening, opgezet of nagemaakt, zijn gegroepeerd om een regenboog; fraai getekende huiden, uitgespannen tegen de wanden, vormen decoratieve kleurenvlekken; in twee vitrines ziet men voorbeelden van dekkleuren bij vogels, Aldus is het thema van de expositie duidelijk gesteld.

Op de ouverture volgt de ontwikkeling van het motief door drie zalen. In de eerste links van de hal, die ook van uit het aquarium betreden kan worden, bevindt zich eerst een inleiding over de z.g. primitieve patronen, die willekeurig zijn aangebracht op het lichaam van sommige dieren en op schelpen, en die geen bepaalde functie hebben; behalve door opgezette dieren en schelpen wordt dit door zwart-wit tekeningen gedemonstreerd. Vervolgens ontrolt het thema zich met al zijn variaties. Links, tegen de afgedekte vitrinewand wordt door tekeningen en teksten de kleurvorming verklaard: er zijn kleuren gevormd door kristalletjes, door in vet opgeloste stoffen en structuurkleuren, veroorzaakt door lichtwerking op veren.

Dan volgt een exposé over de toepassing van kleuren; zij accentueren kop en achterlijf van het dier hetgeen gedemonstreerd wordt door de kop-

pen van mandril en dril, waarnaast foto's van getatoueerde mensenhoofden de overeenkomst laten zien tussen een dergelijke accentuering en tatouage of make-up. Een wit achterdeel van een hert laat zien hoe het wit een gevaar-siginaal is, hetgeen door het witte achterspatbord van een fiets wordt verduidelijkt. Hoe kleuren dienen als herkenningsteken van de soort ziet men uit een reeks vleugels van specimina uit dezelfde vogelfamilie, die door andere kleur en tekening zich onderscheidt in verschillende soorten, en uit vier koppen van een makaken soort (apen); een rij wapenschildjes toont de bij de mens analoge neiging tot onderscheiding. Dan volgen de voedertekens. Bij een opgezette zilvermeeuw attendeert de tekst op het rode vlekje aan de snavel dat bij de jongen voedingsreacties opwekt, terwijl bont gekleurde tekeningen van opengeperde vogelbekken verduidelijken hoe de felle kleuren bij de ouden de voederingsdrang stimuleren. Dieren, tekeningen, afbeeldingen en teksten zijn gemonteerd op een fries dat enige reminiscentie vertoont met een schildering van Van Doesburg; een raamwerk van zwart hout vormt een reeks van geometrische vlakken met jutebespanning in rood, geel, wit en zwart. Zo spelen ook in de opstelling patroon en kleur een belangrijke rol. Aan de raamzijde zijn allerlei vogelparen opgesteld, die een beeld geven van de rol der geslachtskleuren.

Om niet in eentonigheid te vervallen is de opstelling in vitrines afgewisseld met tegen vakken van board of kippengaas gemonteerde vogels; een opgezet struisvogelpaar staat in de middenruimte opgesteld.

¹ Zie Bulletin K.N.O.B. 6de S. 8 (1955), kol. 34 e.v.

Tegen de halwand is een wereldkaart in contour aangebracht bestaande uit rood geverfde, gebogen electriciteitsbuizen waarbinnen men telkens hetzelfde papier-mâché-model ziet van de slechtvalk, dat echter steeds een andere kleur vertoont. Dit dier, dat overal voorkomt, past zich in kleur aan de landstreek waarin het leeft aan. Een tekening met tekst corrigeert deze opstelling, want er is verschil in grootte tussen mannetje en wijfje en ook tussen de in het noorden en zuiden levende exemplaren; maar terwille van de duidelijkheid is er slechts één model gebruikt.

Na de hal te zijn doorgelopen staat men plotse-ling in het duister van een dicht bos. Op zeer suggestieve wijze is dit geconstrueerd van een op boomstammen rustend rasterwerk van kippen-gaas bedekt met dorre bladeren; op de grond ligt zand eveneens met blad bestrooid. Wanneer onze ogen wat aan de schemering gewend zijn, ontdekken wij allerlei dieren op en tussen de stammen, waarbij een bruine beer niet het minst opvalt. Dit is één van de aspecten van het onderwerp „kleur en omgeving” waaraan deze zaal is gewijd. Er zijn drie gebieden: bos, sneeuw- en ijsgebied en steppe. Op de wanden staan deze gebieden met grote witte letters aangegeven ten overvloede haast, want alles spreekt zeer duidelijk voor zichzelf. Het bosgebied is wel op de meest concrete wijze aangegeven; voor de uitbeelding der beide andere werden nagenoeg geen requisiten gebruikt: voor alle drie is een achtergrond ontworpen in een louter decoratief patroon, dat men kristalpatroon zou kunnen noemen; dat voor het bosgebied in sterke donkere kleuren als rood, groen en bruin; dat voor het sneeuw- en ijsgebied is in wit, grijs, lichtblauw en geel gehouden, terwijl voor de steppe bruine, okergele, lichtgroene en gele tinten gekozen zijn. Dit abstracte decor is m.i. suggestiever dan naturalistisch geschilderde achtergronden, terwijl de eenheid van patroon aan de opstelling een zekere rust verleent en datgene, waarom het in de eerste plaats gaat, de kleur, het sterkst tot zijn recht komt. De bosdieren kunnen zich de luxe permitteren van een kleurig pak, ook de vlinders, die rechts van het looppad in tussen stammen hangende kastjes zijn opgesteld. De pooldieren zijn geheel anders gekleurd, hetgeen dadelijk opvalt door een opgezette ijsbeer, die als pendant van de bruine beer fungeert. Wij zien een sneeuwhaas in zomer- en winterkleed, terwijl de vier pelsjasjes van de hermelijn als een uitgestalde garderobe tegen de wand zijn gespannen;

in vitrines staan diverse vogels; pinguïns, meerkoeten e.a. watervogels bevolken een complex van blokken, die eveneens in lichtgrijs, blauw en wit zijn geschilderd en die doen denken aan een poollandschap. Gedrukte teksten in een kloek lettertype verklaren hoe het wit, veroorzaakt door remming in de vorming van kleurstof door gebrek aan zonlicht, behalve als camouflage waarschijnlijk ook dienst doet als warmte-isolator. Daar het natuurlijk niet mogelijk is een zwemmende vogel op te stellen wordt hierin voorzien door een tekening. De witte buik van het dier, onder water, zou niet zichtbaar zijn voor roofvissen; de donkere rug, boven het wateroppervlak, evenmin voor roofvogels. Dit „zou zijn” in de tekst van het bijschrift, waarschuwt de bezoeker dat het hier slechts een hypothese betreft; en wie niet nauwkeurig genoeg mocht lezen wordt van het hypothetische van deze verklaring overtuigd door de opstelling van een Indische antilope met witte buik en donkere rug, zodat men zich vanzelf afvraagt: waartoe? Fraaie grote foto's van de kleine pandabeer in een boom geven vervolgens een voorbeeld van een dier dat op de buik donker en op de rug licht is, en weer vraagt men zich af: waarom?

Bij de steppe- en woestijdieren zien we een voortreffelijk voorbeeld van camouflage in een vitrine met twee prooi verslindende jakhalzen op woestijngrond; een steppepaard is in een zeer grote vitrine opgesteld (de enige die de inrichters niet voldoet) en voorts zijn er allerlei opgezette woestijdieren, terwijl een vervaarlijke leeuwenhuid een der wanden siert en indruk maakt door zijn omvang en ruigheid.

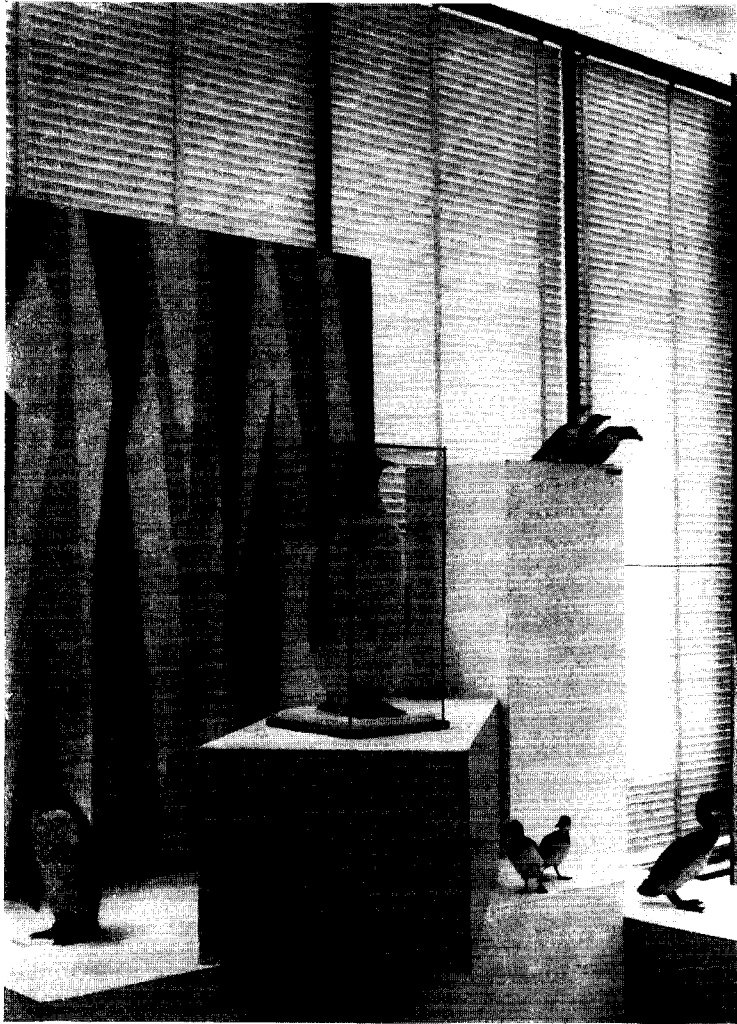
De derde en laatste zaal is gewijd aan het thema kleurverandering. Eerst vraagt men zich voor een vitrine met grint af, wat dit te beduiden heeft totdat het scherpziend oog vier ple-viereieren ontdekt, prachtig gecamoufleerd. Eieren van vogels, die nestelen in het donker van een holle boom zijn wit, en een bijschrift verklaart waarom. Zij liggen als kostbaar porcelein onder een ouderwetse, ovale pendulestolp, die in deze modern ingerichte omgeving niet eens wonderlijk aandoet omdat hij op de juiste wijze is opgesteld. Van het ei overgaande naar het jonge dier volgt er een demonstratie van jeugdkleuren: de jongen van de poema, de tapir, de struis, en andere dieren tonen allen gevlekte en gestreepte patronen, terwijl de ouden — die waar het mogelijk is eveneens zijn geëxposeerd — egaal van kleur zijn. En weer wordt de bezoeker gedwongen zich af te vragen: waarom? Soms

Afb. 1. Kleuren als gevaarsignaal en herkenningsteken.

Afb. 2. Geslachtskleuren bij vogels.

Afb. 3. Vogels in sneeuw- en ijsgebied.

Afb. 4. Boschdieren.

krijgt hij een antwoord, b.v. ziende naar de vitrine met jonge zilvermeeuwen, die tussen helm nagenoeg niet opvallen. Verandering van kleur wordt ook veroorzaakt door andere factoren dan de leeftijd van het dier: er zijn modellen van een inktvis, niet van plastic ditmaal, maar van aardewerk. (De plastic modellen, die op de vorige tentoonstelling werden gebruikt bleken na verloop van tijd barsten te vertonen.) De aardmodellen zijn met de hand gekleurd en vertonen het rustkleed, het pronkkleed en de schrikvlekken, die ontstaan door uitzetten van de spiercellen, zoals een tekening verklaart. Natuurlijk kan hier het cameleon niet ontbreken. Op overtuigende wijze wordt het misverstand uit de weggeruimd dat het dier de kleur aanneemt van zijn omgeving; een haast schematische tekening toont aan hoe de lichtval op de huid de kleur doet veranderen, die in het donker wit en in het licht donker wordt; op de tekening is het dier dan ook tweezijdig gekleurd.

Waarschuwingskleuren en mimicri ziet men in talrijke vlinderkastjes met opvallend gekleurde insecten, die soms treffend op elkander lijken en volstrekt niet tot dezelfde familie behoren. Sommige zijn giftig, gevaarlijk of onsmakelijk, andere niet, maar die nemen dezelfde kleuren aan, die voor hen dus een bescherming zijn. Een bedrieglijk natuurgetrouw afgietsel van een giftige hagedis toont opvallende gele en zwarte vlekken, maar, zegt het bijschrift, dit dier is zo giftig dat zijn slachtoffer geen kans heeft hem een tweede keer te ontmoeten; dus waartoe waarschuwingskleuren?

Tenslotte is er een kleine collectie van „buitenbeentjes”: allerlei albinismen van vogels, die juist om hun afwijkende verschijning worden aangevallen. Hun uitzonderlijkheid krijgt een extra accent door de vitrine waarin zij staan: dit is een ouderwets specimen van hout met allerlei kabelornamenten en krullen, dat tussen het staal en glas even wonderlijk aandoet als de albino tussen zijn soortgenoten.

De tentoonstelling besluit met enkele opstel-

lingen in de gang naar het Heymansdiorama: een diepe vitrine vol van de bonte pracht van vruchtenetende vogels; de samenhang tussen deze kleurenrijkdom en voedingswijze is niet bekend, zegt het bijschrift. Een aantal kloeke foto's laat zien hoe bij de huisdieren de kleuren heel grillig zijn aangebracht; van camouflage, mimicri, schrikkleur e.d. is bij hen geen sprake; aldus zijn zij in dit opzicht verwant aan de primitieve dieren.

Zo sluit het eindpunt van de expositie bij het beginpunt aan. Zij eindigt met een coda, waarin het thema wordt getransponeerd in de toonaard der problematiek: heeft elke kleur een bepaalde functie? Men zou menen dat het, om deze vraag te beantwoorden, nodig is diepgaande studies te maken en kennis te nemen van alle theorieën, die er op dit gebied bestaan. Hier krijgt de toeschouwer een illustratie van verschillende theorieën die over een bepaalde vis zijn geuit: er zijn zeven reliëfs van dezelfde vis met een grillig patroon in wit, zwart en geel, dat zich telkens aftekent tegen een andere achtergrond. Deze achtergronden demonstreren de diverse theorieën door diverse geleerden over deze vis geuit en die in korte bijschriften worden verklaard: camouflage, vormbreking, schrikanjaging, mimicri, primitief patroon, misleidend patroon en tenslotte ziet men de vis tegen een grijsgroen fond met enkele plantpatronen en het bijschrift: „Zo zijn ze nu eenmaal geschapen!” Zo wordt tot slot nog eens beklemtoond hoe moeilijk het in de wetenschap is conclusies te trekken, hoe voorzichtig men hierin moet zijn en hoe de wetenschappelijke onderzoeker eigenlijk nooit tot een definitief resultaat komt. Het is van de inrichters een bijzondere prestatie dat zij niet alleen dit moeilijke en omvangrijke onderwerp op zo duidelijke en vaak verbluffend eenvoudige wijze hebben behandeld maar dat zij er tevens in zijn geslaagd de beschouwer letterlijk een blik te laten werpen op het feit dat wetenschappelijk onderzoek meer dan tot positieve conclusies leidt naar het opwerpen van nieuwe vragen.

VRAAG EN ANTWOORD

Heeft in vroeg-romaanse tijd ook hier te lande een maateenheid bestaan, die thans verloren is?

Mijn oproep in Uw blad om inlichtingen in zake bovenstaande vraag¹ heeft een onverwacht,

¹ Zie ook: *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S., 8 (1955), kol. *239-*242.

en daarom des te meer gewaardeerd succes geboekt.

Collega Jac. C. Slebos introduceert een nader contact over ontwerp- en maatsystemen, waarvan ik mij veel voorstel. Ik geloof dat dit onderwerp zich zeker leent tot latere afzonderlijke behandeling, mede om de uitgebreidheid van het probleem.

Collega Jan Magis uit Helmond zoekt verband tussen de verdeling van lengtematen en die van muntwaarden; hij wijst erop, dat in muntwaarden de verhoudingen 1 : 20 : 12 usantieel zijn, m.a.w. dat een tientallig stelsel en een twaalfvallig stelsel door en naast elkaar worden gebruikt.

Hij helpt mij af van de vermoedelijk onjuiste veronderstelling, dat een tientallig stelsel uitsluitend gangbaar was.

En last not least spreekt Dr. Albert Verbeek, van de Kunstdenkmähleraufnahme te Bonn zijn twijfel uit of een zo kleine voetmaat als 20.12, wel past in de historische groei:

Romeinse voet \pm 29 cm; de Karolingische voetmaat van 34 cm en de latere voetmaten, variërend tussen 28 en 33 cm.

Uit dit alles groeit deze geponeerde stelling, die ik weer ter critiek aanbied: inderdaad heeft een vaste voetmaat bestaan en wel ter waarde van 33.5 tot 33.6 cm; een voetmaat, die zich wel aanpast in het historisch verband dus, en die voortleeft in de Engelse rod, pole of perche van 5.03 m (dus 15 van deze voeten) en in de Chain van 20.12 m (dus 60 voeten).

Of deze voet verdeeld is in 10 dan wel 12 duimen blijft een open vraag; het feit dat de latere grote voetmaten in 12 duim worden verdeeld, de kleinere in 10 duimen, maakt het waarschijnlijk, dat deze grote voetmaat van 33.5-33.6 ook in 12 duimen werd verdeeld.

Dit laatste voorlopig terzijde latend, vraagt ge mij het bewijs van mijn stelling: dat een voetmaat van 33.5 tot 33.6 zou hebben bestaan. Dit bewijs is vooralsnog niet te leveren, maar een feit is wel, dat alle tussen de jaren 950 en 1200 gestichte en van het Bisdom Utrecht uitgaande kerken gebaseerd zijn op een kwadratensysteem van 2.012 m en dus, als de stelling juist is, op een kwadratensysteem van 6 voet vierkant. Tekende de bouwmeester zijn plan op schaal 1 duim = 6 voet (hetgeen dus neerkomt op 1 : 60 of 1 : 72 een prettige schaal, juist tussen de 1 : 100 en 1 : 50, die wij thans gebruiken), dan ging hij dus uit van een raster van 1 duim vierkant, in het werk corresponderend met 6 voet vierkant.

Dit kwadratensysteem van 2.012 vierkant, 6 voet vierkant dus, is zeer exact terug te vinden in de Pieterskerk, de Janskerk en de torens van

de Klaaskerk te Utrecht, in de Bergkerk en de Lebuïnuskerk te Deventer, in de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht, en wel zeer speciaal in de stoere westbouw hiervan, en in de St. Servaas te Maastricht. Dit betekent, dat door het bisdom Utrecht een zelfde maatsysteem, en een zelfde voetmaat werd doorgevoerd; een voetmaat die merkwaardig veel overeenkomst heeft met de nog bestaande Engelse maten, en die dus mogelijk internationaler is geweest dan wij thans vermoeden.

Waar de geleverde critiek op het vorige artikel zo vruchtbaar is geweest, zou ik het waarderen indien ik op het bovenstaande weer eenzelfde critiek of aanvulling mocht ontvangen.

IR. P. H. N. BRIËT

Verder ontving de redactie nog de volgende uiteenzetting:

De basis van de maateenheid van 20.12 m die Ir. Briët op het spoor kwam is de Noordelijke voet of Drususvoet, die onder de Tungri in Duitsland zo vast geworteld was, dat de Romeinen onder Drusus deze maat overnamen voor hun vestigingen in het noorden.

De lengte hiervan is twee digiti langer dan de Romeinse voet dus $296 \text{ mm} + 2 \times 18.5 \text{ mm} = 333 \text{ mm}$. Deze voetmaat heeft een lange geschiedenis gehad, een wijde verspreiding en een merkwaardige standvastigheid onder de Teutoonse volken.

Hij komt voor tot midden in de 19de eeuw toen hij volledig verdrongen werd door het metrieke stelsel. Inderdaad hangt de Engelse Rod of Perch en de Furlong hiermede samen en wel als 15 voet en 600 voet van 335 mm.

In Duitsland is de Ruthe 12 Baufuss en wordt de Ruthe verdeelt in 2 Klafter. Dit zeshoud van de voet is dus de gevraagde maat, hoewel natuurlijk nooit te zeggen valt of alles in voeten gemeten zal zijn, hetgeen uiteindelijk de basis is. In het Nederlands is een maat van 6 voet een vadem 2.

DR. D. A. WITTOP KONING

² Zie het artikel over maten van F. G. Skinner in *Chamber's Encyclopedia* (1950), Vol. IX.

J. A. Eytelwein, *Vergleichungen der gegenwärtig und vormals in den königlich preuzischen Staaten eingeführten Maasse und Gewichte*, Berlin 1810.

Symposion over het Saksen-vraagstuk, 8-10 maart te Bremen gehouden.

Sinds 1949 komt jaarlijks een kleine groep oudheidkundigen bijeen teneinde zich gezamenlijk te beraden over een vraagstuk, dat ten nauwste verbonden is aan de oudste historie van Denemarken, Duitsland, Engeland en Nederland: het Saksen-vraagstuk. Het laatste symposion werd van 8-10 maart j.l. te Bremen gehouden en door een twintigtal archaeologen uit de vier genoemde landen bijgewoond.

Het uitgangspunt der besprekingen vormt uiteraard steeds de wetenschap, ontleend aan de schaarse mededelingen uit geschiedbronnen van het Romeinse en Merovingische tijdvak, terwijl aan de hand van bodemvondsten gepoogd wordt, een aanvullend beeld van de onderhavige kustcultuur en de daaraan ten grondslag liggende gebeurtenissen te ontwerpen.

Was de samenhang tussen de inventaris van bepaalde grafvelden in de door de Angel-Saksen het eerst in Engeland bevolkte gebieden enerzijds, de uitgebreide begraafplaatsen in het land Hadelen, tussen Wezer en Elbe, anderzijds, reeds in het laatste kwart der vorige eeuw ingezien en met recht in het licht geplaatst van Breda's welbekende mededelingen over de „adventus Saxorum”, het gehele complex der vondsten wees er op, dat men hier te doen had met ontwikkelingen en verschuivingen, die zich niet uitsluitend beperkt hadden tot de daden van Hengist en Horsa.

Duitse onderzoekers toonden aan dat de klassieke Saksische „Buckelgefäße ” in de ettelijke duizenden bijzettingen omvattende grafvelden van Mahndorf, Perleberg en Westerwanna slechts een gering percentage van alle urnen uitmaken en het hoogtepunt betekenen in de ontwikkeling van een reeds in de 2de eeuw zich aftekenende, plaatselijke pottenbakkersstijl. In de loop der 6de eeuw valt dit aardewerk aan een overrijpe barok ten offer en verliest zijn karakter.

Van Engelse zijde werd er op gewezen, dat de oudste gedeelten der Angel-Saksische grafvelden onder de muren der Britanno-Romeinse steden liggen en lijfsieraden bevatten, die nog geheel de Romeinse geest ademen. Brandurnen, overeenkomstig de exemplaren uit de Saxo-Friese kuststreken van het vasteland, komen eerst sinds het begin der 6de eeuw in Engeland voor; de klassieke en fraaiste bulturnen uit de 5de eeuw ontbreken juist. In het licht van deze bevindingen dient men er rekening mede te houden, dat ook reeds vóór de „adventus” scharen Saksen als „feuderati” in de maatschappij van Romeins Brit-

tannië werden opgenomen, terwijl de eigenlijke „adventus” zich over een vrij lange periode uitstrekte, reikende tot in de 6de eeuw. Bovendien stond omgekeerd het kustgebied van het vasteland ook weer onder invloed van de Anglo-Britse cultuur, hetgeen de verhoudingen veel ingewikkelder maakt dan men aanvankelijk wel bevroedde.

Bij dit wederzijdse verkeer heeft het Nederlandse kustgebied een zeer belangrijke rol gespeeld. Hier sneuvelde de zeekoning Hygelac tegen een verzameld leger van Franken en Friezen; hier ook moet men de burg van de Friezenkoning Finn zoeken, waar de tragische strijd plaats vond tussen Denen, Friezen en Juten, waarvan de Widsith en Beowulf ons verhalen. Dwars door ons land liep tevens de Romeinse limes, die nog lange tijd de scheiding vormde tussen het Frankrijk en een reeks van „reges” of „duces”, die lang niet alle „Saksen” heetten doch onder dezelfde noemer vallen in de onstuimige twee eeuwen, waarvan wij alleen de staatkundige toestand aan begin en einde ten naaste bij kennen. Uit het eerst nadien door de Franken veroverde kustgebied stammen ook de prachtige sieraden van Hogebeintum, Wieuwerd en, sinds kort, Wynaldum, zo verwant aan het gelijktijdige Angel-Saksische edelsmidwerk. In dit verband zij herinnerd aan de beroemde, in 1939 onderzochte grafheuvel te Sutton Hoe bij Ipswich, die het aan de oever van het riviertje de Debon getrokken en vervolgens met rollen een eindweegs over land verplaatste oorlogsschip van een 7de eeuwse, Angel-Saksische dynast bevatte met al diens bezittingen. Een met prachtige afbeeldingen opgeluisterde voordracht maakte duidelijk, dat deze vorst sieraden bezat van Keltisch maaksel, doch daarnaast Byzantijns zilver, een Zweeds zwaard benevens een beurs, wellicht gemaakt aan zijn hof doch gevuld met Frankische goudstukken.

Ook nu weer kwam Ezinge ter sprake, waar Van Giffen het gewelddadig binnendringen van Saksen in de Friese kustlanden tot begin der 5de eeuw meende te kunnen waarnemen in de platgebrande terphoeven en hun vervanging door de veel kleinere „Grubenhäuser”, die karakteristiek zijn voor de Saksische cultuur. Tevens ziet men vanaf dit moment de zede van lijkverbranding bij de terpenbewoners ingang vinden, evenals het gebruik van de „Buckel-Keramiek”, hetgeen een breuk betekent met het tot dusverre bestaande gebruik van terpenaardewerk.

Hiertegen werd echter aangevoerd dat de Saksen, naast deze „Grubenhäuser”, wel degelijk ook

grotere bouwsels hebben gekend doch dat de sporen daarvan bij het verwaaien van de oorspronkelijke bovengrond in het algemeen verloren gingen, terwijl de diep ingegraven nevenhuten of woningen betere kansen hadden te worden opgemerkt. Bovendien is de grote, driescapige veehoeve, door Van Giffen het eerst te Ezinge en Fochteloo teruggevonden, allermint het monopolie der Friezen geweest, moge deze dan al de rechtstreekse voorvader van het huidige Friese boerenhuis zijn. Terponderzoek in verder oostwaarts gelegen kustgebieden deed immers blijken, dat „Friese” hoeven tot Dithmarschen inheems waren, zowel vóór- als ná het uitzwermen der Saksen overzee. Vooralsnog laten de bodemvondsten ons wel de wegen onderkennen, die de landverhuizers tot invalspoorten dienden, in Engeland zowel als in Nederland, doch niet het aantal dezer landverhuizers noch hun gezindheid. De overeenkomst in taal en leefwijze, die de ganse kustbevolking tussen Rijn en Eider in het Karolingische tijdperk vertoonde, waarbij oud-Fries en oud-Saksisch nog nauwelijks van elkaar te onderscheiden vallen, maakt de oplos-

sing van het vraagstuk eens zo lastig. Niettemin wordt het steeds duidelijker, dat men hier te doen heeft met een proces, zich afspelende over een groot gebied en over meerdere eeuwen, waarvan wij de culturele aspecten thans wel kennen, de anthropologische en politieke daarentegen in genen dele.

Komende zomer hopen enkele deelnemers aan het symposion elkaar weer te ontmoeten te Westerwanna in Hadelen, waar een systematisch onderzoek zal worden uitgevoerd in de nog niet onderzochte gedeelten van het uitgestrekte grafveld, aangelegd rond een niet minder dan 20 m hoge, vermoedelijk uit de Bronstijd stammende grafheuvel. Het volgende symposion vindt over een jaar plaats te Münster, waar in het bijzonder aandacht geschonken zal worden aan de neerslag, die de Saksische expansie in Westfalen had en waar uiteindelijk, onder leiding van de Westfaalse edeling Widukind, het laatste verzet zou worden geboden tegen de Karolingers, die zich tot taak hadden gesteld de macht der Saksen te breken en hun gebied bij het Frankenrijk te voegen.

H. HALBERTSMA

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Reizende Unesco-tentoonstelling van reproducties naar Chinese kunst -7 mei

ALMELO

- *Kunstkring „De Waag”*. Van Daumier tot Picasso uit Twents particulier bezit -30 apr.

AMSTERDAM

- *Museum Willet-Holthuysen*. Hoe laat was 't -6 mei
- *Stedelijk Museum*. Het stilleven. Didactische tentoonstelling -1 mei
- Suze Bisschop-Robertson -30 apr.
- Wij mensen (The Family of Man) -29 apr.
- Gekleurde houtsneden uit 25 landen -24 apr.
- *In de Wildeman* (N.Z. Voorburgwal 45-47), Tonny Ros. Werkd. 12-17; Zo. 14-17; bovendien Wo. en Vrij. 20-22 21 mei

- *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij dieren -1 juni

APELDOORN

- *Museum Felua*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst 2-11 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Mozart-Duffy -3 juni
- Noorse grafiek -13 mei

DELFT

- *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Mevr. C. Reinders-Huizinga, Ph. de Kanter en Leendert Scheltema -22 apr.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Contour 21 apr.-begin juni

DEVENTER

- *Muntentoren*. Start -21 apr.

DOETINCHEM

- *Gemeentehuis*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst 19-28 apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Breitner -?

ENSCHEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. Hoe het landschap werd geschilderd 1500-1950 -30 apr.

GOOR

- *Kleuterschool*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst 15-24 mei

GOUDA

- *Catharinagasthuis*. Ad en Han van de Kop -14 mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunstenaars op reis -29 apr.
 Max Beckmann 1884-1950 -7 mei
 Gerrit Benner 21 apr.-11 juni
- *Museum voor het Onderwijs*. Licht en verlichting -juni
- *Panorama Mesdag*. Hr. en Mevr. v. d. Voort-Briening. Werkd. 10-16; Zo. 12-16 -22 apr.
 Dames schildersessen „Odis”. Werkd. 10-17; Zo. 14-17 5-20 mei
- *Voorm. Paleis Noordeinde*. Het Duitse boek 21-30 apr.
- *Kunstzaal Benewitz* (Noordeinde 48). Saritá Góth -28 apr.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Licht en bloemen -half mei
- *Museum Het Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Mevr. J. Kruyder-Bouman -23 apr.
 Freek van den Berg 27 apr.-14 mei

HENGELO (O.)

- *Hengelose Kunstzaal*. Kunstwerken uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht -13 apr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Van passie en Pasen -?
 Isaac Israëls -10 juni

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Vincent van Gogh -14 mei
- *Kunscentrum* (Prinsentuin). Litho's en gravures -23 apr.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R.U.* Het Parijs van Jean Marot -12 mei
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Isaac Israëls -8 mei

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. De Stille Glans der Gouden Eeuw -7 mei
- Guill. Serpenti -?
 Werken van kunstenaars uit Dusseldorf eind apr.-?

MIDDELBURG

- *Kunstmuseum*. „Van luminisme tot kubisme” -?

NIJMEGEN

- *Waaigebouw*. Jan Wiegers -23 apr.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Ruim 100 tekeningen van Francisco Goya -midden mei
- Tentoonstelling Stichting „Kunstenaars herdenken 5 mei” -5 mei
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het leven van de Prairie-Indianen -juli
- *Expositiezaal Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Gust Romijn -21 apr.
- *Groothandelsgebouw*. Het Duitse boek -16 apr.
- *'t Venster* (Goevernestr. 129). Liga Nieuw beelden -27 apr.

RIJSSEN

— *O.L. School. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst* -16 apr.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum. Jan van Heel* -30 apr.
Chiniese Kunst 12-28 mei
Moderne grafiek -7 mei

UTRECHT

— *Centraal Museum. „De drie zuilen”* 20-29 apr.

Expositie Stichting De Roos. Boekententoonstelling 29 apr.-27 mei

— *Universiteitsmuseum. Universiteit en maatschappij* -19 mei

MEDEDELINGEN

VACATURES

ENKHUIZEN

Bij het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum” is de functie van directeur vacant. De te benoemen functionaris zal over organisatorische capaciteiten moeten beschikken en wetenschappelijke arbeid op het werkgebied van dit museum moeten verrichten. Bij voorkeur universitaire opleiding. Salaris f 823,50—f 997,50 p.m.

Sollicitaties vóór 1 mei a.s. onder letter en nummer Li-562 in te zenden bij de Centrale Personeelsdienst, Bezuidenhout 15, 's-Gravenhage.

'S-GRAVENHAGE

Op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7, is een vacature voor adjunct wetenschappelijk ambtenaar (schaal 73) te vervullen.

De kandidaat/candidate moet zijn/haar doctoraal examen in de kunstgeschiedenis gedaan hebben. Verzoeken schriftelijke sollicitaties aan de Directeur te zenden.

INTERNATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS

De 4de drie-jaarlijkse internationale conferentie zal worden gehouden in Zwitserland van 2-9 juli a.s. Demonstraties en discussies zullen worden gehouden in musea in verschillende steden. De ondergetekende heeft voor belangstellende museumdagleden op aanvraag exemplaren van het programma en van de aanmeldingsformulieren beschikbaar. Het is in verband met de hotelruimte noodzakelijk dat gegadigden zich zo spoedig mogelijk aanmelden.

De hon. secretaris van het Nederlandse ICOM-Comité, DR. R. E. J. WEBER.

IN MEMORIAM

J. C. KERKMEIJER

Op 9 december 1955 werd hij — ereburger van Hoorn — bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op jaarlijk feestelijke wijze in de raadzaal gehuldigd door de velen, die hem nog eens kwamen danken voor alles wat hij voor de gemeenschap heeft gedaan. En dankbaar voor deze hulde reageerde hij nog op de ons zo vertrouwde wijze. Vanuit de herinnering aan al die strijd om het behoud van het schone en zijn voortdurend streven hiervoor begrip te wekken, richtte hij zich tot alle sprekers met een persoonlijk woord. Agressief, kantig, geestig, zijn woorden onderstrepnd met dat je-bij-de-zaak-betrekende gebaar, sprak hij daar, vol van dat alles, waarvoor hij, terecht, nog eens werd geëerd. Daarna, in januari viel hij ongelukkig, door een gebroken been werd hij uitgeschakeld, en spoedig daarop, op 9 maart jl. kwam voor deze rusteloze de rust.

Johan Christiaan Kerkmeijer was een Middelburger. Nadat hij te Amsterdam op de Rijks-Normaalschool voor Tekenonderwijzers en bij Prof. C. L. Dake zijn opleiding had genoten, was hij in zijn geboortestad korte tijd werkzaam onder de opzichter der Rijksgebouwen. Toen solliciteerde hij op 21-jarige leeftijd naar de door het overlijden van H. Vorderman vacant gekomen drieledige betrekking van tekenleraar aan de H.B.S., de burgeravondschool en de stadstekenschool te Hoorn.

Reeds in die eerste jaren bemoeit hij zich met, en wordt hij gemoeid in zaken, die gaandeweg, meer dan zijn educatieve taak op school, zijn werkterrein en zijn betekenis later, bepalen. Vrijwel onmiddellijk na zijn komst zit hij in het Westfries Museum te tekenen; hij maakt, romantisch, schetsen naar antieke wapenen. Maar daarmee ontmoeten wij hem tevens in de al zijn levensdagen voortgezette praktijk om dingen, die door hun schoonheid, artistiek of ambachtelijk belang zijn aandacht trekken, in tekeningen te noteren. Ongetwijfeld scherpte hij daardoor nog zijn toch al bijzonder visueel geheugen. Welk onderdeel of ornament dan ook later bij restauraties nodig is, hij weet het in de juiste vorm uit eigen of ander werk te reproducieren.

Een jaar na zijn komst te Hoorn werd hij lid van de commissie van toezicht op het Westfries Museum. Het is kenmerkend voor hem, dat hij op de eerste commissie-vergadering, die hij bijwoonde, de plannen ontvouwde voor de verandering van enige ramen en aanneemt, daarvoor de tekeningen en de begroting te maken. Daar en op dat moment begint zijn werk in het museum. Aanvankelijk nog conform de inzichten van zijn oudere tijdgenoten, doch al spoedig met moderne ideeën. In 1902 bijv. beweegt hij de commissie, na grote tegenstand, er toe enig systeem te brengen in de opstelling der voorwerpen en deze, voor zover de ruimte dat toe zou staan, volgens de stijlperioden te groeperen. Reeds in deze jaren, wanneer hij nog geen deel uitmaakt van de commissie, die feitelijk de opstellingen verzorgt, heeft hij door een stroom van initiatieven en zijn daadwerkelijke hulp toch onmiddellijke invloed op de verbetering van de berging der voorwerpen en de restauratie der schilderijen. De „Taverne” is *zijn* werk. Ondertussen verzamelt hij. Want ook hij behoort tot het geslacht, dat veel kon en moest redden. En Kerkmeijer had voor het „typische” voorwerp een fijn zintuig. In die tijd beginnen ook zijn publicaties; in 1906 over de diepmolen van 1622, wat later in „Ons Huis, Oud en Nieuw” over het museum. Wanneer hij, na de dood van A. Brouwer in 1921, secretaris van de museumcommissie wordt, en als later in zijn titel van conservator de verantwoording tot uiting wordt gebracht, die hij reeds lang in feite droeg, is het Westfries Museum *zijn* museum.

Het eeuwige gebrek aan ruimte leidde er in 1932 toe dat het kantongerecht, tot dat jaar ook in het Staten College gevestigd, verhuisde. Met vaak zeer beperkte middelen exposeerde Kerkmeijer de vele voorwerpen in de nieuwe ruimten. Zeer veel steun ondervond hij in dit werk van zijn echtgenote, mevrouw Chr. Kerkmeijer-de Regt. In samenwerking met haar ontstonden tussen 1924 en '42 ook de nieuwe catalogi, gedrukt of althans geheel nieuw geschreven. Maar nimmer verslaptte zijn aandacht voor wat behouden moest worden. Men denke bijv. aan de vondsten

in de droogvallende Wieringermeer, waarvan hij het belang voor de Westfriesse verzameling inzag. En toen de oorlogsomstandigheden dat eisten heeft hij op voorbeeldige wijze gedaan wat voor de veiligheid van de voorwerpen gedaan kon worden.

Alleen voor het werk in het Westfries Museum zijn wij Kerkmeijer reeds grote dank verschuldigd.

Maar in die eerste vergadering van de commissie van toezicht, die Kerkmeijer bijwoonde, vinden we ook het begin van die andere activiteit, waardoor hij van uitzonderlijke betekenis voor het behoud van de schoonheid van Hoorn is geworden. In de Commissie ontmoette de jonge Kerkmeijer een groep mannen, aan wie het behoud van onze bouwkundige monumenten zeer ter harte ging. De brand van de kerk te Schagen in 1895 was het alarmsein geweest. Er bleken geen andere foto's van te bestaan, dan die welke het museum van Victor de Stuers ten geschenke had kunnen krijgen. Dit was aanleiding geweest om een commissie in te stellen voor de verzameling van foto's en tekeningen van monumenten in Westfriesland. In dit documentatiewerk werd Kerkmeijer onmiddellijk betrokken. En van meet af aan ging zijn bijzondere belangstelling uit naar het behoud van de bouwkundige cultuurgoederen. De museumcommissie vermeldde in haar verslagen trouw gevallen van afbraak of gelukkig behoud van monumenten. Met grote belangstelling volgde Kerkmeijer de restauraties van het Westfries Museum (1908-'12) en de Waag (1912-'14) en aan beide wijdde hij artikelen in „Ons Huis, Oud en Nieuw”. En als in 1916 de Nederlandsche Oudheidkundige Bond zijn jaarvergadering in Hoorn zal houden, is Kerkmeijer een goede gids, als zijn artikel „Oude monumenten van Hoorn” in het Bulletin wordt geplaatst.

En het is Kerkmeijer, die de gewekte belangstelling vruchtbaar maakt. De tijd is rijp voor de oprichting van de vereniging „Oud Hoorn”. Achter het initiatief tot oprichting van de vereniging door de commissie van het Westfries Museum en het tekengenootschap Debutade, waar hij directeur van is, staat immers in feite Kerkmeijer. Burgemeester de Jongh en de secretaris van de commissie A. Brouwer, steunen hem met al hun gezag en werkkraft. En zo ontstaat er een vereniging van burgers, die het met Kerkmeijer nodig vinden „dat maatregelen worden getroffen tot het behoud van het antieke karak-

ter van onze stad en van hare oude gebouwen”. Nu Kerkmeijer meer en meer de paladijn werd, die voor het behoud van de historische schoonheid van Hoorn op de bres stond, was het van belang, dat een vereniging van medeburgers het kader werd, waarbinnen Kerkmeijer het intermediair kon worden, waarlangs het behoud van veel stadsschoon werd georganiseerd, althans bevorderd. Hij, die vaak eenzaam in de strijd stond, had behoefte zich door anderen gedragen te weten. Maar met of zonder bijval, hij gaat voort. En zo komen de maatregelen: de monumentenverordening, de bouwplancommissie, de gemeentelijke monumentenlijst. Blazoenen op gevels worden gerestaureerd, spandraden voor het electrisch net worden verwijderd. Dan zijn er talrijke restauraties van monumenten: o.a. de Noorderkerk, de Mariatoren, laatstelijk het derde „Bossu-huisje”. Oud-Hoorn koopt belangrijke oude panden aan. De demping van het Nieuwland wordt bezworen. Als bezielende kracht van een restauratie-commissie, als krantenschrijver, als deskundig raadsman van de betrokken architecten, altijd is hij bezig voor het behoud van de schoonheid van de stad. Wie zal peilen, welk een „good-will” zijn „Historische Schoonheid van Hoorn” (Heemschutserie 1941) heeft ingebracht! Zijn kennis en kunde werden dan ook erkend door hen, die ambtelijk met de zorg van onze monumenten van doen hadden. En ongetwijfeld is dit van groot practisch belang voor het behoud van veel stadsschoon geweest. Trouwens, ook buiten de stad had het monument zijn aandacht. Als voorzitter van de commissie voor landelijk schoon, ingesteld door het historisch genootschap Oud Westfriesland, (waarvan hij medeoprichter was) heeft hij ook het zijne kunnen bijdragen tot behoud van monumenten ten plattelande.

Burgemeester Canneman merkte bij zijn feest op 9 december jl. dan ook op, dat Kerkmeijer het geluk heeft gehad, zijn werk voltooid te hebben gezien: men erkent nu algemeen de hoge waarde van het historisch stadsschoon, en het is vanzelfsprekend geworden, dat de overheid in de restauraties van monumenten bijdraagt. Inderdaad is dat zo, en toen Kerkmeijer bij gelegenheid van zijn 40-jarig inwonerschap van Hoorn, als ridder van Oranje Nassau koninklijk werd onderscheiden en hij tot ere-burger van Hoorn werd benoemd, wist hij dat land en stad hem dankbaar waren, voor wat aan schoonheid in Hoorn behouden bleef.

Er is in dit rijke leven meer geweest. Maar het zou te ver voeren ook zijn andere activiteiten voor de gemeenschap zelfs maar te memoreren.

Wel is het noodzakelijk hier nog te denken aan de schilder Kerkmeijer. Zelden is in zijn werk de tekenleraar geheel ondergegaan. Zijn architectonische belangstelling en zijn zin voor het constructieve hebben dit misschien ook in de hand gewerkt. Maar er zijn schilderijen in betrekkelijk klein formaat: paalhoofden in een stille zee bij Domburg, een vallei in Schotland,

— die puur kunstwerk zijn, onbelast met de activiteit, die zijn leven beheerste.

Het is een weemoedige gedachte, dat hij aan zijn streven om bestaande schoonheid in voorwerpen en in monumenten voor ons te behouden, eigen artistiek-creatieve mogelijkheden wellicht ten offer zou hebben gebracht. Mocht dit zo zijn, dan is dit een reden te meer om deze gevoelige man, voor wie de schoonheid heilig was, dankbaar te gedenken.

T. R. MULDER

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

APRIL—MEI 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Wedde. Het onderzoek van de borg te Wedde werd voortgezet, teneinde de juiste plaats van de voorburcht op te sporen. Tot nu toe kwam slechts de brugaanleg van de hoofdburcht te voorschijn. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Zuid-Oost-Drente. In het kader van de werkzaamheden van de Stichting voor Bodemkartering werd de inventarisatie van zuid-oost-Drente hervat. Een groot aantal (± 70) nieuwe archeologische vindplaatsen kon worden geregistreerd. Het betreft hier vondsten uit het jong-palaeolithicum, het mesolithicum en latere perioden. *R.O.B., Amersfoort.*

OVERIJSEL

Dalfsen. Bij opgravingen in de Herv. kerk kwamen overblijfselen van het vroegere schip aan het licht. De fundamenten en een gedeelte van het opgaande werk bestonden uit ijzeroersteen, die aangebracht was op een fundering van veldkeien. Het koor is iets versmald en heeft een buitenbekleding gehad van tufsteen. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Hoog-Elten. In de buurt van Hoog-Elten werden enige heuvels onderzocht, die blijken opgeworpen te zijn in de 13de-15de eeuw, ten gevolge van het afplaggen van de oude bos-

grond. De vondsten bestonden uit laat-middeleeuws aardewerk. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

UTRECHT

Amersfoort. Bij werkzaamheden voor het dempen van de beek ten behoeve van de aanleg van een tunnel kwamen fundamenten te voorschijn uit het einde van de 16de eeuw, die behoord hebben tot het z.g. Leicesterbastion. Voorts sporen van een 15de eeuwse stadsgracht, alsmede overblijfselen van stadsmuren uit die tijd. *R.O.B., Amersfoort.*

Stoutenburg. In verband met de aanleg van een weg over het terrein van het omstreeks 1260 gestichte slot Stoutenburg was het noodzakelijk ter plaatse een onderzoek in te stellen. Gebleken is, dat alle muren grondig zijn uitgebroken, met het gevolg, dat deze opgravingen niet verder zijn voortgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

Utrecht. De opgravingen in de stad Utrecht werden voortgezet. In de kloostergang van de Dom werd het Romeinse niveau bereikt, waarbij zich verscheidene fundamentsporen aftekenden. Bij de St. Pieterskerk werd de plaats van de oostelijke vleugel van de kloostergang teruggevonden. Op het terrein van het Gerechtsgebouw in de Hamburgerstraat konden verschillende fundamenten van het schip der kerk van de voormalige Paulusabdij worden blootgelegd. *Gemeentewerken Utrecht, R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Oostwoud. Nabij Oostwoud werden twee grafheuvels onderzocht. Hierbij is gebleken, dat deze zijn aangelegd op een meerdere keren geploegde ondergrond. In beide grafheuvels kwamen nabijzettingen van, in hurkhouding resp. in gestrekte houding begraven, in oost-west richting bijgezette menselijke overblijfselen te voorschijn. Deze schijnen echter niet het hoofdgraf in beide heuvels te representeren, waarvan de aard en ouderdom nog onzeker is. *Instituut v. Prae- en Protobistorie, Amsterdam.*

Venhuizen. Ten noorden van Venhuizen is bij de aanleg van een aardappelbewaarplaats een greppel aan het licht gekomen, waarin zich scherven van terpenaardewerk en beenderen van huisdieren bevonden. *Stichting v. Bodemkartering, Bennekom.*

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Bij verkenning van een terrein aan de Kleiweg, dat waarschijnlijk de plaats is, waar de griffier van graaf Floris V zijn woning bouwde, is men gestoten op funderingen uit de 17de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Grijpskerke. In het kader van de ruilverkavelingen werd ten westen van Hoogelande een vliedberg onderzocht. Hierbij is gebleken, dat de kern van de nog slechts 2½ m. hoge heuvel bestond uit verschillende cultuurlagen, waarvan de oudste, die onmiddellijk op de zeeafzetting rustte, dateert uit de 10de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

Tholen. Ten westen van Tholen is bij ruilverkavelingswerkzaamheden aardewerk aan het licht gekomen uit de eeuwen rond het begin onzer jaartelling. De voorwerpen bevonden zich in een verslagen milieu. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Sprang. In aansluiting op een vroeger onderzoek werd in het koor en in de dwarspanden van de Herv. kerk een kleine opgraving verricht. Hierbij is gebleken, dat de kolommen van de thans driebeukige kerk staan op de funderingen van een oudere eenschepige kerk. Van dit gebouw werden ook de resten van het koor teruggevonden. De zuidelijke koormuur was zonder verband tegen de oostmuur van het

schip aangebracht. De eerste uitbreiding van de Romaanse kerk moet bestaan hebben in het bouwen van het zuider dwarspand; de tweede in het aanleggen van het nieuwe koor. Tenslotte is het oude schip door een driebeukige vervangen. In de derde bouwfase ontstond het noorder dwarspand en in de vierde periode ging men over tot het verbreden van het westelijk deel van het schip. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. Op 16 april werd het onderzoek van het thermenterrein voortgezet. Het betreft thans het noord-westelijk gedeelte, dat grenst aan de Kruisstraat en de Coriovallumstraat. Tevens konden waarnemingen en opmetingen gedaan worden op een groot bouwterrein, dat gelegen is ten oosten van het Raadhuis. Hier worden overblijfselen aangetroffen van stenen gebouwen, twee met hout beschoeide waterputten en sporen van een houten gebouw. Van belang is verder op hetzelfde terrein de vondst van een kelder, waarvan de wanden met hout bekleed zijn geweest en de toegang gevormd werd door een trap van Kunrader steen. De gebouwen en overige bewoningssporen lagen ten zuiden van een van oost naar west lopende Romeinse grindweg, die in eerste aanleg ± 5 m. breed geweest is. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Als gevolg van een kleine grondverschuiving op een weg in de richting Caestert, gelegen op de westelijke helling van de St.-Pietersberg te Maastricht nabij de Kleine Pruisweg (hoogte 90 m. + N.A.P.), vlakbij grenspaal 58, kwamen in het begin van de maand maart Romeinse aardewerkscherven te voorschijn, waaronder terra-sigillatafragmenten en een terra nigra-schaal, alsmede resten van ijzerwerk en gecalcineerde beenderen. Zeer waarschijnlijk heeft men hier te doen met een gedeelte van een Romeins grafveld, dat bij de aanleg van eerstgenoemde weg reeds in 1887 werd vernield en waarvan voorwerpen in het Bonnefantenmuseum aanwezig zijn. *Bonnefantenmuseum, Maastricht.*

— In de Capucijnenstraat kwam een mergelstenen kelderrestant van de 18de eeuwse Lindenkruiskazerne aan het licht. *Museum Bonnefanten, Maastricht.*

Nederweert. In deze gemeente werd een palaeolithische nederzetting onderzocht. *Biol. Archaeol. Instituut, Groningen.*

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL 1956

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Deventer. Rijkmanstraat 38. Pand met puntgevel van 1644 aan de achterzijde. Restauratie, voornamelijk van oorlogsschade, voltooid. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Elburg. Ellestraat 17. Pand met vroeg 18de eeuwse ingezwenkte halsgevel. Rest. voltooid. Arch.: S. Postema te Oostendorp.

UTRECHT

Amersfoort. Hof 9. Hoekpand uit de 17de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: J. Blom te Amersfoort.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. Kapelkerk, laatgotisch bouwwerk uit 1536-'40, met aan de noordzijde een zijbeuk met dwarspand uit 1707. Rest. voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

In het oudste gedeelte herkegen de vensters, die bij een wijziging rondbogig waren gemaakt, volgens teruggevonden sporen de vroegere spitsboogvorm; de verhoogde onderdorpels bleven echter gehandhaafd; er werden weer traceringen aangebracht.

Amsterdam. Amstel 85. Pand met halsgevel uit 1736, één van de twee, die nog over zijn van een rij van vier. Restauratie, waarbij de stoep weer werd aangebracht en de vensters een nieuwe roedeverdeling verkregen, voltooid. Arch.: G. W. Elshuis te Amsterdam.

— Herengracht 342. Pand met zandstenen lijstgevel met balustrade in Lodewijk XIV-stijl. Restauratie, waarbij o.a. een nieuwe roedeverdeling werd aangebracht, voltooid. Arch.: J. H. Grolle te Amsterdam.

— Keizersgracht 319. Zandstenen halsgevel met pilasters, 1639, Ph. Vingboons. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Keizersgracht 384. Toegangspoort tot de in 1772 afgebrande schouwburg. Rest. voltooid. Leiding: Gem. Bureau v. d. Monumentenzorg.

— Keizersgracht 544. Pand met halsgevel uit de tweede helft van de 17de eeuw; onderpui

gewijzigd in de 18de eeuw. Restauratie, waarbij verdere verzakking is tegengegaan en een nieuwe roedeverdeling is aangebracht, voltooid. Uitv.: Fa. Z. Deenik te Amsterdam.

— Kloveniersburgwal 62. Pand met halsgevel, vereenvoudigde navolging van het Vingboons-type, versierd met dolfijnen. Rest. begonnen. Arch.: K. L. Sijmons te Amsterdam.

— O. Z. Achterburgwal 134. Vroeg-17de eeus huis met in de 19de eeuw gewijzigde gevel. Restauratie, waarbij de stoep is vernieuwd en nieuwe roeden werden aangebracht, voltooid. Leiding. Aannemersbedrijf W. D. Wouters N.V. te Amsterdam.

— Prinsengracht 2. Hoekhuis uit 1641 van het Amsterdamse type. Restauratie, waarbij de beide topgevels weer van trappen zijn voorzien, voltooid. Arch.: Prof. Ir. C. Wegener Sleswijk te Amsterdam.

— Reguliersgracht 40. Pand met 18de eeuwse gevel. Rest. voltooid. Arch.: H. Knijptijzer te Amsterdam.

— Singel 98. Huis „Meerblad”; 18de eeuwse gevel met eenvoudige 19de eeuwse kroonlijst. Lodewijk XV interieurs. Rest. voltooid. Arch.: Jac. Bot te Amsterdam.

Hoorn. Gerritsland 53. 17de eeus huis met trapgevel. Rest. voltooid. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

De vensterindeling is in de oorspronkelijke vorm teruggebracht; de niet meer originele onderpui is in verband met de bestemming gewijzigd.

Monnikendam. Fluwelenburgwal 7. Huis met vroeg 17de eeuwse trapgevel. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

De bovenste trappen werden weer aangevuld. Het boogveld boven de pakhuisdeur op de verdieping werd gecompleteerd evenals de strook sierverband aan weerskanten daarvan.

ZUID-HOLLAND

Haastrecht. Raadhuis van 1618, gewijzigd in 1823 en drastisch gerestaureerd in het begin van deze eeuw. Rest. begonnen. Arch. Bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.

Moordrecht. V.m. Ambachtshuis. Eenvoudig rechthoekig gebouw, dat omstreeks 1795 ingrijpend gewijzigd werd. Rest. voltooid. Arch. bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.

Een grote deur in het rechtergedeelte van de voorgevel is vervangen door een deur en venster, zoals die voorkomen in het linker-gedeelte. Inwendig werd o.a. geschilderd behang gebruikt uit een patriciërshuis te Moordrecht.

Schippluizen. Herv. kerk, laatgotisch eenbeukig gebouw, vele malen gewijzigd, o.a. omstreeks 1810, toen de toren gesloopt werd. Rest. be-

gonnen. Arch. bur.: J. Sniijders te Vlaardingen.
Vianen. Herv. kerk. Rest. kerk en toren voltooid. Arch. bur.: Van Hoogevest te Amersfoort. Over deze restauratie zal t.z.t. een uitgebreider bericht worden opgenomen.

ZEELAND

Serooskerke. 15de eeuwse toren der Herv. kerk. Rest. begonnen. Arch.: J. J. M. van Beveren te Middelburg.

Zierikzee. Zuidwellenbrug van 1783. Rest. voltooid. Centrale Dienst N. Zeeland.

DE RESTAURATIE VAN DE KAPEL VAN HET VOORMALIGE KLOOSTER MARIaweIDE TE VENLO

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

De kapel van het voormalig Augustinessen-klooster Mariaweide te Venlo heeft in de jaren 1954-1955 een ingrijpende restauratie ondergaan en is, na ruim anderhalve eeuw tot stal, pakhuis e.d. gediend te hebben*, weer als kerk in gebruik genomen en wel door de paters Dominicanen. Architect was Ir. J. Kayser te Venlo.

Het eenbeukige, driezijdig gesloten gebouw heeft kruisgewelven, waarvan de ribben tegen de muur te niet bleken te lopen. Na verwijdering van latere pleisterlagen werden schilderijen gevonden, zowel op de gewelven (de H. Hieronymus, ranken en bloemen) als op de ribben (zigzagmotieven, bolletjes, blokjes etc.). Deze zijn ten dele schematisch aangevuld.

Sedert de Franse tijd waren twee houten tussenvloeren aanwezig, waarvan de onderste ongeveer de hoogte had van een vroegere westgalerij. Deze galerij liep blijkens de gewelfaanzetten (die grotendeels achter een latere nu verwijderde klamplaat met spouw verborgen waren) dóór over vier traveeën; misschien zelfs over vijf, de sporen waren ter plaatse echter te vaag om dit met zekerheid te kunnen zeggen. De overwelfde ruimte onder deze galerij was in drie beuken verdeeld door achtkante hardstenen pijlertjes, waarvan delen herbezigt bleken te zijn voor twee hogere pijlers, die een balk onder de houten vloer droegen. Bij de restauratie werd de galerij

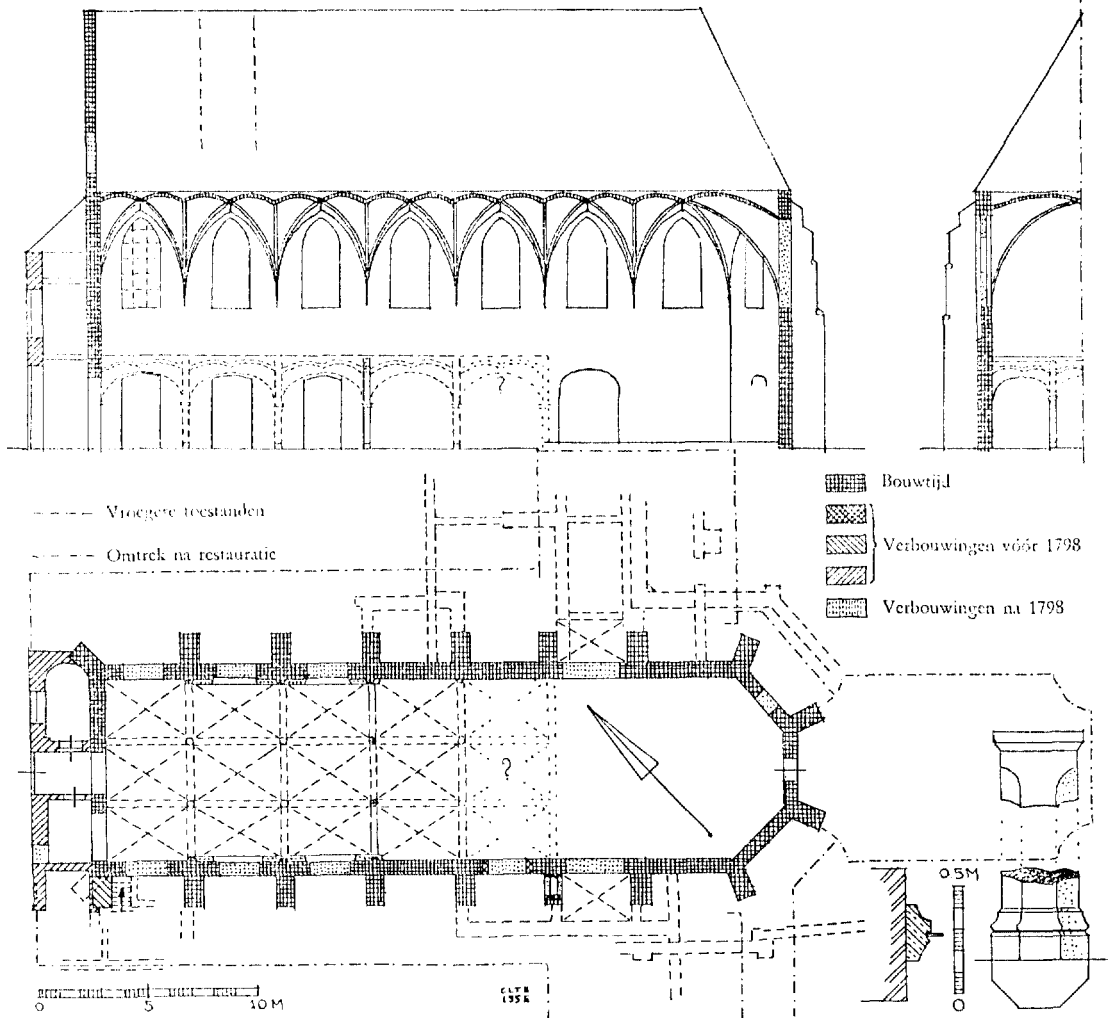
over twee traveeën hersteld, doch in verband met de belichting van de benedenruimte werden de gewelven ca. 30 cm. hoger gelegd dan de vroegere.

Bij het openen van de grotendeels dichtgemetselde vensters bleek, dat tegen de rechte bakstenen dagkanten nog op vele plaatsen de zijmontants van mergel aanwezig waren. Hierin zaten ook de gaten van de horizontale en verticale brugstaven; een tracering bleek niet aanwezig te zijn geweest. Deze vensters zijn vrijwel gelijk aan die van de kapel van het voormalig Franciscanen-klooster te Venlo, waarvan de eerste steen gelegd is in 1617. Het is dus wel waarschijnlijk, dat de kapel niet uit de stichtingstijd van het klooster (1416) dateert, maar eerst later in haar tegenwoordige vorm werd opgetrokken. Andere details zoals de aan die van de St. Martinuskerk verwante steunberen, de pijlers van de galerij, de gewelven en het metselwerk geven wél de indruk, dat de kapel van Mariaweide ook in haar tegenwoordige vorm zeker ouder zal zijn dan die van de Franciscanen.

In het koor kwam aan de noordoostzijde (de windrichtingen worden hier in liturgische zin gebruikt daar de kapel in werkelijkheid niet georiënteerd is) een opening van 90 cm. breed te voorschijn, waarvan de kruin op ca. 3 m. hoogte lag.

Aan de buitenzijde werd na het verwijderen van diverse aanbouwen nog gevonden, dat tegen de op één na meest oostelijke travee aan beide zijden overwelfde portalen gestaan hebben. Aan

* Vgl. J. H. A. Mialaret, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Noord-Limburg*, 's-Gravenhage 1937, blz. 190-193.

de zuidzijde bevond zich in de travee ten westen van de bovengenoemde nog een eerst verkleinde, met grote natuursteenblokken afgezette en later gedichte doorgang. In de deels uitgeholde tussenliggende steunbeer waren grafstenen van 1659 en 1678 verwerkt. In de drie westelijke traveeën bevonden zich later ingebroken en weer gedichte doorgangen, die — met iets andere maten — weer in gebruik werden genomen in verband met de nu gebouwde zijbeuken.

Funderingsresten ten noordoosten en ten zuiden van het koor duiden op kapellen rond de sluiting; vermoedelijk behoorden deze bij de voorgangster van de tegenwoordige kapel, hoewel ook met de mogelijkheid van een niet voltooid plan rekening gehouden moet worden.

Een fundering bij de zuidwesthoek bewees, dat hier een overhoekse steunbeer stond vóór de westelijke voorbouw werd opgetrokken. In deze voorbouw zit een ingangspartij van 1785; mogelijk echter is dit gedeelte toch ouder, gezien de vele wijzigingen. Het is een restant van een verbindingslid tussen de ten zuiden gelegen kloostergebouwen en de hoofdingang van de kapel. Ook de galerij kon van hieruit bereikt worden. Aan de noordzijde was het inwendig half rond gesloten, dit half rond was even in de steunbeer uitgekapt. Er waren interessante raamdetaïls, waarbij eikenhout op smeedijzer was bevestigd. Tussen galerij en verdieping van de aanbouw was nog een getralied venster.

Bij de restauratie zijn aan de kapel toege-

voegd: een traptoren in het zuidelijk deel van de aanbouw; smalle zijbeuken langs het schip (van de steunberen werd het ondergedeelte verbreed en van een poortje voorzien); een slanke dakruiter op de plaats waar sporen (zie tekening) van een vroegere gevonden werden; transepten (de steunberen, waarvan de benedengedeelten in verband hiermee moesten verdwijnen, werden op

zware betonbalken opgevangen; onder het muurwerk is een pijler geplaatst); tenslotte een paterskoor aan de oostzijde (hiervoor werd in de oostwand een opening aangebracht, zoals dit ook geschiedde aan de noordoost- en zuidoostzijde naar de aangrenzende nevenruimten).

Verschillende aanbouwen, die jonger waren dan de kapel, zijn bij de restauratie verwijderd.

DE HERKENNING VAN HET NIET-EER GEZIENE

ENIGE BESPIEGELINGEN OVER DE METHODIEK VAN KUNSTGESCHIEDENIS EN MEDICIJNEN*

DOOR PROF. DR. H. VAN DE WAAL.

Aan het einde van een gewone promotie, wanneer het ingediende proefschrift door de promovendus tegen de „bedenkingen” is verdedigd en door de senaat na „deliberatie” is aanvaard, pleegt de promotor zich te wenden tot hem die hij bij die gelegenheid aanspreekt als „jonge doctor”.

Dr. Welcker, het is duidelijk dat ik om meer dan één reden in deze buitengewone promotie niet op dat gewone gebruik kan terugrijpen. Mijn moeilijkheden in dit opzicht blijken zelfs van tweeërlei aard te zijn. Zij hebben, jonge doctor, niet alleen betrekking op u, maar in de eerste plaats ook op mijzelf.

Ik ben dan uw promotor, maar voor wij verder gaan verdient dit woord in ons geval toch wel een kanttekening. Promotor — zo leert ons het woordenboek — is „de hoogleraar onder wiens leiding een doctorandus promoveert”. Nu bent u in de eigenlijke zin van het woord geen promovendus (wel zal ik u in de loop van dit uur nog wel enkele malen zo noemen ter vermindering van de niet bestaande term: mijnheer de erepromovendus); maar evenmin als u een promovendus bent in de eigenlijke zin van het woord, ben ik uw promotor. Lezen wij verder in het woordenboek dan komen wij eerst nog meer van huis: 2) „persoon die het project van een vereniging of een onderneming opstelt; inzonderheid bedrijfstechnisch”. Maar dan begint het er wat meer op te lijken, wanneer we lezen onder 3): (in de sport) „persoon die een sportsman introduceert”. Me dunkt, *mutatis mutandis* niet geheel onbruikbaar! Tenslotte levert ons het woordenboek toch

nog wat we in dit geval nodig hebben. Wanneer ik denk aan de vele geanimeerde gesprekken die wij in de loop der jaren hebben gevoerd, dan is het hoogste wat ik van dit promotorschap mag hopen: datgene wat het woordenboek als laatste definitie opgeeft onder de toevoeging (scheik.): 4) „stof die de katalytische werking van een andere verhoogt”. Ik zou het, mijnheer de promovendus, mij tot een eer rekenen, indien ik ooit, in dien zin uw promotor ben geweest.

Wanneer ik thans in de ware, de academische zin van het woord als uw promotor mag optreden, betekent dat niet anders dan dat de Leidse Universiteit, uw eigen Alma Mater, u een bijzondere eer heeft waardig gekeurd, en dat zij op dit ogenblik, nu zij op het punt staat u de zichtbare kentekenen ervan te verlenen, u daarmee door mijn mond gelukwens.

Maar nog immer is de eerste moeilijkheid niet opgelost: hoe moet ik u aanspreken? *Vir doctus* zijt ge nu precies sedert 39 jaar en 10 maanden. En na *doctus* komt *doctor*. Maar ik verwerp elke gedachte aan een dergelijke formule onmiddellijk; want met de *comparativus* roept men bij zijn hoorders een sfeer op van verwachting. *Doctus, doctor...* en wat dan? En een dergelijke onbevredigende uitdrukking, die als een dominantseptiem accoord om een nadere afsluiting vraagt is vandaag wel allerminst op zijn plaats.

Immers, *vir doctissimus*, jonge doctor, dit is geen inleiding, maar een bekroning. De bekroning van uw niet aflatende zorg en bovenal van uw uitzonderlijke wetenschappelijke verdiensten betreffende onze Nederlandse tekeningen.

In de *considerans* van de bul die u straks zal worden ter hand gesteld als een teken voor u, voor uw kinderen en uw kindskinderen, hoezeer de Leidse Universiteit uw wetenschappelijke

* Rede uitgesproken in een plechtige zitting van de Senaat der Rijksuniversiteit te Leiden ter gelegenheid van de verlening van het doctoraat *honoris causa* in de letteren en wijsbegeerte aan de medic. dr. ALBERTUS WELCKER, op 27 april 1956.

verdienden waardeert, staat in fraai Latijn te lezen dat gij ons met onvermoeide ijver en liefde, *studio indefesso*, van talrijke kunstenaars een meer aan de waarheid beantwoordend beeld hebt gegeven, *artificum multorum imagines veraciores praebuerit*, door werken die hun reeds lang werden toegeschreven als onecht aan te tonen, daarentegen echte werken aan een onverdiende vergetelheid te ontrukken, *dum opera iamdudum falso eis assignata spuria monstraret, genuina vero ab iniusta oblivione vindicaret*. Voorts dat gij door uw scherpzinnig historisch onderzoek menig nieuw gegeven aan het licht hebt gebracht of nieuw licht hebt geworpen op bekende feiten, *argumenta ex libris chartisque sive primum prolatis sive melius explicatis*.

Ge hebt dat werk alleen gedaan, als complement van een dagtaak die op zichzelf waarlijk reeds genoeg gevuld was, ge hebt het op uitznemende wijze gedaan en met de opmerkelijkste resultaten. Met de zo ten volle verdiende erkenning van die arbeid wens ik u ook persoonlijk van harte geluk.

Deze ere-promotie vindt plaats in het Rembrandt-jaar; dat is een bijkomstige omstandigheid, die evenwel niet van belang ontbloot is voor ieder die zich wil verdiepen in de verhouding tussen de volgende drie zaken: enerzijds de kunstgeschiedenis die gij zo eervol hebt gediend, anderzijds de kunst van onze grootste zeventiende eeuwse meester en tenslotte uw eigen beroep, dat niet ten onrechte nog immer prijkt met de ouderwets aandoende, doch in wezen zo juiste naam van genees-kunst.

De Rembrandt-herdenking vormt waarlijk de best passende omlijsting voor deze plechtigheid. Er zijn niet zo heel veel particuliere huizen meer op de wereld waar, bij een kopje thee, de gastheer opstaat en u ad libitum zeventiende eeuwse tekeningen voorzet. Zulke woningen zijn er niet veel, maar het mag welhaast een unicum worden genoemd wanneer een zeer groot deel van die tekeningen dan tevens nog door de gastheer zelf is ontdekt en op overtuigende wijze wetenschappelijk is geattribueerd en gecommentarieerd. Het is deze laatste verdienste welke ons hier samenbrengt.

Laat ik u eerst de man en zijn werk in enkele trekken mogen schetsen. Albertus Welcker werd in 1903 aan onze Universiteit ingeschreven als student in de medicijnen. Hij moet zich gedurende zijn studietijd reeds in één belangrijk opzicht hebben onderscheiden van zijn studiegenoten; hij hanteerde blijkbaar vaardig de pen.

Ik meen dat althans te mogen concluderen, want wie niet vlot ter penne is, zal er niet zo spoedig toe komen, als medisch student het bijbaantje op zich te nemen van Academisch correspondent voor Handelsblad en Nieuwe Courant; hetgeen o.m. betekende dat de jonge Welcker van alle inaugurele redes een beknopt verslag moest leveren, natuurlijk altijd in het voor journalistiek werk nu eenmaal vereiste snelle tempo.

Zelf denkt Dr. Welcker met dankbaarheid terug aan die taak, die hem dwong vlot te werken en die hem in contact bracht met tal van facetten van het universitaire leven, waarmede hij anders onbekend zou zijn gebleven.

Zijn promotie volgde in 1916 op een proefschrift over „Acuut symmetrisch gangreen en verwante ziektebeelden na infectieziekten; naar ervaringen opgedaan in den eersten Balkan-oorlog 1912-1913”. Mijn auditorium moet van mij niet veel meer verwachten dan het vermelden van de titel van dit boek met zijn griezelige plaatjes van tot op het bot door koudvuur ontvleesde ledematen.

Wel citeer ik nog graag één zin uit de inleiding, omdat hij de denktrant en de schrijfwijze van die alweer zover van ons verwijderde tijd illustreert en ook, omdat de uitgesproken visuele aanleg van de schrijver erin naar voren komt. Wanneer hij wil duidelijk maken dat naar zijn oordeel de ervaringen gedurende de oorlogsomstandigheden opgedaan, allerminst voor vredes-tijd hun waarde verliezen, schrijft hij:

„Evenals eene caricatuur door hare overdrijving, door hare vergrooing van het normale, plotseling helder voor ieders oogen stelt die eigenschappen en eigenaardigheden, welk tot heden of bedekt, of slechts aan weinigen bekend waren, zoo heeft hier een oorlog, door den samenloop van allerlei ongunstige omstandigheden gelegenheid gegeven om een zeldzaam beeld te bestudeeren, in al zijne vormen en in al zijne bijzonderheden.”

Met deze volzin die men tegenwoordig eer in een Latijns themaboek dan in een medische dissertatie zou aantreffen neem ik afscheid van de scholing, de vorming en de visie van de toenmalige jonge medicus die aan zijn ambulance-werk te velde een Bulgaarse onderscheiding ontleende welke ik hem, het typeert de mens, nimmer heb zien dragen.

Wat nu betreft zijn latere bezigheden op ons gebied, na enige tijd (ca. 1915) ging Dr. Welcker, gelijk zo vele chirurgen, prenten verzamelen. Gelijk zo vele chirurgen; want het

moge dan op het eerste gezicht lijken alsof medicijnen en kunstgeschiedenis een even grillige combinatie is als b.v. rechten en geologie of godgeleerdheid en organische scheikunde, ik hoop u, geachte toehoorders, gedurende dit uur te overtuigen dat, onder heel die bonte verscheidenheid van wetenschappen welke onder het schild van Pallas Athene wordt beoefend, er geen tweede paar te vinden is dat bij een zo ver uiteenliggend werkterrein een zo verwante structuur vertoont.

Dr. Welcker dan, bracht in de jaren tussen 1915 en 1930 een zeer respectabele collectie moderne grafiek bijeen. Een verzameling van ettelijke duizenden stuks, waarin het werk der meeste contemporaine prentkunstenaars compleet vertegenwoordigd was. Die collectie, die hij later weer geheel van de hand zou doen, is zijn leesplankje geweest. Hij kwam er door in contact met levende kunstenaars, met het veilingwezen; hij leerde erdoor de speciale zorgen en handgrepen van het prentenvak; kortom hij leerde omgaan met papier, wat een zeer bijzondere stof is.

Waarom hem de prenten op den duur toch niet konden bevredigen is nu achteraf wel duidelijk. Dit verzamelobject miste voor hem de mogelijkheid tot antiquarische onderzoekingen en waarschijnlijk toch ook wel tot de zuiverste esthetische verdieping.

Daarop volgden omstreeks 1928 de eerste aankopen van tekeningen; d.w.z. van kunstwerken die stuk voor stuk hun individuele geschiedenis hebben en die in vele gevallen, als ontwerp, samenhangen met andere kunstwerken.

Het waarden van tekeningen is als het waarden van kamermuziek; beide zijn in hun soort ongetwijfeld het moeilijkste, minst spectaculaire genre, dat evenwel voor de toegewijde liefhebber sensaties van het edelste gehalte verbergt.

Weldra verschenen nu ook de eerste kunsthistorische artikelen. Ik kan er niet aan denken ze hier alle te vermelden. Samenvattend kan het karakter van Dr. Welckers publicaties als volgt worden aangeduid: zij nemen vrijwel alle hun uitgangspunt in een tekening die dan in de eerste plaats aan een bepaalde meester wordt toegeschreven. Deze determinering leidt er vervolgens toe, dat het bekende oeuvre van de betrokken kunstenaar kritisch wordt gezien en in een helderder licht wordt gesteld. In dit ruimere onderzoek worden dan vaak ook werken van andere aard betrokken: schilderijen, beeldhouwwerk, voorwerpen van kunstnijverheid.

Deze stijlkritische onderzoekingen worden doorgaans ondersteund door een scherpzinnige interpretatie van de gedrukte bronnen, soms door nieuw feitenmateriaal, berustend op eigen spoorwerk in archieven.

Het is vooral deze combinatie van stijlkritisch kennerschap met het vermogen tot interpretatie van historische bronnen die Dr. Welcker in staat heeft gesteld zijn belangrijk kunsthistorisch werk te verrichten. Enkele in 't kort geciteerde voorbeelden mogen een indruk geven van het karakter van deze artikelen.

Wanneer men de jaargang 1936 van het tijdschrift Oud-Holland opslaat, vindt men daar op een grote uitslaande plaat gereproduceerd een geëst panorama van Sevilla uit het jaar 1617 door Simon Frisius van welke reuzenprent (2,50 m lang, 50 cm hoog) tot dusver nog maar één exemplaar bekend is geworden. Dit door Dr. Welcker aan het licht gebrachte unicum had tot dusver onopgemerkt en als anoniem werk in Zweden gesluimerd. Toch had ieder in de Resolutiën der Staten-Generaal kunnen lezen, dat in 1617 aan Simon Frisius voor zeven jaar octrooi werd verleend voor een door hem in platen gesneden gezicht op Sevilla. En wat ligt er meer voor de hand dan — dit gelezen hebbend — er eens een briefje aan te wagen naar één der grootste topografische verzamelingen ter wereld: De la Gardie's atlas in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm?

U ziet, zeer geachte toehoorders, achter de vraag: hoe ontdek ik onbekende prenten? verschuilt zich een eenvoudige geheim. Men wet van het bestaan en zoek vervolgens op de juiste plaats. Maar wie deze voetstappen wil drukken zorg er dan tevens voor (zoals Dr. Welcker in het Frisius-artikel dat ik hier op het oog heb) dat hij nog over een aantal soortgelijke vondsten en nieuwe toeschrijvingen beschikt (een enkele ongepubliceerde tekening misstaat hierbij geenszins!), voorts zorg er voor een compleet stel biografische gegevens uit archieven waardoor handel en wandel van zijn held duidelijk uit de verf komen, en tenslotte schrijve hij dat alles neer, zo luchtig en voor 't vaderland weg, dat het zich vlot laat lezen bij een kopje thee; in diezelfde sfeer van ontspannende toewijding waarin het is ontstaan.

In 1953 slaagde Dr. Welcker erin, door archiefonderzoek de gehele levensloop te retraceren van de in 1581 bij Bonn geboren en in 1629 te Kampen overleden kunstenaar Gerard van der Horst, die tot dusver in de kunstgeschie-

denis een vrij schimmige figuur was gebleven (zie Oud-Holland van dat jaar). Voorts slaagde hij erin (op grond van enkele prenten die er naar werk van de meester bekend waren) een aantal tekeningen die in diverse binnen- en buitenlandse verzamelingen als anoniem golden, op overtuigende wijze op zijn naam te stellen. Hierdoor was weer een aangrijpingspunt verkregen om het oeuvre van de eveneens in Kampen werkzame schilder Hendrick Avercamp van diverse ingesloten werken te zuiveren, waarmede onze medicus kon voortbouwen op het werk van zijn kort na de bevrijding overleden zuster, mej. C. J. Welcker, stadsarchivaris van Kampen, die de monografie van Hendrick Avercamp heeft geschreven. De directe aanleiding tot dit gehele onderzoek was, geachte toehoorders, ... één regel in een door anderen reeds eer gepubliceerde brief van Jan Breugel.

Deze twee voorbeelden mogen volstaan, om een indruk te geven van de aard der door Dr. Welcker verrichte onderzoekingen wier gehalte en omvang zodanig zijn dat zij elke beroepsconservator van tekeningen zouden sieren.

Ik moet het hierbij laten. Het zal u duidelijk zijn geworden dat Dr. Welcker de historische vakliteratuur niet alleen heeft gelezen en herlezen, maar dat hij bovendien scherp weet te luisteren naar wat hij leest. Toch ligt het zwaartepunt van zijn arbeid in het kennerschap en het is zeker niet toevallig, dat deze clinicus zich aangesloten heeft gevoeld tot het diagnostiserende werk van de kunstkenner die steeds uitgaat van een bepaald concreet geval.

Op de vraag waar eindigt de kunstkenner (de connoisseur) en waar begint de kunsthistoricus is onlangs een geestig antwoord gegeven ... onder verwijzing naar de verhoudingen in de medicijnen¹. Men zou die opvatting voor ons doel thans zo kunnen terugvertalen: de clinicus (resp. connoisseur) is een laconisch-beknopt theoreticus, de theoreticus (resp. kunsthistoricus) is een wijdlopieg clinicus. Waarmee dan tevens is uitgedrukt dat op beide terreinen de twee genoemde activiteiten in wezen niet te scheiden zijn, doch twee aspecten vertegenwoordigen van één, onverbrekelijk samenhangend complex.

Om nu tot onze promovendus terug te keren: ik hoop dat ik thans ook mijn auditorium de indruk zal hebben verschaft dat er hier inderdaad gesproken kan worden van zo „zeer uitstekende

verdiensten” als door de tekst van art. 139 van de H.O.-wet voor een ere-doctoraat worden vereist.

Onze tijd lijdt aan dirigisme en aan pluralisme. Elke taak wordt onmiddellijk gezien in een veelvoudig aspect met al zijn raakvlakken, die vaak evenzovele wrijvingspunten blijken te zijn. Elk probleem dat wordt herkend roept onvermijdelijk een visioen op van een commissie, zo niet met overheidssubsidie, dan toch met overheids-erkenning en alle daarbij behorende stagnatie.

Hier niets van dat al: hier een hardwerkend medicus, die elke ochtend vroeg zijn operaties begon, die zijn zieken bezocht, zijn spreekuur hield en die men dan op het eind van de middag thuis kon vinden bij een kop thee, gebogen over zijn tekeningen.

In diepzinnige, geleerde bespiegelingen? Ach, geachte toehoorders, de waarlijk grote dingen in dit leven: de daden van diep weten, hoge kunst, grote liefde, rijpen doorgaans eenvoudigweg in het simpele doen, in het dagelijkse bezig zijn om, met en terwille van het object van onze preoccupatie.

Dr. Welcker dan, dronk zijn thee, hij knipte de opzetkartons op maat, hij sneed zijn passepartouts, hij zette zijn tekeningen op. Hij schreef ze in — nadat ze eerst enige weken om hem heen hadden gestaan ter wederzijdse kennismaking; maar bovenal hij ordende dagelijks zijn voorbeeldige reproductiecollectie. Telkens weer gingen die afbeeldingen, bijeengebracht uit alle verzamelingen ter wereld door zijn handen. Kunt u zich voorstellen, dat een rechercheur die elken dag enige uren lang foto's van misdadigers uitknijpt, opplakt en opbergt, als hij eens de straat opgaat, daar meer opmerkt dan gewone mensen en soms wel met zeer gezocht gezelschap thuiskomt?

Welnu, zo verzamelde Dr. Welcker zijn tekeningen; en hij is af en toe met hele zware knapen thuisgekomen! Nu gaat mijn vergelijking in meer dan één opzicht niet op. Alleen al wat de getalsverhoudingen betreft; want men zal toch wel moeten zeggen dat er — jammer genoeg — in Nederland tegenwoordig heel wat minder werkelijk belangrijke tekeningen te vinden zijn dan ongere elementen.

Maar dat numerieke verschil daargelaten; belangrijker is het volgende: onze rechercheur behoeft zijn klantjes alleen maar individueel te herkennen, hij oefent zich in de techniek van het herkennen van bepaalde concrete geval-

¹ E. Panofsky, *Meaning in the visual arts*, N.Y. 1955, blz. 20.

len. Van de kunstkenner wordt verwacht, dat hij herkent wat hij niet eer heeft gezien. Dat is het herkennen van een abstractie en behoort daarom tot die hogere trap van geestelijke activiteit die wij hetzij wetenschap, hetzij kunst noemen.

Een technisch proces — het kan in onze tijd niet genoeg herhaald worden — levert nooit meer op dan datgene waarmee het in den aanvang begon. M.a.w. zijn resultaten zijn beperkt en bij voorbaat bepaald; de techniek reikt nooit boven zichzelf uit; de wetenschap heeft die taak per definitionem en het is deze wezenstrek die haar met de kunst verbindt.

Met dit begenadigd herkennen van wat men van te voren niet heeft aanschouwd, hebben we, geachte toehoorders, de kern van ons onderwerp van deze middag bereikt; want het is hier, dat ook geneeskunst en kunstgeschiedenis elkaar de hand reiken. Immers, wat herkent de ware geneeskunst? Ik geloof dat haar geen groter gevaar bedreigt, juist bij onze moderne apparatuur, dan wanneer zij zou menen bepaalde ziekten te moeten opsporen, juist zoals onze rechercheur bepaalde misdadigers terugbrengt. Want het herkennen van ziekten: mazelen, roodvonk enz. is een techniek en blijft dus in deze op de mens betrekking hebbende gevallen ontoereikend en machteloos zoals de techniek tegenover menselijke verhoudingen en menselijke omstandigheden altijd ontoereikend en machteloos is. De medicus ontmoet nooit „de ziekte”, hij ontmoet nooit „de roodvonk”, maar hij komt steeds te staan tegenover een mens-lijdend-aan-een-ziekte. D.w.z. evenals de connoisseur moet hij zich een oordeel vormen over een uniek complex dat hij zo, in die vorm nog nooit eer heeft gezien, maar dat hij dankzij zijn wetenschappelijk inzicht kan „herkennen”. M.a.w. de taak is hier op beide terreinen steeds die paradoxale herkenning van het niet eer geziene, die tot onze kostbaarste vermogens behoort, ja mogelijk onze adelbrief vormt.

Men heeft, telkens met evenveel redenen overigens, in de loop der tijden reeds heel wat sectoren van de menselijke activiteit op de voorgrond gesteld. De reeks voert van de mens als zoön *politikón* via de *homo faber* naar de *homo ludens*.

Er is, dunkt mij, reden daarnaast aandacht te vragen voor een ander aspect: de *homo interpretans*, de duidende mens (wel te onderscheiden van de begrijpende mens, de *homo intellegens*). De duidende mens is niet alleen hij voor wie de dingen een betekenis krijgen, maar evenzeer: hij

die aan de dingen een betekenis geeft; en juist in zover hij zich openstelt voor deze wisselwerking onderscheidt de *homo interpretans* zich van de algemenere *homo intellegens*.

In wezen komt dit vermogen tot duiden neer op een vermogen zich bewust te vereenzelvigen. Het is duidelijk, dat de kunstenaar in de eerste plaats zulk een *homo interpretans* is, maar hij is binnen die meer omvattende groep alweer een verbijzondering. De kunstenaar zou men kortweg kunnen aanduiden als een zeldzaam voorkomende combinatie van de *homo faber* met de *homo interpretans*. De kunstenaar is: de zich vereenzelvigend duidende mens, die bovendien nog de materie naar zijn hand zet. Hij kan iets maken, maar — is het nog nodig in het Rembrandt-jaar eraan te herinneren? — het gehalte van wat hij maakt hangt onverbrekkelijk samen met de mate waarin hij zich heeft weten te vereenzelvigen?

Homo interpretans is voorts ieder die het vermogen bezit, het eenmaal geschapen kunstwerk nogmaals belevend te herscheppen. De kunsthistoricus, de musicoloog, ondergaat het kunstwerk niet, hij beleeft het opnieuw; ook elk waarlijk lezen is zulk een her-dichten.

De medicus nu, geachte toehoorders, behoort naar mijn overtuiging ten volle in deze groep. Er zijn medici, die u de pols voelen met dezelfde leidende overgave, die onontbeerlijk is voor elke kunsthistorische arbeid. Waarlijk, het is niet alleen „de blik” die de medicus met de kunsthistoricus gemeen heeft. Beide observeren op een wijze die men tegelijk onbevangen en deelnemend, onbevooroordeeld en vereenzelvigend kan noemen. Beiden gaan uit van minieme verschillen in kleur en vorm; maar beiden moeten, willen zij enig resultaat verwachten, die kleur- en vormverschillen weten te duiden. En wel (dat is de essentiële band tussen hun beider wetenschappen) moeten ze interpreteren ten opzichte van de levende mens, d.w.z. een complex verschijnsel waarvan er geen tweede identiek exemplaar bestaat.

Dat is m.i. de verklaring van de opvallende aantrekkingskracht welke de kunstgeschiedenis op medici uitoefent.

Geachte toehoorders, voor ik besluit behoeft één omstandigheid nog verklaring: de opvallende eenzijdigheid van dit proces. Want naar mijn weten zijn er maar zeer weinig kunsthistorici die de medicijnen als liefhebberij beoefenen! Betekent het, dat de kunstgeschiedenis zo eenvoudig is, dat een medicus dat vak er nog wel in zijn snijperuren bij kan nemen? Of betekent het mis-

schien, dat de kunstgeschiedenis zo moeilijk is, dat zij die als arts volleerd zijn daarmee een aardige propaedeuse hebben doorgemaakt voor het andere vak? Ik durf in dezen niet te beslissen.

Er zal wel een Chinees spreekwoord bestaan, dat men zeer gezond moet zijn om aan de medicus en zijn kunst niet de eerste plaats toe te kennen. Ik heb mij dus, mijnheer de promovendus, wel degelijk afgevraagd of ik mij zou kunnen wagen aan de hachelijke onderneming, een vergelijking te gaan trekken tussen onze twee takken van wetenschap. Een hachelijke onderneming, omdat ik niet weet of het in de gegeven omstandigheden niet de goden, of althans Æsculapius verzoeken zou worden.

Ik heb dus afgezien van een vergelijking in de zin van een *certamen*, een wedstrijd met een duidelijke uitspraak, met een winnaar en een verliezer; en ik ben liever in de ons zoveel vertrouwdere sfeer gebleven van het *examen*, d.w.z. een onderzoek van min of meer monologisch karakter, maar waar toch doorgaans nog wel iets *ni*komt.

Daarvóór en door dat alles heen, Dr. Welcker,

heb ik getracht in dit uur uw portret te schetsen en een reproductie te leveren van uw veel omvattende verdiensten. Nu weten wij beiden, dat reproducties doorgaans nog het beste slagen van onbelangrijke, saaie, vrij levenloze originelen. De oude kunstkenner Berenson heeft onlangs opgemerkt: „the poorer the picture, the better the photograph”.

Ik kan nauwelijks hopen, mijn auditorium meer te hebben bijgebracht in dit uur, dan het besef, waaróm mijn schets onder de maat is gebleven.

Maar anderzijds wil ik toch ook van geen wijken weten. Het voor u zo typerende, afwevende gebaar, dat ik u enige malen heb zien maken, accepteer ik niet. Tenslotte weten wij beiden ook, dat niemand slechter beoordelaar is van een portret dan de zitter zelf. En wanneer mij het vaak gehoorde verwijt zou treffen: „het lijkt niet”, zeg ik met Kokoschka: Inderdaad, het lijkt niet. Maar u bent het!

(Hierop volgde na de voorlezing van het gebruikelijke formulier de overhandiging van de promotie-bul en cappa).

BOEKBESPREKING

De bomschuit, een verdwenen scheepstype; samengesteld door E. W. Petrejus met gebruik van een handschrift en tekeningen van Jb. van der Ende. Rotterdam 1954. (Publicaties van het Museum voor Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum „Prins Hendrik” Rotterdam. No. 2 — M. M. 1).

Zoals door de inleider Dr. C. Nootboom vermeld, vormen de technische gegevens afkomstig van de heer J. van der Ende Jr. de kern van het geschrift. Deze gegevens betreffen de constructie van een 44-voets bomschuit, in 1894 gebouwd op de scheepswerf van M. de Niet Az. te Scheveningen, alsmede die van de loggerbom ontworpen door J. van der Ende Sr., werfbaas op genoemde werf.

Gelukkig heeft de schrijver zich niet beperkt tot de bouwwijze op de werf van De Niet, maar ook verschillen in constructie, toegepast op Katwijkse werven, aangegeven. Het is nuttig tevens te bedenken dat de werkwijze van andere Scheveningse werven meer overeenkomst vertoonden met die te Katwijk, dan met die van De Niet.

Een belangrijk deel van het boek is verder gewijd aan de geschiedenis van de visserij van de kustdorpen, aan de ontwikkeling van de typen vissersschepen, voornamelijk van de pink als voorloper van de bomschuit, en aan het gebruik van de bom als vissersschip en als vrachtvaarder.

Specifieke termen in gebruik bij de bouw dezer schepen en bij de visserij zijn hierbij op zeer leesbare wijze gebruikt en verklaard. Kortom, het boek bevat voor de vakman een schat van gegevens en voor de leek een goed overzicht.

Voorts is de tekst door vele tekeningen en afbeeldingen verduidelijkt; helaas zijn enkele dezer tekeningen wat klein uitgevallen.

Het raadplegen van de vele en noodzakelijke noten zou gemakkelijker zijn geweest indien deze onderaan de bladzijde waren geplaatst in stede van achter elk hoofdstuk.

Dit eerste deel van de serie maritieme publicaties van het Maritiem Museum „Prins Hendrik” is als een werkelijke aanwinst voor de wetenschappelijke lectuur op het gebied van de ge-

schiedenis van de Nederlandse scheepsbouw te beschouwen. Wij zijn op dit punt in Nederland niet verwend; de algemene belangstelling voor en kennis van dit onderdeel van de maritieme

historie is helaas niet groot. Een reden temeer om het initiatief tot uitgifte van deze serie publicaties toe te juichen.

G. A. COX

DE MUSEUMDAG

PROGRAMMA VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1956
TEVENS 62D ANNUAL CONFERENCE OF THE MUSEUMS ASSOCIATION,
OP 27 EN 28 JUNI, TE AMSTERDAM

Woensdag 27 juni, 10.30 u. Openingsbijeenkomst in het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63.

Opening door of namens Zijne Excellentie de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Woord van welkom door de Hoogedelachtbare Heer Mr. Arn. J. d'Ailly, Burgemeester van Amsterdam.

Inleidingen door de Voorzitter van de Museums Association, Sir Philip Hendy en Voorzitter van de Museumdag, de Heer J. C. Ebbinge Wubben.

Voordracht: „British Collections and Dutch Art”, door Professor E. K. Waterhouse.

13.30 u. Lunch, aangeboden door het Gemeentebestuur van Amsterdam.

Daarna gelegenheid tot museumbezoek in Amsterdam.

17 u. Huishoudelijke vergadering van De Museumdag in de Drucker-uitbouw van het Rijksmuseum, (Ingang Hobbemastraat).

17.30 u. Vergadering van de Groep van Overheidsambtenaren, ter zelfder plaatse.

21 u. Ontvangst namens Zijne Excellentie de

Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in het Rijksmuseum, Stadhouderskade 42.

Donderdag 28 juni, 9 u. Gezamenlijke vergadering van de Museums Association en De Museumdag in het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Onderwerp: „Museum displays in the Netherlands and in Britain since 1945” (Presentatie in Nederlandse en Britse Musea sinds 1945). Inleidingen: voor Groot Brittannië door Sir Philip Hendy, Dr. D. A. Allen en Dr. W. E. Swinton; voor Nederland door Dr. A. B. de Vries.

Na afloop van deze bijeenkomst, omstreeks 11 u., zullen de deelnemers per autobus een excursie kunnen maken naar Haarlem, Rotterdam en 's-Gravenhage.

Ook Vrijdag 29 en zaterdag 30 juni staan enige excursies op het programma. Voor nadere gegevens raadplege men het Verslag van de Tweede Museumdag in 1955, Nieuws-Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond, 6de S., 8 (1955), kol. *221-*223 en het aanmeldingsformulier (bij het secretariaat van De Museumdag verkrijgbaar).

Tevens verwijs ik nog naar de mededelingen in dit Nieuws-Bulletin, 6de S., 9 (1956), kol. *51-*52.

Ik moet er nadrukkelijk op wijzen dat zij, die voornemens zijn aan deze museumdagen deel te nemen zich thans ten spoedigste moeten aanmelden voor inschrijving, desnoods nog zonder inzending van het aanmeldingsformulier met alle bijzonderheden, daar het anders niet meer mogelijk zal zijn dat hun naam in de „List of Delegates”, die in het definitieve programma wordt afgedrukt, wordt opgenomen.

DR. H. C. BLÖTE

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum De Waag*. Historie in tin -4 juni
- *Museum Willet-Holthuysen*. Hoe laat was 't
-1 juni
- *Rijksmuseum*. Rembrandttentoonstelling
(schilderijen en etsen) 19 mei-5 aug.
- *Rijksprentenkabinet*. Collectie Dr. A. Welcker
-19 mei
- *Stedelijk Museum*. Het stilleven (didactische
tentoonstelling) -20 mei
John Rådecker -4 juni
Ver. van Beoefenaars van de Monumentale
Kunsten -15 juni
Amsterdamse Katholieke Werkgemeenschap
Stuwing -28 mei
- *Tropenmuseum*. Nieuw Guinea -15 juni
- *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij
dieren -1 juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Mozart-Dufy -3 juni
- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Rinny Reu-
link. Werkd. 10.30-17; zo. 14-17; bovendien
wo. 19-21 -4 juni
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. *Het Neder-
lands Openluchtmuseum*. Foto's en tekenin-
gen van boerderijen: oud en nieuw 18-22 mei
Wat tegels vertellen 1 juni-1 sept.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Contour
-3 juni
Er was eens..... 16 mei-30 juli

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Breitner -22 mei

GOOR

- *Kleuterschool*. De Boer in de Nederlandse
schilderkunst -24 mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Gerrit Benner -11 juni
Cézanne 1 juni-1 aug.
Wie was Rembrandt 5 juni-15 juni

('S-GRAVENHAGE)

- (Tentoonstellingsauto). Het portret
6 juni-2 sept.
- Ima van Eysinga 7 juni-18 juli
- *Grotius Lyceum*. H. H. Kamerlingh Onnes
-23 mei
- *Kunstzaal Plaats*. Jeanne Bieruma-Oosting
en Hannie Bal. Werkd. 10-17; ma. 13-17
-25 mei
- *Museum voor het Onderwijs*. Licht en ver-
lichting -juni
- *Panorama Mesdag*. Dames Schilderessen
„Odis”. Werkd. 10-17; Zo. 14-17 -20 mei
Reindert Visscher 26 mei-17 juni
- *Pulchri Studio*. Werk van leden en beeld-
houwwerk van F. Carasso -22 mei
- *De Zingende Zolder*. J. H. van Ieperen
-20 mei

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden*. Hedendaagse Duitse
keramiek. Dag. 10-17; ma. gesloten -28 mei
Vorm en huisraad -28 mei
- *Universiteit*. Het Duitse boek 22-30 mei

HAARLEM

- *Vleeschhal*. Pieter Langendijk 16 juni-14 juli

HEINO (O)

- *R.K. Parochiehuus*. De boer in de Nederland-
se schilderkunst 28 mei-6 juni

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Isaac Is-
raëls -10 juni

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Rembrandt
en zijn tijd 1 juni-3 sept.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst
en Oudheden*. Werken van kunstenaars uit
Dusseldorp -eind mei

MIDDELBURG

- *Stadhuus*. De stille glans der gouden eeuw
-2 juni

NIJMEGEN

— *Waaigebouw*. Aart van Dobbenburgh -?

OMMEN

— *Kantoor Gemeenteontv.* De Boer in de Nederlandse schilderkunst 9-18 juni

ROTTERDAM

— *Museum Boymans*. Rembrandttentoonstelling (tekeningen) 18 mei-5 aug.— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het leven van de Prairie-Indianen -juli

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. Chinese kunst -28 mei

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum*. Van vlas tot linnen. Dag. 14-18 -5 juni

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Uit Koninklijk bezit. Werkd. 10-17; Zo. 13-17; di. en do. 20-22 -15 juli— *Expositie Stichting De Roos*. Boekententoonstelling -27 mei— *Gebouw Tivoli*. Het Duitse boek -18 mei— *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstraat 4). Luis Filcer -20 mei— *Universiteitsmuseum*. Universiteit en maatschappij -19 mei

YZENDIJKE

— *Raadhuis*. Chinese kunst 1-15 juni

MEDEDELING

INTERNATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS (ICOM)

Het bestuur van het Nederlands Comité is thans als volgt samengesteld:

J. C. Ebbinge Wubben, voorzitter; Dr. H. C. Blöte, hon. secretaris, Raamsteeg 2A Leiden.

Vertegenwoordigers van de geassocieerde leden in het Nederlandse Comité voor de periode 1956-1959 zijn: Dr. H. C. Blöte, G. D. van der Heide en Dr. P. H. Pott. De laatstgenoemde vertegenwoordigt tevens de Nederlandse geassocieerde leden in de Advisory Board van de ICOM.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEI-JUNI 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Wedde. Het onderzoek naar de middeleeuwse ommuring van de 14de eeuwse borg is voortgezet. Het muurwerk van de uit \pm 1550 daterende poort bleek van de fundering van de middeleeuwse muren te zijn opgetrokken. Door het terugvinden van de linker hoek van de ommuring is de frontmuur thans geheel bepaald. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Flansum. Te Flansum bij Rauwerd kwamen oudtijds in het veen uitgegraven afwateringssloten aan het licht. Deze sloten strekten zich over een aanzienlijke afstand uit en moeten in de loop der eeuwen door de Middellzee met slijk zijn opgevuld en vervolgens door een kleilaag afgedekt. Het geheel is te dateren in de 2de eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

Goutum. Te Barrahuis bij Goutum werd een oude Middellzee-dijk afgegraven ten gevolge van de aanleg van de nieuwe weg Leeuwarden-Heerenveen. Het oude dijklichaam bleek te rusten op een zavelige schoorwal, die gedurende de 9de en 10de eeuw bewoond of althans als bouwland gebruikt moet zijn geweest. *R.O.B., Amersfoort.*

Holwerd. Bij de aanleg van een nieuwe rondweg te Holwerd werd in een reeds vroeger grotendeels afgegraven terp ten westen van het dorp een middeleeuwse drinkwatervijver gevonden, waarin nog resten van een eikenhouten plankier aanwezig waren. *R.O.B., Amersfoort.*

Smallingerland. In deze gemeente werd een aantal mesolithische vindplaatsen onderzocht. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Dalfsen. In de Ned. Herv. kerk werden resten van een ouder kerkgebouw ontgraven. De plattegrond bestond uit een rechthoekig schip

met een iets versmald half rond koor. Aan de westzijde is naderhand een toren aangebouwd. Vervolgens is het schip vergroot met een zuidelijke en een noordelijke beuk. De oostelijke beëindigingsvormen van deze beuken konden niet meer worden vastgesteld. De fundering van de oorspronkelijke kerk bestond uit oersteen en veldkeien. Het opgaande werk was, voor zover nog na te gaan, van oersteen met vermoedelijk aan de buitenzijde een tufstenen huis; de binnenzijde was geelwit gepleisterd. Het opgaande werk van de toren bestond uit tufsteen met een muurvulling. De zuidelijke beuk had een fundering van oersteen en bezat dezelfde breedte als het tegenwoordige zijschip. De oostelijke beuk was bijna geheel in tufsteen gefundeerd. In schip, koor en zijbeuken kwamen resten van een lemen vloer aan het licht. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Utrecht. De opgravingen in de stad zijn in de loop van de maand mei voortgezet. In de kloostergang van de Dom kwamen sporen van Romeinse barakken aan het licht.

Bij de Pieterskerk werd een gedeelte van de voormalige kloostergang ontgraven.

Ter plaatse van de voormalige Paulus-abdij konden resten van verschillende koren worden teruggevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Venhuizen. Bij grondwerkzaamheden op het terrein tussen de Provinciale weg en de Slimtocht werden verschillende vondsten gedaan: twee vuurstenen sikkels, fragmenten van vuurstenen sikkels, alsmede een aantal fragmenten van vuurstenen werktuigen, een barnstenen kraal, scherven van vroeg-Romeins en inheems aardewerk, alsook van Pingsdorf- en kogelpotten-aardewerk. *West-Friesch Museum, Hoorn.*

ZEELAND

Haamstede. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden op het terrein De Brabers konden in aansluiting op het onderzoek, dat dit jaar op deze plek geschiedde, door Dr. W. C. Braat, nog verschillende waardevolle waarnemingen gedaan worden. Tot nu toe werd een viertal huisplattegronden gevonden, vermoedelijk daterende uit de Romeinse tijd en een vijfde, waarschijnlijk uit de 10de eeuw.

Voorts werden aangetroffen een Romeinse tonput, een stuk oud bouwland met ploegsporen, zeer waarschijnlijk eveneens uit de Romeinse tijd, alsmede enkele middeleeuwse grachten. *R.O.B., Amersfoort.*

Hoedekenskerke. Tijdens herverkavelingswerkzaamheden werd een groot aantal Romeinse scherven gevonden, gelegen op het veen \pm 50 cm onder het maaveld. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Haren. Bij graafwerkzaamheden op het terrein van de voormalige kerk werden fundamenten van een vermoedelijk 15de eeuwse bakstenen kerk teruggevonden. In een proefsleuf kwamen gedeelten van een tegelvloer met daaronder gelegen lemen vloer te voorschijn. Tevens werden funderingen, bestaande uit ijzeroer en tufsteen, onder de baksteenfundamenten aangetroffen, hetgeen erop kan wijzen, dat het romaanse kerkgebouw dezelfde breedte heeft gehad als de latere gotische kerk. Het ligt in het voornemen het kerkterrein aan een uitvoerig onderzoek te onderwerpen. *R.O.B., Amersfoort.*

Leende. In deze gemeente werd een noodopgraving verricht van een nederzetting van de Ahrensburgercultuur. De vindplaats werd door militaire graafwerkzaamheden ernstig bedreigd. *B.A.I., Groningen.*

LIMBURG

Heerlen. Het oudheidkundig onderzoek van het noordwestelijk gedeelte van het thermenterrein wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

Rimburg. Bij de aanleg van een riolering werd een doorsnede verkregen van de grote Romeinse, van west naar oost lopende heirbaan. De weg bestaat uit diverse grindpakketten, waarvan de grootste totale dikte 1 m bedraagt; de breedte is ter plaatse \pm 20 m.

In een tweede rioleringssleuf werden Romeinse cultuursporen aangetroffen, waarvan de oudste dateren uit de tijd van keizer Claudius (midden 1ste eeuw na Chr.). *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

IJsselmeer. Van enkele door de Rijkswaterstaat, arrondissement Hoorn, uit het IJsselmeer opgehaalde scheepswrakken, verwierf het museum enig scheepshout: een zeer gave, lange kielbalk van een groot schip, berghouten en enige, wat vorm betreft, interessante inhouten. *Museum Schokland.*

Noordoostpolder. Bij cultuurtechnische werkzaamheden op de kavel P 14 en P 23 kwamen laat-middeleeuws vaatwerk en beenderen van huisdieren aan het licht. Van kavel E 72 werd een scheepsvondst gemeld. Een scheepje, aangetroffen bij de in aanbouw zijnde school te Nagele, werd verder uitgegraven. Het bleek een klein, slechts enige meters lang wrakje te zijn, vermoedelijk van niet zeer oude datum. Het kan niet eerder vergaan zijn dan in het laatst van de 17de eeuw. *Museum Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Van de Dienst Zuiderzeewerken werd een klein aantal vondsten ontvangen. Het betrof een gave borstwerf van een steppenwisend en een bekkenfragment van een mammoeth. Een opgebaggerde grote ijzeren haak kan niet ouder zijn dan het laatst van de 17de eeuw.

Wieringermeer. Nadat onlangs de publikatie is verschenen van de Neolithische vondsten uit de Wieringermeer (13 stenen bijlen en 2 touwbekers) is thans opnieuw een stenen bijl bekend geworden. Het betreft een op kavel D 64 aangetroffen bijltje, vermoedelijk van amfiboliet. De bijl is breedtoppig, west-europees type.

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Groningen. Ossenmarkt 5, met brede gevel van ± 1625 en ingangspartij van 1723. Rest. begonnen. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Siddeburen. Herv. kerk en toren. Een door de slechte toestand van het monument zeer ingrijpende restauratie, waarbij na de ontleistering bleek, dat er meer bouwperiodes waren dan werd vermoed; de westelijke helft van het schip bleek grotendeels uit tufsteen te bestaan, terwijl het oostelijke gedeelte en de apsis gebouwd bleken te zijn met afwisselende lagen tufsteen en baksteen; het geheel is in de 13de eeuw verhoogd in baksteen en voorzien van gewelven; het jongst is de toren (oorspronkelijk met zadeldak, thans met een vierzijdige spits uit 1832), die tegen het schip werd aangebouwd op een (nu met beton versterkte) fundering van zwerfkeien. Bij de restauratie werd de apsis verlaagd, zodat het schipdak thans aan de oostzijde door een topgevel is afgesloten. Op grond van gevonden gegevens werden in schip en apsis weer Romaanse vensters aangebracht. Enige nissen, die in de zuidwand van het schip te voorschijn kwamen konden niet gehandhaafd blijven, wel werd een oude ingang hersteld. Tegen de noordwand van het schip bevonden zich enige overblijfselen van 16de eeuwse schilderijen. De in later tijd aan de onderzijde verzwaarde gordelbogen zijn weer in hun oorspronkelijke toestand gebracht; de verzwaring was van baksteen (28 × 13 × 6,5 dus vermoedelijk vrij oud). Rest. voltooid. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

GELDERLAND

Elburg. Beekmuren. De hoofdgracht van het stadje is bij de restauratie van de walmuren ontdaan van storende overbouwingen (muziektent en viskraam). Rest. voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

— Theekoepel aan de Bagijnendijk, uit het

begin van de 19de eeuw. Rest. voltooid. Leiding: C. Schaap te Elburg.

Etten. Herv. kerk en toren. Herstelling van oorlogsschade aan de tufstenen, in baksteen verhoogde Romaanse toren en het gotische schip voltooid. Arch.: F. A. van Bruininkweerd te Doetinchem.

Hattem. Kerkstraat 173-174. Rest. begonnen. Leiding: Rijksdienst v. d. Monumentenzorg.

Kerkwijk. Herv. kerk en toren. Een interessante restauratie, waarbij in het vroeg-12de eeuwse schip ter vervanging van latere grote vensters naar voorhanden gegevens weer Romaanse vensters werden aangebracht; hierin zijn houten raampjes geplaatst naar model van een in het muurwerk teruggevonden eiken raam uit de bouwtijd. Aan de binnenzijde werden een noord- en een zuidingang weer in het zicht gebracht. Het schip verkreeg een vlakke zoldering, die versierd werd met een decoratieve beschildering. In het 15de eeuwse koor werden de vensters in de gotische vormen hersteld en voorzien van traceringen. Het spitsbogige houten tongewelf met voorstelling van het Laatste Oordeel, dat in 1922 verkocht was, herkreeg zijn oude plaats; de schinkels van deze overdekking waren nog aanwezig. Tijdens de werkzaamheden werden fundamenteen gevonden van de triomfboog naar een smaller Romaans koor. Het portaal van de in Romaanse trant opgetrokken 13de eeuwse toren werd overkluisd met een gewelf. Na afbraak van de consistoriekamer van 1812 aan de zuidzijde van de toren kwam het zeer zorgvuldig afgewerkte oorspronkelijke voegwerk tevoorschijn van de tufstenen westmuur van het schip. Tegen de zuidgevel van het koor werd een nieuwe consistoriekamer opgetrokken. Rest. voltooid. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Voorst. Toren der Herv. kerk. De westingang van deze in de oorlog beschadigde Romaanse toren heeft onder de gecompleteerde geprofileerde boog wederom een latei met daarop rustend boogveld gekregen. Rest. voltooid. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

UTRECHT

- Amersfoort. (Correctie) Hof 9.* Rest. begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Utrecht.* Woningen tegen de westgevel van de Jacobikerk. Rest. begonnen. Arch.: W. C. de Haan te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

- Amsterdam.* Bloemgracht 45, met vroeg-18de eeuwse halsgevel. Rest. voltooid. Arch.: S. P. Botman te Amsterdam.
- , Korte Leidsedwardsstraat 69, „De Vergulde Wagen”, met vroeg-18de eeuwse halsgevel. Rest. begonnen. Arch.: P. Polet te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

- Brielle.* Stedelijk Museum, gebouw van de voormalige waag en gevangenis van 1623. Rest. voltooid. Arch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Delft.* Begijnhofpoortje, laatgotisch. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- , Torentje van het Gemeenlandhuis van Delfland, laatgotisch. Rest. begonnen. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.
- Leerdam.* Stadsmuur achter het Hofje van Aarden. Rest. voltooid. Arch. bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.
- Leiden.* Toren der Lodewijkskerk, uit het einde der 16de eeuw. Rest. begonnen. Arch. bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.
- , Rapenburg 6, met laat 17de eeuwse gevel. Rest. begonnen. Arch.: Ir. J. Kruger te Voorburg.
- Scheveningen.* Paviljoen „de Witte”, in 1826 door A. Noordendorp ontworpen in opdracht van koning Willem I. Rest. begonnen. Arch.: J. Wils te Voorburg.

ZEELAND

- Aardenburg.* Toren der St. Bavokerk. Het 14de

eeuwse bovengedeelte en de 17de eeuwse bekroning zijn herbouwd, o.a. met gebruikmaking van oud materiaal. Arch.: E. P. Messer en J. H. Groenewegen te Amsterdam.

- St. Anna ter Muiden.* Toren der Herv. kerk, 14de eeuwse kruisingstoren van een in de Spaanse tijd verwoeste kerk. Rest. begonnen. Arch.: E. P. Messer en J. H. Groenewegen te Amsterdam.

Domburg. Toren der Herv. kerk, uit het einde der 14de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: E. P. Messer en J. H. Groenewegen te Amsterdam.

- Noordwelle.* Boerderij Lage Zoom B. 62. Trapgevel uit 1664 aangevuld; in het achtergedeelte zijn de wagendeuren i.v.m. de bewoning door een deur en vensters vervangen. Rest. voltooid. Arch. bur.: Steen en Tuinhof te Zierikzee.

NOORD-BRABANT

- Hilvarenbeek.* Toren der R.K. kerk, uit het midden der 15de eeuw. Bij de grondige restauratie werd de onderste balustrade, die bij een latere verbouwing van mergel was gemaakt nu in baksteen en tufsteen vernieuwd. Rest. voltooid. Arch.: H. W. Valk te 's-Hertogenbosch.

LIMBURG

- Elsloo.* Schippershuis, uit de 16de en eerste helft van de 17de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: Cel Lemmens te Beek.

Maastricht. Met de uitvoering van het saneringsplan Stokstraatkwartier (vgl. R. C. Hekker, „Saneringsplannen en Stadsherstel”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 9 (1956), kol. 123-125; fig. 2-3) is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Stadsontwikkeling Maastricht.

- Tegelen.* Toren der R.K. kerk, van \pm 1500, drastisch gerestaureerd in 1898 door C. Franssen. De toren is met een geleding verhoogd teneinde de plaatsing van een carillon mogelijk te maken. Rest. voltooid. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Bernard Houthakker* (Rokin 98). Tekeningen en etsen van Rembrandt en zijn omgeving, benevens enkele schilderijen van tijdgenoten zomer 1956
- *Museum Willet Holthuijsen*. Hoe laat was het? -30 juli
- *Rembrandthuis*. Hoe zag Rembrandt Amsterdam? -10 okt.
- *Rijksmuseum*. Rembrandttentoonstelling (schilderijen en etsen) -5 aug.
- *Stedelijk Museum*. Corneille -18 juni
Groepstekeningen van kinderen -20 juni
Willi Baumeister -25 juni
Wilhelm Lehmbruck, Kurt Schwitters -2 juli
- *Tropenmuseum*. De kunstenaar als bondgenoot in de sociale strijd -10 juli

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Aziatische Kunst (verzameling Museum van Aziatische Kunst, Amsterdam) 23 juni-15 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum*. Wat tegels vertellen -1 sept.

DELFT

- *Stedelijk museum Het Prinsenhof*. Er was eens... -30 juli

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Hokusai -1 juli

EMMEN

- *Gemeentelijk Lyceum*. Oude meesters -15 juli

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Erika Visser -18 juli

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Ima van Eysinga -9 juli
Wie was Rembrandt -23 juli
Cézanne -31 juli
(*Tentoonstellingsauto*). Het portret -2 sept.
- *Mauritsbuis*. Alle Vermeers in Nederland -21 okt.

- *Panorama Mesdag*. Reindert Visscher
Werkdagen 10-17; zo. 12-17 -17 juni
Walter Kniebe 23 juni-15 juli

HAARLEM

- *Vleeschhal*. Pieter Langendijk -14 juli
- *Museum Het Huis van Looy* (Kleine Houtweg 103). Werken van leden van het genootschap „Kunst Zij Ons Doel”. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; zo. 14-17 -16 juni
- *Vishal*. G. H. Breitner -8 juli

HEERENVEEN

- *Bewaarschool* (Gemeenteplein). De Boer in de Nederlandse Schilderkunst 4-13 juli

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Nationale Fototentoonstelling 20 juli-3 sept.

HULST

- *Stadbuis*. Zeeland-Oost Vlaanderen -24 juni

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Hedendaagse Overijsselse Beeldende Kunst -7 juli
De Boer in de Nederlandse schilderkunst 16-28 juli

LAREN

- *Hamdorff*. Gooische schildersvereniging -10 juli

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Van klei tot pot -1 okt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Rembrandt en zijn tijd. -1 sept.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. De stille glans der gouden eeuw 21 juni-28 aug.
- J. C. Nachenius -18 juni
- *Nijmeegse Vrije Academie* -18 juni

OMMEN

- *Kantoor Gemeenteontvanger*. De Boer in de Nederlandse schilderkunst -18 juni

- OTTERLO
- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Kunst van onze tijd -15 juli
- ROTTERDAM
- *Museum Boymans*. Het fantastische in de prentkunst. -2 juli
Rembrandttentoonstelling (tekeningen) -5 aug.
- *Museum voor land- en Volkenkunde*. Het leven van de Prairie-Indianen -juli
- *Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart*. „Perpetuum mobile” -eind aug.
- *Rotterdamse Kunststichting* (Expositiezaal: Korte Lijnbaan 18c). Hedendaagse Penning-
- kunst (verzorgd door het Kon. Penningkabinet) -2 juli
- UTRECHT
- *Centraal Museum*. Uit Koninklijk bezit. Werkd. 10-17; zo. 13-17; di. en do. 20-22 -15 juli
- VEERE
- *De Schotse Huizen*. D. Koets -13 sept.
- WAGENINGEN
- *Nederlands Landbouw Museum*. De vrouwenhand en het platteland. Werkd. 10.30-12, 14.30-16, maandagochtend gesloten -15 sept.

BONDS-NIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

Ingevolge het besluit van de algemene ledenvergadering van 25 februari 1956 zal de zomervergadering van de K.N.O.B. met de daaraan verbonden excursie worden gehouden op

vrijdag en zaterdag, 6 en 7 juli a.s. te Vlissingen.

Verkort programma:

vrijdag 6 juli:

- 14.00 uur. Samenkomst in de vergaderzaal van Provinciale Staten van Zeeland op het Abdijplein te Middelburg. Inleiding van Ir. H. de Lussanet de la Sablonière over de wederopbouw van Middelburg, gevolgd door een wandeling door de stad.
- 17.00 uur. Ontvangst door het gemeentebestuur van Middelburg in de Burgerzaal van het stadhuis.
- 19.00 uur. Gemeenschappelijk diner in Restaurant „Britannia” te Vlissingen.
- 20.15 uur. Vergadering in Restaurant „Britannia” te Vlissingen.

Zaterdag 7 juli: excursie door west-Zeeuws-Vlaanderen.

- 9.25 uur. Vertrek van de veerboot van Vlissingen naar Breskens.
- 10.00 uur. Vertrek van de autobussen van Breskens. Gereden wordt over Cadzand en Retranchement naar Sluis (lunch). Na de lunch over St. Anna ter Muiden naar Aardenburg, waar het gemeentebestuur de thee aanbiedt. Om 17 uur wordt teruggereden naar Breskens.

Een uitvoerig programma zal de leden van de K.N.O.B. binnenkort worden toegezonden. Leden van „De Museumdag” zijn welkom. In verband met seizoendrukte en de beperkte hotel-accomodatie te Vlissingen wordt de deelnemers aangeraden, *tijdig* logies te bespreken. Het Resaturant „Britannia” is *geen* hotel. De Provinciale Zeeuwse V.V.V., Lange Giststraat 23 te Middelburg, verstrekt alle inlichtingen.

WERK GEZOCHT

G. Rief, wonende Evertsenstraat 1, Nijmegen, vormer-modelleur, zoekt een hem passende werkkring in een museum. Leeftijd 40 jaar.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

JUNI-JULI 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Wedde. Het onderzoek te Wedde werd in het begin van juni afgesloten. Overblijfselen van de palen van de brug konden met enige moeite teruggevonden worden, zodat het beloop van de brug volledig is vastgesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Ameland. In het kader van de ruilverkavelingswerkzaamheden zijn te Hollum enkele oudheidkundige steekproeven gedaan. Rondom de Ned. Herv. kerk werden sporen van een vroegere ringgracht vastgesteld, deels gevuld met bouwpuin, afkomstig van de in 1569 door de Watergeuzen grotendeels verwoeste kerk.

Aan de Oosterlaan werden de overblijfselen van een op kloostermoppen gefundeerd bouwwerk teruggevonden, alsmede talrijke fragmenten van gebrandschilderde vensters. Waarschijnlijk betreft het hier het gebouw, dat van 1569 tot 1678 de Ned. Herv. gemeente tot kerk diende.

Aan het Westerstrand kwamen opnieuw resten van het voormalige dorp Sier te voorschijn, bestaande uit putten, opgezet uit zoden met diep in de bodem ingegraven eikenhouten tonnen. Het in deze tonnen aangetroffen aardewerk dateert uit de 12de tot 16de eeuw. In het geheel zijn thans 212 van dergelijke tonputten bij elkaar gebracht. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Aulden. Op de Gelpenberg werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van een mesolithische vindplaats. Reeds konden talrijke brandgraven worden gesignaleerd. *R.O.B., Amersfoort.*

Rolde. Naar aanleiding van een verzoek van de opperwachtmeester E. Wijnen van de Koninklijke Marechaussee, op zaterdag 23 juni 1956, tot het instellen van een onderzoek naar door kinderen op het Ballooërveld gevonden men-

selijke skeletresten, werd gezamenlijk de vindplaats bezocht op woensdag 27 juni 1956.

De vindplaats der skeletresten bleek te zijn gelegen op het Ballooërveld, Gem. Rolde, waar in het jaar 1933 door Prof. Dr. A. E. van Giffen uitgebreide systematische opgravingen zijn verricht in de grafheuvelgroepen de 'Mandenbergh', de 'Stakenbergh' en de 'Galgenbergh'. De onderzochte grafheuvels (tumuli), welke dateren uit de Late Steentijd (\pm 2000-1600 v. Chr.), de Bronstijd (\pm 1600-800 v. Chr.) en de IJzertijd (\pm 800 v. Chr. — begin Jaartelling) werden door Professor Van Giffen zorgvuldig gerestaureerd.

Het betreft hier het militaire oefenterrein, enkele honderden ha. groot, waarvan echter alleen enkele kleine gedeelten zeer intensief worden gebruikt, nl. juist waar de praehistorische cultuurmonumenten zijn gelegen. Reeds enkele jaren lang wordt door de militairen gepoogd de grafheuvels grondig te vernielen, en thans is men daar reeds tamelijk volledig in geslaagd. De heuveltjes vertonen talloze diepe kuilen, terwijl door het geregeld er overheen rijden met motorvoertuigen diepe geulen zijn ontstaan. De hierdoor tevens optredende afplating en uitzakking is aanzienlijk. Het verdwijnen van het vegetatiedek op de monumenten leidde er toe, dat een stuivende zandwoestenij is ontstaan op de plaats, die voor een tiental jaren Drente's fraaiste en gaafste praehistorische grafheuvelgroep vormde.

De thans door kinderen op het Ballooërveld gevonden menselijke skeletresten zijn afkomstig uit een der tumuli, zoals bij het bezoek ter plaatse werd vastgesteld. Zij bleken aan het licht te zijn gekomen bij het graven van een kuil in de meest noordelijke grafheuvel van het complex, en wel vermoedelijk de zgn. 'Galgenbergh'. Ongetwijfeld gaat het om een secundaire begraving, en wel in een periode, lang na het oorspronkelijke gebruik van het grafmonument (Late Steentijd-Bronstijd, \pm 2000-800 v. Chr.). Zoals her-

haaldelijk ook elders is vastgesteld bij het onderzoek van grafheuvels, die als 'Galgenberg' worden aangeduid (Westerbork, Ruinen, Goirle), moet het hier wel gaan om de resten van personen, die tussen zegge 1500 en 1800 na Chr. ter plaatse zijn geëxecuteerd, als regel door ophanging. Te Ruinen werd de stomp van de galg, die eens op de tumulus had gestaan, nog in de grond aangetroffen. Op deze late periode wijst ook de conservatietoestand van de gevonden skeletfragmenten. Deze zijn onverbrand. Alleen verbrande skeletdelen trotseren de tijd in de kalkarme Drentse zandgronden; in onverbrande toestand als regel niet meer dan ten hoogste een zes eeuwen. Opmerking verdient nog, dat bij ons bezoek ook nog enkele gecremeerde menselijke skeletresten werden aangetroffen: kennelijk afkomstig van een praehistorische bijzetting in de grafheuvel, daterende uit de Bronstijd, of de IJzertijd. *Prov. Museum, Assen.*

Zweelo. Gedurende de afgelopen maand werd een onderzoek ingesteld aan de Middenweg in het Zweeloërveld. Een aantal kuilen en brandhaarden van mesolithische oorsprong kon worden onderzocht. Talrijke vuursteenartefacten kwamen aan het licht. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Apeldoorn. Onder leiding van de heer J. D. Moerman, correspondent van de R.O.B. te Apeldoorn, werd de middeleeuwse slakkenhoop in het Orderbos onderzocht. *R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Bij de, onder leiding van Prof. Dr. H. Brunsting staande opgravingen werden tot nu toe enkele oost-west gerichte graven aan de Nieuwstraat en ten oosten van het stadhuis, aan het licht gebracht. Deze zgn. christelijk georiënteerde begravingen worden in één geval door een noord-zuidgraf oversneden, hetgeen er misschien op zou kunnen wijzen, dat men een korte tijd tot het heidendom is teruggefallen.

Aan de westkant van het stadhuis werden enkele putten gegraven, waarbij een in de 17de eeuw door ds. Smetius gegraven put werd aangesneden.

Het gehele onderzoek betreft het nagaan van de ligging van de vierde eeuwse Romeinse begraafplaats. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Putten. Enkele kilometers ten oosten van Putten is een vindplaats van potbekerscherven aan een klein onderzoek onderworpen. Er zijn daarbij geen sporen van een vroegere bewoning aan het licht gekomen. *R.O.B., Amersfoort.*

Tielerwaard. In de westelijke helft van de Tielerwaard is bij de werkzaamheden van de Stichting voor Bodemkartering een aantal oude woongronden vastgesteld, waarvan een viertal uit de Romeinse tijd dateert, terwijl de overige voorlopig tot de late middeleeuwen gerekend moeten worden. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

IJsselstein. De opgraving van het Cisterciënserklooster op de „Nieuwstad" heeft een aanvang genomen. Het koor, in de dertiger jaren van deze eeuw reeds onderzocht, is opnieuw blootgelegd. De noord- en zuidmuur van de kerk zijn over een afstand van vele meters teruggevonden, de westmuur is echter nog niet aan het licht gekomen. Aansluitend op de noordmuur van de kerk vertoont zich een aantal funderingen, behorend tot het kloostergebouw. Ten zuiden van het kerkgebouw werden in oriëntatiesleuven enkele muren aangetroffen, waarvan de betekenis nog niet duidelijk is. *R.O.B., Amersfoort.*

Utrecht. De opgravingen in de stad Utrecht werden in de maand juni voortgezet, zowel op het terrein van de voormalige Paulusabdij als in de kloostergang van de Dom. *R.O.B., Amersfoort.*

Vleuten. Bij het leggen van een muurvloer in de kelder van de Hamtoren werd een oude stookplaats — baksteen op zijn plat — teruggevonden, evenals een vloertje van een zgn. stok (houten gevangenis). *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Barsingerhorn. Op verzoek van de R.O.B. werd een kort onderzoek verricht langs de Hemmerweg onder Barsingerhorn. (Berichtgever Dr. Bettink, Den Helder). Dit naar aanleiding van vondsten van laat-middeleeuwse ouderdom, vermoedelijk in een terp. De hoogte zet zich in smallere vorm voort. In de terp is ook vrij veel zee gras gevonden, dat als ophogingsmateriaal ook voor dijken bekend is. De vondsten omvatten voornamelijk kogelpotaardewerk van latere vormen. *Museum Schokland.*

Schagen. Door de Stichting voor Bodemkartering is even ten noorden van Schagen een inheemse woonplaats uit de 1ste eeuw na Chr. waargenomen. De bewoning blijkt praktisch op het veen te hebben gelegen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Burgh-Haamstede. Het onderzoek van de Romeinse bewoningssporen op het terrein van de Brabers werd voortgezet. Hierbij kwamen verschillende plattegronden van woningen aan het licht. *R.O.B., Amersfoort.*

Tholen. Op verzoek van de R.O.B. is een kort onderzoek ingesteld naar twee scheepsresten in een oude binnendijk op het eiland Tholen. (Bericht van de dienst Herverkaveling Tholen). Het bleek een tweetal fragmenten vermoedelijk van vissersvaartuigen te zijn, geplaatst in een gat, dat in de Moerdijk was geslagen, ten einde dit te dichten. Deze dijk-dichtingsmethode moet in de loop van de eeuwen herhaalde malen zijn toegepast, zowel hier als aan de Duitse westkust. *Museum Schokland.*

— Bij herverkavelingswerkzaamheden werden door de heer Jasperse, correspondent van de R.O.B., een glazen ring en een aantal scherven uit de Romeinse tijd (2de eeuw) op het veen, ± 2 m onder het maaiveld, gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg. Bij het funderingsonderzoek ten behoeve van de restauratiewerkzaamheden aan de Ned. Herv. kerk kwam aan het licht, dat de tegenwoordige zuilen op de plaats staan van de 90 cm brede tuffstenen muren der vroegere kerk. Resten van deze muren werden tussen de kolommen aangetroffen. Ook in het dwarsschip kwamen overblijfselen van de oude tuffunderingen aan het licht. Op grond van andere overblijfselen van de Romaanse fundering kon worden vastgesteld, dat de oude kerk ongeveer de lengte gehad heeft, welke overeenkomt met drie traveeën van het huidige kerkgebouw. Over de vorm van het koor, alsmede over het al of niet aanwezig zijn van overblijfselen van een eventuele oude toren, tast men in het duister. *R.O.B., Amersfoort.*

Steenbergen. Bij het leggen van een riolering in de stad kwamen resten van een zware muur en overblijfselen van een gewelf tevoorschijn.

Verschillende muurbrokken hadden een bekleding van ledesteen. Het schervenmateriaal wijst op de 15de eeuw. De vondst duidt er vermoedelijk op, dat de stad verplaatst is. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. Bij de aanleg van een riolering op het terrein van het St. Josephziekenhuis is de in oostelijke richting naar Keulen lopende Romeinse weg doorsneden. Deze is ter plaatse minstens 7 meter breed geweest.

Ten zuiden van het Thermenterrein, aan de zuidkant van de Deken Nicolayestraat, konden tijdens grondwerkzaamheden voor de bouw van een huis enige waarnemingen worden verricht. Daarbij zijn sporen van een houten en een stenen gebouw uit de Romeinse tijd geconstateerd.

In de noordwestelijke hoek van het Thermenterrein wordt de opgraving voortgezet. Van bijzonder belang zijn daar de sporen van houten gebouwen uit de 1ste eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In de sporen van een middeleeuwse nederzetting aan de oostkust van Schokland, waar zeer veel schervenmateriaal en beenderen van huisdieren aan het licht komen, is nu ook een stenen bijl aangetroffen. Vermoedelijk werd dit kristallijne bijltje reeds door de middeleeuwse bewoners gevonden en meeegenomen. Bij het laat-middeleeuwse vaatwerk bevinden zich talrijke zeer interessante aardewerkscherven.

Op kavel A 12 wordt een fragment van een schip opgegraven, dat vergaan moet zijn in de 18de eeuw. Het betreft een zijwand van een spiegelschip, dat twee of meer dekken heeft gehad.

Op kavel H 49 vindt het onderzoek plaats van een kort na 1850 vergaan schip, van aanzienlijke ouderdom, wellicht gebouwd vóór 1750. Het schip is geladen met dijkstenen, waarvan de herkomst in onderzoek is. Het ziet er naar uit dat het vooral in Nederland verzamelde noordelijke zwerfstenen betreft. Het wrak is vermoedelijk een vroeg en weinig bekend type praam, een voorloper van de later bekende typen. *Museum Schokland.*
Oostelijk Flevoland. Uit Oostelijk Flevoland is weer een aantal beendervondsten bekend ge-

worden. Hierbij bevinden zich o.m. een vrij complete schedel van een bison, geweifragmenten van reuzenhert, edelhert en rendier,

alle opgezogen bij Roggebotsluis. Van perceel X komen resten boven van *Bison priscus* en wild paard. *Museum Schokland*.

RESTAURATIE-NIEUWS

JUNI 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Didam. O. L. Vrouwekerk. Rest. begonnen. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Drempt. Herv. kerk. Na de enige jaren geleden voltooide restauratie van het koor is nu een aanvang gemaakt met de restauratie van het in 1858 tot hallenkerk verbouwde laatgotische schip. Dit gedeelte zal aan de hand van gegevens, die na het slopen van het neogotische werk tevoorschijn kwamen, in de oude toestand worden hersteld. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

UTRECHT

Amersfoort. Muurhuizen 201. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Zeist. Huis „Hoog Beek en Royen”, een buitenhuis uit het eerste kwart der 19de eeuw. Rest. voltooid. Arch.: Ir. A. M. de Rouville de Meux te 's-Gravenhage.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Begijnhof 2-3. Aan de nu voltooide restauratie van deze twee 16de eeuwse huizen zal t.z.t. een artikel worden gewijd. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

—, Bloedstraat 20. 17de eeus pand „de zwarte Kater”. Rest. voltooid. Arch.: M. P. Capelle te Amsterdam.

—, Frederiksplein 31, met vroeg-18de eeuwse gevel. Restauratie, waarbij de geveltop werd hersteld en een nieuwe roedenverdeling werd aangebracht, voltooid. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor Monumentenzorg.

—, Herengracht 374-376-378. Rest. voltooid. De toppen van de vroeg-18de eeuwse halsgevels van beide buitenste panden werden hersteld evenals de stoepen, terwijl de vensters een nieuwe roedenverdeling verkregen. Voorts werd het natuursteenwerk van de middelste zandstenen lijstgevel hersteld. Arch. bur.: Ir. G. J. en A. J. Langhout te Amsterdam.

—, Hoogtekadijk 36. Restauratie, waarbij topgevel en onderpui werden hersteld en een

nieuwe roedeverdeling werd aangebracht, voltooid. Aannemer: J. Kleyn te Amsterdam.

—, Keizersgracht 401, met natuurstenen gevel uit \pm 1665, waarin gevelsteen „Marseille”. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

—, Nieuwe Keizersgracht 51. Huis van \pm 1730. Restauratie, waarbij topgevel en stoep hersteld werden en de vensters een nieuwe roedeverdeling kregen, voltooid. Aannemer: H. Springveld te IJpendam.

—, Prinsengracht 686. Huis van \pm 1700. Rest. begonnen. Arch.: J. Trapman te Amsterdam.

—, Vierwindenstraat 2-3. Restauratie — herstel van fundering en kap, het aanbrengen van een nieuwe roedeverdeling en nieuwe schoorsteenkoppen — voltooid. Arch.: Jac. v. d. Burght te Halfweg.

Edam. Lingerzijde 39. Restauratie van de vroeg-19de eeuwse theeoepel voltooid. Arch.: H. Oudejans te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Oude Vest 103, met vroeg-18de eeuwse door een fronton bekroonde topgevel. Rest. begonnen. Aannemer: K. Bik te Leiden.

ZEELAND

Domburg. Toren der Herv. kerk (rectificatie). Arch.: E. P. Messer.

Haamstede. Huis „Het Anker”, 1617, met trapgevel en kruiskozijnen. Restauratie, waarbij een nieuwe schoorsteen werd aangebracht en enige vensters in verband met het gebruik iets werden gewijzigd, voltooid. Arch.: J. J. M. van Beveren te Middelburg.

's-Heer Arendskerke. Toren der Herv. kerk, van omstreeks 1400. Rest. voltooid. Arch.: G. M. Sturm te Middelburg.

Hulst. Walkorenmolen. Rest. begonnen. Molenmaker J. Bos te Almkerk.

St. Anna ter Muiden. Toren der Herv. kerk (rectificatie). Arch.: E. P. en W. Messer.

MUSEUM-NIEUWS

EEN VERLICHTING VOOR LEGVITRINES

DOOR DR. R. E. J. WEBER

Een der voornaamste redenen voor het aanbrenge van kunstverlichting in vitrines is de wens, de spiegeling der ruiten op te heffen. Dit bereikt men inimmers door te zorgen dat de lichtsterkte in de vitrine groter is dan in de zaal. In legvitrines is echter niet gemakkelijk kunstlicht aan te brengen, doordat zij de vorm van ondiepe bakken hebben. De lampen zullen zich altijd dicht bij de bodem bevinden en plaatselijk een felle lichtplek veroorzaken waardoor de rest van de bak donker lijkt. De uitgestalde voorwerpen ontvangen strijklicht en tekenen onaangename lange schaduwen. Vaak treffen directe stralen van de lichtbron het oog van de beschouwer.

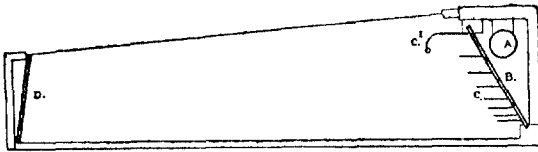
In het Postmuseum is nu een methode uitgewerkt om deze bezwaren op te heffen. In de eerste plaats werden natuurlijk buislampen gekozen vanwege hun geringe warmteontwikkeling en lage oppervlaktehelderheid. Zij werden, van de beschouwer af gerekend, achter in de vitrinebak en zo hoog mogelijk boven de bodem gemonteerd. Daar buizen verkrijgbaar waren die vrijwel van de linker- tot de rechter zijkant van de bak reikten, werd reeds een zekere gelijkmatigheid van de verlichting verkregen, die op

eenvoudige wijze verhoogd werd door de buis achter matglas te plaatsen. Tot zover had de maatregel niets bijzonders en na montering werden duidelijk de bezwaren geconstateerd:

1. dat het verlichte matglas de beschouwer hinderde,
2. dat de vitrine onmiddellijk vóór het matglas te sterk verlicht was,
3. dat er hinderlijk strijklicht optrad.

Nu werd bedacht, dat vóór het matglas een kapje en een rooster konden worden aangebracht, die zouden verhinderen dat direct licht het oog van de beschouwer trof en die tevens een deel van het licht zouden onderscheppen, dat nabij de lichtbron op de bodem der vitrine viel. Verder werd tegen de voorzijde van de vitrinebak en naar het matglas toegekeerd een reep spiegelglas aangebracht, dat het licht van de buis terugkaatste. Het bleek mogelijk met dit teruggekaatste licht de voorste helft van de vitrinebak een grotere helderheid te geven en de slagschaduwen der geëxposeerde voorwerpen op te heffen. Het effect is alleszins bevredigend.

Theoretische constructie op de tekenplank is er niet bij te pas gekomen; de raad van technici was, alles experimenteel te bepalen. Het schetsje bevat alle gegevens welke dienstig kunnen zijn voor hen, die iets dergelijks willen maken. Slechts zij opgemerkt, dat het maken van de roosters niet gemakkelijk was. Om niet te storen, moeten zij van zeer dun materiaal worden gemaakt en daarbij dienen zij strak van vorm te zijn. Wij waren zo gelukkig in de metaalhandel enige rollen bandaluminium te vinden, die goed voldeden. Het inwendige van de vitrinebak evenals het aluminiumrooster werden wit geschilderd.

Vitrinebak met kunstlicht

A buislamp, B matglas, C rooster met Cf afscherming,
D spiegel

MUSEUM-NIEUWS

In- en uitvoer van kunstwerken

Uit hoofde van de deviezenwetgeving geldt ten aanzien van de in- en uitvoer van kunstwerken de volgende regeling:

Geen vergunning is nodig voor de in- en wederuitvoer van voorwerpen bestemd voor openbare musea of openbare verzamelingen om daar- in tijdelijk te worden opgenomen. Melding van deze zendingen behoeft niet te geschieden.

Met betrekking tot de tijdelijke uitvoer en de wederinvoer geldt dezelfde regeling.

Voor de invoer van geschenksendingen is eveneens geen vergunning vereist indien deze zendingen afkomstig zijn uit landen, aangesloten bij de Europese Betalings Unie (E.B.U.). Een invoervergunning van de Centrale Dienst voor In- en Uitvoer, Van Stolkweg 14, 's-Gravenhage, is wel nodig indien geschenksendingen plaats

vinden buiten E.B.U.-verkeer en de waarde daarvan een bedrag van f 750.— te boven gaat.

De definitieve invoer van kunstwerken kan zonder vergunning geschieden voor zover de betaling niet in dollars geschiedt. Voor invoer van kunstwerken met betaling in dollars dient een vergunning bij bovengenoemde Dienst te worden aangevraagd.

Wat betreft het verschuldigd zijn van invoerrechten en omzetbelasting bij de invoer van vorenbedoelde voorwerpen zij het volgende opgemerkt:

Gehele vrijstelling van invoerrecht, van bijzonder invoerrecht, van accijns en van omzetbelasting wordt verleend voor alle voorwerpen bestemd voor openbare musea of openbare verzamelingen om daarin bewaard te blijven. De vrijstelling geldt niet voor verbruiksgoederen, benodigdheden en andere dergelijke artikelen.

De hiervoren bedoelde faciliteiten worden alleen verleend indien vóór de invoer van de voorwerpen vergunning tot invoer met vrijstelling is verkregen. De aanvraag tot het verkrijgen van deze vergunning dient door de directeur van het museum te geschieden. De aanvraag behoort in te houden:

- a. een nauwkeurige omschrijving van de soort en de hoeveelheid van de voorwerpen, waarvan de vergunning tot invoer met vrijstelling wordt verzocht, alsmede een omschrijving van het doel, waartoe zij zullen worden gebruikt.
- b. een verklaring, inhoudende de verplichting dat het invoerrecht en de omzetbelasting zullen worden betaald alvorens aan de voorwerpen een andere bestemming wordt gegeven, dan waarvoor de vrijstelling is verleend.

De vergunning tot invoer met vrijstelling wordt verleend door de inspecteur, in wiens ambtskring het museum is gevestigd. De vergunning kan eveneens worden verleend door de inspecteur in wiens ambtskring de voorwerpen ten invoer worden aangegeven. In de vergunning wordt de voorwaarde opgenomen, dat desgevorderd de aanwezigheid van de voorwerpen overeenkomstig de bestemming, waarvoor vrijstelling wordt verleend, steeds ambtelijk kan worden gecontroleerd.

De inspecteur kan, indien de aard van de voorwerpen geen twijfel laat aan de bestemming welke zij moeten volgen, bepalen, dat de goederen na visitatie ter beschikking van de vrijstellingsgenietende worden gesteld.

De bepalingen inzake het verkrijgen van ontheffing van de verplichting tot zekerheidstelling

bij tijdelijke in- en uitvoer van kunstvoorwerpen, bestemd voor tentoonstellingen in rijks- of gemeentemusea, zijn nog steeds van kracht. Dit is eveneens het geval met de voorschriften nopens het vervoer tussen de Beneluxlanden van kunstwerken, bestemd om in elkaars gebied te worden tentoongesteld (geen visitatie aan de grens).

AMSTERDAM, *Rijksprentenkabinet*, Collectie F. Lief tinck.

Voor het Rijksprentenkabinet is een ensemble van uitzonderlijk belang verworven: de gehele verzameling Japanse kleurhoutsnedes bijeengebracht door de heer F. Lief tinck te Haren zal deel gaan uitmaken van de verzamelingen van het Rijksmuseum, dat tot dusverre slechts over enkele specimen van deze kunst beschikte. De aanvulling van het prentenbezit in deze richting is des te welkomer omdat in het Museum van Oost-Aziatische Kunst, dat sedert enige jaren in het Rijksmuseum gehuisvest is, de Japanse prentkunst, die toch zulk een essentieel onderdeel vormt van de kunsterfenis van het verre oosten, evenmin is vertegenwoordigd.

De verzameling biedt een bijzonder goed gekozen overzicht van de vroegste Japanse prenten tot aan de tijd van de Europese invloed.

Deze aankoop is mogelijk geworden door tussenkomst en met de financiële steun van de Vereniging Rembrandt.

Het ligt in de bedoeling aan het eind van het jaar voor enige weken de fraaiste prenten in de expositiezalen van het Prentenkabinet ten toon te stellen.

ANTWERPEN, *Koninklijk Museum voor Schone Kunsten*. Tentoonstelling „Het Masker”, 15 september-15 november.

De grote herfsttentoonstelling 1956, in het kader van de jaarlijks door het Stadsbestuur ingerichte internationale kunstmanifestaties, wordt gewijd aan „Het Masker”, met als ondertitel: „alle volken, alle tijden”. Door het bijeenbrengen van maskers uit de primitieve — en de hoogkultuurgroepen buiten Europa, met maskers uit Europa — gaande van de voorgeschiedenis, over de klassieke oudheid, de middeleeuwse spelen en stoeten, de Commedia dell'Arte en het 17de en 18de eeuwse gezelschapsleven, de nu nog levende volksgebruiken, tot en met het moderne toneel- en dansmasker — zal het mogelijk worden zowel naar vorm als naar betekenis vergelijkingen te maken en ervaringen op te doen in

uitzonderlijk gunstige omstandigheden. De inrichters kunnen zich verheugen in de medewerking van vrijwel alle vooraanstaande museum-

en particuliere verzamelingen van West-Europa, waardoor voornamelijk een esthetisch zeer hoogstaande keuze kan doorgevoerd worden.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdamsch Historisch Museum „De Waag“*. Amsterdam ten tijde van Rembrandt -30 sept.
- *Arti et Amicitiae* (Rokin) Zomertentoonstelling -30 juli
- *Bernard Houtbakker* (Rokin 98). Tekeningen en etsen van Rembrandt en zijn omgeving, benevens enkele schilderijen van tijdgenoten zomer 1956
- *Museum Fodor*. De geschiedenis van de fotografie van Niepce tot Moholy Nagi -30 sept.
- *Museum Willet Holtbuijsen*. Hoe laat was het? -30 juli
- *Rembrandthuis*. Hoe zag Rembrandt Amsterdam? -10 okt.
- *Rijksmuseum*. Rembrandttentoonstelling (schilderijen en etsen) -5 aug.
- *Stedelijk Museum*. Hoogtepunten der Nederlandse schilderkunst sedert 1850 -30 sept.
- *Guernica* (Picasso) en *Porte de l'enfer* (Rodin) -30 sept.
- *Tropenmuseum*. Onbekende schatten uit Centr. Amerika -1 okt.
- *Papiergroothandel Corvey* (Keizersgracht 285-291). Tadema -31 juli

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Aziatische kunst (Verzameling Museum van Aziatische Kunst, Amsterdam) -15 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Wat tegels vertellen -1 sept.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Oude en moderne Groningse kunst -1 sept.

BREDA

- *Cultureel Centrum*. Confrontatie Noord-Zuid -30 juli

BROUWERSHAVEN

- *Moderne Kunst* -31 aug.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Er was eens... -30 juli
- *Oude Kunst- en antiekbeurs* 10 aug. -3 sept.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Hokusai -29 juli
- *Grote Berg 93*. Vrije expressieven -29 juli

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Erika Visser -18 juli
- *Leo Gestel* -30 juli

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Wie was Rembrandt -23 juli
- *Cézanne* -31 juli
- *Kinderuitingen in vrije tijd* (Tentoonstellingsauto). Het portret -2 sept.
- *Mauritsbuis*. Alle Vermeers in Nederland -21 okt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Zeevaart Zomer
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Couliou, Martineau en Rovarino -26 aug.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Japanse prenten -1 okt.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Nationale fototentoonstelling -3 sept.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. De Boer in de Nederlandse schilderkunst -28 juli

LEERDAM

- *De Glashof*. Liga nieuw beelden -1 sept.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Klokteeg 25). Tekeningen door Rembrandt (Fac-

(LEIDEN)

- simile's naar thans niet in ons land tentoongestelde originelen) -16 sept.
 — *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Van klei tot pot -1 okt.
 — *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Rembrandt en zijn tijd -1 sept.
 — *Boerbaavezalen*. Rembrandt -25 juli
 — *Burcht*. Hedendaagse beeldhouwkunst -26 aug.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. De stille glans der gouden eeuw -28 aug.

ROTTERDAM

- *Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart*. Perpetuum mobile -eind aug.
 — *Museum Boymans*. Rembrandttentoonstelling (tekeningen) -5 aug.
 Henriëtte Reuchlin-Lucardie -4 aug.
 — *Kunsthandel D. Vaartjes* (Essenweg 39). 17de eeuwse schilderijen -15 aug.
 — *Rotterdamse Kunstkring*. Werk van Engelse Kunstenaars juli
 — *Rotterdamse Kunststichting* (Expositiezaal Korte Lijnbaan 18c). „Verantwoording” (Werken aangekocht door de R.K.S. in 1955) -30 juli

STAPHORST

- *Boerderij*. Stien Eelsingh e.a. -1 okt.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Kinderen uit en zich 26 juli-8 aug.
 — *Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst*. Negerkunst en Christendom -3 sept.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. D. Koets -13 sept.

VOORBURG

- *Huygens Lyceum* (C. Vosmaerstraat 1). Gerard Coljé -13 sept.

WAGENINGEN

- *Nederlands Landbouw Museum*. De vrouwenhand en het platteland. Werkd. 10.30-12, 14.30-16; maandagochtend gesloten -15 sept.

WOERDEN

- *Gemeentemuseum*. Werken van edelsmid Jan Krieger. Werkd. 9-12, 14-17 -2 sept.

K.N.O.B.

De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1956 ad *f* 10.— (voor leden „Museumdag” *f* 7.50, instellingen *f* 15.—, studenten *f* 5.—) vóór 1 september a.s. te voldoen op postrekening Rotterdam, No 140380 ten name van de K.N.O.B., of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. Mees & Zoonen, Rotterdam. Hierdoor worden de incassokosten voorkomen en de administratieve werkzaamheden vereenvoudigd.

VACATURE

GEMEENTE SCHIEDAM

Bij het Stedelijk Museum te Schiedam vacert de betrekking van *conservator*, op een nader overeen te komen salaris.

Gegadigden worden uitgenodigd hun eigenhandig geschreven sollicitaties in te zenden aan Burgemeester en Wethouders van Schiedam vóór 23 juli 1956.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

JULI-AUG. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de uitbreiding van het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit werden twee La-Tènefibulae gevonden. *B.A.I., Groningen.*

FRIESLAND

Het onderzoek van de mesolithische vindplaatsen, de Leyen, Legauke, Siegerswoude, Donkerbroek en Haule werd beëindigd. Bij Siegerswoude werd een zeer fraaie hutkom gevonden. *B.A.I., Groningen.*

DRENTE

Aalden. Het onderzoek van een mesolithische vindplaats op de Gelpenberg te Aalden (gem. Zweelo) is beëindigd. *R.O.B., Amersfoort.*

Emmen. Bij een zandgraving te Noord-Barge werden fragmenten van enkele urnen gevonden, alsmede sporen van kringgreppels. *B.A.I., Groningen.*

Gees. Bij een ontginning werden Germaanse scherven gevonden. Het gaat hier om een nederzetting van palissade en akkerland. Een nader onderzoek wordt ingesteld. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

De heer C. A. Viesters heeft bij zandafgravingen nabij de Platvoet ten noorden van Deventer scherven verzameld, die van een woonplaats afkomstig zijn. De datering van deze bewoning op de zgn. rivierduinen kan zeer globaal gesteld worden op de eerste vier eeuwen na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

Enschede. Aan de Janninksweg kwamen bij graafwerk in een profiel verschillende naast elkaar gelegen en in doorsnede min of meer afgerond rechthoekige kuilen te voorschijn, gevuld met donkere humusgrond. Zij waren \pm 1.30 m breed. Soortgelijke sporen, van naar wij menen oud akkerland, zijn reeds op verschillende plaatsen in Twenthe, in de Achterhoek van Gelderland en in Noord-Brabant gevonden. Deze „akkers”, die veelal in een

tamelijk groot aantal naast elkaar zijn gelegen, hebben een lengte van twee tot acht meter. *Rijksmuseum Twenthe, Enschede.*

Hengelo. In het profiel van de grote bouwput, gegraven voor de bouw van een der vleugels van de Koninklijke Weefgoederenfabriek aan de Deldense straat te Hengelo, waren ongeveer $2\frac{1}{2}$ m beneden het maaiveld twee cultuurlagen te zien, waarvan de bovenste uit klei en de tweede, zich er direct onder bevindende, uit veen bestond. Uit beide lagen zijn grondmonsters genomen voor een pollenanalytisch onderzoek. *Rijksmuseum Twenthe, Enschede.*

Ommen. In een nieuwe woonwijk werden aan de rand van een es bij het graven van greppels voor de aanleg van een riolering scherven gevonden met verbrande mensenbeenderen. Zij lagen op de grens van de bouwlaag en de vaste grond. De scherven zijn afkomstig van een urn van het Kalenderbergtype. *Rijksmuseum Twenthe, Enschede.*

Usselerveen. In verband met een excursie van leden van de Versammlung Nord-West Deutsche Geologen, waarbij o.a. ook een bezoek is gebracht, aan het Usselerveen, werd het bekende dalprofiel uit het laat-glaciaal opnieuw blootgelegd. *Rijksmuseum Twenthe, Enschede.*

GELDERLAND

Nijmegen. De opgravingen te Nijmegen zijn beëindigd. Het onderzoek betrof een gedeelte van een 4de eeuwse Romeinse begraafplaats. In het Emaushof kwamen 7 graven aan het licht, waarvan vijf oost-west georiënteerd waren. In geen dezer graven werden grafgiften aangetroffen.

In het Kerkegasje zijn zeven graven gevonden, waarvan een crematieresten bevatte en de overige Romeins aardewerk. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

In de omgeving van Kootwijk en Leuvenum werden verschillende oudheidkundige verkenningen verricht. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Ijsselstein. In de afgelopen weken zijn grote gedeelten van het voormalige klooster aan het licht gekomen. De kerk blijkt een eenbeukig gebouw te zijn geweest, waarvan de lengte ongeveer 45 m bedraagt. Aan de noordzijde bevinden zich enige kapellen. De buitenmuren van de aansluitende vleugels werden teruggevonden; de zuidwesthoek van de ommuring geeft duidelijke aanwijzingen voor de afmetingen van het gehele complex. *R.O.B., Amersfoort.*

Utrecht. De opgravingen in de Kloostergang van de Dom zijn afgesloten. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Capelle aan de IJssel. Op een stuk land achter het eilandje, waar het Huis Capelle heeft gestaan, werden bij egalisatiewerkzaamheden middeleeuwse en latere funderingen aangetroffen. De betekenis is niet duidelijk. Door de zorg van de gemeente zijn de funderingen opgemeten. *R.O.B., Amersfoort.*

Goeree en Overflakkee. Bij de opening van het, mede onder leiding van de heer P. van Beveren te Zierikzee voortreffelijk ingerichte museum te Sommelsdijk kon met voldoening worden geconstateerd, dat de op het eiland gevonden archeologica, met zorg en smaak zijn opgesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

Hekelingen. Bij de aanleg van een bermsloot van de verzwaarde Aaldijk zijn houtresten aangetroffen. Vermoedelijk betreft het hier scheepshout. Over dit hout kwam riet voor en spitten klei en zand. Het betreft hier waarschijnlijk een dijkdichting door middel van een scheepsrest. Datering onbekend. *Museum Schokland.*

Noordwijkerhout. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden in het Langeveld kwamen onder de

vaste veenlaag beenderen tevoorschijn, die kennelijk door mensen versplinterd zijn. Voor het overige werden in dit terrein scherven aangetroffen van inheems aardewerk, o.a. in een put, gevormd van zoden, welke op een wagenwiel waren opgestapeld. Talrijke vondsten zijn in de laatste tijd in handen geraakt van verzamelaars en wij doen een beroep op hen het door hen verzamelde materiaal naar de R.O.B. op te zenden ten behoeve van de centrale documentatie. *Chr. Eggink, Voorschoten (correspondent R.O.B.).*

Voorschoten. In deze gemeente werd een holle schrabber gevonden. Grand Pressigny. *Chr. Eggink, Voorschoten (Correspondent R.O.B.).*

LIMBURG

Heerlen. De opgravingen op het thermenterrein worden voortgezet. Het onderzoek is thans uitgebreid tot het gedeelte tussen de zuidzijde der thermen en de Deken Nicolayestraat. In het zuidelijke talud van de daar reeds vroeger aangetroffen Romeinse spitsgracht zijn de overblijfselen gevonden van een reeks zware vierkante palen, die op ± 1.20 m van elkaar hebben gestaan. Bij de opgravingen wordt zeer veel medewerking ondervonden van de archivaris der gemeente. *R.O.B., Amersfoort.*

Heythuizen. In het natuurreservaat van het Ministerie van O.K.W., „het Leudal”, werd nabij de boerderij Budschop een urn gevonden. Deze dubbelkonische gladwandige urn dient nog gerekend te worden tot de inventaris van het urnenveld, dat op deze plaats in 1952 onderzocht werd. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Uit het sluitgat ten noorden van Lelystad zijn beenderen tevoorschijn gekomen van een rendier, bison, mammoeth en edelhert. *Museum Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Cornjum. De 17de eeuwse poort, afkomstig van het in 1849 afgebroken Landschapshuis te Leeuwarden, thans deel uitmakend van een boerderij bij de v.m. Martenastate, is bij de

restauratie verplaatst; zij vormt nu de afsluiting van een door twee bouwhuizen — met 18de eeuwse fragmenten — omvatte ruimte. Enkele onderdelen zijn vernieuwd; door het ontbreken van enige krulstukken is de poort

niet volledig. Rest. voltooid. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Jorwerd. De Herv. kerk, een romaans tufstenen gebouw, dat door beklamping, bepleistering en het aanbrengen van grote spitsboogvensters — 18de of begin 19de eeuw? — zeer geleden had, is wat het grootste deel van het schip betreft weer in de romaanse vorm gebracht, waarbij de hoogzittende vensters aan de noordzijde hersteld en aan de zuidzijde deels opnieuw aangebracht werden; aan de zuidzijde van de tot consistorie dienende westtravee werd een nieuw venster in 18de eeuwse trant aangebracht ter vervanging van een spitsboogvenster. In de laatste travee van het schip en in de zijmuren van het koor, dat zich door een houwnaad en door ander formaat tufsteen van het schip aftekent, zijn de spitsboogvensters gehandhaafd maar daaronder zijn de beide teruggevonden romaanse ingangen weer in het zicht gebracht evenals twee laaggelegen romaanse vensters aan de zuidzijde; van deze vensters werd het oostelijke geopend terwijl het andere, dat blijkens de in de dagkant verwerkte moppen iets jonger is, gesloten bleef. Aan de voordien gepleisterde sluiting werden de romaanse vensters hersteld, resp. opnieuw aangebracht.

De toren — voor de kerk ter vervanging van een oudere opgetrokken — vertoonde, evenals de wanden van het schip kistverband, waarvan de vulling echter weinig samenhang meer had met de bekledingen; de spanningen, hierin aan de zuidzijde optredend door ongelijke verzakking van de deels oudere fundering, werden zo funest voor de weinig hechte constructie, dat de toren in augustus 1951 instortte. Aan de hand van nauwkeurige opmetingen kon hij in de oude vorm herbouwd worden met dien verstande, dat de voordien door beklamping blinde topgevel aan de westzijde een nieuwe indeling verkreeg. Op brokstukken van de vroegere westgevel van het schip, die na de instorting zichtbaar werden, bleken pleisterlagen te zitten, vermoedelijk van een buitenbepleistering. Bij de herbouw van de toren kwam ook een gedeelte van de westelijke schipmuur op de nieuwe fundering te rusten; de naden tussen het nieuwgefundeerde werk en het oude wijzen niet op een vroegere toestand doch dienen om de gevolgen van eventuele toekomstige verzakkingen te beperken. Rest. voltooid. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Sneek. Klein Zand 36, met eenvoudige rechthoekige gevel van ± 1800. Rest. begonnen. Arch.: J. van der Molen te Sneek.

GELDERLAND

Beusichem. In de grotendeels romaanse toren der Herv. kerk bleek het huidige portaal de plaats in te nemen van twee ruimten, waarvan de onderste overkluisd was met een kruis- of koepelgewelf, de bovenste met een t.o.v. de kerkas dwars geplaatst tongewelf. De onderste ruimte was blijkens bescheiden resten toegankelijk door een rondbogige westingang terwijl een rondboogdoorgang naar de kerk voerde. Mede in verband met het gestegen vloerpeil werd slechts het tongewelf, waarvan nog enige resten aanwezig waren, hersteld terwijl een in de oostmuur uitgespaarde trap, die van de door het tongewelf overkluisde voormalige verdieping omhoog voerde, weer werd geopend. De deels vernieuwde romaanse deeltjes in de galmgaten der jongere bovengleding zullen afkomstig zijn uit de oude galmgaten, die bij de torenverhoging werden dichtgemetseld; door het terugleggen van de vulling is de oude vorm der dichtgezette galmgaten weer zichtbaar gemaakt. Rest. voltooid. Arch.: K. L. Sijmons te Amsterdam.

Doesburg. Koepoortstraat 29-31, met trapgevels, nr. 31 uit 1649. Rest. voltooid. Arch.: N. de Wolff te Doesburg.

Elburg. Oude Raadhuis, 14de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Hoog-Elten. Romaanse abdijkerk, in de gotische periode aan de zuidzijde verbouwd, voor een groot deel verwoest in 1585, aanmerkelijk ingekort bij herstelling van 1670-'77, gerestaureerd omstreeks 1890, zwaar beschadigd in 1944. Rest. begonnen. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen en B. Kösters te Münster.

Nederhemert Zz. Herv. kerk, waarvan na het opblazen van de toren in 1944 slechts het 16de eeuwse koor als kerk gebruikt werd. Rest. begonnen. Arch.: B. van Heijningen te 's-Gravenhage.

Well. Toren der Herv. kerk, laatgotisch. Rest. begonnen. Arch.: B. van Heijningen te 's-Gravenhage.

UTRECHT

Kockengen. Nieuwstraat 78, hoek Voorstraat, met 17de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Utrecht. Toren van de reeds voor een groot gedeelte herstelde Geertkerk. Rest. begonnen. Arch.: E. A. Canneman en D. Verheus te 's-Gravenhage.

NOORD-HOLLAND

Aartswoud. Laatmiddeleeuwse toren van de Herv. kerk. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Amsterdam. Brouwersgracht 220. Herbouwd met gebruikmaking van de fragmenten van de indertijd gesloopte ingezwenkte halsgevel van \pm 1760. Rest. voltooid. Leiding: N.V. Aann. bedrijf W. D. Wouters te Amsterdam.

— Gelderskade 14, met rechtafgedekte gevel uit het eind van de 18de eeuw. Rest. begonnen. Leiding: Bouwkundige van N.V. Kantoorgeb. „Het Scheepvaarthuis” te Amsterdam.

— Keizersgracht 143, met rechtafgedekte gevel uit het eind van de 18de eeuw. Restauratie — herstellingen aan stoep, voordeur en stucwerk in de gang — voltooid. Leiding: Fa. B. G. B. Brassi te Amsterdam.

— Korte Leidsedwarsstraat 69, met halsgevel van \pm 1700. Herstel van fundering en gevel voltooid. Arch.: P. Polet te Amsterdam.

— O.Z. Voorburgwal 45, de gevel met getoogde kroonlijst uit het tweede kwart der 18de eeuw. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Singel 2, 2a. Dubbel pand van \pm 1600. Onderpui volgens in puibalk en stijlen gevonden indeling hersteld. In de voorgevel herkennen de kozijnen en de kap van de hijsbalk de oude hoofdvorm. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Singel 36, met Lodewijk XV-gevel. Het houtwerk van de rijke balustrade is deels vernieuwd, deels hersteld. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Zandhoek 3, met 17de eeuwse gevel, waarin gevelsteen met leeuw. Rest. voltooid. Leiding: N.V. Aann. bedrijf W. D. Wouters te Amsterdam.

Hoorn. Slapershaven 2-3, het z.g. Bossuhuis. Ontbrekende consoles in eenvoudiger vorm bijgemaakt. Interieur gewijzigd, wenteltrap aangebracht. Rest. voltooid. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

Schellinkhout. Toren van de juist gerestaureerde Herv. kerk, laatgotisch. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok en H. F. Rappange te Amsterdam.

Zaandam. Oliemolen „De Ooievaar”. Rest. voltooid. Molenmakers: Gebr. Husslage te Zaan-dijk.

ZUID-HOLLAND

Gouda. Waag, 1668, door Pieter Post. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Leiden. Herengracht 82. Pakhuis, 1660, met trapgevel. Algemene herstelling en vernieuwing van de achtergevel. Rest. voltooid. Arch. bur. Van Oerle en Schrama te Leiden.

Moordrecht. Herv. kerk, 1657 (toren 16de eeuws). Rest. begonnen. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Rijnsaterwoude. Herv. kerk, met cenbeukig 17de eeuws schip, koor van \pm 1500 en toren van kort na 1552. Rest. van kerk en toren begonnen. Arch. bur. Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

Het Woud. Herv. kerk, uit de 16de eeuw met vroeg 14de eeuwse toren. Rest. begonnen. Arch.: Ir. L. H. H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

ZEELAND

Kloetinge. Toren der Herv. kerk, een rijk laatgotisch bouwwerk uit het eind van de 15de eeuw (jaartal 1494). Rest. voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

Middelburg. Korenmolen „De Koning”. Rest. begonnen. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

Veere. Kraamstraat 138. Rest. begonnen. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Woudrichem. Raadhuis, 1592. Rest. begonnen. Arch.: A. van Essen te Voorburg en J. Brugman te Utrecht.

LIMBURG

Arcen. Kasteel. Restauratie van brug en poortgebouw uit 1653 voltooid. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

St. Geertruid. R.K. kerk, schilderachtig gelegen, in hoofdzaak laatmiddeleeuws kerkje, gewijzigd in de 18de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Niswijlre. Kasteel, 17de eeuws, gewijzigd in de 18de en 19de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: H. J. Palmén te Sittard.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, gehouden op vrijdag 6 juli 1956, des avonds te 20.30 uur, in Restaurant „Britannia” te Vlissingen.

Aanwezig zijn 55 leden. Bericht van verhindering om de vergadering bij te wonen is ingekomen van het Bestuurslid DR. H. GERSON.

De Voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHFURLEER, neemt het woord voor het uitspreken van de openingsrede:
Dames en Heren,

De Oudheid kende voor de meeste abstracte begrippen uiterst plastische uitdrukkingsmiddelen. Kronos, Vader Tijd, stelde men voor als een grijsaard, die zijn eigen kinderen ogenblikkelijk na hun geboorte verorberde. Later bracht men deze Saturnus ook in beeld in de gedaante van een oude man, die gewapend met een vervaarlijke zeis, al het door natuur of mensenhand geschapene wegnaaide. Dergelijke uitbeeldingen zijn symbolen van de vernietigende kracht van de Tijd, die zijn eigen scheppingen te lijf gaat, als triomfator uit het perk treedt, maar steeds weer met nieuwe creaties wordt geconfronteerd. Deze wisseling van schepping en ondergang kennen wij allen in onze dynamische wereld, waar alles, in de woorden van de Griekse wijsgeer, in beweging is en niets blijft.

Men mag wel vermetel heten, wanneer men zich aangordt in de strijd tot het behoud van kunstwerken en daarmee in feite de strijd aanbindt met Saturnus, de Alverslinder. Onder die vermetelen nu, Dames en Heren, moeten wij ons rekenen. Wij moeten bescheiden zijn. Wij weten, dat wij niet de eeuwigheid, ja nauwelijks zelf de eeuwen kunnen overspannen. Maar wel kunnen wij met behulp van de moderne wetenschap en techniek meer dan ooit het steeds dreigende ondergangsproces vertragen. Er zijn ogenblikken, dat de verwondering over een kunstwerk U zo zeer bevangt, dat men die gewaarwording, die men als de aesthetische sensatie zou kunnen bestempelen, ondergaat. Dan beseft men, dat de schepping van de kunstenaar waarden tot uitdrukking brengt, die thuis horen in de regionen van onze hoogste geestelijke goederen. Dan ziet men iedere schending van deze schepping als een wreed vergrijp en dan wordt het afslaan der aanvallen van Saturnus, hoe vermetel dit ook moge schijnen, gerechtvaardigd, ook daar waar aan de goede afloop van te voren reeds moet worden getwijfeld.

De Tijd heeft zich door alle eeuwen heen van zeer radicale vernietigingswapenen, zoals natuurrampen, branden of oorlogsgeweld, bediend. Maar er is ook een andere vorm van vernietiging, die minder spectaculair is, maar op den duur als nauwelijks minder doeltreffend moet worden aangemerkt. Wanneer wij ons hier tot de werken der schone bouwkunst bepalen, dan kan men zeggen, dat vernietiging in deze gedaante in het algemeen dan optreedt, zodra het bouwwerk de functie, waarvoor het oorspronkelijk bestemd is geweest, geheel of gedeeltelijk verliest. Is het zodanig ongeschikt geworden, dat de mens zich genoopt voelt het te verlaten, dan is, zonder ingrijpen van buitenaf, de ondergang nog slechts een kwestie van tijd, in ieder geval onherroepelijk. Brengt men anderzijds zodanige wijzigingen aan, dat het gebouw voor een nieuwe functie geschikt gemaakt wordt, dan is, tenzij men met de uiterste omzichtigheid te werk gaat, het gevaar groot, dat spoedig van de oorspronkelijke gave conceptie evenmin iets rest.

In de laatste halve eeuw, die zo sterk gekenmerkt wordt door diepgaande sociale verschuivingen, begeleid door een steeds verder voortgaande motorisering van onze levensuitingen, heeft men de gevolgen van de vernietigende werking der functiewijziging alom kunnen gadeslaan. Ik behoef hier slechts te herinneren aan de problemen, waarmee een stad als Amsterdam, waar nog zulke aanzienlijke delen van de binnenstad uit de 17de en 18de eeuw dateren, te worstelen heeft. Wij moeten hopen, dat in deze stad, die voor zelfs de meest onbevangen bezoeker van zulk een overrompelende schoonheid is, actieve krachten tot instandhouding, zonder daarbij een organische groei te remmen, werkzaam blijven.

Vlissingen, de stad waar wij thans bijeen zijn, zag zich, behalve door oorlogsgeweld, juist door functiewijziging, zo zeer van zijn oorspronkelijke karakter beroofd. De vestiging en uitbreiding van de werf „De Schelde”, een levensbelang voor de stad, had stedenbouwkundig ingrijpende wijzigingen tot gevolg en deed in 1930 het fraaie 18de eeuwse pand het z.g. „Beeldenhuis” sneuvelen. Na de oorlog volgde een groot gedeelte van de Houkkade en de verdere expansie doet

het ergste vrezende voor het kapitale huis gelegen aan dezelfde kade, dat in 1733 voor Antonie Pieter van Dishoeck door J. P. van Bourscheit de Jonge werd gebouwd en dat sinds 1818 het stadhuis herbergt. Vlissingens eerste uit 1594 daterende raadhuis ging reeds in 1809 bij de landing der Ingelsen ten onder. Afbraak van het huidige Raadhuis zou voor Vlissingen betekenen, dat het van één van zijn laatste gedenktekenen uit zijn bloeiend verleden zou worden beroofd. Bovendien zou met de ondergang van dit gebouw een van de weinige nog groten-deels gawe werken van Van Bourscheit jr. verloren gaan. Voor Vlissingen in het bijzonder, maar in feite voor ons gehele land, zou het van het grootste belang zijn dit te voorkomen.

Men zegt wel, dat het meer zin heeft een zwak schijnsel te ontsteken, dan de duisternis te verwensen en ik mag hier misschien nog eens de suggestie naar voren brengen door mej. VAN DEN BERG aan het eind van haar aan het stadhuis gewijd artikel gedaan, om, in geval afbraak werkelijk onvermijdelijk zou blijken, herbouw in een oude stadswijk te overwegen. Wij kunnen hier niet ingaan op de stedenbouwkundige, technische en financiële problemen, die een verplaatsing met zich mede zou brengen. Dat een dergelijke herbouw echter grote offers waard zou zijn, zal, naar het mij voorkomt, ieder, die van dit pand kennis genomen heeft, moeten beamen.

De Secretaris zal de activiteiten van de Bond in het afgelopen jaar nader onder Uw aandacht brengen. Ik zal mij hier dus bepalen tot enige algemene opmerkingen. Allereerst de publicaties van onze Bond. De heer GRASWINCKEL heeft ons medegedeeld, dat het *Repertorium van de Monumenten voor Geschiedenis en Kunst* over de jaren 1940-'50 thans gereed is en dit jaar zal verschijnen. Er wordt naar gestreefd het deel over de jaren 1950-'55 in 1957 te doen uitkomen. Het materiaal voor dit deel wordt weer verzameld door Jkvr. VAN DEN BRANDELER onder supervisie van de heer GRASWINCKEL en ik zou hier gaarne nog eens een woord van hulde aan diens adres uitspreken voor de vele moeite, die hij zich steeds voor deze zo waardevolle publiciteit getroost heeft. Ten tweede ons *Bulletin*. Het de vorige maand verschenen Excursie-nummer heeft een zeer kloekke omvang gekregen. Vergelijkt men het met de jaargang van 50 jaar geleden, toen door de Bond een bezoek aan Middelburg werd gebracht, dan kan men constateren, dat dit ene nummer in omvang niet zoveel

onderdoet voor de gehele jaargang van 1906. Het bevat een reeks uitnemende artikelen over bouwkunst, stedenbouw en vestingbouw, die niet slechts zuiver historische aspecten naar voren brengen, maar veelal ook actuele met wederopbouw en restauratie samenhangende vraagstukken belichten. Er is reden ons hierover te verheugen en ik stel er prijs op hier de schrijvers voor hun bijdrage dank te zeggen en in deze dank tevens onze nieuwe hoofdredacteur, die, geloof ik, zich nu reeds een waardige leerling uit de school van PROF. VAN DE WAAL betoond heeft, te betrekken.

De sector der *Nederlandse Musea* mag zich in een bloei verheugen. Zojuist is het congres, dat de Museums Association in samenwerking met de Museumdag belegd had, beëindigd en wij weten thans reeds, dat de gemeenschappelijke bijeenkomsten met de Engelse zusterorganisatie een groot succes geworden zijn.

Het Gemeentemuseum te Arnhem kon zijn nieuwe, door PROF. ESCHAUZIER ontworpen vleugel, openen.

Het *tentoonstellingswezen* blijft een deel van ons museale leven beheersen. In dit jaar, nu wij de 350ste geboortedag van Rembrandt herdenken, is het vooral de figuur van onze grootste schilder, die in het brandpunt der belangstelling staat. Sinds weken stromen thans reeds de bezoekers van de grote Rembrandttentoonstelling, in aantallen die men voorheen voor nauwelijks mogelijk gehouden zou hebben, de poorten van het Rijksmuseum binnen. Dit is een verblijvend verschijnsel, want het bewijst, dat het besef van de hoge plaats, die Rembrandt als kunstenaar toekomt, algemeen levend is. Laten wij er voor blijven waken, dat de herdenking dit jaar in alle opzichten verloopt in overeenstemming met die hoge plaats, die wij Rembrandt toekennen.

Van de *restauraties*, in het achter ons liggende verenigingsjaar gereed gekomen, vindt U regelmatig melding gemaakt in ons Bulletin. Bij één belangrijke gebeurtenis in deze sector wil ik echter een ogenblik stilstaan. Zoals U bekend is, werd onlangs bij het officiële bezoek van de Groothertogin van Luxemburg aan ons land het Huis ten Bosch weer, na een jarenlange, zeer grondige restauratie, in gebruik genomen. Wij mogen ons dubbel over dit belangrijke feit verheugen. In de eerste plaats, omdat thans onze Koningin, binnen den Haag, weer beschikt over een weliswaar klein, maar geriefelijk paleis, dat tevens ruime gelegenheid biedt voor het houden van ontvangsten en diners. In de tweede plaats, daar hiermede het vorstelijke monument, dat

Amalia van Solms aan de nagedachtenis van haar gemaal, Frederik Hendrik, wijdde en dat door Willem IV aanzienlijk werd uitgebreid, in nieuwe glorie is herboren.

Met het uitspreken van de hoop, dat wij de leden van de Bond spoedig met dit herstelde Paleis kunnen doen kennis nemen, verklaar ik deze vergadering voor geopend.

Alvorens tot de behandeling van de agenda over te gaan, gedenkt de vergadering in een ogenblik van eerbiedige stilte de leden, die de Bond in 1955 door de dood zijn overleden. Het zijn de heren:

J. C. VAN DEN BERG, Edam
 D. G. VAN BEUNINGEN, Vierhouten
 B. VAN BILDERBEEK, Dordrecht
 H. E. TEN CATE, de Lutte bij Oldenzaal
 IR. K. DEES, 's-Gravenhage
 J. DEKKER, Hazerswoude
 F. W. VAN DER HAAGEN, Arnhem
 IR. H. M. VAN HOFFEN, Bennekom
 G. J. HONIG, Zaandijk
 A. G. ULBRICH, Amsterdam
 DR. J. H. VERNHOUT, Domburg
 M. VOSMAN, Schalkhaar.

De *notulen* van de vorige algemene ledenvergadering, op 25 februari 1956 te *Utrecht* gehouden (afgedrukt in het Nieuws-Bulletin 6de S. 9 (1956), kol. *41 e.v.), worden goedgekeurd.

Onder de *ingekomen stukken* bevindt zich een brief van het Engelse lid, MR. JOHN PELHAM MAITLAND, waarin hij zijn beste wensen uitsprekt voor het welslagen van de vergadering. Het lid IR. F. D. PIGEAUD heeft een schriftelijk voorstel ingediend, de zomervergadering van de Bond in 1957 in het Gooi te doen plaatsvinden. Besloten wordt deze brief bij de behandeling van punt 10 van de agenda aan de orde te stellen.

De Secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het jaarverslag uit:

Op 27 september 1955 heeft de Regering het *ontwerp-Monumentenwet* bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediend. Dit ogenschijnlijk zo weinig zeggende persbericht is niettemin door de Bond en door allen, wien het behoud van onze monumenten van geschiedenis en kunst ter harte gaat, met vreugde en dankbaarheid begroet. Het is zelfs niet overdreven, te spreken van een historische datum! Immers van het ogenblik van zijn oprichting af, nu welhaast 57 jaren

geleden, heeft de Bond onafgebroken geijverd voor de totstandkoming van een Monumentenwet en ontelbare malen hebben de respectievelijke Voorzitters in hun openingswoord over de hoofden van de in vergadering bijeengekomen leden één tot de Regering het klemmende verzoek gericht „wáár blijft de reeds zolang in uitzicht gestelde wet ter bescherming van onze monumenten?” Intussen, het ingediende wetsontwerp is tot dusverre in de volksvertegenwoordiging nog niet in behandeling genomen en het valt dus te verwachten, dat het geruime tijd kan duren, voor de wet het Staatsblad zal hebben bereikt. Wij kunnen slechts de hoop uitspreken, dat het ontwerp met bekwame spoed tot wet zal worden verheven. Het valt immers niet te ontkennen, dat de bedreiging van onze monumenten van dag tot dag toeneemt en dat het uiterlijk aanzien van ons land in angstwekkend snel tempo verandert — helaas niet in zijn voordeel. De toenemende industrialisering, de gestadig luider klinkende eisen van het verkeer, de van hogerhand gepropageerde krotopruijing tasten steeds sterker het karakter van onze oude steden aan, terwijl ten plattelande de rationalisatie van de bedrijven, de uniforme woningbouw en de versnelde ruilverkavelingen voor onze agrarische monumenten een dodelijk gevaar betekenen. De in het ontwerp van wet geschapen mogelijkheid tot „bescherming van het stads- of dorpsbeeld” komt wel zéér laat; moge het daarvoor uiteindelijk niet té laat blijken te zijn!

Wat de *organisatie van de Bond* betreft zij vermeld, dat de in 1955 afgetreden Bestuursleden MR. H. HARDENBERG en PROF. DR. E. H. TER KUILE ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement niet terstond herkiesbaar waren. Hun plaatsen zijn ingenomen resp. door mej. DR. M. E. HOUTZAGER en PROF. DR. J. J. M. TIMMERS. Het past hier met een enkel woord de heren HARDENBERG en TER KUILE dank te zeggen voor het vele belangrijke werk, dat zij zoveel jaren in het belang van de Bond hebben verricht.

De heer JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL, sedert vele jaren vertegenwoordiger van de Bond in het Hoofdbestuur van de *Stichting „Menno van Coehoorn”*, heeft als zodanig bedankt, omdat hij geen deel meer uitmaakt van het Bestuur van de Bond. Als zijn opvolger in het Hoofdbestuur van „Menno van Coehoorn” is aangewezen het bestuurslid IR. R. MEISCHKE.

De problemen, welke in het jaar 1955 de aandacht van de Bond vroegen, liggen in hoofdzaak

op het terrein, dat in de aanhef van dit verslag reeds is aangeduid. De dreigende gevaren voor woningbouw in de naaste omgeving van het *kasteel Biljoen* te *Velp* zijn geenszins afgewend; de Raad der gemeente Rheden besloot het door de Bond terzake ingediende bezwaarschrift voor kennisgeving aan te nemen. Het heeft ons verheugd, de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan onze zijde te vinden bij de door ons geopperde bezwaren tegen het aanbrengen van *uitkijkposten* ten behoeve van de bescherming burgerbevolking *op historische monumenten*. De Bond besloot adhaesie te betuigen met de door een plaatselijk Comité naar voren gebrachte bedenkingen tegen de bouw van een *congreszaal* aan de achterzijde van het *Slot te Zeist*, omdat deze aanbouw de symmetrie van dat monument zal verstoren en de tuinaanleg ter plaatse schenden. Tot onze spijt achtte de Minister van O.K.W. deze bezwaren niet dermate klemmend, dat hij op grond daarvan zijn goedkeuring aan de door het gemeentebestuur van Zeist noodzakelijk geachte uitbreiding wenste te onthouden. Naar aanleiding van de ons ter ore gekomen plannen tot een ingrijpende verbouwing van de *Vishal te Haarlem*, waarbij dit in 1769 in eenvoudige klassicistische vormen opgetrokken gebouw sterk zou worden aangetast, wendde de Bond zich tot het gemeentebestuur. Burgemeester en Wethouders hebben de verzekering gegeven, dat zij, indien definitief tot verbouwing van de Vishal zal worden besloten, naar een verantwoorde oplossing zullen streven. Met grote zorg is de Bond vervuld voor het lot van het *stadhuis te Vlissingen*, nu de N.V. Koninklijke Maatschappij „De Schelde” van de Minister van O.K.W. toestemming heeft gekregen om tot sloping van de belendende panden Houtkade 14-16-18 te mogen overgaan ten behoeve van de uitbreiding van haar opslagterreinen. De Bond zou de afbraak van dit in 1733 als particulier woonhuis opgetrokken monument, dat in 1818 de bestemming van raadhuis heeft gekregen, als een onherstelbaar verlies beschouwen, te meer omdat het gebouwd is door de Antwerpse architect Van Bourscheit, van wiens hand na de verwoesting van de gevel van de Provinciale Bibliotheek in Middelburg zeer weinig werk meer in ons land is overgebleven.

De in het vorige jaarverslag reeds gesignaleerde stijging van het *ledental van de Bond* zette zich in 1955 in versterkte mate voort. Hoewel dankbaar voor deze aanwas, zijn wij nog geenszins tevreden; juist in deze tijd, nu de mo-

numenten van alle kanten worden belaagd, moet het toch mogelijk zijn een groter aantal belangstellenden onder de vaan van de Bond te verenigen dan de 650 leden, die thans bij onze organisatie zijn aangesloten. Graag wék ik U allen persoonlijk op, mede te werken aan de vergroting van het ledental, want alleen een krachtige Bond zal in staat zijn op de juiste wijze stelling te nemen tegen de grote gevaren, die onze monumenten, ons nationaal cultuurbezit, bedreigen!

De Penningmeester, MR. G. J. KALF, leest het financiële verslag voor:

De rekening en verantwoording over het verenigingsjaar 1955, welke u hier, ingevolge artikel 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en accoord bevonden door de kascommissie, voor dit jaar bestaande uit de heer A. BAART SR. en de heer IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE.

De jaarrekening werd afgesloten met een nadelig saldo van *f* 273.90, na toevoeging aan het Fonds voor de uitgave van een Repertorium van Boekwerken van *f* 1.000.—. Het nadelig saldo werd ten laste van het kapitaal gebracht.

Het tekort was voor het afgelopen jaar geschat op *f* 700.—, echter brachten de contributies door toename van het aantal leden *f* 6662,70 in kas, in plaats van de geraamde *f* 6300.—.

De exploitatie van het Bulletin eindigde met een verlies van *f* 1189.74 tegenover de begrote *f* 1000.—. Wanneer wij daarbij in aanmerking nemen, dat in 1955 35 pagina's meer verschenen dan in 1954, t.w. 20 pagina's druk en 15 met autotypieën en lijncliché's, dan is de overschrijding met een kleine *f* 200.— meer dan verantwoord. Wij mogen daarbij niet vergeten, dat het peil van ons Bulletin mede kon worden gehandhaafd door de royale bijdrage van het Ministerie van O.K. & W. ad *f* 7562.24, waarvoor onze Bond niet genoeg erkentelijk kan zijn. De omvang van het Bulletin en Nieuwsbulletin bedroeg in 1955 236 pagina's druk, in 1954 216, in 1953 201, in 1952 210 en in 1951 202 pagina's.

Het aantal leden liep in 1955 van 629 naar 651, een verheugende vooruitgang. Hiervan waren aan het eind van het vorige jaar 22 student-leden met gehalveerde contributie, hetzelfde aantal als eind 1954. Voor de toekomst van onze Bond hoopt uw Penningmeester, dat deze categorie zich zal uitbreiden en hij acht dit te bereiken gezien het aantal studerenden in Kunstgeschiedenis en Bouwkunde.

De begroting voor 1956 wijst een geraamd tekort aan van f 900.—, hetgeen bij het huidige ledenaantal helaas onvermijdelijk is. Indien alle leden ernaar streven het ledental te vergroten — en blijkens de in 1955 geboekte vooruitgang is er een stijgende lijn — kan naar de mening van uw Penningmeester een gerechtvaardigd vertrouwen worden gekoesterd, dat de Bond in de eerstkomende jaren zijn taak zal kunnen blijven vervullen.

Het kapitaal van de Bond bedroeg per 31 december 1955:

	1955	1954
Het Fonds Repertorium	f 5.007,11	f 5.281,01
Het Fonds Penning	„ 7.849,90	„ 7.541,20
Het Fonds 1949	„ 1.363,99	„ 1.360,70
	„ 2.000,—	„ 2.000,—

De Commissie tot het nazien van de geldelijke verantwoording over 1955, bestaande uit de heren A. BAART SR. en IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE, verklaart bij monde van laatstgenoemde, dat zij de rekening heeft gecontroleerd en akkoord bevonden, zodat zij de vergadering voorstelt, de Penningmeester onder dankzegging te déchargeren. Met applaus wordt daartoe besloten.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn dit jaar aan de beurt van aftreden de Bestuursleden DR. H. GERSON, R. C. HEKKER, MR. G. J. KALF, TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, IR. R. MEISCHKE en MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE, die allen herkiesbaar zijn. Bij akklamatie worden zij voor een periode van twee jaar opnieuw benoemd. De aftredende voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, wordt eveneens met applaus weer voor een jaar als zodanig aangewezen.

De Voorzitter deelt mede, dat de heer A. BICKER GAARTEN de wens te kennen heeft gegeven te bedanken als lid van de Commissie van Redactie voor het Bulletin. Met leedwezen besluit de vergadering deze wens te eerbiedigen. De Commissie van Redactie, wier overige leden bij akklamatie worden herbenoemd, zal zich beraden over de vervulling van de ontstane vacature.

Op voorstel van het Bestuur worden benoemd tot lid van de Commissie tot het nazien van de rekening van de Penningmeester over het jaar 1956 de heren IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE en G. C. HELBERS.

De Secretaris leest vervolgens de brief van IR. PIGEAUD voor, waarin hij voorstelt, in 1957 in het Gooi te vergaderen, met Hilversum of Amersfoort als plaats van samenkomst. De Voorzitter acht dit een aantrekkelijk idee; het Bestuur had de vergadering in overweging willen geven, volgende zomer te Assen of Emmen bijeen te komen en in aansluiting daarop een excursie te organiseren door het Drentse land. Bij hand optekenen blijken de meeste aanwezigen de voorkeur te geven aan het voorstel van het Bestuur, zodat de zomervergadering 1957 in Drente zal worden gehouden.

Na een korte pauze, waarin gelegenheid is een kleine, door mej. H. M. VAN DEN BERG ingerichte tentoonstelling te bezichtigen van foto's en tekeningen van het Vlissingse stadhuis, doet de Voorzitter enige mededelingen van organisatorische aard betreffende de excursie op 7 juli.

Bij de rondvraag dringt MR. R. HOTKE aan op het doeltreffender voeren van propaganda voor de Bond onder de leerlingen van middelbare scholen en studenten. De Voorzitter zegt, dat deze kwestie de aandacht van het Bestuur heeft; ook het afgetreden lid van de Kascommissie, de heer A. BAART SR., heeft op dit punt schriftelijk belangrijke suggesties gedaan, waaraan zeker gevolg zal worden gegeven.

De heer M. ROEST heeft met ontsteltenis vernomen, dat het stadhuis van Vlissingen met afbraak wordt bedreigd. Hij vraagt, of het niet op de weg van de Bond ligt, hieromtrent in overleg te treden met de Kon. Maatschappij „De Schelde”, die het wellicht voor representatieve doeleinden zou kunnen gebruiken. De Voorzitter antwoordt, dat zulks reeds is geschied; het antwoord van „De Schelde” was evenwel niet zeer hoopvol.

MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE vraagt zich af, of hier niet een taak voor het Rijk is weggelegd, daar het stadhuis immers Rijkseigendom is. Ook KOLONEL W. H. SCHUKKING zou het zeer betreuren, indien tot afbraak moest worden overgegaan.

Nadat de heer A. W. JANSZ zijn instemming heeft betuigd met het in uitzicht gestelde bezoek aan het Huis ten Bosch, sluit de Voorzitter te 10.30 uur de vergadering.

Voorafgaande aan deze vergadering was het gezelschap des middags om 2 uur te Middelburg in de Statenzaal bijeengekomen. In zijn welkomstwoord legde de waarnemend Commissaris

der Koningin in de provincie Zeeland, MR. A. J. VAN DER WEEL, er de nadruk op, dat Zeeland zich intens voorbereidt op de nieuwe toekomst; gelijk in de Bourgondische tijd zal het dan weer op de weg naar het hart van West-Europa komen te liggen en niet meer naast die weg, waarmee het zich vele eeuwen heeft moeten tevreden stellen. Nadat de Voorzitter zijn dank had uitgesproken voor de gastvrije ontvangst en enige herinneringen had opgehaald aan het bezoek van de Bond aan Zeelands hoofdstad in 1906 — precies 50 jaar geleden — hield IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE een causerie over de wederopbouw van het door het oorlogsgeweld verwoeste gedeelte van Middelburg. Na een uiteenzetting van de algemene problemen van herbouw en sanering gaf de spreker een schets van de opvattingen van de supervisor, wijlen IR. P. VERHAGEN, die in feite als de schepper van het wederopbouwplan is te beschouwen. Onder leiding van de heren DE LUSSANET en H. MOOIBROEK maakte een gedeelte van het gezelschap daarop een rondwandeling door de stad, waarbij in het bijzonder aandacht werd geschonken aan de wederopbouw; een andere groep bezichtigde onder leiding van de heer M. J. J. VAN BEVEREN de in oude luister herrezen monumenten. Beide groepen troffen elkander om 5 uur weer in de prachtige Burgerzaal ten stadhuize, waar het gemeentebestuur bij monde van de Burgemeester, MR. N. BOLKESTEIN, de deelnemers een hartelijk welkom toeriep. Nadat op royale wijze verversingen waren aangeboden, bezichtigde men het stadhuis. Een gemeenschappelijk diner in Restaurant „Britannia” te Vlissingen schiep de juiste sfeer om tegen half negen in vergadering bijeen te komen.

Zaterdag 7 juli begon met een matineuze *bezigting* van het *stadhuis* van *Vlissingen*, waarbij alle bezoekers wel tot de conclusie kwamen, dat een afbraak van dit fraaie patriciërshuis met zijn rijke stucplafonds een daad van vandalisme zou zijn. De veerboot bracht de deelnemers naar

Breskens, waar de autobussen gereed stonden voor de tocht door West-Zeeuws-Vlaanderen. Temidden van golvende koren- en vlasvelden, afgewisseld door het zacht-lila van de in volle bloei staande papavers, lagen de vriendelijke dorpen. Langs Groede en Cadzand werd in Restaurant „De Blanke Top” met een prachtig uitzicht op zee en het voormalige Zwin een ogenblik gepauzeerd, waarna in *Retranchement* het gezelschap zich op de hoogte kon stellen van de resultaten van de restauratie van de Ned. Herv. kerk en van de 17de eeuwse houten standermolen, die weer ten volle voor zijn taak is berekend, zoals de bejaarde mulder Visser de talrijke belangstellenden, die de smalle trap naar het molenlichaam hadden beklommen, liet zien. In de stralende zomerzon vertoonden de wallen van *Retranchement* met hun rijke bloementooi zich op hun best. In *Sluis* wachtte in „De Korenbeurs” een welvoorzien kofkoffietafel; de Burgemeester, de heer P. F. VAN HOOTEGEM, liet zich niet de gelegenheid ontgaan, in zijn tafelrede de aandacht te vestigen op de dringend noodzakelijke restauratie van het stadhuis, die — bijna 12 jaar na de verwoesting — tengevolge van de bouwstop nog steeds niet mocht aangevangen. Na een rondwandeling door *Sluis* konden de deelnemers in *St. Anna ter Muide*n waarnemen, wat met betrekkelijk eenvoudige middelen te bereiken is op het terrein van de restauratie van de gehele bebouwing rondom een dorpsplein. Te *Aardenburg* raakte men onder de indruk van de grandioze ruimte, welke na het herstel van de zware oorlogsschade in de *St. Baafs*kerk is ontstaan. Het gemeentebestuur bood tenslotte het gezelschap ten stadhuize een uitgebreide thee aan, een attentie, die op hoge prijs is gesteld. Na een snelle rit met de bussen naar *Breskens* en een voorspoedige overtocht werd de excursie te omstreeks kwart over 6 op het Stationsplein te *Vlissingen* ontbonden.

v. d. M.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1956, GEHOUDEN IN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TROPEN EN HET RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM, OP 27-30 JUNI

De eerste museumdag in 1956 is wel in belangrijke mate verschillend geweest van alle voorafgaande museumdagen, doordat zij in sa-

menwerking met de „Museums Association” plaats vond. Hierdoor ontstond de „Amsterdam conference”, waaraan door 323 leden en intro-

duc's van de Museums Association en 109 leden en introduc'cs van De Museumdag werd deelgenomen.

Dit bracht een zeer belangrijke uitbreiding van het programma mede, waardoor onze museumdag, die zich in het voorjaar wel vaak over twee dagen uitstrekt, tot een reeks van vier dagen moest uitgroeien.

De verslagen, zoals die door de Museums Association worden gepubliceerd, zullen na nader bericht voor de leden tegen kostprijs verkrijgbaar worden gesteld. Hier volgt dus slechts een kort overzicht van de gebeurtenissen en een verslag van de huishoudelijke vergadering.

Nadat om 9.27 uur het speciale treinstel uit Hoek van Holland aan het Muiderpoortstation was aangekomen, kwamen de deelnemers aan de „Amsterdam conference" al spoedig in het Koninklijk Instituut voor de Tropen aan, waar men zich in de hall van verschillende zaken kon voorzien. De engelse leden ontvingen daar de *Guide to Dutch Art* van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ten geschenke, terwijl mappen met folders werden uitgereikt betreffende musea en te bezoeken plaatsen, zoveel mogelijk in de engelse taal voor de engelse deelnemers en in het nederlands voor de nederlanders.

Om 10.30 uur ving de openingsbijeenkomst aan, onder voorzitterschap van de heer J. C. EBBINGE WUBBEN. Onder de belangstellende gasten bevonden zich o.m. de heer H. PAGET, British Council Representative in the Netherlands, MR. F. P. TH. ROHLING, Chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, en DR. MR. F. J. DUPARC, Chef van het Bureau Musea. Namens de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen sprak MR. H. J. REININK, Directeur-Generaal voor Kunsten en buitenlandse culturele Betrekkingen het openingswoord uit (zie „O.K.W.-mededelingen 20 (1956), nr. 27, van 7 juli 1956), waarna MR. ARN. J. D'AILLY, Burgemeester van Amsterdam, de aanwezigen welkom heette in de stad.

Na korte inleidingen door de beide voorzitters, de heer J. C. EBBINGE WUBBEN en SIR PHILIP HENDY, kreeg Professor E. K. WATERHOUSE het woord voor het uitspreken van zijn rede over „British Collections and Dutch Art".

Hierna werd het gezelschap in autobussen gebracht naar het Internationaal Cultureel Centrum in het Vondelpark, alwaar de lunch werd aangeboden namens het Gemeentebestuur van Amsterdam. De namiddag werd gebruikt voor mu-

scumbezoek, waarbij autobussen de deelnemers naar verschillende instellingen brachten.

Om 17 uur kwam „De Museumdag" bijeen in de „Drucker-uitbouw" van het Rijksmuseum voor een huishoudelijke vergadering. In deze vergadering, die door 32 leden werd bijgewoond, bracht de Voorzitter, de heer J. C. EBBINGE WUBBEN, het volgende jaarverslag uit:

Het Bestuur van de Vereniging De Museumdag heeft in het achter ons liggende verenigingsjaar er naar gestreefd, de vele initiatieven in de vorige jaren ontplooid verder te ontwikkelen en, zo mogelijk en waar dit wenselijk bleek, met nieuwe uit te breiden.

Twee museumdagen, beide voorafgegaan door een huishoudelijke vergadering, werden gehouden. Op de eerste, gehouden 20 en 21 mei 1955 te Maastricht vond een reeks wisselingen in het Bestuur plaats. De Voorzitter, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL, was aan de beurt van aftreden. Ik werd bij acclamatie in zijn plaats (tot 1957) benoemd. Het was voor de nieuw benoemde Voorzitter een voorrecht, DR. VAN SCHENDEL namens de leden van het dagelijks bestuur dank te kunnen zeggen voor de eminente wijze waarop hij de Vereniging gedurende twee jaren heeft geleid en de belangen van de Nederlandse musea op velerlei terrein in en buiten ons land heeft behartigd. Het dagelijks bestuur werd aangevuld door de benoeming tot lid van DR. A. B. DE VRIES. In de plaats van de aan de beurt van aftreden zijnde provinciale vertegenwoordigers werden benoemd: voor Gelderland DR. H. J. H. VAN BUCHEM (Directeur Rijksmuseum Kam te Nijmegen); voor Overijssel de heer J. DON (Stedelijk Museum te Kampen); voor Limburg PROF. DR. J. J. M. TIMMERS en voor Zeeland MR. B. KOLFF, burgemeester van Vlissingen.

Een zeer belangrijke beslissing betekende het besluit, genomen met 32 stemmen tegen 9 bij 2 onthoudingen, over te gaan tot *aansluiting bij de Centrale van Hogere Rijksambtenaren*. Een reeds vele malen uitvoerig besproken probleem kwam hiermee tot een oplossing, die naar de overtuiging van ondergetekende, slechts toegejuicht kan worden. Indien men de opvatting is toegedaan, die toch wel door niemand bestreden zal worden, dat de materiële positie van vele onzer collega's dringend verbetering behoeft, valt in de huidige maatschappelijke constellatie aan een aansluiting bij een grotere groep met analoge belangen niet te ontkomen. Op deze wijze kan bovendien, wat slechts juist is, een scheiding ge-

handhaafd blijven tussen de behartiging van materiële belangen en het bevorderen en tot ontwikkeling brengen van zuiver wetenschappelijke en technische museale problemen. In verband met deze toetreding werd besloten, op de huishoudelijke vergadering van de tweede, in Schiedam op 22 oktober 1955 gehouden museumdag, het dagelijks bestuur uit te breiden met een lid, dat zich speciaal met de organisatie van de groep zal belasten. Als zodanig werd Mr. L. J. F. WIJSEN-BEEK benoemd. Op deze plaats mag wel nog eens dank worden uitgesproken aan de leden van de commissie ad hoc inzake salariëring van museumpersoneel, bestaande uit mej. DR. ROOSEBOOM, DR. BLÖTE en de heer T. KOOT, die haar vaak ondankbare taak met grote toewijding en ten koste van veel offers aan tijd heeft vervuld.

Nadat op de eerste Museumdag te Maastricht het onderwerp *Musea en Publiciteit* was belicht respectievelijk door de heer J. VET, Directeur van de Vereniging voor Vreemdeelingen Verkeer te Arnhem, en de heer WIJSEN-BEEK, werd de tweede Museumdag te Schiedam gewijd aan het probleem: *De Grens tussen oude en moderne Kunst en Cultuur*. De zeer stimulerende en waardevolle inleidingen gehouden door mej. ROOSEBOOM en DR. DE VRIES werden in extenso afgedrukt in het *Nieuws Bulletin van de Kon. Ned. Oudb. Bond* (6de S. 8 (1955) kol. *221 e.v.).

Een belangrijk punt van bespreking maakte in het dagelijks bestuur uit de Internationale Museum-week, die op initiatief van de Unesco en International Council of Museums in de tweede week van oktober 1956 zal worden gehouden. Een bijeenkomst van de dagelijkse besturen van de Museumdag en het Nederlandse I.C.O.M.-comité vond plaats, waarin besloten werd een werkgroep in te stellen onder voorzitterschap van de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, om tot definitieve voorstellen en initiatieven te komen. Deze zeer veelzijdig samengestelde werkgroep heeft inmiddels verschillende malen vergaderd; vertrouwd mag worden dat zij, ondanks de beperkte financiële middelen die beschikbaar bleken te zijn, mogelijkheden zal vinden, in oktober a.s. vooral in de provincie de aandacht speciaal op de waardevolle taken der Nederlandse musca te vestigen.

Het zal alle leden zonder meer duidelijk zijn dat zeer veel tijd en energie van het dagelijks

bestuur in beslag werd genomen door de voorbereiding van de 1ste Museumdag in 1956, die hedenmorgen in deze stad geopend is. Ofschoon deze Museumdag strikt genomen nog niet tot de te behandelen gebeurtenissen uit het afgelopen verenigingsjaar behoort, kan ik niet nalaten, naast de steun van het Ministerie van O.K. en W., die ik reeds hedenmorgen dankbaar mocht vermelden, het zeer vele te releveren door de secretaris voor het tot stand komen en, naar ik niet twijfel, voor het welslagen van deze gebeurtenis gedaan. Het is mij een oprechte behoefte hier mijn bewondering en dank uit te spreken voor zijn toewijding en nauwgezetheid en voor zijn doordenken tot in de kleinste details van de gecompliceerde organisatie.

Tenslotte nog enkele woorden over de overige activiteiten van de Vereniging.

Gehoopt mag worden dat het boekje over de brandveiligheidszorg spoedig gedistribueerd kan worden.

De werkzaamheden van de commissie voor het onderzoeken van opzetcartons vinden voortgang, evenals die van de commissie, ingesteld om onderzoekingen te doen naar de graden van schadelijkheid van kunstverlichting in haar verscheidene aspecten en mogelijkheden. Publicatie van dit laatste rapport kan in het volgende jaar verwacht worden. Het dagelijks bestuur overweegt dit zeer belangrijke vraagstuk dan op een Museumdag aan de orde te stellen.

Zeker ziet het dagelijks bestuur het als een van de belangrijkste taken van onze Vereniging, naast het bevorderen van onderling contact en het uitwisselen van ideeën tussen de leden, wetenschappelijke onderzoekingen als bovengemelde aan de orde te stellen en zo mogelijk tot een goed einde te voeren.

Het Bestuur zou nogmaals nadrukkelijk onder de aandacht willen brengen van alle werkers in onze musca, d.w.z. van allen, die van deze onderzoekingen profijt trekken, dat deze taken slechts ten volle vervuld kunnen worden, indien allen die een wetenschappelijke taak in een onzer musca vervullen, de Vereniging steunen en door hun aanwezigheid op vergaderingen en Museumdagen activeren.

Het is een verheugend verschijnsel dat het aantal leden de 250 heeft overschreden in het afgelopen jaar; moge spoedig het stadium bereikt worden dat geen lid van een museum-staf zich buiten onze Vereniging bevindt.

Hierna bracht de Penningmeesteresse, mej. DR. M. ROOSEBOOM, verslag uit over het financiële beheer in het jaar 1955. Het bleek o.m., dat over 1955 236 contributies waren geïnd en dat er een saldo ad f 357.89 resteerde. Nadat het verslag van de commissie tot het nazien der boeken, bestaande uit de heren DR. P. H. POTT en DR. C. J. KEIJZER was voorgelezen, werd de Penningmeesteresse gedéchargeerd, onder dankbetuiging voor de door haar verrichte werkzaamheden.

Voor 1956 worden vervolgens als leden van de Kascommissie benoemd: mej. W. A. H. CROL en de heer J. V. JANSEN.

Bij de verkiezing van een lid van het dagelijks bestuur, in de plaats van de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, die aan de beurt van aftreden is, wordt in zijn plaats benoemd de heer H. L. C. JAFFÉ. De Voorzitter brengt een woord van dank uit aan de heer LUNSINGH SCHEURLEER, die wij, mede door zijn centrale functie in het nederlandse museumwezen slechts node zullen missen. Hij dankt de heer LUNSINGH SCHEURLEER voor diens toezegging in voorkomende gevallen bereid te zijn het dagelijks bestuur van advies te dienen.

In plaats van de aftredende Provinciale vertegenwoordiger voor Noord-Holland, de heer H. P. BAARD, wordt gekozen de heer T. R. MULDER; in de plaats van de heer M. A. VAN DE

GRIENDT, Provinciaal vertegenwoordiger voor Noord-Brabant: MR. E. L. L. DE WILDE.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER doet vervolgens enige mededelingen betreffende het instellen van een werkwijze, om nauwkeuriger en vollediger te worden ingelicht over te houden tentoonstellingen. Hiertoe zullen op gezette tijden (bijvoorbeeld tweemaal per jaar) kaarten ter invulling aan de musea worden toegezonden. Men hoopt hierdoor tevens dupliceringen te kunnen voorkomen en in het algemeen een meer rationele verdeling der onderwerpen over de verschillende plaatsen en streken van ons land te bewerken. Voor wat betreft de door gemeenten te organiseren tentoonstellingen zal men contact opnemen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, die wellicht tevens de werkzaamheden van naburige gemeenten zal kunnen coördineren. Een en ander zal ook nuttig zijn om later een goed overzicht te krijgen over de gehouden tentoonstellingen.

Namens de leden bedankte het oudste aanwezige lid, de heer A. RODENBURG, de secretaris en zijn helpers voor het werk, in verband met deze museumdag verricht.

Aansluitend aan deze huishoudelijke vergadering vindt een bijeenkomst plaats van de groep van overheidsambtenaren.

VERSLAG VAN DE VERGADERING DER GROEP OVERHEIDSAMBTENAREN UIT DE VERENIGING DE MUSEUMDAG

De Voorzitter opent de vergadering. De secretaris leest de notulen der vorige vergadering.

De heer WIJSENBEK brengt verslag uit over de resultaten der gehouden enquête, die ten doel had een duidelijk overzicht te verkrijgen van de financiële en organisatorische omstandigheden waaronder de Nederlandse museumambtenaren in overheidsdienst werken. Mede via deze enquête hoopte men materiaal te verkrijgen om stappen tot salarisverbetering voor velen te kunnen ondernemen. Helaas kwam er slechts antwoord binnen van 36 der ruim 250 musca in Nederland. Zeer te betreuren is het dat slechts een gering aantal der kleinere instellingen op de enquête reageerde, daar deze in de eerste plaats bedoeld was om gegevens over de salariering bij de kleine musea te verzamelen. Zo heeft deze enquête slechts in enkele individuele gevallen enig nut. Een dringende aanmaning om

alsnog te antwoorden leek de heer WIJSENBEK dan ook zeer op zijn plaats.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER wilde zich eventueel belasten met het aanmanen, daar hij op zijn reizen langs de musea met velen in persoonlijk contact komt. Zijn hulp werd gaarne aanvaard.

De heer UTERMARK voelt in principe wel voor een lidmaatschap van de groep, maar meent dat dit voor de staf van het Instituut voor de Tropen vele bezwaren meebrengt, daar men er reeds een personeelsvereniging heeft, zodat eventueel strijdige belangen zouden kunnen ontstaan. Bovendien meent hij dat de stafleden niet individueel uit deze vereniging kunnen treden om aan een andere organisatie deel te nemen.

De voorzitter antwoordt, dat daar het Instituut voor de Tropen een ruim door het rijk gesubsidieerde instelling is, de stafleden zeker in aanmerking komen lid van de „groep” te worden.

Ook betreft het hier een vakorganisatie die geheel buiten eigen personeels-vereniging om werkt. Het zou oncollegiaal zijn, om er niet aan deel te nemen. De hier gerezen bezwaren zullen nog met de Centrale van Hogere Rijksambtenaren worden besproken.

De heer WORTEL verzoekt opheldering over de doublures in het lidmaatschap van de „Centrale” bij de archivariissen. Mej. DR. ROOSEBOOM hoopt zodra alle gegevens binnen zijn, deze gevallen gezamenlijk aan de Centrale voor te leggen.

De Voorzitter sluit de vergadering.

Om 21 uur vond in het Rijksmuseum een receptie plaats, waarbij MR. F. P. TH. ROHLING namens de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en JHR. D. C. RÖELL, de Hoofd-directeur van het Rijksmuseum recipieerden. Er heerste hier een geanimeerde stemming, waarbij ongetwijfeld vele contacten zijn gelegd. De welvoorzienige buffetten waren hieraan niet vreemd; velen hebben tevens de gelegenheid benut de collecties te bezoeken, terwijl het feit, dat na 22 uur de Rembrandttentoonstelling alleen voor ons gezelschap te bezichtigen was, een unieke gelegenheid bood deze rustig te zien.

Op Donderdag 28 juni, des morgens om 9 uur ving de bijeenkomst aan in het Koninklijk Instituut voor de Tropen, onder voorzitterschap van SIR PHILIP HENDY. De text van de vier inleidingen over het thema *Museum displays in the Netherlands and in Britain since 1945*, door DR. W. E. SWINTON, SIR PHILIP HENDY, DR. D. B. HARDEN en DR. A. B. DE VRIES zal in de *Museums Journal* worden gepubliceerd. In samenhang met de inleiding van DR. DE VRIES was in de vestibule een fotografieën tentoonstelling opgesteld.

Na afloop van deze bijeenkomst vertrok het gezelschap in autobussen naar Haarlem, waar verschillende musea werden bezocht, en waar in het Frans-Hals museum door het Gemeentebestuur de koffietafel was aangericht. Hierna begaf het gezelschap zich naar Rotterdam, waar eveneens gelegenheid geboden werd verschillende musea te bezoeken, en waar ten slotte de deelnemers gastvrij werden ontvangen op een thee in het Museum Boymans of een apéritif in het Historisch museum. Na afloop daarvan werd naar 's-Gravenhage gereden, waar men verschillende musea kon bezichtigen, waarna het gezelschap in het Gemeentemuseum werd verenigd

en het souper, aangeboden door het Gemeentebestuur werd gebruikt. De Burgemeester van 's-Gravenhage, MR. F. M. A. SCHOKKING, deed hierbij door zijn aanwezigheid van zijn belangstelling blijken. Hierna vertrokken de deelnemers per autobus naar Amsterdam.

De beide volgende dagen waren geheel aan excursies met museumbezoek gewijd. Op vrijdag 29 juni vertrok men om 8.30 naar het Kröller-Müller Museum in het Nationale Park „De Hoge Veluwe”, en na bezichtiging hiervan naar het Gemeentemuseum in Arnhem, dat door zijn geheel nieuwe inrichting een goede illustratie bood van het onderwerp van deze museumdag. In de tuin van het Gemeentemuseum werd ons door het gemeentebestuur van Arnhem de lunch aangeboden. Hierna verdeelde het gezelschap zich in een groep belangstellenden voor het Rijksmuseum voor Volkskunde en Bronbeek, een groep belangstellenden voor de musea in Utrecht en een groep, die eerst het Kasteel Amerongen ging bezoeken. Later in de middag bezocht nog een tweede groep dit kasteel, na een bezoek aan het Rijksmuseum voor Volkskunde te hebben gebracht. Enkele bussen hebben tevens het geallieerde oorlogskerkhof en het Airborne monument bezocht. In Utrecht verenigden zich de deelnemers weer in „Esplanade”, waar de Museums Association haar annual dinner hield, waaraan een vijftigtal Museumdagleden als gasten aanzaten. Ook de Ambassadeur van het Verenigd Koninkrijk, SIR PAUL MASON, de Burgemeester van Utrecht, JHR. MR. C. J. A. DE RANITZ, de Chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, MR. F. P. TH. ROHLING, en het Hoofd van het Bureau Musea, DR. MR. F. J. DUPARC, met hun dames bevonden zich onder de gasten.

Op zaterdag 30 juni stonden er twee excursies op het programma; een tocht naar Leiden, Gouda en Delft en een tocht door Noord-Holland en Friesland.

De eerstgenoemde excursie, die ongeveer 220 deelnemers telde, ging eerst naar Leiden, waar men verschillende musea bezocht, en waar men zich ten slotte verenigde in De Lakenhal, waar door het gemeentebestuur van Leiden de lunch werd aangeboden. Hierna begaf men zich naar Gouda, waar velen, behalve het Gemeentemuseum, de Sint-Jans kerk bezochten, en vervolgens naar Delft, waar men na museumbezoek in verschillende restaurants het middagmaal gebruikte. Hierna begaf men zich terug naar Amsterdam.

De excursie naar Noord-Holland en Friesland, die bijna 90 deelnemers telde, bezocht eerst Enkhuizen, o.a. het Zuiderzeemuseum, en begaf zich over de afsluitdijk naar Leeuwarden, alwaar het Fries museum werd bezocht. Door de Noord-

oostpolder reed men naar Zwolle. Vanwege het ministerie van Waterstaat werd onderweg explicatie gegeven over de Zuiderzeewerken, die men passeerde. Nadat in Zwolle het middagmaal was gebruikt, keerde men naar Amsterdam terug.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Amsterdam ten tijde van Rembrandt -30 sept.
- *Kunsthandel Bernard Houthakker* (Rokin 98). Tekeningen en etsen van Rembrandt en zijn omgeving, benevens enkele schilderijen van tijdgenoten zomer 1956
- *Kunsthandel P. de Boer C.V.* (Herengracht 512). Oude Kunst -30 sept.
- *Museum Fodor*. De geschiedenis van de fotografie van Niépce tot Moholy-Nagy -15 sept.
- *Rembrandthuis*. Hoe zag Rembrandt Amsterdam? -10 okt.
- *Rijksmuseum*. Rembrandt, tekeningen -21 okt.
- *Stedelijk Museum*. Hoogtepunten der Nederlandse schilderkunst sedert 1850. Guernica (Picasso) Porte de l'Enfer (Rodin) -30 sept.
- *Tropenmuseum*. Onbekende schatten uit Centr. Amerika -1 okt.
- *Zoölogisch Museum*. Dierplastieken. Werkd. 10-17; zo. 13-17 -3 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Aziatische kunst (Verzameling Museum van Aziatische Kunst Amsterdam) -15 sept.
- 100 jaar museum -15 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Wat tegels vertellen -1 sept.
- *Genootschap Kunstoefening* (Stationsplein). „De Acht” -27 aug.

BOLSWAARD

- *Radbuis*. Oude en Moderne Groningse Kunst -1 sept.

BROUWERSHAVEN

- Moderne kunst -31 aug.

DEDEMSVAART

- U.L.O. school. De Boer in de Nederlandse schilderkunst 25 aug.-3 sept.

DELFT

- *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Werk van Het Paapje en van Toon Kelder -10 sept.
 - *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbeurs -3 sept.
- ### DRACHTEN
- *Gymnastieklokaal Lagere Technische School*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst -23 aug.

EDE

- *Molenstraat 13*. H. Stokvis -1 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kinderuitingen in vrije tijd -20 aug.
- (Tentoonstellings-auto). Het Portret Plein -20 aug.
- Pauwenlaan hoek Kwartellaan 21 aug.-3 sept.
- J. Bildersstr. 4-17 sept.
- Italiaanse Kunstnijverheid 29 aug.-eind okt.
- Martinez 9 sept.-eind okt.
- *Kunsthandel Pieter A. Scheem* (Zeestraat 50) Jubileum-expositie -10 sept.
- *Mauwitsbuis*. Alle Vermeers in Nederland -21 okt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Zeevaart zomer Licht en verlichting -1 sept.
- *Pulchri Studio*. Stichting Haagse Salon -1 sept.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Werk van A. Paul Weber. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; zo. 14-17 -3 sept.
- *Vishal*. Vincent van Gogh (tekeningen) -27 aug.
- *Vleeshal*. Rendez-vous der Rederijkers -2 sept.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Japanse prenten -1 okt.

HILVERSUM

- *Goois ambacht* (Kerkbrink). T.I.M.E. (Kunstnijverheid) -1 sept.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Nationale foto-tentoonstelling -3 sept.
- Gerrit Ruyters -31 aug.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Kerk en Kunst -31 aug.

KATWIJK

- *Gebouw Irene*. Oud Katwijk -26 aug.

KOOG Afd ZAAAN

- *Molenmuseum*. Papierententoonstelling -1 okt.

LEEK (Groningen)

- *O.L. school*. Oude Meesters 25 aug.-2 sept.

LEERDAM

- *De Glashof*. Liga nieuw beelden -1 sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Van klei tot pot -1 okt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Rembrandt en zijn tijd -1 sept.
- *Burcht*. Hedendaagse beeldhouwkunst -26 aug.

MIDDELBURG

- *Kunstmuseum*. Werk van de Stichting Zeeuwse Kunstenaarskring -19 aug.

NAARDEN

- *Raadhuis*. Kunst op zolder -19 aug.

NUNSPÉET

- *De Leemberg*. Noordveluwe schilderskring -19 aug.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. De Stille Glans der Gouden Eeuw -28 aug.

OOSTBURG

- *W'atertoren*. Werk van de Stichting Zeeuwse Kunstenaarskring -19 aug.

OTTERLO

- *'t Rieselo*. Wim Mulder, F. Zwollo en L. Rubbens -1 sept.

K.N.O.B.

De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1956 ad f 10.— (voor leden „Museumdag” f 7.50, instellingen f 15.—, studenten f 5.—) vóór 1 september a.s. te voldoen op postrekening Rotterdam, No 140380 ten name van de K.N.O.B., of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. Mees & Zoonen, Rotterdam. Hierdoor worden de incassokosten voorkomen en de administratieve werkzaamheden vereenvoudigd.

ROTTERDAM

- *Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart*. Perpetuum mobile -eind aug.
- *Maritiem museum Prins Hendrik*. Tankvaart op de Rijn -14 sept.
- *Museum Boymans*. Rembrandt (Schilderijen, etsen) -21 okt.
- *Museum voor Land en Volkenkunde*. Holbewoners, stapelbouwers en nomaden -eind nov.
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Ara, Werkgemeenschap Grafische Kunst -27 aug.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Schip en werf. Werkd. 13-17, 19-22.30; zo. 13-17 -2 sept.

STAPHORST

- *Boerderij*. Stien Eelsingh e.a. -1 okt.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Meisterwerken uit musea van Amerikaanse universiteiten -9 sept.
- *Museum van nieuwe Religieuze kunst* -3 sept.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. D. Koets -13 sept.

VOORBURG

- *Huygens Lyceum* (C. Vosmaerstraat 1). Gerard Coljé -13 sept.

WAGENINGEN

- *Nederlands Landbouw Museum*. De vrouwehand en het platteland. Werkd. 10.30-12, 14.30-16; maandag ochtend gesloten -15 sept.

WILLEMSTAD

- *Gemeentehuis*. Jan Gregoor -2 sept.

WOERDEN

- *Gemeentemuseum*. Werken van de edelsmid Jan Krieger. Werkd. 9-12, 14-17 -2 sept.

ZWOLLE

- *Prov. Overijssels Geschiedk. Museum*. Poppen uit de oude doos en costuumpoppen -3 sept.
- *Hopmanshuis*. Poppenkastpoppen -3 sept.

ZUTPHEN

- *Burgerzaal*. Schilderijen uit het Rijksmuseum en Stedelijk Museum te Amsterdam -1 sept.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

AUG.-SEPT. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Op het laboratorium van de R.O.B. te Amersfoort werd een Vikingzwaard, gevonden te Utrecht, gereinigd en gefotografeerd, waarbij gebleken is, dat het zwaard voorzien was van een opschrift.

Een bronzen zwaard, dat eigendom is van het Museum Flehite te Amersfoort, werd eveneens gereinigd en geconserveerd.

Ten behoeve van het Rijksmuseum te Amsterdam werd een Indisch kromzwaard, ingelegd met figuren en lijnornamenten, in messing en koper, geconserveerd.

Diverse merovingische gespen en beslagstukken uit het Museum Kam te Nijmegen werden aan een onderzoek onderworpen en het ligt in de bedoeling deze voorwerpen ten behoeve van het museum te conserveren.

Voor het Landesmuseum te Munster (Westfalen) konden enkele merovingische oudheden worden gereinigd en geconserveerd. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Cubaard. De op 7 augustus j.l. begonnen opgraving van de vloerlagen van de vroeger onvolledig afgegraven terp (Klein Gietens) wordt voortgezet in aansluiting bij het vooronderzoek in 1955. Nederzettingsoverblijfselen uit karolingisch-laatmiddeleeuwse tijd in de daklagen rusten op zulke uit de voor-merovingische eeuwen, na en kort voor Chr. Over de problematiek van het gevondene valt vooreerst nog weinig positiefs te zeggen. De leiding van het onderzoek berust bij Prof. Dr. A. E. van Giffen. *B.A.I., Groningen en Terpenvereniging Groningen.*

Deersum. Door de oplettendheid van de H.B.S.-leerling A. Kroes te Deersum konden de overblijfselen van een middeleeuwse steenoven worden blootgelegd en in tekening gebracht. Het betreft hier kennelijk een veldoven, waar de stenen gebakken werden voor het in 1233

gestichte Cisterciënser vrouwenklooster Aula Dei, dat eenmaal op korte afstand van de gevonden oven, op een thans geheel afgegraven terp, verrees. De veldoven was opgetrokken uit in leem bevestigde kloosterstenen en besloeg een oppervlak van $\pm 5 \times 9$ m. Door middel van 8 openingen kon de oven met turf worden verhit, terwijl de te bakken stenen in 7 stapels van elk twee steen breedte binnen de oven stonden opgesteld. In de onmiddellijke nabijheid van de oven bevindt zich een afgeticheld perceel weiland, waar de klei gestoken zal zijn, die men voor het bakken van de stenen nodig had. De opgraving is onder supervisie van de R.O.B. geheel verricht door bovengenoemde leerling Kroes. *R.O.B., Amersfoort.*

Harlingen. Achter het weldra af te breken, uit 1776 daterende voormalige admiraliteitsgebouw aan de Zuiderhaven werden enige proefputten gegraven. Hierbij stiet men op een grote hoeveelheid aardewerkscherven van diverse soorten. Vermoedelijk betreft het hier afval van een pottenbakkerij. Met name de fragmenten van majolica zijn interessant, omdat deze een groep ceramiek vertegenwoordigen, waarvan de plaats van vervaardiging tot dusverre niet met zekerheid kon worden vastgesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

Sneek. Bij graafwerk, ten behoeve van een nieuwe kelder onder het pand Leeuwenburg 1, kwam enig houtwerk, een tonputje en laatmiddeleeuws aardewerk te voorschijn. Tevens kon de loop worden vastgesteld van een grachtje, dat hier eenmaal tussen de huizen liep en een verbinding vormde van de voormalige singelgracht rond de St. Maartenskerk en het Grootzand. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Emmen. Bij afgraving van een zandkop ten behoeve van wegenaanleg in de Staatsbossen on-

der Emmen kwamen enkele urnen voor den dag. Enkele kringgreppels werden waargenomen, doch de vondsten bleken reeds vroeger te zijn geborgen, waarschijnlijk door schatgravers. *B.A.I., Groningen.*

Gees. Het onderzoek te Gees werd beëindigd. Een aantal graanschuurtjes werd vastgesteld. In een kuil werd een vrij grote hoeveelheid verkoold graan aangetroffen. De palissade die het terrein omgeeft blijkt een lengte te hebben van minstens 250 m. *B.A.I., Groningen.*

Sleen. Bij een ontginning kwamen sporen van een nederzetting voor den dag. Helaas was de ontginning te ver voortgeschreden om een volledige plattegrond van een woning te verkrijgen. Op een ander deel van het terrein werden proefsleuven gegraven, doch deze leverden niets op. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Mander. In de nabijheid van Mander, gem. Tubbergen werd een steentijdgrafheuvel onderzocht. Het hoofdgraf had de vorm van een brandgraf zonder bijgaven. Drie zgn. nabijzettingen waren eveneens brandgraven. Ook hierin ontbraken voorwerpen. *Rijksmuseum Twente, Enschede.*

Zwolle. Naar aanleiding van de melding van vondsten nabij Zwolle gedaan door de heer J. Tolhuis te Zwolle, werd op 4 augustus 1956 tezamen met de berichtgever, een verkenning op de vindplaats uitgevoerd.

Het Agnietenbergje is een natuurlijke zandheuvel, een van een reeks hogere zandgronden langs de Vecht en de IJssel. Het is moeilijk een uitspraak te doen omtrent hun vorming en ouderdom, want hoewel reeds veel vroeger door diverse geologen beschouwingen aan deze zandkoppen zijn gewijd, is de verklaring voor hun ontwikkeling nog niet geheel bevredigend. Naar het uiterlijk te oordelen lijkt dit bergje geheel op de natuurlijke hoogten onder IJsselmuiden, Westenholte, Zalk, etc. langs de IJssel. Het is mogelijk dat de plaatselijke verhogingen zijn ontstaan als gevolg van het verstuiven van zand, maar van aeolische opbouw van de zandkoppen kan geen sprake zijn te oordelen naar het voorkomen van stenen in het ongestoorde profiel en naar de ligging van de zandkoppen.

De vondstmelding van de heer Tolhuis betreft aardewerkfragmenten, gevonden in het profiel van dit Agnietenbergje. Het aarde-

werk omvatte vooral kogelpotscherfjes, welke voorkomen in de verwerkte grond van de cultuurlaag van het bergje. De scherven komen zeer verspreid voor en geven voor zover het weinige materiaal voldoende is om er een datering aan te ontlenuen, een aanwijzing voor bewoning in de late middeleeuwen.

Hoewel een diepere vergraving voorkomt, is er geen spoor te vinden van fundamenteën of iets van die aard. Voorlopig is er dan ook geen reden om een nader onderzoek uit te voeren tenzij met verdere zandwinning nieuwe vondsten aan het licht zouden komen. Het is zelfs onwaarschijnlijk dat het bergje funderingen van het voormalige Agnietenklooster zal bevatten. *Museum Schokland.*

UTRECHT

Cothen. Bij het vernieuwen van een keldervloer in het kasteel Hardenbroek kon een onderzoek worden ingesteld naar de aard en de ouderdom van de funderingen van het gebouw. Hierbij bleek, dat het centrale gedeelte van het kasteel het oudste is en waarschijnlijk uit de 13de eeuw dateert, terwijl de huidige omvang eerst werd verkregen in de 18de eeuw door het uit de slotgracht optrekken van nieuwe aanbouwen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Heemstede. Bij het droogleggen van een vijver op het landgoed Berkenrode kwam een rechthoekig funderingscomplex aan het licht, waarvan het westelijk gedeelte bestond uit een houten bekisting. De buitenkant hiervan werd gevormd door diep in de vaste grond gedreven, staande planken (lengte 125 cm, breedte 32 cm, dikte 7 cm). De planken waren onderling met een zwaluwstaart en een groefconstructie verbonden. Van de binnenzijde dezer bekisting was een groot aantal palen bewaard en op sommige plaatsen nog resten van op hun kant staande planken. De bekisting, die een buitenwerkse breedte had van 60 cm, was opgevuld met baksteenpuin. De lengte van de westelijke wand bedroeg 26.50 m, die van de op gelijke wijze geconstrueerde noord- en zuidwand bedroeg 14.20 m. Het oostelijke deel van het fundamentecomplex had de vorm van een fundamenteleuf, waarin baksteen voorkwam van 21 × 10 × 4,5 cm. In het terrein, dat door deze fundamenteën werd omgeven, bevond zich een drietal gemetselde

bakstenen putten, waarvan de wanden gefundeerd waren op brede houten ringen. De bodem dezer putten bestond uit een laag schelpen. Het tijdens het onderzoek van de drooggelegde vijver aan het licht gekomen aardewerk dateert uit de 16de en 17de eeuw.

Het is niet onmogelijk, dat we hier te doen hebben met de plaats van het voormalige kasteel Berkenrode. Dit kasteel werd tijdens het beleg van Haarlem in 1573 door brand verwoest, nadien slechts gedeeltelijk hersteld en in 1645 geheel vernieuwd. Nadat het in 1747 opnieuw was uitgebrand werd het tot de grond toe afgebroken. Er konden geen aanwijzingen worden verkregen, dat Berkenrode reeds vóór 1573 geruime tijd heeft bestaan. In 1645 schijnt het kasteel aan de oostzijde vergroot te zijn door toevoeging van een eveneens uit het water oprijzende ingangspartij. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Hekelingen. Naar aanleiding van een vondstmelding van de heer D. L. de Jong, bouwkundige van de provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, werd ons door genoemde dienst verzocht een onderzoek in te stellen.

Het bleek dat bij het graven van een berm-sloot langs de te verzwaren Aaldijk nabij de boerderij „Bouwlust” hout te voorschijn was gekomen, dat zich als scheepshout liet aanzien. De dragline had ter plaatse enkele grote stukken hout uitgetrokken, terwijl nog een stuk in het sloottalud voorkwam. Met de technisch assistent H. van Veen werd 25 juli 1956 de plaats bezocht, in gezelschap van de heer E. J. Petrejus van het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam.

Het gevonden eikenhout, ten dele voorzien van eikenhouten pennen, was overwegend niet van een zodanige vorm dat het zich direct als scheepshout liet herkennen. Wel waren er een paar stukken, die mogelijk als boordplanken zijn te beschouwen en een enkel zwaarder fragment, misschien een deel van een van de inhouten van een schip. Daarnaast enige delen, die minder waarschijnlijk aan een vaartuig zullen hebben toebehoord. Waar de vondst werd aangetroffen vertoont het bouwland over een zekere uitgestrektheid enige

verhoging, waarvan de kern ongeveer op de vindplaats ligt. Hier bevindt zich onderin de sloot een pakket klei, waarin duidelijke spitten zijn te herkennen door een weinig gelaagdheid. Daarop komt verder nog verwerkte grond voor, nu meer zandig, waarin ook weer spitten kunnen worden onderscheiden. Aan beide zijden van deze ophoging van spitten of kluiten grond heeft een normale sedimentatie plaats gevonden.

De aangetroffen houtresten waren dus afgedekt geweest met grond. Boven over de ophoging en over de sedimenten ligt een vrij dik pakket klei, dat vrijwel niet herkenbaar bleek en waarin geen duidelijke afzettingen noch spitten waren te ontdekken, zodat niet kon worden vastgesteld of dit een afzetting dan wel een ophoging betrof. Ten oosten van deze plek kwam een veenprofiel aan het licht, onderbroken door een vrij diepe geul, welke was opgevuld met klei- en zandlagen. Elders vertoonden zich heel duidelijk spitten grond, die weer op kunstmatige ophoging wijzen. Het beeld is echter niet geheel dat van een dwars doorgesneden dijk. Eerder doet het geloven dat men te doen heeft met een deel van een oude dijkvoet, welke nog net in de sloot is aangestoken, terwijl de sloot elders juist deze dijkvoet heeft gemist.

Op de plaats waar het hout te voorschijn kwam kon, ofschoon daarnaar speciaal werd gezocht, geen laagje riet of hout als afdek-materiaal van de opgebrachte grond worden gevonden. Wel vertoonde het uitgetrokken hout resten van riet en tenen. Dit laatste maakt het met de over het hout voorkomende klei- en zandspitten het meest waarschijnlijk dat we inderdaad te doen hebben met in of vrijwel tegen een dijk geplaatste dijk-dichtingsmateriaal, mogelijk een scheepsfragment. Dat het een opgevulde sloot of kreek zou zijn kan vanwege het ontbreken van insteken van een talud of van een uitgeschuurde oever worden uitgesloten.

Een datering van dit object is bijna niet te geven anders dan door het nader bestuderen van de geschiedenis van deze polder. Volgens een mededeling van de heer De Jong is deze, de Oude Uitslag van Putten, ingedijkt in 1555 en hij zou zijn ingelopen in 1570. Toen echter zou een doorbraak aan de noordzijde hebben plaats gevonden. Een oude inwoner van de polder vertelde dat er nog de herinnering was aan een doorbraak aan de zuidoostzijde. Dit

zou slechts door archiefonderzoek zijn te bevestigen.

Tijdens het onderzoek werden in de nabijheid in dezelfde bermsloot enkele scherven en beenderen verzameld. De schervenvondst bestond uit fragmenten van spaarzaam geglaazuurd aardewerk (een randscherf van een kan en een rand-oorscherf van twee kookpotten). De gevonden beenderen omvatten een schedel van een paard, een onderkaakfragment van een tam rund en enkele kleinere beenfragmenten. *Museum Schokland.*

NOORD-BRABANT

's-Hertogenbosch. Bij het graven van een put voor een nieuwe kelder onder het perceel Kerkstraat 9 is men gestoten op de onderbouw van de oudste stadsmuur. Deze moet kort na het jaar 1185 zijn opgetrokken en omsloot weinig meer dan de Grote Markt met bebouwingen. De muur is gebouwd van kloostermoppen, waarvan de lagen werden afgewisseld met zgn. speklagen van tufsteen. Op het thans onderzochte punt bevond zich een doorgang in de muur, welke blijkbaar een riool of waterloepje overkluisde. Door middel van een

zeer flauwe strekboog werd een wijdte van 4 m overspannen. *R.O.B., Amersfoort.*

Steensel. Nabij de steenfabriek De Heibloem werd een klein proefonderzoek ingesteld in een grafheuvel. De opgraving had het karakter van een studie-object ten behoeve van een Spaanse archeoloog, die voor studiedoeleinden enige weken bij de R.O.B. werkzaam is geweest. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. De opgraving op het thermenterrein wordt voortgezet. De werkzaamheden bestonden hoofdzakelijk uit het afpellen van een tweetal profielen, waarvan het ene zijn belang ontleent aan de mogelijkheid, die het kan bieden ter opheldering van de datering van de bouw van de thermen en de aanleg van de noordelijke spitsgracht. Het andere profiel is speciaal van belang voor de geschiedenis van de zuidelijke spitsgracht.

Aan het licht kwamen 2de-4de eeuws aardewerk, munten, speciaal 4de eeuws, een stuk bronzen leerbeslag, versierd met millefiori en nog een bijzonder stuk aardewerk met de afdruk van een zegelring. *R.O.B., Amersfoort.*

RESTAURATIE-NIEUWS

AUGUSTUS 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Doesburg. Koepoortstraat 29-31. (Rectificatie)
Rest. in voorbereiding.

UTRECHT

Amersfoort. Muurhuizen 11-13-15. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
Westbroek. Herv. kerk, laatgotisch. Rest. begonnen. Aann.: W. J. v. d. Bunt te Westbroek, onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Herengracht 156. Pand met eind-17de eeuwse halsgevel en interieur in Lodewijk XIV-stijl. Rest. begonnen. Arch.: W. J. Klein te Amsterdam.
— . Leidseplein 16-18, met gevels uit 1666,

de linkse nog met trapgevel. Rest. begonnen. Aann.: G. C. van Dam te Amsterdam; onder toezicht v.h. Gem. bureau v.d. Monumentenzorg.

— . Spuistraat 233. Rest. begonnen. Aann.: A. W. Versteijne te Amsterdam; o.t. v.h. Gem. bureau v.d. Monumentenzorg.

ZUID-HOLLAND

Lisse. Toren der Herv. kerk, uit de 15de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZEELAND

St. Maartensdijk. Herv. kerk, laatgotisch. Herstelwerkzaamheden aan het dak begonnen. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

York, Castle Museum. Reconstructie van een straat.

York, Castle Museum. Zitkamer in Victoriaanse stijl

(Foto's Catchesides, York)

Hilversum, Museum voor het Gooi en omstreken.

's-Hertogenbosch, Centraal Noord-Brabants Museum.

MUSEUM-NIEUWS

HET CASTLE MUSEUM TE YORK

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Verleden jaar ben ik in de gelegenheid geweest een studiereis te maken naar Engeland, waarbij o.a. het Castle Museum te York werd bezichtigd. Dit is naar mijn mening en ook naar die van mijn beide reisgezellen, de heren Duparc en Wassenbergh, een van de aantrekkelijkste musea die wij gezien hebben. Bovendien bevat het collecties die een veelzijdig karakter hebben.

Deze zijn ondergebracht in twee voormalige gevangenissen. De ene, voorzien van een façade in klassicistische stijl met in het midden een peristyle bekroond door een tympaan, was als gevangenis voor vrouwen gebouwd in 1780 door John Carr. De tweede, „The Debtor's prison”, was tot 1928 als zodanig in gebruik. Deze is waarschijnlijk van de hand van de architect John Vanburgh en werd in 1705 voltooid.

In het eerstgenoemde gebouw, sinds 1938 voor het publiek toegankelijk, zijn voornamelijk de verzamelingen gehuisvest die door Dr. J. L. Kirk, een oudheidkundige uit Yorkshire, zijn bijeengebracht en aan de stad York zijn nagelaten. Deze veel omvattende collecties hebben o.m. betrekking op volkskunst, gebruiksvoorwerpen, maten en gewichten, verlichtingsartikelen, muziekinstrumenten en landbouwwerktuigen.

Het meest tot de bezoekers spreekt zonder twijfel Kirkgate, een overdekte binnenplaats waar tegen de muren gevels met winkelpuien zijn aangebracht. Op deze manier is een winkelstraat gereconstrueerd, die ons in de vorige eeuw verplaatst. Het middelpunt vormt een huis in vakwerkbouw uit de tijd van Koningin Elisabeth. Hierin is meubilair uit die tijd opgesteld. Achter de winkelpuien, die voor het grootste gedeelte uit de 19de en deze eeuw (waartussen een enkele uit de 17de eeuw) stammen, zijn étalages ingericht. Wij maken hier kennis met de producten van de koperslager, de tinnengieter, de zilversmid, de drogist, de apotheker, enz. Deze winkelétalages zijn ingericht zoals dat in die tijd geschiedde. Om het karakter van een stadsdeel uit de 19de eeuw te vervolmaken zijn de straten geplaveid met veldkeien; op de hoeken zijn oude straatlantaarns opgesteld. In twee stallen zijn een diligence en een brandweerwagen geplaatst. Ter verlevendiging van de straat treft men er een rijtuig met paard aan en een koetsier achterop. Men heeft alles gedaan om het beeld van een

oude stad zo getrouw mogelijk na te bootsen. Van de Kirkgate komt men in de Alderman Walk en de tijdens de oorlog gebouwde Princess Mary Court. Jammer genoeg moest door gebrek aan materiaal de overkapping vlak boven de puien worden aangebracht. Hierdoor doet dit gedeelte wat gedrukt aan. Ook hier zijn winkelfronten met winkels van schoenmaker, horlogemaker, zadelmaker en opticiens, alsmede winkels waar muziekinstrumenten en modeartikelen werden verkocht.

In het gebouw zelf treft men een serie bijzonder goed ingerichte stijlkamers aan. Deze mogen niet betreden worden en zijn van achter een touw te bezichtigen. Het aantrekkelijke is, dat in deze kamers niet alleen prenten en/of schilderijen tegen de wand hangen en zich meubels bevinden, doch dat hier ook allerlei voorwerpen die dagelijks gebruikt worden zijn geplaatst, zoals in de Victorian kamer een theeservies, naaigerei, enz. Hierdoor krijgt de bezoeker de indruk van een vertrek dat zojuist door de bewoner is verlaten.

Andere stijlvertrekken tonen een interieur van een arbeiderswoning uit Moorland en uit de tijd van de koningen Jacobus en George.

Geven deze beide afdelingen ons in onderlinge samenhang een beeld van hoe de mens in het verleden leefde en waar hij zijn inkopen deed, in een aantal zalen zijn allerhande voorwerpen geëxposeerd, zoals een collectie maten en gewichten, microscopen, telescopen, kompassen enz. De Green Gallery bevat waaiers, horloges, sieraden, chatelaines (kettingen) en tal van andere snuisterijen die in de 18de en 19de eeuw door dames en heren werden gedragen. Dit museum bezit een uitgebreide verzameling platen van brandverzekeringsmaatschappijen, die enig in de wereld is. De muziekafdeling telt meer dan één zeldzaam muziekinstrument. Elders treft men een uiterst leerzame serie ijzeren haardplaten en schoorstenen uit verschillende periodes aan.

Tot slot moge vermeld worden de unieke collectie landbouwgereedschappen die voornamelijk uit Yorkshire afkomstig zijn, zoals ploegen, dorsmachines door een paard voortbewogen, kaaspersen en gereedschappen die bij turfwinning werden gebruikt.

Het tweede museum, zoals gezegd gehuisvest

in „The Debtor's prison”, werd in 1952 voor het publiek opengesteld. Gelijkvloers, in de voormalige van elektrisch licht voorziene cellen, is een groot aantal ambachten zo natuurgetrouw mogelijk tentoongesteld. Evenals bij de stijlkamers kan men slechts in de cellen kijken en niet binnengaan. Wij kunnen hier de werkplaatzen van hoefsmid, wagenmaker, wagensmid, kammenmaker, klompenmaker, pijpenmaker, borstelmaker, leerlooier enz. zien. Ook deze bedrijven zijn met kennis van zaken en met smaak ingericht. Waar nodig zijn schoorstenen aangebracht en werkbanken geplaatst. Ofschoon men aan deze ruimten nog duidelijk kan zien dat het voormalige cellen zijn, blijken ze uiterst geschikt voor de huidige bestemming.

Op de eerste verdieping is de kostuumverzameling geëxposeerd. Deze geeft een beeld van het dames- en herenkostuum van 1700-1910. Alle kostuums zijn, op poppen gemonteerd, in eenvoudige — van elektrisch licht voorziene — wandvitrines opgesteld. Ofschoon de opstelling met eenvoudige middelen is geschied, maakt het geheel een verzorgde en aantrekkelijke indruk.

Hetzelfde geldt voor de afdeling uniformen,

die op de tweede verdieping, eveneens in vitrines is geëxposeerd. Vooral de uniformen van de Yorkshire-regimenten zijn in grote getale aanwezig en zeer instructief opgesteld. Ook militaire ordetekens en verschillende uitrustingsstukken zijn hier te bezichtigen. Uit de 15de en 16de eeuw heeft het museum wapenrustingen, pistolen, zwaarden, pieken, hellebaarden.

Buitengewoon attractief is de verzameling kinderspeelgoed, die grotendeels uit de 19de eeuw stamt.

Het museum, dat jaarlijks door ongeveer 400.000 personen wordt bezocht, — die een toegangsprijs van een shilling betalen — heeft tengevolge hiervan een goede bron van inkomsten.

Door de directie van het museum zijn van de verschillende afdelingen geïllustreerde instructieve gidsen uitgegeven. In die van de kostuums, uniformen en ambachten zijn in de marge kleine tekeningen gemaakt van de voorwerpen die in de tekst zijn besproken.

Allen, die in de gelegenheid zijn Engeland te bezoeken, raad ik aan naar York te reizen om dit museum te gaan bezichtigen.

HILVERSUM, MUSEUM VOOR HET GOOI EN OMSTREKEN

DOOR J. FILZ

Ook in de kleinere musea wordt meer en meer de behoefte gevoeld te kunnen beschikken over afzonderlijke zalen voor het houden van tentoonstellingen. Een jaar geleden werd in het museum te Hilversum bij een reorganisatie dan ook een splitsing in de ruimten tot stand gebracht.

Voor dit doel werden de zich op de eerste verdieping bevindende bovenzalen van het oude raadhuis met zeer eenvoudige middelen gemoderniseerd. Met behulp van een velum is de zoldering van de oorspronkelijke trouwzaal afgedekt; de wanden werden gecementeerd en gewit; door deze bewerking is een ruw oppervlak ontstaan, dat een neutrale achtergrond vormt voor schilderen en ander expositiemateriaal.

De permanente opstelling van de collecties bevindt zich in het souterrain. Over een aantal tamelijk kleine vertrekjes zijn de voorwerpen verdeeld, die betrekking hebben op het Gooi en omgeving. Door middel van zachtboard heeft men de vensters gecamoufleerd; men is in deze ruimten derhalve aangewezen op kunstverlichting. Een zeer eenvoudig systeem van beweeg-

bare lichtpunten met enkele kelklampen boven de vitrines blijkt goed te voldoen.

In de grootste ruimte, de entree vormend, zijn, behalve enkele bouwfragmenten, een tweetal kleine vitrines opgesteld, waarin men een selectie aantreft uit de zeer omvangrijke geologische collectie.

Het aangrenzend vertrekje bevat de oudste bodemvondsten. Verschillende typen urnen als een tweetal klokbekers, vondsten uit een koepelgraf, specimina van de late Halstatt-cultuur, Frankische kralen en bronzen sieraden zijn hier, met gebruikmaking van een licht en donker muurvlak, opgesteld. De middeleeuwen zijn vertegenwoordigd met o.a. een kogelpotje en enkele stuks Siegburg-aardewerk.

Het in een volgend vertrekje geëxposeerde stamt uit een periode, die de bezoeker eeuwen later in de geschiedenis verplaatst. In wandvitrines worden enkele voorbeelden getoond van een vrouwen- en kinderkostuum uit Huizen en Laren, terwijl een kastje, een z.g. Huizer rechtbank en een kinderstoel voor de aankleding van deze ruimte zorgen.

Een aardig effect maakt de rode katoen, die

men in de ingebouwde wandvitrine heeft gebruikt als fond voor zilveren voorwerpjes als vissersknopen, gespen, een loddereinflesje, oorhangers, e.d.

Aan de topografie heeft men eveneens een afzonderlijke ruimte gewijd. Tekeningen en aquarellen van de naaste omgeving van Hilversum en prenten van Naardens belegering in 1673 zijn tegen de wanden gehangen.

Een keuze uit het Loosdrechts porselein vindt

men in het volgend vertrekje. De grote loodrecht op de wand in de doorkijk geplaatste vitrine vormt, bij avond verlicht, van de zijde van de Kerkbrink voor het publiek een goede blikvanger.

De laatste ruimte heeft men bestemd voor het exposeren van voorwerpen, die een beeld geven van enkele aspecten uit de Gooise huisindustrie zoals spinnen en weven.

'S-HERTOGENBOSCH, CENTRAAL NOORDBRABANTS MUSEUM GEREORGANISEERD

DOOR J. FILZ

Vele van onze Nederlandse Musea zijn gehuisvest in gebouwen, die vroeger een geheel andere bestemming hadden. Dit is ook het geval met het museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, dat in 1925 in de voormalige kapel van St. Jacobus de Meerdere werd ondergebracht. Het kerkgebouw, gesticht in 1430 en in 1584 vergroot tot een driebeukige kruiskerk, waarvan de dwarsarmen nooit zijn uitgevoerd, werd in 1752 verbouwd tot arsenaal, bij welke gelegenheid de verdiepingen in de kerkruimte werden aangebracht. In 1925 werd het gebouw onder leiding van architect O. Leeuw gerestaureerd — waarbij de 18de eeuwse voorgevel door een moderne werd vervangen — en tot museum ingericht.

Enige tijd geleden kwam een reorganisatie tot stand, waardoor de oorspronkelijke indeling van het museum werd gewijzigd. De grote hal, het middenschip van de voormalige kerk, biedt thans een geheel andere aanblik. De tegen de muren aangebrachte bouwfragmenten afkomstig van de restauratie van de St. Janskerk, alsmede de gipsafgietsels en modellen, evenals de vlaggen van de voormalige schutters- en andere gilden zijn verwijderd. De zoldering is door middel van een linnen en een hieronder in lichtgrijze tint geschilderd houten velum aan het oog onttrokken. Op deze wijze is men erin geslaagd deze uitzonderlijk grote ruimte meer besloten te maken. De beslotenheid wordt verder nog versterkt door de indirecte verlichting in de vitrines, die met afgeschermdde buislampen uitsluitend de objecten belicht, en de ruimte verder in de schemer laat.

Bij de ingang zijn een viertal vitrines opgesteld, die in loodrechte richting op elkaar geplaatst het interieur een nauwer aspect geven. In twee vitrines zijn tinnen gebruiksvoorwerpen

opgesteld, waaronder fraai bewerkte gildeschenkkanen en drinkbokalen, sommige indrukwekkend van afmeting; voorts drinkbekers, lepels, schotels e.d. In de andere vitrines vindt men glas en koper. In het bijzonder bij laatst genoemde categorie voldoet de zwarte bekleding, die men als ondergrond heeft gekozen, goed. Minder gelukkig daarentegen zijn de zwartebuis-stellages, die de glasplaten dragen; het materiaal doet erg „hard” aan.

In het midden van de ruimte zijn legvitrines geplaatst, die de bezoeker een selectie tonen uit de zeer rijke munt- en penningcollectie. Op zwart fond zijn alle voorwerpen, gesteund door een in een hoek van 45° gebogen reepje plastic, opgesteld. Beginnend bij 1479 kan men aan de hand van dikwijls zeer fraaie exemplaren Brabants geschiedenis aflezen: Penningen vervaardigd ter gelegenheid van zeer uiteenlopende feiten, zoals belegeringen, inwijding van nieuwe stadhuisen, bezoeken van personen van het Koninklijk huis, tentoonstellingen enz. Van de muntslag in de Brabantse steden als Grave, Heusden, Zevenbergen, Breda e.a. wordt in een afzonderlijke vitrine een beeld gegeven.

Tegen de wanden zijn staande vitrines geplaatst, waarvan één is gewijd aan de oude schuttersgilden in Brabant. Behalve een zilveren beker ziet men hier schildjes en ketenen met papegaaien van verschillende schutterijen. Een schuttershoed met paars-lila veren zorgt voor een kleurige noot. Een tweetal Brabantse vrouwenkostuums zijn aan de tegenoverliggende wand eveneens in staande vitrine opgesteld. Op een schapje zijn enkele sieraden, alsook breischeden en een paar beursjes gelegd. Het sluitstuk van de zaal wordt gevormd door een aantal objecten uit de prehistorie alsmede van Romeinse en Frankische oorsprong, terwijl ook uit de latere

perioden aardewerk en bronzen voorwerpen aanwezig zijn.

Een gedeelte van de bovenverdieping wordt gebruikt voor het exposeren van voornamelijk 17de eeuwse schilderijen. Men heeft hier met zeer eenvoudige middelen een kabinetindeling gemaakt. Behalve enkele stillevens o.m. door Jan

Weenix, Jan van Kessel, landschappen van de hand van Jacob van Ruysdael en van A. v. d. Neer, is hier o.m. de serie van de twaalf maanden van David Teniers de Jonge te bezichtigen. Het overige gedeelte van de bovenzalen doet dienst als expositieruimte voor tijdelijke tentoonstellingen.

HEDENDAAGSE PENNINGKUNST

EEN TENTOONSTELLING INGERICHT DOOR DE ROTTERDAMSE KUNSTSTICHTING EN HET KONINKLIJK PENNINGKABINET TE 'S-GRAVENHAGE

DOOR PETRA CLARIJS

Veertien dagen lang heeft het Koninklijk Penningkabinet een klein deel van zijn bezit openbaar kunnen tonen, hetgeen sinds 1942 slechts zelden het geval is geweest. Van alle kunstschaten, die tijdens de bezetting hetzij ter bescherming hetzij wegens evacuatie moesten worden opgeborgen, zijn die van het Penningkabinet niet meer aan het licht gekomen. De reden hiervan is, dat men er tot nu toe niet in is geslaagd een passende expositieruimte te vinden voor deze uiterst belangrijke en fraaie verzameling, waarvan het publiek het bestaan langzamerhand is vergeten.

Des te verheugender is het, dat de Rotterdamse Kunststichting, die zeer actief is op het gebied van penningkunst, haar zaal aan de Lijnbaan ter beschikking kon stellen voor een expositie van moderne penningen. Het doel van de tentoonstelling was in de eerste plaats om de kunstenaars te tonen wat er al zo op dit gebied wordt verricht. Daarom werd de aandacht vooral gevestigd op hetgeen na 1950 ontstaan is in Europa en in het bijzonder in Nederland. Ons land was vertegenwoordigd met zes vitrines, terwijl er drie aan Frankrijk, twee aan Italië en één aan diverse andere landen (o.a. Duitsland, Oostenrijk, Zweden) waren gewijd.

Teneinde het publiek een beter begrip te geven van de aard en de schoonheid van het object was er met behulp van foto's en enkele originele een overzicht samengesteld van de ontwikkeling der penningkunst sinds de Italiaanse renaissance en tevens van de functie die de penning — wat de voorstelling betreft — vervult.

De zeer duidelijke foto's waren gemonteerd op borden en van bijschriften voorzien. Zeer goed zag men hoe in diverse landen heel veel aan de Italiaanse voorbeelden is ontleend en hoe in die landen de functie van de penning aan de aldaar heersende economische en poli-

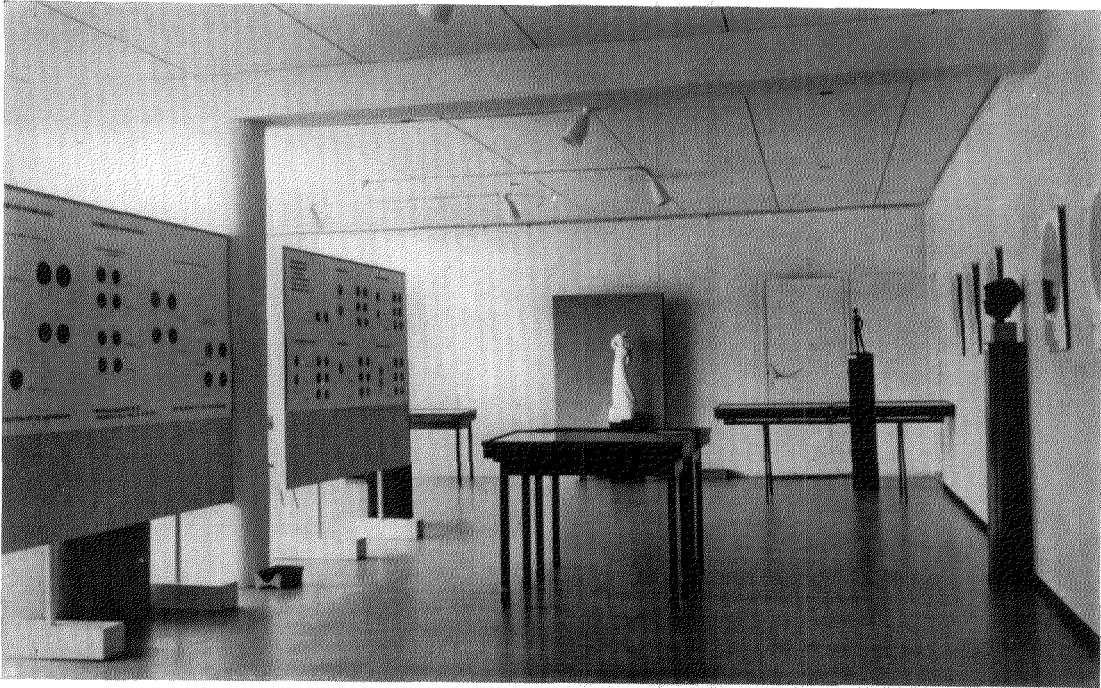
tieke omstandigheden werd aangepast. In Duitsland was het de burger, die in de medaille werd verheerlijkt; in Frankrijk de vorst hetgeen al spoedig leidde tot de „histoire métallique”, het vastleggen van historische gebeurtenissen op penningen; de Zuidnederlandse penning toonde het hofportret, terwijl die van de Noordelijke Nederlanden een propaganda-middel werd in de vrijheidsstrijd. Ten tijde van Stadhouder Willem III zien wij hier eveneens een „histoire métallique” verschijnen, maar anderzijds valt uit onze penningen veel terug te lezen van hetgeen zich in het leven van alle dag voordeed: zij herdenken b.v. allerlei familiegebeurtenissen, zij spreken van belangrijke evenementen in de vroedschappen, de gilden, de politiek.

Enkele van de in foto getoonde voorbeelden waren ook in origineel aanwezig zoals de beroemde Malatesta-penning en die van het beleg van Leiden.

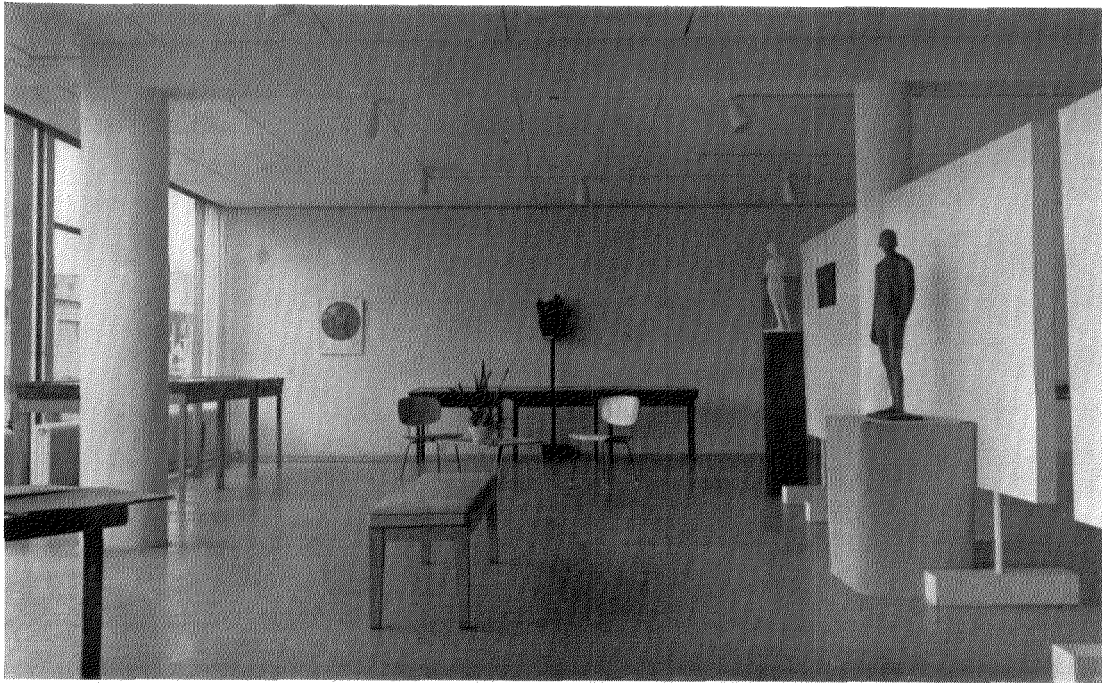
Gezien tegen deze achtergrond kreeg de expositie een veel ruimere strekking, daar men de voorwerpen niet alleen om hun schoonheid maar ook om hun betekenis en eeuwenoude traditie ging waarderen.

De overgang van het verleden naar het tijdvak 1950/56 werd gevormd door twee vitrines met het werk van Nederlandse kunstenaars, die in het begin van deze eeuw onze kunst en kunstnijverheid tot nieuw leven brachten en de penningkunst van de negentiende-eeuwse schema's bevrijdden. Hierbij viel het meest op het werk van Wenckebach en van de ceramist Chr. van der Hoef.

Dan kwamen de vitrines met buitenlands werk; hier troffen het meest de voortbrengselen uit die landen, die op dit gebied de rijkste traditie achter zich hebben: Italië en Frankrijk. Interessant was het te zien hoe Italië eensdeels aanknoopt bij de oude traditie en anderdeels een

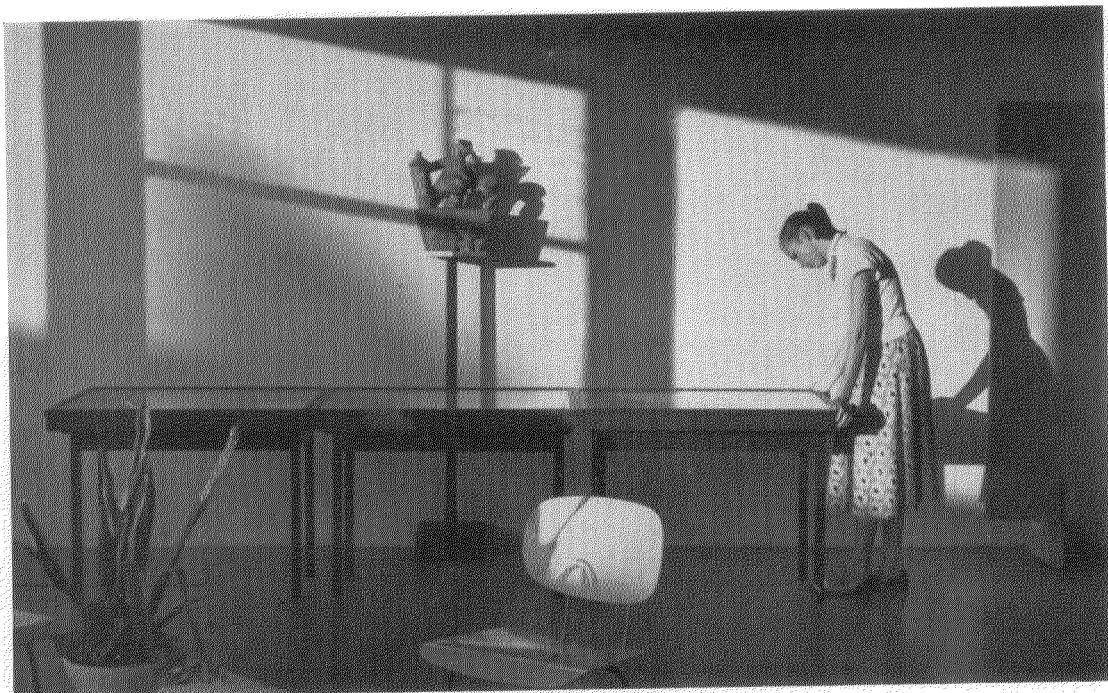

Afb. 1. Inleiding op de penningkunst.

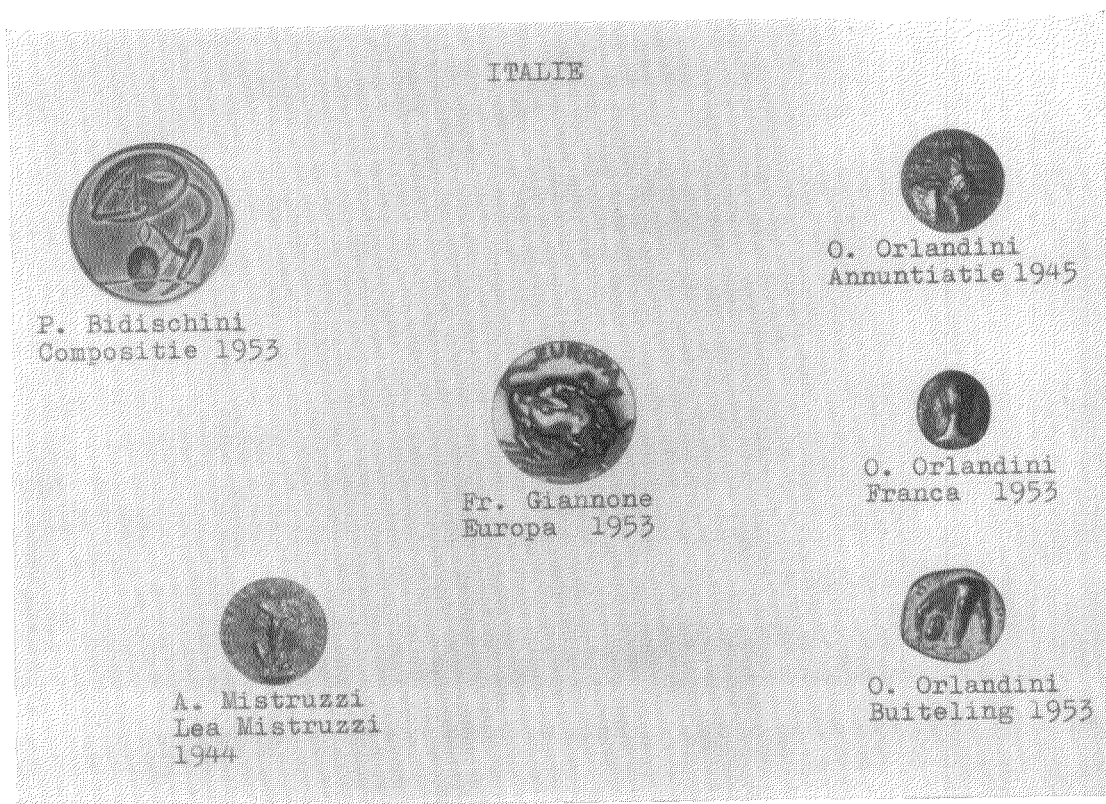

Afb. 2. De wandborden aan de andere zijde benut als dragers voor het verticale element.

(Foto's N. Zon)

Afb. 3. Opstelling van de vitrines in groepen.

Afb. 4. Losse kaart met bijschriften.

(Foto's N. Zon)

moderne richting is ingeslagen waarbij de penning volkomen wordt behandeld als vrije kunst; een buitlend kind van Orlando Orlandini was hiervan een meest treffend bewijs. Onder de Fransen nemen André Galtié, Georges Lay en René Iché een voorname plaats in; het zou echter te ver voeren een beschrijving te geven van het geëxposeerde werk.

Voordat men geconfronteerd werd met de scheppingen van de hedendaagse Nederlanders werd de aandacht eerst gevestigd op die van de reeds jaren hier gevestigde Italiaan Carasso. Daarna kwamen de werken van vijf en twintig Nederlandse kunstenaars waaronder dat van bekende beeldhouwers als M. Andriessen, G. Brinkgreve, T. Leeser, H. Richters en vele anderen. Hierbij was een vitrine geheel gevuld met opdrachten gegeven door het Rotterdams Kunstcentrum. Het was buitengewoon pakkend en verrassend te zien wat er in de laatste jaren op dit gebied is ontstaan en hoe de penningkunst een geheel eigen en sterk leven bezit en hoe ze in nauwe relatie staat met de zo sterk oplevende kunst van de Nederlandse sculptuur. Het is dan ook een goede gedachte geweest van de inrich-

ters der tentoonstelling om hier en daar een beeldhouwwerk te plaatsen, vervaardigd door enkele van de medailleurs. Dit kwam tevens aan de opstelling ten goede want aldus werd het horizontaal accent van de vele platte vitrines in de lange, lage zaal enigszins gebroken.

Wat verder het esthetisch aspect bevorderde was, dat alle bijschriften bij de voorwerpen waren geweerd; op elke vitrine lag een kaart die een foto vertoonde van de betreffende opstelling en hierop waren de bijschriften aangebracht; aldus is ook het systeem van nummering overbodig. De kaarten waren met een lang koord aan de vitrines bevestigd zodat men ze desgewenst in de hand kon nemen. Een methode die zeker navolging verdient.

Enkele vitrines met stempels en matrijzen gaven tenslotte nog enig inzicht in de techniek van deze zo boeiende en verfijnde tak van kunst, die te weinig onder de publieke aandacht wordt gebracht.

Het is te wensen dat deze expositie de stoot heeft gegeven tot een spoedige verandering van de betreurenswaardige toestand waarin de behuizing van het Koninklijk Penningkabinet verkeert.

'S-GRAVENHAGE, *Nederlands Postmuseum.*

Het Nederlands Postmuseum zal niet meer geregeld op donderdagavonden voor de bezoekers geopend zijn. Wel kunnen door groepen speciale rondleidingen op weekavonden worden aangevraagd. Hierbij kunnen ook andere avonden dan donderdagavond gekozen worden.

LAREN, *Singer Memorial Museum geopend.*

In mei van dit jaar vond de opening plaats van een Cultureel Centrum te Laren. Dit centrum omvat een museum met een schilderijencollectie alsmede beeldhouwkunst en Chinees porselein en een concertzaal. Het is gesticht door Mevrouw A. S. Singer-Brugh, die hiermede de herinnering aan haar in 1943 in Noorwegen overleden echtgenoot, de schilder William Henry Singer Jr. wilde eren. Wel in het bijzonder verdient deze gebeurtenis onze aandacht, daar het in de tegenwoordige tijd in Nederland althans tot de uitzonderingen behoort, dat door een particulier de uitvoering van een dergelijk project kan worden gerealiseerd. Mevrouw Singer heeft in 1954 architect Wouter Hamdorff opdracht gegeven haar bestaande landhuis De Wilde Zwanen uit te breiden met twee vleugels. In het linkergedeelte van het complex, dat op

deze wijze met de oude villa als kern is ontstaan, heeft de architect de concertruimte geschapen, die plaats biedt aan circa 380 personen. Een ingebouwde filmcabine maakt deze zaal voor tal van andere voorstellingen geschikt. Via de woonvertrekken van de villa, die dienst doen als foyer kan men het museumgedeelte betreden, dat rechts van het oude pand is geprojecteerd. Het museum heeft ook de beschikking over een eigen entree. De hall is gewijd aan kunst uit het Verre Oosten; enige wandkleden van Chinese en Japanse oorsprong, sieren de wanden, alsook enkele schilderijen o.a. de portretten van het echtpaar Singer door Jacob Dooyewaard. Vervolgens betreedt men de grote schilderijzalen, die alle zijn voorzien van bovenlicht. Voor de wandbespanning heeft men het tegenwoordig veelvuldig gebruikte jute gekozen, waarop verf is gespoten, die de ondergrond een zeker reliëf geeft; de vloerbedekking bestaat uit in ruitvorm gesneden marmerlinoleum. De drie grote middenzalen zijn begrensd door kabinetten en drie kleinere zalen. De vierde lange zijde wordt gevormd door de z.g. vitrinegang, die uitziert op de fraaie tuin.

De kern van het schilderijenbezit wordt gevormd door het werk van Singer zelf, dat in de

erezalen, die zich op de plaats van het oude atelier van de schilder bevinden, is geëxposeerd. Het thema van de stukken is het Noorse berglandschap, dat in het bijzonder in de winter een grote bekoring op Singer uitoefende, zoals wel blijkt uit de „sneeuwzaal”, die uitsluitend sneeuwgezichten bevat. Werk van Willem en Jacob Dooyewaard, Walter Griffin, H. de Sidanier, A. Zwartjes, M. A. J. Bauer, P. C. de Moor enz., treft de bezoeker aan in de overige zalen en kabinetten. De kwaliteit van de schilderijen is in het algemeen gesproken zeer uiteenlopend; van een gesloten collectie is geen sprake; men heeft verzameld zonder vooropgezet programma.

De foyers, het trappenhuis en de bovengang in de oude villa bevatten grafiek o.a. van Millet, Opsomer, Whistler. De op de eerste verdieping gelegen grote vergaderzaal heeft als wandversiering wederom werk van W. Singer, terwijl de

kleinste vergaderzaal doeken bevat van Vreedenburgh, Briët en Jacob Dooyewaard.

Een collectie Chinese, Japanse en Perzische kunstvoorwerpen, vooral ceramiek, heeft men opgesteld in de vitrinegang op de begane grond. Ook beeldhouwwerken op donker houten piedestals en kleinere sculptures in wandvitrites hebben hier een plaats gevonden. Martin Borgord is o.m. in tal van bronzen vertegenwoordigd.

Het is de bedoeling in de naaste toekomst de schilderijen zalen en kabinetten, met uitzondering van die welke aan Singer zijn gewijd te gebruiken voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen. Het Gooi kan zich met dit centrum gelukkig prijzen, daar de ruime lichte zalen een goede expositieruimte betekenen, terwijl de combinatie met de concertzaal ongetwijfeld in een behoefte voorziet.

J. FILZ

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Amsterdam ten tijde van Rembrandt -30 sept.
- *Arti et Amicitiae*. Eretentoonstelling schilderijen en tekeningen door Gonda Wulfse. Werkd. 10-17; zo. 13-17 -24 sept.
- *Kunsthandel P. de Boer C.V.* (Herengracht 512). Oude kunst -30 sept.
- *Museum Fodor*. Bilderdijk herdenkingstentoonstelling -1 okt.
- *Rembrandthuis*. Hoe zag Rembrandt Amsterdam -10 okt.
- *Rijksmuseum*. Rembrandt-tekeningen -21 okt.
- *Rijksprentenkabinet*. 15de eeuwse prenten -22 okt.
- *Stedelijk Museum*. Hoogtepunten der Nederlandse schilderkunst sedert 1850 -30 sept. Guernica (Picasso). Porte de l'Enfer (Rodin) -30 sept.
- *Tropenmuseum*. Onbekende schatten uit Centr. Amerika -1 okt.

APPINGEDAM

- *Stichting De Noordelijke Kunsthof*. 2000 jaar chinese schilderkunst -23 sept.

ARNHEM

- *Expositieruimte „De populier”*. Hendrik Chabot, (Werkd. 10.30-17 u.; wo. 19-21 u.; zo. 14-17 u.) -1 okt.
- *Gemeentemuseum*. Wie was Rembrandt -3 nov.

BRUNSSUM

- *Gemeentehuis*. Moderne Duitse grafiek -20 sept.

DOKKUM

- *Chr. Landbouwwinterschool*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst -17 sept.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Reproductie van Chinese kunst 29 sept.-29 okt.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twentbe*. Schilderijen Haagse School -12 nov.

FRANEKER

- *Stedelijk Museum 't Coopmanshûs*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst 19-28 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. l'Italia Splendida. Pronkjuwelen der Italiaanse sierkunst 12de-18de eeuw -eind okt.
- *Martinez* -eind okt.
- *Tentoonstellings-auto*. Het Portret. J. Biddersstraat -17 sept.
- *Klaverstraat-Grotius Lyceum* 18 sept.-1 okt.
- *Wapenveldstraat-hoek Velpsestraat* 2 okt.-15 okt.
- *Kunstzaal Plaats*. Beeldhouwwerk Lidi Buma-Van Mourik Broekman -28 sept.
- *Mauritshuis*. Alle Vermeers in Nederland -21 okt.

— *Museum voor het Onderwijs. Zeevaart*
-eind 1956

HAARLEM

— *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Jaarlijkse tentoonstelling Jacobus van Looy. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; zo. 14-17 -8 okt.

HEERDE

— *Kasteel Vosbergen. Japanse prenten* -1 okt.

KOOG A/D ZAAAN

— *Molenmuseum. Papier tentoonstelling* -1 okt.

LEIDEN

— *Rijksmuseum voor Volkenkunde. Van klei tot pot* -1 okt.

— *Stedelijk Museum De Lakenbal. Wie was Rembrandt* -8 okt.

— *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit. Het Titelblad* 1-28 okt.

NIJMEGEN

— *Waaggebouw. Groeps tentoonstelling. Gemeenschap Beeldende Kunstenaars* -24 sept.

ROERMOND

— *Gemeentelijk Museum Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum. De Stille Glans der Gouden Eeuw* -28 sept.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans. Rembrandt (schilderijen, etsen)* -21 okt.

— *Museum voor Land- en Volkenkunde. Holbewoners, stapelbouwers en nomaden*

-eind nov.

Kunstnijverheid van modern China -1 okt.

— *Rotterdamse Kunststichting (Expositiezaal Korte Lijnbaan 18c). Agnes Canta* -24 sept.

STAPHORST

— *Boerderij. Stien Eelsingh e.a.* -1 okt.

WAGENINGEN

— *Junushof. Scheppend Ambacht Gelderland* 6-15 okt.

ZUTPHEN

— *Burgerzaal. Scheppend Ambacht Gelderland* -1 okt.

MEDEDELINGEN

UNESCO-AFFICHE INTERNATIONALE MUSEUMWEEK

Ter gelegenheid van de museumweek, die van 8-13 oktober 1956 zal worden gehouden, is door de Unesco een algemeen affiche uitgegeven. Gaarne zal ik van u vernemen, hoeveel exemplaren u van het affiche, formaat 77.5 × 57 cm, voor uw instelling wilt ontvangen.

Ik moge erop wijzen, dat deze affiches gratis beschikbaar worden gesteld. Uw aanvragen kunt u richten tot het Secretariaat, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

Daar de voorraad beperkt is, zullen bij overschrijding van het beschikbare aantal de affiches pondpondsgewijze worden toegewezen.

De Voorzitter Werkcommissie voorbereiding museumweek in Nederland,

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

MUSEUMWEEK IN NEDERLAND

Zoals bekend is zal in de tweede week van oktober van dit jaar in Nederland een museumweek worden gehouden. Op verschillende wijzen zal men de aandacht van het publiek op de Nederlandse musea vestigen. Een strip over de Nederlandse musea en hun ontstaan zal hopelijk nog voor de museumweek verschijnen. Een speciale radio-uitzending is in voorbereiding. Enkele gewestelijke museumfolders zullen worden uitgegeven.

In museumkringen te Parijs is het plan geopperd om door middel van een op de openbare weg geplaatste vitrine, die propagandamateriaal bevat over de in stad of dorp gevestigde musea, de voorbijgangers opmerkzaam te maken op het bestaan van dergelijke instellingen. Ook voor Nederland zou de verwezenlijking van deze gedachte ten opzichte van een aantal gemeenten, waar zich musea en oudheidkamers bevinden, zeer zeker gewenst zijn. Er dient te worden nagegaan, in hoeverre de gemeente-besturen bereid zijn in deze medewerking en financiële steun te verlenen.

Door middel van een circulaire gericht aan alle Nederlandse musea zijn enige suggesties gedaan voor de activiteiten, waarmee de belangstelling voor de musea kan worden gestimuleerd. Er is o.a.

gedacht aan de opening van een nieuwe afdeling. Voorts aan het exposeren van de jongste aanwinsten of aan het uitgeven van een catalogus of gids. Verder zijn in dit verband genoemd tentoonstellingen uit eigen bezit, speciale rondleidingen, ingeleid door lezingen over een bepaald onderdeel van de collecties. Ook is de directies der musea in overweging gegeven ter plaatse contact op te nemen met de boekhandel, mode- en warenhuizen om met behulp van voor deze week ingerichte etalages reclame te maken voor de musea.

Aan de gemeenten, waar musea zijn gevestigd, werd eveneens een circulaire gezonden. Ten aanzien van het vervaardigen en plaatsen van handwijzers is o.m. medewerking gevraagd.

In het algemeen is het aantal reacties dat op het rondschrijven van de zijde van de musea is ontvangen zeer gering. Er moge op deze plaats nog eens met nadruk een beroep worden gedaan op alle overige museale instellingen om te willen overwegen of op enigerlei wijze kan worden bijgedragen deze actie in Nederland een meer algemeen aspect te geven dan thans het geval is.

De Voorzitter Werkcommissie voorbereiding museumweek in Nederland,

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1956 zal gehouden worden op zaterdag 6 oktober in De Lakenhal, Oude Singel 28-30 te Leiden. De bijeenkomst zal om 10.30 aanvangen. De inleidingen — door Dr. Mr. F. J. Duparc, Dr. R. van Luttervelt en de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer — zullen gegroepeerd zijn om het onderwerp: „De Historie als Basis voor een Museum.

Verschenen is de brochure „De Brandveiligheidszorg in Musea”, uitgegeven door „De Museumdag”. Het is de bedoeling deze brochure gratis te verspreiden, en ter beschikking te stellen van alle museumambtenaren, die iets met brandbeveiliging te maken kunnen hebben.

Wij verzoeken directies der diverse musea hiertoe opgave te doen van het door hun instelling benodigde aantal exemplaren aan het bureau van de Rijksinspecteur van roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

The Museums Journal 56 nr. 5 van augustus 1956 bevat een eerste mededeling betreffende de „Amsterdam conference”. Het septemnummer zal echter geheel aan deze gebeurtenis gewijd zijn, en o.a. alle voordrachten en toespraken bevatten. Voor belangstellenden is een en ander verkrijgbaar tegen vergoeding van f 2.50. Men wordt verzocht zich hiertoe zo spoedig mogelijk bij de secretaris van De Museumdag, Raamsteeg 2, Leiden, als gegadigde te melden.

VACATURE

's-GRAVENHAGE, *Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan worden geplaatst een administratief ambtenaar met algemene ontwikkeling en kunsthistorische belangstelling, op nader overeen te komen voorwaarden. Men gelieve zich schriftelijk te wenden tot het Hoofd van genoemde Dienst, Smidswater 7, 's-Gravenhage.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

SEPT.-OCT. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Cubaard. Het onderzoek in de terp Klein-Gi-
tens werd voortgezet. *B.A.I., Groningen.*

DRENTE

Wyster. Op het bekende terrein „de Emelang”
werden scherven van aardewerk uit de IJzer-
tijd gevonden. Bij een nog niet afgesloten
onderzoek van kleine omvang kwamen enkele
paalgoten voor de dag. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSEL

Deventer. Bij het afbreken van een reeks, door
oorlogsgeweld verwoeste huizen aan de zuid-
zijde van de Rijkmansstraat te Deventer kwa-
men de overblijfselen van een zeer zware,
zich over een grote afstand uitstreckende
muur te voorschijn. Nader onderzoek heeft
uitgewezen, dat het hier een stadsmuur be-
trof, waarschijnlijk de eerste, waardoor het
Bergkwartier met het stadsdeel rond de St.-
Lebuïnuskerk tot een geheel verbonden werd.
De muur is gemetseld uit bakstenen van 13de
eeuws formaat en geschoord door een op bo-
gen rustende weergang. Tevens dienstdoende
als grondkering voor het achter de muur ge-
legen gedeelte van de heuvel, waarover het
Bergkwartier zich uitstreckte, moet de borst-
wering zich minstens 8 m boven de voet van
de muur verheven hebben. *R.O.B., Amers-
foort.*

UTRECHT

IJsselstein. Het onderzoek naar de resten van
het voormalige Cisterciënser klooster werd af-
gesloten. Onder de kunstmatig aangelegde
heuvel, welke tot kloosterstede diende, kon
een ouder niveau worden vastgesteld, dat blij-
kens de aardewerkscherven in de 12de eeuw
bewoond was. De aard van de bodem ter
plaatse, alsmede de vondst van enkele zeer
zware beschoeiingspalen zouden erop kunnen
wijzen, dat de Hollandse IJssel in de 12de

eeuw als rivier nog betekenis bezat en zich
over de volle breedte van het oude stroombed
uitstreckte. *R.O.B., Amersfoort.*

Ter Aa. Bij graafwerk in een weide naast een
boerderij in de gemeente ter Aa werd de fun-
dering van het door de Fransen in 1672 ver-
nieelde huis Ter Aa teruggevonden. Blootgelegd
zijn de grondslagen van een woontoren en
stukken muur van de voorburcht. Het metsel-
werk van de toren was ongeveer 1 m breed;
de steenmaat pl.m. 27 cm. *R.O.B., Amers-
foort.*

Zuilen. Bij de aanleg van een straat ten behoeve
van de stadsuitbreiding der gemeente Utrecht
in de voormalige gemeente Zuilen werden
overblijfselen van het klooster Mariëndaal
ontdekt. Fragmenten van beeldhouwwerk
en fraai geornamenteerde tegels konden
worden geborgen. Een dezer tegels, versierd
met een buste van een manspersoon in witte
pijpaarde, is van uitzonderlijke kwaliteit. Ter
plaatse van een der straten werd vermoedelijk
het koor van de voormalige kloosterkerk aan-
getroffen. *Dienst Gemeentewerken, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Barsingerhorn. Bij de terpafgraving te Barsin-
gerhorn is opnieuw laat-middeleeuws vaatwerk
aangetroffen. Tevens is een waterput aange-
snoeden, opgebouwd van gele stenen. De terp
is opgeworpen van klei op het kleidek op
veen, dat dateert van de na-Romeinse trans-
gressie. Dit kleidek kan met het gevonden
aardewerk uit de terp worden gedateerd na
de IXde eeuw. *Museum, Schokland.*

Haarlem. In het kader van de restauratie- en ver-
bouwingswerkzaamheden in en om het stad-
huis te Haarlem is in de afgelopen weken een
onderzoek ingesteld naar eventuele overblijf-
selen van het voormalige Dominicanenkloos-
ter, oudtijds naast en achter het stadhuis ge-
legen. Volgens sommigen in 1247 gesticht, vol-
gens anderen eerst in de jaren 1287-1294 ver-

rezen, werd het herhaalde malen verbouwd en vergroot. De ingewikkelde bouwgeschiedenis spiegelt zich zowel af in nog overeind staande restanten van muren, alsook in funderingen, die bij de recente onderzoekingen zijn blootgelegd. Men is thans gevorderd tot het vrijleggen van de beide koorpartijen van de dubbele kloosterkapel, die driezijdig gesloten geweest schijnen te zijn. Onder de overblijfselen van de kapel werden aanwijzingen verkregen voor het bestaan van een nog ouder gebouw, dat uit hout was opgetrokken en op zeer zware posten gerust moet hebben. Het bijbehorende aardewerk dateert uit de 13de eeuw, zodat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat deze sporen wijzen op een houten voorganger van de stenen kloosterkapel. De opgravingen worden verricht met de zeer gewaardeerde medewerking van het gemeentebestuur van Haarlem. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg. In het kader van de restauratiewerkzaamheden van de Ned. Herv. kerk werden opnieuw enige oudheidkundige steekproeven verricht. Getracht is aan de ingang van het tegenwoordige koor de breedte van het Romaanse koor en de overgang van schip naar koor vast te stellen. Hierbij is gebleken, dat de westwand van de bestaande krypt direct tegen de Romaanse tufsteenfundering is gelegen en dat deze op een afstand van pl.m. 1.50 m van de Gotische koormuren zeer diep is weggebroken. Een en ander is oorzaak, dat de gezochte gegevens betreffende het Romaanse koor niet meer verkregen konden worden. Te gelegener tijd zal gepoogd worden de plaats en omvang van de fundamenten van de eventuele Romaanse westtoren op te sporen. *R.O.B., Amersfoort.*

Gemert. Naar aanleiding van een vondstmelding door de heer L. A. J. M. van den Broek, gemeente-secretaris, is een onderzoek ingesteld rond een op de Hoge Kranenbraken aangetroffen urn. Helaas kon geen enkele aanwijzing verkregen worden, dat zich ter plaatse een urnenveldje bevindt. Wel is het zeer waarschijnlijk, dat het bouwland, waarin de vondst werd gedaan, al sedert de 9de eeuw in cultuur is. Blijkens de gekartelde rand en het besmeten oppervlak dateert de gevonden urn uit de vroege IJzertijd. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. De opgravingen op het thermenterrein worden voortgezet. In de afgelopen weken zijn speciaal de bewoningssporen uit de oudste periode van Romeins Heerlen aan de noordzijde van de thermen aan een onderzoek onderworpen. Tevens konden aan de hand van enige profielen belangrijke gegevens worden verzameld ten aanzien van de datering der thermen. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Dank zij de medewerking van het gemeentelijke bureau (sanering en krotopruiming) kon een klein onderzoek worden gedaan in de kelder van de panden Grote Stokstraat 2, 4 en 6. Onder de scheidingmuur tussen nr. 2 en 4 werd een van west naar oost lopende muur aangetroffen ter breedte van pl.m. 1.42 m en bestaande uit kolenzandsteen en roodkleurige specie. De mogelijkheid bestaat, dat het hier een gedeelte van de noordmuur van het Romeinse castellum betreft. In de kelder van pand nr. 6 werd een tweede Romeinse muur aangetroffen. Deze is pl.m. 73 cm breed, loopt parallel met de bovenvermelde muur op een afstand van pl.m. 5.35 m en is gemaakt van kolenzandsteen en grijswitte specie. Aan de noordzijde van deze muur werd nog een stuk Romeinse vloer (testa tunsa) in situ gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

Sittard. Ter aanvulling van de plattegrond van de in 1953 en 1954 ontgraven bandceramische nederzetting is een aantal waarnemingen verricht op bouwterreinen op een sportveld in aanleg. Een 3 m brede onderbreking in de zgn. omtuining kon worden vastgesteld, terwijl van twee gebouwen meer gegevens zijn verkregen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. De voortgezette werkzaamheden aan de oostkant van Schokland leveren nog vaatwerk uit de late Middeleeuwen op. Tevens is een Romeinse tegel met stempel van het dertigste legioen te voorschijn gekomen. Waarschijnlijk is het een stuk, dat hier in de Middeleeuwen is aangebracht.

In het noorden van de polder is een gouden dukaat gevonden uit 1762, geslagen te Utrecht. *Museum, Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Bij de werkzaamheden voor het sluiten van de dijk van Oostelijk Flevoland

land is nog een reeks beenderen van prehistorische dieren aangetroffen. O.a. resten van wild paard, wild rund, steppenwisent, reuzen- en edelhert, een belangrijk aantal mammoetbeenderen, een groot geweifragment van een rendier, een onderkaak van een grote vis (vermoedelijk een snoek) en een gewrichtsfragment van een wolharige neushoorn. Voorts een aantal vrijwel niet meer herkenbare beenderfragmenten, sterk beschadigd door de zandzuiger. *Museum, Schokland.*

FRANKRIJK

Caen. (Normandië). Op uitnodiging van Prof. M. de Bouard te Caen werd door de heer J. G. N. Renaud, conservator bij de R.O.B., mede op verzoek van Dr. W. C. Braat, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, deelgenomen aan de opgravingen, welke door Prof. De Bouard en Dr. Braat zijn

ondernomen op de burg van Caen. Tijdens de opgravingen werden de 4 m brede grondslagen van een geweldige woontoren blootgelegd. Vooral aan de zuidzijde was de situatie van de vroegere en latere constructies, en mede door bominslag tijdens de laatste oorlog uitermate gecompliceerd. De donjon zou gebouwd zijn door Henri Beauclerc, zoon van Willem de Veroveraar. Het onderzoek bood een welkome gelegenheid om vergelijkingen te trekken met woontorens in Nederland, die wat hun ontstaan en ontwikkeling betreft, samenhangen met de klassieke Franse donjons. Ook voor de geschiedenis van het aardewerk konden belangrijke waarnemingen worden gedaan. De reeds lang vermoede relaties tussen bepaalde soorten geïmporteerd aardewerk en de productie van Franse kustgebieden winnen sterk aan waarschijnlijkheid. *R.O.B., Amersfoort.*

MUNTVONDSTEN 1955

MEDEDELING VAN HET KONINKLIJK PENNINGKABINET

Ieder jaar worden honderden oude munten gevonden, zowel met opzet verborgen schatten als toevallig verloren gegane losse stukken. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste schatvondsten van het jaar 1955.

Sneek (Fr.). Bij het afbreken van een woning een potje met 176 zilveren munten uit de 14de en 15de eeuw. De grote meerderheid bestond uit Vlaamse munten geslagen tussen 1346 en 1434, de rest was uit de Nederlanden en het Rijnland. De samenstelling is typerend voor de tijd. Het sterke economische overwicht van Vlaanderen komt tot uiting in het gebruik van Vlaamse munten in een wijde omtrek.

Beilen (Dr.). Bij graafwerk 5 gouden halsringen, 1 armband en 22 gouden Romeinse munten. De munten, alle bijzonder fraai bewaard, zijn geslagen tussen 364 en 395 n.C. Uit de samenstelling kon worden afgeleid, dat de schat moet hebben toebehoord aan een van de barbaarse stamhoofden, bij wie de Romeinen steun zochten. (Prov. Museum, Assen).

Ide (Dr.). Bij het afgraven van zand een potje met 2 zilveren armbanden en 111 zilveren Karolingische munten, geslagen tussen 820 en 865. Een deel is afkomstig uit Dorestad,

andere uit veel verder gelegen ateliers als Reims, Dax en Venetië. Van een verdere bestudering in vergelijking met de talrijke Karolingische vondsten uit het N. van ons land, worden belangrijke resultaten verwacht. (Prov. Museum, Assen).

Gees (Dr.). Op het erf van een boerderij een schat van 10 gouden en 104 zilveren munten, die in 1618 aan de grond moeten zijn toevertrouwd. De vondst toont het bekende beeld van de circulatie in het begin van de 17de eeuw: overwegend Nederlandse munten, daarnaast een aantal stukken uit de Z. Nederlanden, het Duitse Rijk, Italië, Spanje en Groot-Brittannië, en wel gouden en grote zilveren munten. (Prov. Museum, Assen).

Urk (Ov.). In het puin van een afgebroken huisje 5 gouden en 13 zilveren munten, die vermoedelijk in een buideltje geborgen geweest waren. De munten moeten zijn weggestopt in het jaar 1573. Hier waren de zilveren munten bijna alle Nederlands, de gouden echter uit heel West-Europa bij elkaar gekomen.

Heteren (Gld.). Een potje met 94 zilveren munten. De samenstelling van deze schat is bijzonder merkwaardig: de oudste munt is een Gelderse stuiver uit 1488, daarop volgen een aantal munten van Philips II, vervolgens

Noord- en Zuid-Nederlandse munten uit de 17de eeuw, het slot vormen Zeeuwse rijksdaalders uit de 18de eeuw tot en met 1798. Het is ondenkbaar, dat al deze munten na 1798 tegelijk in omloop waren; aangenomen moet worden, dat het hier een soort familiespaarpot betreft, die door verschillende generaties is gevormd en telkens met munten uit de eigen tijd is aangevuld. (Gemeentemuseum, Arnhem).

Erp (N.B.). Bij het graven van een funderingsput een kannetje met 28 gouden en 4 zilveren munten, die kort na 1600 verborgen moeten zijn. Ook hier overwegen de Nederlandse munten, daarnaast waren er Franse, Duitse, Spaanse en Engelse.

Oyen (N.B.). Onder de vloer van een woonhuis

95 zilveren munten, die deels in een ijzeren kistje, deels in een kannetje geborgen waren geweest. 92 stuks waren zilveren dukaten van Zeeland geslagen tussen 1679 en 1793. Deze Zeeuwse rijksdaalders maakten in de tweede helft van de 18de eeuw bijna uitsluitend het grote zilvergeld in de gehele Republiek uit, zoals uit talrijke vondsten blijkt.

Colijnsplaat (Z.). Bij graafwerk 34 zilveren munten van omstreeks 1500, waarschijnlijk een deel van een grotere schat. Zoals gewoonlijk in die tijd, bevatte deze bijna uitsluitend geld van de Bourgondische Nederlanden.

Renesse (Z.). In een kannetje 43 gouden munten, die kort na 1600 verborgen moeten zijn. De schat vertoont hetzelfde beeld van de circulatie als die van Erp.

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Appingedam. Solwerderstraat 14-14a. Huizen met aan het Damsterdiep over het water uitgekraagde houten achter-uitbouwen. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

FRIESLAND

Franeker. Korendragershuisje van 1634. Restauratie der aangrenzende huisjes begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Miedum. Vrijstaande zadeldaktoeren, overblijfsel van een Commanderie van de Duitse Orde. Rest. begonnen. Arch.: A. Baart jr. te Leeuwarden.

Westhem. 14de eeuwse zadeldaktoeren der overigens 18de eeuwse Herv. kerk. Rest. begonnen. Arch.: B. Leeman te Sneek.

DRENTE

Diever. Windkorenmolen uit 1868 met stelling en rietdekking. Rest. voltooid. Molenmaker: A. Roemeling te Scheemda.

GELDERLAND

Enspijk. Laatgotische toren der Herv. kerk. Rest. begonnen. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Nijmegen. Protest. Kinderenweeshuis, 1562, ± 1644 gewijzigd en vergroot naar plannen van

Salomon de Bray, nogmaals gewijzigd in de tweede helft der 19de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: Ir. F. M. Oswald te Berg en Dal.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Geldersekade 96. Hoge halsgevel, 1728, met in de bekroning het wapen van IJsselstein. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Haarlemmerstraat 44, met halsgevel van 1744. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Heintje Hoeksteeg 26. Huisje uit het begin der 17de eeuw met latere ingezwenkte halsgevel. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Keizersgracht 463. Huis, in oorsprong 1673, met eenvoudige lijstgevel van ± 1800. Rest. begonnen. Arch. bureau: Vogel en Dik te Amsterdam.

— N.Z. Voorburgwal 87-89-91. Twee woonhuizen en een pakhuis, 18de eeuw. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Zandhock 7. Huis met Lodewijk XIV-halsgevel; in een rij van 17de eeuwse panden. Rest. begonnen. Arch. bureau: Koets en van Bodegraven te Amsterdam.

Zaandijk. Woonhuis van de uit 1782 daterende molen „de Dood”. Rest. begonnen. Aann.: Gebr. Vredenduin te Zaandijk.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Waag, met achtergelegen boterhal 1657-1659 gebouwd door Pieter Post. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Voorschoten. Elstlaan 1. 17de eeuwse woning. Rest. begonnen. Leiding: W. J. Berghuis te Voorschoten.

NOORD-BRABANT

Leende. Laatgotische toren der R.K. kerk. Rest. begonnen. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

Someren. Stenen Bergmolen. Rest. voltooid. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

LIMBURG

Maastricht. St. Bernardusstraat 26-28. Huis „de Ancker”, 1775. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Het boek in Rembrandts tijd -21 nov.
- *Arti et Amicitia*. Najaarstentoonstelling -29 okt.
- *Museum Fodor*. Hoogtepunten uit de buitenlandse beeldhouwkunst (coll. Stedelijk Museum) -5 nov.
- *Rijksmuseum*. Rembrandt-tekeningen -21 okt.
- *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie*. 250 miljoen jaar geschiedenis van Nederland.
- *Rijksprentenkabinet*. 15de eeuwse prenten -22 okt.
- *Stedelijk Museum*. Hoogtepunten der Nederlandse schilderkunst sedert 1850 -eind okt.
- International Textiles -12 nov.
- St. Lucas -28 okt.
- *Tropenmuseum*. Fototentoonstelling „Oud en Nieuw in Zuid-Oost-Azië -18 okt.
- Onbekende schatten uit Centraal Amerika -1 nov.
- „5000 jaar schrift en schrijver” 10 dec.-15 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Wie was Rembrandt? -4 nov.
- Schilders van het galante tijdperk (verzameling 18de eeuw uit het Rijksmuseum Amsterdam) -15 nov.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlandse Openluchtmuseum (Zaanse buurt) Koekplanken en Knipprenten -23 okt.

BERGEN OP ZOOM

- *O.L. Vrouwepoort*. De stille glans der gouden eeuw -31 okt.

DORDRECHT

- Dordrechts Museum*. Herdenkingstentoonstelling Jacob en Abraham van Strij -25 nov.
- *Museum Mr. Simon van Gijn*. Reproducties van Chinese kunst -28 okt.

ENSCHEDA

- *Rijksmuseum Twenthe*. Schilderijen Haagse School -12 nov.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Barcelona grafica. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-16 -22 okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Galerie Loujtzky „Kunst van onze tijd”* (Prins Mauritsplein 21). Werken van Frits Ohl -20 okt.
- *Gemeentemuseum*. l'Italia Splendida. Pronkjuwelen der Italiaanse sierkunst 12de-18de eeuw -31 okt.
- 50 jaar Nederlandse letterkunde 26 okt.-10 dec.
- (Tentoonstellings-auto). Het portret. Heeswijkplein 16 okt.-29 okt.
- Alb. Thijmstraat -30 okt.-12 nov.
- *Kunstszaal Plaats*. E. A. Hof. werkd. 10-17; ma. 13-17 -19 okt.
- *Kunstsalen Bennewitz* (Noordeinde 48). Eriksdun -18 okt.
- *Mauritshuis*. Alle Vermeers in Nederland -21 okt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Aardewerk -eind 1956
- Zeevaart -eind 1956
- *Vrije Academie v. Beeldende Kunsten* (Hoefkade 101). Werk van leerlingen -dec.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. 35 jaar moderne kunst in Groningen. Dag. 10-17; m. gesloten -29 okt.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Werken van Tap Werkmán. Werkd. 14.30-17; bovendien do. en vrij. 20-22; zo. 10-12 -25 okt.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden Bonnefanten*. Fototentoonstelling, Belgische, Duitse en Nederlandse amateurfotografen 20-29 okt.
Schilderijen Jhr. Robert Graafland 3-25 nov.

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam*. Bronzen aarde-werk -6 jan.
— *Waaggebouw*. Werk van Kees Andrea. Dag. 14-17; bovendien wo. 19-21 -21 okt.

OLDEBERKOOP (F.)

- *Huize Lunia*. De boer in de Nederlandse Schilderkunst 18-29 okt.

OOSTERWOLDE

- *Lagere Technische School*. De boer in de Nederlandse Schilderkunst -18 okt.

ROTTERDAM

- *Kunsthandel D. Vaartjes* (Essenweg 39). 17de eeuwse schilders -21 okt.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Tankvaart op de Rijn -15 nov.
— *Museum Boymans*. Rembrandt (schilderijen, etsen) -21 okt.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Holbewoners, stapelbouwers en nomaden -eind nov.
— *Rotterdamse Kunststichting* (Lijnbaan). Werk van Kees Timmer -21 okt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Wie Was Rembrandt -25 okt.

TILBURG

- *Paleis Raadhuis*. Kunstkring Tilburg. Hedendaagse Belgische landschapsschilders. Dag. 14-17 en 20-22 u. -5 nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Start-tentoonstelling. Werken van jonge Nederlandse schilders 20 okt.-12 nov.
— *Utrechts Universiteitsmuseum*. „300 jaar Utrechtse Pharmacopee” 17 nov.-2 dec.
— *Gebouw Kunstliefde*. Figuratieven eind okt.-beg. nov.

MEDEDELINGEN

K.N.O.B.

De penningmeester bericht, dat de kwitanties voor de contributie 1956 dezer dagen zullen worden aangeboden ten huize van de leden die hun jaarlijkse bijdrage nog niet hebben betaald. Het bestuur verzoekt hen die na heden gireren f 10,35 te storten en niet f 10.—, aangezien door het verzenden van de kwitanties de incassokosten thans verschuldigd zijn.

VACATURES

BREDA

Bij de Gemeentesecretarie kan een cultureel hoofdambtenaar worden geplaatst, die belast zal worden met de leiding en de exploitatie van het Cultureel Centrum De Beyerd. Gegadigden moeten beschikken over organisatorische en pedagogische kwaliteiten en over een brede culturele belangstelling.

Salaris nader overeen te komen.

Sollicitaties kunnen worden ingezonden bij B. en W. van de Gemeente Breda binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad.

'S-GRAVENHAGE

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage komt vacant de betrekking van bibliothecaris (bibliothecaresse). Sollicitanten met kunsthistorische belangstelling en in het bezit van het assistentendiploma C.V. of diploma G.O. (A 2) gelieven zich schriftelijk te wenden tot het Hoofd van genoemde dienst.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

OKT.-NOV. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Cubaard. Het onderzoek van de terp te Cubaard werd op 24 oktober j.l. beëindigd. *B.A.I., Groningen.*

Hindeloopen. Ten oosten van het stadje kwamen in een bocht van het IJsselmeer scheepsresten te voorschijn. De vorm van deze overblijfselen wekt het vermoeden, dat men hier te doen had met een vrij oud, vermoedelijk middeleeuws schip. *Museum, Schokland.*

Stavoren. In de oude haven kwam bij werkzaamheden aan de kademuur de rest van een zeer klein scheepje te voorschijn, aan de hand waarvan het type van het schip gereconstrueerd kon worden. Gebleken is, dat men hier te doen had met een vrij merkwaardig type. *Museum, Schokland.*

DRENTE

Ten Arlo. Bij een zandafgraving werd een tweetal putten uit het begin der jaartelling gevonden. De ene was tonvormig; de andere, tevens de grootste, was met stenen en zware balken opgezet en blijkbaar van opzij toegankelijk. *B.A.I., Groningen.*

Drouwen. Op een over een grote uitgestrektheid blootgestoven oerbank werd een twintigtal mesolitische haardjes vastgesteld. *B.A.I., Groningen.*

Vledder. Een zwaar beschadigde langwerpige grafheuvel had bij het maken van plantgaten een vuurstenen lanspunt en een stenen beitel opgeleverd. De laatste doet thans, gemonteerd op een zilveren voetstuk, dienst als wisselprijs voor de jaarlijks op het landgoed verreden Crosscountry. Het nog niet beëindigde onderzoek leverde reeds een in de losse grond gevonden strijdhamer op. *B.A.I., Groningen.*

Wyster. De in het vorige nummer van het Archeologisch Nieuws genoemde waarnemingen op de Emelang werden voortgezet. De gevonden paalgaten laten geen duidelijke confi-

guratie zien. Een vermoedelijk Saksische hutkom moet nog nader worden onderzocht. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Nijmegen. In een sleuf, die gegraven werd aan de Berg en Dalseweg voor de aanleg van een riolering, kwamen sporen van drie Romeinse grachten aan het licht. Het meest noordelijke tweetal loopt vrijwel in het verlengde van de reeds vroeger vastgestelde noordkant van de dubbele gracht, die de legerplaats omgeeft. De derde gracht heeft een schuine richting ten opzichte van de noordzuidkant van de dubbele gracht. Bij verlenging zou zij de noordzuidkant van de dubbele gracht waarschijnlijk snijden iets ten noorden van het midden. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Zuilen. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van straten op het terrein van de boerderij Den Dael, gelegen aan de Daalzeweg in de voormalige gemeente Zuilen, stuitte men op metselwerken van reuzenmoppen. Aangezien het hier de plaats betrof, waar vermoedelijk de abdij Maria ter Daele gestaan heeft, is onmiddellijk begonnen met het verrichten van de vereiste waarnemingen. Deze Cisterciënser abdij werd in 1245 gesticht en in 1586 afgebroken. De vondsten, die aan het licht zijn gekomen, werden aangetroffen in een enigszins verhoogd gedeelte in de weilanden. Het betreft hier bakstenen uit de 13de eeuw, 14de eeuwse tegels en twee memoriestenen. Vervolgens werden gevonden vijf fragmenten van beelden, nl. een Maria van Smarten, ondersteund door Johannes, een Maria Magdalena, een Elisabeth van Thüringen, en een mansfiguur. Met uitzondering van het Mariabeeld ontbreken alle hoofden. Deze sculpturen, die vrij groot zijn, zijn

alle gehouwen in Baumberger kalksteen. Tot de overige vondsten behoren niet te determineren beeldhouwfragmenten in mergelsteen, een laat-Romaans kapiteeltje van Franse kalksteen en verscheidene 14de eeuwse vloertegels, waaronder enkele met ingedrukte versieringen. De muurresten, gemetseld van 13de eeuwse zware reuzenmoppen, waren als geheel oostwest georiënteerd en het is zeer waarschijnlijk, dat zij overblijfselen vormen van de vroegere kloosterkerk. De onderzoekingen zullen een dezer dagen worden voortgezet. *W. Stooker, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Barsingerhorn. (Rectificatie). In het vorige nummer van het „Archeologisch Nieuws” is een onjuistheid geslopen. Gelezen moet worden, dat het kleidek op veen, waarop de terp is opgeworpen, aan de hand van de vondsten gedateerd kan worden vóór en niet ná, zoals in het bericht werd vermeld, de 9de eeuw. *Museum, Schokland.*

Haarlem. Bij de opgravingen, welke worden verricht op de binnenplaats van het stadhuis, werd de veelhoekige sluiting van de noordelijke zijbeuk van de voormalige kloosterkerk teruggevonden. Ten noord-oosten van deze fundamentsporen kon een gedeelte van de oude begraafplaats worden onderzocht. De reeds in het laatste nummer van het Archeologisch Nieuws vermelde sporen van houtbouw in de vorm van paalkuilen bleken een begrenzing te vinden aan de noordzijde, ongeveer ter hoogte van genoemde zijbeuk. Het onderzoek wordt nog voortgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

Hobrede. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden in het weidegebied ten oosten van Hobrede en ten westen van de spoorlijn Purmerend-Hoorn zijn sporen van een vroegere bewoning aan het licht gekomen. Naar het schijnt, heeft zich hier oudtijds een rijndorpje langs een thans weinig meer betekende vaart uitgestrekt. Wellicht moet dit dorp beschouwd worden als een oud gedeelte van Hobrede. Anderzijds zou hier echter ook het verdwenen dorp Ravelsdam gelegen kunnen hebben, vooral omdat op één plaats de stoffelijke resten van minstens zes in oost-west richting begraven personen werden aangetroffen. Het aardewerk dateert uit de 13de-16de eeuw; in aanmerking genomen, dat men niet op fundamenten is ge-

stoten, doch wel op enig paalwerk, zal het gehele dorpje vermoedelijk uit hout opgetrokken geweest zijn.

Behalve kogelpotaardewerk, kruikfragmenten en Pingsdorfer waar werd ook een enkel stukje geglazuurd, inheems pottenbakkersgoed aangetroffen. Zeer zeldzaam is een stuk baksteen van 15de tot 16de eeuws formaat. *R.O.B., Amersfoort.*

Weesp. Bij gelegenheid van graafwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van een verwarmingsinstallatie in de St. Laurenskerk bestond gelegenheid een onderzoek in te stellen in het oostelijk gedeelte van het kerkgebouw, dat in de jaren 1429-1462 zijn tegenwoordige vorm heeft gekregen. Gebleken is, dat de oorspronkelijke, uit tufsteen opgetrokken parochiekerk zich niet verder oostelijk kan hebben uitgestrekt dan de huidige scheiding tussen schip en koor. In het koor werden geen resten van een oudere kerk aangetroffen. De vondsten bestonden uit enkele laat-middeleeuwse grafkelders, alsmede een zeer zware, uit rode zandsteen gehouwen zerk. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Waarde. In het kader van de ruilverkavelingswerkzaamheden is men in de laatste weken aangevangen met het afgraven van de zg. Kasteelberg. Op deze vrij hoge heuvel, die bij watervloeden menigmaal een toevlucht voor mens en dier geweest moet zijn, verrees eertijds het Huis der Heren van Waerde, welk geslacht voor het eerst genoemd wordt in een overeenkomst uit het jaar 1251. Het huis is in 1247 door de Roomse koning Willem belegerd. Gebleken is, dat de Kasteelberg oorspronkelijk steiler en hoger is geweest en door een gracht omsloten was, welke ongeveer een vierkant van 100 schreden omsloot. Onder de opgeworpen aarde kwamen de bewoningsporen tevoorschijn, die teruggingen tot in de 12de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Erp. Bij Het Lijnt in de gemeente Erp werden door de gemeentebode Bos op de meest onverantwoordelijke wijze graverijen verricht in een prehistorische grafheuvel, met als gevolg, dat deze heuvel voor tweederde tot in de vaste ondergrond is doorwoeld. Als motief voor deze vernielingen wordt naar men meent door

de graver opgegeven het feit, dat een zijner kennissen in het bezit is van een oude urn.

De pot, die door de heer Bos werd opgedolven en welke hij slechts aan de ambtenaren van de R.O.B. wilde tonen onder voor hen onaanvaardbare voorwaarden, schijnt een hoogte te hebben van 23 cm. met een randopening van 18 cm. en een grootste wijde van 14 cm. De rand moet versierd zijn met vingertopindrukken, terwijl het oppervlak van de pot besmeten is. Ondanks bemiddeling van de zijde van verschillende leden van de Kring Brabants Heem te Aarle-Rixtel mocht het niet gelukken de pottenrooier tot het inzicht te brengen op welk een schandelijke wijze hij hier een prehistorisch monument te gronde heeft gericht.

In een door de Rijksdienst gegraven proef-sleuf in de rest van de heuvel is gebleken, dat deze vermoedelijk omgeven is geweest door een krans van palen. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Echt. Links van de weg Echt-Waldenfeucht ter hoogte van Diergaarde werd een mooi gevormde dunwandige, weinig en fijn gemagerde grijsblauwe en hardgebakken urn aangetroffen, die geheel gevuld was met crematieresten. In de nabijheid van deze vindplaats kwam een graf aan het licht, waarin zich slechts gecalceïneerde beenderen bevonden en enkele stukjes ijzer. Reeds vroeger werd op hetzelfde terrein een Romeins bekertje aangetroffen, alsmede ander Romeins glas en aardewerk. *R. Geurts, correspondent R.O.B., Echt.*

Heerlen. De opgraving aan de noordzijde van het thermenterrein is beëindigd. Thans is een aanvang gemaakt met een onderzoek van het terrein, dat aan de oostkant gelegen is. Reeds is gebleken, dat zich hier de resten bevinden van een stenen gebouw dat vlak tegen de thermen aan gebouwd moet zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

Jabeek. Bij normalisatiewerkzaamheden van de Rode beek zijn bij het graven van de nieuwe bedding op 2.70 m. onder het maaiveld loodrecht staande ronde en vierkante houten palen aan het licht gekomen van 1.20 m.

lengte en gemiddeld 17 cm. doorsnede. De palen, die aan de onderzijde wigvormig bekappt waren, stonden in een boogvorm tegen elkaar geplaatst, hetgeen de indruk maakte, dat men te doen had met de overblijfselen van een rond bouwsef. Tegen de buitenzijde der palen van de boog bevond zich een 1 m. brede bank van plaggen. Naast deze bank werd mest aangetroffen. Op de zandbodem binnen de palenboog was een kleipakket aangebracht met daarop een laag van boombladeren (beuk?). *J. L. Offermans, correspondent R.O.B., Sittard.*

Middelaar. Bij het Kruis op de Middelaarse Heide werden blijkens een thans bij de R.O.B. binnengekomen bericht in 1952 tijdens zandafgravingen 14 brandgraven gevonden. De graven bevonden zich \pm 20 cm. onder de grond en hadden de vorm van kringen met een doorsnede van 60 cm. Dicht bij deze graven werden drie potten gevonden. Een hiervan is naar de foto te oordelen een klok-beker. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostholder. Op kavel D 93 werd een scheepsfragment onderzocht, waarvan, wat de ouderdom betreft, slechts kon worden vastgesteld, dat het schip na de 17de eeuw vergaan moet zijn.

De opgraving van het stuurboord van een groot, vermoedelijk in de 18de eeuw vergaan schip, werd voltooid. De constructie bood enige zeer interessante gegevens omtrent een nog niet eerder in dit gebied aangetroffen scheepsfragment.

Een klein vissersscheepje werd opgegraven op kavel E 72. Aan boord bevond zich een tamelijk uitgebreide inventaris uit de 2de helft van de 18de eeuw. *Museum, Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Nabij Roggebotsluis is in opgezogen zand een draaier van een steppenwisent gevonden. Nabij perceel U heeft een zandzuiger opnieuw enige beenderen van prehistorische zoogdieren naar boven gebracht. Het betreft hier resten van een steppenwisent, van een mammoeth en een schedel met hoornpit van een wild rund. *Museum, Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

OKTOBER 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Makkum. Herv. kerk, 1660. De vensters van de noordbeuk verkregen weer zijmontants; de houten ramen bleven overal gehandhaafd. Rest. voltooid. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Ezinge. Herv. kerk, hoofdzakelijk 13de eeus. Rest. begonnen. Arch.: R. Offringa te Groningen.

Groningen. Oosterstraat 44. Restauratie, waarbij o.a. de vensters van de 18de eeuwse gevel een nieuwe roedeverdeling kregen, voltooid. Arch.: R. Offringa te Groningen.

DRENTE

Gasselte. Herv. kerk, uit de 14de eeuw, doch later sterk gewijzigd. Rest. begonnen. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSSSEL

Zwolle. Stadhuis. Restauratie van de in aanleg 15de eeuwse doch vele malen gewijzigde trouwzaal begonnen. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Zwollerkerspel. Huize Den Doorn. Inwendig werden het 17de eeuwse trappenhuis, de hal en een zaal met een 19de eeus gesneden plafond hersteld. Arch.: A. A. C. Maaskant te Zwollerkerspel.

GELDERLAND

Overasselt. Laatmiddeleeuwse kapelruïne van het St. Walricusprioraat. Consolidatiewerken voltooid. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

UTRECHT

Ter Aa. Herv. kerk. De vensters van dit Laatgotische gebouw werden voorzien van bakstenen traceringen; in het koor werden sporen gevonden van vroegere, iets lagere onderdorpels; houten tongewelven iets gewijzigd. Rest. voltooid. Arch.: Ferd. B. Jantzen te Amsterdam.

Benschop. Herv. kerk, een 15de eeuwse kruis-kerk. Rest. begonnen. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Eemnes-Binnen. Boerderij Wakkerendijk 88. Om het 18de eeuwse gebouw aan te passen aan de huidige eisen werden o.a. een aantal nieuwe vensters aangebracht; voorts werd het rieten dak vernieuwd; een bedstede werd hersteld. Rest. voltooid. Aann.: H. Eggenkamp te Eemnes.

Kockengen. Nieuwstraat 78. De etalagevensters in de onderpui van de 17de eeuwse trapgevel werden gewijzigd. Rest. voltooid. Arch.: Ferd. B. Jantzen te Amsterdam.

Schalkwijk. Herv. kerk. Restauratie van de laat-13de eeuwse, in de 15de eeuw verhoogde toren begonnen. Arch.: W. Stooker te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Amstel 180, met vroeg 17de eeuwse gevel (een gevonden beschilderde jaartalsteen geeft vermoedelijk 1616 aan). De puntgevel werd op grond van vondsten gewijzigd in een trapgevel. De vensters kregen een 18de eeuwse roedeverdeling. De kap werd vernieuwd. Rest. voltooid. Aann.: H. Couton te Amsterdam.

—. Begijnhof 1. Laatgotisch huis met 18de eeuwse voorgevel. Rest. begonnen. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

—. Beulingstraat 25. Halsgevel met pilasters, 1653, eig. Vereniging Hendrick de Keyser. Rest. begonnen. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

—. Bloemgracht 83-85, met 18de eeuwse halsgevels. Restauratie, waarbij de topgevels werden afgebroken en herbouwd en in de vensters een nieuwe roedeverdeling werd aangebracht, voltooid. Aann.: J. Kleyn te Amsterdam.

—. Haarlemmerhouttuinen 63-65, resp. met lijstgevel van 1780 en gevel van \pm 1630 van het Amsterdamse type (top gewijzigd). Rest. begonnen naar plannen van Arch. J. A. Landman † te Amsterdam.

- Keizersgracht 456, met halsgevel van \pm 1700. Arch.: C. Paans te Amsterdam.
- Langestraat 76, met 18de eeuwse ingezwenkte halsgevel. Rest. begonnen. Aann.: C. F. E. Korendijk te Amsterdam.
- Leidseplein 16-18, eertijds deel uitmakend van een rij onderling gelijkvormige huizen van 1616; slechts nr. 16 had de trapgevel behouden; deze heeft nu als voorbeeld gediend voor nr. 18. Rest. voltooid. Aann.: G. C. van Dam te Amsterdam.
- Leliegracht 5-7, resp. met lijstgevel van \pm 1800 en laat-17de eeuwse halsgevel. Rest. begonnen. Arch.: C. Paans te Amsterdam.
- Prinseneiland 75. Dubbel pakhuis van \pm 1700. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Publieke Werken.
- Prinsengracht 686, met ingezwenkte halsgevel van \pm 1700. Restauratie, waarbij de fundering werd vernieuwd en de vensters van een nieuwe roede-verdeling werden voorzien, voltooid. Arch.: J. Trapman te Amsterdam.
- Prinsengracht 901, met vroeg-18de eeuwse halsgevel. Restauratie, waarbij de topgevel werd hersteld en de vensters een nieuwe roede-verdeling kregen, voltooid. Aann. J. Kleyn te Amsterdam.
- N.Z. Voorburgwal 87-89-91. Het eerste, een in 1886 verminkt pakhuis, is bij de restauratie van een nieuwe gevelbekroning voorzien. De gevels van de nrs. 89 en 91, uit de tweede helft van de 17de eeuw, verkregen een nieuwe roede-verdeling in de vensters. Rest. voltooid. Aann.: Fa. Haak te Amsterdam.
- Zeedijk 15. Laatgotisch huis met verminkte halsgevel van \pm 1740. Rest. begonnen. Aann.: Grijzenhout te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Hoornaar. Toren der Herv. kerk, gebouwd in 1555 door Cornelis Frederiks van der Goude (die o.a. werkzaam was aan de Oldenhove te Leeuwarden, de Grote Kerk te Gouda, de kerk te Vianen en de toren van de St. Laurens te Rotterdam). De onderste geleding heeft een Dorische pilasterorde met in de breedte gerekte, bij de restauratie vernieuwde kapitelen; de ingangsomlijsting bestaat met uitzondering van het fronton nog vrijwel geheel uit het

oorspronkelijke werk; het venster erboven heeft een eenvoudiger indeling met bronzen staven gekregen. De tweede geleding heeft een Ionische pilasterorde met eveneens bij de restauratie vernieuwde in de breedte gerekte kapitelen, van een vorm, die ook voorkomt aan de gevel van het huis Markt 11 te Culemborg uit 1549. De pilasterorde van de derde geleding, waar kapitelen ontbraken (onvoltooid?), is nu met een bescheiden profiel beëindigd. De spits, die vermoedelijk omstreeks het einde van de vorige eeuw verlaagd was, is weer iets omhoog gebracht. Rest. voltooid. Arch. bureau B. van Bilderbeek † en C. Basters te Dordrecht.

Leiden. Waag en Boterhal. Aan de mededeling in kol. *201 kan het volgende worden toegevoegd.

De vensters van de bovenzaal van de waag kregen een andere roede-verdeling. Het bleek, dat de diepe vensternissen oorspronkelijk tot de vloer doorliepen; in een ervan lag nog een zeer brede, aan de voorzijde geprofileerde, \pm 16 cm hoge eikenhouten trede. De trap-opgang naar deze ruimte is i.v.m. het gebruik gewijzigd (het bovengedeelte van de vroegere was zeer nauw; bovendien werden sporen gevonden van een nog meer gecompliceerde oorspronkelijke trap). Het in de oude stijl verhoogde trappenhuis is nauwelijks zichtbaar, doordat aan deze zijde het gebouw van V. en D. staat. De ramen in de bogen boven de ingangen hebben een nieuwe indeling gekregen met behoud van de gesneden middenstijl. Uit onder het plat nog aanwezige restanten van leibedekking bleek, dat het gebouw oorspronkelijk gedekt was door twee daken, waartussen zich een zakgoot bevond (zoals op de ontwerptekening is aangegeven door middel van een stippellijntje).

ZEELAND

Hulst. Windkorenmolen op de stadswallen. Rest. voltooid. Molenmaker J. Bos te Almkerk.

Veere. Warwijksestraat A113. Rest. begonnen. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Deurssen. Klooster Soeterbeek, met o.a. een 17de eeuwse, na 1730 gewijzigde vleugel. Rest. begonnen. Arch.: Gebr. de Vries te Helmond.

Eitlen. Herv. kerk, laatgotisch met toren uit 1771. Rest. begonnen. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.
 —. Markt 7. Herberg „De Oude Zwaan”, met vroeg 17de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Arch.: B. D. Koldewey te Voorburg.
Vucht. Herv. kerk, Laatgotische kruiskerk, waarvan het schip verdwenen is. Rest. begonnen. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda en J. A. Visser te Vucht.

LIMBURG

Elsloo. Schippershuis uit de 16de en het begin van de 17de eeuw. Rest. voltooid. Arch.: Cel Lemmens te Beek.
Hoensbroek. Oude Parochiekerk, Gotisch met Laatromaanse toren. Herstel mijnschade voltooid. Arch.: J. Schröders te Sittard.
Vaals. Herv. kerk, 1671, met 13de eeuwse toren. Rest. voltooid. Arch.: Ir. F. Dingemans te Maastricht.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG IN 1956, OP 6 OKTOBER IN HET STEDELIJK MUSEUM DE LAKENHAL TE LEIDEN

De voorzitter, de heer J. C. EBBINGE WUBBEN, wijst er in zijn openingswoord op, dat wij voor de behandeling van het onderwerp van deze museumdag moeilijk een betere omgeving hadden kunnen wensen dan de „grote pers” in De Lakenhal. Hij brengt het gemeentebestuur dank voor de betoonde medewerking.

Voorts begroet hij enige gasten, de burgemeester van Leiden JHR. MR. F. H. VAN KINSCHOT, de heren MR. F. P. TH. ROHLING, DR. MR. F. J. DUPARC en MR. R. HOTKE van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, ons enige erelid DR. H. E. VAN GELDER en de genodigden PROF. DR. A. W. BYVANCK, PROF. DR. T. S. JANSMA en PROF. DR. A. J. C. RÜTER.

De burgemeester van Leiden spreekt hierna een woord van welkom tot de aanwezigen, waarbij hij doet blijken van zijn belangstelling voor het werk van onze vereniging, een belangstelling, die mede wordt gestimuleerd omdat hij persoonlijk bepaalde historische voorwerpen verzamelt.

De voorzitter geeft vervolgens het woord aan DR. MR. F. J. DUPARC, die spreekt over:

De geschiedenis als basis voor een museum

Het dagelijks bestuur van uw vereniging heeft dit onderwerp gekozen voor de museumdag van vandaag, zo blijkt mij uit de brief waarin de heer Blöte mij uitnodigde één der inleiders te zijn, niet zomaar uit een min of meer theoretische belangstelling voor dit thema of omdat het historisch museum ook weer eens aan de beurt mocht komen besproken te worden maar met een zeer bepaald oogmerk. Uw bestuur meent, dat het nuttig is als een standpunt zou worden

ontwikkeld en ter discussie gesteld als tegenwicht tegen de vaak in de historische explicatie indringende esthetische appreciatie, of om het op de man af te zeggen, — het staat zo in de brief — het zich op het terrein van de kunst begeben der historische musea.

Ik heb deze uitnodiging gaarne aanvaard, niet omdat ik meen, dat ik in deze zo uitermate deskundig zou zijn, zelfs niet in de eerste plaats omdat ik èn door mijn functie èn door mijn historische studie natuurlijk een grote belangstelling heb voor elke poging om in een museale omgeving het verleden te tonen maar ik hoop mee te kunnen helpen — niet alleen vandaag, ook in de toekomst — om misverstanden, die er ten aanzien van taak en aard van het historisch museum bestaan, uit de weg te ruimen en tegenstrijdige opvattingen te overbruggen.

Laat ik het nu ook op de man af zeggen — of op de vrouw af, het zijn niet alleen mannen, die aan het hoofd van een historisch museum staan — als u van mij verwacht dat ik nu min of meer uitvoerig ga betogen, dat en waarom het historisch museum verre moet blijven van het terrein van de kunst, dan moet ik u teleurstellen of — dat hangt van ieders persoonlijke zienswijze in deze af — dan zal ik u misschien juist meevallen.

Ik wil de verhouding historisch museum en de kunst — daar gaat het vandaag toch om — liever op een andere manier trachten te benaderen en wel door uit te gaan van doel en belang van het historisch museum. Ik spreek hier over het historisch museum in het algemeen, de heer van Lutternvelt zal straks spreken over het Nationaal Historisch Museum, de heer Scheurleer

over de regionale en plaatselijke musea in ons land. Deze verdeling ontslaat me van de moeilijkheid om steeds uitzonderingen te maken met het oog op nu eenmaal geleidelijk aan gegroeide situaties in bepaalde musea; een andere moeilijkheid kan ik niet uit de weg gaan maar laat ik wel voorlopig ter zijde, nl. dat er in de praktijk veelal geen sprake is van een bewuste scheiding tussen kunstmusea en historische musea.

Wat nu is het doel van het historisch museum? Het antwoord op deze vraag kan m.i. slechts gegeven worden wanneer we uitgaan van de twee woorden, die deze term bevat. Dus eerst het woord historisch. Ik ga me niet wagen op het terrein van de strijd over wat de beste definitie van de term geschiedenis of geschiedwetenschap is, maar eenvoudigheidshalve mag ik het toch wel zo stellen, dat het doel van deze wetenschap is de mens begrip voor het verleden bij te brengen. Over het woord museum behoef ik in deze kring niet lang uit te weiden. Al zijn er wel instellingen, die musea heten en hoe verdienstelijke instituten zij op zichzelf ook mogen zijn, naar het mij voorkomt de naam museum ten onrechte voeren; voor u is het misschien een troost, dat het met het woord archieven niet anders is gesteld, voor het hoofd van het Bureau Musea en Archieven is het maar een heel schrale troost. Dit terzijde, onder museum mag ik toch verstaan een instelling, die aan het publiek, groter of kleiner, bepaalde voorwerpen duurzaam wil tonen. Hieruit volgt, dat een historisch museum bepaalde voorwerpen duurzaam toont om daarmee bij de bezoeker begrip of althans meer begrip voor het verleden bij te brengen.

Waarom het van belang is de mens begrip van het verleden bij te brengen, is een vraag voor historici, filosofen en theologen, waarop ik hier wel niet behoef in te gaan. Ik neem intussen aan, dat u aan dit belang niet twijfelt. Wel mogen we in deze kring de vraag stellen, waarom is het van belang, dat het bijbrengen van begrip voor het verleden om het zo uit te drukken in museale vorm geschiedt? Het antwoord op deze vraag is, dat goed begrip van het verleden, laten we zeggen om in de buurt te blijven, van het leven in een middeleeuwse burch of van het bedrijf in een zeventiende eeuwse lakenhal niet mogelijk is zonder dat wij ons er een beeld van weten te vormen en juist het historisch museum kan, doordat het voorwerpen uit het verleden toont, los van elkaar of in samenhang, er in zeer belangrijke mate toe bijdragen om ons een beeld en daardoor een begrip van

dit verleden, van dit leven en bedrijf in vervlogen tijden te vormen. Zeker zijn geschreven of gedrukte documenten en boeken, in de toekomst ook de fotocopy en de geluidsband de onmisbare basis voor onze kennis van het verleden maar het is mijns inziens een ernstige misvatting als men denkt, dat men het alleen met deze basis zou kunnen stellen. Veel historici hebben dit ook wel gevoeld; ik wijs op historische platenatlassen en illustraties in geschiedwerken, al kan ik de uitwerking vaak niet erg bewonderen. Zelfs al staat wel eens de illustratie niet al te veel pagina's verwijderd van de tekst, waarop zij betrekking heeft, in de tekst zelf wordt meestal weinig of geen verband met de illustratie gelegd. Ik zeg dit laatste niet als losstaande opmerking, als een soort anecdote maar juist hier met een zeer ernstige bedoeling en wel omdat ook het omgekeerde, t.w. het beeld zonder daarmee verband houdende tekst, of zonder voldoende tekst, niet goed is, en dit euvel heeft men in de historische musea niet steeds weten te vermijden. Natuurlijk is een al te uitvoerige tekst bij de voorwerpen of groepen van voorwerpen niet gewenst en ook niet noodzakelijk maar men moet zich hoeden voor al te summie aanduidingen. De historische kennis van de meeste museumbezoekers is meestal van die aard, is meestal zo gering, dat zonder een iets uitvoeriger gedrukte toelichting de voorwerpen of afbeeldingen niet veel meer zijn dan rareiteiten of in het beste geval — maar nu kom ik op netelig terrein — dan voorwerpen, die uitsluitend tot een esthetische appreciatie leiden. Maar het doel van het historisch museum, zoals ik dit zoëven heb uiteengezet, bereikt men dan zeer beslist niet. Men brengt dan deze bezoeker immers geen vergroting van zijn begrip van het verleden bij.

Ik spreek hier over het historisch museum en het verleden, maar dit betekent natuurlijk niet, dat een historisch museum het gehele verleden van de mensheid zou moeten tonen; het kan dit zelfs niet, enige specialisatie zal altijd wel nodig zijn, want ik kan me moeilijk het monstrum in de dubbele betekenis van het woord voorstellen, dat het verleden van de mensheid in al zijn facetten zou willen tonen. We kennen musea, die de historie willen tonen van een land, gewest, stad, periode, vorstenhuis, tak van wetenschap, ik streef niet naar volledigheid in deze opsomming maar noem nog één onderwerp van geschiedenis, omdat ik u daardoor meteen plaats in een van de problemen, die in het ver-

leden hebben bestaan en nog steeds bestaan — anders had uw bestuur het onderwerp van vandaag niet aan de orde gesteld — in de verhouding van kunstmuseum tot historische museum, ik bedoel de geschiedenis van een bepaalde tak van kunst of de geschiedenis van de kunst in haar algemeenheid dan wel in een bepaalde periode of uit een groter of kleiner gebied.

Al deze soorten van historische musea hebben dus dit gemeen, anders dragen zij de naam van historisch museum ten onrechte, dat zij iets van het verleden willen tonen, om de mens begrip van dit verleden bij te brengen, dus het verleden ter wille van het verleden.

Hiermede hebben wij dan, althans in theorie, het verschil tussen het historisch museum en het kunstmuseum. Dit laatste toch toont ons voorwerpen, niet, althans niet in de eerste plaats, om ons beeld van het verleden te verhelderen, niet om ons begrip voor het verleden bij te brengen, zelfs niet, al beperkt het zich tot de kunst van een bepaalde periode om ons begrip voor die tijd te verlevendigen maar terwille van een aesthetische waardering van die voorwerpen. Ik verlies hierbij allerminst uit het oog, dat ook voor het kunstmuseum pur sang het historisch element uiterst belangrijk is, maar daar gaat het voor ons vandaag niet om en evenmin, dat kennisneming en bestudering van kunstwerken, soms van de grootste meesterwerken, vaak er zeer belangrijk toe kan bijdragen ons beeld en ons begrip van het verleden aanmerkelijk te verbeteren. Het aesthetisch belang staat toch voorop en moet ook voorop staan. Intussen niet het kunstmuseum, niet de Art Gallery, is het onderwerp, waarover wij het vandaag hebben en dus ook niet de vraag of bij de presentatie van de voorwerpen in een kunstmuseum niet wat meer dan wel geschiedt rekening mag worden gehouden met het belang, dat zij in historisch opzicht voor ons kunnen hebben. Het gaat ons nu om het historisch museum. Dit, wil het aan zijn taak, zijn roeping beantwoorden, moet dus trachten voorwerpen bijeen te brengen en zodanig op te stellen, dat ons beeld van het verleden er door verduidelijkt wordt. Dat laatste moet dus ook de maatstaf zijn, als men staat voor de beslissing van aankoop of van aanvaarding van schenkingen, legaten of bruiklenen.

Betekent dit nu, dat het historisch museum zich inderdaad niet op het terrein van de kunst zou mogen begeven? Uit hetgeen ik tot nu toe heb gezegd, behoeft dit zeker niet te volgen, ik zou zelfs zeggen integendeel. Het gaat slechts

om het uitgangspunt; een historisch museum verzamelt, schaft aan, tracht te verkrijgen voorwerpen, die er toe bijdragen de bezoeker historische visie bij te brengen. Omdat een en hetzelfde voorwerp tot dit doel kan bijdragen en tegelijkertijd ons in aesthetisch opzicht kan aanspreken, impliceert dit dat het historisch museum niet principieel zich van het aanschaffen van voorwerpen van hoge aesthetische kwaliteit zou moeten onthouden. Maar deze aesthetische hoedanigheden behoren niet het uitgangspunt te zijn. Een andere vraag is of de aesthetische kwaliteiten bij het streven om de collectie aan te vullen voor een historisch museum geen rol zouden mogen spelen. Wellicht verwacht u, dat ik als logische gevolgtrekking uit het voorafgaande thans zou beweren, dat dit inderdaad verkeerd zou zijn. Maar als ik nu stel, dat ik deze conclusie zeer beslist niet trek, dan doe ik dat waarlijk niet om diegenen in het gevele te komen, op wie de in het begin van mijn inleiding genoemde brief van de heer Blöte doelt maar om een geheel andere reden of misschien beter gezegd om twee geheel andere redenen, die wel met elkaar in verband staan.

De eerste is, dat, we kunnen dit betreuren of toejuichen, het de bezoeker van een historisch museum niet alleen maar gaat om interessante dingen te zien en nog veel minder om te leren, dus ook niet ter verrijking en verdieping van historische visie en historisch begrip maar voor zover men niet naar het museum gaat enkel omdat het nu eenmaal zo hoort, vooral om dingen, die behalve interessant ook aantrekkelijk zijn, dus toch ook mede om de aesthetische appreciatie van de voorwerpen. De derde inleider zal mij terecht willen tegenwerpen, dat de instelling, waarvan hij de permanente beheerder is, nu juist niet om de aesthetische appreciatie bezocht pleegt te worden maar goed, geen regel zonder uitzondering. Nu wil ik geenszins beweren, dat de museumdirecteur, dus ook de directeur van een historisch museum ter wille van de voorkeur van het publiek of anders gezegd om publiek te trekken alleen maar rekening zou moeten houden met wat het publiek in een museum graag ziet. Maar het tegenovergestelde is evenmin juist, het museum behoort geen ivoren toren te zijn maar moet wel degelijk zich rekenschap geven van de bezoeker, van zijn ontwikkeling, zijn wensen, zijn gevoelens, zijn verwachtingen zonder dat dit betekent, dat de museumdirecteur zich geheel hiernaar zou behoeven te richten. Maar als hij te weinig met het publiek rekening

houdt, kan men ook niet verwachten, dat dit naar het museum komt. Het gaat er juist om het publiek naar het museum te krijgen en dan door de wijze van presentatie bij te dragen tot verbreding en verdieping van kennis en inzicht. Daarom is het niet slechts nodig de voorwerpen op een aantrekkelijke en aesthetisch verantwoorde wijze op te stellen — de huidige museologische opvattingen gaan geheel in deze richting — maar dient men ook bij de keuze van de voorwerpen het aesthetisch element weliswaar niet de doorslag te laten geven maar toch zeker niet geheel buiten beschouwing te laten, en ik voeg hier uitdrukkelijk aan toe: zelfs al loopt men daarbij het gevaar, dat men aan de historische realiteit wel eens afbreuk doet. Voor dit laatste behoeft men, u vindt het misschien vreemd dit uit de mond van een historicus te horen, trouwens niet al te beducht zijn. En nu kom ik tot de andere reden, waarom de aesthetische kwaliteiten bij de keuze en de presentatie van de voorwerpen voor een historisch museum toch ook van belang zijn, een reden, die zoals ik al zei met de eerste in verband staat, zonder daarmee identiek te zijn.

Het is nl. volgens mij zeker niet zo, dat men als eerste eis aan een historisch museum moet stellen, dat het een volkomen nauwgezette weergave zou bieden van het verleden.

Ik zeg dit niet zozeer omdat het niet mogelijk is, dat zal het ook wel meestal niet zijn, maar vooral omdat het ook niet wenselijk is. Om dit te verduidelijken wil ik eerst nog eens erop wijzen, dat het ook niet gaat om deze nauwkeurige imitatie van het verleden maar zoals ik al eerder zei, om door een beeld van het verleden te geven bij te dragen tot vergroting van het begrip voor het verleden. Ik herhaal, het komt dus neer op het geven van een beeld, opdat de bezoeker een beeld krijgt, of beter gezegd nog, zich een beeld vormt van het verleden. We moeten daarom bij het opstellen en al bij de keuze van de voorwerpen rekening houden met het beeld, dat de bezoeker zich zal vormen. Dezelfde oorzaken, noem het desnoods menselijke beperkingen, die maken, dat zoals elke beeldhouwer al sinds de oudheid weet, een mathematisch zuivere weergave van een menselijk lichaam voor ons aesthetisch gevoel allermint het ideaal is maar juist de indruk maakt van een wanstaltigheid, van iets, dat in strijd is met de werkelijkheid, beïnvloeden, ook het beeld, dat de bezoeker van een historisch museum zich door zijn bezoek aan het museum van het verleden vormt.

Daar komt nog bij, dat zelfs al heeft de bezoeker verstandelijk gesproken nog zoveel kritiek op de toestanden in de periode, die in het museum wordt uitgebeeld, hij toch de neiging heeft te verlangen naar een te idealistische weergave. Dit niet alleen omdat men nu eenmaal liever mooie dan lelijke dingen ziet, hoewel ook hierbij zoals ik al eerder zei, het aesthetisch element voor de bezoeker, vaak misschien onbewust, een grote rol speelt, men verlangt nu eenmaal, wellicht evenzeer onbewust, het verleden, als het wordt uitgebeeld, te rooskleurig te zien. Te rooskleurig en ook te roosgeurig want als er werkelijk naar zouden streven het verleden, laat ik als voorbeelden noemen het Hof van Lodewijk XIV te Versailles of een straat in een Engelse stad in de 17de eeuw — ik denk dat binnenlandse voorbeelden er gemakkelijk aan toegevoegd kunnen worden — helemaal natuurgetroouw weer te geven, dan kunt u zo'n museum wel sluiten, want u krijgt er vast geen bezoekers, alleen al vanwege de lucht. Maar wat zo vanzelfsprekend is voor onze neus, is heus niet zo heel anders voor onze ogen.

Dit betekent dus, dat men ook om deze laatste overweging het aesthetische element in het historisch museum niet geheel uit het oog mag verliezen. Maar laat men uit het voorgaande vooral niet de gevolgtrekking halen, dat ik het aesthetisch element bij de keuze van aanschaffing van voorwerpen voor een historisch museum en bij de presentatie primordiaal acht. Ik heb slechts willen betogen, dat en waarom men dit element niet te licht moet tellen. Dat zou een begrijpelijke maar daarom toch niet juiste reactie zijn op de neiging tot overdrijving van het aesthetisch accent.

Om misverstand te voorkomen echter wil ik hier nogmaals uitdrukkelijk stellen, dat het historisch museum een eigen taak heeft, een functie die verschilt in die van de Art Gallery en dat het om deze taak naar behoren te vervullen ook andere middelen moet toepassen dan het kunstmuseum. Dat bij de keuze van die middelen het aesthetisch element geen rol zou mogen spelen, ontken ik evenwel bepaaldelijk.

Er zijn twee kwesties die ik al even heb genoemd maar waaraan ik toen voorlopig voorbij ben gegaan, doch die bij een bespreking van het historisch museum en van het verschil met het kunstmuseum niet uit de weg mogen gegaan worden, al draagt het aanroeren ervan niet bij tot vereenvoudiging van de problemen. Om met de laatste, m.i. niet de moeilijkste van de twee

te beginnen, ik wees op het bestaan van musea of museumafdelingen, die beogen de geschiedenis van de kunst of althans de geschiedenis van een tak van kunst, kunstnijverheid, of een bepaalde periode van de kunst te tonen. Hier zou wellicht ook de vraag kunnen worden gesteld: moet het uitgangspunt zijn het tonen van kunstvoorwerpen, moet het aesthetisch element overwegen of gaat het bovenal over het geven van een beeld van het verleden, dus moet op het historische het accent worden gelegd. Ik geloof, dat men dan echter een probleem stelt, dat er slechts in theorie is en wel om twee redenen. In de eerste plaats zal men meestal wel niet zo'n ruime keuze van voorwerpen hebben, dat het praktisch veel verschil uitmaakt of men bewust het historische dan wel het aesthetische element laat overwegen, ik herhaal *overwegen*, want beide elementen moeten ongetwijfeld hun gewicht in de weegschaal leggen. Maar bovendien impliceert het enkele feit al, dat als men een beeld van de geschiedenis of van de ontwikkeling van een bepaalde kunstuiting of van een periode in de kunst wil geven, dat het er om gaat om kunst te tonen en hoe kan men kunst tonen zonder het aesthetisch element een belangrijke rol te laten vervullen. Anderzijds houdt het streven om een ontwikkeling in de kunst te tonen, een geschiedenis van een kunst gedurende een kortere of langere tijd te geven reeds in, dat het historisch element mededoorlaggevend is. Een tegenstelling zie ik hier niet, wanneer men althans niet de fout maakt zich alleen historisch kunstmuseum of historische kunstafdeling te noemen en in de praktijk doet alsof het slechts gaat om het tonen van kunst zonder meer. Alleen het tonen van kunstvoorwerpen uit een bepaalde periode geeft op zichzelf ons immers nog geen beeld van de geschiedenis van de kunst in die periode. Ook de wijze van opstelling, van groepering en van toelichting is hierbij natuurlijk van het grootste belang.

Een veel moeilijker kwestie is, dat men veelal geen scherpe scheiding kent tussen kunstmusea en historische musea. Dit slaat niet op een museum als het Rijksmuseum te Amsterdam, dat behalve kunstafdelingen ook een historische afdeling heeft; integendeel, daar hebben we de scheiding wel en zelfs een zeer scherpe scheiding tussen de verschillende afdelingen, het historische museum heeft zelfs een eigen ingang. Ik doel echter op de plaatselijke en regionale en ook nationale musea in ons land, ik wil me maar tot Nederland beperken, waar noch bij de

opzet, noch bij de praktische uitwerking en vormgeving men er bewust van is uitgegaan kunst dan wel geschiedenis te tonen maar waar men een combinatie in opzet en uitwerking aantreft, die wel te begrijpen is maar toch ook wel verwarrend werkt; verwarrend voor de bezoeker maar misschien, al de beheerder van het museum. Als rijksambtenaar erken ik intussen, dat het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ook al geen onderscheid maakt maar jaarlijks de verslagen van 's Rijks verzamelingen van geschiedenis *en* kunst brengt en u allen „kosteloze toegang tot alle Rijksmusea van geschiedenis en kunst verleent”, zoals op de bekende museumkaarten vermeld staat.

De verwarring ligt niet zozeer hierin, dat men in een en hetzelfde gebouw geschiedenis en kunst toont, maar dat men in tegenstelling tot het Rijksmuseum in Amsterdam met zijn bewuste en duidelijke scheiding tussen de kunstafdelingen en het Nederlands Museum voor geschiedenis de geschiedenis en de kunstgeschiedenis door elkaar toont. Ik weet niet of ik met dit betogen een knuppel in een hoenderhok werp maar daargelaten dat ik de Nederlandse museumwereld niet met een hoenderhok zou willen vergelijken (vooral niet omdat ik de musea van natuurlijke historie vandaag geheel buiten beschouwing laat), het is allerminst mijn bedoeling om met het constateren van deze doorenmengeling kritiek uit te spreken, laat staan aan te dringen om hier ineens of zelfs maar geleidelijk aan een einde aan te maken. Ik constateer het feit slechts omdat het in nauw verband staat met het onderwerp van vandaag en ik me aan een niet te verantwoorden simplisme zou schuldig maken als ik uitging van een alom bestaande scherpe scheiding tussen historische musea en kunstmusea. De heer Scheurleer zal dit probleem ongetwijfeld straks aanroeren als hij spreekt over de regionale en plaatselijke musea maar ik mag het ook niet voorbijgaan omdat het zoals gezegd niet alleen slaat op de instellingen, waarover hij zal spreken.

Ik wil niet volstaan met het constateren van het feit van de doorenmengeling; gelijk gezegd ik stel niet voor nu maar ineens of eventueel langzamerhand tot een zekere ontwarring te komen, ik weet niet of dit mogelijk zou zijn en ik betwijfel of het ook wel zo gewenst zou zijn. Maar wel zou ik willen aandringen op het volgende: als men om welke reden ook in zijn museum geen scheiding tussen geschiedenis en

kunst wil of kan brengen, laat men dan ook met deze vermenging bewust rekening houden en niet slechts bij het verwerven van museumvoorwerpen maar ook bij de opstelling aan beide elementen hieraan de nodige aandacht besteden. Of om het duidelijker te zeggen, wat het historisch aspect betreft, men kan er volgens mij niet mee volstaan om een groter of kleiner aantal voorwerpen te tonen, die in het verleden van belang zijn geweest, een rol hebben gespeeld of een afbeelding tonen van belangrijke gebeurtenissen uit het verleden maar men dient bewust te streven naar een presentatie, die de bezoeker een beeld bijbrengt of het beeld verlevendigt van dat deel van het verleden, waarop het museum of de museumafdeling betrekking heeft.

Hoe dat het best kan geschieden, laat ik gaarne aan uw competentie over.

Ik wil dan besluiten met nog op één punt te wijzen: Iedereen weet, dat men een kunstmuseum, een kunstverzameling niet zo maar uit de grond kan stampen, dat men daarvoor zelfs niet alleen geld, een goed gebouw en een bekwame staf nodig heeft maar dat, zelfs al beschikt men daarover, het nog zeer de vraag is of men de kunstvoorwerpen, die men zou willen vergaren, inderdaad bijeen zou kunnen brengen. Maar zo is het ook als men een verzameling wil aanleggen, die op een bepaalde periode van de geschiedenis betrekking heeft: ook die kan men niet uit de grond stampen, tenzij men alleen met foto's en maquettes zou willen werken maar ik geloof niet dat dit museologisch gezien zeer bevredigend zou zijn; de bezoeker van een historisch museum verwacht waarlijk wel iets anders en terecht; hoe nuttig als aanvulling ze ook zijn, met maquettes en foto's alleen vormt men geen beeld. Laat men zich daarom steeds voor men begint met het vormen van een historisch museum of een historische afdeling bezinnen op de vraag of de mogelijkheid aanwezig is een collectie voorwerpen bijeen te brengen, die de bezoeker een beeld zou kunnen geven van het verleden. Ik weet dat men dit in het verleden wel eens uit het oog heeft verloren.

Vervolgens is het woord aan DR. R. VAN LUTTERVELT, die een inleiding houdt over:

Het nationaal historisch museum.

De conferentie van de ICOM die in juli van dit jaar in Zwitserland gehouden werd, had een van haar secties aangewezen voor het historisch museum en zijn problemen. Er is daar breedvoerig gediscuteerd, en al direct tijdens de eer-

ste ontmoeting bleek, dat de verschillende deelnemers over het begrip „historisch museum” zeer uiteenlopende denkbeelden hadden. Dit niet-unaniem-zijn was nuttig, want de „choc des opinions” verhelderde en verruimde de inzichten (of gemis aan inzichten, hetgeen ook voorkwam!). De kwesties leken voor de locale historische musea en de streekmusea minder gecompliceerd dan voor de nationale. Maar alvorens hierop in te gaan moet ik constateren geen- een nationaal historisch museum te kennen dat voldoet aan de brede eisen welke men eraan zou kunnen stellen. Dat te Frederiksborg in Denemarken komt mij het beste voor, maar het is, door de vestiging in een koninklijk slot zowel als door het karakter der verzamelingen, al te zeer op het vorstenhuis ingesteld, ademt in schilderijen en voorwerpen, hoe interessant en waardevol deze voorzeker zijn, te veel de hof-atmosfeer om de moderne historicus geheel te voldoen. Men neme evenwel in aanmerking dat Frederiksborg intussen al bijna een generatie geleden aldus is ingericht.

Het Historisch Museum te Stockholm biedt daarentegen van de voor Zweden toch belangrijke geschiedenis der koninklijke huizen nagenoeg niets, omdat de kostelijke desbetreffende collecties tot de Livrustkammaren behoren. Jammer is verder dat nieuwere, nieuwe en allernieuwste geschiedenis er volkomen ontbreken. Het historisch museum te Oslo gaat niet verder dan de renaissance en legt wel heel sterk het accent op opgravingen en kunstnijverheid met het gevolg dat de geschiedenis, die hier vertoont wordt, nameloos, anoniem is. Volgens onze opvattingen is dit museum meer archaeologisch en kunsthistorisch dan historisch van aard.

Het aardige Carnavalet te Parijs beperkt zich tot de stedelijke geschiedenis; de Gallerie Historique van Versailles beslaat wel het ganse Franse verleden doch toont dit op een wijze, zoals Philippe en Napoleon III het apprecieerden. Engeland heeft helemaal geen nationaal historisch museum, alleen een National Portrait Gallery te Londen alsmede, voor Schotland, een te Edinburgh, en voorts natuurlijk de Tower, waar het publiek maar héél kleine brokjes van de vaderlandse geschiedenis te zien krijgt. In Oostenrijk, in Italië, in Spanje en in Portugal is de situatie niet beter. Duitsland kan onder de huidige politieke omstandigheden moeilijk in de discussie betrokken worden. In de Verenigde Staten fungeert de Smithsonian Institution te Washington, dat de eerste, de echte „Stars and

Stripes' bezit, zo'n beetje als nationaal historisch museum, zonder deze taak naar behoren te vervullen. Ook in Zwitserland ontbreekt een dergelijke instelling, want het Landesmuseum te Zürich, dat deze functie op zich zou kunnen nemen is, volgens zijn naam reeds, in de eerste plaats gespecialiseerd in volkskunst, kunstnijverheid en dergelijke zaken.

En wij in Nederland? Toen in de loop van de 9de eeuw onder invloed — natuurlijk — van Victor de Stuers de ons allen bekende opleving, gepaard aan ordening en concentratie, in het museumwezen kwam, zag een nieuwe instelling het licht: „Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst”. De ziel daarvan was David van der Kellen, een man die voor dit werk voortreffelijk moet zijn geweest. Het was aanvankelijk in Den Haag gevestigd, maar verhuisde al vrij spoedig naar Amsterdam om daar in 1885 in het nieuwe grote Rijksmuseumgebouw onderdak te krijgen, tezamen met verschillende andere collecties. Zelfstandigheid en naam bleven behouden; in de Rijksjaarverslagen treft men deze tot 1927 aan. Edoch, de inhoud, de klank welke de naam had, veranderde weldra van accent. Van ouds stond de geschiedenis voorop. Dat lag in de lijn van de denkbeelden der stichters, die het „historiserende” tijdperk hadden meegeemaakt. Zij die na hen kwamen leefden echter onder de ban van de nieuwe aesthetische ideeën. Directeuren als Vogelsang, Pit en Van Notten waren kunsthistorici. Het historische gedeelte van de twee-ledige verzamelingen bestond onder hun bewind nog wel, doch daarmee is alles gezegd. Het was wel aardig voor kinderen en voor de kleine luiden; het werd een beetje als hetgeen de wetenschap der folklore wel noemt „hinabgesunkenes Kulturgut” beschouwd en deze opvatting heeft nog steeds niet helemaal aan actualiteit ingeboet. U denkt misschien dat ik overdrijf? Tot mijn spijt moet ik U verzekeren, dat zulks niet het geval is. Wanneer iemand tegenwoordig iets vriendelijks over de historische afdeling van het Rijksmuseum wil zeggen, krijg ik onveranderd in allerlei toonaarden te horen: „'t Is zo aardig voor kinderen!”. Natuurlijk zijn kinderen (mits niet al te jong) er hartelijk welkom, maar is het voor hen alleen? Is de geschiedenis dan, anders dan in de tijden der Jacob van Lenneps en Potgieters, niet méér dan een verhaaltje voor de nog onvolgroeide jeugd van Nederland? Een hele tijd heeft het wel zo geleken! Ter staving kan ik aanvoeren dat na Van der Kellen aan de studie, de catalogisering

en aan andere mogelijkheden tot bekend maken, tot benutten en uitdragen van de historische collecties van het Rijksmuseum nagenoeg niets meer gedaan werd. (En op dit gebied is het niet alleen in het Rijksmuseum zo geweest!) Alle krachten wijdden zich aan de studie van de kunst, met dikwijls voortreffelijke resultaten.

Pas onder Schmidt Degener kwam te Amsterdam hierin verandering. Als resultaat van de vergaderingen en rapporten van de Commissie, welke tot doel had het museumwezen in Nederland te reorganiseren, heeft hij het oude Nederlandsch Museum in tweeën gesplitst. In 1927 vindt men het eerst boven het jaarverslag de nieuwe titel „Rijksmuseum voor beeldhouwkunst en Kunstnijverheid”; in 1928 kwam daarbij die van het „Nederlandsch Museum voor Geschiedenis”. Wat moest deze nieuwe schepping al zo omvatten? Per definitie zouden uit de andere afdelingen van het museum die voorwerpen, schilderijen enz. worden afgezonderd, waarvan de historische betekenis duidelijk boven de artistieke uitging. Het is een omschrijving die houvast scheen te geven, doch bij enig nadenken blijkt dat weinig het geval te zijn, want zij is negatief. Huizinga formuleerde dit in een beschouwing in de Gids van 1920 op railerende, kernachtige toon: „Nietwaar, dat is gemakkelijk. Men purgeert het lichaam der kunst, en wat er afvalt is historie”. Hij trof hiermee het zwakke punt in de redenering, die geen programma inhoudt, volgens welke lijnen een nationaal historisch museum moet, casu quo kan worden opgebouwd.

Zij geeft geen leiding bij de bepaling wat al zo onder een kunstmuseum en wat onder een historisch museum dient te vallen en in hoeverre er, bij een eventuele boedelscheiding (ik ga hier opnieuw Huizinga citeren) „zelfverloochening noodig (zal) zijn van de zijde van hen, die de kunstnijverheid eene zelfstandige plaats wenschen te geven”. Tenslotte impliceert Degener's definitie dat de historische afdeling van het Rijksmuseum, als ontstaan uit de kunstcollecties, haar begin- en eindpunt althans voor een belangrijk deel daarop moest afstemmen. Tengevolge van dit alles werd de door Schmidt Degener gestichte historische afdeling een fraaie en ook zeker interessante begeleiding van het kunstmuseum, maar zij kon, niet autonoom als zij ontstaan was, althans voorlopig niet volledig beantwoorden aan de taak welke wij tegenwoordig als de hare beschouwen.

Welke dan is deze taak, wat mag een bezoeker in een nationaal historisch museum ver-

wachten? Het eenvoudigste is te poneren: de landsgeschiedenis in beeld. Doch met deze enkele woorden beginnen de problemen eerst recht. Want wat dient men onder „de geschiedenis” te verstaan (U merkt dat ik op de vraag, die tijdens de ICOM-Conferentie rees, terugkom). Toch zeker niet alleen de krijgsgeschiedenis, die in zo veel historische afdelingen van onze musa praevaleert, evenmin alleen maar die van een vortstehuis, ook al was dat eens nog zo machtig en belangrijk, of die van de zeevaart, en natuurlijk helemaal niet alleen maar een gedeelte uit de geschiedenis, b.v. het stuk van Middel-eeuwen tot Franse Revolutie. Maar aan de andere kant moet men er toch even zeker tegen waken niet te vervallen in uitsluitend sociale geschiedenis of de historie van het transportwezen, van de kunstnijverheid en de fabrieken, van woning-toestanden, het costume en wat niet al méér! Om nog niet eens te spreken van de geschiedenis van de bodem, van de gewassen, de landbouw en veeteelt, die toch óók tot het nationale geschiedverhaal behoren, ja daarin zeer dominerend kunnen zijn. Dan zou men nog aandacht kunnen schenken aan de veranderingen van de grenzen, aan de topographie, die in de locale historische musea dikwijls het stramien vormt, aan waterlopen en wegen; en ik zweeg nog over geestelijke stromingen van allerlei aard, over wetenschappen en godsdienst, over festiviteiten, het eren van helden, volksgebruiken en volksgehoof.

Dames en heren, U voelt wel, het nationale historische museum dat dit alles aan zijn publiek zou vertonen, zelfs al stipte het de genoemde facetten maar op summiere wijze aan, dat ideale, volledige museum zou een afschuwelijk, topzwaar monstroom worden. Gelukkig daarom dat het onbestaanbaar is, want de practijk legt ons een reeks van beperkingen op, die wij kunnen en moeten betreuren, maar die niettemin heilzaam zijn. Het is die practijk die ons duidelijk doet beseffen dat tal van stromingen en denkbeelden uit de geschiedenis zich niet lenen om in een museum vertoond te worden, want een abstractum laat zich niet zomaar door een concreet voorwerp vervangen, respectievelijk representeren, laat staan de ingewikkelde abstracta die „geestesstromingen” vormen! Om een voorbeeld te geven: een museum kan de komst van het protestantisme in ons land door een in het Nederlands vertaalde Bijbel aanduiden, maar geeft het daarmee het wezenlijke van die vurige Calvinistische geest, die ons tegen de Spanjaarden

deed opgewassen zijn? En kan men op deze wijze duidelijk maken dat ook heel wat Nederlanders van toen niet zo volkomen van deze geest vervuld waren, maar dat zij desondanks, een beetje louter misschien, toch meestreden tegen Alva en Philips II? Tenslotte: wat daarbij nog te zeggen van het derde deel onzer bevolking, dat Rooms-Katholiek bleef?

Groter nog worden de moeilijkheden voor wie de kern van de denkbeelden welke de Broeders des Gemeenen Levens bezielde, het Liberalisme, de schoolstrijd of het jeugdige vuur dat in onze Tachtigers brandde in een museum wil demonstreren.

Ook in meer concrete zaken ziet het historisch museum zich telkens weer beperkingen opgelegd. Hoe gaarne zouden wij het drama van Floris V aan het publiek tonen! Helaas, er is van de graaf geen enkel portret over (ook niet in copie), noch van Gijsbrecht van Amstel of Herman van Woerden; evenmin kennen wij betrouwbare afbeeldingen van de gevangenneming, de mislukte tocht naar Muiderberg of de belegering van het slot Kronenburg, waarheen Gerard van Velzen gevlucht was. Voorwerpen als het jachtgerei, de wapens, de kleding of meubelen, die bij deze gebeurtenissen gebruikt werden, ontbreken volkomen. Zo worden zij wel gedwongen een dergelijke episode uit onze vaderlandse geschiedenis in het historisch museum over te slaan, dan wel: wij staan voor de keus haar te reconstrueren, in een diorama bijvoorbeeld, maar doen wij dan iets anders dan het „hineininterpretieren” van de nu toch wel terecht zo veel gesmade Gustaaf Wappers of Delaroche uit het Romantische tijdperk? Evenzo vragen wij vergeefs naar beelden als de sociale toestanden in Holland tijdens de 13de eeuw. Mogelijk zal het vage woord daarover iets weten te zeggen, het uit de aard van zijn wezen preciese beeld valt — ik herhaal — niet zonder veel en gevaarlijk gefantaseer te reconstrueren. Van datgene waar het verleden ons geen herinneringen, in welke vorm ook (de geschreven uitgezonderd) heeft overgelaten, van die toestanden, gebeurtenissen en personen, die alleen maar „uit de papieren” bekend zijn, moet het historisch museum bijna altijd met min of meer smart afzien.

Het bieden van een dergelijk, noodzakelijkerwijze hoogst fragmentarisch beeld van de geschiedenis is overigens niet helemaal onverdigbaar. Immers, alles wat wij over hebben aan objecten van uiteenlopende aard uit het verleden,

aan schilderijen, prenten, beelden, wandtapijten en nog veel meer, dingen, die de herinnering aan bepaalde personages en feiten bewaren dan wel daar allegorieën op zijn, dat alles werd vervaardigd en kregen wij overgeleverd uitsluitend omdat de tijdgenoten het belangrijk vonden deze dingen te bestellen, te bewaren of te verzamelen. Zij geven dientengevolge met min of meer nauwkeurigheid aan wat de mensen uit de tijd zelf belangrijk vonden en wat er ontbreekt zal, in grote lijnen althans, dikwijls vrij goed aanduiden wat de tijdgenoten zelf niet van eminente betekenis achtten. De accenten bij de tijdgenoot liggen dikwijls anders dan bij het nageslacht, dat de afloop der gebeurtenissen kent en dat zijn eigen denkbeelden op het verleden projecteert en daarin weerspiegeld wil zien. Zo bezitten wij, in tegenstelling tot het gemis aan herinneringen aan Floris V, uitvoerige collecties betreffende de slag op de Doggersbank en de heldendaad van Van Speyk. Wanneer de huidige generatie deze gebeurtenissen niet meer van zo uitnemend belang acht heeft zij waarschijnlijk toch wel ongelijk. Karakteriseerde niet Jacob van Lennep naderhand de volksgeest van 1830, waarvan de verering van Van Speyk een exponent was, aldus: „Men leefde niet alleen, men voelde zich leven”. Past ons nu in dit kader een houding van toestanden, gebeurtenissen, dingen die het verleden belangrijk achtte, te bagatelliseren en te verdonkeremanen en andere, die het voorgeslacht blijkens hetgeen het bewaarde niet als essentieel zag, toch te willen tonen? Zou zo'n instelling wel van „historisch gevoel” getuigen?

Ik realiseer mij zeer wel dat de tijdgenoten tendentius kunnen zijn geweest, om te spreken met de woorden die Roland Holst eens neerschreef in een essay over Albert Hahn, „tendentius, zooals de groote kloosterschilders der middeleeuwen tendentius waren, als zij de verschrikkingen van de hel en de zaligheden van de hemel in beeld brachten . . . tendentius zooals de Assyrische beeldhouwers tendentius waren, en zooals de Egyptische priesters in diepste wezen tendentius zijn geweest”. Voorwaar, men acceptere deze tendentiusheden! Want de geschiedenis van het tendentius zijn is de geschiedenis van de idealen van hen die fel leefden en die leiding gaven. Eenzijdigheid in een of ander opzicht kan men nimmer ontlopen; verkieslijk lijkt het derhalve deze welbewust te accepteren en ruiterlijk te erkennen.

Het beginsel vooral de tijd zelf te laten spreken met haar eigen accenten impliceert dat een

historisch museum van de ene periode andere facetten en groeperingen der maatschappij zal vertonen dan van een andere, dat in de ene eeuw het accent b.v. op het vorstenhuis zal liggen, in een volgende op de burgerij of op de zeemacht of op predikanten en priesters. Er zal dus weinig sprake zijn van doorlopende lijnen, maar vaak van wisseling in standpunt. Dit nu lijkt mij eer een voor- dan een nadeel, want het is in overeenstemming met het aspect dat de diverse periodes uit het verleden zelf boden.

Nog dringen zich besprekingen van andere aard aan het historisch museum op. Ik denk aan die van budget en ruimte en vooral aan het beschikbare materiaal. De kernen van de collecties der historische musea kwamen bijeen als verzameling familieportretten en -reliëken van een vorstelijke familie, als gebruiksvoorwerpen en passende decoratie ener belangrijke raadszaal, als materiaal uit een allengs verouderd arsenaal voor landmacht of marine, als resultaten van een opgraving, als schatkamer ener kerk. Deze historische groei, die voor elk museum weer anders is geweest, bepaalt daarvan onverbiddeijk het oorspronkelijk karakter. Een directie kan en moet er natuurlijk naar streven hieraan zoveel mogelijk facetten toe te voegen, maar zij is nimmer vrij in haar keus, niet met hetgeen men aanvangt en niet met hetgeen men er mogelijk aan toe kan voegen, want veel van wat men zou willen bezitten is nu eenmaal niet verkrijgbaar.

Terwijl het karakter van de historische musea in de oude wereld voor een belangrijk gedeelte wordt bepaald door de bestaande collecties, kunnen in „nieuwe landen”, waar historische musea van de grond af moeten worden opgebouwd, andere principes worden aangenomen. Daar staat wellicht niets de inrichters in de weg aan te vangen met b.v. de geschiedenis van de bodem en het bedrijf der eerste kolonisten, ongeveer zoals in Europa verschillende historische musea terecht aanvangen met de eerste mens, die in het desbetreffende gebied leefde, gerepresenteerd als hij wordt door de vondsten van opgravende archaeologen, maar dan met een duidelijk geologische en/of biologische inslag. De grenzen tussen wat in het ene en wat in het andere museum thuisbehoort zijn moeilijk scherp te trekken en zij liggen van geval tot geval en van land tot land verschillend. De traditie is dan gewoonlijk de meest praktische, zij het misschien niet altijd de meest logische scheidsrechter. Deze maakt het evenwel niet bij voorbaat onmogelijk, onderling contact te houden en ver-

hindert evenmin taakverdelingen, waarbij de een de ander aanvult, zoals dit bijvoorbeeld in Engeland in de musea van Kensington gebeurt of zoals in Nederland het Spoorwegmuseum en het Legermuseum de historische afdeling van het Rijksmuseum ontslaan van de taak, zich op de geschiedenis van de spoorwegen of de volledige ontwikkeling van het kanon ten onzent te specialiseren.

Met dit al zijn de problemen der nationale historische musea natuurlijk geenszins uitgeput, maar ik vrees, toehoorders, niet veel langer uw aandacht te mogen vragen. Daarom, tot besluit, een samenvatting in enkele punten.

Ten eerste de vraag: Wat zou, theoretisch gesproken, het ideale nationale historische museum moeten tonen? — Antwoord: Een overzicht van de landsgeschiedenis in beeld in de meest uitgebreide zin van het woord. Het moet beantwoorden aan de wens die Mr S. Muller Fzn. eens formuleerde: „Voor mij moet Het Historisch Museum medewerken, krachtig medewerken om het verleden te verklaren; voor mij bevordert dit verklaren ook wel degelijk de historische suggestie. Voor mij zijn de in Het Historisch Museum bewaarde voorwerpen ook bepaaldelijk bronnen der geschiedenis, — bronnen, die ik zelfs hooger stel dan notarieele acten, omdat zij de historische suggestie veelvuldiger en beter opwekken.”

Vraag twee: Wat echter *kan* het nationale historische museum tonen? — Antwoord: Alleen datgene, waarvan het verleden ons authentiek materiaal heeft overgelaten. Want alleen authentieke stukken kunnen de „historische suggestie” oproepen, waarvan ik zo juist met Muller's woorden repte. Copieën en facsimiles zijn daartoe ten enen male ontoereikend. Op dit punt geldt in feite precies dezelfde wet als voor de kunstmusea (en trouwens ook voor die van de natuurwetenschappen). Het toepassen van niet-contemporaine foto's, b.v. van middeleeuwse kerkgebouwen en kastelen acht ik in beginsel onjuist, aangezien hieraan uiteindelijk het cachet van het heden te zeer verkleefd is. Niet-contemporaine prenten als Simon Fokke's illustratie bij Wagenaar zijn natuurlijk helemaal uit den boze.

Voor wie een museum met afdelingen voor kunst en geschiedenis beide beheert, — zoals dit in ons land herhaaldelijk voorkomt — is het voorzeker niet altijd gemakkelijk te beslissen, naar welke kant de schaal bij de plaatsing van een „mooi” voorwerp, dat tevens historische waarde heeft, moet doorslaan, zonder dat aan een van beide afdelingen te kort wordt gedaan.

Ernstig dient de scheidsrechter hierbij de waarschuwing te overwegen, welke Huizinga aan het eind van zijn reeds genoemd Gidsartikel over „Het Historisch Museum” neerschreef naar aanleiding van de tendentie dat schilderijen en kunstnijverheid de algemene belangstelling geheel tot zich dreigen te trekken: „(Mochten) onze kunsthistorici werkelijk zo weinig eerbied hebben voor hun moeder, de geschiedenis, ja, dan wanhoop ik aan het Historisch Museum. . . . En vroeg of laat, wanneer de stormen opkomen tegen onzen kunsthoogmoed, zouden zij die dat verricht hadden te hooren krijgen: De bekrompen doctrinairen, dat waart gij! — Doch mijn vertrouwen is anders”. Maar hoe nu ook het oordeel van de voor het maken van een scheiding gestelde museumdirectie voor het moment moge uitvallen, als troost zij eraan herinnerd dat dit dikwijls zonder bezwaar herzien en ongedaan gemaakt kan worden.

Vraag drie: Hoe dit authentieke materiaal te tonen? Het antwoord hierop is in hoge mate afhankelijk van het beschikbare materiaal, de beschikbare ruimte, de beschikbare middelen en, wel het meest, van de smaak van de tijd en van de inrichters. Het verkieslijkst lijkt mij de collecties in de eerste plaats chronologisch, en in de tweede plaats typologisch te groeperen en dan volgens de modernste inzichten op te stellen, met dien verstande dat de expositie resoluut veranderd wordt, zodra deze inzichten zich wijzigen, dat wil dus zeggen: ten minste eens per generatie. Eigenlijk lijkt het overbodig, dit laatste in Uw gezelschap op te merken. Alleen . . . voor dat geregeld moderniseren zijn middelen nodig en het is, naar wij weten, niet altijd gemakkelijk hen, die deze middelen moeten verschaffen van de overtuiging te doordringen dat een museum zich evenmin in een verouderde opstelling aan het publiek kan vertonen als een dame in een japon, die niet meer in de mode is. Soms, dikwijls wellicht, is het nodig iets dat samenbindt, bijvoorbeeld een passende achtergrond, een atmosfeer-scheppende entourage aan te brengen, om de slechts als membra disjecta overgebleven historische objecten zodanig te kunnen groeperen en monteren, dat zij voor het publiek een begrijpelijk geheel gaan vormen. De teksten der bijschriften zijn hiertoe lang niet altijd toereikend. In geval men zijn toevlucht tot dergelijke hulpmiddelen neemt en het museumgebouw zelf niet voldoende eigen stijl bezit, staat de keus open tussen „oude middelen” — waarmee ik antieke betimmeringen en dergelijke eigentijdse

dingen bedoel — en moderne als: schetsen, omtreklijnen, modellen, ijzerdraadfiguren (voor het monteren van costuums en harnessen of fragmenten daarvan). Dit kan zeker voordelen opleveren, mits het alles achtergrond blijft en „in abstracto” gehouden wordt, mits het vooral niet „net echt” wil lijken en mits deze entourage ten minste eens per generatie even grondig als de rest gemoderniseerd wordt.

Vraag vier: Hoe de historische museumcollecties zo intensief mogelijk te benutten en de betekenis ervan uit te dragen? — Antwoord: Een historisch museum behoort te fungeren als een aanschouwelijke geschiedenisles voor de schooljeugd en voor ouderen eveneens, doch het behoort mede een wetenschappelijk instituut, een verzameling van bronnenmateriaal te zijn. Het dient daartoe zijn rondleidingsdienst te hebben voor kinderen en voor het grote publiek, benevens voor wie er méér van willen weten, een historische catalogus (dus niet, of althans niet alleen, een kunsthistorische) en voorts natuurlijk dito kaartsystemen, publicaties, verhandelingen, fotoboekjes, enz., enz., alles gelijkwaardig aan hetgeen kunstmusea op dit gebied presteren, doch van een ander, een eigen standpunt uit behandeld. Hierbij mogen uiteraard de aesthetische kwaliteiten bij een voorwerp van historische betekenis de geschiedkundige facetten daarvan niet in de weg staan, zo goed als in de kunstmusea de historische waarde van een object de artistieke niet dient te verdringen.

En dan, tot slot, een laatste vraag, een vraag die ik al eerder stelde zonder haar echter te beantwoorden: Hoe staat het in Nederland met het Nationale Historisch Museum? Hier blijkt, helaas, weer eens hoe abstract alle theorie is, want na de reeks van idealen, welke ik aanvoerde, levert de werkelijkheid, voorlopig althans, geen overeenkomstig beeld op. De beweging die door Schmidt Degener begonnen was heeft tot nu toe slechts gedeeltelijk voortgang gevonden. Nog maar kort was zijn Nederlands Historisch Museum gereed of het moest wegens het uitbreken van de oorlog worden afgebroken. Na de Duitse capitulatie kon het om allerlei redenen nog niet de helft van de vroeger daarvoor beschikbare ruimte terugkrijgen, ofschoon de verzamelingen intussen groeiden en de tendentie tot ruimer opstellen toenam. Sedert begin 1947 zijn de voornaamste voorwerpen voor het publiek te zien; méér kan de huidige opstelling niet pretenderen. In bijna tien jaar kwam daarin geen verandering. Wel wordt er

aan plannen tot verbetering gewerkt en wij hopen eerlang daarmee beter resultaten te bereiken dan tot op heden het geval was. Veel materiaal is nog opgeborgen en daarin schuilt een gevaar. Want wat een museum voor lange tijd wegsluit raakt vergeten, verdwijnt uit de gedachten, uit het geheugen van de mensen. Een stuk geschiedenis, een stuk cultuur valt eenvoudig weg. Slechts een geverseerd speurder weet het weer te voorschijn te halen. Dat is een grote verantwoordelijkheid, die op iedere museumbeheerder op zijn beurt rust.

Alleen het „uitdragen” door het woord en door het toetsen van de betekenis der objecten vond voortgang; aan dit gedeelte van de taak, zich de historische sensatie welke de collecties oproepen, te realiseren, werd regelmatig voortgewerkt. Het Nederlandse volk en onze buitenlandse bezoekers hebben er echter recht op, méér te vragen van onze historische musea, van het nationale zo goed als van de locale die, naar mijn smaak, ter voorlichting van landgenoot en vreemdeling in geen oude stad van ons land mogen ontbreken.

Hierna deelde de heer J. N. VAN WESSEM, directeur van „De Lakenhal” een en ander mede over dit museum. Hij wees hierbij op de historische afdeling van dit museum, die de voornaamste episodien uit Leiden's geschiedenis in beeld brengt. Ook memoreerde hij dat enkele prominente stukken uit de schilderijenverzameling in de laatste tijd gerestaureerd waren, zo o.m. de drieluiken van Lucas van Leyden en Cornelis Engelbrechtsz.

Vervolgens werd de vergadering onderbroken, om de door het gemeentebestuur aangeboden lunch te nuttigen, en het museum te bezichtigen.

Na deze middagpauze was het woord aan de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLBER, die sprak over:

Regionale en plaatselijke Historische Musea

Het moge wonderlijk klinken, dat in dit milieu de vraag gesteld kan worden of een historisch museum voor onze huidige samenleving van betekenis is. Doch als men verschillende van onze musea bezichtigt, waar een historische afdeling verwacht zou mogen worden, zou men de indruk krijgen, dat deze vraag ontkennend wordt beantwoord. In enkele musea mist men zulk een afdeling geheel, in andere is hiervoor slechts een bescheiden plaats ingeruimd. Veelal is er ook geen strenge scheiding tussen kunst en historie in de opstelling gemaakt. Toch is dit

naar mijn oordeel te betreuren; een historisch museum of historische afdeling is naar mijn mening van de grootte betekenis. Een goed opgezette afdeling vooral kan de bezoeker, of deze nu ter plaatse woont of van elders komt, inlichten over het ontstaan en de ontwikkeling van de gemeente. Een historisch museum is enigszins vergelijkbaar met een Baedeker of een Guide bleu; beide geven de belangstellende, voorzover mogelijk, inlichtingen over wat deze behoort en wenst te weten.

Het is mij dikwijls opgevallen, dat er voor de geschiedenis van provincie, streek of gemeente zowel bij de volwassenen als bij de jeugd grote belangstelling bestaat. Vooral oude stadsgezichten, in het bijzonder als ze tot onze tijd terug te voeren zijn, wekken steeds belangstelling.

Indertijd is door onze vereniging een sectie „Historische Musea” onder voorzitterschap van de heer Pelinck ingesteld. De bedoeling hiervan was te trachten het geschiedkundige museum, dat sinds de twintiger jaren van deze eeuw veelal op de achtergrond was geraakt, opnieuw, doch dan gebaseerd op de huidige opvatting in zake museuminrichting tot leven te wekken. Wel zijn er ook nu reeds lichtpunten. Rotterdam heeft sinds enkele jaren een historisch museum; te Arnhem is deze zomer een afdeling, gewijd aan de geschiedenis van Gelderland in een nieuwe vleugel van het Gemeentemuseum opengesteld. Het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage heeft de Historische afdeling gereorganiseerd. Uit een en ander blijkt, dat de belangstelling groeiende is.

Bij het inrichten van een historisch museum in onze tijd zal men niet van het voorwerp zelve uit moeten gaan, doch van de gedachte. Men moet thans proberen, zoals men dat in de U.S.A. noemt, de „story” te vertellen.

Wellicht zullen velen onder U zich nimmer gerealiseerd hebben, dat vele musea in ons land hun ontstaan te danken hebben aan het ter plaatse van oudsher aanwezig zijn van voorwerpen met historische betekenis. Een schilderij, een beleving voorstellend, enkele gildepenningen, een stadsbode-bus of enkele oude prenten en tekeningen, hetzij het stadhuis of de grote kerk uitbeeldend, kunnen voor enkele belangstellenden aanleiding zijn geweest om een collectie bijeen te brengen, die, als zij enige omvang bereikt heeft ter bezichtiging voor het publiek opengesteld werd.

Tijdens de laatste ICOM-conferentie, welke begin juli van dit jaar in Zwitserland werd gehouden, is, zoals de heer Van Luttervelt U zo juist

mededeelde ook verschillende malen het historische museum besproken. Over het algemeen dacht men hieromtrent anders dan wij in Nederland. Dit blijkt bijv. ook uit de inhoud van het Historische Museum van Bazel, gehuisvest in de voormalige Barfüsserkerk. Hier treft men tal van voorwerpen aan, die wij eerder in een kunst- of kunstnijverheidsmuseum zouden denken te vinden; ik denk hierbij o.a. aan de beeldhouwwerken. De zich hier bevindende stijlkamers, uit huizen in Bazel afkomstig, zijn naar mijn oordeel hier wel op hun plaats. Tevergeefs echter zoekt men er naar een afdeling, welke de historische ontwikkeling van de stad in beeld brengt.

In een voortreffelijke lezing zette de directeur van het Statens Historiska Museet te Stockholm „les Problèmes des musées Historiques à notre Époque” uiteen; over de wijze van opstelling werden hier verschillende interessante mededelingen gedaan, doch de vraag welke voorwerpen een historisch museum zou moeten bevatten werd niet aangeroerd.

De eerste mij uit ons land bekende definitie van een historisch museum treffen wij aan in *Over Hervorming en Beheer onzer Musea* (Leiden 1919), het artikel *Handleiding voor het Beheer onzer Plaatselijke Historische Musea* van Dr. H. E. van Gelder.

Dit artikel is het resultaat van tijdens de eerste wereldoorlog gehouden vergaderingen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, gewijd aan dit onderwerp. Iedere museumfunctionaris, die met deze categorie van musea te maken heeft, geef ik in overweging dit artikel te lezen; nog steeds kan het als leidraad voor de onderhavige groep van musea dienen.

Voor ons van belang is de passage, die aldus luidt (p. 64-65): „Niet alleen behoort de verzameling, die waarlijk een plaatselijk museum wil zijn, op te nemen voortbrengselen, welke de beschaving kenmerken, zooals klederdrachten en gebruiksvoorwerpen, herinneringen aan gewoonten, gebruiken en spelen, maar ook die welke aan het innerlijke raken, voortbrengselen dus van kunst die binnen het ressort zich heeft ontwikkeld of tot bloei kwam, de kunstnijverheid, die de wisselende schoonheidsidealen volgde en de smaak binnen het ressort uitdrukte en beheerschte; en bovendien, die dingen, welke de herinneringen in beeld brengen of levendig houden aan gebeurtenissen of personen, wier optreden invloed uitoefende op de ontwikkeling van het ressort zelf.” Dit programma heeft Dr

Van Gelder in het Gemeentemuseum te Den Haag verwezenlijkt.

Het zal U opvallen, dat dit programma veel uitvoeriger is dan dat van de heer Van Luttervelt voor het Nederlands Historisch Museum. Dit is begrijpelijk; klederdrachten en wat thans tot de volkskunst gerekend wordt bijv. behoren tot het terrein van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Kunstnijverheidsproducten treft men wel aan in het Rijksmuseum, doch deze ressorteren onder een andere afdeling. Wel past Dr. Van Gelder's definitie voor een provinciaal georiënteerd museum; daar behoort men wel volkskunst en klederdrachten aan te treffen. Dat het Gemeentemuseum te Arnhem, dat als een provinciaal museum gezien moet worden, echter geen volksdrachten verzamelt is begrijpelijk als men bedenkt dat het Nederlands Openluchtmuseum zich in dezelfde gemeente bevindt. Het is duidelijk, dat elke instelling, hetzij gewestelijk of lokaal, al naar gelang de plaatselijke omstandigheden zich voordoen haar collecties zal dienen op te bouwen. Het is echter wel noodzakelijk, dat een museum een verzamelprogramma heeft, dat zou kunnen steunen op de hiervoor genoemde definitie.

De actie van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond is mede aanleiding geweest tot het instellen, door de eerste Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van een commissie, die tot taak had de regering advies uit te brengen over het nemen van maatregelen, die tot verbetering van het museumwezen zouden leiden. In 1921 verscheen van haar hand een rapport. Hierin werd ook het historisch museum besproken; het plaatselijke historische museum is hierin echter slechts terloops aangestipt.

Het is mijn taak U heden over het provinciale, gewestelijke en plaatselijke historische museum te spreken. Musea, die aan één bepaald onderwerp zijn gewijd, zoals bijv. het Leger- of het Postmuseum moeten hier buiten beschouwing blijven. De namen provinciaal en plaatselijk spreken voor zichzelf; onder een gewestelijk museum wordt een instelling verstaan, welke bijvoorbeeld een beeld geeft van de Zaanstreek, het Gooi, Twente enz.

Het is op verschillende manieren mogelijk een dergelijk museum in te richten, zo bijv. uitsluitend met behulp van tot ons gekomen voorwerpen uit het verleden, waarbij het vertoonde dan voorzien wordt van bijschriften en hun betekenis zonodig verduidelijkt wordt door gereconstrueerde plattegronden, kaarten, maquettes, model-

len en een enkel schema. Volgens een andere opvatting wordt een zo compleet mogelijk beeld van een periode of historisch gebeuren gegeven. Waar geen originele voorwerpen ter beschikking staan wordt het ontbrekende dan uitsluitend door middel van reconstructies, maquettes of anderszins tot uitbeelding gebracht.

Allereerst wil ik op de eerstgenoemde methode wat dieper ingaan. Als wij de plaatselijke geschiedenis van een gemeente willen weergeven — het voorbeeld is denkbeeldig — die reeds vóór onze jaartelling bewoond was, dan kan dit geschieden door een aantal aldaar opgegraven voorhistorische bodemvondsten te exposeren; als hier een Romeinse nederzetting is geweest, dan dienen de door deze Romeinen vervaardigde, aldaar aangetroffen voorwerpen tentoongesteld te worden. Wat moeten wij doen als het bekend is, dat de onderhavige gemeente door de Franken bewoond is geweest maar er geen enkel voorwerp uit die periode daar opgegraven is? Moeten wij dan onze toevlucht nemen tot het exposeren van aardewerk, bronzen gebruiksvoorwerpen of sieraden, die elders gevonden zijn? Persoonlijk zou ik mij in een geval als dit willen bepalen tot het plaatsen van een opschrift, waarop vermeld staat, dat uit oorkonden of overlevering is op te maken, dat deze plaats in de 6de en 7de eeuw bewoond is geweest. Als wij Frankische voorwerpen gaan opstellen, die elders opgegraven zijn, dan werkt dat voor de bezoeker verwartend. Ik herinner mij bijvoorbeeld Romeinse ceramiek in een Nederlands lokaal museum te hebben aangetroffen. Dit bleek echter, na informatie bij de conservator, elders te zijn opgraven. Vele bezoekers zullen echter hebben aangenomen, dat het ter plaatse was gevonden.

Bezitten wij daarentegen enkele Karolingische fragmenten van aardewerk of andere voorwerpen, die wel ter plaatse gevonden zijn, en kennen wij uit opgravingen de omvang van de Karolingische nederzetting, dan is het voor mij vanzelfsprekend dat in de zaal waar de Karolingische bodemvondsten zijn geëxposeerd ook een gereconstrueerde stadsplattegrond wordt opgesteld. Gebruiksvoorwerpen uit de 9de tot de 15de eeuw, die in de meeste plaatsen van ons land zijn aangetroffen zullen hier eveneens een plaats behoren te krijgen. Ook een goede reproductie van de stichtingsacte van de stad is hier op haar plaats; de originele acte mag, evenals charters, niet tentoongesteld worden; de inwerking van het zonlicht zou deze in enkele jaren

ten gronde doen gaan. De plaats van een archiefstuk is het archief, niet het museum.

Moeten wij nu in de historische afdeling ook het beeld van de plaatselijke heilige, of wel een schilderij, dat vroeger het hoofdaltaar van de parochiekerk sierde exposeren? Wanneer dit kunstwerken zijn, worden ze maar al te dikwijls in de kunstafdeling van het museum geplaatst. Deze opvatting is te begrijpen en ook wel te verdedigen, vooral indien men zovele kunstwerken bezit, dat er een speciale afdeling mede gevormd kan worden. Is dit echter niet het geval, dan zou ik ze liever als een aparte groep in de historische afdeling opnemen.

Zijn deze kunstwerken door een vooraanstaand kunstenaar vervaardigd, die door het toenmalige stadsbestuur van elders is aangetrokken, dan wijst dit er op, dat de stad in de periode waarin zij ontstaan zijn een tijdperk van voorspoed beleefde. In een dergelijk geval vindt dus de macht en voorspoed van de stad zijn afspiegeling in de kunstwerken. Wanneer de makers in de stad zelve geboren zijn, dan zijn de kunstwerken van nog groter betekenis voor de geschiedenis van de stad. Ik denk bijv. aan de meer interessante dan mooie in de 16de eeuw ontstane schilderijen van Mechteld toe Boecop en Ernst Maler te Kampen.

In het algemeen wil de museumbeheerder de bezoeker tevens een inzicht geven in de manier waarop de stad bestuurd werd, of wel in het gildewezen, voorts in kerkelijke aangelegenheden en ten slotte in de wooncultuur. Dit alles zal bij het ontbreken van oorspronkelijke voorwerpen in vele gevallen onmogelijk zijn. Is het nu wenselijk met tekeningen, diorama's, maquettes, kopieën of afgietsels naar voorwerpen uit die periode, doch die het museum niet zelf in bezit heeft, deze leemten op te vullen? In het volgende wil ik trachten hierop een antwoord te geven.

Daar over het algemeen uit de jaren na 1500 het tot ons gekomen materiaal minder zeldzaam is, wordt het gemakkelijker een indruk te geven van de historie van de 16de eeuw tot aan onze dagen. De 2de helft van de 19de en de 20ste eeuw brengen nieuwe problemen mede; wat te kiezen, bijv. uit de tijd waarin wij leven? In ieder geval zal het voorwerp van „plastic” hier toe behoren. Een nieuw element, n.l. de foto, doet zijn intrede. Hoe wonderlijk het ook moge klinken, veel uit die laatste periode, dat van betekenis voor onze historische musea zou zijn, is reeds verloren gegaan.

Om het publiek een duidelijk beeld te geven

van de betekenis van deze voorwerpen uit het verleden dient het materiaal systematisch te worden tentoongesteld. De in 1928 van de hand van de heer Schuylenburg verschenen catalogus van het Centraal Museum te Utrecht geeft aan het slot onder het hoofd „Inhoud” een systematische indeling van de historische afdeling. Een indeling als deze zou, behoudens enkele aanvullingen en wijzigingen, als leidraad kunnen dienen voor een plaatselijk historisch museum. Ook aan de sociale en economische ontwikkeling van de plaats, waarvan de uitbeelding een vraagstuk op zichzelf is, vooral indien deze boeiend wil zijn, dient aandacht te worden besteed.

De aard van het voorwerp geeft aan in welke afdeling het dient te worden ondergebracht, al zal het voorkomen, dat sommige voorwerpen in meer dan een afdeling geplaatst zouden kunnen worden. Laat ik dat met een enkel voorbeeld aan de hand van de door de heer Schuylenburg gevolgde indeling duidelijk maken. Onder het hoofd „Armwezen — particuliere instellingen” worden naast afbeeldingen van gasthuizen ook bouwfragmenten opgenomen. Deze zouden echter ook in een afdeling „Bouwfragmenten” kunnen worden opgenomen, al is het theoretisch volkomen juist een bouwfragment, afkomstig van een gebouw voor liefdadigheid, hier te plaatsen. De moeilijkheden beginnen dus indien men een speciale afdeling aan bouwfragmenten zou willen wijden; men zou dan een afgietsel in de historische afdeling kunnen opstellen. Schuylenburgs indeling, voor de stad Utrecht gemaakt, zal in het algemeen gemakkelijk aangepast kunnen worden aan de eisen van een streekmuseum of provinciaal museum.

Geeft men aan de hand van de voorhanden voorwerpen, hoogstens met enkele reproducties aangevuld, dus op de manier waarop dit zo juist uiteen is gezet, een beeld van de historische ontwikkeling van een stad, dan is het slechts mogelijk, zoals U allen duidelijk zal zijn, een fragmentarisch beeld te geven. Dit zal ten gevolge hebben, dat U gebeurtenissen van allerlei aard, die van betekenis zijn geweest voor de plaats, niet in het museum zult aantreffen, omdat er geen voorwerpen van zijn overgebleven, terwijl men onbelangrijke feiten, die vroeger grote indruk hebben gemaakt, herhaaldelijk terugvindt. Ontelbare malen is bijv. de strijd van Bruté en Lekkerbeetje geschilderd; een treffen, dat van weinig historische betekenis is, doch dat als wapenfeit, waarbij van man tegen man gevochten werd op het romantische gemoed van onze

voorouders heeft gewerkt. Hoeveel historische gebeurtenissen zijn pas 10, 100, soms 300 jaar later uitgebeeld, zoals bijv. Burgemeester Van der Werff en de uitgehongerde Leidse bevolking, thans in twee verschillende versies in de Sleutelstad te aanschouwen. Schilderijen als deze hebben er toe bijgedragen om het grote publiek het beleg van Leiden en het ontzet op 3 oktober nooit te doen vergeten. Moeten nu schilderijen als deze in de historische afdeling tentoongesteld worden? Als een contemporaine uitbeelding van de gebeurtenis is het van weinig of geen betekenis; wel maakt het op talloze bezoekers een zo grote indruk, dat zij de gebeurtenis nimmer meer zullen vergeten. Bovendien moet men nooit vergeten, dat uit elke reconstructie, hetzij geschilderd of getekend, het karakter van de tijd spreekt; dit laatste is vooral zichtbaar in de uitgebeelde figuren. Als men in onze dagen een veldslag of een belegering, die vele eeuwen geleden heeft plaats gevonden, in beeld gaat brengen, zal deze weergave, daar men thans over het algemeen beter over het verleden is ingelicht dan in de 19de eeuw, zonder twijfel dichterbij de werkelijkheid staan; maar een interpretatie zal het blijven. Dit is ook het geval als men dit over 100 jaar zou willen doen, hoogstwaarschijnlijk is men dan nog beter ingelicht dan wij thans. Moet men het dan nalaten? Ik geloof, dat men het zeer summier moet doen, zonder pretentie. Zoals bijv. de heer Wassenbergh in het Fries Museum door de schilder D. Ozinga enkele gereconstrueerde praehistorische nederzettingen, zoals Ezinge, als achtergrond in enkele van zijn vitrines liet uitbeelden, is het naar mijn oordeel verantwoord. Maar men moet het aandurven een dergelijke uitbeelding door een nieuwe te vervangen als blijkt, dat ze tengevolge van nieuwe vondsten niet meer up to date zijn.

Maquettes of modellen van een gebouw of van een stad, ook al zijn het reconstructies, acht ik zeer nuttig. Op Madurodam in Den Haag staat een maquette van de Burcht op Oost-Voorne. Deze geeft het publiek een voortreffelijk beeld van een ronde burcht uit de 10de eeuw. Hetzelfde geldt voor de maquette van het kasteel te Wijk-bij-Duurstede of van de Romeinse tempel, die vroeger te Elst op de plaats van het huidige kerkgebouw gestaan moet hebben. In Engeland heeft men een nederzetting uit de vroege ijzertijd ter plaatse gereconstrueerd. Dergelijke reconstructies zijn m.i. veel beter te verdedigen, daar men zich hier uitsluitend tot de architec-

tuur bepaalde en veel objectiever in de uitbeelding kon zijn.

In het algemeen zou ik in een museum-(dus permanente)opstelling zo min mogelijk schilderijen of tekeningen, die geruime tijd later zijn ontstaan, dan de gebeurtenis heeft plaats gevonden, willen zien, op gevaar af van een onvolledig beeld van de gebeurtenissen te geven. Wanneer men een bepaald historisch feit toch ter kennis van het publiek wil brengen, waarom dan geen opschrift opgehangen waarin dit vermeld staat?

Maakt men een tentoonstelling van een speciaal onderwerp, zoals indertijd bijv. geschied is te Delft met de Vrede van Munster, dan is er m.i. geen bezwaar een kunstenaar een bepaalde belangrijke gebeurtenis te laten uitbeelden. Het spreekt vanzelf, dat deze dient te steunen op historische gegevens. Men moet er echter voor zorgen, dat het originele voorwerp hoofdzaak blijft. In het Historisch museum te Stockholm zag ik in 1948 een opstelling van de prehistorische afdeling, waarbij te veel foto's waren geëxposeerd; dit had tot gevolg, dat geen enkele bezoeker beseftte, dat Zweden buitengewoon rijk is aan voorhistorische vondsten.

In het Landesmuseum te Zürich zag ik deze zomer een afdeling in wording, gewijd aan de Romeinen. Deze was geheel didactisch ingesteld. Om het publiek duidelijk te maken waarvoor een bepaald bronzen of ijzeren werktuig werd gebruikt, waren deze van houten stelen voorzien. Men had bijv. een gedeelte van een Romeins vertrek gereconstrueerd; hier zag men een eenvoudige moderne kast van hout, waarin Romeins vaatwerk stond opgestapeld. Hoe leerzaam en in het bijzonder uit didactisch oogpunt interessant deze wijze van opstellen ook was, toch kwam bij mij de vraag op: gaat dit niet te ver.

Kort geleden zag ik in het Museum voor het Onderwijs te Den Haag een kleine verzameling vaatwerk; dit bleken kopieën te zijn naar aardewerk, dat ten tijde van Abraham in Mesopotamië werd gebruikt. De heer Van der Stigchel vertelde mij, dat dit was gekopieerd naar reproducties, en na van klei gedraaid te zijn in de oven was gebakken en vervolgens voorzover nodig gekleurd. Het grote voordeel van dergelijke kopieën is, dat ze, mits verantwoord vervaardigd, veel meer de werkelijkheid benaderen dan gips, dat steeds dood blijft.

Recapitulerende kom ik dan tot de volgende conclusies: Een permanente historische afdeling moet men zodanig met behulp van originelen

opbouwen, dat het publiek duidelijk het „Verhaal” kan volgen. Hierbij zonodig gebruik maken van maquettes, modellen, reconstructies en liefst niet te grote tekeningen of schilderijen met weinig figuren. De definitie, welke Dr. Van Gelder indertijd heeft gegeven, laat de vrijheid om verschillende richtingen in te slaan. Alvoers men een historische afdeling reorganiseert of opbouwt diene men zich ter dege af te vragen: wat kan het beste gegeven worden. Men dient zich voor ogen te houden, dat het nodig is zijn museum systematisch in te delen en het materiaal op overzichtelijke en esthetisch verantwoorde wijze op te stellen.

Ik hoop, dat deze museumdag, gewijd aan de historie in het museum, ertoe moge leiden, dat de museumdirecteuren die dergelijke verzamelingen onder hun beheer hebben, zich beraden zullen op welke manier ze hun collecties het beste kunnen tentoonstellen.

De heer LUNSINGH SCHEURLEER wijst er vervolgens op, dat de beide tentoonstellingen, die thans in De Lakenhal zijn te bezichtigen, n.l. „Wie was Rembrandt” en „Museumrichting sedert 1945” voor circulatie beschikbaar zijn.

Bij de hierop volgende discussie brengt PROF. DR. A. W. BYVANCK naar voren, dat de meeste historische musea hun ontstaan danken aan toevallig bijeengekomen voorwerpen, waarmede het vaak moeilijk is een museumverzameling samen te stellen. Hij vertelt dat vroeger in het Haagse gemeente museum, o.m. een aquarel van een vink met twee koppen was tentoongesteld als curiositeit. Voor een historisch museum is het bovenal belangrijk wat men als bijschriften zal geven en hoe deze worden aangebracht. Hij herinnert zich dat er zich in Utrecht vroeger een zaal bevond, waarvan de wanden geheel met voorwerpen bezet waren, terwijl de bijschriften op ooghoogte waren aangebracht en met banden met het bijbehorende voorwerp waren verbonden. Ook is het nodig dat de bijschriften juist zijn en niet tendentiens, zoals in Greenwich waar men de mededeling kon aantreffen (in 1950) dat De Ruyter de Vierdaagse Zeeslag won „more by luck than by skill”.

DR. MR. DUPARC was hierop niet te diep ingegaan, omdat men geen algemene richtlijnen voor bijschriften kan geven. Ook de esthetische factor is hierbij van belang, doch deze hangt tevens samen met gebouw en voorwerpen. Hij vond de voorlichting in Greenwich (in 1955) nogal ob-

jectief. Een museum moet geen geschiedenisboek zijn, want men leest toch niet alles. De heer COX deelt mede, dat het geïncrimineerde bijschrift over De Ruyter in 1953 nog aanwezig was.

DR. P. H. POTT wijst op de zucht van de bezoeker om te participeren in de geschiedenis. Men wil zich verplaatsen in het verleden, en dingen terugzien uit de tijd van onze voorouders, alsmede de bekende voorwerpen uit het museum. DR. MR. DUPARC zegt, dat het doel der historische musea in het Rapport van de museumcommissie was omschreven als: bijbrengen van kennis en liefde voor de historie. Thans tracht men een beeld te doen vormen van en begrip aan te kweken voor het verleden. Men kan niet aan alle wensen tegelijk tegemoet komen. Vroeger kwam men misschien aan de door Dr. Pott genoemde wensen wat beter tegemoet dan thans. Het is ook hierom gewenst de opstelling van tijd tot tijd te veranderen.

MEJ. P. BEYDALS wijst erop, dat voor de musea het publiek toch wel belangrijk is, vooral om hun aantal. Lang niet iedereen is vatbaar voor uitleg en demonstratie; men moet niet de indruk krijgen dat men iets moet leren. Ook het moment waarop iets wordt getoond is van belang; soms is een onderwerp tijdelijk in de belangstelling getrokken, en dan moet men hiervan gebruik maken. Een didactische afdeling trekt weinig vrijwillige bezoekers. Soms krijgt men echter veel bezoekers zonder dat men begrijpt waarom; zo trekt het kogelgat in het Prinsenhof te Delft altijd vele belangstellenden.

DR. H. E. VAN GELDER vindt het toch wel wenselijk dat het publiek wat leert, desnoods van een kogelgat. Hij bespreekt voorts de grens van het historisch museum in de tijd; naar onderen wordt deze vrij vaak uitgebreid, naar boven, naar het heden toe, echter veelal te weinig. Er gebeurt in onze tijd zoveel waarvan de voorwerpen verdwijnen; men moet meer vastleggen in maquettes, statistieken enz.

De heer A. RODENBURG meent dat hierbij aan de eisen der aethetica niet steeds is te voldoen, daar onze gebruiksvoorwerpen vaak lelijk zijn.

DR. VAN LUTTERVELT zegt, dat behalve de aethetica ook de ethica van belang is.

JHR. D. C. RÖELL vraagt, hoe men zich in de toekomst de verhouding denkt tussen het Nederlands geschiedkundig museum en het historisch scheepvaart museum. Dr. Van Luttervelt meent, dat het scheepvaartmuseum zich vooral tot de technische ontwikkeling van de scheepvaart zal moeten bepalen. De vele scheepsmodellen in het

Rijksmuseum laten zich wel over de beide instellingen verdelen. Een en ander zal geregeld worden als bruiklenen op lange termijn, zodat bij verandering van inzicht of opstelling er veranderingen kunnen worden aangebracht.

PROF. DR. T. S. JANSMA waarschuwt voor overmatig gebruik van modellen en maquettes, omdat de historische sensatie erbij ontbreekt. Een uitzondering maakt hij bijvoorbeeld voor de oude stad Rotterdam.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER is het hier wel mee eens. Er zijn echter bepaalde gevallen waarin een maquette van een oude toestand zeer verhelderend werkt om een tegenwoordige situatie te begrijpen, zo bijvoorbeeld het kasteel Wijk-bij-Duurstede en het kasteel Brederode. Naast de maquette is veelal nog een serie plattegronden gewenst. De maquette is ech-

ter voornamelijk van belang op de plaats, waar het desbetreffende gebouw gestaan heeft. Ook moeten de beschikbare gegevens voldoende betrouwbaar zijn, om een maquette mee te kunnen vervaardigen.

De heer M. J. MOL vraagt, of het niet wenselijk is de invloed van het landschap op de historie in beeld te brengen.

DR. VAN LUTTERVELT zegt, dat dit in „nieuwe landen” gemakkelijker is dan bij ons; in Nederland zou zo iets misschien in de streekmusea kunnen worden gerealiseerd.

Hierna sluit de voorzitter de vergadering onder dankzegging aan de gastheer. De bijeenkomst werd door 87 leden en 12 gasten bijgewoond.

DR. H. C. BLÖTFE, *Secretaris*

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties, die in het Nieuwsbulletin 6de S. 8 (1955) kol. *205 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

AMSTERDAM, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek* (v/h Museum van den Arbeid), Jvsl. 1955.
 —, *Het Toneel-Museum*, Jvsl. 1955.
 —, *Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1954 en 1955.
 ASSEN, *Provinciaal Museum van Drenthe*, Jvsl. 1954.
 BOLSWARD, *Stichting Bolswards Historie*, Jvsl. 1955.
 BREDA, *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie*, Jvsl. 1955.
 DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1954.
 DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1955-1956.
 DORDRECHT, *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1954, 1955.
 DRACHTEN, *Oudheidkamer Smallingerland*, Jvsl. 1954-1955.
 ENSCHEDE, *Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1954.
 'S-GRAVENHAGE, *Dienst voor Schone Kunsten der Gemeente 's-Gravenhage*, Jvsl. 1954.
 —, *Internationaal Perstmuseum*, Jvsl. 1954.
 —, *Museum voor het Onderwijs*, Jvsl. 1955.

—, *Oranje Nassau Museum*, Jvsl. 1955.
 —, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1955.
 GRONINGEN, *Museum van Oudbeden*, Jvsl. 1951-1954.
 —, *Gronings Schoolmuseum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1955.
 HAARLEM, *Gemeentelijke Musea*, Jvsl. 1955.
 DEN HELDER, *Museum Den Helder*, Jvsl. 1950-1955.
 LEEUWARDEN, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1955.
 —, *Fries Museum*, Jvsl. 1955.
 LEIDEN, *Nederlandsch Leger- en Wapenmuseum*, Jvsl. 1955.
 —, *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*, Jvsl. 1954.
 NOORDOOSTPOLDER, *Oudheidkundig Museum voor het Zuiderzeegebied*, Jvsl. 1955.
 ROTTERDAM, *Museum Boymans*, Jvsl. 1953, 1954.
 RIJNSBURG, *Het Spinozahuis*, Jvsl. 1954-1955.
 RIJSWIJK, *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.*, Jvsl. 1955.
 SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1955.
 UTRECHT, *Universiteitsmuseum*, Jvsl. 1955-1956.
 VLISSINGEN, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1954, 1955.
 ZAANDIJK, *Zaanlandse Oudheidkamer*, Jvsl. 1954-1955.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*.
Het boek in Rembrandts tijd -21 nov.
- *Kunstzaal Magdalene Sotbman*, (N.Z. Voor-
burgwal) John Piper -29 nov.
- *Stedelijk Museum*. Grafische technieken (di-
dactische tentoonstelling) -eind dec.
- Aquarellen van J. G. Jordens -4 dec.
- Liga Nieuw Beelden -2 dec.
- A. C. Willink -7 dec.
- *Tropenmuseum*. „5000 jaar schrift en schrij-
ver” 10 dec.-15 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Schilders van het galante
tijdperk (verzameling 18de eeuw uit het
Rijksmuseum Amsterdam) -9 dec.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Herdenkingstentoon-
stelling Jacob en Abraham van Strij -25 nov.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Nieuwe aan-
winsten 1954-'56 -10 dec.

EMMELOORD

- *Beurszaal*. Wie was Rembrandt? 17-23 nov.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Hedendaagse Bel-
gische Landschapschilders -10 dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Galerie Loujtzky*. „Kunst van onze tijd”
(Prins Mauritsplein 21). André Petroff
-17 nov.
- *Gemeentemuseum*. Van jaar tot jaar, van
boek tot boek. Hoogtepunten uit 50 jaar Ne-
derlandse letterkunde 1905-1955 -9 dec.
- Facetten II. Werk van hedendaagse Belgische
en Nederlandse schilders -13 jan.
- 50 best verzorgde boeken van het jaar
25 nov.-12 dec.
- Matthieu Wiegman 30 nov.-20 jan.
- *Haagse Kunstkring* (Korte Vijverberg 7).
Werken van Baron I. Opsomer en van Jan
Sluijters -17 nov.
- *Museum voor het Onderwijs*. Aardewerk
-eind 1956
- Zeevaart -eind 1956
- *Vrije Academie van Beeldende Kunsten*

(Hoefkade 101). Werk van leerlingen van
het Nationaal Hoger Instituut voor Schone
Kunsten te Antwerpen -1 dec.

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden voor Provincie en
Stad Groningen*. Wie was Rembrandt?
24 nov.-10 dec.
- Collecties Duintjer en Kraus -16 dec.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kam-
perlaan). Werk van leden Genootschap
„Kunst zij ons doel”. Werkd. 10-12.30,
13.30-17 -3 dec.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabant Museum*. De stille
glans der gouden eeuw -3 dec.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Herden-
kings-tentoonstelling Willem Bilderdijk
-26 nov.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst
en Oudheden. Bonnefantien*. Schilderijen van
Jhr. Robert Graafland -25 nov.

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam*. Bronzen vaatwerk
-6 jan.
- *Waaggebouw*. Pincet en penseel -19 nov.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Hol-
bewoners, stapelbouwers en Nomaden
-eind nov.
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan
18c). Schilderijen en grafiek van N. Wijn-
berg -19 nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Tentoonstelling werken
door Gisele van Waterschoot van der Gracht
-17 dec.
- *Utrechts Universiteitsmuseum*. „300 jaar
Utrechtse Pharmacoepie” 17 nov.-2 dec.

VLAARDINGEN

- *Stadhuis*. Oude schilderijen -20 nov.

MEDEDELINGEN

HOORN, WESTFRIES MUSEUM

Het Westfries Museum te Hoorn zal wegens restauratiewerkzaamheden aan het gebouw voor het publiek gesloten zijn van 1 oktober 1956-1 april 1957.

LEIDEN, RIJKSMUSEUM VAN GEOLOGIE EN MINERALOGIE

In dit museum zijn de volgende nieuwe afdelingen geopend:
250 jaar geschiedenis van Nederland (in het vorige nr. abusievelijk opgenomen in de tentoonstellingsagenda onder Amsterdam).
Geschiedenis van het leven op aarde.
Keurcollectie edelstenen en halfedelstenen.

OUDHEIDKUNDIGE FILMSTROOK

Bij de firma Fibo te Zeist is een uitstekend geslaagde kleurenfilmstrook verschenen, die betrekking heeft op de prehistorie en bedoeld is voor het onderwijs op de lagere school.

De film werd samengesteld met medewerking van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

IN MEMORIAM

MGR. DR. P. J. M. VAN GILS

† 11 april 1956

Van Gils was een typisch voorbeeld van een encyclopaedische geest, een vertegenwoordiger van het verdwijnend soort der „uomini universali” op het weidse terrein der historische belangstelling. Onze tijd van doorgevoerde specialiteit kent hen niet meer, weet zelfs voor deze laatste vertegenwoordigers van het humanisme ternauwernood de waardering op te brengen, die hen rechtens toekomt. Is hun wetenschap „meer breed dan diep”, zoals de dooddoener luidt, deze breedheid van weten, die universaliteit van kennis, is iets, dat juist in onze tijd maar al te vaak pijnlijk gemist wordt, nu de wetenschapsbeoefenaar zich angstvallig pleegt te verschansen binnen de enge wanden van zijn specialisatie. Hier past geen afwegen van kwaliteit tegen kwantiteit, omdat juist de kwaliteit van het brede weten dezer „geleerden” in de ware zin van de term, van uitstekenden huize was.

Petrus Joseph Maria van Gils was op 10 januari 1869 in het Brabantse Waalwijk geboren uit een geslacht van apothekers en medici, dat ook theologen en zelfs een hoogleraar, Anthonius van Gils, de in zijn tijd zozeer befaamde „primus van Leuven”, onder zijn leden telde. Na zijn voorbereidende studies te Katwijk en Rolduc bezocht hij het Groot Seminarie te Roermond, waarna hij in 1893 de priesterwijding ontving. Van 1893 tot 1899 studeerde hij klassieke letteren aan de Amsterdamse Universiteit en promoveerde er in 1902 op het proefschrift: *Quaestiones Euphemerae*. Gedurende 15 jaren was hij als leraar te Rolduc werkzaam. In 1917 werd hij de eerste Bisschoppelijke Inspecteur van het R.K. Lager Onderwijs in het Roermondse Diocees en later tevens Voorzitter van de R.K. Schoolraad in Nederland, terwijl het aantal door hem vervulde bestuursfuncties van velerlei culturele verenigingen in de loop der jaren grenzen ging aan het ontelbare. Hij was er even actief als overal elders: men zag hem op iedere vergadering en zelden zal er een zijn voorgekomen, waar hij niet zijn aandeel in de discussie opeiste.

Zijn werkzame contacten met de oudheidkunde waren veelvuldig. De historische omgeving van „zijn” Rolduc boeide hem — hoe kan het an-

ders? — uitermate: de talrijke voordrachten en gesprekken over de *Catalogus Rodensis* en over de *Annales Rodenses*, zijn studies over de dochterkloosters van het Oude Roda, bleven er de voortdurende bewijzen van. Zijn rusteloze, haast legendarische alomtegenwoordigheid verhinderde hem tot een synthetisch geheel te komen, maar deze alomtegenwoordigheid bracht hem weer in aanraking met talrijke oudheidkundige problemen, die hij dan met ontwapenende kordaatheid aan hem bekende vaklieden ter oplossing doorschoof. Hij wist, als hij kostbare waarden in het geding zag, een uitermate scherpe pen te voeren en zijn tegenstanders inderdaad „te lijf” te gaan, niet uit persoonlijke, ijdele, Rechthaberei, maar om de zaak, die hem ter harte ging.

Meer dan een halve eeuw was hij lid van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Vooral in zijn hoedanigheid van ondervoorzitter (sinds 1934) ijverde hij met de hem eigen vasthoudendheid voor de uitbreiding daarvan. Mede hierdoor werd het ledental op ongekende wijze opgevoerd, waardoor de aard van het Genootschap, van oudsher een niet te uitgebreide groep van ware *dilettanti*, die elk afzonderlijk actief deel namen aan de gezamenlijke activiteit, vrij grondig veranderde, wjl de kwaliteit het hier inderdaad ging verliezen van de kwantiteit. Van een groep door benoeming aangevulde liefhebbers der gewestelijke geschiedenis en oudheidkunde werd het Genootschap een vereniging met meer dan duizend leden. Het zou niet juist zijn Dr. Van Gils als enige auctor intellectualis van deze wezensverandering aan te zien of zelfs hem in deze een verwijt te maken. Hij streefde er slechts naar de waardering voor en de kennis van Limburgs historische rijkdom in zo breed mogelijke zin gemeengoed te maken van een zo ruim mogelijke kring. Al is dan wellicht iets van het oorspronkelijke karakter van het Genootschap verloren gegaan — en een verlies is dit zeker — toch is wellicht juist hierdoor het vitale voortbestaan van het Genootschap in deze tijd verzekerd.

Er ging dan ook geen vergadering voorbij of Van Gils beklom, zijn bril op het voorhoofd ge-

schoven, het spreekgestoelte om aan te dringen op ledenwerving. Het was er niet zijn enige oratorische activiteit. Liet een spreker verstek gaan, Van Gils verving hem onvoorbereid en wist de vergadering niet slechts bezig te houden, maar zijn mededelingen, capita selecta uit zijn universele kennis, waren het aanhoren waard. Waagde hij zich daarbij wel eens op glad ijs, dan wist hij zijn onzekerheid met zoveel beminnelijke charme te camoufleren, dat niemand het van zich kon verkrijgen hem tegen te spreken of te corrigeren.

Deze markante persoonlijkheid, die in zijn latere jaren te Roermond een kamer bewoonde, die permanent het aspect had van een verhuizend antiquariaat, is moeilijk uit de kring der Nederlandse en speciaal der Limburgse beaux-espirts weg te denken. Hij laat er een leemte na en allen, die hem kenden en waardeerden, missen hem. Voor deze weinig „stille werker”, wiens verdiensten op zoveel terreinen der wetenschappelijke en sociale activiteit gelegen waren, is dit een blijvende posthume hulde.

J. J. M. TIMMERS

H. T. BUISKOOL

Op 7 mei 1956 overleed te Emmen na een langdurig lijden in de ouderdom van 74 jaar de heer Hendericus Tebbe Buiskool, conservator van de Oudheidkamer De Hondsrug aldaar. Met hem is een groot kenner en beschrijver van de Drentse folklore en geschiedenis van Zuid-Oost-Drenthe heengegaan. Zijn interesse ging bovenal uit naar de prehistorie, historie en folklore van het gewest. Grote veranderingen vooral met betrekking tot de opkomst van de veenkoloniale dorpen in de Gemeente Emmen, hadden zich in de laatste eeuw hier voorgedaan. Hij heeft dat voor een groot deel zelf meegemaakt en tevens veel van anderen daarover gehoord. Buiskool met zijn fijne, vaak humoristische kijk op mensen en omstandigheden en met zijn liefde voor de geschiedenis der streek was de juiste man om veel ervan in geschriften vast te leggen met een staat van bijzonderheden, die men anders niet meer zou weten.

Buiskool was de eigenlijke grondlegger van de

oudheidkamer De Hondsrug te Emmen, die op 11 mei 1935 officieel werd geopend. Veel is door zijn toedoen bewaard gebleven van wat veenaftgravingen en ontginningen opleverden aan prehistorische vondsten uit dit daaraan zo rijke gebied en eveneens aan oude gebruiksvorwerpen uit de boerencultuur. Hij voelde zich zeer verbonden aan dit werk en met veel kennis en geduld, toewijding en enthousiasme kon hij belangstellenden rondleiden en inlichten. Nooit was hem dit teveel en met zijn innemende glimlach was hij altijd weer bereid op boeiende wijze daarvan te vertellen.

Hij was ook de stuwende kracht op het gebied van de folklore; Buiskool ijverde voor het instandhouden van bepaalde gebruiken zoals palmpasen, paasvuren, volksdansen enz.

Door de Regering werden de verdiensten van Buiskool erkend door zijn benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

K. B. KLUIVING

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

NOV.-DEC. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

RESTAURATIE VAN OUDHEIDKUNDIGE VOORWERPEN

In de afgelopen maand werden op het laboratorium van de R.O.B. te Amersfoort gereinigd, gerestaureerd en geconserveerd voor:

Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen: enige Merovingische bronzen beslagstukken, waarvan een gesp met toebehoren op een leren riem gemonteerd kon worden.

Gemeentemuseum te Arnhem: enige bronzen en

zilveren voorwerpen, waaronder lepels, armbanden, beslagstukken, gespen en een schijffibula. Alles uit de Romeinse en Merovingische tijd.

Museum Flebite te Amersfoort: een bronstijd-

zwaard en Romeinse en Merovingische bronzen voorwerpen, waaronder een gesp en diverse fibulae.

De boven genoemde voorwerpen zijn geregistreerd in de centrale documentatie van de R.O.B.

DRENTE

Beilen. Op de Emelang werd een Saksische hutkom onderzocht. Deze was omgeven door een laag wallepje en vertoonde verder als merkwaardigheid een standspoor. Duidelijk was te zien, dat hierin verticaal naast elkaar geplaatste planken hadden gestaan, welke de wand vormden. In de hutkom werd een haard aangetroffen. Scherven waren niet talrijk; vermelding verdienen fragmenten van een fraai glazen schaalje. *B.A.I., Groningen.*

Vledder. Het onderzoek van de in het vorige „Archeologisch Nieuws” genoemde, langwerpige grafheuvel op de Eeze werd beëindigd. In het centrum zijn waarschijnlijk twee graven reeds vroeger vermeld. De vondsten hieruit zijn in de losse grond terecht gekomen. Van het vuurstenen bijtje, een geretoucheerd vuurstenen mes en de strijdhamer is het wel waarschijnlijk, dat deze behoord hebben tot het oudste graf (bekercultuur). De te verwachten beker werd niet aangetroffen. Het bij dit graf behorende standspoor werd gevonden. Een fraaie vuurstenen dolk van noordelijk type is wellicht een grafgift geweest in het hoofdgraf van de tweede periode, een heuvel met vrij duidelijke plagenstructuur.

Een tweetal nabijzettingen leverde geen vondsten op. Wel werd nog een zeer groot bekergraf aangetroffen, dat door een laag afzonderlijk heuveltje was overdekt. Dit graf bevatte een fraaie, vroege touwbeker en twee vuurstenen bijlen.

Door gezamenlijke ophoging van de twee neolithische heuveltjes is de langwerpige bronstijdheuvel ontstaan. In het heuvellichaam kwamen enkele scherven van bronstijdaardewerk voor de dag, benevens enkele neolithische en mesolithische vuurstenen werktuigjes en afslagen. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Arnhem. In de Broekstraat werd bij graafwerk een middeleeuwse ijzeren sleutel gevonden. Tijdens sloopwerk aan de Langestraat bij de Achteroversteeg kwam een gedeelte van de vermoedelijk 15de eeuwse stadsmuur te voorschijn.

Bij opruimingswerkzaamheden in de Oeverstraat werden scherven uit de 14de tot de 18de eeuw gevonden.

Een nadere bestudering door de heer J. G. N. Renaud van de sedert 1950 verzamelde bodemvondsten bracht aan het licht, dat zich hierbij een groot fragment van een schotel van Frans aardewerk bevindt, versierd met een bloemmotief in gravitto-techniek. Dit voor ons land vrij zeldzaam stuk uit de 15de eeuw is afkomstig uit de Nieuwstraat. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Driel. Aan de Elster Grintweg is enige jaren voor de tweede wereldoorlog een gouden halve reaal van Philips II (titel Hertog van Gelderland) op een akker opgehaapt. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ede. In 1951 is door een leerlinge van de neutrale school bij de Zwarteweg een neolithische pijlpunt met ronde basis gevonden.

Ongeveer 25 jaar geleden is bij de Hane-pauw een zgn. strijdhamer van diabaas te voorschijn gekomen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ellecom. Op Avegoor is bij graafwerkzaamheden een bronzen kokerbijl gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ermelo. In 1952 is in een zandverstuiving op de heide tussen Elspeet en Vierhouten een vuurstenen sikkkel gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Huissen. In de zomer van 1956 werd uit de Rijn bij Huissen een hamerbijl van lydiet, van uitzonderlijke vorm opgebaggerd. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Lienden. In de Marschpolder werd bij graafwerk een hals van een Romeinse, gladwandige dikke amphoor gevonden op ± 1 m diepte. Op 4 m diepte kwam een aantal eiken stammen aan het licht. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Rheden. Op de Postbank werd de aanwezigheid van een ijzerslakkenhoop geconstateerd. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Winterswijk. In 1937 is in de omgeving van Winterswijk een sterk verweerde basaltstenen hamerbijl gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

UTRECHT

Houten. Bij graafwerk op de Brunk ten zuiden van de kerk te Houten is men gestoten op een muur, die blijkbaar deel uitmaakt van de voormalige kerkhofmuur. De fundering be-

staat uit secundair verwerkte tufsteen; de opbouw, voorzover nog bewaard, uit baksteen van verschillende maten, zowel 13de eeuws als laat 15de eeuws. De vaste grond, bestaande uit rivierzand, ligt ongeveer 1.80 m beneden het huidige straatpeil en is bedekt met een pakket onleesbare zwarte grond, vermengd met puin van laat-middeleeuws karakter. De muur is niet op het vaste zand gefundeerd, doch in de opgehoogde aarde. Ten oosten van de kerk is de muur nog aanwezig. Op de oudste kadastrale kaart schijnt deze te zijn aangegeven als grenslijn tussen kerkelijk en gemeentelijk gebied. Romeinse vondsten werden niet aangetroffen, wel laat-middeleeuwse, w.o. twee Siegburgse kruikjes. *R.O.B., Amersfoort.*

Zuilen. Het door de heer W. Stooker te Utrecht aangevangen en met medewerking van de R.O.B. voortgezette onderzoek naar de overblijfselen van het voormalige Cisterciënser klooster Mariëndaal leidde tot het vrijleggen van de oostelijke sluiting van de kloosterkerk. Deze fundamenten zijn geheel uit kloostermoppen van zeer groot formaat ($32 \times 16 \times 8$ cm) gebouwd. Het koor is half rond gesloten geweest. Aan de noordzijde van het koor zijn voorts resten van een pandhof en een traptoren te voorschijn gekomen, deels uit een andere steensoort gemetseld dan de kloosterkerk en van een jongere datum. Het ligt in de bedoeling het onderzoek voort te zetten, totdat de gehele plattegrond van het omstreeks 1245 door de kanunnik Theodorus de Kovelwaet gestichte convent is vastgesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Haarlem. Bij de onderzoekingen, welke in de afgelopen maanden in en bij het stadhuis te Haarlem plaatsvonden, is thans de noordwestelijke hoek van de voormalige kloosterkerk aan het licht gekomen, alsmede een groot gedeelte van de op deze hoek aansluitende, in zuidelijke richting lopende, kerkhofmuur. In de sleuven, welke gegraven werden in de zgn. Pandtuin, wezen de profielen erop, dat zich hier vermoedelijk een vrij grote put bevonden heeft, mogelijk een zgn. brandput. *R.O.B., Amersfoort.*

Weesp. Ten behoeve van de aanleg van een kelder voor de centrale verwarming in de Ned. Herv. kerk zijn gedeelten van het koor en het middenschip tot ± 2 m diep ontgraven. De fundamenten van het tussen 1429 en 1462

op de plaats van een oudere kerk opgetrokken tegenwoordige gebouw gaan dieper dan het niveau van de kelder. Van overblijfselen van een oudere kerk werd niets aangetroffen. Toch moet deze er geweest zijn getuige de nog bestaande tufstenen westtoren. Men zal deze oudere kerk ten westen van de kruising moeten zoeken. In het koor zijn op 2 m diepte de resten aanwezig van tenminste twee bakstenen grafkelders, die de indruk maken in de 17de eeuw te zijn afgebroken en volgestort. Op de bodem van deze kelders bevinden zich stenen richels, waarop resten van doodkisten en doodsbeenderen. De grafkelders hebben blijkbaar geen plaveisel gehad. De ene, ongeveer in de as van het koor, is 2 m lang en 1 m breed; de andere ten zuiden daarvan en aan de eerste grenzende heeft een lengte van 2.20 m en een breedte van 1.10 m. De gebezigde steensoort wijst op de 15de eeuw. Enige tijd geleden heeft men in het schip enig paalwerk gevonden, alsmede een zeer zware, rood-zandstenen zerk. Ten gevolge van het feit, dat deze vondsten niet in situ zijn gelaten, kon de betekenis ervan niet meer worden nagegaan. Het paalwerk schijnt in verband te hebben gestaan met de fundering van een van de kruisingspijlers; de zerk lag horizontaal tegen de fundering van het koorhek op 2 m diepte. Volgens mededeling zijn de muren van de kerk gebouwd op dicht bij elkaar geplaatste ingeheid elzenstammetjes. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Leiden. In de Boshuizerpolder werd een onderzoek ingesteld naar een nederzetting uit de tijd rond het begin der jaartelling. Ten gevolge van de hoge grondwaterstand was het niet mogelijk om vast te stellen van welke aard de bewoning is geweest. Er zijn alleen tal van scherven en beenderen verzameld. De ligging in het profiel toonde aan, dat de omstandigheden tijdens de bewoning al buitengewoon nat moeten zijn geweest.

ZEELAND

Baarland. Ten gevolge van ruilverkavelingswerkzaamheden is de vroegere kerkstede Bakendorpe geheel verdwenen. Ook de oude kerkhofgracht werd dichtgeworpen, met als gevolg, dat de oorspronkelijke situatie niet meer teruggevonden kon worden. Enkele schedels konden worden bijeengelezen ten

behoefte van antropologisch onderzoek. In de nog niet verdwenen noordelijke strook van het kerkerrein konden enkele skeletten systematisch worden ontgraven. Op deze plaats bevond zich een gedeelte van de fundering, echter te gering om er conclusies aan te kunnen verbinden. Het fundament bestond uit een voeting van kloostermoppen, mogelijk het restant van een steunbeer. *R.O.B., Amersfoort.*

Reneste. Bij het egaliseren van de omgeving van het slot Moermont was de dragline gestoten op een fundering van grote moppen. Aangezien het terrein gereed gemaakt moet worden voor beplanting werd, met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst, een aanvang gemaakt met een onderzoek. Het bewuste terrein grenst aan de noordelijke gracht van het kasteel Moermont. Reeds kon worden vastgesteld, dat ter plaatse van aan het licht gekomen funderingen de burcht heeft gelegen, die na het beleg door Wolfert van Borssele gesloopt is. De tot nu toe blootgelegde funderingen wijzen op een ronde burcht van vrij grote omvang. Het muurwerk is zeer ongelijk weggebroken. De hoge waterstand maakt het onderzoek van de diep gelegen gedeelten uitermate moeilijk. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Etten. Op de scheiding van koor en schip van de 18de eeuwse, op een ouder fundament opgetrokken Ned. Herv. kerk bevindt zich een grafkelder. Het is te betreuren, dat deze kelder opengehakt is in het overdekkende tongewelf, aangezien een zerk met het opschrift OSTIUM MONUMENTI slechts opgelicht had behoeven te worden om de toegangstrap te bereiken. De grafkelder is opgemetseld uit kleine gele steentjes en bevindt zich nog in uitstekende staat, zij het dan ook, dat een paar centimeter hoog laagje grondwater de bodem bedekt. De inhoud van de kelder bleek geheel gestoord te zijn. De kisten moeten oorspronkelijk op stenen rollagen hebben gerust, waardoor zij vrij stonden van de keldervloer. Lengte van de kelder \pm 4 m, breedte 2 m, kruinhoogte van het tongewelf ongeveer 2 m. *R.O.B., Amersfoort.*

Heusden. Bij het graven van een verwarmingskelder in de consistoriekamer van de Ned. Herv. kerk te Heusden werd onder de houten vloer een vloer van rode plavuizen aangetroffen en 20 cm onder deze een derde vloer van Naamse steen. De stenen van deze laatste zijn

door een felle brand kennelijk gebarsten. Onder de vloer van Naamse steen werd in de noord-westelijke hoek van het vertrek, dat eigenlijk een vertimmerde zijkapel is, een bronzen kerkklok gevonden, die zich rechtstandig in de grond bevond en geheel gaaf aan de oppervlakte kon worden gebracht. De hoogte van de klok bedraagt 43 cm, de randdiameter 55 cm. Het in Romeinse uncialen aangebrachte randschrift luidt: MARIA:M: CCC:XXXIII. Vermoedelijk is de klok bij de godsdienstige troebelen van 1578 en 1579 verborgen. *R.O.B., Amersfoort.*

Nederhemert. In verband met de restauratie van de Ned. Herv. kerk werd in het koor een klein onderzoek ingesteld. Hierbij is gebleken, dat de triomfboog gefundeerd is op een muur, waarin secundair verwerkte tuf is opgenomen. De triomfboog zelf maakt de indruk tegelijk met het laat-gotische koor te zijn opgetrokken. De fundering van de zuidelijke schipmuur werd op het punt van de aansluiting met het koor zo diep mogelijk blootgelegd. De onderkant van de fundering was op 3.50 m beneden de kerkvloer nog niet te bereiken. De fundering bestaat uit baksteen van verschillende maten, zowel kloostermoppen van het grootste type als baksteen, die overeenkomt met het bouw materiaal, dat is gebruikt bij het herstel van de kerk in 1633. Er viel een bouwnaad te bespeuren tussen schip en koormuur. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. Bij het voortgezette onderzoek op het thermenterrein is gebleken dat ten oosten van het Romeinse badhuis een gebouw heeft bestaan ter grootte van 10 x 11.50 m. Tot de bijzondere vondsten behoren diverse ijzeren voorwerpen (o.a. een sleutel), fragmenten van bronzen vaatwerk en een in de bovengrond aangetroffen munt van keizer Constans II, geslagen te Carthago in de jaren 659-668. Ten zuiden van de thermen is een met hout beklede kalkkuil ontdekt. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Met de zeer gewaardeerde medewerking van het gemeentebestuur van Maastricht is thans een aanvang gemaakt met het onderzoek van de terreinen aan de Grote Stokstraat. Het onderzoek zal gelijke tred houden met de panden, die gerestaureerd worden. *R.O.B., Amersfoort.*

RESTAURATIE-NIEUWS

NOV.-DEC. 1956

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Sneek. Kleinzand 36. Eenvoudige rechtafgedekte gevel. Restauratie, waarbij o.a. de roede-verdeling werd verbeterd, voltooid. Arch.: J. D. van der Molen te Sneek.

DRENTE

Sleen. Herv. kerk, uit het eind van de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw, drastisch gerestaureerd in 1882-83 door C. H. Peters. Rest. van de toren begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSSSEL

Deventer. Muurtoren aan de Welle („de Grot”), uit de 15de eeuw. Rest. begonnen. Arch.bur. Knuttel te Deventer.

Hasselt. Herv. kerk, in hoofdzaak uit de 15de eeuw. Rest. der westgevels begonnen; de toren is reeds geruime tijd onder handen. Arch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

GELDERLAND

Ophemert. Herv. kerk, waarvan voor enkele jaren het 16de eeuwse koor werd gerestaureerd en het schip van 1858 door een nieuw werd vervangen. Rest. van de laatmiddeleeuwse toren begonnen. Arch.: H. Korswagen te Driebergen en Ir. N. J. Kruizinga te Rijswijk.

UTRECHT

Amersfoort. Hof 9. De storende winkelingang op de hoek van de Lavendelstraat werd vervangen door een in de as van de 17de eeuwse Hofgevel. Het pand eindigt aan de achterzijde op een herstelde, eigenlijk bij het volgende huis behorende gotische trapgevel. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— Muurhuizen 11-13-15. Bij de juist voltooide restauratie van de achtergevels zijn enige storende uitbouwen verwijderd en enige vensters in de oude vorm terug gebracht. De voorgevels waren reeds eerder gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— Muurhuizen 201, St. Josephsgesticht. Rest. van het torentje voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— St. Rochuskapel, een laatgotisch bouw-

werk, vermoedelijk uit 1507. Rest. begonnen. Arch.: M. Baron van Hardenbroek te Amersfoort.

Breukelen. Huis Gunterstein. Rest. van het laat-17de eeuwse wandtapijt begonnen door J. Welbooren te 's-Gravenhage.

Utrecht. Geertekerk (Remonstrants). Tot 1954 stonden van de in de 13de eeuw gestichte en sindsdien vele malen verbouwde kerk nog slechts opgaande muurwerk en de mogelijk laat-13de eeuwse toren. Het gebouw had oorspronkelijk de breedte van het tegenwoordige middenschip. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat men in de 13de eeuw een zo breed éénbeukig gebouw zou hebben opgetrokken; nergens evenwel werden sporen gevonden, die op een onderverdeling in beuken zouden kunnen wijzen. Van de binnenordonnantie van de tufstenen westwand werden sporen teruggevonden (vgl. J. G. N. Renaud, in *Oudheidk. Jb.*, 1947, blz. 110 e.v.). Ter weerszijden van een klein roosvenster, dat gecompleteerd werd, bevonden zich langwerpige nissen. Het spitsbogige spaarveld om de ingang aan de oorspronkelijke buitenzijde is door de latere toren aan het oog onttrokken. Restanten van boogfriezen aan de buitenzijde van de oorspronkelijke zijgevels zijn, enigszins aangevuld, nu in de meest westelijke travee vanuit de zijbeuken zichtbaar. Restanten van tufsteenwerk (bij de restauratie om constructieve redenen verwijderd) in de westelijke kruisingspijlers toonden aan, dat zich daar het oostelijke einde bevond van het eerste schip. Van het oudste koor bleken alle sporen verdwenen te zijn door de aanleg van vele, latere grafkelders. Na de bouw van koor en dwarspand kreeg de kerk haar huidige zijbeuken. De ronde scheibogen waren in 1855 dichtgezet; nu zijn slechts de westelijke bogen gedicht. Onder de vensters bleken zich nissen te bevinden, welke weer geopend werden. In de sacristie, die iets jonger is dan het koor, is het oorspronkelijke kruisribgewelf op gebeeldhouwde kraagsteentjes bewaard gebleven. Het jongst zijn beide kapellen aan weerskanten van de toren; de doorgangen naar de kerk bleken vrij ruw in het metselwerk te zijn uitgehakt. Tegen de

noordbeuk werden na slooping van het 19de eeuwse portaal de gotische portaalrunderingen gevonden; hierop werd een nieuw opgetrokken, terwijl een dergelijk portaal verrees aan de zuidzijde. In het oostvenster van de oorspronkelijke transeptarm bevindt zich een restant van oud glas-in-lood, dat gepaard was gebleven achter een latere vulling met metselwerk; het patroon suggereert kleine opeen gestapelde kubussen. De vensters werden voorzien van nieuwe tufstenen tracteringen, uitgaande van bewaarde zij- en middenmontants. De kappen en de dakruiter zijn uiteraard nieuw. De houten tongewelven van de zijbeuken en de kapellen naast de toren werden hersteld naar gevonden gegevens, ten dele met gebruikmaking van de oude rozetten. Het schipgewelf had reeds in een vroegere periode de huidige doorsnede met vlak middendeelte.

In de kerk werden o.a. geplaatst: een Strümpher-orgel uit 1801, afkomstig uit de Doopsgezinde Vermaning te De Rijp (de galerij rust thans op nieuwe Ionische zuilen), een 17de eeuwse preekstoel uit de Rem. kerk te Zevenhuizen (Z.H.), een 18de eeuwse bank uit de Herv. kerk te Ter Aa (U.), een koperen kroon uit de in de oorlog verwoeste Herv. kerk te Breskens en psalmborden uit de Rem. kerk te Bleiswijk (Z.H.). In de nieuwe kosterwoning is een 18de eeuwse schoorsteenmanteltje geplaatst uit de noordwestelijke kapel, die vroeger als consistorie dienst deed. Rest., met uitzondering van de toren, voltooid. Arch.: E. A. Canneman en D. Verheus te 's-Gravenhage.

— Woningen tegen de westgevel van de Jacobikerk. Rest. voltooid. Arch.: W. C. de Haan te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Zeedijk 21. Rechtafgedekte, vroeg-19de eeuwse gevel. Rest. begonnen. Aann.: L. A. Knoop en P. W. van Valderen te Amsterdam.

Hensbroek. Herv. kerk, 1657. Rest. van de toren begonnen. Arch.: J. Dirkmaat te Alkmaar.

Edam. Spui 6, met Lodewijk XVI-gevel, bekrond door een fronton (eig. Ver. Hendrick de Keyser). Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Brielle. Maarlant N.Z. 48, met dubbele verm.

laat 16de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Arch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage. *Dordrecht.* Museumstraat 30, met gevel van het Dordtse type. Rest. begonnen. Leiding: Dienst v. Openbare Werken en Volkshuisvesting.

Gouda. v.m. Catharinagasthuis. De ernstig gescheurde pilastergevel, 1665, werd geheel verstevigd en van houten ramen voorzien. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

's-Gravenhage. Lange Voorhout 13, met Lodewijk XIV-gevel. Rest., o.m. van de zandstenen ingangsomlijsting, voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Moerkapelle. Herv. kerk, 1662. De toren is voorzien van een nieuwe balustrade. In de spaarvelden zijn wijzerplaten aangebracht. Boven de pilasters van de ingangsomlijsting kwam weer een kroonlijst. Aan weerskanten van de toren werden sporen gevonden van kleine boven elkaar gelegen vensters, welke vondst door middel van doorgaande staande voegen is aangegeven. Inwendig werd het fraaie koorhek, afkomstig uit de Laurenskerk te Rotterdam, dat vroeger voor de sluiting stond, in het schip geplaatst als afsluiting van de eerste travee. De preekstoel, die tegen de zuidwand stond, is nu in de as geplaatst. Rest. voltooid. Arch.bur. Van Hoogevest te Amersfoort.

Oegstgeest. Groene Kerkje, uit resp. 1600 en 1662. Tijdens de restauratie werden verscheidene nieuwe gegevens betreffende de bouwgeschiedenis verkregen (vgl. J. J. Raue en C. L. Temminck Groll, in *Leids Jaarb.*, 1956, blz. 57). De kerk verkreeg een nieuwe westgevel, die ± 1 m westelijker kwam te staan dan de oude van 1839. De ingang in de zuidmuur van het schip is heropend; de later ingebroken ingangen aan de zuid- en oostzijde van het koor zijn gedicht; de onderdorpel van het oostvenster heeft zijn vermoedelijke oorspronkelijke hoogte herkregen. De consistorie is verlaagd, terwijl het lessenaardak vervangen is door een zadeldak, afgesloten door een topgevel overeenkomstig de toestand, weergegeven op een schilderij van ± 1850 door J. Fabius (eig. Ds. Schokking, Ned. Herv. predikant te IJzendoorn). De bij een vroegere herstelling in machinale steen vernieuwde tracteringen zijn wederom vernieuwd. Het koorhek zal t.z.t. in een andere kerk worden herbezigd. Rest. voltooid. Arch.bur. Dekker en van der Sterre te Leiderdorp.

Vianen. Raadhuis, laatgotisch met de in de 18de

eeuw gewijzigde voorgevel. Rest. begonnen. Arch.bur. Van Hoogevest te Amersfoort.

ZEELAND

Kruiningen. Herv. kerk, uit de tweede helft van de 15de eeuw. Het interieur is hersteld na zware waterschade in 1953; hierbij werd het orgel naar de noordelijke transeptarm verplaatst. Arch.: M. J. Leclerq te Kruiningen.

Waverlandkerkje. Herv. kerk, 1674, verbouwd in 1713. Rest. begonnen. Leiding: Centr. Dienst v. Zeeuws Vlaanderen.

NOORD-BRABANT

Boxmeer. Carmelietenklooster, 1653-1709. Rest. begonnen. Arch.: J. de Best.

Woudrichem. Panden „In de Gulden Engel” (1593) en „In de Salamander” (1606). Enige 18de eeuwse wijzigingen zijn gehandhaafd; enkele achter de pleisterlaag gevonden fragmenten werden in de oude toestand teruggebracht. Beide panden zijn aan de achterzijde ingekort. Rest. voltooid. Arch.: A. van Essen te Voorburg en J. Brugman te Utrecht.

MUSEUM-NIEUWS

GRONINGEN, *Gronings Natuurhistorisch Museum.*

In Groningen bestaat sedert bijna 30 jaar het „Groningsch Natuurhistorisch Museum”, dat al jaren lang een kwijnend bestaan voerde. De vraag was dan ook in het bestuur al meermalen onder ogen gezien, of het niet beter zou zijn, het museum maar te likwideren. Behalve uit de entrees moest het gefinancierd worden uit een gemeentelijke subsidie van f 250.—, waarvan f 240.— aan huur weer in de gemeentekas terugvloeide.

In dit alles is verandering gekomen nadat de gemeenteraad van Groningen in 1955 besloot tot instelling van het ambt van schoolbioloog.

Het dagelijks bestuur der gemeente ging ermee accoord, dat de nieuwe functionaris zijn zetel kreeg in het natuurhistorisch museum en dat hij tevens conservator werd van dat museum.

Eigenlijk had niemand een omljnde voorstelling van de werkzaamheden welke dit nieuwe ambt zou meebrengen. Wel was er een instructie, waarin o.m. te lezen stond:

Hij verstrekt aan Burgemeester en Wethouders en aan de Gemeentelijk Inspecteur van het Onderwijs alle inlichtingen, die met het onderwijs in de biologie en de natuurbescherming verband houden en doet op dit gebied — ook ongevraagd — de nodige voorstellen.

Ten opzichte van de leerkrachten en leerlingen van de openbare en bijzondere kleuterscholen en scholen voor gewoon, voortgezet en uitgebreid lager onderwijs heeft de schoolbioloog een voorlichtende, adviserende en stimulerende taak. Hij oefent deze functie niet alleen uit in de scholen, doch ook in de parken en plantsoenen en in het vrije veld.

Zijn adviserende en voorlichtende werkzaamheden omvatten in hoofdzaak:

- a. het organiseren en houden van lezingen en excursies op het terrein van de biologie;
- b. het voorlichten van de leerkrachten der bij artikel 3 bedoelde scholen met betrekking tot de methodiek van het biologie-onderwijs, waaronder begrepen het bespreken van de op dit gebied verschijnende litteratuur en van eventuele nieuwe methoden;
- c. het organiseren van applicatie-cursussen voor degenen, die daarin belang stellen.

Goede resultaten werden reeds verkregen door o.a:

1. het maandelijks zenden van een uitvoerige circulaire aan alle scholen, waarin de biologische stof voor die maand werd aangegeven;
2. het mondeling toelichten van deze circulaire in het leslokaal, waarover het museum gelukkig beschikt;
3. het geven van lessen aan schoolklassen, hetzij in eigen school, hetzij — en dit laatste was regel — in het museum;
4. het organiseren van tentoonstellingen van biologische aard; veelal van werk dat door schoolkinderen was gemaakt;
5. het organiseren van excursies voor onderwijzers;
6. het geven van biologische leiding bij schoolwandelingen;
7. het organiseren van avonden voor de ouders, waarbij een biologisch onderwerp werd behandeld;
8. het stimuleren van het schooltuinwerk;
9. het geven van advies inzake leerplan, schooltuin e.d.;

10. het spreken voor ouderavonden over het re-creatievraagstuk.

Er werd bij dit alles van uitgegaan, dat het bij het lagere-schoolkind niet in eerste instantie gaat om het aanbrengen van kennis, maar om het wekken van belangstelling en — via deze belangstelling — het stimuleren van een adaequaat gedrag in onze schaarse rekreatieruimten.

Alle zes leerjaren van de lagere school werden in het werk betrokken; vooral de klassen 5 en 4. Waarschijnlijk waren de onderwijzers van het zesde leerjaar van mening, dat de kinderen door het bezoeken van toneel- en filmvoorstellingen enz. reeds al teveel uit school worden gehaald.

Gezegd mag worden, dat de kinderen de lessen in het museum met zeer veel animo volgden en ook, dat er bij leerlingen en onderwijzers een merkbare opleving te constateren valt van de biologische belangstelling, inclusief die voor het schooltuinwerk.

Het is onnodig te zeggen, dat het museum, waarin zo lange tijd de stilte van het graf heerste plotseling is gaan gonzen van leven.

Deze op zichzelf verheugende verandering brengt ook zijn problemen mee. Want nu blijkt pas goed, dat de ruimte in het museum veel te klein is, dat de vitrines zowel als de collectie dringend om onderhoud en vernieuwing vragen, enz.

Het gemeentelijk subsidie werd verhoogd tot f 1000.—. Op een incidenteel rijkssubsidie bestaat gegronde hoop; er werd een nieuw museum-bestuur gevormd, dat nu plannen heeft te beramen om geleidelijk — maar liefst zo snel mogelijk — het museum meer geschikt te maken voor zijn nieuwe taak. Dit zal ook meebrengen, dat een amanuensis wordt aangesteld, daar de werkzaamheden van schoolbioloog reeds nu zó veelomvattend en tijdrovend zijn, dat ze meer dan een volle dagtaak vormen, zodat de bijfunctie van conservator zeer in het gedrang komt.

Hoofdzaak is echter, dat het museum tot nieuw leven is gekomen en een zeer belangrijke functie heeft gekregen bij het — vrucht belovende — streven, oud en jong, maar vooral jong, iets te doen beleven van de stemming, waarin Gezelle verkeerde, toen hij zei: „Mij spreekt de blomme een tale”.

J. DE JONGE

TILBURG, *Textiel-Museum*.

Toen in de twintiger jaren van deze eeuw voor het eerst ernstig is overwogen in Tilburg

een textiel-museum op te richten, telde de gemeente ongeveer zeventigduizend inwoners. Zij had het aspect noch de geestelijke structuur van een stad, en de ligging in den lande was geenszins centraal. De plannen hebben in die dagen dan ook onvoldoende weerklank gevonden en zijn in stilte bijgezet.

Dertig jaar later zijn de voorwaarden om iets dergelijks te verwzenlijken zeer veel gunstiger geworden. Het zielental is thans nagenoeg dubbel zo groot. De buurtschappen, weleer bepalend voor het karakter der plaats, zijn naar elkander toe gegroeid en worden steeds inniger opgenomen in het stedelijk geheel. Er wordt gebouwd — en weldra ook gebroken — op stads-schaal. Er zijn instituten van hoger onderwijs gekomen, en er is een toenemende belangstelling voor kunst en cultuur. Voor inwoner en bezoeker wordt de stedelijke allure geleidelijk meer en meer tastbaar. En bovendien ligt de stad, in Benelux-verband gezien, zeker niet excentrisch meer.

Zo is de oude gedachte dan wederom opgevat en nader uitgewerkt, ditmaal met het resultaat dat in de textielstad Tilburg daadwerkelijk een textiel-museum wordt gevestigd.

Deze onderneming moet intussen niet worden gezien als een „bedrijfs-” of een „streek-” museum. Het is namelijk de bedoeling te geraken tot een museum dat een bijzonder ruime textiel-oriëntatie biedt, een volwaardig museum dus, met als enige beperking dat het een *textiel-museum* is. Die oriëntatie zal kunnen geschieden aan de voorwerpen zelf, met uitzondering van de apparatuur na het zg. houten tijdperk en de kunstvezels, welke groepen om praktische redenen in afbeeldingen en eventueel miniatuur-modellen zullen worden getoond.

Met name zal dus in dit museum te zien moeten zijn welke textilia in de loop der geschiedenis in verschillende landen en streken zijn vervaardigd, welke technieken daarbij zijn gebruikt, met welke toestellen en hulpmiddelen deze technieken zijn uitgevoerd, en tot welke artistieke — of lelijke — resultaten dit alles leidde of leidt.

Die toekomstige verzameling wordt gesecondeerd door een reeds aanwezige boekerie van ca. 1200 delen, waaronder zeer zeldzame, en een collectie doeken en stalen, grotendeels verworven uit de nalatenschap van Ir. L. Driessen, in zijn leven een vermaard verzamelaar. Dit waardevolle bezit vormt een bemoedigend uitgangspunt.

Het hier boven geschetste, omvangrijke pro-

gramma is natuurlijk niet ineens te verwezenlijken, noch is het mogelijk bij voorbaat aan te geven in welke volgorde de verschillende onderdelen moeten worden aangepakt en hoe zij zich onderling „ruimtelijk” zullen verhouden. Hoewel in principe besloten is tot het ontwerpen van een speciaal museum-gebouw in het ten westen der stad te scheppen culturele centrum, zal de verwikkeling daarvan moeten worden voorafgegaan door een experimenteel stadium. Daartoe werd een groot vrijstaand huis gekocht, dat na enige verbouwing geschikt zal zijn om dit stadium te beginnen.

Het bewuste pand is gelegen aan de Gasthuisstraat no 27, nabij het fraaie Wilhelminapark. Ter zijde ervan komt een groot parkeer-terrein, terwijl de straat zelve binnenkort zal worden geasfalteerd en van een moderne verlichting voorzien. Van het station uit wandelt men in vijf minuten naar het museum — onder voorbehoud van geopend-zijn der spoorbomen, maar ook deze barricade verdwijnt wanneer het zg. „hoogspoor” komt.

Een bijzonder voordeel is, dat in het bijbehorende dienstgebouw ruimte is voor het inrichten

van een werkplaats, waardoor aanmaak en reparaties van meubilair en onderdelen in eigen beheer kunnen worden verricht. Buitendien liggen op luttele schreden afstand de zg. „Hallén van Deprez”, die ter beschikking zijn als sorteer- en massa-depôt voor grote of vuile stukken.

Het zal door de leiding van het Textiel-Museum Tilburg zeer worden gewaardeerd indien bezitters van voorwerpen, die in dit museum en zijn bibliotheek een „rol” kunnen spelen c.q. verzorgde huisvesting genieten, deze tijdelijk of voorgoed willen afstaan. Hoe veel dingen, die in dit kader het tonen waard zijn, hebben niet een stoffig, molmig voortbestaan naar het eindpunt hunner vergankelijkheid op zolders, in kasten, en in museum-depôts? Hier is een gelegenheid ze weer aan de fleur van het leven te doen deelnemen.

J. A. I. M. BRANDENBURG

UTRECHT, *Oud-Katholiek Museum.*

Het Oud-Katholiek Museum te Utrecht (Mariahoek 9) zal tot 14 april 1957 voor het publiek alleen toegankelijk zijn op zondag-, woensdag- en zaterdagmiddag van 14 tot 17 uur.

BOEKBESPREKING

De Nederlandse Musea. Uitgegeven in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij- en uitgeversbedrijf 1956, 3de Druk. Ing. f 4,50, gebonden f 6,—.

Dat het „Museumboekje” ofwel „gele boekje” aan een sterk gevoelde behoefte bij informatie op het gebied van het Museumwezen en de daarmee annex openbare particuliere collecties voldoet, wordt wel bewezen door het feit dat nu een derde druk hiervan verscheen, nadat in 1954 de tweede druk het licht zag. Het is begrijpelijk, dat hier niet van een herdruk sprake is, omdat door wijzigingen en toevoegingen deze druk met ruim 50 bladzijden werd uitgebreid.

Door in de kop van elke bladzijde de plaatsnaam aan te geven, heeft deze druk sterk aan hanteerbaarheid gewonnen. Dit is een belangrijke winst.

Dat de lijst van Musea verwijst naar bladzijden i.p.v. naar nummers is een handige verbetering, jammer is het echter, dat de musea en parti-

culiere verzamelingen nog gesplitst zijn, niet alleen in de lijst, doch ook in het verdere gedeelte, zodat men voor een plaatsnaam steeds tweemaal moet kijken temeer, waar de lijst, die in de vroegere druk (blz. 383) hiervan een samenvatting gaf nu ontbreekt. Ook vraag ik mij af, waarom men in de lijst van eigennamen op blz. XXI niet tevens de bladzijde heeft vermeld.

Waar in de vorige druk de inleiding én inleiding én gebruiksaanwijzing was, heeft men nu een splitsing aangebracht waardoor beide onderdelen aan duidelijkheid hebben gewonnen.

Gaarne wijzen wij op deze plaats nog eens op het verzoek van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, onder wiens leiding ook deze druk weer tot stand kwam, om alle wijzigingen en aanvullingen aan hem door te geven. Immers alleen bij een volledige medewerking van alle instellingen op museaalgebied is het mogelijk dit boekje steeds volledig bij te doen zijn.

N. Z.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Kunstkring „De Waag“*. Wie was Rembrandt
22 dec.-14 jan.

AMSTERDAM

- *Sothmann* (N.Z. Voorburgwal 284). Nieuwe aanwinsten (l'oeuvre gravée) -22 dec.
— *Museum Fodor*. Kunst uit Yougoslavië
-7 jan.
— *Rijksmuseum*. Prentenkabinet. Tekenkunst uit de 18de eeuw -eind dec.
— *Stedelijk Museum*. Grafische technieken (didactische tentoonstelling) -eind dec.
Ferdinand Léger -28 jan.
Chagall, schilderijen en tekeningen -14 jan.
— *Kunsthandel Santee Landweer* (Keizersgracht 463). Willem den Ouden en Jan Sierhuis
-21 dec.
— *Tropenmuseum*. „5000 jaar schrift en schrijven“ -15 mrt.

APPINGEDAM

- *Het Gewestelijk Historisch Museum*. Wie was Rembrandt 8 jan.-22 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. 50 best verzorgde boeken van het jaar 1955 16 dec.-10 jan.
50 jaar Nederlandse letterkunde 22 dec.-18 febr.

DORDRECHT

- *Museum Mr. Simon van Gijn*. Van Sint Nicolaas tot Drie Koningen -6 jan.
— *Dordrechts Museum*. Herdenkingstentoonstelling Jacob en Abraham van Strij -7 jan.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Joep Nicolaas. Glas-inlood, Schilderijen en tekeningen -28 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Galerie Loujetzky „Kunst van onze tijd“* (Pr. Mauritspl. 21). C. Coymans -25 dec.

- *Gemeentemuseum*. Facetten II. Werk van hedendaagse Belgische en Nederlandse schilders -13 jan.
Matthieu Wiegman -20 jan.
Paul Citroen 20 dec.-3 febr.
Aanwinsten sedert 1953 22 dec.-3 febr.
Foto's van Peter Fink -21 jan.
Weet je wat een prent is (pedagogische tentoonstelling over grafische technieken) - mei
— *Kunstzaal Plaats*. (Plaats 21). Petronella Buys (naaldwerken) -29 dec.
A. Lama -29 dec.
— *Martinus Liernur* (Zeestr. 63). A. Roskam, J. Vegter, H. Vleugels -22 dec.
— *Museum voor het Onderwijs*. Aardewerk -eind 1956
Zeevaart -eind 1956
— *Zingende Zolder* (Mallemolens). Krijn Dijke -22 dec.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103). De stille glans der gouden eeuw. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; zo. 14-17. 1 jan. gesloten -7 jan.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Kindertekeningen uit Japan en vele andere landen -14 jan.
Landschappen door hedendaagse schilders 3 febr.-18 febr.
— *Kunsthandel Borzo* (Verwerstr. 21). Jan Korthals -24 dec.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Fototentoonstelling N.F.K. (Nederlandse Fotografen Kunstkring) -1 jan.
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Het leven van Buddha in de kunst -14 febr.

MAASTRICHT

— *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. Het museum van M.-Gladbach in de Bonnefantten -7 jan.
Start-tentoonstelling 12 jan.-eind jan.

— *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Sinterklaas en de kunst -?

TILBURG

— *Paleis-Raadhuis*. John Piper -27 dec.

NIJMEGEN

— *Rijksmuseum G. M. Kam*. Bronzen vaatwerk -6 jan.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Louise Fritzlin 22 dec.-21 jan.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans*. A. Schotel -3 jan.

ZAANDAM

— *U.L.O.school* (Vlielandstr. 2). Van grotten-tekening tot abstrakte kunst 21 dec.-4 jan.

MEDEDELINGEN

VACATURES

's-GRAVENHAGE, ABK academie van beeldende kunsten
MTS middelbare technische school

Het ligt in het voornemen met ingang van 1 sept. 1957 het directoraat van bovengenoemde onderwijsinstelling te scheiden in een directoraat academie van beeldende kunsten en een directoraat middelbare technische school.

Hiermede worden gegadigden naar de functie van

DIRECTEUR ACADEMIE VAN BEELDENDE KUNSTEN en

DIRECTEUR MIDDELBARE TECHNISCHE SCHOOL

uitgenodigd hun sollicitaties in te zenden bij de Raad van Bestuur, Prinsessegracht 4 te 's-Gravenhage vóór 1 januari 1957.

's-HERTOGENBOSCH, *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*.

Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen roept sollicitanten op naar de vacature van

ASSISTENT(E) VAN DE DIRECTEUR

belast met werkzaamheden voor het museum en administratief werk.

Vereist wordt middelbare opleiding, bij voorkeur Gymnasium of M.M.S. Studie op het gebied van de Kunstgeschiedenis of ervaring op museumgebied strekt tot aanbeveling.

40 werkuren per week; salaris nader overeen te komen.

Inlichtingen en sollicitaties bij de Directeur van het Genootschap, Bethaniëstraat 4, tel. (K 4100) 7464.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 9 (1956)

- Aalten, kerk (beschildering) 59
Aardenburg
 O.L. Vrouwekerk 209
 St. Bavokerk 189 e.v., 197 e.v., *156
Abba 48, 49
Abbege 98
Achlum, Klooster te Ludingakerk 97
Aduard, kloosterkerk 223
Aegum, kerkklok 224
Agt, J. J. F. W. van, Hoofdredacteur *15, *43
 Het Pleisterwerk in Middeleeuwse Kerkgebou-
 wen 53
Aken, Paltskapel 63
Alberdingk Thijm, J. A. 57, 276
Albrecht van Beieren 2, 99
Alkmaar
 Grote Kerk (restauratie) 54
 " " (schilderingen) *35
 " " (schoonwerk) 62
 " " (witten) 61
 Hofje van Palinck en Van Foreest 294
Almkerk, missaal 13
Amsterdam
 Boltensgrachtje 116
 Clarissenklooster 15
 Groenburgwal 2a 73
 Groenburgwal 59 72
 Heerengracht 166 72
 Heerengracht 168 (Huis van Michael Pauw)
 75, 80, 83, 84
 Heerengracht 203 73
 Jodenbreestraat (herbouwplan) 124
 Keizersgracht 123 (Huis met de Hoofden) 77
 Kon. Oudheidk. Genootschap (bijbel) 15
 Museum Willet Holthuysen (tent. handschrif-
 ten) 12
 Nieuwmarkt (herbouwplan) 124
 N.Z. Kolk 11 72
 N.Z. Voorburgwal 86 73
 Prinsengracht 10 73
 Rijksmuseum 269 e.v.
 Rijksmuseum (Museum voor Aziatische kunst
 en Druckercollectie) *8
 Rijksmuseum van Natuurlijke Historie 269
 Rijksprentenkabinet (Coll. F. Lieftinck) *132
 saneringsplannen 114, 131
 Singel 98 80
 Universiteitsbibliotheek (Latijnse Bijbel) 15
 Zoölogisch Museum (tentoonstelling „Kleur
 en functie bij dieren" *61
Andries de beeldeverwere 36
Anloo, kerk 58
Antikvariska Studier IV (rec. J. G. N. Renaud)
266
Antwerpen
 Kon. Museum voor Schone Kunsten *132
 Museum Plantijn Moretus (apocalypse) 19
Apeldoorn, Klein-Seminarie (misboeken) 13
Apostool, Cornelis 270
Appingedam, kerk (beschildering) 59
Arnhem
 Karthuizerklooster Monnikenhuizen 7
 klooster Mariënborn, Windesheimer Congre-
 gatie 6
 Rijksarchief (plenarium) 16
Arresleden met paardetuigen *9
Aubancourt, Larcher d' 117, 124
Aubert, Marcel 62
Augustin, A. 100
Aulne (B.), Abdijkerk (pleisterwerk) 63
Avercamp, Hendrick *97
Ayla, C. Baron van 95
Bakkersgilde, Nijmegen (missaal) 13
Baltimore, Walters Art Gallery (getijdenboek)
1, 5
Bartoldus pictor, Magister 59
Bauscheit de Jonge, J. P. van 165, *147
Becker, C. 284
Beers, Unia-State 98, 100
Beetgum
 Baerda-State 97, 104
 Grafveld 237
Bemmel, kerk (pleisterwerk) 63
Berg, Herma M. van den
 Het Raadhuis van Vlissingen in de stedebouw-
 kundige ontwikkeling van de stad 157
Bergen op Zoom
 St. Geertruidskerk 23
 maquette 41
Berghoef, Prof. Ir. J. F.
 Stedebouwkundige en architectonische aspecten
 van Middelburgs wederopbouw 135
Berkhey *10
Berlijn
 prentenkabinet (pentekening) 3
 Staatsbibliotheek (getijdenboek Maria van Gel-
 der) 3, 56
Berry, Hertog van 6
Beverwijk, Kennemer Oudheidkamer *59
Beydals, Mej. P.
 Rotterdam, Historisch museum der stad Rot-
 terdam (Beschadiging van schilderijen) *27

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bierum (Gr.), Herv. Kerk (pleisterwerk en beschildering) 63, 64
- Bijschriften (penningtentoonstelling) *185, *186
- Bisschoff, B. 20
- Blaubeen, J. 278
- Blaeu 169
- Blaton, kerk 205
- Blieck, Daniël de 24
- Boekaankondiging *11
- Boekbespreking 109, *101, *271
- Boer, E. C. de 290
- Bogaers, J. E. A. Th.
De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe (rec. G. van Hoorn) 263
- Boksum, Scheltema-State 97, 104
- Bolsward
kerk (beschildering) 59
Munt 231
Oudheidkamer (missaal) 14
St. Maartenskerk (Jongelingsklok) 223, (oudheidkundig bodemonderzoek) 217, (St. Maartenssteen) 224
- Bolten, D. H. G. 197
- Boni, Donato de 137
- Boon-Van Leer, Mevr. N. (Getijdenboek) 17
- Boonzajer, G. C. 290
- Borch, Jacob van der 61
- Bossuit, Francis van 280
- Bozum, kerk 58, 223
- Brandenburg, J. A. I. M.
Tilburg, Textiel-Museum *269
- Brandt, Petronella (poppenhuis) 269
- Brauweiler, Abdijkerk 64
- Breda, Joose van 36, 37
- Breda, kerk (beschildering) 59, (witten) 61
- Bremen, Adam van 59
- Bremen
Dom 59
Symposion over het Saksen-vraagstuk *69
- Bressanone, priesterseminarie (missaal van Zweder van Culemborg) 8
- Breugel, Jan *97
- Briët, Ir. P. H. N.
Heeft in vroeg-romaanse tijd ook hier te lande een maateenheid bestaan, die thans verloren is? *65
- Brugge
Begijnhofkerk 199
Dominicanenklooster (kapittelzaal) 205
O.L. Vrouwekerk 199, 200, 206
St. Jacobs 199
- Bruno III 231
- Brussel, Kon. Bibl. (Handschrift) 7
- Bruynesteyn, N. 81
- Buiskool, H. T. (in memoriam) *255
- Bulthuis, J. 104, 104
- Burgfelden 64
- Buys den Ouden, Cornelis *37
- Byvanck, Prof. Dr. A. W.
Bij de wisseling van het commando *1
Erelid *42
Noord-Nederlandse Miniaturen 1 (rec.) 261
- Buytenen, M. van 225
- Cadzand 173
- Cambridge
getijdenboekje Sir Sidney Cockerell 2, 3
Latijnse Bijbel 3
- Canneman, E. A. en J. Stapper
Sint Anna ter Muiden 179
- Carr, John *177
- Cassandria 173
- Chassé, Generaal 283
- Clarijs, Petra *181
Tentoonstelling „Kleur en functie bij dieren” *61
- Clemen, Paul 63
- Cock Blomhoff, J. (verzameling) 273, 282
- Cohen, A. A. 284
- Conrad, P. W. 284
- Cox, G. A. (rec.) *101
- Croiset 270
- Cronenburg, Adriaan van *37
- Crop, Mr. Samuel 209
- Culemborg, Oudheidkamer 13
- Culemborg, Meester van Zweder van 4 e.v.
- Daems, Theodoricus 59
- Damme, O.L. Vrouwekerk 201, 206, 207, 208, 212
- Daneel de orghelmakere 36
- Deelen, Dirk van 257
- Delft, Dirc van 1
- Delft, Prinsenhof (vlag) 256
- De Scharren, Leegwar 97
- Deventer, Johannes van 14
- Deventer
Bergkerk (beschildering) 58, 65
- Devliegheer, Dr. Luc 190
De Sint Bavokerk te Aardenburg 197
- Dijkerhof, Dirk 28, 40
- Dijkstra, Waling 98
- Disele, Daniele van der 36
- Dishoek, Antonie Pieter van 165, *147
- Doesburg, Grote Kerk (missaal) 13

- Doetinchem
kerk (beschildering) 59
Klooster Bethlehem (Plenarium) 16
- Doirnen, Pieter van 36
- Dokkum
Kloosterterp Sionsberg 49
Marktplaats (opgraving) 48
- Domburg, Nehalennia-sculpturen 275
- Doopvont
Nichtevecht 293
- Doornik 207
Kathedraal 201, 202, 205
St. Jacob 206
St. Kwintens 199, 200, 202, 206
St. Magdalena 200, 201
St. Nicolaas 206
- Doorn, Mr. Abr. van 164
- Doorn, Mr. Hendrik Jan van 164
- Dordrecht
Grote Kerk (beschildering) 59, (schoonwerk) 62, St. Annakapel (witten) 62
stadsprofiel op glas 281
- Douai, Museum 5
- Droog, Kol. P. J. *11
- Duparc, Dr. Mr. F. J.
De geschiedenis als basis voor een museum (voordracht) *215
- Dürer, Albrecht 37
- Edam, Grote Kerk 57
- Eenrum, kerk (beschildering) 63
- Eenum, dorpswierde 49
- Egbert I 231
- Egbert II 231
- Egmond, George van (brevier van) 7
- Egmond, Johan van *9
- Elburg, kadastrale toestand en schema voor regeling voor de bebouwde kom 127/130
- Elhafen (Elhoven), Ignaz 280
- Ellecom, kerk 63
- Elst, kerk (cryptevensters) 58
- Emden
Oudheidkundig onderzoek 50
stadsterp 245
- Emo, abt 46
- Ende, Jb. van der *101
- Engelberts Gerrits, G. 274
- Engelen, Clara (in memoriam) *33
- Enkhuizen, Westerkerk (beschildering) 62
- Enschede, Rijksmuseum Twenthe (missaal) 13, *8
- Eugenius IV, Paus 36
- Eyck, Hubert van 56
- Ferwerd, grafveld 237
- Filz, J.
's-Hertogenbosch, Centraal Noordbrabants Museum gereorganiseerd *181
- Hilversum, Museum voor het Gooi en omstreken *179
- Historisch Museum der Stad Rotterdam 107
- Laren, Singer Memorial Museum geopend *185
- Purmerend, Purmerends Museum in nieuw gebouw *9
- Wageningen, Nederlands Landbouw Museum *10
- Fock, Mr. C. 296, 297
- Franeker, Martinikerk (beschilderingen) 59, 65
- Friesland
Terpen 45
Zwanenjachten en Zwanentekens 91
- Frijtom, Frederik van 271, 280
- Frisius, Simon *96
- Gardie, De la *96
- Garmerwolde, kerk (beschildering) 65
- Gelder, Dr. H. E. van * 42
- Gelder, Maria van (getijdenboek) 3, 6, 8
- Gent, St. Niklaas 200, 212
- Genum, kerkklok 224
- Gerresheim, abdijkerk 64
- Getijdenboeken 1 e.v.
- Geveltekens 99, 100, 191
- Ghysbrechts, Cornelis 36
- Gibbons, Grinling 108
- Giffen, Prof. Dr. A. E. van 58
- Gilde, Bakkers-, Nijmegen (missaal) 13
- Gils, Mgr. Dr. P. J. M. van (in memoriam) *253
- Gimberg, J. *33
- Glimes, Hendrik van 37
- Glimes, Jan van 36
- Goënga (bij Sneek), Groot Oetsma-State 98, 99
kerkklok 224
- Goes
Grote Kerk (beschildering) 59, (witten) 61
- Goliath, Cornelis 137, 152
- Gorinchem
Museum „Dit is in Bethlehem” 297
St. Janskerk (muurschildering) 289, 297
- Gouda
Looyhalle (wandschildering) *37
Museum (getijdenboekje) 15
- Graswinckel, Jhr. Dr. D. P. M. van *150
- Grave, Jozuë de 24, 39

- 's-Gravenhage
 Algemeen Rijksarchief (Remissorium Philippi)
 13, 16, (tek. Geerttruidskerk, Bergen op
 Zoom) 29, (kaarten) 168, 173
 Arti et Amicitiae 292
 Binnenhof (coll. Van Overmeer Fischer) 291,
 (Hofzaal) 296
 Buitenhof (departementale school) 269
 Grafelijk Paleis (grote zaal) 60
 Kon. Bibl. (Bijbel) 7, (getijdenboekje) 17,
 19
 Kon. Huisarchief (Evangelistarium) 14, 15
 Koninklijk Penningkabinet (tent.) *183,
 (Muntvondsten) *197
 Mauritshuis 282, 302
 Museum Meermanno Westreenianum (getij-
 denboek) 4
 Nederlands Postmuseum *185
 Ridderzaal (schilderij) 257
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg (archief)
 41
 St. Jacobskerk 28
 Grippello, zie Grupello
 Groenewegen, J. H. 210
 Groningen
 Gronings Natuurhistorisch Museum *267
 Martinikerk (beschilderingen) 59
 Grosage, kerk 205
 Grupello, Gabriel 280
 Guicciardini 159
 Haaren (N.Br.), Groot Seminarie (missaal) 13,
 15
 Haarlem
 Bisschoppelijk Museum (Antiphonarium) 12,
 (Evangelarium van St. Marie te Utrecht)
 16, (Getijdenboek) 16, 17, 18, (Gra-
 duale Romanum) 15
 St. Bavo (beschildering) 59, 60
 Teyler's Stichting (Getijdenboek) 3
 Vishal *151
 Haarnagel, Dr. W. 50, 245
 Halbertsma, H. 45
 Het ontstaan der Friese Terpen 45
 Oudheidkundig Bodemonderzoek in de St.
 Maartenskerk te Bolsward 217
 Symposium over het Saksen-vraagstuk, 8-10
 maart te Bremen gehouden *69
 Zwanenjachten en Zwanentekens in Friesland
 91
 Hal (Gld.)
 kerk (beschildering) 59, 65
 Hallingen, terpjes 47, 48
 Harderwijk, abt Isbrand van 106
 Harsen, Meta 7, 18, 19
 Hartwerd, Klooster „Bloemkamp” 97
 Hattem, G. van 278, 281
 Haultain 176
 Haye, Louis del 30, 42
 Heek, Dr. J. H. van 15, 17, *9
 Heemskerk, Johanna van 281
 Heemskerk, Minister 301
 Heemskerk, W. van 281
 Heide Mij, Ned. *12
 Hekker, R. C. H. (rec.) 109
 Saneringsplannen en stadsherstel 113
 Saneringsplannen en stadsherstel (voordracht)
 *44
 Hendrik van Glimes 136
 Hendy, Sir Philip *157
 Hennaarderadeel 92
 Herpen, kerk (beschildering) 59
 's-Hertogenbosch
 Centraal Noord-Brabants Museum *177, *181
 Prov. Genootschap 24, 39
 St. Jan (beschildering) 60, 62
 Hibma, Jacob 96
 Hijzeler, Dr. C. C. W. J. *9
 Hildesheim, St. Michaelskerk 58
 Hilversum, Museum voor het Gooi en omstre-
 ken *177, *179
 Hogebeintum, terp 45, 103
 Holwerd, terp 45, tweelingterp 49
 Holwierde, kerk (beschildering) 63
 Hommerts, Hettinga-Zathe 96
 Hondius-Crone, A. The Temple of Nehalennia
 at Domburg (rec. A. W. Byvanck) 261
 Hooft, Ida 107
 Hoogendorp, Daniel van 107
 Hoorn, Prof. Dr. G. van (rec.) 263
 Hoorn, Westfries Museum *60
 Horst, Gerard van der *96
 Houckgeest, Gerard 39, 40
 Houten, Mr. S. van 299
 Hullu, J. de 173
 Hulsbergen, klooster (missaal) 13
 Huitema, T. 45, 47
 Humbert, J. E. 288
 Huyssen van Kattendijke 288
 ICOM *107
 -conferentie, Unesco- *5
 Ieper, St. Maarten 198, 206, 212
 IJsselmonde, Huis Poortugael (bedstede) 297,
 297
 In- en uitvoer kunstwerken *129

In memoriam

- Buiskool, H. T. *255
 Engelen, Clara *33
 Gils, Mgr. Dr. J. P. M. van *253
 Jansen, Gerhard B. F. *35
 Kerkmeijer, J. C. *77
 Sambeek, M. J. van *53
 International Campaign for Museums *5
- Jacob, Mevr. H. E.'s 190
 Jacobss., Jan Pieter - Baggerman, aannemer 176
 Jacop, Meester 36
 Jan metten Lippe 37, 38, 40
 Jansen, Gerhard B. F. (in memoriam) *35
 Jansen, Joh. 42
 Janssen, Dr. L. J. F. 290
 Jansz, Pieter 60
 Janum, kerk (doopvont) 281
 Jan van Glimes I 36
 Johanna van Vlaanderen, Gravin 180
 Jonge, J. de
 Groningen, Gronings Natuurhistorisch Mu-
 seum *267
 Jongema, Diucke van 92
 Jonker, Dr. F. P. 240
- Kastele, A. A. van de 273, 285
 Kastele, Ds. R. P. van de 269, 280
 Kastele, Gerrit van de 273
 Kastelen in nood (rec.) *11
 Kastelen, Huizen enz.
 Huis Rubroec aan de Rotte 107
 Ijsselmonde, Huis Poortugael 297
 Lochem, Huis Nettelhorst 293
 Loevestein, Slot 290
 Muiden, Muiderslot 275
 Vollenhove 293
 Zeist, Slot *151
- Katwijk
 sanering 116
- Kayser, Ir. J. *87
 Keldermans, Andries 28, 34, 37, 137
 Keldermans, Anthonis 23, 28, 30, 34, 37
 Keldermans, Rombout 23, 30, 37
 Kellen Jr., David van der 293, 300
 Kerken (pleisterwerk) 53
 Kerkmeijer, J. C. (in memoriam) *77
 Kerstoffel de beeldeverwer 37
 Keulen, St. Cecilia 64
 Kirk, Dr. J. L. *177
 Klaarkamp, kloosterkerk 223
 Kleef, Meester van Katharina van 4, 5, 10, 11
 Kleiweg de Zwaan, Prof. 5
- Klokkenspel 38
 Kloosterzande, kerk 201
 Klotz, Barnardus 24, 24, 39
 Kluiving, K. B.
 In memoriam H. T. Buiskool *255
 Knuttel, Verz. 172
 Konsé, M. M. 274
- Kopenhagen
 Kunstmuseum 39
 Nationaal Museum (Frilandsmuseet, Führer
 in deutscher Sprache) (Rec. R. C. H. Hek-
 ker) 109
 Spiegel der menschliken Zalicheid 18
- Kortrijk, O.L. Vrouwekerk 201, 202
 Kotthus 4, 5
 Kruitwagen, B. 21
 Kuile, Prof. Dr. E. H. ter 55, 197
 Kunstwerken (in- en uitvoer) *129
- Landbouwmuseum, Nederlands (Wageningen)
 *10
- Langweer 99
 Laren, Singer Memorial Museum *185
 Leemans, Dr. C. 284, 290, 293
 Leene, Dr. J. E., zie Ir. R. Sieders
 Leeuwarden
 Friesch Genootschap (Swaneboeck) 92
 Galileërkerk *37
 Prov. Bibliotheek (getijdenboek) 17
 Legvitruines (verlichting) *129
 Leidekker, Corn. 42
- Leiden
 Archeologisch museum 288
 St. Pieterskerk (beschildering) 59, 60,
 (schoonwerk) 62
- Leningrad 4
- Lenoir, Alexander 276
- Lidlum, Witherenklooster „Mariendal” 105
- Lieftinck, Dr. G. I. 20, 21, 22
- Lissewege, O.L. Vrouwekerk 198, 199, 201, 206
- Lobbes, St. Ursmaruskerk (beschildering) 63
- Lochem, Huis Nettelhorst (tapijtbehangsels) 293
- Loevestein, Slot 290
- Londen
 Collectie G. R. Webb 24
 Collectie Huth (bijbel) 12
 Wereldtentoonstelling 1851 304
- Loppersum, kerk (beschildering) 59
- Lorme, Antonis de 57
- Loven, Jan van 60
- Ludingakerk, Klooster St. Maarten 96
- Luik, getijdenboek 2, 3, 8
- Lullus, bisschop van Mainz 47

- Lunsingh Scheurleer, D. F.
 Het Castle Museum te New York *177
 International Campaign for Museums *5
 Regionale en plaatselijke Historische Musea
 (voordracht) *236
 Roosendaal, Museum de Ghulden Roos *27
- Lunsingh Scheurleer, Th. H.
 Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden
 en zijn betekenis voor het Rijksmuseum 269
- Lupus, Verzameling 269, 272
- Lussanet de la Sablonière, Ir. H. de 148, *155
- Luther 278
- Luttervelt, Dr. R. van
 Het nationaal historisch museum (voordracht)
 *225
- Lyonnet (borstbeeld) 270
- Maastricht
 maquette 117, 123
 Romeinse vondsten (overzichtskaart) 117
 stadsherstel 123
 Stokstraat 116
 Stokstraatkwartier 119/122
- Maateenheid *66
- Magis, Jan *67
- Malborch, Johannes van 8
- Man, G. J. 96
- Maquette, Bergen op Zoom 41, Maastricht 117,
 123.
- Maurits, Prins 38, 168, 173, 209
 Glas met portret (Amsterdam, Rijksmuseum)
 281
- Mandere, Van der (Heer van Middelburg) 165
- Meesternamen
*hieronder volgen de namen van kunstenaars
 en ambachtlieden*
 Beeldhouwers, beeldsnijders, schrijnwerkers
 Arende 36
 Bossuit, Francis van 280
 Breda, Joose van 36, 37
 Disele, Daniele van der 36
 Ghysbrechts, Cornelis 36
 Grupello, Gabriel 280
 Quellinus, Artus 280
 Quesnoy, François du 280
 Vinckenbrinck, Albert 280, 284
 Werff, A. van der 278
 Xavery, P. 271, 280
- Bouwmeesters, aannemers
 Bourscheit Jr., J. P. van 165, *147
 Boni, Donato de 137
 Borch, Jacob van der 61
 Bruynestein, N. 81
 Carr, John *177
- Crop, Samuel 209
- Dijkerhof, Dirk 28
- Keldermans, Andries 28, 34, 37, 137
 Anthonis 23, 28, 30, 34, 37
 Rombout 23, 30, 37
- Orliens, David van 174, 176
- Pasqualini, Alessandro 137
- Spoorwater, Everard 23
- Stolk, David van 25, 27, 40
- Vanburgh, John *177
- Vingboons, Philip 75, 80, 82
- Vlamingh, Philips 174, 176
- Edelsmeden
 Elhafen (Elhoven), Ignaz 280
 Man, G. J. 96
 Melin, Matthias 269
 Minnes, C. 96
- Kaarttekenaars, landmeters
 Poel, P. Corn. 168
 Simonsz, Jan 168
- Klokgieters
 Doirnen, Pieter van 36
 Stephanus 223, 224
- Maquettemaker
 Aubancourt, Larcher d' 117, 124
- Orgelbouwers
 Daneel 36
 Haye, Louis del 30, 42
- Schilders, tekenaars, miniaturisten, graveurs
 Andries 36
 Avercamp, Hendrick *97
 Blicck, Daniel de 24
 Boer, E. C. de 290
 Breugel, Jan *97
 Bulthuis, J. 104, 104
 Buys de Oude, Cornelis *37
 Cronenburg, Adriaan van *37
 Deelen, Dirck van 257
 Deventer, Johannes 14
 Dürer, Albert 37
 Eyck, Hubert van 56
 Frijtom, Frederik van 271, 280
 Frisius, Simon *96
 Gibbons, Grinling 108
 Goliath, Cornelis 137, 152
 Grave, Jozuë de 39
 Heemskerk, W. van 281
 Horst, Gerard van der *96
 Houckgeest, Gerard 39, 40
 Kerstoffel 37
 Klotz, Barnardus 24, 24, 39
 Lorme, Antonis de 57
 Malborch, Johannes van 8

- Meester van Zweder van Culemborg 4 e.v.
 van Katharina van Kleef 10
 van Maria van Kleef 4, 5, 10, 11
 van het Passionale te Londen 16
 van Otto van Moerdrecht 7, 8
 van Evert van Soudenbalch 5
- Pellipario, Nicolo 289, 297
- Pronk, C. 24, 40
- Saenredam, Pieter 56
- Sasaja 277
- Scay, Dirk 56
- Soet, Jan 60
- Strepel, Hermannus 22
- Vanmour 274
- Visscher, Claes Jansz 172, 174
- Vlijmen, Jan van 60
- Wouwerman 271
- Uurwerkmaker
 Poussel, Louis 284
- Meischke, Ir. R. *150
 Woonhuisrestaurant en Stadsherstel 67, *45
- Melin, Matthias (zilveren reliefs) 269
- Menaldumadeel, De Hoek (gevelteken) 101
- Menno van Coehoorn, Stichting 39, *150
- Messer, E. P. 210
- Meulen, M. E. van der 218
- Meyer, Jan de 153
- Middelburg
 Dam en Abdijtoren, Korte en Lange Delft 153
 wederopbouw 135
 Zeeuws Genootschap (bijbel) 15
- Milton John 296
- Miniaturen, Noord-Nederlandse 1
- Minnertsga, kerk 219, 223
- Minnes, C. 96
- Moerdrecht. Meester van Otto van 7, 8
- Moere, kerk 201
- Molkwerum 99
- Monnikendam, Klooster Galilea (antiphonarium) 15
- Monumentenwet, ontwerp *149
- Moulin, C. du 175
- Muiden, Muiderslot 275
- Mulder, T. R.
 In memoriam J. C. Kerkmeijer *77
- Muller Fzn., S. 226
- Muntvondsten *197
- MUSEUM (A)
 (zie ook op namen van landen of plaatsen, waar de musea zijn gevestigd en op de trefwoorden):
 ICOM
 Openluchtmusea
- Penningkabinet
 Tentoonstelling
 Verzamelingen (particuliere)
 International Campaign for Museums
 International Council of Museums *75
- Museuminrichting sedert 1945 (tentoonstelling) *245
- Museum
 publikaties *247
- Naarden, Vestingmuseum (inbraak) *60
- Nederlandse Musea, De (rec.) *271
- New York
 Castle Museum *177
 Collectie Arnenberg 11
 Pierpont Morgan Library (brevier George van Egmond) 7; (getijdenboek) 2, 4, 5; (handschriften) 19
- Nézol 41
- Nieuwmunster, kerk 201
- Nigtevecht, Doopvont 293
- Nijega, kerkklok 224
- Nijhoff, I. A. 289
- Nijmegen
 Bakkersgilde (missaal) 13
 Het Groene Balkon 124, 126
 St. Stevenskerk (beschildering) 62 (pleistering) 64
 Valkhof, St. Nicolaaskapel (witten) 58, 61
- Nispen tot Sevenaer, Jhr. Dr. E. van
 In memoriam Gerhard B. F. Jansen *35
- Nisse, kerk (beschildering) 59
- Noordwijk aan Zee, sanering 117
- Olie, Dr. J. (Collectie) 81
- Oosterbeek, kerk 58
- Ophemert, kerk (beschildering) 59
- Orgel, Bergen op Zoom 30
- Orliens, David van 174, 176
- Orvelte 116
- Oudenaarde, O.L. Vrouw van Pamele 212
- Oudheidkundig Genootschap (oprichting) 292
- Overheidsambtenaren, Groep *161
- Overmeer Fischer, J. F. van (Collectie) 281, 282, 291
- Oxaal, Bergen op Zoom 30
- Paeuw, Michael 75, 80, 83, 84
- Palairret Hooglandt, Th. P. A. E. 291
- Panofsky, E. 1, 4
- Parijs
 Commentaar op de Psalmen 5
 Hôtel des Invalides, Musée des Plans Reliefs (maquettes) 41, 117, 124
 Unesco-ICOM-conferentie *5

- Parma, Prins van 38
 Pasqualini, Alessandro 137
 Passert, Lambert 60
 Pellipario, Nicolo 289, 297
 Pelser, P. H. *11
 Penninge *183
 Pepijn, Koning 48
 Petrejus, E. W.
 De bomschuit, een verdwenen scheepstype *101
 Philips van Bourgondië 16
 Pleisterwerk in Kerkgebouwen 53
 Pluckx, J. A. A. 283
 Poel, P. Corn. 168
 Popma, Ausonius 243
 Postma, O. 95
 Pousset, Louis 284
 Pronk, C. 24, 40
 Purmerend, Museum (in nieuw gebouw) *9
- Quellinus, A. 280
 Quesnoy, François du 280
 Quinoi, zie du Quesnoy
- Redactie *1, *15
 Reede, Opperkamerheer Van 283
 Reims, Kathedraal (beschildering) 62
 Reinald IV van Gelder, Hertog 4, 6, 7, 10
 Reinwardt, C. G. C. 282
 Renaud, J. G. N. (rec.) 264, 266
 Onderzoekingen in de Sint Bavo te Aardenburg 189
 Renen
 St. Cunerakerk (schoonwerk) 64
 Restaureren
 Weefsels 249
 woonhuizen 67
 Retranchement 172, 173, *156
 Reuvs, C. J. C. 272, 289
 Ridolfi 289
 Rijckevorsel, Abr. Huiberts van 107
 Roden (Dr.), kerk (schoonwerk) 64
 Roding, M. G.
 In memoriam M. J. van Schaik *53
 Roes, Anna 102
 Rollegem, kerk 206
 Roosendaal, Museum De Ghulden Roos *27
 Rotterdam
 Fam. Archief Van Stolk 26, 40
 Historisch Museum (beschadiging schilderijen) *27, (ontvangzaal en tegelzaal) 105, 107
 Huis Rubroec aan de Rotte 107
 Museum Boymans 57, (bedstede) 297
- Museum voor Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum „Prins Hendrik” (rec.) *101
 Rotterdamse Kunststichting *183
 St. Laurenskerk 57
 Royer, Mr. C. T. 269, 286
 Rutgers, Joost 95
 Ruyter, Michiel de (gouden keten) 270, (tentoonstelling) 288
- Saenredam, Pieter 56
 Sambeek, M. J. van (in memoriam) *53
 Sanering 113 e.v.
 Santema, O. 95
 Sasaja 277
 Scay, Dirk 56
 Schellart, A. I. J. M. *12
 Scheveningen, sanering 115, 116
 Schey, Dirck 269
 Schrifttypen (internationale nomenclatuur) 20
 Schukking, W. H.
 Retranchement, het voormalige Cassandria 173
 Schwarzrheindorf 64
 Serrurier, Mr. L. 305
 Sevilla (plattegrond) *96
 Sexbierum, Ueleborden 104
 Siebold, Dr. Ph. Fr. B. von 282
 Sieders, Ir. R., Prof. Dr. Ir. J. W. H. Uytendogaart en Dr. J. E. Leene
 Het restaureren en conserveren van oude weefsels en weefselfragmenten 249
 Sijmons, K. L. 57
 Simonsz, Jan 168
 Singer-Brugh, Mevr. A. S. *185
 Sint Anna ter Muiden 179
 Slabber 278
 Slebos, Jac. C. *66
 Sluis, herbouw 118, 122, 173, 182, *156
 Smalle Ee, kloosterkerk 223
 Smit, A. 167
 Sneek
 Friesch Scheepvaart Museum (zwanenringen) 92, 96
 Johannietenkerk „St. Jansberg” 97
 Regulierenklooster Thabor 91
 St. Maartenskerk (klokhuis) 223
 Soet, Jan 60
 Soudenbalch, Meester van Evert van 5
 Speyk, van 283
 Spinola 39
 Spoorwater, Everard 23, 26, 27, 33, 34, 36
 Sprang, kerk (beschildering) 59
 Stadsherstel 69, 113 e.v.
 Stalhille, kerk 201

- Stephanus 223, 224
 St. Agatha, Kruissherenklooster (graduale en antiphonarium) 14
 Star, Van der 284
 Staring, Mr. A.
 In memoriam Clara Engelen *33
 Stavoren
 doopvont 281
 opgraving 271
 Stedum, kerk (beschildering) 65
 Stellingwerff, Jacobus 97, 103
 St. Anna ter Muiden 121, *156
 St. Bonifatius 48
 St. Christoffel 60
 St. Denijs, kerk 206
 St. Marcellusvloed 46
 St. Nicolaas 4, 10
 Stockholm
 bibliotheek (getijdenboekje) 9; (De la Gardie's atlas) *96
 Tentoonstelling „Gulden Boeken” 18
 Stolk, David van 25, 27, 40
 Strepel, Hermannus 22
 Stuers, Jhr. Mr. Victor de 276, 299
 Susteren, Evangelistarium 16
 Sveriges kyrkor (rec. J. G. N. Renaud) 264
 Swane-boeck 92, 93
 Taaiplank 96
 Tapijtbehangsel 293
 Temminck Groll, Ir. C. L.
 De restauratie van de kapel van het voormalige klooster Mariaweide te Venlo *87
 De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom 23
 Tentoonstellen, zie Museum (a)
 Tentoonstelling
 Amsterdam, Museum Willet Holthuysen (handschriften) 12
 Stockholm, „Gulden Boeken” 18
 Wie was Rembrandt *245
 Tentoonstellingswezen *148
 Ter Hoffstede 173
 Termunten, Kerk 58
 Terpen, Friesland 45
 Thieulain, kerk 205
 Thorbecke, Minister 295
 Tiegem, kerk 205
 Tilburg, Textiel-Museum *269
 Timmers, Prof. Dr. J. J. M.
 In memoriam Mgr. Dr. P. J. M. van Gils *253
 Tjaarde, Worp 91
 Tour, J. C. Baron du 285
 Turijn, Museo Civico 56
 Uitgeest, Regthuis (Kennemer Oudheidkamer) *59
 Uitvoer van kunstwerken, In- en *129
 ûlebuord 98
 Utrecht
 Aartsbischoppelijk Museum (getijdenboekje) 16; (handschrift) 18
 Buurkerk (witten) 61
 Centraal Museum (missale Traiectense) 12
 Commanderie van de Duitse Orde 8
 Dom (afbeelding) 5; (beschildering) 62
 Jacobikerk (beschildering) 60
 Kapittelkerken (verzameling) 269
 Mariakerk 56
 Oud-Katholiek Museum *272
 St. Marie (Evangelarium) 16
 St. Nicolaaskerk (missaal van het altaar der St. Ewoutsbroederschap) 14; (beschildering) 60
 St. Pieterskerk 56
 Verzameling Dr. J. Olie 81
 Uytenbogaart, Prof. Dr. Ir. J. W. H., zie Ir. R. Sieders
 Vacatures *51, *75, *135, *191, *203, *275
 Vanburgh, John *177
 Vanmour 274
 Varkevisser, P. 283
 Varsenare, kerk 199
 Veenklooster, Streekmuseum Vogelsangh-State 96, 101
 Veere
 Grote Kerk (witten) 61
 Museum „De Vierschaar” (vlag) 256
 Velp, Kasteel Biljoen *151
 Venlo, Klooster Mariaweide (voormalig) *87
 Verbeek, Dr. Albert *67
 Verhaegen, Baron P. 197
 Verhagen, Ir. P. 124, 126
 Verlichting (legvitruines) *130
 Verzameling
 Cock Blomhoff, J. 273
 Liefstinck, F. *132
 Lupus 269, 272
 Olie, Dr. J. 81
 Overmeer Fischer, Van 291
 Royer, Mr. C. T. 269
 Siebold, Dr. Ph. Fr. B. von 282
 Utrecht (kapittelkerken) 269
 Willem I 269
 Veurne
 St. Nicolaas 201
 St. Walburg 201
 Viehoff, Jo 59

- Vin(c)kenbrin(c)k, Albert 280, 284
 Vingboons, Philip 75, 80, 83
 Visscher, Claes Jansz. 172, 174
 Visser, H. W. C. A. 271
 Vitali, Weduwe Siepman, A. M. 284
 Vlamingh, Philips 174, 176
 Vlijmen, Jan van 60
 Vlissingen
 Admiraalshuis 167, 172
 Dokkade 172
 Houtkade 20-10 172
 kaart van Blaeu 169
 plattegrond 1940 169
 Raadhuis 157
 Vollenhoven, voorm. Kasteel 293
 Vraag en antwoord (Rubriek) *65
 Vreese, A. L. de 16
- Waal, Prof. Dr. H. van de *1
 De herkenning van het niet-eer geziene *91
 Wadenooyen, kerk (pleisterwerk) 63
 Wageningen, Nederlands Landbouwmuseum *10
 Warmond, Groot Seminarie (getijdenboek) 13,
 17, 17, 18; (Latijns bijbel) 15; (misboek) 13
 Waterhouse, Prof. E. K. *157
 Weber, Dr. R. E. J.
 Een verlichting voor Legvitruines *129
 Welcker, Dr. A. *91
 Welcker, Mej. C. J. *97
 Wenduine, kerk 201
 Wenen, Nat. Bibl. (Bijbel) 4
 Werff, Adriaen van der 278, 280
 Westeremden, kerk (beschildering) 63
 Westergo, Dekenaat 226
 Westkapelle (B.), kerk 201
 Wirdum, kerkklok 224
 Wittewierum, kloosterkerk 223
 Wulpen, kerk 201
 Wymbriteradeel, Proclamatieboeken 96, 97
 Wijn, H. van 289
 Wijngaarden, Ir. E. D. van
 Naarden, Inbraak in Vestingmuseum *60
 Willem III, Koning-Stadhouder 291
 Willem I, Koning 269
 Willem III, Koning 292
 Willems, Mr. Jan 14
 Willibald 47
 Winsemius, Pierius 243
- Wirth, Hermann 99
 Witsen Geysbeek, P. G. 274, 296
 Wittewierum, Premonstratenser abdij Bloemhof
 46
 Wittop Koning, Dr. D. A. *68
 Wommels 104, 104
 Wons, kerkje 221
 Wonseradeel, Rechterlijk Archief 95
 Woonhuizen (restauraties) 67
 Woudrichem (Saneringsplannen) 131
 Wouwerman 271
- York
 Castle Museum *176, *177
 Ysem, Johannes de 59
 Ytens, kerkklok 224
- Xanten, St. Victorskerk (witten) 59
 Xavery, P. 271, 280
- Zaandijk, Gortershoek 134
 Zachtleven (Zaechtlevén), Janne 36
 Zaltbommel, St. Maartenskerk 56, (beschildering) 59
 Zande, Johannes van de 8
 Zandeweer, Nijenstein 103
 Zandvoorde, kerk 201
 Zeist, Slot *151
 Zevenbergen, kerk (pleisteren en witten) 61
 Zinnik, St. Vincent 63
 Zomergem, kerk 205
 Zon, N. E. H. J. J. (rec.) *11, *271
 (redactiesecretaris) *43
- Zutfen
 Gemeente-archief (missalen) 14
 Grote Kerk 57
 Librye (missaal) 14
 Museum (Wijnhuis) *33
 St. Walburgiskerk (missaal) 14
 Vicarie van St. Antonius in het Oude Gasthuis (missaal) 14
 Zwaardeburen, grafveld 234
 Zwanenjachten 91
 Zwanenringen 92, 96
 Zwanentekens 91
- Zwolle
 Duitse Orde (missaal) 8, 13
 Klooster St. Agnietenberg 17

Correcties:

Pl. XVI, afb. 2, omstr. 1665, lees: in 1655.

Pl. XX, afb. 5, in 1616, lees: van 1616.

Pl. XXII, afb. 12-14. Het onderste en bovenste cliché zijn met elkaar verwisseld.

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.